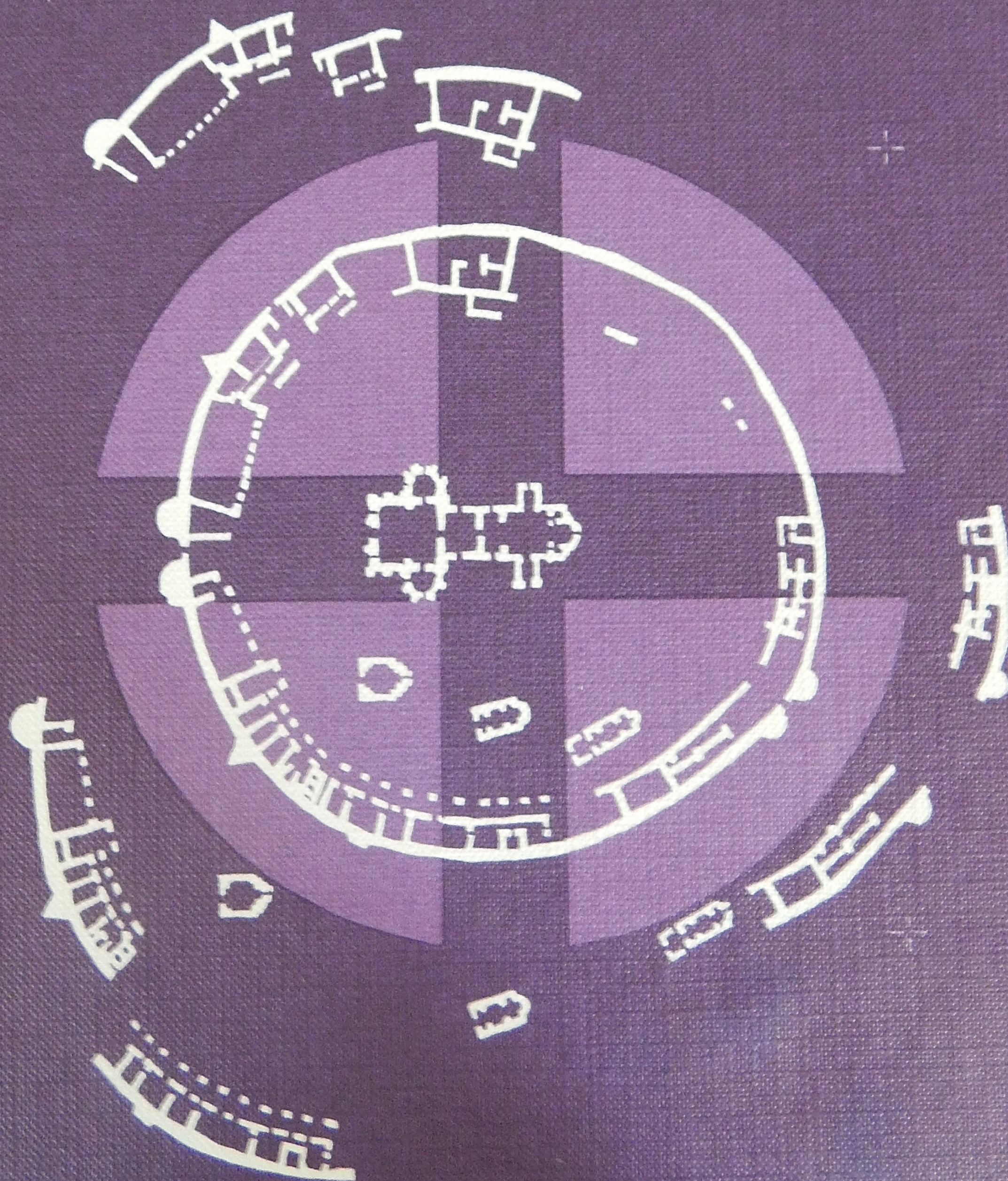
Светлана Поповић

КРСТ У КРУГУ

Архитектура манастира у средњовековној Србији

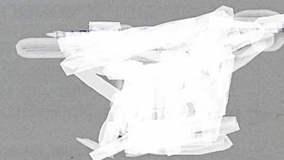

ПРОСВЕТА, БЕОГРАД
РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, БЕОГРАД

Светлана Поповић

КРСТ У КРУГУ

АРХИТЕКТУРА МАНАСТИРА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

ПРОСВЕТА, БЕОГРАД
РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, БЕОГРАД

Светлана Поповић
КРСТ У КРУГУ
Архитектура манастира у средњовековној Србији

Уредници
РАДОМИР СТАНИЋ
МИЛКА ЈАНКОВИЋ-ДИМОВ

Рецензенти
Др МИЛКА ЧАНАК-МЕДИЋ
Проф. др ЈОВАН НЕШКОВИЋ

Секретар Редакционог одбора
ЗОРИЦА ДАВИДОВ

Ликовно-графичка опрема
ТОДЕ РАПАИЋ

Технички уредници
СЕКА КРЕСОВИЋ БУНЕТА
МИЛЕНА МИЈАИЛОВИЋ

Лектор
СЛОБОДАНКА ЖИВАНОВИЋ

Превод резимеа и легенде илустрација
КАРИН РАДОВАНОВИЋ

Заједничко издање
РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, Београд, Божидара Аџије 11
за издавача Радомир Станић, директор
СТУДИЈЕ И МОНОГРАФИЈЕ 10

Издавачко предузеће ПРОСВЕТА
Београд, Добрачина 30
за издавача Чедомир Мирковић, директор
Библиотека УМЕТНИЧКИ СПОМЕНИЦИ

Објављивање ове књиге помогла су Министарство за културу Републике Србије и Министарство вера Републике Србије.

Штампа и повез: Београдски издавачко-графички завод, Београд, Булевар војводе Мишића 17

Тираж:
1000 примерака

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

726.7.033.2(497.11)„12/14"

ПОПОВИЋ, Светлана С.

Крст у кругу : архитектура манастира у средњовековној Србији / Светлана С. Поповић. — Београд : Републички завод за заштиту споменика : Просвета, 1994 (Београд : БИГЗ). — 536 стр. : илустр. ; 30 cm. — (Библиотека Уметнички споменици)

Тираж 1000. — Summary. — Библиографија: стр. 501—521. — Регистар.
ISBN 86-07-00760-2

711.56(497.11)„12/14"
а) Манастири — Србија — 13—15в
ИД=21568780

САДРЖАЈ

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

Истраживање манастирске архитектуре ме је одувек заокупљало. Ретке преостале зграде или, чешће, рушевине некадашњих здања на просторима византијских, а посебно српских манастира, где су цркве готово по правилу најбоље очуване, понекад су само наговештавале некадашње градитељство. Више из знатижеље, а мање с намером да се упустим у студирање те изузетне грађе, почела сам на својим професионалним путовањима да бележим детаље, конструктивне појединости, или чак само отиске греда који су сведочили о постојању неке грађевине. С временом је то прерасло у трагање за расутим подацима који су омогућавали да се претпоставе амбијенти, архитектура, а понекад и целина некадашњег манастира. Имала сам изузетно задовољство да ми је Републички завод за заштиту споменика културе 1979. године поверио да водим истраживачки пројект „Манастирске целине средњовековне Србије“. Тада започета теренска истраживања, финансирана скромним средствима, трајала су једну деценију. Из тога је проистекла обимна теренска грађа, чији сам део објавила у својој докторској дисертацији „Архитектура манастира у средњовековној Србији“, одбрањеној на Архитектонском факултету у Београду. Тај рад је, уз извесне измене и допуне, прерастао у књигу Крст у кругу, архитектура манастира у средњовековној Србији. Значајну помоћ у том послу пружили су ми саветима и сугестијама мој ментор професор Јован Нешковић и професори Милка Чанак-Медић и Војислав Кораћ. Посебну захвалност дугујем арх. мр Оливери Кандић, од које сам добила многе још необјављене податке о грађевинама у манастирима Сопоћанима, Градцу и Петру Коришком, на којима је годинама радила, а без којих овај рад не би могао бити написан. Изузетно сам захвална својим колегама арх. Гордани Симић, арх. Мирку Ковачевићу, арх. Ранку Финдрику и покојном арх. Милинку Ивановићу, који су ми ставили на располагање грађу и многе податке до којих с дошли у току сопствених радова на терену. Арх. Слобод Ђорђевић ми је уступио драгоцене необјављене теренске снимке конструктивног система трпезарије и пирга у Бањској, на чему му још једном захваљујем. Помоћ мојих најближих колега архитеката Миладина Лукића, Драгољ Тодоровића и Слободана Баришића, у тренуцима кад је

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

Истраживање манастирске архитектуре ме је одувек заокупљало. Ретке преостале зграде или, чешће, рушевине некадашњих здања на просторима византијских, а посебно српских манастира, где су цркве готово по правилу најбоље очуване, понекад су само наговештавале некадашње градитељство. Више из знатижеље, а мање с намером да се упустим у студирање те изузетне грађе, почела сам на својим професионалним путовањима да бележим детаље, конструктивне појединости, или чак само отиске греда који су сведочили о постојању неке грађевине. С временом је то прерасло у трагање за расутим подацима који су омогућавали да се претпоставе амбијенти, архитектура, а понекад и целина некадашњег манастира. Имала сам изузетно задовољство да ми је Републички завод за заштиту споменика културе 1979. године поверио да водим истраживачки пројект „Манастирске целине средњовековне Србије“. Тада започета теренска истраживања, финансирана скромним средствима, трајала су једну деценију. Из тога је проистекла обимна теренска грађа, чији сам део објавила у својој докторској дисертацији „Архитектура манастира у средњовековној Србији“, одбрањеној на Архитектонском факултету у Београду. Тај рад је, уз извесне измене и допуне, прерастао у књигу Крст у кругу, архитектура манастира у средњовековној Србији. *Значајну помоћ у том послу пружили су ми саветима и сугестијама мој ментор професор Јован Нешковић и професори Милка Чанак-Медић и Војислав Кораћ. Посебну захвалност дугујем арх. мр Оливери Кандић, од које сам добила многе још необјављене податке о грађевинама у манастирима Сопоћанима, Градцу и Петру Коришком, на којима је годинама радила, а без којих овај рад не би могао бити написан. Изузетно сам захвална својим колегама арх. Гордани Симић, арх. Мирку Ковачевићу, арх. Ранку Финдрику и покојном арх. Милинку Ивановићу, који су ми ставили на располагање грађу и многе податке до којих су дошли у току сопствених радова на терену. Арх. Слободан Ђорђевић ми је уступио драгоцене необјављене теренске снимке конструктивног система трпезарије и пирга у Бањској, на чему му још једном захваљујем. Помоћ мојих најближих колега архитеката Миладина Лукића, Драгољуба Тодоровића и Слободана Баришића, у тренуцима кад је*

требало обавити нека допунска теренска снимања, обраду материјала или грађе, била је несебична, чиме су ме посебно задужили. Изузетно корисни разговори са професором Слободаном Ћурчићем знатно су допринели разрешењу појединих питања у овој књизи, на чему му захваљујем. Својим колегиницама археолозима Александри Јуришић и Милици Јанковић захваљујем на многим обавештењима о свакодневном животу у појединим манастирима, као и госпођи Алис М. Талбот (Alice M. Talbot), која ме је задужила уступивши ми важне делове необјављених грчких манастирских типика на којима је радила. Посебну захвалност дугујем професору Милошу Благојевићу, који ми је, с акрибичношћу историчара, помогао да нека питања у овом раду прецизније дефинишем. Студија Крст у кругу *је битно употпуњена проучавањем упоредне грађе и извора са широких простора византијског и хришћанског Истока, а већим делом је и написана захваљујући драгоценој стипендији коју сам добила од Центра за византијске студије — Дамбартон Оукс из Вашингтона (Center for Byzantine Studies — Dumbarton Oaks, Washington D.C.), где сам провела академску 1987/88. годину, као и стипендијама Крес фондације, коју сам реализовала у Принстону (Institute for Advanced Study — School of Historical Studies) у лето 1988. године код професора И. Левина (I. Lavin), и Вилсон центра (Woodrow Wilson Center for East European Studies, Washington D.C.), јуна 1988. код професора Џ. Лампе (J.Lampe).*

На изради техничке документације и обради грађе учествовале су екипе студената архитектуре, а посебну захвалност дугујем својим сарадницима арх. Славици Гашановић-Јакичевић, која је још као студент учествовала у снимању и обради материјала, а посебно арх. Марини Михаљевић и арх. Тањи Дамљановић, које су пожртвовано и несебично припремиле сав материјал за штампу. Значајну подршку у току остварења пројекта, а посебно у завршној етапи када је грађа обликована у књигу, пружио је директор Завода Радомир Станић, без чијег личног залагања ова књига не би била објављена у догледно време.

У реализацији ове књиге уложили су труд многи сарадници, којима сам захвална, посебно техничком уреднику Тодету Рапаићу и лектору Слободанки Живановић. И, свакако, да поред Републичког завода за заштиту споменика културе није било заинтересованог издавача — „Просвете“ из Београда — објављивање ове књиге чекало би неко друго време.

Ову студију, која је настајала дуги низ година, радила сам с мишљу да имам подршку својих најмилијих, којих више нема — мајке Браниславе († 1980) и брата Љубомира († 1989).

Београд 1992. *Светлана Поповић*

ФОТОГРАФИЈЕ У БОЈИ

УВОД

Архитектура манастира средњовековне Србије подразумева целокупно градитељство стварано у православним манастирским насељима насталим од XII до XV века у држави Стефана Немање, његових наследника, обласних господара и, најзад, у деспотовини у XV веку.

Манастир је у овој студији посматран као сложена просторна структура, коју су чинили посебно насеље и рурални простор монашког властелинства. Пошто манастирско насеље није могло да опстане без властелинства, а и властелинство је у извесном смислу било у функцији насеља, сматрали смо да манастир као просторно-архитектонску структуру можемо да проучавамо једино узимајући у обзир све његове делове — и изграђено језгро и рурални простор. Намеравали смо да одредимо место манастира као специјалног насеља у систему средњовековних насеобина, комуникација, да утврдимо порекло његовог плана и његову специфичну иконографију. Наравно, тежиште је било на манастирској архитектури. Најпре треба истаћи да је манастир посматран као специјално насеље у којем сакрално здање представља само једну од низа грађевина које чине целину. Црква је окосница такве просторне структуре и њен најважнији елемент, из чега следи и посебност њене архитектуре, која је битно одваја од осталих здања, захтевајући да се то градитељство, пуно симболичног значења, независно разматра. Путеви развоја црквене архитектуре су текли посебним токовима, који се нису битније одразили на архитектури других зграда у манастиру. Архитектура црквених здања зато представља посебно поље проучавања кад је реч о појединачном градитељству, па су сакрална здања досад и била предмет многобројних и разноликих истраживања у оквирима српског средњег века и, уопште, у области средњовековне историје архитектуре. Зато је данас методологија истраживања сакралних грађевина изузетно развијена, а резултати детаљних истраживања су дотакли готово све аспекте те многозначне и посебне архитектуре. Међутим, у контексту обликовања монашког насеља као просторно-градитељске целине, црквено здање је имало значајну улогу. У том светлу црква у овој студији није посматрана као појединачна архитектура, већ као одредница усвојене просторне иконографије и плана насеља. Свакако, тамо где је било додирних тачака у тим архитектурама, оне су посебно разматране.

Најпре треба истаћи да примарни извор за проучавање средњовековне архитектуре манастира представљају сачуване просторне целине из те епохе, њихови делови укључени у архитектуру млађих раздобља или археолошки остаци у оним случајевима када су манастири током времена запустели или бивали сасвим разрушени. Предуслов за свако подробно студирање те архитектуре подразумева пре свега истраживање грађевина на терену, у расположивим оквирима сачуваних средњовековних манастирских комплекса. У помоћне изворе за проучавање архитектуре манастира улазе, у овом случају, сви писани историјски извори важни за тумачење манастирског градитељства, свакако уз сачуване ликовне представе (гравире, бакрорезе, дрворезе или ретке цртеже, тамо где их има). Пошто је овде реч о архитектури манастира средњовековне Србије, која је блиско везана за развој византијског манастира, а самим тим и шире за манастир хришћанског Истока, паралеле су морале бити успостављене на нивоу општих принципа установљења структуре, као и појединачне архитектуре, у неким случајевима, на ширим просторима, где су истраживања дала податке за упоредно проучавање. Развој манастира на европском Западу, као и у неким областима православног света — у Русији, Грузији, Јерменији, Бугарској — посматран је у сразмери са могућим утицајима који су се могли успоставити у односу на манастирско градитељство средњовековне Србије. Одмах треба рећи да ова друга група манастира, што се тиче основне теме, није пресудно утицала на стварање и развој манастирског простора у Србији средњег века. Ипак, пре него што образложимо начин и путеве истраживања архитектуре српског манастира, сматрамо неопходним да се сажето осврнемо на истраживања манастирског градитељства — новију историографију, у којој византијски манастир за нас има и најважнију улогу.

Иако је манастир одавно био тема проучавања историчара, теолога, историчара уметности у области црквене архитектуре и сликарства, о њему као градитељској целини и његовој архитектури готово да не постоји целовита студија. То је у извесном смислу разумљиво, будући да је реч о изузетном пространству и разнородним подручјима која је монашки свет обухватио. Али и на нивоу појединачних области, или одређених целина, манастирска архитектура је врло мало проучавана. Теренска истраживања архитектуре византијског манастира и манастира хришћанског Истока може се рећи да су започела тек недавно, истовремено са археолошким ископавањима, која се одвијају у оквиру појединачних целина, а много ређе обухватају читаве области. Сажети

преглед археолошке грађе која се односи на почетке монаштва у Египту дао је С. С. Baltres *Археологија манастира у Египту (Monastic Archaeology in Egypt)*, Ворминстер 1974, а систематска истраживања у области архитектуре *kellia*, предузела је крајем осамдесетих година Швајцарска мисија за коптску архитектуру Универзитета у Женеви, објавивши грађу у студији *Археолошка истраживања Келиа у Египту (Survey archéologique des kellia Basse-Egupte* I—II), у Женеви 1983. године. Археолошка истраживања манастира и монаштва на Синају такође су појачана у последње две деценије[1], као и на ширим просторима некадашњег хришћанског Истока, где су започета осамдесетих година овог века, а нека су вршена и недавно[2]. Поред археолошких истраживања монашких насеља, која су у новије време предузета на просторима из којих је монаштво и потекло, па у том смислу доприносе разрешавању неких општих питања, постоје многи манастири расути по хришћанским просторима Истока и Запада, чије се градитељство развијало у регионалним оквирима, тако да мора бити речи о различитим архитектурама.[3] Појединим решењима претходи типски предложак, који свакако потиче са Истока, па се у оквиру на изглед аутохтоних планова манастира могу препознавати путеви развоја и трансформације типа. Међутим, малобројне су студије које разматрају тај домен развоја манастирског градитељства, чак и у оквирима локалних групација.

Једно од најстаријих дела посвећених општем прегледу манастирског градитељства написао је још средином прошлог века М. Албер Леноар *Манастирска архитектура (L' Architecture monastique*, Париз 1852), с намером да интегрално посматра развој манастира на Истоку и Западу тражећи прототипове. Та данас по много чему превазиђена студија није одолела искушењу да се претежно темељи на архитектури црквених здања, посвећујући при томе највећу пажњу манастирима Запада. Много касније, тек у првој половини XX века, грчки научник А. Орландос, бави се архитектуром византијских манастира у студији *Манастирска архитектура* (Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική), која је објављена у Атини 1927, а затим допуњена и поново издата 1958. године. У овом делу реч је готово искључиво о манастирима у Грчкој, посебно на Светој Гори, а грађевине, сврстане према својој намени, разматрају се појединачно. Али ни овде манастир није посматран као просторна целина, већ је сведен на безмало каталошки преглед зграда, у коме се није водило рачуна о њиховој хронологији, него само о наменској типологији. Тако се у оквиру појединих групација срећу и средњовековни и готово савремени објекти из прошлог столећа, док извесне категорије представљају искључиво зграде из новијег доба, то јест XVIII и XIX века. Међутим, и поред свих недостатака, Орландосова студија се и данас не може мимоићи када је реч о манастирској архитектури, посебно византијској.

Питање развоја архитектуре манастира западне Европе, са посебним освртом на његово порекло у окриљу хришћанског Истока, поставио је Волфганг Браунфелс у студији *Градитељство Западних манастира (Abendländische Klosterbaukunst)*, Келн 1969, и касније у књизи *Манастири Западне Европе, Архитектура монашких редова (Monasteries of Western Europe, The Architecture of the Orders)*, Лондон 1972. Он се углавном бавио типским предлошцима просторне организације манастира које су установили монашки редови у Западној Европи од најстаријих дана до савременог доба. Грчке манастире као архитектонске комплексе проучавао је К. А. Папаиоаноу у студији *Грчки манастири као архитектонски простор* (Τὰ ἑλληνικὰ μοναστήρια σὰν ἀρχιτεκτονικὲς συνθέσεις), Атина 1977, заснивајући свој рад искључиво на упоредној анализи облика насеља и начина компоновања целина, а не бавећи се архитектуром појединачних здања. У већини случајева, он просторне релације разматра на укупном расположивом градитељском наслеђу у оквиру појединачне целине, занемарујући хронолошке разлике. Оне су присутне у сваком појединачном случају, јер је реч о сукцесивном грађењу кроз епохе, што је битно мењало првобитни просторни концепт. То је разлог што, без обзира на примену исправног аналитичког поступка, он није могао да пружи у свим случајевима поуздане резултате и судове.

Крајем осамдесетих година, Питер Џулиен Бариџ разматрао је у својој докторској дисертацији развоје монашке архитектуре на Светој Гори — Атосу, посебно се осврћући на манастире Пантократор и Хиландар.[4] Будући да је реч о манастирима у којима нису извршена ни археолошка ни детаљна архитектонска истраживања, аутор се углавном ослонио на постојеће објекте и писане историјске изворе, путописе и малобројне студије (П. Н. Милонас)[5] посвећене црквеној и сасвим узгредно манастирској архитектури. Рад је илустрован малим бројем планова, који не залазе у суштину архитектонског обликовања, намене и просторних односа.

Пећинске манастире Кападокије је проучавала Лин Родли[6] са исцрпним историјским подацима и прегледом планова манастирских комплекса, али, такође, не анализирајући архитектуру појединих манастирских грађевина. Изузетно сажет преглед архитектуре бугарских манастира, који готово да има карактер каталога, без залажења у архитектонске особености, објавио је Н. Тулешков *(Архитектура на българските манастири)* у Софији 1988. године. За развој градитељства средњовековних манастира у Србији, поред општих студија које покрећу нека заједничка питања организације монашких насеља, посебно су значајни резултати истраживања архитектуре византијских манастира у данашњој Грчкој, будући да је манастир са тих подручја непосредније утицао на стварање српског средњовековног монашког насеља. Чланци познатог грчког научника А. Орландоса посвећени архитектури манастира у Беотији (Сагмата), Св. Мелетију, а посебно његова студија архитектуре манастира Св. Јована Богослова на Патмосу, пружили су, поред анализе цркава, и податке о градитељству других средњовековних здања у манастирима.[7] У исцрпној студији посвећеној

архитектури манастира Св. Луке у Фокиди, Е. Г. Стикас је такође размотрио нека питања манастирског градитељства, посебно обративши пажњу на реституцију првобитних облика манастирске трпезарије.[8] Најисцрпнији приказ градитељства одређене монашке заједнице је дао Х. Бурас у својој монографији посвећеној манастиру Неа Мони на Хиосу.[9] Иако је и овом приликом архитектури цркве указана највећа пажња, па анализа те грађевине заузима и највећи део студије, нису изостала разматрања манастирских зграда — трпезарије, улазне грађевине, куле у склопу комплекса — која пружају довољно поузданих података о тој архитектури. Намера аутора је била да се аналитичким поступком одвајања млађих грађевинских интервенција и доградњи открију првобитни облици тих здања.

Истраживања манастирске архитектуре средњовековне Србије може се рећи да су започела тек у другој половини овог века. У претходном раздобљу научна мисао је била готово искључиво усмерена ка црквеним грађевинама. Први преглед манастира који је заснован на писаној историјској грађи, па се превасходно бави њиховом историјом у светлости развоја монаштва на овим просторима, урадио је Василије Марковић у свом делу *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, објављеном у Сремским Карловцима 1920. године. Прва археолошка истраживања манастирског комплекса је предузео Радослав Грујић 1927. године, лативши се откривања манастира Св. арханђела код Призрена, задужбине цара Стефана Душана, о чему је и објавио прелиминаран извештај.[10] Све до 1941. године, кад је објављена студија посвећена историји, сликарству и архитектури манастира Дечана,[11] у којој је Ђурђе Бошковић у одељку о архитектури писао и о манастирским зградама, у монографским делима посвећеним значајним манастирским задужбинама (Раваница, Студеница, Манасија, Марков манастир) истраживачи су се бавили превасходно архитектуром цркава.[12] Изузетак у том погледу су кратки одељци о манастирским трпезаријама у монографијама посвећеним Марковом манастиру и Манасији. О том градитељству се тако мало писало јер је средњовековна манастирска архитектура била доскора готово непозната. Најважније задужбине српских владара и властеле су у вековном континуитету обнављане, преграђиване, мењане, изнова грађене и рушене, па су једино манастирске цркве дочекале савремено доба у првобитном архитектонском обличју, док су остале зграде, уз ретке изузетке, нестале у млађим преградњама, често уграђене у нове објекте или до темеља порушене. Научно проучавање манастирске архитектуре средњовековне Србије због тога почиње тек са првим археолошким и архитектонским истраживањима тих целина, а у прве такве подухвате убраја се и наставак истраживања Душанових Св. арханђела код Призрена, којег се око 1961. године латио Слободан Ненадовић. У радовима који су трајали од 1961. до 1965. откривено је манастирско насеље, а у монографији објављеној 1966. С. Ненадовић је објавио детаљне резултате својих истраживања, која се, дакле, нису односила само на сакрално здање, већ су обухватила и целокупно откривено монашко градитељство.[13] Може се зато рећи да је истраживање Св. арханђела било у извесном смислу пресудно за даљи ток научног проучавања архитектуре манастира средњовековне Србије. У времену које је уследило започела су и друга систематска истраживања манастирских простора, од којих су, на жалост, завршена само нека. Међу тим истраживањима дефинисаним просторима налазе се манастири Ђурђеви ступови у Расу, Св. Михаило у Расу, Богородица Хвостанска, Градац, Нова Павлица, Св. Петар Коришки, Павловац, Кастаљан, Забрега. У извесним манастирима истра-

□

[1] Y. Tsafrir, *Monks and Monasteries in Southern Sinai*, Qadmoniot 9 (1970) 2—18; U. Dahari, A. Goren, *The Sinai Monasticism in the Byzantine Period in the Light of Archaeological Excavations* (u) South Sinai Research 1967—1982 (ed. I. Lachish, Z. Meshel — Tel Aviv 1982). 36—47; V. Tzaferis, *The Excavations of Kursi-Geresa*, Atiqot 16 (1983); Y. Magen, H. Hizmi, *The Monastery of St. Martyrius at Ma'ale Adummim*, Qadmoniot 18 (1985) 62—92; I. Finkelstein, *Byzantine Monastic Remains in the South Sinai*, DOP 39 (1985) 39—75.

[2] *Encyclopedia of Archaeological excavations in The Holy Land* (ed. M. Avi-Yonah, E. Stern), vol. III, Monasteries, Jerusalem 1977; Y. Hirschfeld, R. Birger, Hirbet Ed-Dier, *A Byzantine Monastery in the Judean Desert*, Land and Nature, vol. 10, № 3 (1985) 110—114; *Alahan An Early Christian Monastery in Southern Turkey* (ed. Mary Gough based on the work of Michael Gough) Toronto 1985; W. Djobadze, *Archaeological Investigations in the Region West of Antioch on the Orontes*, Stuttgart 1986.

[3] Издвајамо само неке примере који илуструју такав приступ проблему: H. G. Leask, *Irish Churches and Monastic Buildings* I, Dundalk 1955; О. Х. Халпахчьян, *Гражданское зодчество Армении*, Москва 1971; Walter William Horn, E. Born, *The Plan of St. Gall: (a Study of the architecture, economy of life in a paradigmatic Carolingian monastery)*. University of Califf. Press 1979, 3 vol.; L. Butler, C. Given-Wilson, *Medieval Monasteries of Great Britain*, 1983². Детаљан преглед најновијих археолошких истраживања монашких целина у Француској са библиографијом објавили су Sheila Bonde, Clark Maines, *The Archaeology of Monasticism: A Survey of Recent Work in France 1970—1987*, Speculum, vol. 63, № 4 (1988) 794—825.

[4] P. J. Burridge, *The Development of Monastic Architecture on Mount Athos with Special Reference to the Monasteries of Pantocrator and Chilandari*, University of York G.B. (дисертација) 1982.

[5] P. M. Mylonas, *L'Architecture du Mont Athos*, Θησαυρίσματα 2 (1963) 18—48; исти, *L'Architecture monastique du Mont Athos*, Le Millenaire du Mont Athos, II, Venice 1964, 229—246.

[6] L. Rodely, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge Univ. Press 1985.

[7] У овом прегледу издвајамо само нека дела: A. Orlandos, 'Η μονὴ τοῦ 'Οσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς, ABME 5 (1939—40) 35—106 (118); исти, 'Η ἐν Βοιωτίᾳ μονὴ τοῦ Σαγματᾶ, ABME 7 (1951) 72—110; Исти, Νεώτερα εὑρήματα εἰς τὴν Μονὴν Δαφνίου, ABME 8 (1955—56) 68—99; исти, 'Η ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου, Atina 1970.

[8] E. G. Stikas, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς 'Οσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Атина 1970.

[9] Ch. Bouras, *Nea Moni on Chios*, Athens 1982.

[10] Рад. М. Грујић, *Откопавање светих Арханђела код Призрена*, ГСНД 3 (1928) 239—274.

[11] В. Петковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани*, I—II, Београд 1941.

[12] В. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922; исти, *Манастир Студеница*, Београд 1924; Л. Мирковић, Ж. Татић, *Марков манастир*, Нови Сад 1925; Ст. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд 1928.

[13] С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих арханђела код Призрена*, Београд 1966.

живања су одмакла (Раваница, Сопоћани, Ариље, Милешева), неки су само делимично истражени (Студеница, Давидовица, Бањска) или су у почетној фази истраживања (Св. Никола у Топлици, Кончул, Пећ, Милентија, Св. Никола — Бања, Убожац, Сисојевац, Поганово . . .), док већини манастира тек предстоје систематска истраживања. Међутим, у неким археолошки неистраженим целинама постоје сачувана средњовековна здања, која представљају изворну грађу за тумачење манастирске архитектуре (у Дечанима, Манасији, Леснову, Марковом манастиру и другде). Многобројне средњовековне грађевине, откривене приликом археолошких истраживања манастира, пружиле су могућност за проучавање те архитектуре и просторне организације манастирског насеља. У новије време појавиле су се монографије и чланци посвећени тим питањима.

У монографији о Богородици Хвостанској, објављеној 1976. у Београду, Војислав Кораћ се, поред цркве, бавио проучавањем изворних облика средњовековних манастирских здања, урадивши идеалну реконструкцију трпезарије и конака. У студији архитектуре Ђурђевих ступова у Расу, Јован Нешковић је, уз детаљну анализу цркве, разматрао план манастирског насеља и све откривене средњовековне грађевине. Та проучавања су дала изузетне резултате у погледу реституције првобитних облика здања, а за поједине објекте Ј. Нешковић је урадио идеалне реконструкције (цистерне, трпезарије, кухиња, конаци, улазна кула), утврдивши истовремено и оригинални план манастира са средњовековним обзиђем. Оливера Кандић је дугогодишњим истраживањима архитектуре манастира Градца и Сопоћана значајно допринела расветљавању оригиналне средњовековне архитектуре у тим комплексима, анализирајући сва откривена здања и урадивши идеалне реконструкције појединих зграда.[14] Нове податке за манастирску архитектуру су дала и истраживања манастира у Павловцима на Космају, где су изведене идеалне реконструкције свих откривених грађевина.[15] Податке о изворним облицима епископског манастира у Ариљу саопштила је Милка Чанак-Медић, о архитектури новооткривених зграда у комплексу Св. Николе у Забреги писао је Радомир Прокић, о дечанској и студеничкој манастирској трпезарији Слободан Ненадовић, о утврђењу Раванице Бранислав Вуловић, а о дечанској улазној кули Светлана Мојсиловић-Поповић.[16] Овим сажетим прегледом свакако нису исцрпљени сви подаци за манастирску архитектуру средњовековне Србије, нити је то намеравано, већ је указано само на неке значајне резултате истраживања и анализовања изворних облика тог градитељства, истовремено са стварањем обимне грађе која омогућава даља проучавања. Један од првих покушаја да се српски манастир сагледа као просторна структура у контексту манастира хришћанског Истока учинила сам у својој студији *Просторна структура манастира средњовековне Србије*, (Саопштења 13, 7—45). У овом случају реч је о истраживањима која нису била усмерена на изучавање архитектуре појединих зграда, њихове намене или градитељских карактеристика, већ је насеље посматрано као целина у светлости основних функционалних зона (култна, стамбена и економска) и шире, у систему типске иконографије источног манастира, саобраћајне мреже и њихове просторне диспозиције у средњовековној држави.

Истраженост манастира на терену је истовремено подстакла и проучавање просторних односа — упоредну анализу манастирског плана, његову просторну диспозицију, проучавање појединих битних елемената целине — утврђења, улаза или развој средњовековног стандарда у таквим целинама.[17] У последње три деценије, дакле, започела су, а понегде су у целини и изведена, многа истраживања српског манастирског простора, која су омогућила шира проучавања манастира и градитељства које се у њему развијало.

Ова студија, посвећена архитектури манастира средњовековне Србије, темељи се на теренској грађи — објектима и просторним целинама који су истраживањима одређени као средњовековно градитељство. Сачувана оригинална архитектура истовремено је и примарни историјски извор. Анализовано је око педесет испитаних или делимично испитаних манастира, насталих у раздобљу од XII до XV столећа, чије сачуване грађевине, или њихови остаци, пружају податке о архитектури средњовековне епохе.[18] Наведен број, свакако, представља само познати, мањи део укупног манастирског градитељства насталог у Србији у средњем веку. Срећна је околност, међутим, што у групу испитаних манастира улази већина владарских задужбина династије Немањића и њихових наследника. Оне су биле и најважнији оновремени духовни центри и најважнија архитектонска остварења. Та чињеница је и омогућила проучавање развоја манастирског градитељства на тим просторима у раздобљу од XII до XV века. Поред наведених монашких насеља, у студији су помињани и манастири који до сада нису истражени или су потпуно ишчезли (Св. Ђорђе — Горг), у оној мери у којој су писани историјски подаци или белешке путописаца сведочили о њиховом средњовековном градитељству. Знатан број манастира, на жалост, није могао бити предмет студирања, јер у њима нису до сада предузимани било какви истраживачки радови који би пружили податке о средњовековном градитељству.

Писани подаци или вести забележени у манастирским повељама, купопродајним уговорима, писмима и средњовековној литератури која говори о животима српских владара, црквених достојанственика, у летописима и поменицима, коришћени су у оној мери у којој пружају обавештења о градитељству.[19] Посебно су разматрани студенички и хиландарски типици, као основи за тумачење манастирског уређења, али и као посредни извори за поједине грађевине у манастиру (трпезарије, ћелије итд.). Узети су такође у обзир и објављени типици познатих византијских манастира, који су послужили као грађа за упоредну анализу српског и византијског манастира.[20] Наравно, уз наведене изворе, важна обавештења је пружила и обимна стручна и

научна литература посвећена манастирима и уопште монашком свету.

Географско подручје о којем је реч обухвата, као што је већ истакнуто, области које су припадале српској држави у доба Немањића и њихових наследника у раздобљу од XII до XV века и манастире који су ту грађени почев од прве Немањине задужбине, Св. Николе у Топлици, подигнуте између 1166. и 1168. године. Већ је речено да нису сви манастири на просторима које је заузимала средњовековна српска држава подједнако истражени. На неким подручјима истраживања скоро да нису ни започета (област данашње Македоније), или су на самом почетку (на подручју Црне Горе). То је главни разлог што се о неким монашким целинама говорило готово узгредно, онолико колико је то дозвољавала расположива грађа. Тако, на пример, у манастиру Леснову још није познат ни опсег средњовековног манастира, а осим цркве и можда једне позносредњовековне куле није познат ниједан други објекат из средњовековног раздобља. Слично је стање у Марковом манастиру, где се зна једино за трпезарију; у манастиру Трескавцу се тек наслућује да је трпезарија вероватно на месту средњовековне — свакако обнављана — а слично је и на многим другим местима. Упркос чињеници да истраживања нису досегла подједнак ниво на свим просторима некадашњег монашког света средњовековне Србије, сматрали смо да је и на овом степену сазнања могуће успоставити главне токове и развојни пут манастирског градитељства, свесни, при томе, да су поједине слике остале недовршене и да су многа питања тек отворена.

Треба, такође, напоменути да је овде реч о православном монаштву створеном у окриљу српске православне цркве, иако су на просторима српске средњовековне државе постојали манастири обеју хришћанских конфесија.

Српски манастир Хиландар, обновљен заслугом Немање и Саве Немањића у оквиру монашке колоније на Атосу, која је била под протекторатом византијских владара, није посебно проучаван у овој студији. Најпре због тога што је реч о манастиру — иако српских ктитора — подигнутом на просторима изван српске државе, а по архитектури и плану византијског порекла.[21] Значај Хиландара за развој српског монаштва је несумњив, па је он у овом раду и разматран у том контексту и на оним местима где је то било важно било због појединих монашких питања, било због упоредне анализе архитектуре.

Анализирајући манастир као сложену просторну структуру, било је неопходно пре проучавања његове архитектуре на одговарајући начин размотрити и нека питања која се односе на ктиторска права, врсте манастира и монашко властелинство. У том контексту, с обзиром на немогућност изучавања манастирских грађевина независно од целине у којој су настале, у посебним поглављима разматрани су порекло манастирског плана, просторни садржај манастира, врсте грађевина према намени, манастирско утврђење, а затим архитектура манастирских зграда, проблеми архитектонског обликовања и грађевинских материјала. На основу сачуване теренске и писане грађе и извора, покушано је и функционално идентификовање грађевина, а такође и реституција првобитних облика — у овој мери у којој су то материјални подаци дозвољавали.

Свакако треба истаћи да су у овој студији коришћени резултати свих претходних истраживача архитектуре српског манастирског простора и грађевина, као и њихове идеалне реконструкције првобитних облика, али су у неким случајевима предлагана и алтернативна решења. Она су заснована на истим материјалним чињеницама, али у неким случајевима недовољни остаци грађевина пружају могућност различитих тумачења. Известан број манастира и манастирских грађевина је први пут обрађен у овој студији. Посебна пажња је поклоњена испитивању инфраструктуре манастирског насеља, као битном елементу који, уз друге архитектонске податке, омогућава реконструкцију средњовековног животног стандарда у тим насељима. У контексту средњовековних градова, још шире светло — иако фрагментарно — бацају начин грађења и опремљеност објеката, доприносећи сазнању о укупном архитектонском стандарду у средњовековној Србији. У посебном одељку су разматрани архитектонско обликовање манастир-

□

[14] О. М. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982; О. Кандић, *Истраживања архитектуре и конзерваторски радови у манастиру Сопоћани*, Саопштења 16 (1984) 7—29. О археолошким ископавањима у Градцу в. А. Јуришић, *Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989.

[15] С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају, просторно-архитектонска студија*, Саопштења 13 (1981) 127—146.

[16] С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, Београд 1957; С. Ненадовић, *Трпезарија протомајстора Ђорђа у Дечанима*, Старине Косова и Метохије 1 (1961) 293—310; Б. Вуловић, *Архитектура и значај раваничког града*, Раваница, Споменица о шестогодишњици, Београд 1981, 28—32; М. Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд 1982; Р. Прокић, *Средњовековна архитектура Петрушке области*, Крагујевац 1986; С. Мојсиловић-Поповић, *Манастирско насеље Дечани*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 239—250.

[17] S. Mojsilović, *Elements of Fortification of the Monasteries in Medieval Serbia*, Balcanoslavica 7 (1978) 169—195; иста, *Secular Buildings in Medieval Serbian Monasteries, About the Medieval Standard of Living*, Зограф 16 (1985) 19—25; иста, *Monastery Entrances Around the Year 1200*. Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, *153—170*.

[18] Вид. табелу у прилозима на крају књиге.

[19] Вид. преглед коришћених извора у библиографији на крају књиге.

[20] Списак коришћених типика видети у прегледу извора на крају књиге.

[21] Издвајамо само неке од многобројних студија о манастирској архитектури Хиландара: Ђ. Бошковић, *Светогорски пабирци*, Старинар 14 (1939) 71—104; С. Ненадовић, *Једна хипотеза о архитектури Хиландарске трпезарије*, ЗЗСК 14 (1963) 1—12; исти, *Конзервација пирга краља Милутина у Хиландару*, ЗЗСК 16 (1965) 175—181; исти, *Хиландар на графичким приказима XVIII и XIX столећа*, ЗЗСК 16 (1965) 97—113; А. Дероко — С. Ненадовић, *Конаци манастира Хиландара*, Споменик САНУ 120 (1971) 19—40; С. Ненадовић, *Одбрана манастира Хиландара*, ЗЛУ 8 (1972) 91—115; исти, *Архитектура Хиландара, цркве и параклиси*, ХЗ 3 (1974) 85—208; исти, *Хиландарски конаци у јужној мали пре и после пожара 1722 године*, ХЗ 5 (1983) 215—256; исти, *Становање монаха у Хиландару (келије, клозети, грејање)*, ХЗ 6 (1986) 83—126; P. Theocharidis, *The Byzantine Fortified Enclosure of the Monastery of Chelandariou*, ХЗ 7 (1989) 59—70.

ских грађевина и њихов однос према црквеном здању — у погледу начина градње, стила и евентуалних међусобних утицаја. Али, како је истакнуто већ на самом почетку, ова студија није посвећена разматрању архитектуре цркава као особених здања, већ се о њима говори искључиво у склопу остале манастирске архитектуре, у оној мери у којој су утицале на образовање просторног концепта насеља и градитељства у њему. Манастирска архитектура средњовековне Србије није посматрана изоловано, као што и развој просторне структуре манастира није сведен у локалне оквире — посматран је у сплету општег развоја манастира у византијском свету и на хришћанском Истоку, за разлику од појединачних архитектонских дела која су на овим просторима увек била „између" Истока и Запада.

Архитектонска документација и графички прилози су рађени у складу са постављеним проблемима и илуструју поједине етапе у развоју манастира као просторне целине, као и појединачну архитектуру, у оној мери у којој су то дозвољавали изворни подаци. Треба напоменути да обимна теренска грађа, која илуструје стање у којем су објекти сачувани, или неке етапе њиховог развоја, није могла бити укључена у студију као посебан графички прилог управо због свог обима. Она је разматрана у склопу реституције првобитних облика архитектуре, целине или детаља, и представљена је у одговарајућем графичком облику. Потребно је, такође, напоменути да су објављени резултати археолошких испитивања извршених у манастирима који су делимично или потпуно истражени коришћени искључиво у оној мери у којој доприносе расветљавању проблема архитектуре у оквиру средњовековног периода.

Прихватајући се проучавања манастирске архитектуре средњовековне Србије, унапред смо прихватили и чињеницу да многа постављена питања још не могу добити одговоре, да су неки проблеми тек отворени, а да ће поједини, који сада изгледају разрешени, са новим чињеницама бити тумачени у друкчијем светлу. Слику средњовековног манастира као архитектонско-просторне целине свакако ће градити још многи нараштаји истраживача, који ће, као и ми данас, бити суочени са чињеницом да научни судови нису коначни и да тумачење прошлости почива на недовршености сазнања. У томе је и смисао истраживања. Ако ова студија, бар у неким сегментима, отвори путеве ка новим сазнањима о средњовековној архитектури манастира, спокојно ћемо веровати да су наши напори оправдани.

ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ ОД XII ДО XV ВЕКА

Монаштво и манастир средњовековне Србије у последњим деценијама XII века, у новооснованој држави Стефана Немање, истовремено са стицањем државне независности и утврђивањем нових граница добијају духовни и просторни лик, које су без већих промена задржали за све време трајања средњовековне државе Срба. Раније створен, али тада коначно одређен у институционалном погледу, манастир се није битније мењао ни у време када државе више није било. У оквиру Турске империје, која је обухватила и некадашње српске земље, манастир остаје један од ретких простора у којем се наставља аутохтоно градитељство.

Утемељење манастира у Немањиној држави истовремено значи утемељење стабилне црквене организације, у којој је монаштво имало изузетно значајну улогу. Световна и духовна власт у узајамном прожимању представљају извор средњовековне државотворности, гарантују територијалну стабилност, па није необично што се један од раних спорова између Немање и браће тицао изградње манастира.[1]

Црквена организација Немањине државе, у почетку као део византијске — источне цркве, отклонила је ранија колебања[2] трајно се определивши за византијску духовну средину, од које је у почетку XIII века (1219) добила самосталност.[3] Српска средњовековна држава (XII—XV век) није имала у свим раздобљима исте географске оквире. Границе према суседним земљама су се мењале, што је значило да су се у саставу српских земаља налазили и духовни центри приморских области које су припадале латинској цркви.[4] Немањина освајања Дукље и приморских области[5], посебно Котора, проширила су државу Немањића, у чијем су се склопу нашле Дукља и Далмација. Западне границе српске државе[6], мада не увек на истим положајима, укључивале су за све време Немањића, као део својих земаља, и приморске области.[7] Освајања према истоку и југу и промене осталих граница, нарочито према Византији у време Немањиних наследника, понекад су битно мењали подручје српске средњовековне државе, заузимајући туђе области и, нарочито, задирући дубоко у византијску територију, посебно у време Стефана Душана (1331—1355).[8] Територијални опсег средњовековне Србије[9], променљив у складу са политиком њених владара, као и оних из суседних области, нарочито у првој половини XIV века, када је обухватао и многе византијске области, утицао је на духовну и културну климу у српским земљама.

Питање монаштва и грађење манастира у Србији средњег века је у непосредној вези с развојем српске цркве[10], а постављa се од самог почетка стварања државе. Прихваћен облик монаштва потиче из византијске средине, у којој се оно трансформисало у току дужег раздобља,

□

[1] Манастире Св. Богородице и Св. Николе Немања је изградио на сопственој територији, без сагласности своје браће, што му је замерено. О томе говори Доментијан, *Живот св. Симеуна*, изд. Ђ. Даничића, 7—8.

[2] Уп. Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама*, 27—52.

[3] Ст. Станојевић, *Свети Сава и независност српске цркве*, Глас СКА 161 (1934) 199—251; Н. Радојчић, *Свети Сава и автокефалност српске и бугарске цркве*, Глас СКА 179 (1939) 179—258; Б. Гардашевић, *Каноничност стицања аутокефалности Српске цркве 1219. године*, Свети Сава — Споменица, 33—77; Б. Ферјанчић, *Автокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија*, Сава Немањић — Свети Сава, 65—72; Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак из писма патријарху Герману о Савином посвећењу*, Светосавски зборник 2, Београд 1938, 91—125 (= Сабрана дела IV, Београд 1969, 170—189).

[4] Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама*, 51; Ст. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањићкој држави*, Београд 1912.

[5] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, изд. В. Ћоровића, 31; о Немањиним борбама у тим областима Ј. Калић, *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 252 и даље.

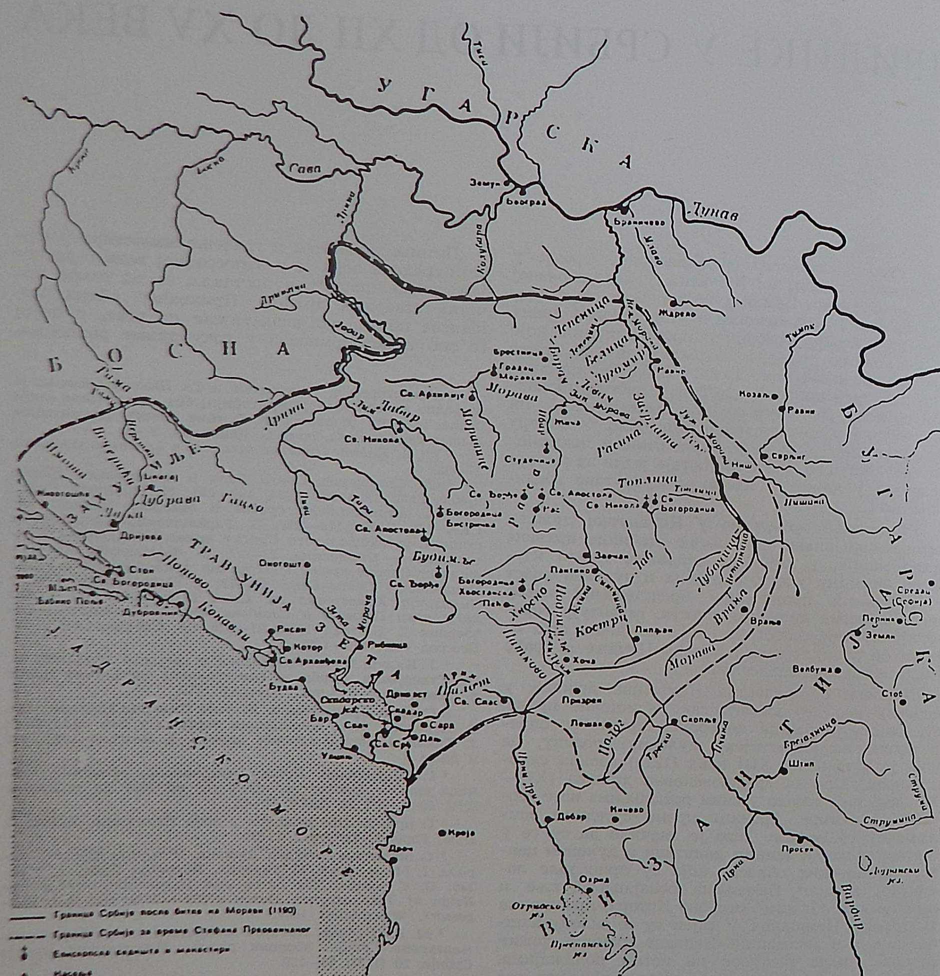
[6] Г. Шкриванић, *Прилог проучавању западних граница српске државе на приморју од XII до половине XIV века*, ИЧ 24 (1977) 47—61.

[7] О приморским земљама у доба Немањића, *Историја Црне Горе*, 2, Титоград 1970.

[8] О политици Стефана Душана, *Историја српског народа*, I, 511 и даље; К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 211—236; G. C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dusan (1331—1355) and his Successors*, Washington 1984.

[9] М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник радова Историјског музеја Србије, 20 (1983) 45—126.

[10] За развој монаштва на овом подручју још је важећа студија В. Марковић, *Православно монаштво*; о истом питању R. Grujić, *Monaštvo i manastiri kod pravoslavnih Srba*, Narodna enciklopedija, II, 1023—1033. Општа дела о развоју српске цркве: Р. Грујић, *Православна српска црква*, Београд 1920; А. Гавриловић, *Историја српске Православне цркве*, Београд 1920; M. Spinka, *A History of Christianity in the Balkans*, Chicago 1937; К. Јиречек, *Црква*, Историја Срба, II, 62—82; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, Минхен 1962; С. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Српска православна црква — Споменица, 35—51; Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама*, 27—53; Д. Богдановић, *Преображај српске цркве* (у) Историја српског народа, I, 315—327; I. *Tarnanides*, Ἱστορία τῆς Σερβικῆς ἐκκλησίας, Thessaloniki, 1982; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.

1. карта — Србија Стефана Немање и Стефана Првовенчаног (према нацрту М. Благојевића)

почев од IV века, када се први пут и јавља у елементарном облику.[11]

Први црквени центри, у областима које ће касније постати српске земље, потичу још пре времена Јустинијане Приме, основане 535. године[12], која је убрзо потчињена римској цркви. Неки материјални подаци указују на хришћанско становништво на овим просторима још у IV веку. Из тог времена потиче старохришћанска некропола у Нишу, са сачуваним живописом у једној од гробница.[13] Велике грађевинске целине у Стобима (VI век)[14] и у Царичином Граду (VI век)[15], с архитектуром високих градитељских и уметничких квалитета и остацима живописа у епископској базилици (Стоби), само потврђују да су ти крајеви у то време имали изузетан значај. У приморским областима под византијском управом, у исто време развијају се црквени центри такође потчињени римској цркви.[16] Неки археолошки подаци у тим пределима указују и на старије трагове грађевина из првих дана хришћанства.[17] Дуализам црквених центара, који је изражен на просторима Балкана — у централним и приморским областима — од најранијих дана, имао је изузетан утицај на покрштавање Словена, које се одвијало у два маха: у VII и касније у IX веку. Према историјским изворима, то се одигравало из два црквена центра; прво, радом римског свештенства, и друго, у IX веку, за време цара Василија I (867—886).[18] Иако се прво покрштавање у VII столећу сматра неуспелим, а друго у IX веку много масовнијим, о чврстим хришћанским опредељењима Срба се не може говорити на дуже време. Присуство обеју цркава на Балкану — источне и западне — и поред званичног припајања Илирика цариградској цркви у VIII веку[19], наставило се у току следећих столећа и остало као трајно обележје балканског подручја. Епископије основане на том простору у IX и X веку припадале су црквеним центрима у Сплиту, односно Драчу, а у погледу матичне цркве, Римској, односно Цариградској патријаршији. Од половине IX века и бугарска држава шири своје границе, а, бугарска црква на Балкану (у IX и X веку) обухвата Београдску, Браничевску и Нишку епархију.[20]

Византијска реокупација балканских области у XI веку имала је изузетан значај за стварање нових црквених центара. Установљење Охридске архиепископије са седиштем у Охриду у XI столећу и стварање Барске архиепископије у другој половини истог века битно су утицали на црквене прилике у српским земљама. Иако је у претходном периоду Драчка митрополија, којој су припадале епископије Дукље, била под цариградском црквом, новостворена Барска архиепископија, с латинском оријентацијом, обухватила је и српске земље.[21] Питање Рашке епископије у залеђу и њене припадности одређеном архиепископском центру доста је проучавано. Према новијим истраживањима, она би се могла повезати и са новоствореном Барском архиепископијом.[22] То би значило да је латинска црква у XI столећу, на српским просторима, за кратко време, дубоко у залеђу имала изузетан утицај. Без обзира на могуће исходе даљих проучавања о судбини Рашке епископије у раном раздобљу, неспорно је значајно присуство латинске цркве и њених центара у српским областима у то време. У том светлу треба посматрати црквене прилике у следећем периоду, а Немањино прво латинско крштење из XII века[23] може се повезати са духовним приликама претходних раздобља. У XII столећу, у време великих византијско-српских сукоба, који су се одигравали у залеђу, значајан црквени центар представља Охридска архиепископија[24], која је

□

[11] Општи прегледи византијског монаштва в.: K. Lake, *Early Days of Monasticism on Mount Athos*, Oxford 1909; J. Leroy, *La vie quotidienne du Moine Studite*, Irénikon 27 (1954) 21—50; E. Amand de Mendieta, *La Presqu'île des caloyers*, Le Mont Athos, Bruges 1955; зборник радова *Il Monachesimo orientale*, Orientalia Christiana Analecta 153, Roma 1958; A.-J. Festugière, *Les Moines D'Orient* I, II, III vol; D. Savramis, *Zur Soziologie des byzantinischen Mönchtums*, Leiden-Köln 1962; J. Leclerq, *L'érémitisme en Occident jusqu'a l'an mille*, Le Millénaire du Mont Athos I, 161—180; J. M. Hussey, *Byzantine Monasticism* XXV, Cambridge Medieval History, Vol. IV, part II, Cambridge 1967, 161—184; G. Dragon, *Les moines et la ville: Le monachisme à Constantinople jusqu'au concile de Chalcédoine* (451) T & M 4 (1970) 229—276; P. Charanis, *The Monk as an Element of Byzantine Society* DOP 25 (1971) 63—73; H. Delehaye, *Byzantine Monasticism*, 136—165; S. L. Varnalidis, Ὁ θεσμός τῆς χαριστικῆς (Δωρεᾶς) τῶν μοναστηριῶν εἰς τούς Βυζαντινούς, Thessaloniki 1985.

[12] *Corpus iuris civilis III. Novellae*, ed. R. Schoell, Berolini 1912, 94.

[13] О сликарству нишке гробнице из IV века в. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 5—6 и нап. 1 са наведеном старијом литературом.

[14] О Стобима: Ђ. Мано-Зиси, *Фреске у Стобима*, Старинар 8—9 (1933—1934) 244—248; E. Kitzinger, *A Survey of Early Christian Town of Stobi*, DOP 3 (1946) 108—110; Đ. Mano-Zisi, *Stratigraphic Problems and the Urban Development of Stobi*, Studies in the Antiquities of Stobi I, Beograd 1973; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 6—7; C. Snively, *The Early Christian Basilicas of Stobi*, University of Texas at Austin 1979 (дисертација).

[15] О Царичином Граду: *Царичин Град — Утврђено насеље у византијском Илирику* (ед. В. Кондић — В. Поповић), каталог САНУ, Београд 1977; *Caričin grad*, I (ed. N. Duval et V. Popović), Belgrade—Rome 1984.

[16] Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957, 34.

[17] Cf. N. Cambi, *Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj Jadranskoj obali*, Materijali 12 (1976) 239—282; исти, *O ranohrišćanskim spomenicima Naronitanskog područja*, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Split 1980, 213—256; I. Fisković, *Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu*, Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 15 (1985) 133—163.

[18] Theophanes Continuatus, *De Basilio Macedone*, ed. I. Bekkeri, Bonnae 1838, V, 288 и даље; Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. G. Y. Moravcsik — R. J. H. Jenkins, Budapest 1949, 154; Đ. Sp. Radojičić, *La date de la conversion des Serbes*, Byzantion 22 (1953) 253—356.

[19] Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама*, 29.

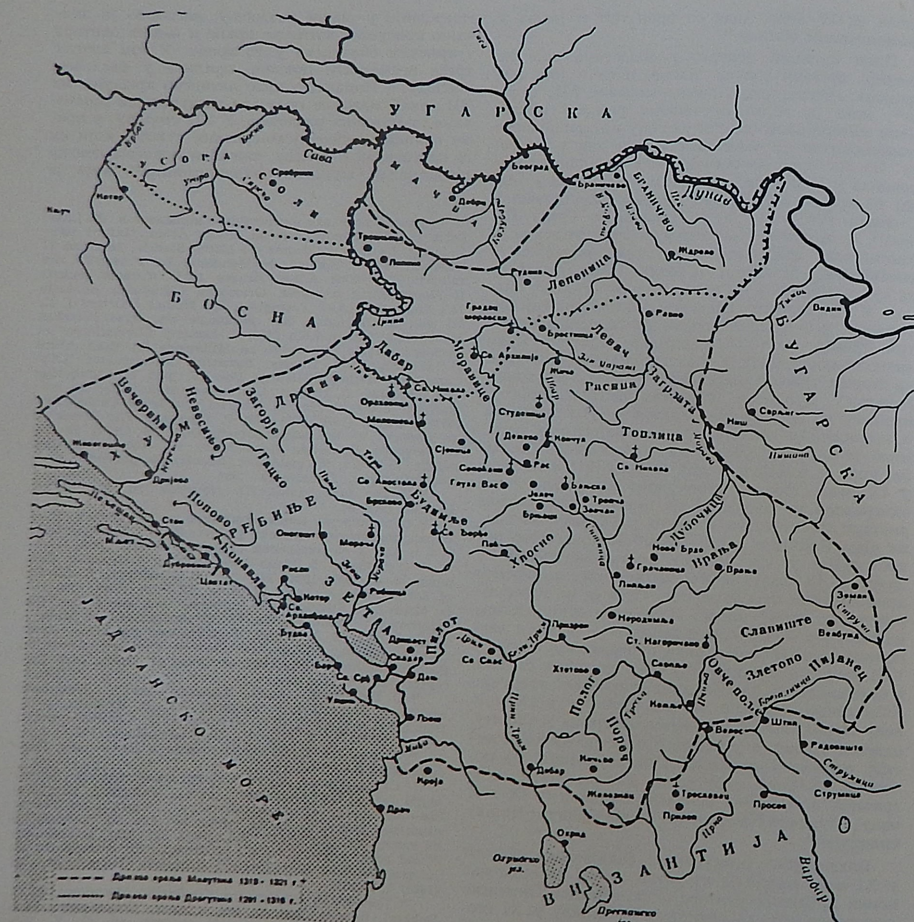
[20] *Исто*, 30.

[21] Уп. Ј. Калић, *нав. дело*, 34.

[22] *Исто*, 34 и даље, са старијом литературом: М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 15, наводи да у почетку XII века, приликом византијско-српских сукоба у области Раса, нема помена о Рашкој епископији. Ова епископија, која се налазила у средишту српске земље, све до формирања српске цркве остала је под јурисдикцијом Охридске архиепископије, *нав. дело*, 15.

[23] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, изд. В. Ћоровића, 18—19.

[24] С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76 (1908) 1—62; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 14.

2. карта — Држава краља Милутина и краља Драгутина (према нацрту М. Благојевића)

обухватала велики део Балкана. Крајеви који ће касније припадати српској независној цркви, у то време су под Охридском архиепископијом.

Стварањем јединствене државе под Стефаном Немањом (1168—1196), која је укључивала и приморске области у другој половини XII века, црквена организација је припадала и римској и цариградској цркви. Немањиног наследника Стефана Првовенчаног (1196—1227) крунише папски легат 1217. године, а већ 1219, српска црква добија независност у Никеји и првог архиепископа Саву Немањића. Тај догађај је трајно одредио црквену политику Срба, која остаје у оквиру источне цркве и после распада државе. Будући на челу српске цркве, као њен први архиепископ, Сава успоставља епископије у оквиру српских државних граница, са седиштем у Жичи — архиепископијом.[25] Тада су постојале епископије: Зетска, Рашка, Хвостанска, Хумска, Топличка, Будимљанска, Дабарска, Моравичка, Липљанска и Призренска. У оквиру црквених средишта, била су и два стара латинска центра, у Стону Св. Богородица и Св. Михаило на Превлаци у Боки Которској.[26]

Монашки покрет, заједно са новоствореном независном црквом, ослања се на византијско монаштво, из чијих кругова црпе узоре у духовном и организационом погледу. Данас још нису довољно истражени први монашки центри на подручју Балкана и приморја. Изгледа да је анахоретског живота, из првих дана хришћанства, било и пре организоване црквене управе у обалним деловима, нарочито на острвима. Путеви тих испосника су водили од малоазијских предела, где се монаштво и развило.[27] У унутрашњости Балкана, сигурнијих података о монасима има тек из IX столећа, у окриљу бугарских земаља, где се изузетно учврстило средином X века.[28] Црквена организација у пределима око Охрида сведочи о јаком мисионарско-верском центру, који истовремено одсликава и опште црквене прилике. Велики утицај охридског црквеног средишта се огледа и кроз византијску реокупацију Балкана (XI век), где се за краће време задржава раније успостављен црквени поредак кроз и даље независан црквени центар у Охриду. Монашке прилике на балканском подручју Византијског царства у XI и почетком XII века свакако не могу бити истоветне са онима у средишту империје, имајући у виду и честе војне сукобе са словенским владарима. Док манастир, као посебна институција у Византији XI и XII столећа, улази у своју зрелу фазу[29], на просторима Балкана и будуће српске државе оснивају се прве владарске задужбине. И чувени пустиножитељи балканских предела: Јован Рилски, Јоаким Осоговски, Прохор Пчињски, Гаврило Лесновски, који припадају млађем раздобљу историје источне цркве, указују на путеве развоја локалног монаштва. Као што је у оквиру српске цркве рашка традиција надвладала дукљанску, тако је и монаштво у Србији било окренуто византијским узорима и чувеним монашким центрима империје.

Иако стварање цркве са православном оријентацијом у Немањиној држави није искључило постојање католичких центара, монашки покрет је друкчији. Главне владарске задужбине у држави Срба, као и оне које подиже племство, са статусом манастира, уређене су и основане по византијским моделима. Даривање латинских средишта у оквиру сопствених земаља, или чак изван државних граница, као манифестација владарске моћи и захвалности цркви, није непознато у српској средњовековној држави.[30] Међутим, делатност владара и властеле изван сопствених граница није мењала утврђен поредак црквеног уређења и опредељења у самој држави. Српски владари, носиоци краљевских, а после и царске титуле, на сопственој територији нису оснивали манастире који би припадали латинској цркви. Осим што је краљица Јелена, жена Уроша I, у приморју обновила многе цркве и помагала бенедиктински и фрањевачки ред.[31] Међутим, и њена најзначајнија задужбина, манастир Градац, с краја XIII века, припада византијском манастирском кругу.[32] Стефан Првовенчани, без обзира на своје крунисање и благослов папе, црквену политику земље усмерава убрзо у правцу византијског центра, од којег Сава Немањић добија 1219. године црквену независност.

Црквена политика у Србији средњега века везана је за државну политику; питање црквене и световне власти је решавано напоредно, па су врло често на челу државе и цркве били најближи сродници. Латинска црквена средишта, којих је касније било и у централним деловима државне територије Србије, припадала су насељима — колонијама трговачког живља који је дошао из приморских крајева. Она су поштована у складу с осталим одредбама српских владара о трговачким везама са центрима у приморским

□

[25] Најисцрпнија студија о српским епископским центрима је М. Јанковић, *нав. дело*, где је наведена и сва старија литература.

[26] *Исто*, 17—33.

[27] Уп. I. Ostojić, *Benediktinska opatija*, Сплит 1934, 10 нарочито напомена 1: о раној црквеној организацији у тим областима *Историја Црне Горе*, 1, 256 и даље; Ђ. M. Ivеković, *Najstariji samostani na dalmatinskim otocima*, Rad JAZU, knj. 242 (1931) 216—226.

[28] В. Марковић, *Православно монаштво*, 4, нарочито нап. 26—28.

[29] Уп. А. П. Каздан, *Бизантiйскiй монастырь XI—XII вв как социалная группа*, Виз. Врем. 31. (1971) 48—70.

[30] О католичкој цркви на тим просторима уп. И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 15—27. Познато је Немањино даривање цркава у Јерусалиму, Риму, Барију, Цариграду, о чему пише Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, изд. В. Ћоровића, 34; краљица Јелена и Милутин се брину о бенедиктинској опатији Ратац — Sancta Maria de Rotezo, Милутин такође даје прилоге катедрали Св. Николе у Барију, а у Цариграду подиже познати „Краљев ксенон" — болницу, уп. *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничића, 134; за Ратац F. Miclosich, *Monumenta Serbica*, 67—69.

[31] Оснивање фрањевачког манастира у Котору се приписује краљици Јелени (1288. год.), уп. Farlati, Ill. Sac. VI, 440; В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, 75; исту годину оснивања помиње и П. Мијовић, *О касноантичким и средњовековним гробљима Котора*, 163; Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска, ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1—2 (1958) 131—148.

[32] М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, 11, нап. 3.

3. карта — Душаново царство
(према нацрту М. Благојевића)

областима, али нису могла да утичу нити мењају раније утврђено опредељење српске црквене организације.

Померање државних граница у време краља Милутина (1282—1321) на рачун византијске територије означавало је истовремено политичку и економску моћ, која се показивала на свим пољима. Снажан развој рударства[33] и отварање нових рударских центара, развој трговине, изградња и обнова многих сакралних грађевина широм земље и изван државних територија, одсликавају снагу српске државе. Истовремено са политичким успоном проширује се и јурисдикција српске цркве. Оснивају се нове епископије и припајају постојеће у новоосвојеним византијским областима.[34] У будућој краљевској задужбини Милутиновој, у манастиру Св. Стефана у Бањској. основана је између 1286. и 1292. године нова епископија. Пред крај владавине краља Милутина било је укупно петнаест епископија у српској држави.[35] Монашки слој, а нарочито црквена управа у то време утичу заједно са владаром и властелом на градитељство у земљи. Архиепископ Данило II, поред својих црквених дужности, учествује у изградњи најзначајнијих манастирских здања Милутинове епохе. Везе са монашким центром у Светој Гори, обнова црквене грађевине у Хиландару, изградња бројних објеката у Цариграду, означили су Србију као изузетно снажну средину на Балкану у почетку XIV столећа. Културна клима у земљи је била таква да су у окриљу српске државе подигнути манастири са црквама од којих неке, као Грачаница, улазе у ред најзначајнијих градитељских остварења византијског XIV века, превазилазећи регионалне оквире.[36]

Организација монашког живота у тадашњој Србији у исто време остаје верна правилима и уређењу из дана Саве Немањића. Време Милутинове владавине је утрло пут будућој Душановој царевини. И законодавна делатност, која постаје значајна у Душаново време, има дубоке и сигурне корене у владавини краља Милутина.[37] Снажење културне и духовне климе у држави краља Милутина је српске земље, свакако, довело најближе византијском културном кругу. Србија није више сусед у провинцији, она постаје озбиљан такмац.

У развоју српске средњовековне државе и њене цркве важно раздобље припада времену Стефана Душана, који је српску независну архиепископију подигао на ранг патријаршије, а краљевину на степен царевине, крунишући се за цара 1346. године. Архиепископ Јоаникије постаје први патријарх. Унутрашња црквена организација се мења: стабилизује се митрополитански поредак, у коме су старе епископије добиле ранг митрополије.[38] Тада су основане и нове епископије, међу којима је и она у Леснову.[39] Осим реорганизације српске цркве, која је уследила као природна последица успостављања патријаршије, није било значајнијих промена у погледу монаштва и поред тога што је Света Гора тада била у границама новооснoване Душанове државе.[40] Проглашење Душана за цара одвијало се уз присуство светогорског монаштва, које ће за све време његове владавине бити посебно цењено. У својој држави цар Душан проглашава Законик 1349. године у присуству црквене и световне властеле.[41] О значају цркве у оновременој држави сведочи и Законик, у којем се велики број чланова односи на цркве и црквене људе. Посебно се неки делови баве монашким питањима, доносећи прописе за манастире, монахе и игумане.[42] Међутим, по свему судећи, неки прописи који се односе на монаштво имају дубље корене и представљају део понашања монаштва у оквиру државне управе и црквене организације још из старих дана. Прописи о игуманима и калуђерима, о киновијском животу, о каритативној делатности, налазе се у одговарајућој форми у Студеничком типику.[43] Старији прописи, односно закони о понашању житеља манастирских властелинстава и низ појединости о њиховим правима и обавезама забележени су у манастирским оснивачким повељама владара и властеле.

Један од старих закона је и *Закон светога Симеона и светога Саве*, којим су утврђена права и обавезе становништва на властелинствима Студенице и Милешеве. Тај закон је утицао и на организацију других манастирских властелинстава у српској држави.[44] Поштовање које је Душан имао према монаштву, подршка коју су му пружили светогорски калуђери у проглашењу царевине и патријаршије, има и своју другу страну: цар додељује велике поседе светогорским манастирима и борави на Светој Гори, у изузетним приликама, са целом породицом.[45] Број српских монаха се у то време повећава у неким

□

[33] D. Kovačević, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent*, Annales Economies Sociétés Civilisations, 15, № 2 (1960) 248—258.

[34] М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 35—60.

[35] *Исто*, 58; 196.

[36] S. Ćurčić, *Gračanica, 140* и даље.

[37] *Историја српског народа*, I, 470.

[38] М. Јанковић, *нав. дело*, 61—78.

[39] *Исто*, 66 и даље.

[40] *Историја српског народа*, I, 527.

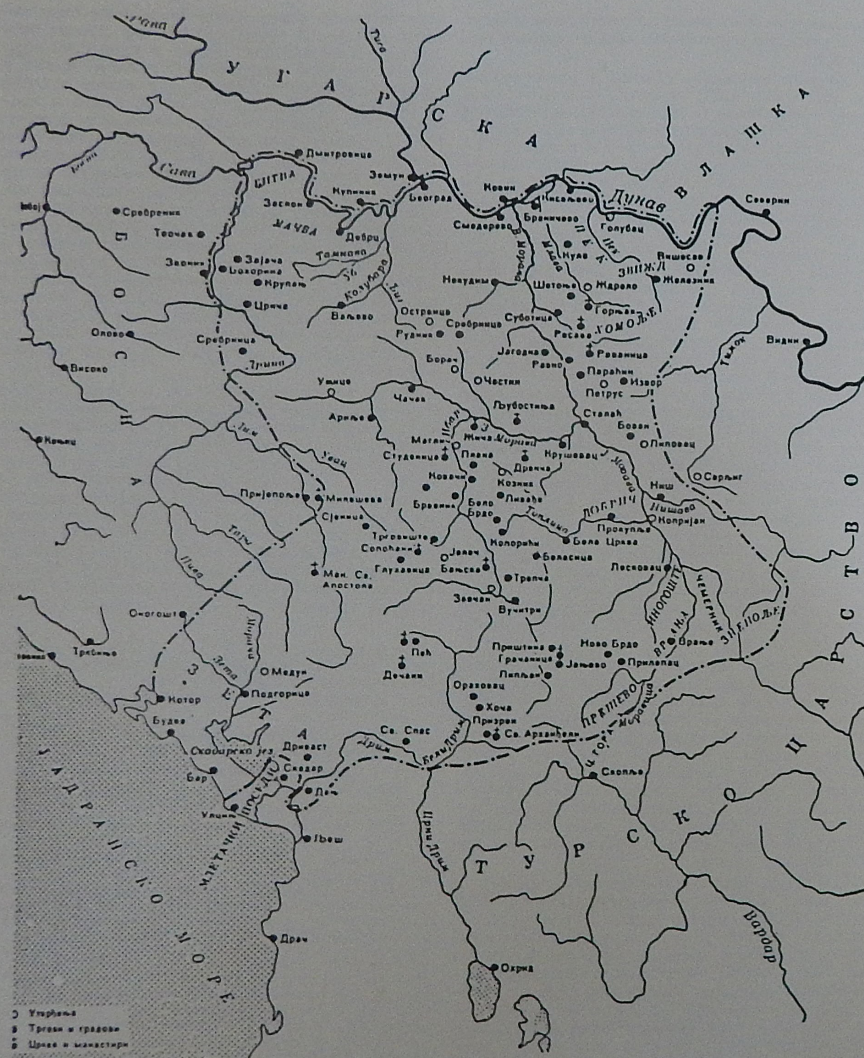
[41] *Законик цара Стефана Душана*, изд. Н. Радојчића, 43.

[42] Чланови Законика 1—38 тичу се цркве и манастира, *исто*, 43—50.

[43] Чланови Законика 14, 15, 28, уп. *Законик цара Стефана Душана*, изд. Н. Радојчића, 46; 48; *Студенички типик в. Списи св. Саве*, изд. В. Ћоровића, 75 и даље (о постављању игумана); 133 (о давању милостиње); о киновијском животу говоре она поглавља која се односе на прописе о забрани спремања сопствене хране и о понашању у трпезарији (*исто*, 53; 109); исто тако и Крмчија св. Саве представља једини црквени закон до Душановог; уп. Т. Тарановски, *Црквено-политичка идеологија Светосавске Крмчије и Властареве Синтагме*, 175—206.

[44] Уп. М. Благојевић, *Закон св. Симеона и св. Саве*, 129—164; у вези са одредбом Душановог законика о повима, *исто*, 144; у повељи св. Саве манастиру Св. Николе у Врањини постоји пропис о забрани постављања старешине „по мигу“: „и да се не поставлають по мите или п наговороу стрѣишина 8 месте семь.“ В. В. Мошин, *Повеља св. Саве манастиру Св. Николе у Врањини*, Св. Сава — Споменица, Београд 1977, 87, уп. са чл. Законика 13 (*Законик цара Стефана Душана*, изд. Н. Радојчића, 45—46).

[45] G. C. Soulis, *Tsar Stephen Dusan and Mount Athos*, Harvard Slavic Studies 2 (1954) 125—139.

4. карта — Србија у време деспота Стефана Лазаревића (према нацрту М. Благојевића)

важним светогорским установама[46], што такође сведочи о успону српског монаштва у светогорској средини. Анатема коју је бацио на српског цара, патријарха и свештенство, цариградски патријарх Калист, убрзо после проглашења Српске патријаршије[47], задуго је покварила односе са византијском црквом. Међутим, црквени раскол није спречио истовремено јачање положаја српских монаха на Светој Гори.

Везе са Светом Гором, изузетно снажне у Душаново време, претходиле су значајном продору исихазма у српске земље касније, у време владавине обласних господара, нарочито у државу Лазара Хребељановића (1371—1389). Црквену политику Византије у другој половини XIV столећа, после дуготрајних сукоба, воде исихасти.[48] Повећан број монаха-пустињака у српским земљама, почетком XIV века, који насељавају пећинске ћелије, као оне у околини манастира Леснова, Петра Коришког[49], свакако треба повезати са општом ситуацијом и исихастичким учењем које се развило у снажан покрет. Коначни тријумф исихаста половином XIV века у Византији битно је утицао на подручје Балкана. У Бугарској, а касније и у Србији, овај покрет је имао многе следбенике. Корени анахоретског монаштва код Срба су свакако старији и потичу из времена Светог Саве.[50] И пре тог доба у неким деловима Балкана је било пустињака, нарочито у пределима око Куманова и Охрида.[51] У области Раса је у XII веку постојао пећински манастир[52], као што се касније око Дечана, Патријаршије у Пећи или Студенице такође појављују пећинске цркве и испоснице.[53]

По свему судећи, у монашком покрету у Србији цара Душана, наговештене су промене које су карактеристичне за византијско монаштво XIV столећа. Значај и положај који су стекли исихасти, доцније је имао утицаја и на црквене прилике у Србији. Почеци њиховог успона, којим су обележене последње деценије XIV века у српским земљама, наслућују се кроз поновно оживљавање пустињског живота пред крај владавине Стефана Душана. Српска независна црква од 1375. године улази у ново раздобље. Обриси будућих промена се могу препознати у Душановој држави.

Прилике у земљи и цркви су се битно измениле после Душанове смрти, за време његовог наследника цара Уроша. Када су распадом Душанове царевине створене области феудалних господара, неки од њих, као деспот Јован Угљеша у Серској области[54], поново успостављају односе са цариградском црквом, док је званична Српска патријаршија још била у расколу. Прилике у Српској држави тог времена, угроженој и од турског освајања, нису биле једноставне. После смрти цара Уроша (1371), владаоци у српским земљама и независна Српска патријаршија, уз много дипломатских потеза светогорског монаштва, у немирно време турских продора, постигли су помирење са цариградском црквом 1375. године.[55] Исте године је одржан сабор у Пећи, а за патријарха је изабран пустињак Јефрем.[56] Преговоре са византијским црквеним представницима и царем водили су светогорски монаси, чијим је посредовањем Српска патријаршија коначно призната у Цариграду. Она је обухватала територије Лазара Хребељановића, Вука Бранковића, Ђурађа Страцимировића-Балшића и босанског краља Твртка.[57]

Турска освајања са југа су померила државно средиште у северне области Поморавља и Подунавља. Најзначајније задужбине кнеза Лазара, Лазарица и Раваница, налазе се у тим крајевима. Заједно са државним, и црквено средиште се помера на север, мада седиште патријарха још неко време остаје у Пећи. У то време се пустињачки покрет изузетно проширио у Србији. Наговештаји из Душановог доба прерастају у праве колоније пећинских цркава, од којих је најзначајнија она око манастира Ждрела на Млави.[58] Монашки покрет у Србији кнеза Лазара постаје исихастички обојен[59] — из истих кругова потиче и новоизабрани српски патријарх Јефрем.[60] Епоха

□

[46] М. Живојиновић, *Келије и пиргови*, 98—99.

[47] В. Мошин, *Св. Патријарх Калист и Српска црква*, Гласник српске православне цркве 27 (1964) 192—206; С. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Споменица, 47.

[48] J. Meyendorff, *Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems*, London 1974; L. Clucas, *The Hesychast controversy in Byzantium in the fourteenth century: A consideration of the Basic Evidence* (дисертација), University of California 1975; Г. Острогорски, *Светогорски исихасти и њихови противници*, Сабрана дела V, 203—223.

[49] О пећинским црквама — монашке пећине в. V. Korać, *L'architecture du Monde Serbe*, Le aree omogenee della Civiltá Rupestre nell'ambitio dell'Imperio Bizantino: la Serbia, Galatina 1979, 132—137.

[50] A. E. Tachiaos, *Le monachisme Serbe de Saint Sava et la tradition hésychaste athonite*, Хиландарски зборник 1 (1966) 83—89.

[51] В. Марковић, *Православно монаштво*, 1—14; С. Радојчић, *Црква у Коњуху*, Одабрани чланци и студије 1933—1978, Нови Сад 1982, 25 и даље, наводи испоснице из XI века у околини Куманова.

[52] Ђ. Бошковић, *Археолошко истраживање пећине-испоснице у Расу*, Новопазарски зборник 1 (Нови Пазар 1977) 15—36.

[53] Уп. Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања*, Старинар 8—9 (1933) 301; В. Петковић — Ђ. Бошковић, *Дечани*, I, Београд 1941, 113.

[54] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965.

[55] С. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Споменица, 48—49.

[56] Ђ. Трифуновић, *„Житије светог патријарха Јефрема" од епископа Марка*, Анали филолошког факултета 7 (1967) 64—74; Ф. Баришић, *О измирењу српске и византијске цркве 1375*, ЗРВИ 21 (1982) 159—182.

[57] Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, Крушевац 1975, 81—91; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве* I, Минхен 1962, 172—189; о питањима српске цркве на ширем подручју у средњем веку С. Ћирковић, *Историја Босне*, 88—92; 101—112; 135—140; исти, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, Београд 1964; о Лимској митрополији, исти, *Die Bosnische Kirche*, Atti del convegno internazionale sul tema: *L'Oriente cristiano nella storia della civiltà*, Accademia nazionale dei lincei quaderno 62, Roma 1964.

[58] Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, Старинар н. с. I (1950) 187—195.

[59] А. Е. Такивос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Крушевац 1975, 93—103.

[60] М. Пурковић, *Српски патријарх средњега века*, Диселдорф 1976, 101—102.

српског средњовековног царства је била завршена — српским земљама су управљали обласни господари.[61]

Прилив монаха у српске области Поморавља — земље Лазара Хребељановића — у XIV столећу је знатан.[62] Монаси са Свете Горе, Синаја и из Бугарске (Ромил и његов ученик Григорије)[63] насељавају земље кнеза Лазара. Учешће старца Исаије — исихасте — у животу српских монашких кругова тог доба је значајно, а потиче још из времена царства.[64] У то време се први пут преводи типик Саве Јерусалимског, за српске манастире, као и дела црквених хришћанских филозофа.[65] Српско монаштво тог доба је ушло у нову фазу, али су се корени тог покрета могли наслутити и раније. У српском сакралном градитељству те епохе се јављају промене. У то време, као тип храма се уводи црква триконхосне основе.[66] Ова архитектура, створена на познатим предлошцима који се налазе и на Светој Гори, постаје особеност целокупне српске градитељске делатности у касном средњем веку. То је раздобље у коме се граде велики манастири у земљама обласних владара, од којих градитељство на подручјима Лазара Хребељановића представља највиши домет. Догађаји у градитељству Србије Лазаревог времена показују да се црквена и државна политика могу посматрати кроз архитектуру и уметничко стваралаштво. Грандиозне задужбине из доба непосредно пре губљења државне самосталности, на прагу великих турских освајања балканских земаља, показују да су се господари малих независних српских области не само надметали у задобијању што већих територија, већ и у подизању што већег броја задужбина, које својим постојањем обезбеђују и доказ о појединачној владарској моћи. Највећи број цркава из тог доба се налази у земљама кнеза Лазара и Балшића.

Стварање државног центра у земљи Лазара Хребељановића, у сливу Западне Мораве, истовремено значи и подизање манастира у оним областима које их дотле у таквом обиму нису имале.[67] Измирење Српске и Цариградске патријаршије, монашке миграције, борба српских великаша за власт, претходили су будућој деспотовини у XV веку. После битке на Марици (1371), неке српске земље су неповратно изгубљене, а после сукоба са Турцима на Косову (1389), где су обе стране претрпеле тешке губитке, наследници кнеза Лазара су морали да признају султана Бајазита за врховног поглавара.[68]

Немирне прилике у српским земљама с краја XIV века — вазали између Турске и Угарске, унутрашњи сукоби властеле — донекле је променио турски пораз у почетку XV века у бици код Ангоре (1402), у којој је као турски вазал учествовао и Стефан Лазаревић, син и наследник кнеза Лазара. По повратку у своју земљу Стефан добија титулу деспота од Јована VII Палеолога.[69] Тај догађај је претходио успону српских земаља у XV веку, које ће тада бити обједињене под влашћу деспота Стефана Лазаревића. Области Бранковића су прикључене 1413, а године 1421, и делови Зете Балшића. То је доба наглог и кратког успона српске деспотовине у XV веку, будући да је 1459. година, са губитком Смедерева, последњег утврђеног града, означила коначан слом средњовековне Србије.

Доба деспота Стефана Лазаревића, у коме Србија доживљава економски и културни успон, у коме су везе са Западом снажније него у претходним раздобљима, што није необично имајући у виду целокупну политичку ситуацију епохе, представља последњи период обнове, који, иако кратак, није био малих размера. По ономе што обележава то раздобље у погледу развоја рударства, трговине, градитељства, уметничког и књижевног стваралаштва, отворености српске средине и према Истоку и према Западу, представља *покрет* који се често назива и *српском ренесансом*. Београд, престоница деспотовине, обнавља се и изграђује. У његовом окриљу Стефан Лазаревић обнавља Београдску митрополију, која је изгледа поседовала луксузну резиденцију — митрополитски двор.[70] Београдском граду у средњем веку се диве и савременици као изузетно развијеном и богатом насељу, са много странаца који у њему живе и тргују.[71] У сумраку хришћанских држава на Балкану, у Србији Лазаревића и касније Бранковића, монаштво доживљава последње дане у оквиру независне цркве у још постојећој држави.[72]

У деспотовини Стефана Лазаревића (1389—1427), а касније Ђурђа Бранковића (1427—1456) и његових наследника, води се рачуна о црквеној организацији Патријаршије. У то време се јављају нове митрополије, док се неке пресељавају у нова седишта. У почетку XV века помиње се Милешевска митрополија, а касније, у XV столећу (1430—1439), Браничевска митрополија се пресељава у сигурнији центар, у град Смедерево.[73]

Ововремена властела оснива нове манастире, помаже старе, гарантује им слободе, али ти манастири добијају и обавезе, као и световна властелинства. Деспот Стефан уводи војнички данак,[74] од кога нису изузимани ни манастири. Везе са Светом Гором су и у то доба снажне. Деспот Стефан и његова властела обнављају манастире на Светој Гори и додељују им добра, али у њима обезбеђују права и за себе.[75] У приморским областима се за црквену организацију брину Балшићи, који у XV столећу граде многе задужбине. Деспотовина је први пут освојена 1439, али је убрзо обновљена 1444, заједно са Патријаршијом.[76] Њена обнова није дуго трајала. Последњи патријарх Арсеније II (1453—1463) доживео је пропаст деспотовине, заузимање града Смедерева 1459. године и гашење српске средњовековне државе. Некадашње области средњовековне Србије су се нашле у склопу Турске империје, а српска црква — Патријаршија — била је у изузетно тешким и сложеним условима. Епоха српске средњовековне државе је тиме била завршена.

* * *

Градитељство које се развијало у распону од преко три столећа (XII—XV века) у областима српске средњовековне државе, будући да је по-

никло на различитим традицијама које су се сплеле на Балкану, свакако да није могло бити хомогено. Манастир, као изузетно важна институција српске средњовековне државе, у градитељском погледу дели исту судбину. Један од битних елемената, који је означио целокупно манастирско градитељство доводећи га у исти духовни контекст, јесте српска средњовековна црква и њено опредељење за источну — византијску цркву, по чијем моделу је и заснована. Од Стефана Немање, као родоначелника династије Немањића, преко обласних господара српских земаља у каснијем раздобљу, до деспотовине у XV столећу, грађење манастира и брига о њима представљају део световне политике, исто колико и црквене. Такво опредељење српских владара је утицало и на градитељску климу у средњовековној држави. Подизани су храмови — манастири — који су имали двоструки значај. Они су истовремено доказ не само црквене већ и световне моћи. Владари и властела, оснивачи задужбина, бринули су се да их граде и најбољи мајстори.

Пребивалишта и путеви мајстора градитеља који су подизали храмове у Србији средњега века нису били истородни. Они су у почетку стизали и са истока и са запада, учествујући у стварању аутохтоне генерације градитеља, која, осим у ретким изузецима, остаје анонимна писаној историји. Идеје градитеља српске архитектуре нису биле омеђене политичким и територијалним границама; то најбоље показују њихова дела, од којих поједина представљају највиши архитектонски домет епохе: западне романике и источног византијског стваралаштва.

Промењљив територијални опсег средњовековне Србије утицао је и на просторни распоред манастира у држави. Врло често су у борбама за што веће области освајани делови територија у којима су већ постојали велики манастирски центри. У тим новозаузетим областима, у време ширења државе, српски владари су обнављали запустеле туђе задужбине подижући нове храмове. Српска држава је тако добијала нове важне духовне центре и, што је много значајније — владар је показивао и своју и државну моћ. Можда је то био разлог што је у извесном периоду у Србији било важније подизање новог манастира на рушевинама славног претходника — обнављање запустелог здања доскорашњег непријатеља — као доказ сопствене снаге на новим територијама. У време краља Милутина и, доцније, цара Душана, када се држава највише проширила на византијске територије, изграђено је много цркава. На старим темељима обновљене су и запустеле византијске цркве. У ктиторској делатности оба владара, обнове старијих грађевина[77] многобројније су од изградње потпуно нових на сасвим новим просторима. То је време када је и држава била најснажнија. С распадом државе, у време јачања обласних господара, манастир је опет био место где се могла показати црквена, али и световна снага оснивача.

Развој манастира и манастирске архитектуре у средњовековној Србији не иде увек напоредо

□

[61] О овом раздобљу уопште: Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975.

[62] О монасима исихастима у Србији В. Розов, *Синайцы въ Сербіи въ XIV вѣкѣ*, Byzantinoslavica 1 (1929) 16—20, аутор сматра да су неки монаси имали назив „синајци" по традицији, не боравећи никада на Синају, *нав. дело*, 18; А. Е. Тахиаос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, 99, нап. 37, напомиње да се само у бугарским изворима каже да је Григорије Синаит проповедао исихазам Србима.

[63] Живот св. Ромила: F. Halkin, *Un ermite des Balkans au XIV siècle. La vie grecque inédite de Saint Romylos*, Byzantion 31 (1961) 111—147; ed. P. A. Sirku, *Монаха Григорія Житіе преподобнаго Ромила, памятники древней писменности и искусства*, 136 (1900) 3, 5, 20—32.

[64] Живот старца Исаије је објавио Н. Дучић, *Старине Хиландарске*, Гласник СУД 56 (1884) 68—77; Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац Инок Исаија*, Крушевац 1980, 69—77.

[65] Л. Мирковић, *Типик архиепископа Никодима*, Богословље I/2 (1957) 12—19 и Богословље II/1 (1958) 69—88; Псеудо-Дионисија Ареопагита је на словенски превео Исаија, уп. А. Е. Тахиаос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Крушевац, 1975, 100 и нап. 47; Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац Инок Исаија*, Крушевац 1980, у прилогу доноси превод Исаије „О божанственим именима" — Псеудо-Дионисије Ареопагит; Н. Дучић, *Животопис старца Исаије у XIV вијеку*, Гласник СУД 56 (1884) 63—77.

[66] Ђ. Стричевић, *Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу*, ЗРВИ 3 (1955) 221—232; В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство*, О кнезу Лазару, Крушевац 1975, 105—123.

[67] Уп. Г. Бабић-Ђорђевић и В. Ј. Ђурић, *Полет уметности*, Историја српског народа, II, 144—191; о новим црквеним центрима на скоро пустој територији моравске Србије уп. В. Марковић, *Монаштво*, 126; В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи*, 107 и даље. Археолошка истраживања предузимана у последњих петнаест година у Манасији, Раваници, Љубостињи, Наупари, Сисојевцу, нису показала постојање старијих култних грађевина. О историји тог подручја в. Б. Ферјанчић, *Крушевац и околина до 1371. године*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 3—8.

[68] *Историја српског народа*, II, 45.

[69] *Исто*, 65.

[70] О обнови Београдске митрополије в. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 98; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 91—95. О митрополијској цркви в. М. Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице*, Зборник Народног музеја 9—10 (1979) 497—512; о изградњи Београда у средњем веку уп. исти, *Београдска тврђава*, Београд 1982.

[71] О томе в. Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, изд. В. Јагића, Гласник СУД 42 (1875) 223—328.

[72] О приликама у моравској Србији в. С. Ћирковић, *Моравска Србија у историји српског народа*, Моравска школа и њено доба, 101—109; И. Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 111—122; Р. Михаљчић, *Кнез Лазар Хребељановић, историја, култ, предање*, Београд 1984. О разним областима уметничког стваралаштва в. низ радова у зборнику радова са научног скупа у Ресави — *Моравска школа и њено доба.*

[73] М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 79—100.

[74] С. Новаковић, *Законски споменици*, 528, 607 и Јиречек—Радонић, *Историја Срба*, II, 416.

[75] В. Рад. М. Грујић, *Светогорски азил за српске владалце и властелу после Косовске битке*, ГСНД 11 (1932) 65—95; М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији и Босни*, ЗРВИ 11 (1968) 241—270.

[76] С. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Споменица, 50.

[77] О животу краља Милутина и Стефана Душана, где се налазе и описи њихових ктиторских подухвата в. *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничића, 102—161; 215—231.

са државним и црквеним развојем. Понекад парадоксално, при распаду једног облика државности — Душанове царевине — и стварању другог — деспотовине — манастири задржавају своју функцију, дајући у стваралачко-архитектонском погледу нов квалитет. Обележје које их у континуитету карактерише од почетка оснивања у епохи Немањића до слома државе средином XV века, јесте просторни тип, створен у окриљу источне — византијске цркве, чијем кругу припада и српска црква у средњем веку.

У контексту историје српског средњег века, манастир се као градитељско остварење мора посматрати двојако: као насеље са својим обележјима и као појединачна архитектура. Те две равни посматрања не морају увек да имају исти извор. Градитељски дуализам, који се огледа на плану општег (насеље) и посебног (грађевине), понекад, у историјском контексту, означава понекад мешани утицај Истока и Запада и указује на путеве развоја српске средњовековне државе између тих утицајних сфера.

ОСНИВАЊЕ МАНАСТИРА И ЊИХОВО УРЕЂЕЊЕ

Утемељење манастира и порекло његовог плана

Оснивање и развој православних манастира, у институционалном и градитељском погледу, иду паралелно са стварањем државе Стефана Немање у XII веку (1168—1196). Одлучујући моменат у историји српског монаштва се одиграо 1219. године, када је добијена црквена независност, а Сава Немањић, први архиепископ, усмерио даљи ток црквене и монашке организације у Србији. Самостална црква је организована по угледу на византијску, а манастир је, као посебна институција у оквиру цркве, имао чврст ослонац у монашкој колонији на Атосу, где је и Растко Немањић постао монах Сава. Најзначајнији манастири које је изградио Стефан Немања, још пре добијања црквене самосталности, показују да је модел српских манастира био византијски и да је њихов оснивач био добро упознат са њиховим уређењем и изгледом. О томе нам много више говори сачувана оновремена манастирска архитектура него писани извори, будући да немамо сачуване оснивачке повеље првих манастирских здања Стефана Немање. Св. Никола у Топлици (Куршумлија), Св. Богородица у Топлици, Св. Ђорђе у Расу и Студеница су најбољи доказ о постојању јасног градитељско-организационог концепта такве заједнице, који почива на византијским узорима, а које су оснивачи пренели на сопствено тло.[1] Из описа Немањиног живота, који је написао Сава Немањић, сазнајемо да Немања оснивајући манастире, вьсѣмь тѣмь монасть'ремь сь тво'ри оупра'воу ıакож(е) подобаеть и обезбеди све потребне иконе, књиге и судове који су неопходни за обред.[2] Данас није познато какве су прописе имали ти раноосновани манастири у Србији, али су, судећи према Савином писаном сведочанству, имали управу и оснивачку повељу која им је гарантовала економску безбедност.[3] Непосредни узори за изградњу такве заједнице су постојали на самом месту: Св. Никола и Св. Богородица у Топлици, први манастири који су подигнути Немањином заслугом, нису из темеља нова дела, већ је реч о старијим сакралним целинама, византијског порекла, које су затечене и обновљене. О томе нам сведочи и градитељство тих манастира, чија архитектура има паралеле у византијској средини,[4] а недалеко од првих Немањиних цркава постојала је и стара епископија у Расу.[5] Такве околности су свакако утицале да се српска црква, а са њом и монаштво, усмери у правцу Византије и источне цркве, као што су вероватно одредиле и Савино опредељење и његов монашки избор — Свету Гору.

Када се Растко Немањић замонашио на Атосу, дошавши прво у руски манастир, а затим у Ватопед којем је приложио соуха ӡлата царьскоу паларию вес числа,[6] институција манастира на Светој Гори је већ била одавно утемељена.[7] У византијском друштву манастир је био сасвим одређена категорија, а житељи заједнице су учествовали у црквеној исто колико и у световној политици царства.[8] У византијској средини је та институција за собом већ имала дужу историју, а манастир је прошао кроз разне етапе развоја: од ограничавања монашких права услед увећања манастирске земље, што је представљало један од важних проблема Византије IX и X века, преко система харистикија — првобитно уведених да би се помогли економски слаби манастири, нарочито у XI веку — до приватних — независних задужбина.[9] Монашки живот у светогорској колонији је, такође, одавно био одређен,

□

[1] Наведени манастири нису једине задужбине Стефана Немање, али будући да су археолошки дефинисани, представљају и најбољи доказни материјал. На тим објектима су у последње време изведени опсежни радови, о чему ће бити речи. О његовим задужбинама говори и његова биографија в. *Живот светог Симеона Немање*, Списи св. Саве, изд. В. Ћоровића, Београд 1928, 153; Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, изд. В. Ћоровића, 21 и даље.

[2] *Живот светог Симеона Немање*, Списи св. Саве, изд. В. Ћоровића, 153.

[3] *Исто*, 153.

[4] Уп. Б. Вуловић, *Црква светог Николе у Куршумлији*, Зборник АФ 3, св. 7 (1957) 3—21; анализу црквене архитектуре Немањиних задужбина Св. Богородице и Св. Николе код Куршумлије дају М. Чанак-Медић и Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба*, I, Београд 1986, 15—52, са прегледом старије литературе.

[5] Уп. списак епископија — Αἱ ὑποκείμεναι ἐπισκοπαὶ τῷ θρόνῳ τῆς Βουλγαρίας (τὸ Ῥάσον) у H. Gelzer, *Ungedruckte und wening bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 1 (1892) 257. О датовању архитектуре цркве уп. J. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Зборник радова Архитектонског факултета 6/5 (1960/61) 1—33; исти, Саопштења 4 (1961) 137—148; J. Нешковић — Р. Николић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Београд 1987.

[6] Доментијан, *Живот св. Симеуна и св. Саве*, изд. Ђ. Даничића, 128.

[7] P. J. Burridge, *The Development of Monastic Architecture on Mount Athos with Special Reference to the Monasteries of Pantocrator and Chilandari* (дисертација — University of York, G. B.) 1982, са наведеном старијом литературом.

[8] Уп. А. Каждан, *Византийскій монастырь*, 48—70; P. Charanis, *The Monk as an Element of Byzantine Society*, DOP 25 (1971) 61—84; И. Соколов, *Состояние монашества в Византийской церквы с половин IX до начала XIII века* (845—1204), Казан 1894.

[9] То су само нека од питања која се односе на византијско монаштво, будући да развој монаштва у Византији није централно питање ове студије. Probleme у

а унутрашње уређење манастира — типик — постојало је још од оснивача Велике лавре — Атанасија Атоског.[10]

На празник Благовештења Богородице 1193. године, када је Сава Немањић прешао у Ватопед, у Србији су већ постојали манастири Св. Никола и Св. Богородица у Топлици, Св. Ђорђе, а и најзначајнија владарска задужбина, Студеница, одавно је била основана и грађена. Савино опредељење за монаштво, између осталог, морало је имати основа у неким претходним сазнањима о манастирском животу и манастирима са којима се морао упознати у сопственој земљи, пре коначног одласка у монашки свет. И његов биограф Теодосије помиње монаха Руса, који је са светогорским калуђерима дошао на Немањин двор тражећи помоћ, што говори да је Немања уживао углед дародавца, предусретљивог према монасима.[11] Прва Савина знања о калуђерском свету свакако потичу из земље његовог оца, што је било пресудно у његовом личном опредељењу за монашку средину Свете Горе. Неспорна је чињеница да је Атоски монашки центар утицао на Савин даљи монашки развој, а тако, посредно, и на развој монаштва у Србији. Међутим, непосредни извор се налазио на сопственој територији, на просторима који су одавно познавали институцију манастира, који су, иако са прекидима, познавали византијску црквену организацију којој су у то време и припадали. И сам Сава, када пише о Немањином животу, наводи да је све научио ка́ко подобаеть правовѣ́рньимь христїаншмь дрьжати пра́воую вѣ́роу кь богоу.[12] Стефан Немања се као монах Симеон придружио сину на Светој Гори 1197. године.[13] Њихова заједничка делатност на обнови и установљењу Хиландара, као српског манастира на Атосу, створила је темељ будућих сталних веза светогорског монаштва са српским земљама. Византијски цар Алексије III издао је оснивачку повељу Хиландару и Сави и Немањи потврдио право на манастир 1198. године.[14] Од тада Хиландар у континуитету представља изузетно важно средиште за монаштво у српским земљама. Сава је, према речима свога биографа, у српску земљу увео устав Свете Горе[15], што показује да су манастири у Србији у погледу унутрашњег уређења следили примере са Атоса. Оснивање манастира у време Стефана Немање, а касније његових наследника, имало је своју физичку и правну форму. Манастир се није могао основати без дозволе црквених власти — надлежног епископа — као што ни владар није могао да поставља епископе, већ је то могао да учини само сабор епископа. Тај пропис припада збиру црквених правила која су установљена још на црквеном сабору у Халкедону 451. године[16], и поштован је у византијској цркви, под чијом су се јурисдикцијом оснивали и први српски манастири. Међутим, поред епископске сагласности, оснивање манастира је морао да прати и други правни чин — морао је постојати и световни оснивач који гарантује и обезбеђује материјалну подлогу за живот манастирске заједнице. Овај поступак, добро познат у византијском свету, био је установљен од самог почетка и у средњовековној Србији Стефана Немање. Питање које је тиме отворено јесте питање ктитора (ὁ κτήτωρ) у процесу стварања и оснивања манастира у српским земљама. Да би се основао манастир, морали су да постоје дозвола епископа (сагласност цркве) и ктитор, са свим правима и обавезама које произлазе из тог статуса.[17] Из тога се, дакле, види да акт оснивања манастира није идентичан акту донације манастира. Сам ктитор, према томе, не може да оснује манастир, као што ни акт оснивања није обезбеђивао ктиторска права.[18] Српски средњовековни спис *Номоканон* (Зборник црквених правила и царских закона) — *Крмчија светога Саве* — садржи и прописе о ктиторима, што сведочи да се и ктиторство у Србији средњега века изграђивало на основу византијских законских прописа, прилагођених потребама српске средине.[19] Битан елемент ктиторства се огледа у обезбеђивању материјалне подлоге за изградњу и даљу економску стабилност ктиторије. Ктитор то санкционише документом у којем наводи сва непокретна добра која јој припадају. У пракси српске средњовековне државе то значи установљење повеље којом се, приликом оснивања, манастиру дарују имања, приходи и утврђују обавезе. Ктитор има право да установи и прописе о унутрашњем уређењу манастирске заједнице — да изда типик, са правилима понашања која су значајна за манастирски живот.[20] Право ктитора да поставља игумане је давано само у изузетним околностима кад је реч о посебно заслужним особама. Тако из биографије св. Симеона сазнајемо да је Немања — монах Симеон — поставио првог хиландарског игумана Методија.[21] О независности манастира Хиландара говори и његов типик, који предвиђа потпуну слободу манастира.[22] Тај део типика је био изузетно важан, јер византијско црквено законодавство[23] није давало такво право, које је у овом изузетном случају било привилегија. Хиландар је припадао категорији царских манастира, а они су имали и посебна права. Ктитор Хиландара је морао бити активни, владајући краљ Србије. У погледу избора, у Србији су ктитори могли да буду владари, световна и црквена властела и монаси. Подједнако су то могли бити и мушкарци и жене у оквиру наведених друштвених категорија. Краљица Јелена, жена Уроша I, била је ктитор Градца; Милица, жена кнеза Лазара, ктитор Љубостиње; краљица Јелена, касније царица, жена Стефана Душана, други ктитор Карејске ћелије св. Саве; госпођа Даница зида Љуботен, а и српским средњовековним документима није страна реч ктиторица, која означава жену у тој функцији.[24] Подизањем задужбина, ктитори су добијали право на сахрањивање у свом храму, на зидовима цркве је било обезбеђено место за ктиторски портрет, а добијано је и право на помен и учествовање у црквеним поворкама.[25] Основни смисао свих наведених бенефиција лежи у суштини приступа ктиторији, која се изграђује ради ктиторовог спасења. Утемељитељ задужбине строго води рачуна да, у оквиру црквене службе, осим помена (што и сам типик предвиђа)[26], осигура за себе још један облик свакодневног присуства и подсећања на сопствену личност. Реч је о ктиторском натпису,

који се скоро без изузетка налазио изнад главног улазног портала храма. Већина сачуваних ктиторских натписа из средњовековне Србије налазила се на том месту. Један од ретких који су начинили изузетке је краљ Милутин. У обе његове задужбине Краљевој цркви у Студеници и у обновљеној Богородици Љевишкој натписи се налазе споља на апсиди, при чему је у овој другој начињен од керамичких елемената рађених у низу.[27]

Ктиторство је могло бити и заједничко, па су тако Сава и Немања заједно били ктитори Хиландара, а поред тога и на другим местима у Светој гори.[28] Они су чак своја ктиторска права пренели на великог жупана Стефана у Србији, који се на то позива и у својој повељи Хиландару.[29] И касније, у XIV столећу, Стефан Душан преноси своја ктиторска права на сина Уроша, када се примио ктиторства манастира Есфигмена.[30] У документима манастира Лавре на Светој Гори, налази се акт којим Матеја Пердикариос, 1240. године, као оснивач и録малац независног манастира Св. Тројице, предаје свој манастир тројици монаха — својим синовима.[31] У случају неких властелинских дарова манастирима, владар је потврђивао даровну повељу свога поданика. Стефан Дечански је потврдио поклоне протосеваста Хреље манастиру Хиландару[32], а његов син Душан је потврдио дар властелина Влатка Хиландару — цркву Св. Николе на Псачи.[33]

Ктиторско право је давало и могућност поклањања ктиторије другом лицу. Тако је ктитор манастира Св. Николе Врањинског, епископ зетски Иларион, кога је поставио Сава, свој манастир по ктиторском праву предао св. Сави.[34] У средњовековној Србији, исто као и у Византији, постојала је могућност мултипликације ктитора —

□

вези са манастирима обрађују новеле Нићифора Фоке, уп. изд. Zacharia von Lingenthal, *Jus Graeco-Romanum*. 3 Leipzig 1857, 292—296; о манастирским имањима в. P. Charanis, *Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire*, DOP 4 (1948) 53—118; о систему харистикија в. P. Lemerlé, *Un aspect du rôle des monastères à byzance: Les monastères donnés à des laics, les charisticaires*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1967, januar—februar (Paris 1967) 9—28; Hélène Ahrweiler, *Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe—XIe siecles*, ZRVI 10 (1967) 1—27; J. P. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Dumbarton Oaks Studies 24, Washington 1987, 157 и даље.

[10] Атанасијев Типик манастира Лавре на Атосу, уп. P. Meyer. *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig 1894, 102—140.

[11] Доментијан, *Живот св. Симеуна и св. Саве*, изд. Ђ. Даничића, 1865. О руском пореклу монаха говори други Савин биограф, уп. Теодосије, *Живот светога Саве*, превео М. Башић (Старе српске биографије), Београд 1924, 83—84; Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, превео Л. Мирковић, 31 Доментијан у свом спису не помиње порекло монаха, али се зна да је Сава најпре боравио у руском манастиру, па потом прешао у Ватопед. О руским монасима у том контексту в. В. Мошин, *Правни списи Светога Саве*, Сава Немањић — Свети Сава, 106—107.

[12] *Списи Светога Саве*, изд. В. Ћоровића, 152.

[13] Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничића, 138; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност светога Саве*, Сава Немањић — Свети Сава, 16.

[14] *Actes de Chilandar I*, ed. L. Petit, Виз. Врем., 17 suppl. 1, 1911, № 4, p. 8—11 (поновно изд. Amsterdam 1975).

□

[15] Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничића, 204.

[16] Уп. J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio VII, Florentiae* 1769, 85—98; Н. Милаш, *Правила православне цркве са тумачењима*, I, Нови Сад 1895, 334; 381; 532.

[17] О значењу речи ктитор: Du Cange, *Glossarium*, 760; G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1968, 782. Литература о том питању: J. Zhishman, *Das Stifterrecht* (Τὸ κτητορικὸν δίκαιον) *in der morgentändischen Kirche*, Wien 1888, 11—13; K. Krumbacher, Κτίτωρ, *Ein lexikographischer Versuch*, Indogermanischen Forschungen 25 (1909) 393—421; В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози КЈИФ 5 (1925) 100—124; Ф. Гранић, *Приватноправни положај монаха у грчким областима познoримске империје у V и VI веку*, ГСНД 5 (1929) 131—135; J. P. Thomas, *Private Religious Foundations*, 252 и даље; Ф. Гранић, *Акт оснивања манастира у грчким областима познoримског царства у V и VI веку*, ГСНД 7—8 (1930) 77—81; С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и у Немањићкој Србији*, Глас СКА 168 (1935) 81—132; М. Пурковић, *Прилошци српској историји*, ГСНД 15—16 (1936) 369; H. G. Beck, *Kirche und theologische Literaturim byzantinischen Reich, Munich* 1959, 135; G. Ostrogorski, *Observations on the Aristocracy in Byzantium*, DOP 25 (1971) 3—32; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 143—155; В. С. Јовановић, *О једном ктиторском натпису у манастиру Бањи*, Зограф 4 (1972) 27—34; R. Morris, *Monasteries and their Patrons in Tenth and Eleventh centuries*, Byzantinische Forschungen 10 (1985) 185—231.

[18] С. Троицки, *нав. дело*, 94.

[19] *Исто*, 124; о проблемима издавања *Крмчије св. Саве*, са прегледом старије литературе уп. Д. Богдановић, *Крмчија Светога Саве*, Сава Немањић — Свети Сава, Београд 1979, 91—99; *Законоправило или Номоканон Светога Саве*, Иловачки препис из 1262. године (приредио М. Петровић), Горњи Милановац 1991.

[20] Преглед и попис најважнијих византијских ктиторских типика је дат у студији: Catia Galatariotou, *Byzantine Ktetorika Typika: a comparative Study*, REB 45 (1987) 77—138.

[21] *Живот светог Симеона*, изд. В. Ћоровића, 165, 19—20.

[22] *Хиландарски и Студенички типик*, изд. В. Ћоровића, 72.

[23] G. A. Rali — M. Potli, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων II, Atina 1852, 648—653.

[24] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 763.

[25] С. Троицки, *нав. дело*, 120—121.

[26] „Како појати панахиде ктитору".

[27] Натписе је објавила Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 44 бр. 22 (Богородица Љевишка); 46 бр. 24 (у Студеници). У студији су објављени и сви остали датовани ктиторски натписи.

[28] О ктиторској делатности св. Саве и о Немањи у вези са Хиландаром и Светом Гором уп. М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светога Саве*, Сава Немањић — Свети Сава, Београд 1979, 15—25, специјално о Хиландару 16—17.

[29] А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200—1202*, п. о. из: Прилози КЈИФ V, св. 1—2 (1926) и превод Л. Мирковић, *Списи светога Саве и Стевана Првовенчанога*, Београд 1939, 161—167; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 385.

[30] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 540—541.

[31] *Actes de Lavra* II, № 70, p. 3—4.

[32] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 399 и даље.

[33] В. Соловјев, *Одабрани споменици*, 155.

[34] О Врањинском манастиру и о његовим повељама се доста расправљало, будући да су их неки истраживачи сматрали фалсификатима. В. Мошин, *Повеља Светог Саве манастиру Светог Николе у Врањини*, Свети Сава — Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175—1975, Београд 1977, 79—116, доказао је да није реч о фалсификатима, а касније се тиме бавио и Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII—XV вијека*, Титоград 1984.

један манастир је у својој историји могао имати и више ктитора. Право другог ктитора се стицало значајним материјалним улагањем у постојећу задужбину, или великим грађевинским подухватом. Краљ Стефан Милутин, у повељи манастиру Св. Ђорђе на Серави, помиње првог ктитора, краљица Јелена је други ктитор Савине ћелије у Кареји, Стефан Душан је примио ктиторство Есфигмена, а челник Радич 1430. године постаје други ктитор манастира Кастамонита.[35] У *Сопоћанском поменику* се наводи краљ Урош I као први ктитор манастира, што очигледно указује на постојање и другог ктитора.[36]

У средњовековној Србији, као и у византијском свету, црквени поглавари су понекад били ктитори и поред тога што црквени закони нису били сагласни са таквим ктиторијама.[37] Ктиторска делатност првог српског архиепископа Саве Немањића била је веома обимна. Зетски епископ Неофит (1296), према ктиторском натпису, сазидао је храм у „области" манастира Св. Михаила, а и архиепископ Данило II је био ктитор и градитељ задужбина.[38] Када је реч о монасима ктиторима, којих је било у српским земљама, поступак за стицање ктиторских права је био друкчији. У српском манастиру, као и у византијском, приступивши братству монах више није требало да поседује личну имовину. Тако се дешавало да монаси, нарочито они виђенији, из редова господе, у тренутку кад ступају у монаштво, као прилог манастиру дају сву личну имовину или њен део. Свакако да поменути прописи у свакодневној пракси у Византији нису били доследно спровођени, због чега су и сукцесивно санкционисани одговарајућим актима.[39] Сачувана документа из средњег века, у којима владар претходно потврђује добра монаху — ктитору манастирске задужбине, показују да неки монаси нису имали личну имовину. Стефан Душан уступа старцу Григорију цркву Св. Петра у Коришi[40] са имањима, а кнегиња Милица, као монахиња Евгенија, 1398. године враћа земљу манастиру Лаври, на којој је раније монах Сисоје изградио свој манастир, вероватно потврђен и неким претходним документом.[41] Наследници Лазара Хребељановића, Стефан и Вук, помогли су монаху Греману да подигне манастир Липовац 1399. године.[42]

Све наведене категорије ктитора су морале да обезбеде и да се старају о континуалној економској стабилности своје ктиторије.[43] Дешавало се ако ктитор потчини или уступи своју ктиторију другој црквеној установи, а она не брине о њој на одговарајући начин, он има право да је одузме. Један од таквих компликованих примера из средњовековне српске праксе је спор наследника жупана Вукосава са манастиром Хиландаром око манастира Богородице, који је пресуђен у корист наследника првог ктитора.[44] Обавезе према ктиторији, у погледу додељених материјалних добара, наводиле су се у оснивачкој повељи манастира, која је истовремено била и правна потврда о установљењу ктиторије, без које манастир није могао да буде основан.

Статус ктитора у државној хијерархији, могао је утицати и на статус његовог манастира у оквиру манастирске хијерархије. У средњовековној Србији је постојало више категорија манастира. Они су се међусобно разликовали по питању својих аутономија, али те правно-законске разлике нису имале битан утицај на грађевински садржај манастирске целине. У Србији средњег века манастири су грађени и оснивани као владарске задужбине, архиепископски или патријаршијски манастири, епископски центри и епархијски — приватни манастири. Оваква подела је постојала и у византијском друштву. Из списа *De administrando imperio* сазнајемо да је на Пелопонезу у време Романа Лакапена (919—944) било шест категорија манастира: царски, патријаршијски, архиепископски, митрополитски, епископски и независни.[45]

Од родоначелника династије Немањића — Стефана Немање — осниване су владарске задужбине, владарски манастири, у које се убрајају и прве Немањине ктиторије. Категорија краљевских манастира — намастири кралевсци — установљена је за време Стефана Првовенчаног и уписана у његову повељу манастиру Жичи — седишту прве архиепископије.[46] Тада је било четири таква манастира: Св. Богородица у Студеници, Св. Ђорђе у Расу, светогорски манастир Хиландар и Св. Богородица градачка. Сви краљевски манастири су били изузети из епископске надлежности и за њих је био одговоран архиепископ. Владарски манастири средњовековне Србије су одговарали византијској институцији царских манастира, које је владар надзирао. Овом рангу су припадали и манастири на Светој Гори, који су били под царском управом све до 1312. године, када надзор над њима званично преузима цариградски патријарх.[47] Један од битних разлога за подизање владарских задужбина у Србији средњег века, поред идеје о спасењу као основном хришћанском мотиву, било је и установљење владарских гробница. Најзначајније задужбине династије Немањића, манастирске цркве у њиховим манастирима, биле су места сахрањивања српских средњовековних владара и њихових породица. Немањин монашки пример — замонашио се као монах Симеон, после предаје власти сину Стефану — следили су и потоњи владари његове династије. Немања је као монах најпре провео годину дана у свом манастиру Студеници пре него што је отишао на Свету Гору. Владари и властела византијског света често су се повлачили у монашки живот. Они су постајали монаси у својим приватним ктиторијама[48], што се догађало и у средњовековној Србији.

У оснивачким повељама краља Милутина, а касније у повељама краља и цара Душана, за њихове задужбине у Бањској — манастир Св. Стефана и Св. арханђела код Призрена — јасно је написано да је реч о посебној, владарској категорији манастира, у којима не може бити ни епископија ни митрополија, већ само игуманија.[49] Законик цара Душана изричито говори о тој врсти манастира црькви царьскїѥ да се не подлагаю под црькви велїѥ.[50] Владарски манастири су у Србији, исто као и у Византији, грађени личном имовином владара и на земљишним поседима владарске куће. Најзначајнији средњовековни манастири из дина-

стије Немањића имали су своја властелинства на просторима личних имања владајуће династије.

Архиепископски и касније, по оснивању патријаршије, патријаршијски манастири налазили су се под непосредним надзором тих институција или у њиховој зависности. Ставропигијални манастири, који су били под надзором патријаршије или архиепископије имали су своје ктиторе, али одговорна црквена инстанца за њих није била епископија, већ архиепископија, односно патријаршија. У византијској црквеној организацији се догађало да сам патријарх обнови запустелу цркву или манастир.[51] Ово није било уобичајено у средњовековној Србији. Под духовном јурисдикцијом патријаршије или архиепископије су се налазили владарски манастири, чији је статус у погледу унутрашњег манастирског живота био независан. Патријарх или архиепископ је имао духовну власт. То се види и из оснивачке повеље манастира Жиче Стефана Првовенчаног, у којој се каже да у манастиру под духовном влашћу архиепископа — краљевски манастир — игумана поставља владар уз присуство и благослов црквеног поглавара.[52] Међутим, постојала је и друга врста — зависних архиепископских цркава. Реч је о здањима која су припадала архиепископији у оквиру њене непокретне имовине, на простору архиепископског властелинства. Слична група се формирала и на епископским имањима. О тим црквама у средњовековној Србији сазнајемо из оснивачких повеља, које припадају епископијама или архиепископији и јемче њихова имања — садржај властелинства. Из Жичке повеље се сазнаје и обим жичког властелинства. Њему је припадало село Пећ, у којем је касније подигнута црква Св. апостола, која је касније постала седиште архиепископије.[53] У попису властелинства Св. Богородице на Љевиши — Призренска епископија — помињу се храмови: Св. Никола, Св. Врачи, Св. Богородица[54], у Мушутишту Св. Симеон[55], а краљ Стефан Урош II Милутин је епископској цркви Св. апостола Петра и Павла на Лиму приложио цркве Св. Николе на Сиротињи, Св. Богородице у Бистрици и Св. Богородице у Кутањској.[56] И у Милутиновој грачаничкој повељи се наводи црква Св. Димитрија у оквиру имања Липљанске епископије[57], а у Душановој повељи Св. арханђелима у Леснову налазе се Св. Прокопије и Св. Никола, који су припадали Злетовској епископији.[58] Из описа наведених грађевина у документима, види се да је у свим случајевима реч о црквама са баштином. Није јасно да ли је нека црква имала статус манастира, будући да се изричито наводи уз храмовно посвећење реч *црква*, а не *манастир*. По свему судећи, у овом тренутку се наведена категорија зависних архиепископских или епископских цркава са имањем не може сврстати у ред зависних манастира. У наведеној групи једино је поуздано одређена као манастир Св. Богородица Бистричка, коју је краљ Милутин приложио имању Хумске епископије.[59] Она потиче из времена Стефана Немање, а краљ Владислав у XIII веку својом хрисовуљом потврђује село и имање манастиру.[60] Преглед до сада познатих епископских властелинстава српских епископија и митрополија не пружа подробније податке о зависним црквама и манастирима у оквиру тих добара.[61] Поред манастира или

* * *

□

[35] В. Соловјев, *Одабрани споменици*, 74 (за св. Ђорђа на Серави); 200 (за Кастамонит); Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 540 (за Есфигмен); 473 (за Карејску ћелију).

[36] Уп. Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, поменици*, 176.

[37] Ст. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907, 293—294.

[38] О ктиторској делатности св. Саве в. нап. 28, епископ Неофит в. Г. Томовић, *Морфологија*, 44, № 21; архиепископ Данило II уп. *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничића, 366—367.

[39] Уп. J. P. Thomas, *Private Religious Foundations* 145, нарочито нап. 142—146.

[40] За Св. Петра Коришког, Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 412.

[41] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 496—497.

[42] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 60, бр. 196.

[43] законъ хтиторомъ. Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 405.

[44] Коментар о том питању С. Троицки, *Ктиторско право*, 126 и даље.

[45] Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. R. J. H. Jenkins — G. Moravcsik, Budapest 1949, 52; и J. P. Thomas, *Private Religious Foundations*, 144.

[46] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 14.

[47] *Actes du Protaton*, Archives de l'Athos VII, ed. D. Papachryssanthou, Paris 1975, № 12.

[48] C. Galatariotou, *Byzantine Ktetorika Typika: A Comparative Study*, REB 45 (1987) 95 и даље.

[49] Из Милутинове повеље Св. Стефану у Бањској (1314—1316), уп. Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 622, и Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 2. У повељи се наводи да манастир не може бити ни епископија ни митрополија. Тај податак се не слаже са новијим тумачењем о увођењу митрополитанског система тек у доба цара Душана и прогласа Патријаршије 1346 (уп. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 63). Није, такође, сасвим јасно и питање седишта Бањске епископије у време обнове храма Св. Стефану, који према Милутиновој оснивачкој повељи није могао бити ни епископија ни митрополија, а није био завршен 1314. године, када је краљица Јелена, мајка краља Милутина, умрла у Брњацима (уп. *Архиепископ Данило II*, изд. Ђ. Даничића, 88, превод Л. Мирковића, 67). Изгледа да су оба ова питања у вези са реорганизацијом српске цркве у Милутиново време остала још нејасна. Можда су се на територији Србије, у време Милутинових освајања византијских земаља, нашле и неке суседне митрополије? Наведена питања нису пресудна за развој манастирске архитектуре, па остају да се разреше у некој другој прилици. За Душанову повељу Св. арханђелима уп. В. Соловјев, *Одабрани споменици*, 136.

[50] *Законик цара Стефана Душана*, изд. Н. Радојчића, чл. 27, стр. 48.

[51] J. P. Thomas, *Private Religious Foundations*, 115 и даље.

[52] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 14.

[53] У Жичкој повељи се наводи само село Пећ: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 11; В. Петковић, *Повесница*, 248, наводи да је стара црква Св. апостола припадала Жичи, *нав. дело*, нап. 3230, према Данилу оснивач цркве је архиепископ Арсеније I, *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничића, 262.

[54] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 639—640.

[55] И. Јастребов, *Хрисовуља Дечанског краља од године 1326*, Гласник СУД 49 (1881) 364.

[56] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 597—598.

[57] *Исто*, 635.

[58] *Исто*, 677—678.

[59] *Исто*, 597.

[60] *Исто*, 589—591.

[61] Упоредни преглед епископских властелинстава у средњовековној Србији, са старијом литературом, в. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 101—131. О појединачним властелинствима уп. Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњевековној Србији*, прештампано из

цркава који су улазили у ред епископских добара, сама седишта епископија била су и у манастирима. Тако су се епископске столице налазиле у Св. арханђелу Михаилу на Превлаци, Св. Петру у Бијелом Пољу, Богородици Хвостанској, Св. Николи (данашња Куршумлија), Св. Ђорђу у Будимљи, Св. Николи (данашња Бања код Прибоја), Св. Ахилију (Ариље), Грачаници, Св. Арханђелу Михаилу у Леснову, Св. Николи у Кончулу.[62] Ови манастири су променили статус игуманија, како су основани, поставши обласни црквени административни центри и епископски манастири.

Посебну скупину представљају приватни манастири — баштинске цркве. Они су подизани на приватним властелинствима својих ктитора, били су самостални и једино су потпадали под духовну власт епископа у чијој су се епархији налазили. О овим манастирима говори и Законик цара Душана: *„И властела и други људи, који имају баштинске цркве у својим баштинама, да није властан господин цар, ни патријарх ни други епископ подложити те цркве под Велику цркву, осим да је властан баштиник да постави свога калуђера и да га доведе епископу да га благослови епископ у чијој буде нурији, и да управља епископ у тој цркви духовним послом.“*[63] Слична категорија манастира је постојала и у Византији. У раном XII веку, у византијском друштву су били установљени независни ктиторски манастири који су уживали потпуну аутономију. Један од таквих је био и чувени манастир Григорија Пакуријана — данашње Бачково.[64] Приватне византијске задужбине се нису ограничавале само на манастире, већ су грађене цркве и капеле намењене приватној црквеној служби.[65]

У погледу ктиторских, наследних манастира у Србији, важно је било и право ктитора да свој манастир подреди неком другом. Даровном повељом из 1342. године Хиландару је дат чувени манастир Јована Оливера у Леснову заједно са његовим властелинством.[66] Већина властелинских задужбина у средњовековној Србији је подигнута са статусом ктиторског наследног манастира. Постојао је и пропис према којем у случају да се ктитор одрекне своје ктиторије у корист друге цркве, његова ктиторска права престају и он више не располаже својом ктиторијом. У Душановом Законику постоји члан који каже: *„И властелин који се нађе подложивши своју цркву под другу цркву, над том црквом већ да нема власти.“*[67] Тако је у средњовековној Србији настала и категорија зависних манастира. Српски владари и властела градили су манастире које су касније поклањали неком другом манастиру, као знак особитог поштовања, или да економски потпомогну осиромашену задужбину. Царски манастир Хиландар, а поред њега и многе друге светогорске задужбине, поседовали су много манастира у српским земљама. Протосеваст Хреља је Хиландару поклонио Св. Арханђеле у Штипу, Стефан Душан Хиландару предаје манастир Св. Ђорђа, који је Милшина породица добила као харистикију; Хиландару је он уступио и цркву Св. Николе Мрачког у Орехову, а старцу Григорију, који је сазидао манастир Св. Петра Коришког, исти владар потврђује тај манастир, уз услов да он после његове смрти припадне Хиландару.[68] По угледу на владаре, исто је чинила и властела: Вук Бранковић је Хиландару поклонио манастир Св. Ђорђа у Скопљу.[69] У српским земљама краљ Стефан Милутин *„оснива као подручје манастиру Милешеви, манастир св. Николе у Хвосну“*[70], а цар Стефан Душан и Урош су царском манастиру Св. арханђела поклонили цркву Св. Николе под Козјем.[71]

Институција зависних манастира у средњовековној Србији је била слична постојећој византијској пракси. Чувени манастир Јована Комнена — Пантократор у Цариграду — основан у XII веку (1136), имао је под собом шест зависних манастира, а игуман Пантократора је био врховни поглавар свих задужбина.[72]

Систем харистикија — давање манастира и добара *по милости* владара заслужним људима[73] — постојао је и у средњовековној Србији. Обим ове појаве није могуће утврдити будући да нема много сачуваних докумената, али неколико примера јасно указују да давање имовине заслужним људима на доживотно уживање није било необична појава. Такав манастир је после смрти харистикарија обично потпадао под неки други манастир — био му је додељен. Примери харистикија у средњовековној Србији карактеристични су за време Стефана Душана, његових наследника, па чак и за време обласних господара — Лазара Хребељановића. За изузетне заслуге, Душан је даривао на доживотно уживање манастире Св. Николу Мрачког монаху Јовану,[74] Св. Петра Коришког старцу Григорију[75]; царица Јелена и Урош дају цркву св. Николе серском митрополиту Јакову[76]; цар Урош додељује Св. Николу Стошког митрополиту мелничком Кирилу[77], а касније старац Григорије од Лазара Хребељановића добија манастир Ждрело.[78] Овако додељени манастири су у суштини припадали категорији зависних манастира — обично отуђени од неке црквене установе, они су давани на коришћење, уз услов да не могу постати баштина, већ да се морају вратити цркви, најчешће манастиру у чијем су поседу и били. У случају монаха Јована и старца Григорија, Стефан Душан им је доделио добра која су припадала Хиландару, с тим да му после њихове смрти поново припадну.

Манастири у средњовековној Србији су већином били мушки, што није искључивало и могућност оснивања женских манастира. Претпоставља се да је Немањина жена Ана, као монахиња Анастасија отишла у женски манастир Св. Богородице у Топлици који је основао Стефан Немања.[79] У повељи Стефана Душана манастиру Хтетовском, којом обнавља цркву и прилаже села, помиње се и село Седларево што је дао „ѥсаха за свои постригь и за своѥга подроужиꙗ постригь...“ а затим се наставља „и тоѕи калоугерицоу Исашиноу храни црькьвь до смрьти“,[80] што говори о статусу те монахиње. У Законику цара Душана се изричито каже: *„И калуђери и калуђерице, који се постригу, а живе по својим кућама, да се изгнају и да живе по манастирима“*[81], што указује на институцију женских манастира у то време. Милица, жена Лазара Хребељановића, основала је мана-

стир Љубостињу[82] крајем XIV века, а удовица челника Мусе, монахиња Теодосија, боравила је у женском манастиру недалеко од града Брвеника, крајем XIV века.[83] У једном касном препису из XVII века, који се односи на Студеничку повељу Стефана Немање, забележено је постојање женског манастира у Придворици близу Студенице: ... „а калоуѓерице да стое оу Придворици“.[84] Монашење српских владарки је у средњем веку било уобичајено као и у Византији. Почев од Немањине жене, Ане, преко Милутинове мајке краљице Јелене и његове жене Симониде, затим жене цара Душана царице Јелене — монахиње Евгеније — и низа властелинки све до Милице — монахиње Евгеније — жене кнеза Лазара.[85]

Калуђерице се више пута помињу и у сачуваним писаним споменицима српског средњег века. Имена средњовековних монахиња нису ретка у натписима на надгробним плочама.[86] Неке властелинке су као монахиње боравиле у својим баштинским — приватним манастирима. Тако је монахиња Макрина, око 1419, приложила своју цркву — манастир, „светагѡ Николи с кѥлиꙗми“, са свим имањем и међама у Чичавици, манастиру Св. Павла у Светој Гори.[87] Жена Стефана Немање Ана, монахиња Анастасија, била је изузетно цењена, што показује и Хиландарско-студенички типик који прописује О паниꙗидѣ Настасиинѣ, као трајно сећање.[88] Међутим, било је и манастира који су изричито прописивали да се у њима жене не могу сахрањивати. У оснивачком документу манастира Дренче, кнез Лазар и патријарх Спиридон (1382) прописују: „и да не погребаѥть се вьноутре црькве или вьноутрь монастира никоꙗ жена кромѣ или ктиторице“.[89] На основу малог броја сачуваних података о женским манастирима у средњовековној Србији, у односу на податке о мушким, изгледа да је број женских манастира био сразмерно мањи. Многобројне монахиње из владарских и властелинских породица изгледа да су живеле у својим дворовима. И краљица Јелена, жена Уроша I, као монахиња живи у свом двору у Брњацима.[90] У једном кратком трговачком споразуму из 1438. године, којим жена Радоње Мирковића, продаје своју кућу у Трепчи, светогорском манастиру Св. Павла, стоји: „а ѕа мога живота... да имамь ѡть коуке еднь кѥларь.[91] што може значити да ће у њој живети као монахиња.

У Византији су постојали женски манастири, најчешће ктиторије византијских владарки, који су имали и своје прописе — типике.[92] И у тој средини, како изгледа, било је мање женских него мушких манастира.[93] У Византији су оснивани и двојни, мушко-женски манастири, грађени у истом комплексу, у чијим су оквирима манастирске целине биле одељене и ограђене зидовима. Овакав је био и манастир Ирене Дукаине у Цариграду, посвећен Богородици — *Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης* — што се види из манастирског типика.[94] Двојни манастири су били подизани током целог трајања Византијске империје, почев од раног до касно-

□

Богословља, св. 2 и 3, год. VII (1932); исти, *Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку*, ГСНД 13 (1933) 47—68; Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, ИЧ 4 (1952—1953), изд. 1954, 147—172; Р. Љубинковић, *Хумско епархиско властелинство и црква светога Петра у Бијелом Пољу*, Старинар 9—10 (1958—1959), изд. 1959, 97—124; Р. Ивановић, *Средњевековни баштински поседи Хумског епархијског властелинства*, ИЧ 9—10 (1959) 79—95; исти, *Земљишни поседи Грачаничког властелинства*, ИЧ 11 (1960) 233—264; М. Николић, *Властелинство свете Богородице на Љевишки*, ИЧ 23 (1976) 39—50; Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1977) 83—102; Т. Томовски, *Морозвиждската епископија*, Културно наследство 7 (1978) 93—116.

62 Преглед епископских седишта уп. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 163—194.

63 *Законик цара Стефана Душана*, изд. Н. Радојчића, чл. 45, 51; превод 101.

64 Уп. J. P. Thomas, *Private Religious Foundations*. 22 sq: типик Пакуријана уп. P. Gautier, *Le Typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, REB 42 (1984) 1—145.

65 T. Mathews, *„Private“ Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Re-appraisal*, Cah. Arch. 30 (1982) 125—138; S. Ćurčić, *Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches*, ISAH 36/2 (1977) 94—110; G. Babić, *Les Chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969.

66 Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1977) 85, 88, 94.

67 *Законик цара Стефана Душана*, изд. Н. Радојчић, чл. 47, 52 и превод 102.

68 Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 400 (св. Арханђели — Штип); 405 (св. Ђорђе — Милшина жена); 406 (св. Никола Мрачки); (св. Петар у Кориши).

69 Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 451.

70 *Исто*, 606.

71 *Исто*, 701.

72 Уп. Јован II Комнен, Типик манастира Пантократора: (ed. P. Gautier, *Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, REB 32 (1974) 69—73.

73 О систему харистикија в. нап. 9 овог рада.

74 Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 407—408.

75 *Исто*, 412—413.

76 *Исто*, 701—705.

77 *Исто*, 308—310.

78 *Исто*, 772—774.

79 Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, изд. В. Ћоровића, 21.

80 Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 659.

81 *Законик цара Стефана Душана*, изд. Н. Радојчића, чл. 17, 46 и превод 93.

82 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Бранковића летопис, 287, № 1088.

83 Монахиња Теодосија, сестра кнеза Лазара, по имену Драгана, удата за челника Мусу, као монахиња је сахрањена у породичној задужбини Мусића, манастиру Ваведењу — Новој Павлици — који је подигнут крајем XIV столећа. У једном спису у част кнеза Лазара, „Слово кнезу Лазару“, помиње се пренос Лазаревих моштију после битке на Косову у Раваницу. На свом путу, поворка је преноћила у манастиру у близини Брвеника, уп. В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, српски писци XIV—XV века*, Глас СКА 86 (1929) 96; монахиња Теодосија (Драгана) са синовима Стефаном и Лазаром поклања крст манастиру Ватопеду, уп. *Записи и натписи*, I, 175, 56.

84 Уп. J. Šafarik, *Památky*, 94.

85 Преглед монахиња у српској историји, не тако успешно је направио М. В. Веселиновић, *Српске калуђерице*, Глас СКА 48 (1909) 155—256.

86 Уп. *Записи и натписи* I, бр. 366; 70, 57; Г. Томовић, *Морфологија*, бр. 62, 66; 67; 76.

87 Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 36.

88 Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 365.

89 *Исто*, 763.

90 О томе нас обавештава архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничића 88; 90—92.

91 Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 52.

92 О задужбини и типику Ирене Дукаине, мајке Ане Комнене уп. P. Gautier, *Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè*, REB 43 (1985) 5—165.

93 Уп. Alice-Mary M. Talbot, *A Comparison of the Monastic Experience of Byzantine Men and Women*, Byzantine Saints and Monasteries, Brookline, Massachusetts 1985, 1—20.

94 *Typ. Kécharitôménè* 139 (2115).

византијског доба, и поред тога што су их званичне црквене власти забраниле још у Јустинијаново време.[95] О овој врсти манастира нема отвореног помена у српским средњовековним изворима. Посредно би се могло помишљати на неку варијанту њиховог постојања. У време деспота Стефана Лазаревића се помињу књиге које су писали монаси у „подкрилїи горы прозрака близь храма прѣчистыє Богородицє иже на Любостыни"[96], што указује на постојање неке мушке монашке заједнице у близини Љубостиње. Овде свакако није реч о двојном манастиру византијског типа, већ о манастирским заједницама које су у непосредној близини, а остаје непознато какав је био њихов економски статус и међусобни однос, као и њихово уређење.[97] Ако би се са наведеним подацима повезало помињање Придворице из касног преписа Немањине Студеничке повеље, онда би се и у близини Студенице могао налазити један женски манастир.[98]

У развијеним византијским градским центрима, каквих у Србији није било, постојали су градски манастири, за разлику од оних који су се на разним подручјима формирали као посебне вангарадске целине.[99] Реч је о великим градовима: Цариграду, Никеји, Солуну, Мистри, Трапезунту и, са друге стране, о монашким колонијама, од којих је једна на Светој Гори, дакле изван насељених центара царства. Пошто град у средњовековној Србији није достигао онакав степен развоја какав је био у Византији, не може се ни говорити о *градском манастиру* у српској средини[100] У наслеђеним, од Византије заузетим градовима у Србији у време Милутина и после Душана, постојали су и старији византијски манастири, које су српски владари обнављали. Такви су били манастир Св. Ђорђа-Горг на Серави у Скопљу, у Призрену и у Београдском граду. Трагови ових манастирских насеља нису сачувани да би на основу градитељства могли да се пореде са византијским. Али, судећи по величини и типу ових градова, манастирска насеља су морала бити прилагођена урбаној структури.[101]

Све манастирске категорије у средњовековној Србији уживале су одговарајуће имунитете, који су им приликом оснивања потврђивани оснивачким повељама владара.[102] Опстанак манастирске заједнице, у економском погледу, такође је гарантован оснивачким документом, што је чинило темељ њеног развоја. Поседе који су добијени од ктитора приликом установљења манастира, са променом на престолу морао је да потврди и новоизабрани владар. О томе сведоче многобројни сачувани документи.

Обим и врста земљишних поседа манастира могли су се мењати уз сагласност ималаца и потврду владара. У српским земљама у средњем веку није била неуобичајена појава размене једне врсте непокретне манастирске имовине за другу.[103] Један од примера контроле пораста манастирске земље и имања сачуван је и у Законику цара Душана, у члану у којем се каже да на хиљаду кућа у манастиру може да се храни педесет калуђера.[104] На манастирским поседима су живеле различите категорије становништва, које су у оквиру сопственог статуса у држави имале и одговарајуће обавезе у манастиру. Оснивањем првих манастира у држави Стефана Немање створени су и прописи који су ово озаконили.[105] Економску подлогу, коју су добијали приликом оснивања, манастири су задржавали, са незнатним разликама, током целог трајања српске средњовековне државе; то су им јамчили ктитори и њихови наследници.

* * *

Живот у манастирима средњовековне Србије је био организован као *киновија* (τό κοινόβιον)[106] — *општежиће*, заједнички живот свих житеља, за разлику од *идиоритмије*[107], где се сваки монах сам о себи старао. Овај други тип манастира није био карактеристичан за српско средњовековно манастирско уређење. Чак и касније, после гашења државе, у оквиру Турске империје основани су манастири киновијског типа.[108] Усвојени начин живота у монашкој заједници је санкционисан правилима понашања у манастиру — манастирским типиком. Први познати типик који се односио на организацију монашког живота потиче од Саве Немањића — за манастире Хиландар и Студеницу.[109] Сава је, за своју ћелију у Кареји, на Светој Гори, саставио и Карејски типик.[110] За свој манастирски устав — *типик* — Сава је имао узоре у византијској средини. Премда је на Светој Гори још Атанасије увео заједнички живот у манастиру Лаври[111], а Савин биограф каже да је пренео узоре са Свете Горе у Србију[112], примарни извор Савиног типика јесте устав манастира Богородице Евергетидске у Цариграду, који је он посећивао, био дарежљив према њему, тамо боравио и називао га својим манастиром.[113] Савина манастирска правила, састављена око 1199—1200. године за Карејску ћелију, Хиландар и Студеницу (1208), први су списи који су прописивали начин живота и понашања у српским манастирима.[114] Студенички типик је постао прототип за организацију свих манастира у средњовековној Србији.

У византијском друштву типик је издавао ктитор манастира и на тај начин одређивао начин живота и понашања у заједници.[115] Поред ктиторског типика у неким византијским манастирима је постојао и литургијски типик, којим је био одређен редослед богослужења. Један од манастира у којима су се сачувала оба типика — ктиторски и литургијски — јесте чувени Евергетидски манастир у Цариграду.[116] Српски манастирски устави, колико је данас познато, почев од првог Хиландарског и Студеничког типика, састављани су као комбиновани спис, у којем су се одређивала и правила понашања у заједници и прописивали редослед и начин богослужења. Величина манастира и број монаха су, у већини случајева, утврђени типиком. У манастиру Пантократору у Цариграду, према типику (1136) било је предвиђено осамдесет монаха[117], у манастиру севаста Григорија Пакуријана (данас Бачково) било је педесет монаха[118], у манастиру Космосотири седамдесет четири[119], у Лаври св. Атанасија осамдесет до сто двадесет монаха.[120] У типику Евергетидског манастира није одређен број

калуђера. Можда је и то један од разлога што Хиландарски и Студенички типик светог Саве, угледајући се на Евергетидски[121], не предвиђају изричито број монаха у манастиру. Сава, у уводу Хиландарског типика, помиње да је по оснивању у Хиландару било десет монаха, док у биографији Стефана Немање наводи петнаест калуђера у време Немањине смрти, да би се њихов број убрзо повећао на око деведесет.[122] Сава описно утврђује да калуђера треба да буде онолико колико манастирска економија може да исхрани.[123] Необично је да Сава, и поред тога што се зна да су у Византији постојали црквени закони којима је утврђен најмањи број монаха који могу да чине манастир, тај број не одређује. Према прописима Лава VI, требало је да буде најмање три монаха, а Василије II је повећао најмању манастирску јединицу на 8—10 калуђера.[124] Сава, ипак, број монаха прописује посредно, јер наводи да он зависи од економске моћи заједнице. На тај начин оставља могућност јачања и ширења економског потенцијала своје манастирске заједнице у Студеници, не постављајући чврста ограничења.

У првим поглављима свог типика Сава говори о оснивању манастира (Живот св. Симеона), одређује редослед најважнијих црквених служби које морају бити обављене у одговарајућим приликама, затим утврђује понашање у трпезарији, па тек затим говори о организацији манастирске управе и о манастирској самосталности.[125] Изложени концепт показује и поредак елемената који

□

[95] Уп. J. Pargoire, *Le monastères doubles chez les Byzantines*, EO 9 (1906) 21—25; R. H: Trone, *A Constantinopolitan Double Monastery at the Fourteenth Century. The Philantropic Saviour*, Byzantine Studies — Etudes Byzantines 10 (1983) 81—87.

[96] *Записи и натписи*, I, бр. 224, стр. 72.

[97] У неким византијским двојним манастирима монахиње су у економском погледу зависиле од монашког братства, које их је снабдевало храном уп. F. Miklosich — I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi* (5), Vindobonae 1887, 80—81.

[98] Вид. нап. 84 овог рада.

[99] О том питању уп. A. Bryer, *The Late Byzantine Monastery in Town and Countryside*, SCH 16 (1979) 219—241; D. Papachryssanthou, *La vie monastique dans les campagnes Byzantines du VIIIe au XIe siècle*, Byzantion 43, 1973 (1974) 158—180.

[100] Уп. С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира средњовековне Србије*, Саопштења 13 (1981) 21 и нап. 89.

[101] О граду на подручју Македоније уп. И. Микулчић, *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје 1982; А. Дероко, *Средњевековни градови у Србији, Македонији и Црној Гори*, Београд 1950; G. Škrivanić, *Gradovi i utvrđenja u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, Vojnoistorijski glasnik 2 (1969) 109—149.

[102] О манастирском имунитету у средњовековној Србији уп. Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, I, Београд 1931, 90 и даље.

[103] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, стр. 398 (бр. 13); 461 (57); 496 (5); 499 (7); 502 (10); 543 (1); 546 (2) и даље.

[104] *Законик цара Стефана Душана*, изд. Н. Радојчић, стр. 46 (чл. 16).

[105] Један од важних закона је и „Закон св. Симеона и св. Саве" уп. М. Благојевић, *Закон светога Симеона и светога Саве*, Сава Немањић — Свети Сава, 129—166.

[106] G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1968, 760.

[107] О истом питању Н. Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902, 717; *Историја Срба*, II, Јиречек — Радонић, 272, говори о идиоритмичким манастирима, где монаси имају посебну својину и где свако себи организује живот; такав облик монашког живота се јавља крајем XIV века.

[108] У документу о обнови манастира Троноше, из 1559. године, наводи се да је манастир основан као киновија, уп. *Записи и натписи*, I, бр. 602, стр. 189—190.

[109] Уп. *Списи Св. Саве*, изд. В. Ћоровића, 14—150, превео Л. Мирковић, *Списи светога Саве и Стевана Првовенчанога*, 35—107; *Свети Сава. Сабрани списи* (приредио Димитрије Богдановић), Београд 1986, 41—94.

[110] *Списи светога Саве и Стевана Првовенчанога*, превео Л. Мирковић, 29—34; *Свети Сава. Сабрани списи* (приредио Д. Богдановић), 35—40.

[111] Типик Атанасијев за Лавру уп. P. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig 1894, 102—140; В. Јагић, *Типик Хиландарски и његов грчки извор*, Споменик 34 (1898) 1—66.

[112] Доментијан, *Живот светога Симеуна и светога Саве*, изд. Ђ. Даничића, Београд 1865; Доментијан, *Живот светога Саве и светога Симеона*, превео Л. Мирковић, Београд 1938, 103.

[113] Доментијан, *нав. дело*, 180, изд. Ђ. Даничића; прев. Л. Мирковића, *нав. дело*, 80.

[114] О делатности св. Саве уп. В. Мошин, *Правни списи светога Саве*, Сава Немањић—Свети Сава, Београд 1979, 101—128. О типику светога Саве постоји бројна литература: Н. Дучић, *Типик св. Саве српскога на мраморском надвратнику у његовој Типикарници у Карејама од 1199*, Гласник СУД 56 (1884) 32—51; Л. Мирковић, *Скитски уставu св. Саве*, Браство 28 (1934) 1—16; Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика св. Саве*, Светосавски зборник 1, Београд 1936, 67—128; исти, *Црквеноправне одредбе Карејског и Хиландарског типика св. Саве, о келиотима у вези с аналогним одредбама грчких манастирских типика*, Прилози КЈИФ, 16 св. 2 (1936) 189—198; исти, *Одредбе Хиландарског типика св. Саве о ступању у манастирску заједницу и о делокругу братског сабора*, ГСНД 15—16 (1936) 53—59; исти, *Одредбе Хиландарског типика св. Саве о харитативној делатности манастира у вези са аналогним одредбама ранијих и истовремених типика грчких автономних манастира*, Глас СКА 179 (1939) 167—176.

[115] Преглед ктиторских византијских типика C. Galatariotou, op. cit., REB 45 (1987) 137—138; K. A. Manaphes, *Μοναστηριακὰ τυπικά — διαθῆκαι*, Atina 1970. Типици који су коришћени као паралеле у овом раду: (Типик манастира Лавра на Светој Гори) P. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig 1894, 102—140; А. Димитриевски, *Описание литургических рукописей I*, Киев 1895; L. Petit, *Typikon du monastère de la Kosmositira près d'Aenos* (1152), ИРАИК 13 (1908) 17—77; H. Hunger, *Das Testament des Patriachen Matthaios (1397—1410)* BZ 51 (1958) 288—309; H. Delehaye, *Deux Typica Byzantins de l'Epoque des Paleologues*, Synaxaires byzantins, ménologes, typica, London 1977 (Le Typicon du Monastère de Notre-Dame τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος, 18—105; Le Typicon du Monastère de Lips, 106—140; P. Gautier, *La Diataxis de Michel Attaliate*, REB 39 (1981) 5—143; P. Gautier, *Le Typikon de la Théotokos Evergétis*, REB 40 (1982) 5—101; P. Gautier, *Le Typikon du Sébaste Grégoire Pakurianos*, REB 42 (1984) 1—145; P. Gautier, *Le typikon de la Théotokos Kécharitôméne*, REB 43 (1985) 5—165.

[116] Ктиторски и литургијски типик Евергетидског манастира је објавио А. Димитријевски, *нав. дело*, 256—614.

[117] *Pan. typ.*, 535, 61.

[118] *Typ. Pakourianos*, 635 и даље, 57.

[119] *Typ. Kosmosotira*, 3, 21.

[120] О броју монаха у Лаври и осталим византијским манастирима уп. R. Janin, *Le Monachisme Byzantin au Moyen Age, Commende et Typica (Xe—XIVe siècle)*, REB 22 (1964) 5—44.

[121] О грчким утицајима на Хиландарски типик уп. нап. 114. овог рада.

[122] *Списи св. Саве*, изд. В. Ћоровића, 28; 171.

[123] *Студенички типик*, 110—111.

[124] Уп. ed. P. Noailles — A. Dain, *Les novelles de Léon VIIe le Sage*, Paris 1944, 57—58; прописи Василија II уп. PG 117. 625b—628a.

[125] *Студенички типик*.

одређују монашки живот у средњовековној Србији. Примарни елемент је и идеал монашког живота — свакодневна молитва, која се обавља у цркви, а наставља у трпезарији и келијама. Савино схватање монашког живота је, у време писања његовог типика, било сасвим изграђено. Оно је почивало на светогорским, али и цариградским узорима. Ако је манастир Богородице Евергетидске, како изгледа, имао важну улогу у погледу монашких правила, треба имати на уму да су и она проистекла из правила Студитског манастира, познатог по строгом режиму.[126] Цариградски Студитски манастир је имао утицаја и на Светој Гори, на којој су монашки идеали били утемељени још од Атанасијевог времена.[127]

Студеничким уставом је предвиђено да управну власт у киновији има игуман. Посебни прописи утврђују његов избор, у којем учествују владар, епископ и црквени великодостојници и игумани најугледнијих задужбина.[128] Изричито се каже да је студенички игуман први у рангу и по положају виши од осталих. На игуману лежи и највећа одговорност за успешно обављање свих монашких служби и обавеза. У црквеној процесији, приликом избора, њега истовремено одређују и епископ и владар који му даје жезло и поставља га на игуманско место.[129] Поред игумана, који је старешина манастира, важна су била и места иконома и еклисијарха, који су се бринули, први о манастирској економији и са њом повезаним пословима, а други о исправном спровођењу богослужења у цркви — према типику — и о њеној укупној уредности. Све су те дужности биле одређене типиком.[130] То су и три најзначајније особе у манастиру, а поред њих су постојала и друга задужења: дохијар, који је заједно са икономом и параикономом морао да се стара о манастирској благајни[131]; трпезар, који је одговоран за рад у трпезарији; параиконом, односно помоћник иконома, а у неким византијским манастирима је постојао и граматик, који је бринуо о манастирској архиви, библиотеци, а често је био и летописац.[132] Ова дужност није била предвиђена ни Хиландарским ни Студеничким типиком, и њу је, вероватно, обављао неки од поменутих манастирских старешина. Чување манастирске архиве и докумената такође није било прописано Хиландарским и Студеничким типиком. Из византијског типика — тестамента који је Михајло Аталијат написао за своје задужбине у IX веку, тачно је уређено чување манастирске архиве. Сва документа о добрима која су дата манастиру, као и оригинали хрисовуља, треба да се чувају у ризници у шкрињама (σκευοφυλάκιον) а свака од шкриња има два кључа, од којих један чува ктитор, или његови наследници, док се други налази код манастирског иконома.[133] Нема писаних података како је у српским манастирима чувана и обезбеђивана архива. Може се претпоставити да је у том случају, као и у различитим другим околностима, понављана византијска пракса.

Српски манастирски типик је, по узору на византијске, прописивао и режим исхране — пост — који је саставни део манастирског живота и понашања.[134] Будући да типици других манастира нису сачувани, с разлогом се претпоставља да су Студенички и Хиландарски типици Саве Немањића, једног од ктитора Хиландара и студеничког игумана, били узор за све друге манастирске уставе у Србији. Постоје и мишљења да је пуни устав у српске манастире уведен тек у XIV веку, када је архиепископ Никодим (1319) превео типик св. Саве Јерусалимског.[135] Убрзо после тога, 1331. године, Роман је у Хиландару, по наредби игумана Гервасија, превео Јерусалимски типик за манастир Хиландар.[136] Тако су обичаји и правила источног монаштва у време архиепископа Никодима[137], у почетку XIV века, кроз нови манастирски устав — Никодимов типик — званично постали део српске манастирске праксе. Живот монаха на Истоку, у Светој земљи, био је добро познат и св. Сави, који је путујући кроз те пределе боравио у најважнијим хришћанским манастирским центрима. Пресудно је, како изгледа, на њега утицао боравак у манастиру Св. Саве Јерусалимског, где је и обновио нека здања, а своја искуства највероватније још тада уткао у монашку праксу српске средине.[138]

Српски манастири су у XIV веку, после увођења новог Јерусалимског типика у време архиепископа Никодима, вероватно следили и нови манастирски устав. Није познато да ли је тај нови типик био усвојен у свим манастирима или је истовремено коришћен и Савин Студенички устав. На основу Душановог Законика, који у свом члану „О црьковномь законѣ“, каже да се у црквама успостави закон „киновїискыи“ у манастирима „противоу како ѥст кои монастирь“, може се помишљати и на истовремено коришћење оба типика у Србији XIV века.[139] Обнављајући манастир Кастамонит на Светој Гори 1430. године, челник Радич је са ариљским митрополитом Марком, 1433, поставио нов устав у манастиру.[140] Типик, према византијској пракси, није морао увек да пише ктитор, већ је то било и право игумана и наследника, који је услед повећања броја монаха у свом манастиру у односу на време оснивања могао да донесе нови типик.[141] У Србији су, као што је познато, почев од Саве Немањића, типике установљавали црквени великодостојници и није познат ниједан самостално писан ктиторски типик из редова световних владара и властеле. Типик челника Радича за Кастамонит је потписао епископ Марко. Међутим, световни законски прописи у Србији XIV века, у време Стефана Душана, тицали су се и монашког живота. Његов Законик изричито говори да манастири могу бити искључиво киновије.[142] Целокупном монаштву, и женском и мушком, наређено је да мора боравити у манастирима, а не по кућама[143], а да се монашење могло обавити једино уз пристанак епископа, по црквеном закону.[144] У Србији су још од времена светог Саве (Номоканон — Крмчија светог Саве) постојали и други црквени прописи, који се нису односили искључиво на манастирску средину. Такви закони су превођени са грчког језика и у XIV столећу[145], али су углавном садржали црквена правила, која нису могла да мимоиђу и манастирске цркве у Србији, Словенски превод Синтагмата Матије Властара из XIV столећа — Зборник црквених

прописа — био је коришћен у српској цркви истог периода[146], а изгледа да је и пре Синтагмата, у време Стефана Душана, постојао зборник црквених правила.[147] Црква је, такође, имала право да решава и неке судске спорове, а свака епископија је имала низ црквених достојанственика са различитим задужењима.[148] Нека црквена питања, нарочито у вези са донацијом пространих манастирских и епископских имања, у средњовековној Србији су решавана и на државним саборима.[149]

Зборници црквених прописа у средњовековној Србији, као и световни закони, дотицали су се и неких монашких питања, док су типици одређивали искључиво унутрашњу манастирску организацију. Они зато и представљају, посматрајући са различитих аспеката, непосредан извор за проучавање манастирске заједнице. Манастирско уређење у српским земљама у средњем веку, исказано кроз постојеће типике, не разликује се битно од византијске монашке организације XI и XII столећа. У целокупном хронолошком распону државе Срба у средњем веку (XII—XV столећа) нису постојали црквени сукоби који су драстично могли да утичу на монашки покрет, као што се то догађало у Византији у време иконоклазма у VIII и IX веку. Српско монаштво и манастир су започели своју историју у тренутку када је византијско монаштво већ давно прошло значајније потресе. И касније, сукоби исихаста у Византији XIV столећа нису дестабилизовали српску црквену организацију, која је у то време подигнута на ранг патријаршије без византијске црквене сагласности. Значајнији тренуци црквене историје Срба су се поклопили са важним датумима у византијској историји. Србија је добила независну цркву (1219) у изузетно тешком моменту за Византију, у време латинске окупације и распарчавања царства. Архиепископија независне српске цркве је подигнута на степен патријаршије у доба снажних црквених сукоба исихаста у Византији, којима су претходили грађански ратови, а османлијска освајања у Малој Азији наговестила пропаст царства. Српска црква је искористила неке од тих околности, али је суштински увек следила византијске узоре. Монашки покрет средњовековне Србије и манастир, у институционалном погледу, без већих разлика, иду напоредо са византијском монашком праксом. У том контексту се и питање манастирске архитектуре и манастирског насеља повинују повременим битним променама.

Утемељење манастира

Манастир средњовековне Србије, у просторном погледу, представља специфично насеље које се у континуитету, без битнијих промена, развијало од XII до XV века. Особеност насеља произлази првенствено из његове по карактеру двоструке — сакралне и световне — намене. Средњовековни хришћански простор — манастир — био он у сфери западне или источне цркве, представљао је посебну врсту насеобине, која је по својој суштини морала имати и симболички смисао. Постоји довољно сачуваних писаних сведочанстава о симболици хришћанске црквене грађевине, која је вишеструко исказивана. Један од облика симболичког изражавања је и сам језик архитектуре, чији је исход најчешће био тип, односно типови грађевина својствени свим раздобљима. Архитектонски симболизам поседује хронолошке и идејне лимите, тако да се може говорити о симболици разних архитектура.[150] Византијска

□

126 J. Leroy, *La vie quotidienne du Moine Studite*, Irénikon 27 (1954) 21—50.

127 P. Lemerle, *La vie ancienne de Saint Athanase l'Athonite Composée au début du XI' siècle par Athanase de Lavra*, Le Millénaire du Mont Athos, I, 59—100; J. Leroy, *La conversion de Saint Athanase l'Athonite à l'idéal cénobitique et l'influence Studite*, Le Millénaire du Mont Athos, I, 101—120.

128 *Студенички типик*, 75 и даље.

129 *Исто*, 78.

130 *Исто*, 84 и даље.

131 *Исто*, 107, дохијар је и подрумар, а не искључиво благајник како претпоставља Н. Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902, 724, и у 22. глави *Студеничког типика* се каже да се сви заједно старају о манастирској благајни — и дохијар, и иконом и параиконом.

132 Ту дужност предвиђа типик јеромонаха Нила из 1210. године за кипарски манастир Θεοτόκου τοῦ Μαχαιρᾶ уп. M. M., *Acta monasteriorum*, II, vol. 5, 392 и даље.

133 M. Attaliate, *Diataxis*, 990 и даље 77.

134 *Студенички типик*, 63. О посту у византијским и неким западним манастирима уп. M. Dembinska, *Diet: A Comparison of Food Consumption Between Some Eastern and Western Monasteries in the 4th—12th centuries*, Byzantion 55 f., 1 (1985) 431—462.

135 *Типик архиепископа Никодима* (текст преписао са оригинала Л. Мирковић), Архив САНУ бр. 473; Л. Мирковић, *Типик архиепископа Никодима*, Богословље I/2 (1957) 12—19 и II/1 (1958) 69—88; о српским типицима уп. И. Мансветов, *Церковный уставъ (Типикъ) јего образованіе и судьба вя греческой и русской церкви*, Москва 1885, 226.

136 Л. Мирковић, *Романов типик*, Зборник Матице српске 13—14 (1956) 47—60.

137 С. Н. Вуловић, *Белешке о архиепископу Никодиму*, Глас СКА 43 (1894) 1—15.

138 М. Грујић, *Палестински утицаји на св. Саву при реформисању монашког живота и богослужбених односа у Србији*, Светосавски зборник I (1936) 277—312.

139 *Законик цара Стефана Душана*, изд. Н. Радојчић, 50; од XIV века изгледа да је у Србији више био у употреби Јерусалимски типик. На то указују сачувани рукописи који су сви почев од 1319. године. О препису Јерусалимског типика св. Саве уп. збирке: Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*, Збирка СКА, Београд 1901 (Leipzig 1974), бр. 119—121, стр. 201—203 и Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI—XVII века)*. Београд 1982, 107—108 и 215.

140 Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 548 и даље.

141 C. Galatariotou, *нав. дело*, REB 45 (1987) 81.

142 *Законик цара Стефана Душана*, изд. Н. Радојчића, 46.

143 *Исто*, 46 и 48.

144 *Исто*, 82.

145 О *Крмчији св. Саве* вид. нап. 19 овог рада.

146 Ст. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907.

147 В. Соловјев, *Српска црквена правила из XIV века*, ГСНД 14 (1935) 33—42.

148 А. Соловјев, *Судије и суд по градовима Душанове државе*, ГСНД 7—8 (1930) 147—161, нарочито стр. 150 и даље.

149 Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 243 и даље.

150 Нека општа дела о архитектонском симболизму: V. F. Hopper, *Medieval Number Symbolism its Sources, Meaning and Influence on thought and expression*, New

куполна црква, са *небеском куполом* као архитектонским симболом, за хришћанску цивилизацију средњег века је имала смисао микрокосмоса: он се садржавао у објекту и објекат у њему. Илустрација таквог тумачења се налази и у представама космоса у Антиохији, на којима је приказиван као двоспратна грађевина.[151] Симболика хришћанске цркве, њене архитектуре, а нарочито куполе, повезана са космолошким и мистично-теолошким идејама, најбоље је приказана у познатом тексту из VI века посвећеном Св. Софији, катедрали Едесе[152], у којем писац химне указује на значај појединих архитектонских делова.[153] Црква као космичка кућа и у њој скривена симболика још боље се виде у тексту приписаном патријарху Германусу I, у којем се каже: „*црква је небо на земљи у којој небески Бог пребива [...] конха је по узору на пећину Витлејемску где је Христ рођен; света трпеза је место где је Христ сахрањен, а циборијум стоји као место где се одиграло распеће*".[154]

И стара јерменска литература и теолошки текстови, од којих су неки јединствени будући да нема сачуваних на другим подручјима, истичу да је црква по својој суштини материјално и духовно јединство; она је истовремено место за вернике, симбол небеског града, божанска држава, а та симболика је материјализована кроз куполу која је преко лукова ослоњена на стубове.[155] Симболичка представа духовног и нематеријалног, са свим теолошко-мистичким импликацијама, представљена је у материјалном — у црквеној грађевини. Хришћанска симболика храма захтева архитектонску симболику, чији се елементи, будући да су једном усвојени, понављају. Тако је створен симболички просторни модел чија суштина остаје непромењлива, исто као и битни архитектонски елементи који је одређују. Промене су могуће искључиво у градитељској интерпретацији елемената, која је често зависила и од основног расположивог градива.

У српској средњовековној књижевности нема текстова о тумачењу црквених грађевина и њиховој символици. Ово не значи да српској средини нису биле познате симболика и теолошка суштина храма и сама идеја цркве као божанске куће. Архиепископ Данило описујући зидање манастира Градца каже: „*И када гледаше како се дижу стене тога св. храма у весељу срца красоваше се, говорећи: ,утврђење оних који се у Тебе уздају, Господе, утврђуј ову цркву Твоју'*". Исте речи су исписане у тамбуру Сопоћанске цркве[156], а Григорије Цамблак, када говори о зидању Дечана, описујући простор на којем ће се храм зидати каже: ...„*колико је страшно ово место, ово није ништа* (друго), *но дом Божији*".[157]

Симболизам цркве има једну врсту значења и односи се на једну грађевину. Међутим, манастирска црква је само део насеља које по својој суштини такође садржи елементе просторне симболике, у складу са хришћанским теолошким мишљењем. Пре свега, реч је о простору специфичне намене, у који се није могло улазити без контроле. Манастир, као и многа светилишта нехришћанских цивилизација, представља посвећен простор, намењен је изабраној групацији и већ по томе носи неко симболичко значење. Његово материјално одређење представља његов зидани оквир, који се може тумачити и као симболичко раздвајање простора на посвећени и профани.[158] Ово је разлог што сваки киновијски манастир има ограду, без обзира каквог је она типа. Један од раних рукописа са почетка IV века (Панегирик Паулинуса епископа Тирског) истовремено је и ретко писано тумачење значења манастира као целине: „*Одредивши мало већи простор, он утврди спољни круг зидом, којим осигура целину. У правцу зракова излазећег сунца постави широку улазну капију, обезбеђујући пун поглед на оно што се унутра налази, чак и онима који се налазе далеко од светиње. Али кад човек прође капију, он га није пустио право у унутрашње светилиште* (цркву) *[...] успоставио је широк простор између цркве и спољашњег излаза.*"[159] При описивању даљег изгледа манастирског дворишта, наглашава се постојање неколиких инстанци пре него што се приђе самој цркви, која има *троја врата у низу* у правцу сунчевих зракова.[160] Наведене препреке које су на путу будућем вернику (реч је о онима који тек ступају у заједницу) указују на редослед упознавања посвећеног простора, чији је крајњи циљ увођење у храм — небеску кућу, централну тачку тако замишљеног простора. Манастир као целина, са црквом и осталим грађевинама, судећи по наведеном опису, имао је свој симболички смисао. Његов улаз је у правцу излазећих зракова сунца, на истој страни као и улаз у храм — са те источне стране се очекује и *други долазак* и на тој страни се налази Рај. Он служи да припреми верника за улазак у цркву, која представља *центар*, најзначајнију тачку целине. Ако црква у хришћанској симболици на Истоку има значење божанске државе, са куполом која представља свод небески, онда се симболички смисао целокупног манастирског простора мора посматрати у том светлу. Представа светитеља коме је манастир посвећен налази се изнад главног манастирског улаза, са спољашње стране, што показује да симболичко тумачење почиње од улаза и ограде. У прилог овоме иду и речи из јеванђеља коришћене у тексту св. Саве Српског: „*јер где сте два или три сабрани* (мисли на монахе) *у име моје* (божије), *ту сам ја посред њих*"[161], у чијем наставку каже: оустворихь ωградоу с(вѣ)тоую, дом прѣс(вѣ)тыѥ владичице нашеѥ богородице... ωбщаго светаго житиꙗ.[162] Сава истиче да је установио „*свету ограду* (манастир), *дом* (Богородице), *свето општежиће*". Сви атрибути показују да је манастир као целина сматран светим местом.

Утемељење храма у византијској цркви је подразумевало посебан ритуал, који се спроводио уз присуство епископа и других црквених, али и световних личности.[163] Чин утемељења је пратила одговарајућа молитва.[164] Према једном од најстаријих описа тог чина, у оквиру јерменске цркве, успостављен је редослед ритуалне радње епископа, према којем он са свештенством долази до изабраног места за цркву, узима дванаест необрађених каменова и поставља их на

четири стране... „*и тада епископ позива архитекту, да са справом за мерење обележи простор, према жељама неимара... затим епископ узима пијук у руке и удара о тле које је мајстор обележио и то три пута према истоку, и три пута према западу и три пута према југу и три пута према северу, и даје раднику и они поставе дванаест каменова на четири угла Табернакла, а затим одлази на место где је олтар подигнут и одржи се служба*".[165] У целокупном опису чина утемељења, помињу се бројеви 12, 3 и 4, који имају симболичко значење.[166] Број 12 симболизује дванаест апостола, али истовремено означава и дванаест грехова и исто толико делова тела; број 4 симболизује четири стране света, али и четири основна елемента, а број 3, као савршен број, означава у теолошкој мисли *свето тројство* (у чину утемељења цркве, на четири стране се постави по *три* камена — укупно *дванаест*). Ритуал оснивања храма, установљен у првим данима хришћанства, мењао се у црквама које су се развијале у сфери византијског утицаја. Тако је у византијској цркви уведено постављање крста у темеље храма приликом чина утемељења (σταυροπήγιον); „*Епископ узима један од каменова и начинивши крст он га сопственим рукама полаже у темељ и каже [...] а затим радници почињу да зидају*".[167] Осим утемељења, у процесу оснивања цркве је изузетно важан и чин освећења храма, који се одиграва као завршни акт укупног ритуала зидања[168], са освећењем антиминса[169] и полагањем светих моштију.

Српска црква у средњем веку је следила византијски црквени програм, правила и литургију, па је ритуал утемељења и освећења цркве био обављан према њима. Српски требници садрже молитву и чин оснивања цркве, који се обављао уз ритуал усађивања — постављања крста: „чинь бываемый на ѡснованїи церкви и пошченїи креста".[170]

□

York 1938; K. Lehmann, *The Dome of Heaven*, The Art Bulletin 27 (1945) 1—27; A. Grabar, *Le Témoignage d'une Hymne Syriaque sur l'Architecture de la Cathédrale d'Edesse au VI Siècle et sur la Symbolique de l'Edifice Chrétien*, Cah. Arch. 2 (1947) 41—67; *Исти*, *Byzance-Symbolique Cosmique et Monuments Religieux* (catalogue de l'Exposition — Musée Guimet) Paris 1953; L. Hautecoeur, *Mystique et architecture, Symbolism du cercle et de la coupole*, Paris 1954; E. B. Smith, *The Dome*, Princeton, N.J. University Press 1950; исти, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton 1956; A. Biéler, *Liturgie et Architecture, Le Temple des Chrétiens*, Genève 1961; J. Daniélou, *Les Symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961; R. W. Thomson, *Number Symbolism and Patristic Exegesis in Some Early Armenian Writers*, Handes Amsorya 90 (1976) 117—138; H. Biezais, *Religious, Symbols and their functions*, Stockholm 1979; G. A. Prokopiu, Ὁ κοσμολογικὸς συμβολισμὸς στὴν ἀρχιτεκτονική τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, Atina 1981; изд. M. Schmidt — C. F. Geyer, *Typus, Symbol, Allegorie bei den östlichen Vätern und ihren Parallelen im Mittelalter*, Regensburg 1982; K. E. McVey, *The Domed Church as Microcosm: Literary Roots of an Architectural Symbol*, DOP 37 (1983) 91—121; T. H. Correll, *Architecture as Symbol: The Interrelationship between Architecture, Science and Mythology from Earliest times through the Roman Empire* (дисертација), Emory University USA 1985.

[151] W. Wolska, *La Topographie Chrétiene de Cosmas Indicopleustes*. Théologie et Science au VIe siècle (Paris 1962) 136—142.

[152] Текст и коментар K. E. McVey, *The Domed Church as Microcosm: Literary Roots of an Architectural Symbol*,

□

DOP 37 (1983) 91—121; C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire, 312—1453*, Sources and Documents in the History of Art, University of Toronto Press 1986^2, 57—60.

[153] „Сводови цркве су као небеса, без стубова, прекривени златним мозаицима, а њена висока купола се може поредити са небом над небесима; њени велики луци представљају четири стране света [...] њен мермер је као слика нерукотворена"... У химни се даље каже да су јој на све три стране (северна, јужна и западна) исте фасаде, као што је свето Тројство једно. C. Mango, *нав. дело*, 58—59.

[154] *Исто*, 141—142.

[155] R. W. Thomson, *Architectural Symbolism in Classical Armenian Literature*, JThS n.s. 30 (1979) 102—114.

[156] Архиепископ Данило, *Живот краљице Јелене*, превео Л. Мирковић, Животи краљева и архиепископа српских, Београд 1935, 60; о Сопоћанима в. О. Кандић, *Утемељење цркава у средњем веку*, Зограф 9 (1978) 13 и нап. 11.

[157] Григорије Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског*, превео Л. Мирковић, Старе српске биографије XV и XVI века, Београд 1936, 22.

[158] M. Eliade, *Images et Symboles*, Paris 1952; Исти, *Traité d'Histoire des Religions*, Paris 1964; Исти, *Свето и профано*, Врњачка Бања 1980.

[159] C. Mango, *нав. дело*, 4—7.

[160] *Исто*, 5.

[161] *Карејски типик*, Списи св. Саве, превео Л. Мирковић, Београд 1939, 30.

[162] *Карејски типик*, Списи св. Саве, изд. В. Ћоровића, 6.

[163] О постављању темеља цркве и објашњењу тог чина говори Јован Одсунски, Јерменин из VIII века. Тај јерменски ритуал је уједно и један од најстаријих описа чина утемељења цркве у источној — византијској цркви. Текст је објављен у Венецији (Venice 1834), у раду даље наведен према преводу изд. F. C. Conybeare, *Rituale Armenorum*, Oxford 1905, 1—25. О оснивању и посвећењу цркве у Византији уп. R. P. D. Placido de Meester, *Liturgia Bizantina*, Roma 1930, 149—244, о истом проблему на подручју православне цркве Л. Мирковић, *Православна литургика*, I, Београд 1965^2, и II, 1967^2.

[164] Уп. О. Кандић, *Утемељење цркава у средњем веку*, Зограф 9 (1978) 12—14. У богослужбеним књигама — требницима — објашњен је поступак утемељења цркава; у српским требницима из XV века (Пећки, Дечански, Граовљански), сачувана је само молитва посвећена оснивању храма.

[165] *Rituale Armenorum*, 1—3.

[166] О симболичком значењу бројева уп. V. F. Hopper, *Medieval Number Symbolism*, New York 1938; R. W. Thomson, *Number Symbolism and Patristic exegesis in some Early Armenian Writers*, Handes Amsorya 90 (1976) 118—138. Број 13 симболизује Христа и апостоле; у Русији постоје цркве са 13 купола, од којих је централна највећа — као она у Новгороду из 989. год., уп. В. Иконниковь, *Опытъ Русской историографіи* II, књ. 1, Киев 1908, 640.

[167] *Rituale Armenorum*, 18; о ритуалу у целини уп. *Liturgia Bizantina*, 151 и даље.

[168] *Liturgia Bizantina*, 154—158.

[169] *Исто*, 159—164.

[170] Наведени чин је из рукописа српске рецензије XVIII века, из збирке манастира Крушедол уп. С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, Сремски Карловци 1914, стр. 38 бр. 34 (ж. 5.83) и бр. 28, бр. 32. Преглед српских требника који помињу молитву и чин оснивања цркве уп. изд. В. Мошин, *Словенски ракописи во Македонија*, Скопље 1971, бр. 45 (Л. 70 и Л. 71); Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*, збирка Српске краљевске академије, Београд 1901 (репр. Leipzig 1974), бр. 67—70; В. Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, Старине Косова и Метохије 4—5 (Приштина 1968—1971). Молитва посвећена храму уп. *Euchologium Sinaiticum*, II, изд. R. Nahtigal, Ljubljana 1942, 32—33. Општи преглед сачуваних требника уп. Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI—XVII век)*, Београд 1982, 108—113 и рукописи нестали у рату — требници, стр. 215—216. О требнику са номоканоном в. Требникъ, 5 vol., Rim 1945—53.

5. *Утемељење цркве уграђивањем крста*
5.1. Отисак дрвеног крста у темељима апсиде у Сопоћанима (по О. Кандић)
5.2. Опека са крстом — Манглиси (по М. Двали)

Специјални угаони камен при чину утемељења помиње се и у зидању Дечана, где Стефан Дечански ,,краль вь роукоу своюю камень оуглны, постави и коутврди сию мою роукоположениє... и тако положи камень роукою прьвѣє‘‘.[171] Изузетно сведочанство о постављању крста у темеље храма приликом оснивања пружа и црква манастира Сопоћана из XIII века (сл. 5). У темељној зони апсиде, са спољашње стране, у правцу подужне осовине цркве, откривен је отисак дрвеног крста.[172] Словенски превод *Синтагмата* Матије Властара тачно одређује како треба основати цркву ,,о цьрквь зданїи освештенїи‘‘.[17] која би требало да има положене и свете мошти у часној трпези.[174] И друге цркве на подручју Византијског царства су имале уграђене крстове или њихове отиске у апсиди олтарског простора. Један такав отисак се налази и у цркви Богородице (манастир Липс у Цариграду), у југоисточној капели са галеријом у апсиди, са унутрашње стране, а из базе северозападног зида цркве у Манглиси у Грузији извађена је необична опека у облику двосливног крова, са отиском крста на чеоном тимпанону.[175]

Осим чина утемељења, који је у неким случајевима подразумевао уградњу крста, он се, као симбол, уграђивао и на другим деловима црквених грађевина. Многобројне кападокијске цркве од IX до XI столећа имају крстове са симболичким значењем.[176] Крст се у тим грађевинама налази на значајним деловима архитектуре, на сводовима, зидовима и у апсиди. Најчешће је реч о сликаним, *црвено бојеним* крстовима, али није редак случај да су и уграђени у току зидања, тако да чине структуру црквених зидова а често су те површине после омалтерисане. Тако се у централној апсиди изнад олтара, као и изнад стубаца тријумфалног лука у Токали Килисе (средина X века) или на зидовима и сводовима Елмали Килисе (XI век), налазе претходно уграђени и потом малтером покривени крстови. Постоји мишљење да је реч о симболичкој употреби крста, који је присутан, али не мора да буде и видљив.[177] Постоји такође могућност да крст има и значење заштитника архитектонских елемената, будући да се налази на оним деловима конструкције који су посебно осетљиви (сводови, лукови, стубови). Ово би одговарало хришћанској пракси на другим местима, где су се важни елементи из хришћанске иконографије користили као симболи заштите. Један натпис у кападокијској цркви Св. Василија, који се односи на крстове насликане на таваници гласи: ,,*часни крст штити зидове ове свете куће*‘‘.[178] Поред других тумачења, ове се речи могу односити и на заштиту од могућег рушења црквене конструкције. Уграђивање крстова није страно и кипарској средњовековној средини. У манастиру св. Неофита из XII века[179] на Кипру такође постоје уграђени *свети крстови*. Овде је реч и о драгоценој реликвији, али суштина значења остаје иста као и у претходним случајевима на другим подручјима у хришћанској сфери. На цркви у селу Вељуси (Македонија) постоје уграђени, па затим омалтерисани крстови, као у Кападокији. Тако је и један, урађен од опеке на јужној фасади, покривен слојем малтера и живописа.[180]

Поред освећења темеља и целокупне грађевине, и постављање неких других делова цркве је било праћено молитвом или чином. Тако су постојали чин и молитва при постављању црквених врата, као и посвећење крстионице.[181] Све до сада наведене радње при освећењу храма односе се на црквене грађевине појединачно. Нема

неких сигурнијих доказа о посвећењу целокупног манастирског простора. У црквеним правилима и зборницима се о томе не говори, али неки примери из византијске и српске средњовековне литературе указују да је манастирско насеље од самог почетка зидања храма вероватно било просторно омеђено и на симболички начин означено. Доказе о одређивању површине која ће бити манастир пружају скоро сви српски средњовековни текстови који говоре о зидању владарских задужбина. У средњовековној литератури која се бави живописима српских владара и средњовековне властеле, делови који се односе на грађење манастира представљају топосе који се преузимају и срећу у разним раздобљима. У житопису Стефана Дечанског говори се и о зидању Дечана: ,,И распостраии монастирь велїкь зьдомь ограднвь около подобьно великоименитыимь и славьныимь монастиремь царьскыимь‘‘.[182] Његов други биограф Григорије Цамблак, игуман манастира Дечана у средњем веку, овако описује зидање Дечана: ,,*Прво около подиже град, довољно дуг и широк*‘‘.[183] Константин Филозоф, писац живота деспота Стефана Лазаревића, описује зидање манастира Ресаве: ,,И оукраси се домь же и градь окрьсть юго обьштежительствоу же селениа вьсеизрядьнаа‘‘.[184] И у Доментијановом опису обнове Хиландара, у његовом делу *Животи светога Саве и светога Симеона*, каже се да су Немања и Сава около сазидали град.[185] У свим наведеним случајевима средњовековни писци помињу зидање цркве и ограде као битних одредница манастира, из чега се може закључити да је у процесу оснивања задужбина на самом почетку био одређиван целокупни манастирски простор. Из описа живота неких византијских светитеља, приликом изградње манастира, пружана им је помоћ и са Божије стране. Из живота св. Симеона Стилита млађег сазнаје се да је план његовог манастира (у близини Антиохије) обележио анђео[186], а у житопису оца Николе, бившег архимандрита Св. Сиона, наведено је да му се у сну приказало место за манастир, а да му је у изградњи водич био сам Бог.[187] И св. Пахомију се у сну јавио глас који му је наредио да оснује манастир.[188]

Целокупан ограђени простор који се са храмом заједно називао манастир био је посвећен изабраном светитељу, чије је име носио, а његова ликовна представа се налазила изнад главног манастирског улаза. Могло би се помислити да је функција светитељске представе на вратима манастира једнака оној на градским капијама Византије и средњовековних градова на другим местима. Међутим, у тој симболици постоји и битна разлика. Када је реч о манастиру, онда је он истовремено и дом светитеља. У случају града, он је само изабрани патрон који ту не борави, али штити житеље.[189] Заштитник града Солуна, св. Димитрије, представљен је испред градских зидина и кула, заједно са царем, на печату који му је припадао (Јовану Комнену Дуки — 1240—

□

[171] Уп. *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничића, 203.

[172] О. Кандић, *Утемељење цркава у средњем веку*, Зограф 9 (1978) 12—14 и сл. 2 и 4.

□

[173] *Синтагмат Матије Властара*, 275—277.

[174] Текст црквених правила по Барањском рукопису каже да су ,,съзыдане свеѣь трапезе по вьсѣх црквах‘‘ и да су ,,свешение‘‘ у њих мошти свете, уп. А. Соловјев, *Српска црквена правила из XIV века*, ГСНД 14 (1935) 33—42.

[175] T. Mathews, ,,*Private*‘‘ *Liturgy*, 129 fig. 3; М. Двали, *Архитектурный памятник в Манглиси*, Тбилиси 1974, сл. 32.

[176] N. Teteriatnikov, *Cross in Cappadocian Church Decoration* (у штампи). Захваљујем ауторки која ми је љубазно ставила на располагање рукопис пре објављивања.

[177] *Исто*, стр. 13 рукописа.

[178] *Исто*, стр. 12 рукописа; уопште о симболичној заштитној моћи крста уп. M. Salzberger, *Le symbole de la Croix et les monogrammes de Jésus chez les premiers chrétiens*, Byzantion 2, 1925 (1926) 337—448; A. Frolow, *La relique de la Vraie Croix*, Recherches sur le development d'un culte, Paris 1961.

[179] C. Mango — E. J. Hawkins, *The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Painting*, DOP 20 (1966) fig. 34, 35 и нап. 12 на стр. 124. И у областима северне Русије постоји пример из касније епохе (XVII век) утискивања крста у спољни зид апсиде (доња зона), као у цркви Надкладезный храм, уп. Б. Федоров — И. Бартенев, *Архитектурные памятники русского севера*, Лењинград — Москва 1968, 87, фиг. 44; на овај податак ми је скренуо пажњу С. Ћурчић, на чему му захваљујем.

[180] Уп. П. Миљковић-Пепек, *Новооткривени архитектурни и сликарски споменици во Македонија од XI до XIV век*, Културно наследство 12 (1973) 5—18.

[181] *Rituale Armenorum*, 26—27 (чин постављања врата) и 27 и даље (посвећење крстионице).

[182] Архиепископ Данило, *Живот краља Стефана Дечанског*, Животи краљева и архиепископа српских, изд. Ђ. Даничића, 206.

[183] Григорије Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског*, Старе српске биографије XV и XVII века, превео Л. Мирковић, 22.

[184] Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 22 (1875) 289.

[185] Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, превео Л. Мирковић, 67.

[186] Уп. *La vie ancienne de S. Syméon Stylite le Jeune*, изд. P. Van den Ven (Subsidia Hagiographica 32) Bruxelles 1962, 202.

[187] *The Life of Saint Nicholas of Sion*, текст и превод I. Ševčenko — Nancy Patterson-Ševčenko, Brookline 1984, № 69.

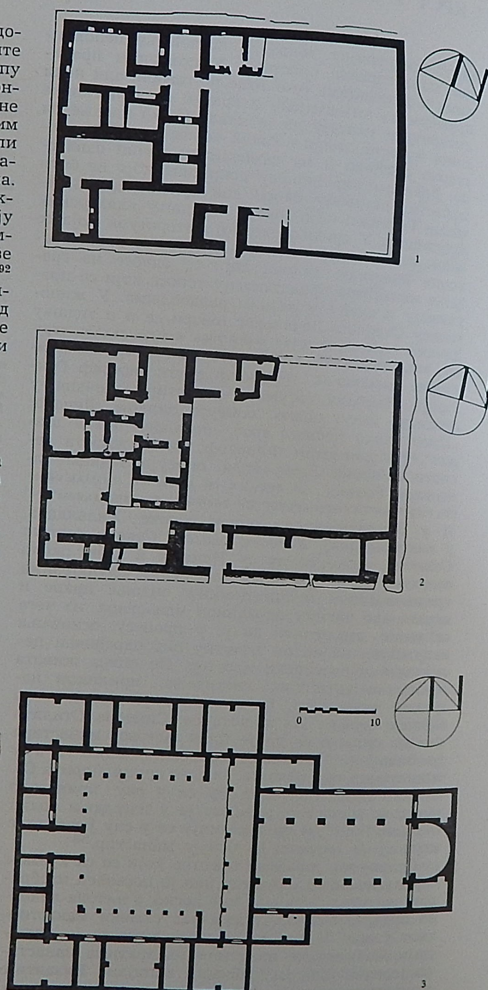
[188] G. Gould, *Pachomios of Tabennesi and the Foundation of An Indipendent Monastic Community*, SCH 23 (1986) 17.

[189] О неким заштитницима градова у Византији уп. S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth century*, Berkeley, Los Angelos, London 1971, 37 и даље. О патрону Цариграда в. Averil Cameron, *The Theotokos in Sixt-century Constantinople. A City finds its Symbol*, JThS 29 (1978) 79—108. О заштитнику Солуна св. Димитрију, коме је солунска традиција приписивала рођење, мучење и смрт у Солуну, иако је реч о култу мученика који је био грађанин Сирмијума. О његовим чудотворним подухватима уп. Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историјски извор*, Београд 1953. О св. Димитрију као заштитнику Сирмијума уп. H. Delehaye, *Les légendes grecques des saints militaires*, Paris 1909. О св. Димитрију, који се у историји јавља као заштитник Солуна и Сирмијума, говоре и сачувани византијски печати, као и византијски новац. Представа св. Димитрија као чувара Сирмијума налази се на печату Алексија Комнина (1081—1118) уп. Б. Ферјанчић, *Византијски печат из Сирмијума*, ЗРВИ 21 (1982) 47—52. Св. Димитрије, чувар Солуна, на византијском новцу из остава на територији Бугарске, уп. И. Иорданов, *Монети и монетно обръщение в средновековна България*, 1081—1261, Софија 1984, 78—88. Бројни примери св. Димитрија као заштитника Солуна у збирци P. Grierson, *Byzantine Coins*, London 1982.

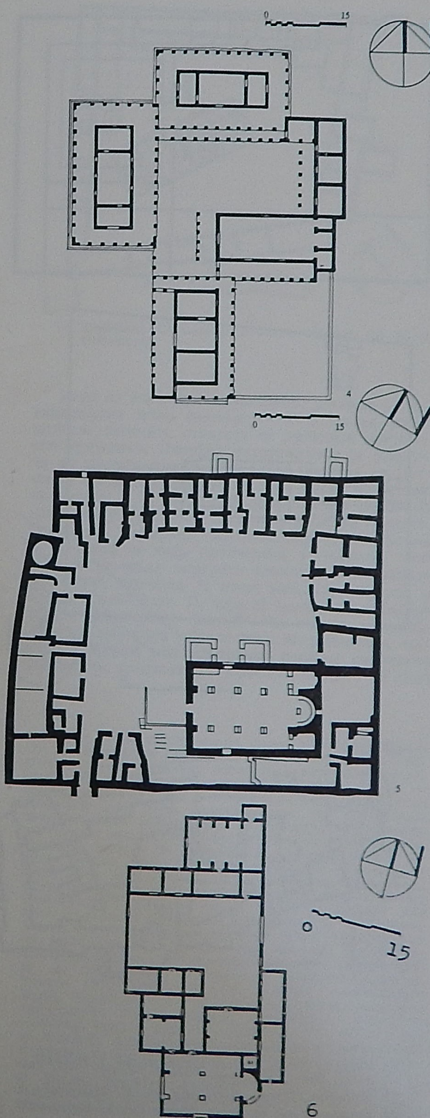
1242).[190] Паралела светитељима-патронима градова може се наћи и у њиховој служби заштите појединих архитектонских елемената у склопу црквених грађевина. Делови архитектонских конструкција, који су могли представљати значајне конструктивне проблеме за градитеље, у неким случајевима су били заштићени светитељима или сликаним симболима. Њихове представе су се налазиле на самим архитектонским елементима. Тако се дискоси — као симбол логоса — у црквеној архитектури средњовековне Србије сликају на теменима лукова, пандантифима, прстену тамбура[191], а севастијски мученици се често налазе на деловима куполног конструктивног склопа.[192] Светитељи заштитници градова или делова архитектуре имају суштински различиту улогу од светитеља коме је манастир посвећен и чија се ликовна представа налази на манастирској огради изнад главног улаза.

Ограђивање манасшира

Ако се сажму сви елементи који се односе на оснивање манастира, у којем је чин утемељења цркве имао најважнију улогу у процесу подизања специјалног насеља, манастир је, по свему судећи, морао бити одређен као просторна целина истовремено са обележавањем храма. На ово упућује неколико елемената: целокупан простор је посвећен одређеном светитељу и у том контексту чин утемељења манастирске цркве, уз молитве које се одржавају цео дан и ноћ, означава утемељење целине — ритуал који се морао обављати, као и зидање, у оквиру осигураног простора. Обележавање насеља не подразумева да је манастирска ограда од самог почетка била у целини изграђена; зидање је могло да се одвија и паралелно са зидањем цркве. Тако су истраживања манастира Ђурђеви ступови у Расу показала да је најпре изграђен обимни манастирски зид, уз који су касније подигнуте манастирске грађевине.[193] Истоветно стање је утврђено и у манастиру Студеници. За Студеницу треба посебно истаћи да је размеравање кружног плана морало да се одвија из центра који се налазио у унутрашњем простору Богородичине цркве, због чега је прво морао да буде обележен манастирски обимни зид, пре зидања сакралне грађевине (у Студеници је реч о готово идеалном кругу пречника 125 m).[194] На ликовним представама ктитора, на зидовима средњовековних црква, на којима приносе своју задужбину изабраном светитељу, није представљен манастир као насеље, него само црква. Међутим, то не може бити поуздан доказ за супротно тумачење — манастирска црква је у том случају сведена на знак, она симболизује целину којој припада, јер неоспорно представља њен најзначајнији део.

6. *Порекло византијског манастира на примерима у области Египта и Сирије*
   - 6.1. Коптске ћелије (по докум. *Survey archéologique des kellia I, II*, Женева 1983)
   - 6.2. Коптска ћелија (по докум. *Survey archéologique des kellia I, II*, Женева 1983)
   - 6.3. id-Dêr у Сирији, V век (по H. C. Butleru)
   - 6.4. Deir-Sim'an у Сирији, V век (по H. C. Butleru)
   - 6.5. Св. Варлам у Сирији, VI—X век (по W. Djobadzeu)
   - 6.6. Самах у Сирији, V век (по H. C. Butleru)

Порекло манасширскої йлана

Простор манастира у Србији XII века обухватао је изграђено језгро — манастир — и манастирско властелинство, које се често простирало и на удаљене територије.[195] Централни део структуре представља ограђено манастирско језгро, док су се пространа имања налазила у руралном простору. Реч је о просторној структури која се састоји од специјалног насеља монаха, с једне стране, и од многобројних поседа, са друге, који чине и основну економску подлогу манастира. Целокупност ове две инстанце — изграђене целине и руралне околине — чини манастирску просторну структуру средњовековне Србије.[196] Архитектонски план манастирског насеља, схематски сведен, по облику је најближи кругу. Свакако да није реч о идеалној кружној схеми, која подразумева правилну геометријску слику, већ о прилагођеном просторном моделу чија је хоризонтална представа — спољашњи габарит — најближа кругу. Средишњу тачку плана заузима црквена грађевина као најважнији део целине. Целокупно насеље је омеђено зидом који се, у највећем броју случајева, континуално пружа по терену кружећи око свог центра — цркве. По свом карактеру, просторни план српског средњовековног манастира је централног типа. Порекло тог плана се не може пронаћи искључиво на једном месту, нити је могуће поуздано утврдити путеве утицаја. Неспорна је чињеница да се манастир у Србији, у институционалном погледу, организовао по угледу на византијски. О томе сведоче и прихваћена црквена организација, манастирски типици и

□

[190] Репродукцију и датовање печата V. N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington D. C. 1986, 124—125, № 132.

[191] С. Радојчић, *Темнићки натпис. Сујеверице средњовековних градитеља о чудотворној моћи севастијских мученика*, ЗЛУ 5 (1969) 3—10.

[192] Z. A. Gavrilović, *The Forty in Art*, The Byzantine Saint, London 1981, 190—194.

[193] Уп. Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 120.

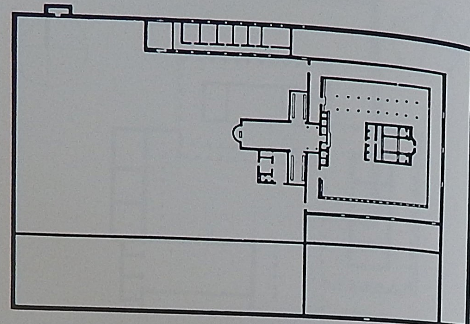
[194] Испитивање односа обзиђа и осталих зграда у манастиру Студеници урадила је Светлана Поповић у склопу изведених истраживања за овај рад, као и анализу обележавања студеничког обимног зида. Вид. поглавље овог рада „Заштита манастира и манастирско утврђење", под Студеница.

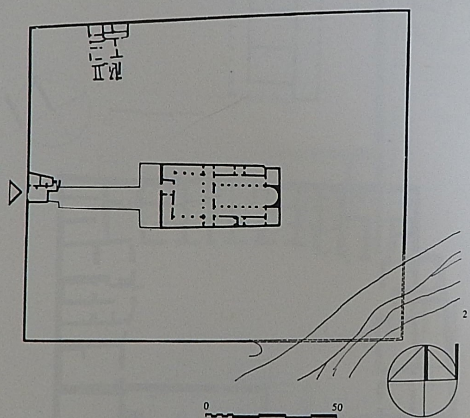
[195] О манастирској просторној структури у средњовековној Србији уп. С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира средњовековне Србије*, Саопштења 13 (1981) 7—45.

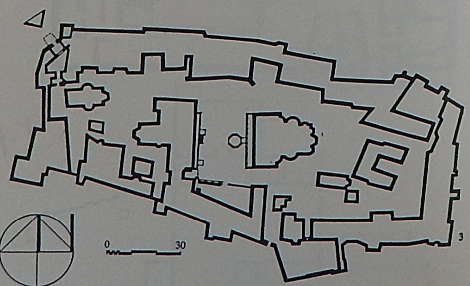
[196] У раду С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира . . .* (нап. 272), разматран је тај двојни карактер просторне структуре манастира у Србији, па је том приликом наведен и могући термин „урбано-рурална" структура, с тим што је посебно наглашено да се појам „урбано" мора схватити у складу са условима и нивоом живота у средњовековној Србији. Значи да не може бити речи о градском уређењу, већ само о насељу са елементима града (*нав. дело*, 22). Суштина питања нам се и данас чини непромењеном, с тим што бисмо опрезније користили термин „урбано", јер је појам много комплекснији. Да би се избегли могући неспоразуми, овом приликом смо задржали термине: манастир — односно манастирско насеље и манастирско властелинство у руралном простору.

остала црквена правила. У том светлу посматран и архитектонски план би требало да има директне паралеле у византијској средини, нарочито на Светој Гори, будући да је то најважнија монашка колонија византијског света, непосредно везана за Србију. Ако се размотри план манастира на подручју Византије, или у областима под византијским утицајем, тешко би се нашла непосредна просторна аналогија кружном решењу манастира средњовековне Србије. При томе овде није реч о централном решењу — насељу са црквом у средишту — које свакако представља познати византијски модел касније проширен на друга подручја (Грузија, Јерменија, Бугарска, Русија, Србија), већ је у питању кружни габарит насеља, који на тим подручјима, с изузетком Србије, није уобичајен.

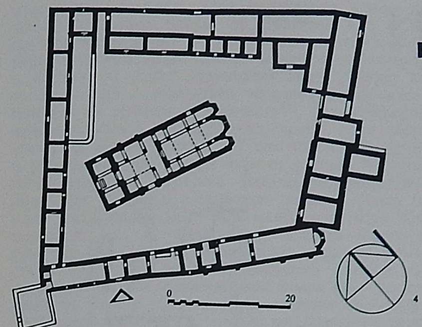
Просторни план византијског манастира, који је грађен од најранијих дана хришћанства (IV век) на пространој територији царства, имао је четвороугаону схему. Манастири у северној и јужној Сирији, Египту, Палестини, касније и у византијској престоници Цариграду и на другим странама империје, имали су четвороугаони спољни облик (црт. 6). На свим поменутим подручјима није било истоветно унутрашње решење манастирског насеља, али се зато спољни облик могао сматрати заједничким обележјем у ширем региону.[197] Египатски манастири, од којих поједини улазе у ред најстаријих ограђених структура, као коптске Келије, затим развијени тип са системом грађевина организованих у посебне групације, као у Вади-Натурну, представљају манастирска насеља четвороугаоног хоризонталног плана.[198] Унутрашња диспозиција грађевина у сиријском манастиру нема централно решење, осим у посебним ситуацијама, када је реч о стилитима, код којих њихов стуб заузима средишњи положај.[199] Црква се налази у склопу целине, али њен положај није централни. Сличан тип манастира се развио и у области Тур-Абдин, где је схема плана ортогонална, а објекти, укључујући и цркву, сажети у групације, чинећи врло збијену структуру правилне четвороугаоне схеме.[200] Разуђенијег плана су манастири у области Јудејске пустиње (манастири Харитон, Нова Лавра, Хирбет-ед-Деир)[201], често на терену са стеновитим залеђем, где се обично градила пећинска црква. На сличном терену, са стеновитим залеђем, подигнут је и манастир Алахан (Киликија — Мала Азија), чији се манастирски комплекс тангенцијално пружа уз планински масив, користећи погодне платое и пећине за своје грађевине.[202] И палестински манастир Св. Еутимија (Euthymios) има четвороугаону схему насеља монаха и цркву која је била уклопљена у остале манастирске грађевине.[203] Општа карактеристика манастира на поменутим подручјима је њихова ортогонална схема, са спољним четвороугаоним габаритом, или издуженом основом насеља, која је настала низањем просторних јединица уз стену. Заједничко обележје тих структура се огледа и у положају цркве, који није централни. Свакако, постоје и многобројне разлике код тих целина у појединачној архитектури, о чему овде није реч.

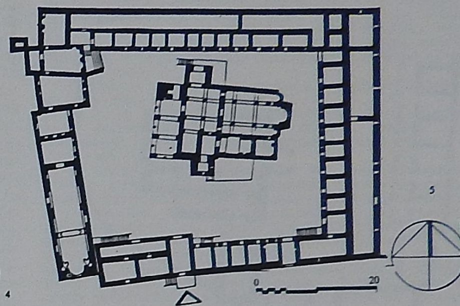

7. *Византијски манастирски план*
7.1. Идеална схема василијанског плана у Великој лаври (по A. Lenoiru)
7.2. Манастир Курси, V—VI век (по V. Tzaferisu)
7.3. Велика лавра на Атосу, X век (по P. Mylonasu)

7.4. Манастир Сагмата у Беотији, XI век (по A. K. Orlandosu)

7.5. Манастир Св. Мелетије, XI век (по A. K. Orlandosu)

Када се посматра манастирско решење — хоризонтални план насеља — које би се могло назвати типским, отварају се друкчије могућности тумачења. Посебно интересовање је усмерено ка проналажењу централног решења, са црквом у средишту, што је позната схема манастира на Атосу и у западним и северним деловима империје у средњем и касновизантијском периоду. Поред Св. Катарине Синајске, која је обновљена у VI веку и тада претворена у тврђаву, због чега се не може сматрати типичним централним решењем, значајан је план манастира Курси, с краја V века (црт. 7), који се налази на источној обали Галилејског мора.[204] На основу података које су пружила археолошка истраживања, манастир Курси има централно решење са четвороугаоним габаритом — спољним зидом.[205] У сре-

□

[197] Да би се стекла општа слика о распрострањености четвороугаоног просторног решења византијског манастира, навешћемо само општа дела која дају преглед појединих подручја. Монографије, изузетно бројне, о манастирским црквама на наведеним подручјима, овом приликом неће бити коментарисане, јер превазилазе потребан ниво информација и разматрају појединачне случајеве и детаље. Уп. C. Butler, *Early Churches in Syria*, Princeton 1929; J. W. Crowfoot, *Early Churches in Palestine*, London 1941; J. Lassus, *Sanctuaires chretiens de Syrie*, Paris 1947; A. Orlandos, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, Atina 1958; P. M. Mylonas, *L'architecture du Mont Athos*, Θησαυρίσματα 2 (1963) 18—48; D. M. Nicol, *Meteora: The Rock Monasteries of Thessaly*, London 1963; P. M. Mylonas, *L'architecture monastique du Mont Athos*, Le Millénaire du Mont Athos II (Venice 1964) 229—246; К. Миятев, *Архитектурата въ средновековна България*, Софија 1965; О. Х. Халпахчян, *Гражданское зодчество Армений*, Москва 1971; C. C. Walters, *Monastic Archaeologyin Egypt*, Warminster 1974; В. Беридзе, *Древне Грузинская архитектура*, Тбилиси 1974; R. F. Hoddinot, *Bulgaria in Antiquity*, London 1975; P. J. Burridge, *The Development of Monastic Architecture on Mount Athos with Special Reference to the Monasteries of Pantocrator and Chilandari* (дисертација: University of York, Great Britain 1976); C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976; R. Mepisaschwili, W. Zinzadse, *Die Kunst des alten Gorgien*, Berlin (West) 1977; *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land (Monasteries)* vol. III, изд. M. Avi-Yonah — E. Stern, Jerusalem 1977; K. S. Papajoanu, Τά ἑλληνικά μοναστήρια σάν ἀρχιτεκτονικές συνθέσεις, Atina 1977; J. Dimakopulos, Ἔρευνης στήν ἀρχιτεκτονική της Μονής Σινά, ΔΧΑΕ 9 (1979) 261—296; Н. Чанева-Дечевска, *Църкви и манастири от Велики Преслав*, Софија 1980; A. Alpago-Novello, V. Beridze, J. Lafontaine-Dosogne, *Art and Architecture in Medieval Georgia*, Louvain-La-Neuve 1980; B. Brentjes, S. Mnazakanjan, N. Stepanjan, *Kunst des Mittelalters in Armenien*, Berlin 1981; Р. Ангелова, Н. Чанева-Дечевска, Ст. Стамов, *Исследования архитектуры Българского средневековья*, Софија 1982; *Alahan, An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, Toronto 1985, изд. Mary Gough (на бази радова Michael Gough); Y. Magen — H. Hizmi, *The Monastery of St. Martyrius at Ma' ale Adummim*, Qadmoniot 18 (1985) 62—92 (на хебрејском), чланак ми је у целини превео Зви Ма'Оз, на чему му захваљујем; I. Finkelstein, *Byzantine Monastic Remains in the South Sinai*, DOP 39 (1985) 39—75; W. Diobadze, *Archaeological Investigations in the Region West of Antioch on the Orontes*, Stuttgart 1986; R. Krautheimer (S. Ćurčić), *Early Christian and Byzantine Architecture*, New York 1986.

[198] *Survey Archéologique des Kellia (Basse-Egypt)*, I, II, Genève 1983; C. C. Walters, *Monastic Archaeology in Egypt*, Warminster 1974, 8 и даље.

[199] J. Lafontaine-Dosogne, *Itinéraires Archéologiques dans la région d'Antioche — Recherches sur l'iconographie de S. Symeon Stylite le Jeun*, Bruxelles 1967.

[200] Gertrude Bell, *The Churches and Monasteries of the Tur'Abdin* (with an introduction and notes by Marlia Mundell-Mango), London 1982.

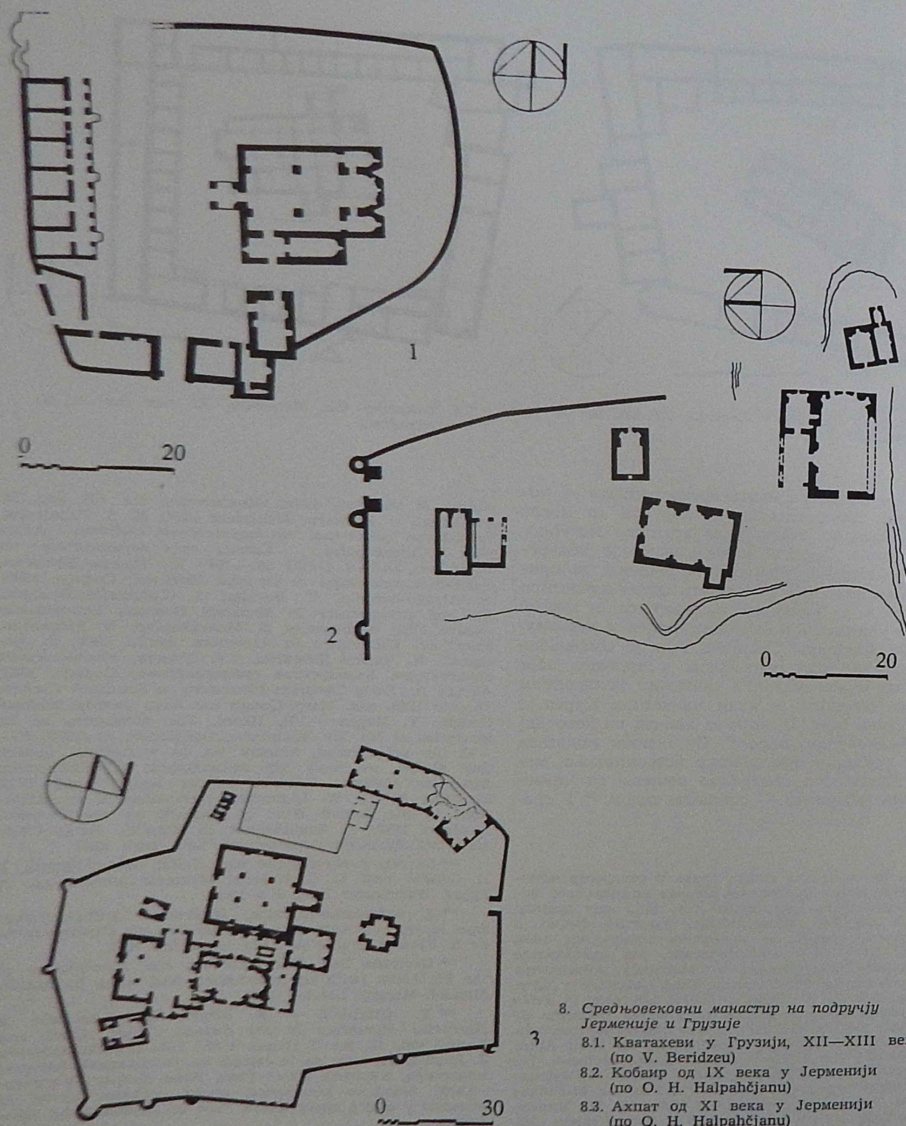
[201] Y. Hirschfeld — R. Birger, *Hirbet-ed-Deir, A Byzantine Monastery in the Judean Desert*. Land and Nature vol. 10, No. 3 (Israel 1985) 110—114. Захваљујем J. Хиршфелд, који ми је ставио на располагање планове манастира: Харитон, Кх-ет-Тина, Нова Лавра, Кх-ум-ел-Амед; наведене комплексе, поред осталих, аутор је обрадио у својој дисертацији, чије се објављивање припрема.

[202] За Алахан в. нап. 197 овог рада.

[203] D. J. Chitty, *The Monastery of St. Euthymios*, PEFQ 64 (1932) 188—203.

[204] За св. Катарину уп. G. H. Forsyth, *The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church and Fortress of Justinian*, DOP 22 (1968) 1—19 и J. Димакопулос у нап. 197 овог рада. Манастир Курси уп. V. Tzaferis, *The Excavations of Kursi-Gergesa*, Atiqot 16 (1983).

[205] V. Tzaferis, *нав. дело*, 3, план 2.

8. *Средњовековни манастир на подручју Јерменије и Грузије*
8.1. Кватахеви у Грузији, XII—XIII век (по V. Beridzeu)
8.2. Кобаир од IX века у Јерменији (по O. H. Halpahčjanu)
8.3. Ахпат од XI века у Јерменији (по O. H. Halpahčjanu)

дишту се налази базилика, а главни улаз у манастир је откривен на западној страни, у правцу подужне осовине цркве оријентисане исток—запад. Сви наведени елементи су датовани као I период, што у овом случају значи касни V, односно почетак VI века.[206] Курси свакако улази у ред најстаријих идентификованих манастира са централним решењем, у којем црква заузима средиште, до којег се стизало кроз главни, западни улаз у манастир, дуж поплочане стазе, која је целом дужином водила до улаза у базилику. Иако источни манастир до данас није систематски проучен, тако да се тешко може говорити о типологији, манастир Курси представља варијанту

централног решења, које се касније среће на Атосу, у Малој Азији, на Балкану, као и на другим подручјима у сфери византијских утицаја. Фрагментарни остаци манастира Пелекете и других на обали Мраморног мора указују на то да је реч о ограђеним четвороугаоним манастирима са црквом у средишту[207], а многобројни примери, скоро без изузетка, срећу се у областима данашње Грчке.[208] У тим пределима је то и једини тип манастира који се развио. На подручју данашње Бугарске, још од најранијег периода, од VI века, а нарочито касније, јавио се исти тип манастира.[209] Пећински манастири Кападокије, као и храмови из области Фригије, представљају сасвим специфичну скупину манастира, будући да им је грађевински концепт сасвим прилагођен особеностима места које су користили. Они у контексту разматраног манастирског плана не могу послужити као паралела, осим у оквиру питања пећинских хришћанских насеобина.[210] Изузетак су сакралне целине Јерменије, а нарочито Грузије (црт. 8), чији се генерални план насеља знатно приближава решењу које се среће на Балкану у областима српске средњовековне државе.[211]

Не може се говорити о непосредним утицајима и сличностима између грузијског и српског манастирског плана. Далеке паралеле постоје, али оне можда произлазе из сличних односа локалног живља према сопственој традицији уткано ј у хришћанску праксу. Један од необичних примера, који указује на такву могућност, јесте и постављање дрвених крстова, као симбола хришћанске победе, на врхове грузијских брда.[212] Средњовековна Србија се увек налазила између источне и западне традиције и различитих утицаја који су се преносили и на градитељство. Српска црква није следила западни црквени центар, па су и утицаји у црквеном домену, нарочито на програме храма и манастира, долазили са друге стране — из Византије. Ако би се потражило кружно решење манастира у оквиру развоја структуре на просторима данашње западне Европе, у непосредној близини нема директних паралела. И поред тога што манастири тих подручја воде порекло из структура створених на хришћанском Истоку, њихов развој је био у сагласности са развојем западне црквене мисли, нарочито у непосредној вези са развојем западног монаштва них опатија монашких редова, чији су се манастири стварали у складу са њиховим погледима на Светој Гори, преко Монте Касина, идеалног, утопијског плана Св. Гала, до изузетно сложе- и монашких редова.[213] Ово је било пресудно у развоју манастира у том делу Европе, од типских предложака, у које спада Лавра св. Атанасија

□

[206] *Нав. дело*, 3; 20; 22.

[207] C. Mango, I. Ševčenko, *Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara*, DOP 27 (1973) 235—277.

[208] Опште студије о грчкој манастирској архитектури су наведене у нап. 197 овог рада. Важније појединачне студије: уп. A. K. Orlandos, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βήρας Θρακικά 4/1933/1—34; исти, Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς, ABME 5 (1939—40) 35—118; исти, Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ μονὴ τοῦ Σαγματᾶ, ABME 7 (1951) 72—110; исти, Νεώτερα εὑρήματα εἰς τὴν Μονὴν Δαφνίου, ABME 8 (1955—56) 68—99; исти, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου, Πάτμου, Atina 1970; E. G. Stnkas, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Atina 1970; C. Bouras, *Nea Moni on Chios*, Атина 1982; S. Sinos, *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, München 1985.

[209] Општи преглед литературе о бугарским манастирима в. нап. 197 овог рада.

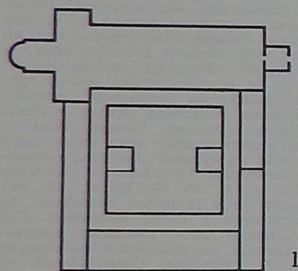
[210] C. H. Emilie Haspels, *The Highlands of Phrygia*, I, II, Princeton — New Jersey 1971; L. Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge Un. Press 1985.

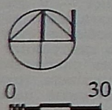
[211] Средњовековни манастири на подручју Јерменије и Грузије су имали скупине капела у оквиру једне манастирске целине. Већина манастирских насеља је с временом мењала свој спољни габарит, тако да данашњи остаци на терену припадају разним периодима. То је утицало да се и архитектура, као и градитељска концепција првобитног манастира мењала. Данашњи остаци јерменских манастира (Ахпат, Кобаир, Татев, Санаин, Нор-Гетик, Агарцин, Гегард), који се датују од IX столећа до касног средњег века, не пружају слику оригиналних насеља из времена настанка сакралних грађевина (О. Х. Халпахчян, *Гражданское зодчество Армений*, Москва 1971, сл. 35, 36, 38, 39, 41, 42, 44.). И за манастир Гандзасар, чија је црква посвећена св. Јовану Крститељу, подигнута у првој половини XIII века (1216—1238), са четвороугаоним габаритом насеља, утврђено је да су грађевине за становање са северне стране из XVII века (B. Ulubabian, *Cenni storici sul »Paese degli spiriti maligni«: l'Alvania, o la regione di Artsakh-Gandzasar*, DAA 12 (1987) 14 и 59). Према груписању и позицији сакралних грађевина — у средишту — и на основу зидова из каснијих епоха, који вероватно у општим цртама следе тип првобитне структуре, може се рећи да је у питању варијанта централног манастирског решења: због изградње разних сакралних здања главни манастирски храм често припада групацији црквених грађевина у средишту. Габарити наведених манастирских насеља (код оних где су зидови ограде сачувани) имају неправилне вишеугаоне основе (вероватно заслугом каснијих преградњи), али ако би се свели на схему, она би пре одговарала четвороуглу, него кругу. Манастир Татев, чији се облик насеља са јужне стране приближава кружној форми, за разлику од друге, релативно правилне форме габарита, показује да је морало доћи до значајније преградње која је проузроковала нелогичан склоп целине (уп. B. Brentjes, S. Mnazakanjan, N. Stepanjan, *Kunst des Mittelalters in Armenien*, Berlin 1981, 77, план манастира Татев). Грузијски манастири Кватахеви, Гелати, а нарочито Хахули, имају полигоналне основе насеља, где се просторни полигон готово приближава кружној форми (A. Alpago--Novello, V. Beridze, J. Lafontaine-Dosogne, *Art and Architecture in Medieval Georgia*, Louvain-La-Neuve 1980, 330, 370; В. Беридзе, *Грузинская архитектура с древнейших времен до начала XX век*, Тбилиси 1967, 46, 56). Без обзира колико су те целине могле бити мењане и преграђиване по спољашњем обиму, положај сакралних здања и оријентација капела показује да нису могле суштински да изгубе првобитни карактер насеља. За разлику од наведених, по облику основа најближих кругу, у комплексу Манглиси, чији сакрални објекти потичу из XI столећа, ради се о друкчијем решењу основе манастирског обзиђа, које има скоро четвороугаону схему (М. Двали, *Архитектурный памятник в Манглиси*, Тбилиси 1974, сл. 2/план манастира). Грузијски сакрални објекти имају и карактеристичне локације (A. Alpago-Novello и др., *нав. дело*, 251), на доминантним положајима — узвишењима, што има и симболички смисао и представља специфичност подручја а, свакако, посредно утиче и на облик монашког насеља.

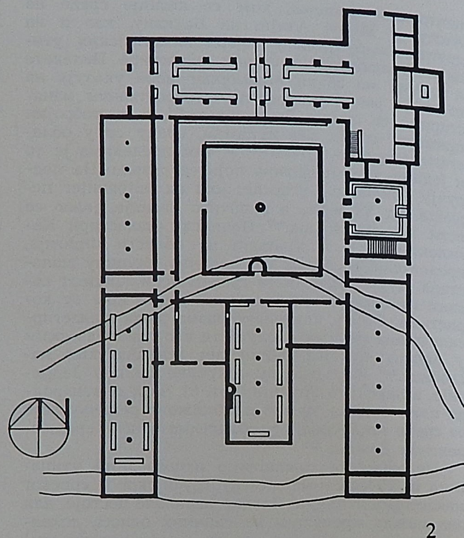
[212] A. Alpago-Novello, V. Beridze, J. Lafontaine-Dosogne, *нав. дело*, 251.

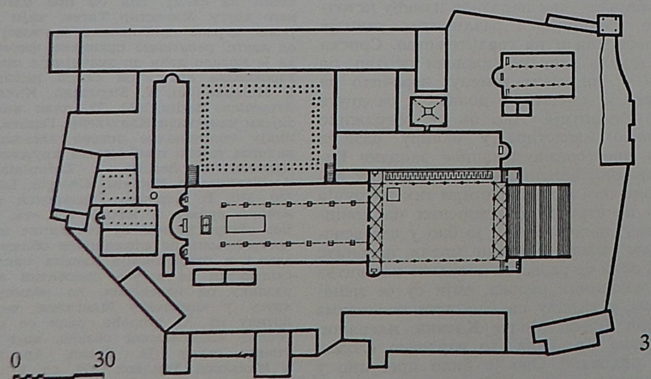
[213] W. Braunfels, *Abendländische Klosterbaukunst*, Köln 1969; Исти, допуњено издање на енглеском језику, *Monasteries of Western Europe, The Architecture of the Orders*, Princeton 1972; D. M. Germain, *Monasticon Gallicanum*, Bruxelles 1967; L. Butler, C. Given-Wilson, *Medieval Monasteries of Great Britain*, London 1979; *Beiträge zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege*, München 1983, изд. C. Machat.

9. *Идеална схема манастирског плана код монашких редова у западној Европи*
   9.1. Бенедиктински манастирски план, IX век (по G. Hageru)
   9.2. Идеални цистерцитски план (по Marcel Aubertu и оцу Dimieru)
   9.3. Монте Касино у XI веку (по J. von Schlosseru)

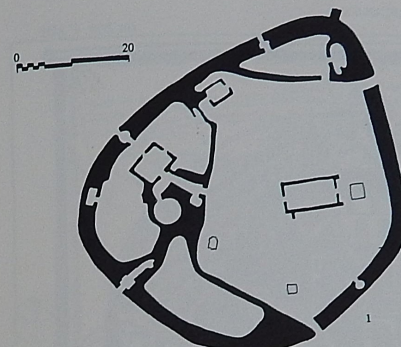

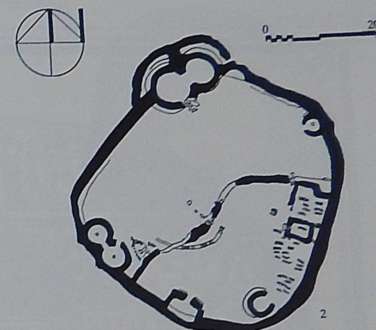
на монашки живот (црт. 9). Планови манастирских насеља европских монашких редова имају ортогоналну схему, са чврсто одређеном структуром. Кружни габарити манастирских насеља нису уобичајени. Изузетак чини источно подручје Европе (данашња Румунија — црт. 10), где неке манастирске целине имају и кружна решења.[214] Изузетно су занимљиви и примери из најранијег раздобља монаштва у Ирској (црт. 10), где је план монашке заједнице управо кружни.[215] У оквиру развоја западног монаштва, осим поменутих, јављају се и усамљени примери кружних опатија. Тако је ма-

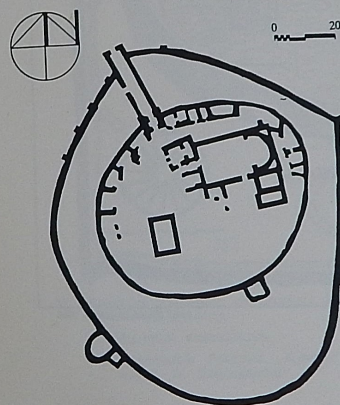
□

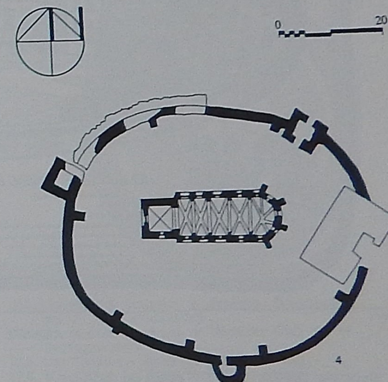
[214] Изд. С. Machat, *нав. дело*, 116—117.

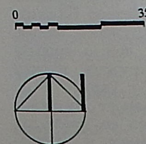
[215] H. G. Leask, *Irish Churches and Monastic Buildings*, I, Dundalk 1955, 11—15; M. Herity, *The High Island Hermitage*, Irish University Review, Spring 1977, 52—69; T. Fanning, *Excavations of an Early Christian Cemetery and Settlement at Reask, County Kerry*, Proceedings of the Royal Irish Academy 81 C (1981) 3—172; K. Hughes, A. Hamlin, *The Modern Travellerto the Early Irish Church*, London 1977, fig. 5.

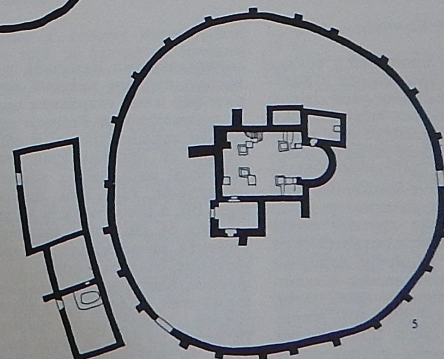

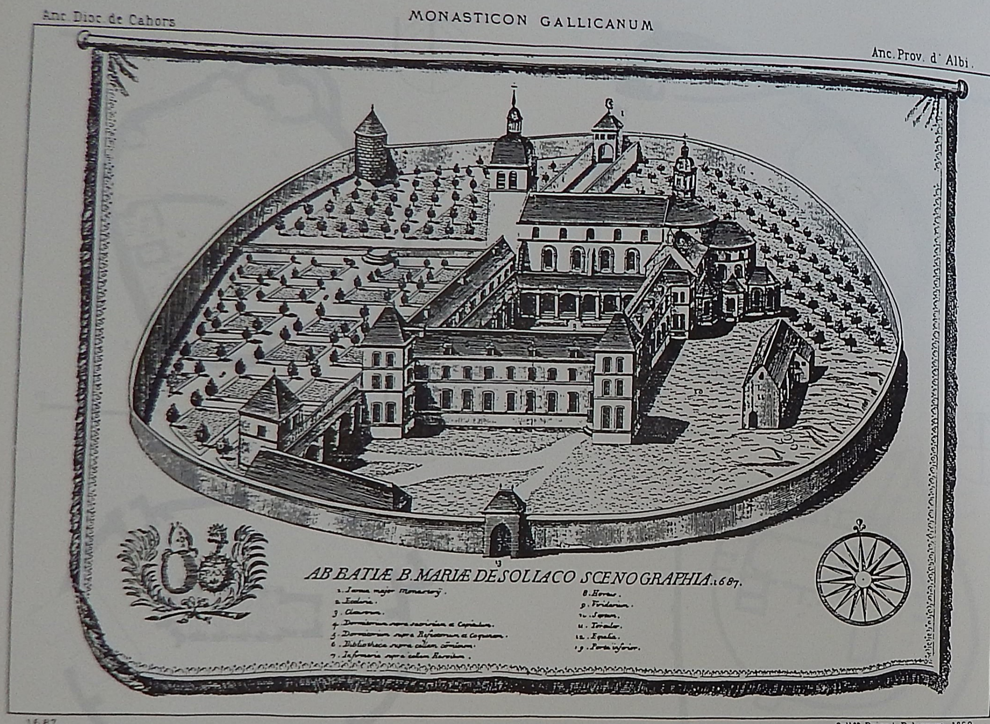

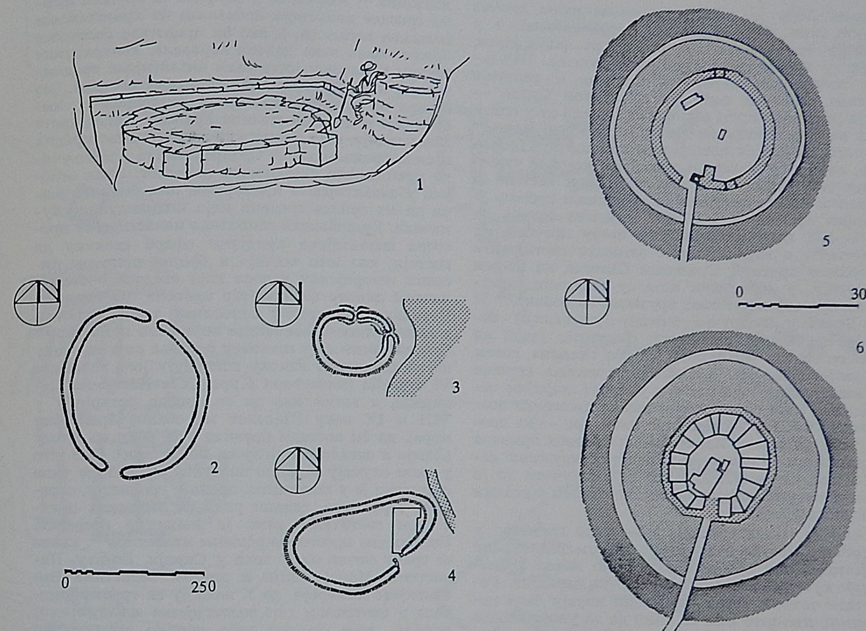
10. *Упоредна анализа сакралних целина кружног плана (Европа)*
   10.1. Inishmurray у Ирској, око VII века (по Wakermanu)
   10.2. Reask у Ирској, око VII века (по T. Fanningu)
   10.3. Cîlnic у Румунији, XIII—XV век (по G. Anghelu)
   10.4. Cricâu у Румунији, XV век (по G. Anghelu)
   10.5. Escér у Мађарској, X—XIV век (по Sz. Czeglédyu)

11. *Опатија Souilac у XVII веку* (из збирке Monasticon Gallicanum); најстарији делови цркве су из XI века

настир Абингтон у Енглеској замишљен у облику круга. О његовом облику је забележено у документима: „*Monasterium Abendoniae quod struxit Haenae primus abbas ejusdem loci tale erat: Habebat in longitudine C et XX pedes, et erat rotondum, tam in parte occidentali quam in parte orientali.*"[216] И у збирци *Monasticon Gallicanum* постоји цртеж манастира (Notre-dame de Souillac)[217], чија црква потиче из XI века, а грађевине су данас порушене, који такође показује кружну схему манастирске целине (црт. 11). Сакрални комплекси кружног плана постоје и на подручју данашње Румуније. Реч је о кружним насељима Килник (Cîlnic), Кричан (Crican), Синтимбру (Sîntimbru), Сард (Sard)[218] и другим, који су углавном изграђени у XIII веку и касније (црт. 10). Њихово порекло треба повезати са Угрима у Трансилванији и насељавањем тих области германским војним живљем са подручја Рајне, које је утицало и на градитељство простора на коме се настањивало.[219] У развоју несакралних насеља тих области (данашња Немачка), у раном средњем веку постоје кружни планови који су утицали и на распоред и тип сакралних целина.[220] И на подручју средњовековне Угарске постоје сакрални комплекси кружног плана: у области језера Балатон налази се црквена грађевина окружена зидом, али овде није реч о манастиру, већ о гробљу са црквом које има идеалну кружну форму (црт. 10), а истог типа је и целина у Тару.[221]

Ако се размотри распрострањеност кружног габарита манастирског насеља, која се креће од источних области Европе до западних, у појединачним, издвојеним случајевима, не би се могло закључити да се ради о архетипу, чије архитектонско порекло треба тражити на хришћанском Истоку. Као што се види из досадашњег разматрања, те области не познају кружна решења, па су и прве монашке групације, а касније манастири у Египту, Сирији, Палестини и на просторима Византијског царства, правоугаоне, односно четвороугаоне схеме. Поједине монашке структу-

12. *Примери кружних просторних структура словенског порекла*
12.1. Кружно светилиште
12.2. Словенска градина „Кривит" у Тороицу (по P. A. Rappoportu)
12.3. Словенска градина у Јурјеву Пољском (по P. A. Rappoportu)
12.4. Словенска градина у Минску (по Е. М. Загорульском)
12.5. Kr. Calau — Burg A (по Tornowu)
12.6. Kr. Calau — Burg B (по Tornowu)

ре које су се развиле у оквиру византијског културног круга, као што је случај са српским манастирима и неким грузијским и јерменским, имају аутохтоно решење без обзира на своје византијске прототипове.

Манастир у Србији XII и XIII века скоро да не познаје габарит који би се разликовао од кружног. Порекло манастирског плана средњовековне Србије можда би се могло решавати у контексту неких кружних насеља која нису непозната у историји градитељства. Порекло таквих насеља је, опет, врло разнолико по намени[222], од сакралних — паганских целина, до насеља која граде словенска племена током насељавања европских простора. У историји словенског градитељства познати су примери кружних, прстенастих насеобина (црт. 12). Таква насеља су врло честа код западних Словена у Полабљу.[223] На

□

[216] Текст се налази у *Monasticon Anglicanum*, објавио га је M. A. Lenoir, *Architecture monastique*, Paris 1852, 50, нап. 1.

[217] *Monasticon Gallicanum*, Pl. 4 и датовање стр. 5, № 4.

[218] G. Anghel, *Fortificatii Medievale de Piatră din Secolele XIII—XVI*, Cluj—Napoca 1986, 99 и даље.

[219] G. Ionesco, *Histoire de l'Architecture en Roumanie — de la préhistoire à nos jours*, Bucarest 1972, 119 и даље.

[220] P. Lavedan, *Histoire de l'Architecture Urbaine, Antiquite — Moyen Age*, Paris 1926, 404 и даље, 440—441.

[221] Sz. Czegledy, T. Koppany, *A. Középrori Elsér falu és Temploma*, Archaeologiai Ertesi To 91 (1964) 41—60; S. János, A. Tari (Nograd) M.), *R. K. Templom helyrealli-tasa*, Müemlékvédelmon 31/1 (1987) 24—30.

[222] У оквиру постављеног проблема није без значаја поменути тумуле, микенски ограђени простор за сахрањивање (уп. R. Hagg, F. Sieurin, *On the Origin of Wooden Coffin in Late Bronze Age Greece*, The Annual of the British School at Athens 77/1982/177—186, нарочито план на стр. 179), затим келтска насеља са кружним светилиштем и кружним култним огњиштем, која су идентификована на подручју данашње Бугарске (Т. Герасимов, *Келтски селища по Горното Течение на Р. Тополница*, ИАИ29 (1966) 133—163, нарочито цртеж на страни 139), као и бројне сакралне кружне објекте, који се сматрају аутохтоним, на просторима данашње Румуније (D. Antonescu, *Introducere iu Arhitectura Dacilor*, Bucuresti 1984, 67—89).

[223] J. Hermann, *Die Slawen in Deutchland*, Berlin 1970, 123—199.

доњем Дону је такође откривено више насеља истог типа. Она су кружно организована, а у центру су се налазиле једна или више јурти, које су припадале старешинама насеља. Поједини познаваоци словенске културе и религије овакав распоред повезују са култом Сунца — чији је симбол круг, а и арапски писци су у опису тих насеља помињали средишни положај јурте.[224] Оваква насеља су постојала и на подручју Бугарске, где су грађевине распоређене кружно уз бедеме (најчешће су то били земљани насипи са дрвеним конструкцијама), а средишњи простор је остајао празан.[225] И област кијевске Русије од VIII—XII века познаје исту врсту прстенастих насеља[226], а поред њих и паганска светилишта у облику круга.[227] Станишта Словена на ширем подручју, у областима које су населили, представљају сличне типове кружних насеобина.[228] И на Балкану (подручје бивше Југославије) постоје прстенаста словенска градишта; једно од њих се налази у Кикинди, са два земљана, ровом раздвојена бедема.[229] У историји насеља кружна станишта нису непозната и у много старијим периодима. Тако су идентификоване насеобине овог облика из XII и XI века пре наше ере — на просторима данашњег Израела.[230] Из разних примера хронолошки и географски расутих кружних насеља или светилишта, може се закључити да је то изузетно популаран облик, коришћен у разним цивилизацијама.

Ако се облик српских манастира посматра у контексту могуће старије словенске градитељске традиције, цео проблем долази до нивоа хронологије култура и њихових могућих паралела. Резултати таквих истраживања не морају бити позитивни, као што нам се чини да за упоређивање структуре миноских палата на Криту и средњовековног манастира нема довољно основа.[231] Ипак, у неким примерима изгледа да није реч само о случајности. У Европи, на просторима који су били насељени словенским живљем, развили су се и кружни градови, а њихово порекло је у прстенастим насеобинама Словена.[232] Кружна схема манастирског насеља средњовековне Србије може се разматрати у овим оквирима, односно може се размишљати о присуству старије градитељске традиције, проистекле из словенске паганске културе.[233] Сеоска насеља и куће из X века, идентификовани археолошким истраживањима на подручју данашње Србије и Македоније, говоре о изузетној традицији грађења у тим областима, као и у оквиру много ширег географског подручја које су заузели Словени током својих миграција по европским просторима.[234] Такве паралеле имају ослонац у археолошком материјалу, који показује да се, на пример, исти тип једноставне словенске куће налази на готово свим просторима словенског културног утицаја.[235] Манастир је свакако друкчија градитељска целина, која има и хришћанско-симболички смисао, па се не могу очекивати овако директне паралеле. Кружни план српског манастира би се могао разматрати и у контексту симболике круга, а таква проучавања дају неограничене могућности напоредних тумачења, која најчешће не морају имати реалну подлогу у сачуваним материјалним доказима.[236] Ако би се и тврдило да кружна форма српског манастира произлази из хришћанског поимања васељене, и ако би представа *божанске државе* била нека далека паралела, контрапункт таквом тумачењу јесте сама византијска средина у којој нема кружних манастирских решења, без обзира на изузетно познавање теолошког и симболичког смисла сопствених храмова. Таква врста спекулације, која би кружне основе манастирских насеља средњовековне Србије ставила у искључиво хришћански симболички контекст, нема ослонац у византијским примерима, што опет не значи да их српска средина није индивидуално тумачила. Хришћанска символика манастирског простора византијске културне сфере свакако да постоји, као што постоје и бројни примери писаних историјских извора који сведоче о симболичком смислу византијске црквене грађевине.[237] Паралелну просторну симболику треба тражити у константности елемената који чине манастир.[238] Ови елементи се у мноштву решења која се срећу на хришћанском Истоку наслућују још почетком VI столећа (манастири Курси, Св. Катарина Синајска), а затим као да се изнова потврђују у VIII и IX веку (Пелекет на обали Мраморног мора), да би постали правило у X веку на Атосу (Лавра и остали светогорски манастири). Оно што у овом случају можемо сматрати стварањем типа садржано је у константи: црква у средишту, ограђена структура, главни улаз са ликовном представом светитеља коме је манастир посвећен. Разнородна просторна решења манастира[239], каква се срећу почев од V века у Сирији, Египту, Палестини, Малој Азији и другим областима Византијске империје, до X века су се трансформисала у *централни тип византијског манастирског насеља*, који од тог доба постаје и прототип будућих локалних манастира у хришћанским др-

□

[224] С. А. Плетнева, *От кочевий к городам; Салтово-маяцкая култура*, Москва 1967, 69.

[225] И. Чангова, *Проучавания в крепостта Перник*, Археология, 3 (1963) 65—73.

[226] Л. М. Тверской, *Русское градостроительство до конца XVII века*, Лењинград—Москва 1965, 8—42; група аутора, *Археология Украинской СССР*, том 3, Киев 1986, 372 и даље; група аутора, *Древняя Русь Город, Замак, Село*, Москва 1985; М. А. Раппопорт, *Древние Русские крепости*, Москва 1965, 8—42.

[227] L. Niederle, *Manuel de L'antiquité Slave*, II, Paris 1926, 145.

[228] L. Niederle, *Rukovèt slovanské archeologie*, Praha 1931; J. Korošec, *Uvod u materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*, Ljubljana 1952, 107 и даље; М. Гарашанин, J. Ковачевић, *Преглед материјалне културе Јужних Словена*, Београд 1950, 94—112, посебно о плану насеља и његовом облику стр. 100 и даље.

[229] М. Гарашанин, J. Ковачевић, *нав. дело*, 100.

[230] Уп. I. Finkelstein, *The Archaeology of the Settlement Period in Eretz Israel*, Jerusalim 1986, 218—225 (на хебрејском), чланак ми је превео Зви Ма' Оз, на чему му најтоплије захваљујем.

[231] У науци је било покушаја да се миноске палате са Крита у погледу функционалне и градитељске структуре пореде са манастирским насељем средњег века. Нама се чини да таква поређења не морају увек да дају логична решења. Уп. J. L. Bintliff, *New Approaches to Human Geography — Prehistoric Greece: A Case-Study in An Historical Geography of the Balkans*, New York—London 1977, 59—114, посебно сл. 25.

[232] P. Lavedan, *L'histoire*, 409—410. Раније наведени налази келтских зиданих кружних светилишта и најстаријих манастира на подручју данашње Ирске, такође кружног плана, могу бити условљени, као што су се и старији типови ирских грађевина у облику кошнице касније трансформисали у одговарајући тип високог каменог крова у Ирској (H. Leask, *нав. дело*, 12, 20, 22 и 27).

[233] О словенском паганству у окриљу хришћанских држава уп. *Историја српског народа* I, 153—155. И на неким другим пољима српске историје су проналажене овакве паралеле: у погледу религије и паганских елемената у оквиру хришћанске културе Срба, или у пореклу српских државних сабора у средњем веку. Пошто државни сабори у Византији нису постојали, а средњовековна српска држава их има, изнесено је и мишљење да им је један од извора „словенски народни збор" (Уп. Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 302).

[234] Д. Минић, *Археолошка истраживања средњовековних сеоских насеља у Србији од X—XIV века* (дисертација — рукопис), Београд; захваљујем се Д. Минић, која ми је љубазно ставила на располагање свој необјављени рукопис. Б. Бабић, *Материјалната култура на Македонските Словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп*, Прилеп 1986.

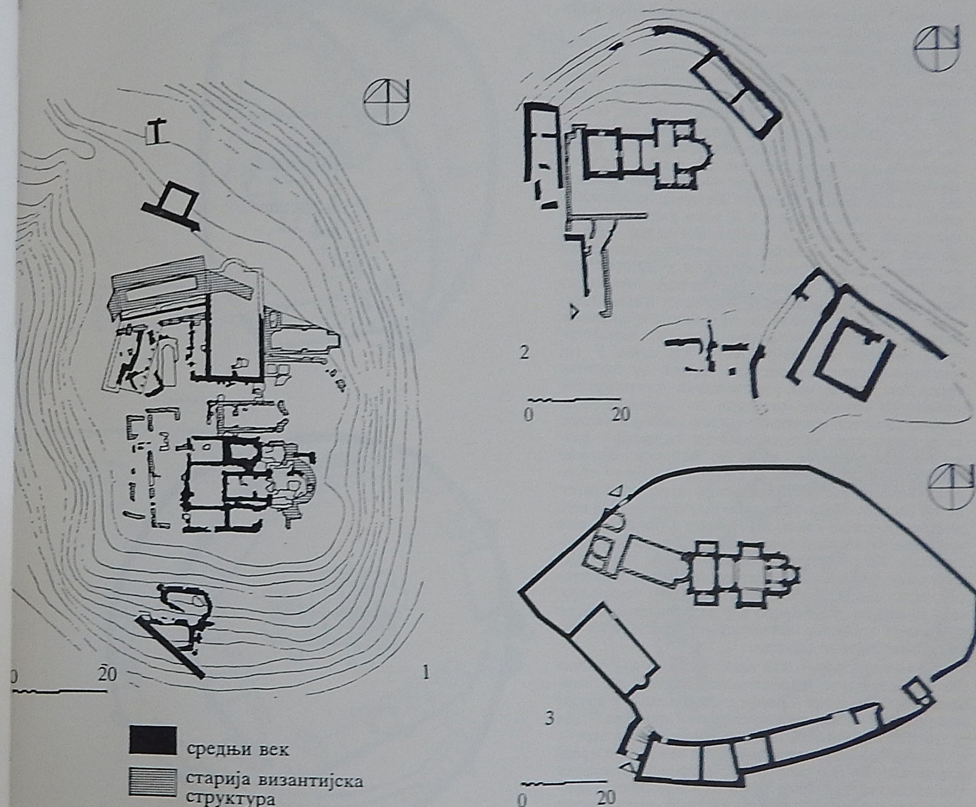
[235] Д. Минић, *нав. дело*, 47 (рукописа).

[236] Једна од таквих студија, са много произвољних тумачења, јесте и дело L. Hautecoeur, *Mystique et Architecture, Symbolisme du cercle et de la coupole*, Paris 1954.

[237] Уп. C. Mango, *The Art of the Byz. Emp.*, 141 и даље.

[238] О константним елементима манастирске структуре уп. С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира*, 7—21.

[239] Вид. литературу у вези са тим питањем у напомени 197 овог рада.

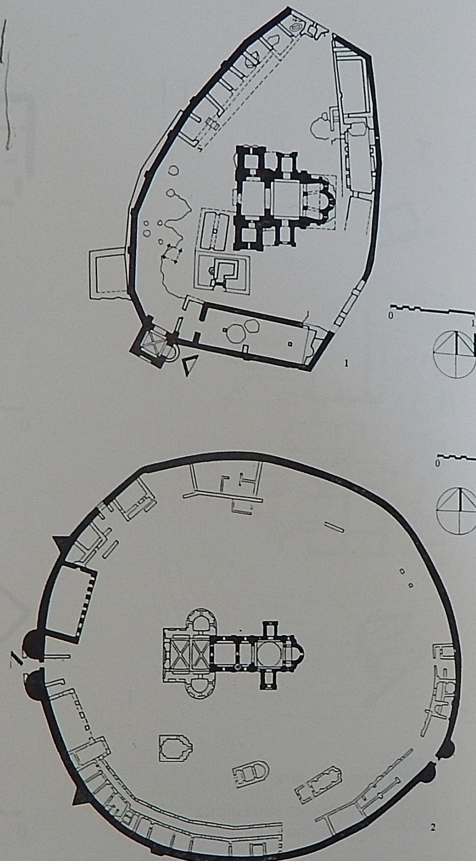
13. *Средњовековни манастири у Србији и старија византијска структура*
13.1. Богородица Хвостанска (по В. Корaћу)
13.2. Манастир Ариље (по М. Чанак-Медић)
13.3. Манастир Градац (по О. Кандић)

□

жавама у византијској сфери утицаја, међу којима је и средњовековна Србија.

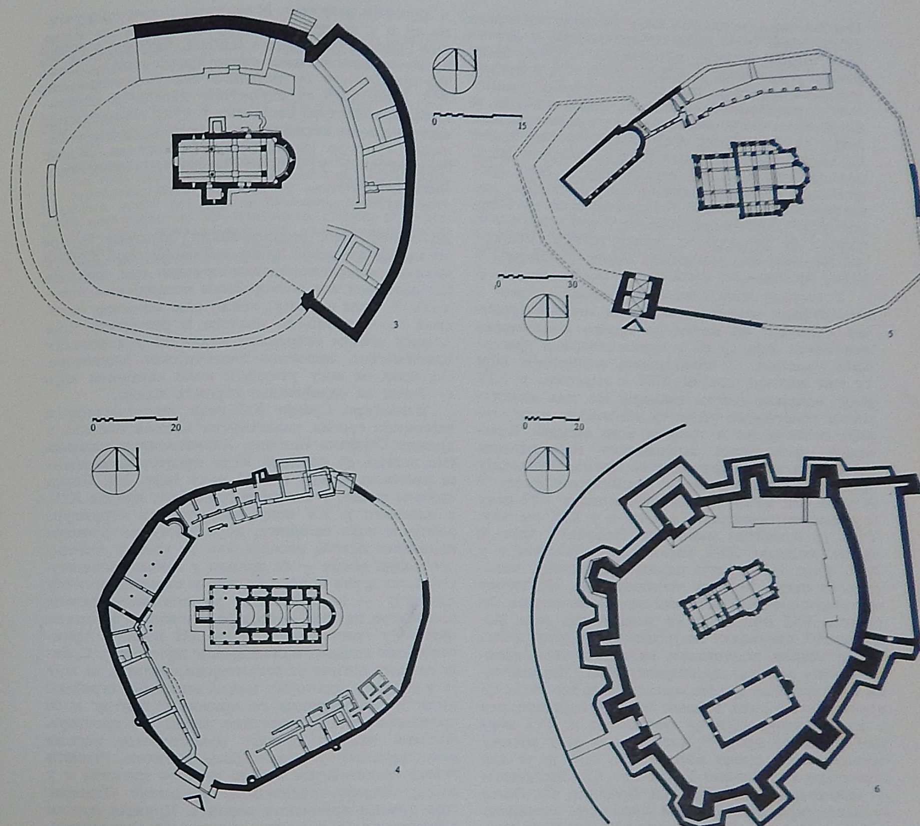
Византијски манастирски простор XI века подразумева централно решење, у којем је доминанта и средиште структуре — црква. Такви манастири су Св. Мелетије, Св. Лука у Фокиди, Неа Мони на Хиосу, сви манастири на Светој Гори и још многи други у различитим подручјима царства (црт. 7). Спољни габарит или хоризонтални план византијског централно решеног манастира је четвороугаони — кружно решење тој средини није својствено. Источна, византијска црква је у свом окриљу у X веку утемељила манастирски предложак централног типа, који је од тада постао и симбол византијског манастира — концептуално препознатљив и у другим срединама. Западна, латинска црква није утемељила исти модел. Развој западне теолошке мисли, стварање црквених редова са одређеним правилима, били су пресудни за изглед западних манастирских центара и опатија XI и XII века. У тој просторној схеми манастира, црква не заузима средишно место, већ се главнина манастирских грађевина групише са једне од њених бочних страна. Далеки прототип таквог решења налази се у сиријским манастирима из најранијег раздобља хришћанства, који су, међутим, свакако прилагођени прописима и захтевима које су створили монаси, *планери* манастира монашких редова на Западу. Неки усамљени примери централног решења кружне схеме на Западу (Абингтон, или примери ограђених гробљанских цркава на просторима Угарске), могу се приписати или појединачном домишљању (случај оснивача Абингтона) или некој другој градитељској традицији, која је нашла своје место и у оквиру хришћанске традиције грађења манастира на просторима изван Византијског царства.

Манастир Србије XII века понавља централни тип византијског манастирског насеља, са елементима аутохтоног — који се препознају у кружном решењу габарита манастирског простора.[240] Да су спољни прстенасти обим — манастирски зид — и целокупни хоризонтални план манастира средњовековне Србије резултат сопствених, локалних градитељских решења, може се доказивати и анализом манастирских насеља српског средњег века која су подигнута над остацима старијих византијских структура, чији се трагови, иако фрагментарно, налазе у грађевинским остацима. Манастири Ариље, Студеница Хвостанска, Богородица Градачка на Ибру, Св. Никола и Св. Богородица код Куршумлије као и старо епископско седиште са црквом Св. Петра код данашњег Новог Пазара[241], поуздано су старије византијске грађевинске целине, обновљене у време оснивања првих српских задужбина у држави Стефана Немање (црт. 13). У свим овим манастирима су извршена археолошка истраживања. У зависности од обима ископавања, који није свуда подједнак, могу да се разматрају старији остаци. У манастиру Св. Ахилије у Ариљу, који је обновио краљ Драгутин у XIII веку, постоје остаци старијих зидова, највероватније из византијског времена, који нису припадали црквеној грађевини, већ комплексу манастира. На плану Ариља се

14. *Упоредна анализа манастирског плана у Србији од XII до XV века*
14.1. Ђурђеви ступови у Расу, XII век (по J. Нешковићу)
14.2. Студеница, XII век (по М. Р. Јовин и М. Поповићу)

јасно одваја средњовековна кружна диспозиција спољашњег обзиђа (северна страна) од зидова старије структуре (откривених на јужном и западном делу), чији су међусобни спојеви под правим углом, што, иако фрагментарно, наговештава старију правилну — ортогоналну схему целине.[242] Код Богородице Градачке на Ибру откривени су делови старијих сакралних грађевина, али њихов положај у односу на обимне зидове средњовековног манастира (који је такође кружне схеме), указује на друкчије просторно решење, које није користио градитељ средњовековног срп-

14.3. Кончул, XII век (из документације Завода за заштиту споменика културе Краљево)
14.4. Сопоћани, XIII век (по О. Кандић)
14.5. Дечани, XIV век (из документације Републичког завода за заштиту споменика културе)
14.6. Ресава, XV век (по И. Костићу)

ског манастира. У манастирима Св. Николе и Св. Богородице код Куршумлије нису изведена обимна истраживања која би дала сигурније податке о типу манастирског плана. У тим целинама су откривени делови манастирских грађевина чији положај и правац пружања указују на могуће решење. Остаци старије, византијске зидане гробнице на југоисточној страни манастира Св.

□

□

[240] S. Mojsilović, *Byzantine Influences in the Architecture of Monastery Sites and Buildings in Medieval Serbia*, XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/4 — Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 32/4 (1982) 491—500.

[241] Резултате истраживања у Ариљу, релевантне за питање старије грађевине, даје М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, Саопштења 14 (1982) 25—49, нарочито сл. 2; о Студеници Хвостанској уп. В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976; резултати истраживања Богородице Градачке на Ибру нису објављени (истраживања извела О. Кандић, материјал у припреми за штампу); Св. Никола и Св. Богородица код Куршумлије су истражени фрагментарно. Најпотпунију студију црквених грађевина са свом старијом литературом дају М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба*, I, 15—52; најновија истраживања Петрове цркве у Расу — целокупан комплекс, уп. Г. Марјановић-Вујовић, *Петрова црква код Новог Пазара*, II, Новопазарски зборник 9 (1985) 233—236.

[242] М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, план на сл. 2.

Николе, која је по положају изван схеме манастира, може бити један од аргумената за другачију форму старије, византијске целине. Богородица Хвостанска је можда један од сукцесивно грађених манастира који пружа изузетно сложену слику грађевинских остатака. Средњовековна и византијска фаза се разликују у градиву зидова сакралних и других грађевина. Положај неких спољних зидова, нарочито оних на северном делу, показује да је на тој страни морало бити преградњи и новог обликовања средњовековног манастирског простора.[243] У Петровој цркви у Расу, једном од најстаријих објеката у том подручју[244], постоје са југоисточне стране остаци спољних зидова који би делимично могли припадати и једној од старијих фаза.[245]

У погледу паралелних проучавања српског и византијског манастирског плана, много сигурнијих података би могли да пруже манастирски комплекси који су се у време стварања државе Срба налазили на византијској територији, коју су тек касније, крајем XIII и нарочито у XIV веку, освајали српски владари. На тим новостеченим просторима убрзо су обнављане неке старије византијске и грађене нове целине. Недовољна археолошка истраженост манастирских насеља на тим подручјима не пружа поузданију представу о првобитном — византијском језгру.[246] Већина тих манастира је обнављана у XVI веку и у млађим периодима, а неки и у XIX столећу. Тако је комплекс манастира Вељусе[247], чија је црква основана 1080. године, био обнављан и у XIX веку. Према том најпознијем плану, манастирска схема је била четвороугаона. На основу скромних остатака спољних зидова манастира Св. Николе (XI век), који се налази код села Манастира[248], сачуваних на југозападном углу, могло би се такође помишљати на правоугаоно архитектонско решење просторног плана. Индикативни су и планови других манастира са тог подручја у погледу обимних зидова. Иако је најчешће реч о манастирима који су обновљени у XVI веку или у новије време[249], готово увек је у питању четвороугаона схема насеља, као што је то код манастира Св. Николе Топличког, Св. Богородице — манастира Трескавца код Прилепа, Св. Спаса — манастира Зрза. Чак и манастири изграђени у XIV веку, као Лесново, изгледа да су по просторном концепту следили старију византијску схему. На ово упућује и Марков манастир у близини Скопља. Треба имати на уму да су и Лесново и Марков манастир преграђивани у млађем раздобљу, у доба турске управе, али је, такође, занимљиво да и тадашњи концепт целине има елементе старије византијске схеме. То се нарочито односи на манастир Лесново и монументалну градњу XVI века. Сви ови подаци посредно указују на византијску традицију, која је, када је у питању просторни план манастира, у тим подручјима много присутнија него у северним областима и показује директан градитељски континуитет. У прилог претпоставци о градитељском континуитету иду и многобројне касне обнове манастира на северним територијама, где је византијско присуство у архитектури, истовремено са западним и аутохтоним градитељством, дало и друкчији резултат. Манастири у тим подручјима су и у оквиру каснијих преградњи из епохе под Турцима[250], уз мање измене, задржали првобитни кружни концепт манастирског насеља. Значајније промене су уследиле тек у обновама из XIX века, када су целокупно насеље и појединачна архитектура решавани у духу оновремених идеја које су настајале у судару источне и западне културе на Балкану (манастири Жича, Патријаршија у Пећи, Раваница, Љубостиња, Враћевшница).

* * *

На основу свих расположивих података, о пореклу манастирског плана средњовековне Србије не може се донети сасвим поуздан суд, који би био потврђен тим разнородним историјским изворима. У овом случају, искључиво се мора ослонити на градитељско наслеђе и резултате који се могу добити упоредном анализом у контексту хришћанског, нарочито византијског манастира. Но, ипак се могу утврдити неки елементи који су битни за одређивање порекла плана.

Манастири Србије XII века представљају и најстарија српска манастирска насеља настала у држави Стефана Немање. Хоризонтални планови тих целина су кружни. Исти просторни концепт се наставља у XIII и XIV веку (црт. 14). Поред кружне схеме, у каснијем раздобљу, крајем XIV, а нарочито у XV веку, манастирска структура добија и нове елементе, који утичу на промене појединих делова насеља, али је увек у питању централна схема — са црквом у самом средишту. Ова нова група манастира има и карактеристичну локацију — на заравнима уз стеновите литице или оштре падине — која је и утицала на модификацију оригиналног плана XII века.[251] Архитектонски концепт манастирског простора у Србији свакако потиче из византијске средине, из које је и преузет просторни модел киновије, ограђене манастирске јединице са црквом у центру и са пространим властелинствима изван тог простора. Кружни габарит српског манастирског насеља нема паралелу у византијској средини. Разлози таквог градитељског избора се могу тражити и у одјеку старије градитељске традиције Словена, која познаје прстенаста решења. Кружни српски манастир треба сматрати аутохтоном творевином, заснованом на византијском моделу и реализованом у складу са сопственим схватањима градитељске вештине и архитектуре.

□

[243] В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, 37 лист I и I'; 41 лист XI; 43 лист VI' и XI'.

[244] О датовању архитектуре видети литературу у нап. 5 овог рада.

[245] Најновијим археолошким истраживањем откривени су зидови једне грађевине на југоисточној страни комплекса, која је старија од осталог обзиђа из XIV столећа. Уп. Г. Марјановић-Вујовић, *Новопазарски зборник* 11, (1987) 213—214.

[246] Реч је о манастирима који се данас налазе у јужним деловима Југославије, у Македонији. Значајне манастирске целине које поуздано припадају византијском градитељству на том подручју, као Нерези, Старо Нагоричане, Вељуса, Водоча и др., нису систематски археолошки истражене. Досадашња испитивања су се

□

односила углавном на манастирске цркве, док манастир као просторна структура није археолошки испитан. Такве околности у овом тренутку онемогућавају доношење закључака у поменутом контексту.

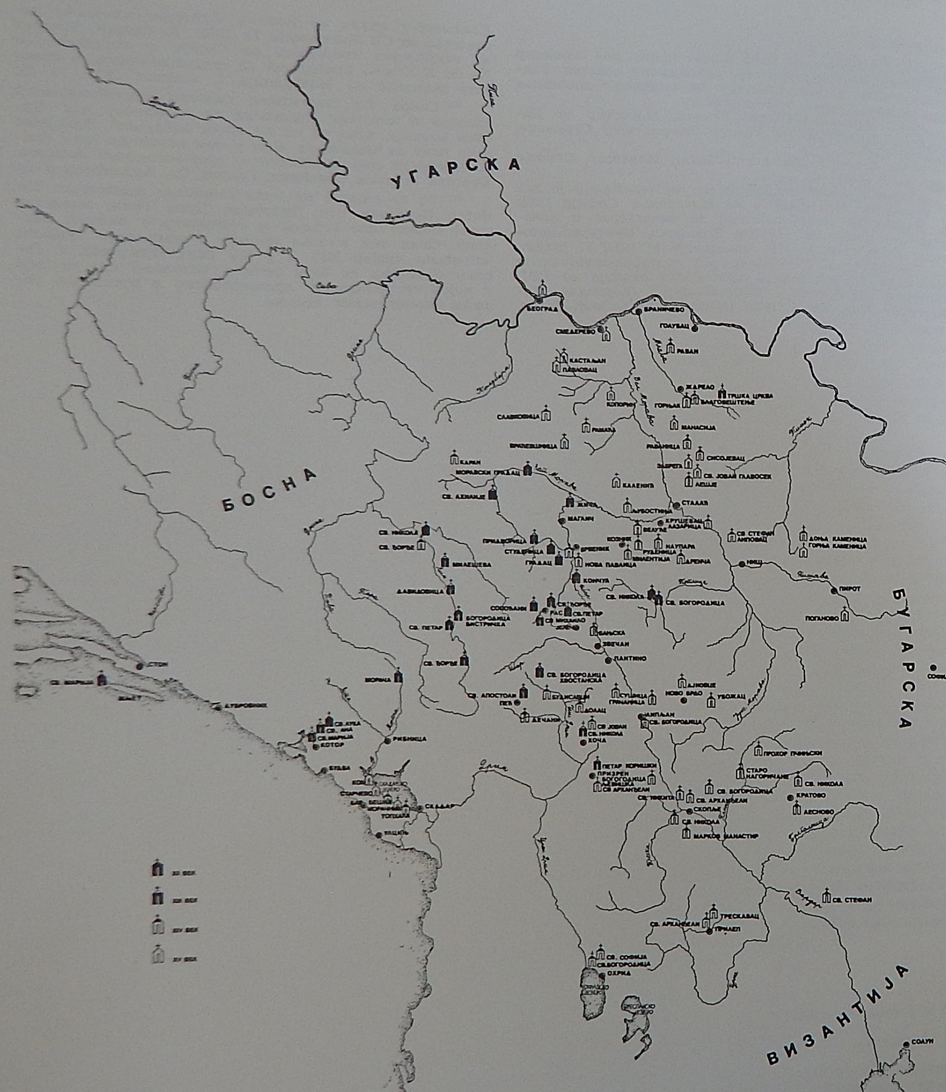
[247] П. Миљковић-Пепек, *Вељуса, Манастир св. Богородица Милостива во селото Вељуса крај Струмице*, Скопље 1981.

[248] Д. Коцо, П. Миљковић-Пепек, *Манастир*, Скопље 1958, 4—5 и сл. 2.

[249] Описе неких манастира на тој територији је дао Г. Трайчевъ, *Манастиритъ въ Македония*, София 1933; К. Балабанов, *Нови податоци за манастират и манастирската црква св. Никола Топлички*, Културно-историско наследство во НР Македонија 2 (1956) 17 (план); К. Томовски, *Конзервација на културно-историските споменици во штипска и кумановска околија во 1957*, Културно наследство 5 (1959) 45—48; Д. Ђорнаков, *Манастериот Зрзе*, КН 4 (1972) 15—19; П. Миљковић-Пепек, *Комплексот цркви во Водоча*, Културно-историско наследство во СР Македонија 13 (1975); К. Петров, *Преглед на сакралните споменици во Скопје и околината од XI до XIX век*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопље 1975, 75—88.

[250] Скоро све задужбине српских средњовековних владара и властеле обновљене су у периоду под турском влашћу, тако да их не треба набрајати. Наводимо само неке од манастира који у тим обновама нису битно изменили свој првобитни — средњовековни концепт: Ђурђеви ступови, Сопоћани, Градац, Св. Арханђели и др.

[251] То се односи на неке пећинске манастире: Св. Петар Коришки код Призрена, Црна Река, манастир данас познат као Горњак и комплекси у његовој околини. Осим тих насеља постоје и манастири тврђаве, изграђени крајем XIV и у XV веку (Раваница и Ресава) о којима ће бити речи у поглављу ове студије у којем се разматрају архитектонско и просторно решење манастирских целина.

15. *Размештај манастира у мрежи путева у Србији XIII—XV века* (карта према нацрту М. Благојевића)

МАНАСТИРСКО НАСЕЉЕ

Планирање манастира

Манастир као просторно-архитектонска структура, у складу са својом грађевинском суштином, поседује и два аспекта просторне организације. Један се односи на просторни распоред манастира у српској средњовековној држави, а други на појединачно место изградње и његове особености.[1] Иако је реч о насељу, које по својој суштини представља изоловану просторну целину, манастири средњовековне Србије, у погледу просторне диспозиције у региону, нису грађени изван мреже насеља и важних саобраћајних токова (црт. 15). То, међутим, не значи да се налазе непосредно на најважнијим комуникацијама средњовековне државе, већ да су смештени у близини важних путева који су спајали унутрашњу мрежу насеља, и шире — српске земље са удаљеним територијама других држава.[2] Манастири и њихова пространа властелинства били су повезани путевима и комуникацијама често и највишег ранга, што се види и из њихових оснивачких повеља.[3] У хрисовуљама владара којим се одређује обим манастирског властелинства, веома често се као ознаке за неке границе међу добрима појављују имена локалних путева, чија се хијерархија понекад може сазнати из истих докумената. Тако се у повељама помињу *велија цеста, велики пут*, што указује на главне државне путеве[4], или назив *друм*, који је имао исти статус главне саобраћајнице. Да су се манастири градили у оквиру насељених делова региона, и то оних прометних области, указују и познати центри српских земаља у средњем веку. У широј области Раса су концентрисани најзначајнији манастири из раног периода — XII век Немањине државе, а и његових наследника. Када је краљ Милутин у XIV столећу проширио државу на југ, у византијске области, и преселио државни центар, и његове најзначајније манастирске задужбине су се нашле у оквиру новог државног средишта. Касније, у време обласних господара у XIV и Деспотовине у XV столећу, када се тежиште управе преноси на север у област Поморавља, заједно са њим се преносе и верски центри — манастири се тада оснивају у тим северним областима. Манастири нису насеља у изолацији, већ, напротив, средишта која су осим важности духовног центра у средњовековној држави имала и одређени значај у контексту средњовековног економског поретка. Стога је манастир имао и своје одређено место у систему насеља. Многобројна села која је поседовало готово свако манастирско властелинство такође нису била једнака по величини и функцији. То значи да се и елементарна хијерархија насеља нижег ранга може пратити на основу манастирских повеља и докумената.[5] У близини неких већих градских центара налазили су се манастири, као код Призрена, Скопља, а касније, у XIII и XIV веку, у близини неких манастира су се развила трговачка насеља — тргови — као Пријепоље поред Милешеве или Пећ поред Патријаршије. Неки од манастира су имали и караванске станице, као Милешева, или Св. Никола у Бањи на Лиму, манастир Св. Петра на Лиму, код Бијелог Поља.[6] Сведочанство о једној од манастирских постаја из каснијег времена (вероватно из XVI века), пружају и остаци манастирске камене зграде, намењене путницима у пролазу, на раскрсници путева, изнад манастира Милешеве.[7] Сви ови подаци показују да се манастири нису градили као изоловане целине већ, напротив, да су по свом просторном распореду везани за најпрометније делове државних територија средњовековне Србије. Логику таквог распореда потkрепљују и подаци

□

[1] О локацији манастира у средњовековној Србији в. С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира*, 23—29; иста, *The Disposition of Monasteries in Medieval Serbia*, Πύργοι καὶ κάστρα, Thessaloniki, 1980 (изд. Н. Муцопулос) 218—229.

[2] Путеви су се у Србији градили у систему важних речних сливова, а у непроходним речним клисурама су се пели и на планинске висове, идући падином, и поново спуштали у речне котлине. О средњовековним путевима уп. К. Костић, *Трговачки центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку*, Београд 1900; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ 3 (1937) 119—145; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку* (превео Ђ. Пејановић), Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 210—303; К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград* (превео Ђ. Пејановић), Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 71—116; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974; Ј. Калић, *Стари Краљев пут*, ЗРВИ 23 (1984) 95—104.

[3] Г. Шкриванић, *Мрежа путева према Светостефанској (1313—1318), Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Светоарханђеловској (1348—1352) повељи*, ИЧ 5 (1954—1955) 387—397.

[4] *Исто*, 394 и даље.

[5] Најновије студије о српском селу уп. Д. Минић, *Археолошка истраживања средњовековних сеоских насеља у Србији од X—XIV века* (дисертација — рукопис), Београд 1975; Ђ. Симоновић, *Просторни развој села Србије* (дисертација — рукопис), Београд 1976.

[6] К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 1 (1892) 7; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванск трговина*, ЈИЧ 3 (1937) 122—123.

[7] О милешевској станици в. С. Мојсиловић-Поповић, *Истраживање средњовековног манастира — манастир Милешева*, Саопштења 15 (1983) 30.

на основу којих знамо да су задужбине српских владара и властеле биле грађене на њиховим личним властелинствима, што такође показује да је увек било у питању земљиште у средишњим и прометним деловима државе. Зато није чудно што се важне манастирске задужбине у средњем веку поклапају са главним саобраћајним токовима, па се тако манастири Жича, Студеница, Градац, Павлица, Ђурђеви ступови налазе недалеко од старе саобраћајнице, која је водила од севера према југу Ибарском долином, у којој су се налазили и градови Маглич, Брвеник и Звечан.[8] Такође, није спорно да су поједини црквени великодостојници и игумани угледних српских манастира учествовали и у државним пословима. То је такође значило да су за сразмерно кратко време морали да стижу до владара, то јест да су њихови манастири морали бити у близини главних путева. Такође су и епископска седишта била на главним комуникацијама.

Један од битних чинилаца, који је утицао на распоређивање манастира, припада категорији елементарних услова за опстанак насеља. Реч је о близини воде, најчешће реке. Готово да су сви српски средњовековни манастири изграђени у непосредној близини реке или неке друге мање текуће воде — потока. Изузетак представља манастир Ђурђеви ступови у Расу, који је подигнут на заравни, на врху брда, изнад старе цркве Св. Петра. Овај усамљени пример има и своје друго значење — вероватно је реч о задужбини подигнутој у славу победе, што је могло утицати и на избор његовог неуобичајеног положаја.[9]

Веза између манастира и река има више тумачења. Свакако да је основни услов за изградњу било каквог насеља снабдевање водом. Вода, поред тога, има и посебно значење за сакралну архитектуру тог типа: често су у питању и термалне, лековите воде — *добре воде*. Српски средњовековни текстови помињу значај реке за манастир, пре свега као виталног услова насељења. У *Животу* краља Стефана Дечанског, Григорије Цамблак описује место на којем се налази манастир Дечани, посебно наглашавајући значај реке: „*а одасвуд теку најслађе воде, а ту извиру велики извори и напаја га бистра река, чија вода пре укуса даје велико красовање* (руменило) *лицу, а после укуса велико добро растворење телу, тако да се нико не може наситити љубочашћа воде. Са западне стране затварају га највише горе и њихове стрмине, и отуда је тамо здрав ваздух. Са источне стране овоме се приуподобљава велико поље, наводњавано истом реком. Такво је дакле место часно о достохвално за подизање манастира.*"[10]

И у византијској литератури постоји помен о реци као значајном елементу манастирске локације. У *Животу* Теодора Студита је описано имање у Витинији које је он изабрао за манастир — у плодној равници наводњаваној многобројним изворима.[11] Вода је била неопходна и манастирском властелинству на којем се развијала земљорадња.[12] Тако се коришћење река за наводњавање имања у српском средњем веку може пратити и кроз неке манастирске повеље. Из тих докумената сазнајемо да је манастир Св. Ђорђа Скоропостижног[13] код Скопља, имао читав систем за наводњавање, а слично је било и на другим властелинствима манастира[14]: Хтетовског, Св. Арханђела у Лесному, или у призренском крају у манастиру Св. Арханђела[15], као и на имањима манастира Дечана.[16] Постоје подаци који говоре да су у насељавању речних котлина Белог Дрима и Ситнице учествовали, осим других земљопоседника, нарочито калуђери.[17] Посматран у целини, распоред манастира на простору српске средњовековне државе је, дакле, био у узајамној вези са мрежом путева и речним токовима — великих и значајних, али и мањих, регионалних река.

Српско манастирско насеље, иако је реч о специфичној структури, с обзиром да је следило схему путева и речних долина, указује и на место те структуре у укупном развоју земље. Манастир је имао богато властелинство на којем се развијала земљорадња, а на неким добрима, као што је то био случај са манастирима Дечани, Бањска и Св. Арханђели, и сточарство, што је изискивало и стварање посебних сточарских насеобина на поседима тих манастира.[18] Има помена да су високи црквени великодостојници — епископи — обилазили насеља у својој јурисдикцији. Тако Дијак Дмитар, Кратовац, почетком XV века, пише да је некада „*архиепископ охридски кир Доротеј [. . .] обилазио насеља и села и градове по области власти своје уређујући црквене ствари [. . .] деси се такође да дође и у наше богохранимо место Кратово*".[19] Чувени манастири — задужбине владара, уживали су и посебан углед не само у оквиру државне и црквене хијерархије већ и код обичног народа и монаха. О томе сведоче и примери из средњовековних текстова које су написали анонимни писци. Угледни монах, Раваничанин I, забележио је, између осталог, и зидање манастира Раванице, у другој половини XIV столећа[20], као изузетно важан догађај. Сви биографи српских средњовековних владара наводе као једну од њихових најзначајнијих заслуга зидање манастира по српским земљама.

Степен важности који су уживали манастири у средњовековној Србији, њихов световни аспект сагледан у општој економској констелацији средњовековне државе, допринео је да се та насеља нађу у систему важних средњовековних путева и других насељених места, од којих су многа била и саставни део њихових пространих властелинстава.

* * *

Простор на којем се градио манастир имао је своје карактеристике које нису непосредно везане за његов положај у ширем контексту средњовековне српске државе.[21] Писани подаци о томе какво је требало да буде место на којем се гради манастир налазе се у биографијама српске световне и црквене властеле. Ови описи, хагиографски по свом карактеру, не пружају подробније податке. Свети Сава, описујући живот Симеона Немање, каже за Студеницу: „*било је ово место као пусто ловиште*", а затим за Хиландар: „*И измоли у цара кир Алексе [. . .] пусто*

место ради устројења манастира."[22] И Стефан Првовенчани користи исту реч описујући Савину и Немањину обнову Хиландара: „*нађе место пусто, звано Хиландар,* (храм) *Введења*".[23] Најдетаљнији опис простора намењеног изградњи манастира пружа Григорије Цамблак, описујући зидање Дечана: . . . „*јер лежи на највишим местима, сачишћено сваким дрвећем, јер је место многогранато и многоплодно, а уједно равно и травно [. . .] са западне стране затварају га највише горе и њихове стрмине, и отуда је тамо здрав ваздух. Са источне стране овоме се приуподобљава велико поље, наводњавано истом реком. Такво је дакле место часно и достохвално за подизање манастира.*"[24] Биограф деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф, пише да је за зидање Ресаве (Манасије), деспот нашао „*најприкладније и најбоље* (место) *где је требао бити дом* (црква)"[25], а архиепископ Данило пише да „*ходећи нађоше равно место на обали реке зване Бистрице*"[26], где Стефан Дечански подиже своју задужбину Дечане. Наведена средњовековна литература не пружа исцрпна обавештења о карактеру простора на којем се зида манастир, осим што се из свих навода види да је место морало задовољити одређене услове. Писање светог Саве, према којем се изабрано место описује као *пусто*, највероватније се односи на то да сам простор мора бити заклоњен и миран. Овде није реч о неизграђеном месту с обзиром да је, на пример, у Хиландару обновљен старији манастир, о чему нас обавештава и Доментијан.[27] Опис се може тумачити и као запустело место, на којем се подразумевају ранија здања, а то би онда могло да се односи и на Студеницу, чија археолошка истраживања још нису пружила поуздане податке у овом погледу.[28] Пошто писани извори не обилују описима који би били довољан извор за тумачење манастирске локације, једину могућност пружа анализа познатих манастирских насеља која се и данас налазе на терену.

Постоји неколико категорија елемената о којима се може говорити у том контексту. Пошто је реч о сакралној просторној структури, основни аспект целокупног насеља се мора разматрати у том светлу. Неспорна је чињеница да се црква, као појединачна грађевина, гради по одређеном ритуалу, о чему је већ било речи. У храм су биле полагане и свете мошти, о чему говоре и средњовековна српска црквена правила, „свѣть трапезе по всѣх црква", великих и малих, и да су „свешение ѹ них мошти свете"[29] а и свети Сава је са својих путовања по Светој земљи донео разне реликвије за српске цркве и манастире,[30] а Стефану Првовенчаном је послао Немања *дрво од часнога крста* за личну заштиту.[31]

Поред тога што су у новоосноване манастирске цркве полагане свете мошти, није редак случај да се манастирски храм градио на старијим темељима неке друге сакралне целине. О овоме сведоче и археолошки истражени простори српских манастира, тамо где има довољно података, који потврђују однос средњовековног човека, ктитора и градитеља, према сакралном простору. Немањини манастири Св. Никола и Св. Богородица су старијег порекла, манастир Градац на Ибру јесте старије култно место. Драгутинова задужбина у Ариљу је изграђена над старијом целином, а и Милутинове многобројне цркве, од којих су најзначајније манастири Бањска и Грачаница, такође леже на старијим остацима, као и Душанови Св. Арханђели, затим манастир Давидовица на Лиму, Студеница Хвостанска и многе друге целине. Средњовековни текстови не пружају податке о односу људи према простору који има статус светилишта. Тако се не може говорити о писаном доказу који би сведочио о сукцесивној употреби светих простора, али материјални остаци на терену неоспорно сведоче о континуитету

□

[8] О путевима у вези са српским средњовековним споменицима уп. Ђ. Бошковић, *Средњовековне цркве и манастири*, Археолошки споменици и налазишта у Србији, II (Централна Србија), Београд 1956, 107—113; исти, *Problem urbanizacije Dukljansko-Zetskog, Crnogorskog primorja u srednjem veku*, Istorijski zapisi 14 (1958) 219 и даље; исти, *Осврт на неке карактеристике регионалног просторног планирања споменика на територији средњовековне Рашке*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975), 7—14.

[9] J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Расу*, Краљево 1984, 12.

[10] Г. Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског*, Старе српске биографије XV и XVII века, превео Л. Мирковић, Београд 1936, 22.

[11] A. P. Rudakov, *Ocherki viz. kult.*, 192—193.

[12] М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 185—191.

[13] Р. Грујић, *Властелинство Св. Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, Гласник СНД 1 (1925) 45—79.

[14] Р. Грујић, *Полошко-Тетовска епархија и манастир Лешак*, ГСНД 12 (1932) 33—77.

[15] J. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана којом оснива монастир Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348*, Гласник ДСС 15 (1862) 264—310.

[16] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12, Београд 1880.

[17] К. Јиречек, *Историја Срба*, II, 146.

[18] О сточарству у оквиру манастирских властелинстава в. Р. Ивановић, *Катунска насеља на манастирским властелинствима*, ИЧ 5 (1954—1955) 399—411.

[19] *Antologija stare srpske književnosti XI—XVIII veka*, prevod i objašnjenja Đ. Sp. Radojičić, Beograd 1960, 198—199.

[20] *Исто*, 117—118.

[21] Ужа манастирска локација је разматрана у раду С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира*, 28—29; Д. Ст. Павловић, *Наши средњовековни писци о избору места и положају споменика културе*, Саопштења 9 (1970) 47—52.

[22] *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога*, превео Л. Мирковић, 109—123.

[23] *Исто*, 193.

[24] Г. Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског*, Старе српске биографије XV и XVII века, превео Л. Мирковић, 22.

[25] К. Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије XV и XVII века, превео Л. Мирковић, 87.

[26] Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Л. Мирковић, 153.

[27] Доментијан, *Животи Св. Саве и Св. Симеона*, превео Л. Мирковић, 272.

[28] Уп. Мил. Јанковић, *Затворене археолошке целине манастира Студенице*, Саопштења 18 (1986) 7—20.

[29] А. Соловјев, *Српска црквена правила из XIV века*, Гласник СНД 14 (1935) 36.

[30] *Живот Св. Саве*, Старе српске биографије, превео М. Башић, 213—214.

[31] *Списи Св. Саве и Стевана Првовенчанога*, превео Л. Мирковић, 196 и даље.

сакралних структура. Наслеђивање једног облика градитељства и његова трансформација или, понекад, само адаптација, добро су познати историји.[32] Коришћење старије паганске структуре у новом контексту је такође познато[33], а употреба *сполија*, још до првих дана хришћанства, и њихово значење, такође улази у ред пренетих симбола. Пракса са сполијама је добро позната српском средњовековном градитељству.[34] У таквом светлу, старије култно место, које је скоро традиционално коришћено при изградњи сакралних целина у средњовековној Србији, треба тумачити као део сопствене хришћанске традиције. Оно представља и једно од обележја изабраног простора, а истовремено говори о симболичком аспекту ове структуре у оквиру локалне — српске — средњовековне средине.

Природне особености простора на којем се гради манастир у средњовековној Србији представљају скуп изузетно важних елемената при одабирању локације. Већ је напоменуто да су српски манастири скоро без изузетка грађени у непосредној близини река и, још важније, у близини изворске воде, којом се снабдевало насеље. Топографија саме локације није увек једнака. Занимљиво је да су неки владарски манастири династије Немањића изграђени на високим заравнима планинских падина или брдовитих предела. Такав је случај са Св. Николом у Куршумлији, који се налази на доминантном, отвореном положају, а Студеница је смештена на заравни усеченој у падину и са северне стране потпуно отворена према речној долини. Сличан положај има и манастир Градац, а на отвореним локацијама су и манастири Сопоћани, Кончулићи, Бањска, Ариље, Бања код Прибоја... На обали реке се налазе Св. арханђели, Милешева и Милентија, а на платоу изнад реке Дечани, Павловац и Ресава. Ови манастири су одабрани као примери за поменуте локације, мада нису и једини на таквим положајима, већ припадају много већој скупини која обухвата укупно манастирско градитељство у средњовековној Србији. Ако би се издвојиле опште карактеристике манастирске локације, онда су то насеља подигнута на добро осунчаним просторима са питком водом у близини и повољним струјањем локалних ветрова. Обично се насеља манастира са једне стране наслањају на падину, док су са друге отворена према котлини. Свакако да има и изузетака. Тако је Давидовица на Лиму зидана на затвореној локацији на платоу неприступачном у усеку речног корита, а Ђурђеви ступови у Расу на заравни на врху брда. Посебну групу чине пећински манастири и испоснице при великим монашким центрима, који су грађени на тешко приступачним просторима, али и њихова функција, сведена на елементарно монашко понашање (испосник, у изолацији) одредила је и тип локације. Често је реч о појединачним испосницама (Дечани, Лесново, Студеница, Пећ), али, понекад, као у Св. Петру Коришком, у Црној Реци или у манастирима у Горњачкој клисури, у њима је живела и већа група испосника.

Један од важних елемената који карактеришу локацију јесте састав тла на којем се гради. Реч је о носивости тла, а не о његовим другим особинама. Према начину фундирања цркава у средњовековној Србији[35], јасно се види да су мајстори-зидари били добри познаваоци заната, али и да је простор за грађење био добро одабиран. О томе сведоче и саме црквене грађевине, које нису биле изложене пропадању услед поремећаја тла на којем су утемељене, већ због ратних разарања или, у доба турске управе, због материјалних немогућности монашке средине да се стара о свом манастиру и да га на време обнавља.

Ако би се сабрали елементи који су специфични и важни за ужу локацију манастира у средњовековној Србији, онда су то: присуство питке воде, отворена — доминирајућа — позиција (што преовлађује), добро грађевинско тло и старије култно место. Реч је, свакако, о упрошћавању које не искључује појаве различите од наведених, којима се, међутим, с обзиром да су сведене на неупоредиво мањи број примера, не могу приписати општије карактеристике. Наведена обележја локација се углавном односе на укупан период династије Немањића. У области моравске Србије, у другој половини XIV столећа у време обласних господара, после распада Српског царства, граде се манастири чије локације немају у свим појединостима исте карактеристике. Манастири Раваница, Љубостиња, Дренча, Враћевшница, Милентија, Кастаљан и остали, нису више на отвореним, доминантним положајима. Они јесу грађени у близини реке и питке воде, али је њихова позиција релативно затворена. Раваница је окружена брдовитим падинама, а сличан положај у односу на околину имају и остали наведени манастири. Свакако да и то не треба посматрати као једино решење, или правило, с обзиром да Наупара или Ресава немају затворени просторни положај. Али, као што је за већину манастира у претходном периоду била карактеристична отворена, доминантна позиција, за ову другу скупину се може рећи да има затворену, заклоњену локацију. Још се једно обележје претходне групе не може сматрати одликом раздобља моравске Србије. Реч је о постојању старијег култног места и континуитету структура. Манастири подигнути на тим просторима у XIV и XV веку не налазе се на старијим сакралним целинама.[36] То су области које у време Немањића нису биле густо насељене, а померање државног центра у те крајеве, у другој половини XIV столећа, довело је и до наглог насељавања тог региона.[37]

Манастири Моравске Србије по свом обиму и архитектури представљају изузетна остварења. Ктитори су много улагали у њихову изградњу, што их у економском погледу не одваја од богатих задужбина династије Немањића. Постоји више елемената на које се може ослонити у разматрању просторног положаја манастира у Поморављу. Време у којем се они граде је доба изузетне активности исихаста у Византији, али и у Србији. Већ је истакнуто да су светогорски исихасти допринели измирењу српске и византијске цркве.[38] У то време Никодим преводи Јерусалимски типик св. Саве, а целокупан српски монашки покрет се више ослања на монашку праксу из Свете земље, следећи исихастичке

идеје које стижу из Византије.[39] Монашке миграције у Србији у том раздобљу су веома јаке. Нарочито је велики прилив монаштва које је било склоно пустињачком животу. Према средњовековним текстовима, монах Исаија се насељава у близини Раванице, а у североисточним областима, на реци Млави, у Ждрелу, оснивају се сличне манастирске групације.[40] У једном од својих текстова Григорије Цамблак (око 1365—1419) диви се српским манастирима: *„у којим земљама има толико манастира? Реци ми [...] где је у већем броју иночко монаштво.“* Говорећи даље о монасима, он јасно наглашава постојање два типа монаштва: једни живе у киновијама (*Једни у манастирима, на једно гледајући, једно мислећи, једнако дишући*), а други у испосницама (*други у небесима ћутања стојећи*).[41] Једна од таквих колонија се налазила у близини манастира Љубостиња, а у њој је Инок из Далше (прва половина XV века) писао јеванђеље.[42] У то време су се одиграла и два за монашки свет значајна догађаја: пренос моштију св. Петке из Бугарске у Србију[43] и моштију св. Луке из Рогоса у Грчкој у Смедерево[44], о чему нас обавештавају савременици у својим текстовима. По свему судећи, и етнички састав српског монаштва је у то време морао бити разноврснији, а српска монашка средина је била изузетно цењена.

И у овом периоду се наставља традиција подизања манастирских задужбина, чије цркве треба да приме посмртне остатке својих ктитора. Скуп свих наведених околности вероватно је утицао да се и манастирска насеља подижу на местима која се разликују по својим природним особеностима. Не треба губити из вида и различито географско подручје од претходног, као и чињеницу да се манастири у Моравској Србији оснивају у речним долинама, које су нудиле и најбоље услове за развој манастирских економија. Једно од обележја манастирске локације које није ограничено временским раздобљем, већ се односи на целокупан средњовековни период, јесте чињеница да нису зидани на истакнутим стратегијским положајима који су својствени средњовековним тврђавама. Чак и када је насеље грађено као тврђава (Раваница), његов положај на терену нема стратегијски значај.

Ако би се сабрале све особености манастирских локација и на основу њих успоставила типологија, могло би се рећи да у саставу српске средњовековне државе од XII до XV столећа постоје два обрасца: на отвореним доминантним положајима, што је карактеристично за задужбине Немањића, и у затвореним просторним амбијентима речних котлина Моравске Србије XIV и XV столећа. У ширем контексту, манастири средњовековне Србије су распоређени у систему мреже путева и насеља, чији су и саставни део. Присуство Турака на Балкану крајем XIV столећа и њихово кратко одсуство са тих простора у почетку XV века, није се битније одразило на број и распоред манастира у Србији. На заклоњену манастирску локацију тог позног периода није утицала атмосфера проузрокована турским освајањима. На ово посредно указују и нове позиције на којима се граде српски средњовековни градови, који, као и манастири, не претендују да систем одбране заснују искључиво на избору доминантне локације. Један од примера је и средњовековни Крушевац, престоница Лазара Хребељановића крајем XIV столећа.

Размештај грађевина у манастиру

Просторни план српског манастира, који је створен у XII веку, карактерише кружна схема — хоризонтална пројекција насеља и централно решење (црт. 16). Под централним решењем се подразумева да се црквена грађевина налази у средишту манастирског простора. Целокупна структура је на терену омеђена спољашњим зидом, који је и један од основних композиционих елемената архитектонског решења. Оријентација насеља је у складу са кардиналним правцима и традиционалним усмерењем храма, чија је подужна осовина оријентисана у правцу исток—запад. Све манастирске цркве у Србији средњег века следе исту оријентацију. Усмерење црквене грађевине је преузето из византијске средине, у којој се оријентација храма у то време сасвим усталила.[45] Данас није могуће поуздано утврдити

□

[32] A. Biéler, *Liturgie et Architecture, Le temple des chrétiens*, Genève 1961.

[33] *Исто*, 10—28.

[34] Занимљиво је да је „spolia“ као елемент изградње присутнија у ентеријерима српских цркава (израда подова и др.), него у градиву зидова. Такође би било занимљиво проучити фреквентност spolia у црквеном градитељству у Србији. На пример, неке цркве за које поуздано знамо да су изграђене над старијим локалитетима имају фрагменте старије архитектуре у свом градиву, док их код неких не налазимо. За цркву Св. Богородице код Куршумлије коришћени су стари капители, док, на пример, Градац на Ибру и Грачаница немају фрагменте старијих грађевина. Питање о којем треба размишљати јесте употреба spolia у контексту, што је врло често у хришћанском свету. Уп. F. W. Decchmann, *Die Spolien in der Spatantiken Architektur*, München 1975; B. Brenk, *Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics Versus Ideology*, DOP 41 (1987) 103—109.

[35] С. Ненадовић, *Фундирање споменика архитектуре у средњовековној Србији*, ЗЗСК 8 (1958) 21—33.

[36] Археолошки су у целини или делимично истражени следећи манастири, који немају старије сакрално здање: Раваница, Ресава, Љубостиња, Наупара, Дренча, Милентија и група споменика око манастира Горњака. У неким случајевима, као што је манастир Павловац на Космају, откривена је старија некропола која је претходила изградњи манастира.

[37] О томе је било речи раније, уп. поглавље *Прилике у Србији од XII до XV века*.

[38] В. нап. 57 овог рада.

[39] О монасима исихастима в. нап. 59 и 62 овог рада.

[40] О старцу Исаији нап. 64 овог рада; о монашким миграцијама у касном средњем веку уп. N. Oikonomidès, *Monastères et moines lors de la conquête ottomane*, Südost — Forschungen 35 (1976) 1—10.

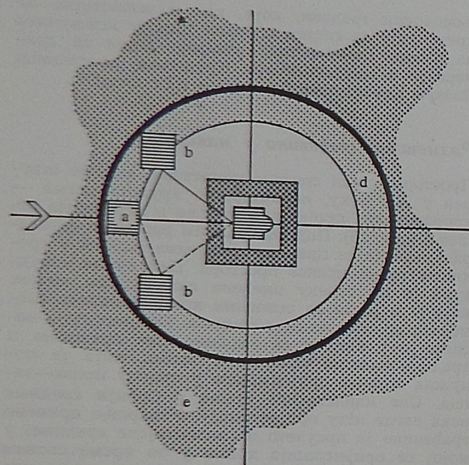
[41] *Antologija stare srpske književnosti* (ur. Đ. Sp. Radojčić), Beograd 1960, 148.

[42] *Нав. дело*, 177—178.

[43] Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975, 90—93.

[44] *Исто*, 118—124.

[45] О оријентацији византијског храма уп. F. Cabrol — H. Leclercq, *Dictionnaire d'Archeologie et de Liturgie*, Tom 12/2, Paris 1936, 2665 и даље; L. Bréhier, *La Civilisation byzantine*, Paris 1950 и 1970, 207; J. Wilkinson *Orientation, Jewish and Christian*, PEG 116 (1984) 16—30

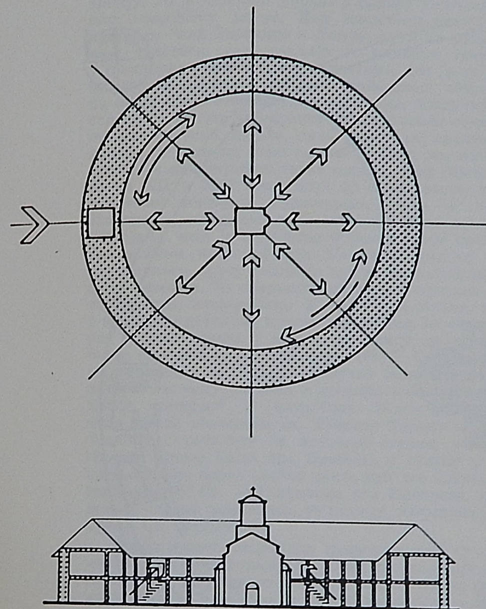
обимни зид
a улаз
b трпезарија
c црква
d манастирске грађевине
e манастирско властелинство

16. *Идеална схема српске манастирске структуре* (по С. Поповић)

који су све разлози били пресудни да се у византијској средини у једном тренутку манастирска црква, као централни неуграђени објекат, постави у средиште манастирског простора.[46] Највероватније је да је више чинилаца посредовало у стварању таквог манастирског типа. Још су Јустинијанови прописи из VI века предвиђали ограђене киновије[47], а судећи по манастирима Св. Катарини Синајској и Дафнима код Атине, црква је и тада била у средишту. У околини Солуна, а нарочито на Светој Гори, то је и једини тип манастира који се среће. Опис зидања Велике лавре на Атосу, коју је основао Атанасије у X веку, налази се у *Животу св. Атанасија Атоског*, где се каже да је почео да зида ћелије око цркве у облику четвороугла, прислањајући једну уз другу са црквом у центру, као „*око које сагледава из свих праваца*".[48] У византијској *литургији*[49], коју је прихватила и српска црква, нема изричитих елемената који би указивали на то да се неки део свакодневног програма обављао у спољашњем простору око цркве, с обзиром да је *Велики вход*, као један од елемената ране литургије, који је у прво време подразумевао спољашњи простор, у то доба био модификован. Чак и у време када је био актуелан, није захтевао централну позицију цркве — базилике — у току целокупне структуре.[50] Неки каснији византијски извори из почетка XV столећа (св. Симеон Солунски), помињу процесије које се крећу или у нартексима цркава или споља око манастира и градова; свештенство тада носи свете иконе, крстове и свете реликвије, као симболички чин подсећања на сопствено изгнанство у жељи за спасењем.[51] У извору се не наводи опход око манастирске цркве, већ око манастирских зидова, што вероватно не искључује и такву могућност. Можда се у наведеном чину може наслутити један од разлога који је утицао да се црква нађе у средишту.

Речи из биографије св. Атанасија које се односе на храм, чије се место у манастиру упоређује са оком, асоцирају на симболично значење положаја сакралне грађевине. Као што је *око недремано* у унутрашњости цркве, тако је црква *око недремано* укупног посвећеног простора. Византијска теолошка мисао подразумева да су целокупна црква и света литургија која се у њој одвија симбол небески. Светилиште је небо, олтар је Христов престо, наос је земља, једном речју црква је *слика и символ* (εἰκὼν καὶ τύπος).[52] У том светлу гледано, манастирска црква св. Атанасија је симбол целокупног простора, њој је све подређено, а она из свих углова непрестано посматра — *око које сагледава из свих праваца.* Један од важних чинилаца који је утицао на манастирски план, уз симболичке вредности средине, јесте киновијски модел, пренет из Мале Азије, у коју је, како изгледа, стигао раније са подручја Палестине.[53] Целокупност наведених елемената је вероватно утицала на стварање византијског киновијског манастира са централним планом. Ову већ готову схему — модел — преузела је српска средина, у којој се од почетка гради искључиво манастирско насеље централног просторног решења.

Српски манастир XII столећа је затворена просторна структура[54] — ограђен простор дуж чијих зидова су се налазиле грађевине наслоњене једна на другу. Спољни обимни зидови, заједно са архитектуром с унутрашње стране, чине изграђену прстенасту зону која окружује централно постављену цркву. Главни манастирски храм је и доминантна тачка укупног просторног решења. Поред цркве, у средњем веку су сукцесивно додаване и капеле, такође слободно стојеће или прислоњене, које не морају бити везане за исто хронолошко раздобље. Средишњи плато на којем се налазила црква могао је бити или на нивоу осталог простора, као у већини случајева, или на истакнутој локацији, уздигнутој у односу на остали простор. Тако је Богородичина црква у Студеници доминирала платоом који је подупирао потпорни зид, над источним и северним, знатно нижим деловима порте. Храм Ђурђевих ступова у Расу (XII век) налази се на

17. *Схема хоризонталних и вертикалних комуникација у манастиру* (по С. Поповић)

највишем средишњем месту манастирског простора. Црква у Кончулу (XII век) такође је била на истакнутом — зидом осигураном платоу, а у манастиру Ресави (XV век) нижи је био јужни део порте. Сви ови случајеви не чине правило, јер је већина других целина била на релативно равној унутрашњој површини, без значајних денивелација.

Изузетно важне тачке су представљали манастирски улази, од којих је један увек био главни — са ликовном представом светитеља изнад улаза. Број манастирских улаза је био ограничен с обзиром да су, према типику, строго контролисани.[55] Уобичајена су била два улаза. Поред главног и споредни, који је најчешће водио према непосредној манастирској економији, која се налазила изван зидова. Тако постоје два улаза у Студеници (XII век), Ђурђевим ступовима (XII век), Сопоћанима (XIII век), Градцу (XIII век), Дечанима (XIV век), Св. Арханђелима (XIV век), Раваници (XIV век) и другим целинама од XII до XV века. То сведочи о установљеном систему који се није мењао током укупног раздобља које разматрамо. Херметичност манастирске целине наведеног типа огледа се и у архитектонској концепцији, према којој грађевине имају само једну архитектонски обрађену фасаду и то ону окренуту ка цркви, у унутрашњем простору, док друга страна припада спољним обимним зидовима, чија архитектура готово да је сведена на елементарну функцију заштитне ограде.[56]

Значајан елемент просторне диспозиције заузима кретање у оквиру кружне схеме плана. Може се говорити о три врсте битних комуникација: о првој, која повезује цркву са грађевинама по ободу, о другој, која подразумева међусобну везу обимних објеката, и трећој, која се односи на интерни саобраћај у оквиру појединих грађевина (црт. 17). Битна одлика целине је и спратност изграђеног језгра, која је у непосредној вези са трећом врстом поменутих кретања. Главни комуникациони правци на релацији цркве и осталих зграда манастира су радијално усмерени у односу на средиште — храм. С обзиром да је реч о кружној схеми, распон тих комуникација је углавном једнаких дужина (пошто није увек реч о идеалној схеми круга), што је значило да је црквена грађевина и у погледу кретања реални центар целине. Тангенцијално кретање — по ободу — обезбеђивало је међусобну везу осталих просторних јединица. Вертикално кретање се одвијало на појединим тачкама, спољашњим степеништем, које

[46] Уп. поглавље овог рада о пореклу манастирског плана.

[47] *Corpus iuris civilis III (Novellae)*, изд. R. Scholl — W. Kroll, Berlin 1895, nov. CXXXIII, 666—676.

[48] Уп. *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, изд. J. Noret, Corpus Christianorum: Series Graeca (9), Turnhout-Brepols, Leuven University Press 1982, *Vita B*, 127—213.

[49] Опште о типу литургије: G. Dix, *The Shape of the Liturgy*, London 1945; R. F. Taft, *Beyond East and West: Problems in Liturgical Understanding*, Washington D.C 1984; *The Liturgy of the Orthodox Church* — Ἡ λειτουργία τῆς ὀρθόδοξου ἐκκλησίας (текст и интерпретација Athenagoras Kokkinakis), London 1979.

[50] Уп. R. F. Taft, *The Great Entrance* (Och. A. 200), Roma 1975.

[51] Saint Symeon of Thessalonike, *Treatise on Prayer* (изд. H. L. N. Simmons), Brookline, Mass. 1984, 91—92.

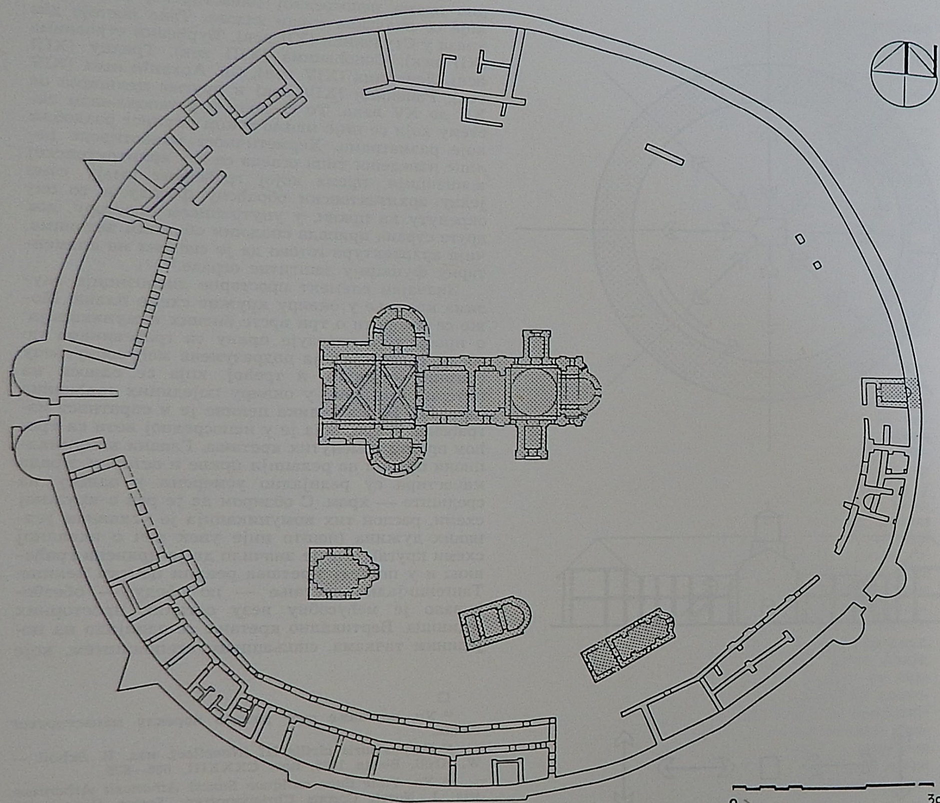
[52] R. Bornert, *Les Commentaires Byzantins de la Divine Liturgie du VIIe au XVe siècle*, Paris 1966, 114 и даље.

[53] Уп. V. Corbo, *L'ambiente materiale della vita dei monachi di Palestina nel periodo bizantino*, Il monachesimo Orientale, Roma 1958, 246—257.

[54] С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира*, 29 и даље.

[55] Студенички и хиландарски типици имају поглавље о кључарима, уп. *Списи Св. Саве* (изд. В. Ћоровића), 120.

[56] S. Mojsilović-Popović, *Secular Buildings in Medieval Serbian Monasteries, About the Medieval Standard of Living*. Зограф 16 (1985) 19—25.

18. *Развијена култна зона на примеру Студенице* (по С. Поповић)

је повезивало приземља са спратовима. Објекти су у већини случајева имали спољна степеништа, под тремовима, а унутрашње, затворене, комуникације су биле ређе. Остаци спољашњих степеништа су откривени у Милешеви (североисточна страна), Сопоћанима (северна страна), Градцу (југоисточна), Павловцу (северна и јужна страна), док код осталих целина[57] степенишни постаменти нису сачувани, али се по типу грађевина, чији су остаци нађени, може претпоставити слично решење.

Особеност вертикалног плана манастирског насеља представљају спратни објекти (приземље и један спрат најчешће), изграђени уз спољне зидове, чија се укупна висина, с обзиром да није сачувана[58], може одредити само посредно. Она није била једнака у свим случајевима, али се може претпоставити да је просечна укупна висина у оквирима једноспратних објеката (приземље и спрат) који су били прислоњени уз обимне зидове износила око 6 метара.[59] Црквена грађевина у просторној композицији има доминантну по-

зицију. То је највиши објекат у склопу унутрашњег изграђеног језгра. Код манастира-тврђава, какви су били Раваница и Ресава, куле на спољним зидовима представљају и највише тачке у просторном обликовању манастира, али је ту у питању и друкчији концепт спољашњег обима, па се не може говорити о паралелама. Манастирске цркве су својом висином[60] надмашивале обимне манастирске зидове, тако да су се црквене куполе, и звоници тамо где их је било, изузетно истицали као највише тачке насеља. Код објеката из XII и XIII века, који су се налазили на отвореној локацији, манастирска црква је, господарећи простором, била уочљива и са већих растојања, што је вероватно и била намера средњовековних протомајстора. Слободан простор у унутрашњем кругу делио је цркву од изграђеног обима насеља. Та површина није увек остајала у потпуности неизграђена. У неким целинама су с временом додаване капеле или цркве, па се поред главног храма, у истом комплексу, налазило више сакралних објеката (црт. 18). У Студеници је, на пример, у једномо тренутку било тринаест олтара[61], о чему сведочи и гравира манастира из XVIII столећа.[62] У манастиру Жичи постоји мала црква посвећена св. Теодору Тирону и св. Теодору Стратилату на источној страни, у Св. Николи (данас Бања код Прибоја), у склопу целине, постоје поред главне цркве још две црквене грађевине, у Св. Арханђелима код Призрена, на јужној страни комплекса, уз падину, изграђена је црква Св. Николе.[63]

Поред мањих сакралних грађевина које су се налазиле у манастирима, слободан простор који је непосредно окруживао цркву је коришћен за сахрањивање. То је била и главна манастирска некропола. Сва досадашња археолошка истраживања која су предузимана на средњовековним српским манастирима дала су исти резултат: у непосредној близини цркве, у слободном појасу који је окружује, налазило се гробље монаха. У манастирским црквама су сахрањивани само ктитори[64] и њихова породица, високе црквене личности, док су остали монаси налазили своје место на просторима уз спољашње зидове храма. Некрополе монаха, с обзиром на континуитет коришћења, подразумевају изузетно густо сахрањивање, а није ретко да гробови залазе и у саме темељне зидове цркве, као у манастирима Градац, Ариље и на другим местима.[65] У српској монашкој средини, како изгледа, није уобичајено подизање костурница, као што се радило на Светој Гори.[66] Догађало се понекад да се гробље налази и изван манастира: у оквиру болничког комплекса, уз странопријемницу (као код цркве Св. Николе у средњовековном Београду), или уз цркве које су се градиле изван манастирских зидова, у близини главног здања.[67] На гравири Дечана из 1748. године види се црквени објекат изван манастира, а на западној страни, такође изван зидова, представљено је гробље.[68] И на ведути Студенице из XVIII века види се црква Свих светих у спољашњем простору са јужне стране манастира, окружена некрополом. Монашке некрополе у средњовековној Србији и питање сахрањивања[69] монаха нису систематски проучавани. О постојању капела са костурницом, какве се срећу у византијској средини од најранијих дана, за сада не постоје поуздани докази. У манастиру Жичи је почетком овог века откривена костурница, и то њен укопани део — крипта.[70] Костурница се налази изван манастирских зидова и удаљена је око

[57] Списак манастира који су анализовани у овој студији дат је у табели у прилогу.

[58] Код анализованих манастирских целина нису сачувани спољашњи зидови у пуној висини, осим код Ресаве, и то делимично. Код Ресаве је реч о тврђави, тако да не може бити директна паралела у вези са овим питањем.

[59] J. Нешковић у студији *Ђурђеви ступови у Расу*, Краљево 1984, 194, претпоставља да је висина тог манастирског обзиђа између 5 и 6 метара.

[60] Просечна висина куполних манастирских цркава у Србији износи од 11 до 19 метара.

[61] У документу из 1662. године, који су монаси Студенице упутили руском цару, наводи се да „вьнутрь монастира ГІ олтарей, иже служе"; уп. *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, исписивао прота Ст. М. Димитријевић, Споменик СКА 53 (1922) 141.

[62] О црквама на студеничкој гравири из 1733. године уп. М. Шакота, *Где се налазио храм Благовештења у Студеници*, Зограф 2 (1967) 51—53.

[63] Уп. за капелу у Жичи — В. Вучковић, *Црква Св. Петра и Павла у манастиру Жичи*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 309—311; за манастир Бању — М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења 9 (1970) 19—46; иста, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја. Непубликовани извештај о стању манастира Бање из 1857. године*, Саопштења 10 (1974) 11—36; за Св. Николу у манастиру Св. Арханђела — С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, (Споменик 116), Београд 1967, 78—91.

[64] S. Ćurčić, *Medieval Royal Tombs in the Balkans: An Aspect of the „East and West" question*, GOTR 29/2 (1984) 175—194.

[65] Необјављене податке за манастир Градац ми је саопштила руководилац истраживања овог манастира Оливера Кандић, на чему јој захваљујем. О сахрањивању у Ариљу уп. М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, Саопштења 14 (1982) 25—49; о некрополи у манастиру Богородице Хвостанске уп. В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, 43 и даље; о некрополи у Ђурђевим ступовима уп. J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 19 и даље; о гробовима уз цркву св. Арханђела уп. С. Ненадовић, *Св. Арханђели*, 9; о студеничкој некрополи уп. Мил. Јанковић, *Затворене археолошке целине манастира Студенице*, Саопштења 18 (1986) 7—20; о сахрањивању u Милешеви уп. Mil. Janković, *Mileševa, manastirski kompleksi i nekropola*, AP 22 (1981) 156—158; М. Љубинковић, *Некропола цркве Св. Петра код Новог Пазара*, ЗНМ 6 (1970) 169—233. Наведеном библиографијом свакако да није исцрпена сва литература, већ су саопштени они подаци који се односе на познате задужбине.

[66] О костурници манастира Хиландар уп. С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара, цркве и параклиси*, ХЗ 3 (1974) 182—185.

[67] О странопријемници за болесне, коју у XV веку зида деспот Стефан Лазаревић у непосредној близини средњовековног Београда, обавештава Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића* (превео Л. Мирковић), 86.

[68] Уп. М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 317.

[69] О сахрањивању уп. D. Abrahamse, *Rituals of Death in the Middle Byzantine Period*, GOTR 29/2 (1984) 125—134; I. Nikolajević, *Necropoles et tombes chrétiennes en Illyricum Oriental*, Εἰσηγήσεις τοῦ Δεκάτου Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας (Thesaloniki 1980) 349—67; В. Ћоровић, *Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем вијеку*, Наше старине 3 (1956) 127—147.

[70] А. Дероко, *Костурница код манастира Жиче*, Старинар 14 (1939) 105—108.

500 метара на северозапад. Њена основа је једнобродна, са апсидом, и садржи укупно десет (по пет са сваке стране) зиданих одељака за кости. Од њене надземне архитектуре ништа се није сачувало, а укопани доњи делови грађени су речним облутком без опеке. На основу малобројних података о њеном укупном архитектонском склопу, помишљало се да припада млађем раздобљу манастира Жиче.[71]

Костурнице су саставни део великих византијских манастира, као у Неа Мони на Хиосу, или уз манастир Дафни, затим у Хиландару на Светој Гори и на другим местима.[72] У византијској средини су и неки манастирски типици садржали одредбе о гробљима монаха као и о гробовима ктитора. Тако је типик познатог манастира Богородице Космосотире предвиђао обезбеђење монашког гробља[73], а помиње се да монашка гробница треба да буде и живописана.[74] У византијској монашкој средини су сакралне грађевине за сахрањивање монаха биле двоспратне: реч је о капелама са криптом, где се у просторији цркве вршило опело, а у крипти су чувани посмртни остаци. Та врста грађевина је по архитектонском решењу и функцији у блиској вези са византијским гробљанским црквама[75], које су се у раном периоду градиле изван зидова насеља у складу са традицијом. Капеле костурнице у византијским манастирима (Неа Мони, Дафни, Хиландар и др.) налазиле су се изван манастирских зидова, окружене некрополом. Слично се догађало и на неким просторима Балкана, у областима данашње Бугарске. У познатом манастиру Григорија Пакуријана (из XI века), познатог као Бачково, изван манастирских зидова на приличном растојању, налази се монашка костурница, двоспратна грађевина — капела и крипта — данас окружена некрополом.[76] У Бугарској у средњем веку је било доста таквих примера.[77] У средњовековној Србији, у непосредној околини манастира, такви објекти до сада нису поуздано археолошки установљени. Један од ретких примера гробљанске капеле са криптом налази се у околини манастира Студенице, у селу Доцу.[78] По својој архитектури и функцији, ово би могла да буде паралела раније поменутим византијским примерима, али растојање које дели ту грађевину од манастира (неколико километара) не пружа довољно чврст ослонац за претпоставку да је реч о објекту који је био непосредно везан за манастирску некрополу (премда се село Долац, како изгледа, налазило у оквиру имања манастира Студенице).[79] Даље подударности се могу наћи у Цариграду из раног периода, као и на подручју Приморја (Јадран) из времена првих дана хришћанства и касније византијске управе. У манастиру Богородице Хвостанске, из раног византијског периода постоје гробнице и погребне грађевине сличног типа.[80] Иста врста објекта постоји у манастиру Ратац, који је датован у XII—XIII век.[81] Усамљени пример цркве у Доцу оставља отворено питање ове врсте објеката уз манастире средњовековне Србије.

Необично је да се познати обичај из раних дана хришћанства, а касније и из византијске средине, пренео на подручја источног и западног Балкана, а не и на области које су припадале средњовековној Србији. Ово питање би се могло разматрати и посредно, преко неких познатих ликовних представа српских манастира. Као што је већ истакнуто, манастирске капеле са костурницом су у Византији грађене изван зидова насеља. На гравири Студенице из XVIII века, са јужне стране се налази црква са некрополом, а на гравири Дечана такође постоји црквени објекат и некропола изван зидова. У Животу Стефана Лазаревића, Константин Филозоф, говорећи о изградњи београдског митрополитског храма, са општежићем, наводи да је у близини изградио и цркву Три јерарха, *„за сахрањивање архијереја те цркве“*[82], као што је постојала и црква Три јерарха изван манастира Дечана — „више монастира пьприше едно вь нѥиж (е) храм црквь светыхь трехь светитель“[83] — вероватно она која се види и на гравири. У близини манастира Матејич, на удаљености од око 150 метара, постојала је једна мања црква (капела) затечена у рушевинама, као и у непосредној близини цркве Св. Ђорђа у Младом Нагоричану, на гробљу, где се налази мала црква Св. Николе у рушевинама, а и у гробљу поред Марковог манастира код Скопља постоји црква Св. Николе.[84]

Студенички типик нема правила о манастирском гробљу, али постоји поглавље о томе „*како појати панахиде и држати помене*“, где се даје упутство о самој ритуалној радњи и молитви, али се не помиње простор за сахрањивање.[85] Неспорна је чињеница, потврђена *in situ*, да су некрополе окруживале главну манастирску цркву српских средњовековних манастира, што говори и о месту где се налазила једна, вероватно главна, манастирска некропола. У манастиру Студеници је, како изгледа, било одређено место за сахрањивање игумана. Некропола студеничких игумана се налазила са јужне стране цркве. О томе постоје и натписи на фасадним јужним зидовима храма[86], а о зиданим гробницама на том простору недвосмислено говоре и најновија археолошка истраживања.[87] И на гравири Студенице из 1733. године, у оквиру унутрашње, главне манастирске некрополе, посебно је означено гробље са јужне стране цркве, што такође указује на изузетан значај тог дела сакралне целине. У неком млађем раздобљу Студенице, у време турске управе, у једној од старијих гробница студеничке спољне припрате (саркофаг у северозападном углу), сахрањене су лобање манастирских старешина, што у српским манастирима за сада представља изузетак.[88]

Оне друге некрополе које су се, према нешто познијим ликовним и писаним изворима, налазиле изван манастирских зидова, такође су постојале. Без истраживања непосредних локација у близини манастира, само на основу писаних помена, није могуће тачно утврдити када су оне настајале уз велике средњовековне манастире. Највероватније је да су стваране убрзо после изградње главног храма. Њихове капеле, за које до сада није установљено да су монашке костурнице, служиле су да се у њима обавља уо-

бичајена служба пре сахрањивања. Ко је још из монашке средине, осим игумана, сахрањиван у гробљу око главног манастирског храма, а ко изван зидова, може се само претпоставити. Према многобројним фрагментарним налазима надгробних плоча у средњовековним српским манастирима, намењених црквеној и световној властели, може се помислити да су некрополе око главне цркве биле намењене тој категорији, као и значајним монасима, чији су анонимни гробови, без прилога, откривени у свим манастирским некрополама. Првобитан положај манастирских спољних гробаља није могуће тачно одредити у овом тренутку, с обзиром да се не располаже потребном археолошком грађом. Према студеничкој и дечанској гравири, некропола се у Студеници налазила са југоисточне, а у Дечанима са југозападне стране манастира — у оба случаја на заравњеном простору. Вероватно да правило за то и није постојало, већ се капела са некрополом градила на погодној локацији у близини манастира.

У манастирима XII и XIII века, осим главног храма и мањих сакралних грађевина, у манастирском дворишту није било других слободно стојећих објеката, осим у изузетним случајевима, као што је то код Ђурђевих ступова из XII века, где су цистерне готово укопане у тло биле у непосредној близини манастирске цркве — чији су их кровови снабдевали водом.[89] Други атипичан пример се налази у Немањином манастиру Св. Николе код Куршумлије, где се на простору северно од цркве налази слободна грађевина — кула (?), чији фрагментарни остаци зидова не пружају довољно аргумената за функционалну или грађевинску анализу. Све остале по намени разнородне грађевине налазиле су се у оквиру истог грађевинског низа, уз спољашњи обимни зид — по обиму насеља (црт. 19). Примењено архитектонско решење је подразумевало један грађевински низ континуалних просторних јединица; изузетак чини Милешева (XIII век), где се у једној од средњовековних фаза срећу и два реда паралелних просторија у оквиру континуалне архитектонске диспозиције, уз обзиђе.[90] Концепт једнопросторног низа објеката има оправдање у прихваћеном архитектонском решењу, које је требало да обезбеди усмерење свих објеката према цркви, односно, другим речима, елементарна комуникација је морала бити реализована на релацији храм — остала здања, што је наметало отварање потребних прозорских отвора у правцу цркве. Овакво просторно решење се готово по правилу среће у српским манастирима XII и XIII столећа.

У просторном развоју српског манастира наговештавају се неке промене почетком XIV века. У то време, поред раније наведених слободно постављених сакралних здања, издвојила се још једна група објеката са истом просторном концепцијом (црт. 19). Реч је о манастирским трпезаријама. У манастиру Св. Стефана у Бањској и Дечанима, с почетка XIV века, трпезарија се одвојила од осталог обзиђа. Њена архитектура има две фасаде, од којих једна више није саставни део спољашњег зида. Њихов положај у манастирском простору још није изразито слободан, јер се налазе у близини спољашњих зидова. Ови примери претходе оном просторном положају какав ће ти објекти заузимати већ пред саму половину истог столећа. У Св. Арханђелима код Призрена (1348—1352), манастирска трпезарија је, попут оних на Атосу, постављена у слободном простору, са западне стране цркве.[91] Крајем XIV и у XV веку, манастирске трпезарије у већини до сада познатих решења имају слободан положај (Раваница, Ресава, Милентија, Павловац,

□

[71] *Исто*, 108.

[72] За манастир Неа Мони на Хиосу уп. Ch. Bouras, *Nea Moni on Chios, History and Architecture*, Athens 1982, 190—193; за Дафни уп. G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Paris 1899, 23—24; о том проблему су писали A. K. Orlandos, *Μοναστηριακή*, 146—148; G. Bals, *Contribution à la question des églises superposées dans le domaine Byzantin*, Actes du IV Congrès International des Études Byzantines (IBAI 10) Sofia 1936, 156—167; A. Ksingopulos, *Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης*, Thessaloniki 1952, 21—22 (категорија 4).

[73] Уп. L. Petit, *Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152)*, IRAIK 13 (1908) 74, col. 118.

[74] *Исто*, 69.

[75] C. S. Snively, *Cemetry Churches of the Early Byzantine Period in Eastern Illyricum: Location and Martyrs*, GOTR 29/2 (1984) 117—124.

[76] Уп. С. Бобчев — Л. Динолов, *Бачковската костница*, София 1960; Е. Бакалова, *Бачковската костница*, София 1977.

[77] А. Грабар, *Болгарскія церкви — гробницы*, ИБАИ I/1 (1921—1922) 103—135.

[78] Уп. С. Ђорђевић, *Богородичина црква у Доцу код Студенице*, Саопштења 9 (1970) 55—62. У селу Драдња (Тиквеш) постоји двоспратна црква — „Маркова црква“ — вероватно из XIV века, која још није истражена, уп. В. Петковић, *Повесница*, 107.

[79] Уп. F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 8.

[80] N. Firatli, *Notes sur quelques hypogées paleo-chrétiens de Constantinople*, Tortulae (Römische Quartalschrift; Supplementheft, I, 30), Rom 1966, 131—139; E. Dyggve, *Das Mausoleum in Pecs*, Pecs 1935; исти, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951; за Студеницу Хвостанску уп. В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, 89—91.

[81] Ђ. Бошковић — В. Кораћ, *Ратац*, Старинар 7—8 (1956—1957) 45—50.

[82] Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића* (превео Л. Мирковић), 85—86.

[83] Запис о цркви је из рукописа манастира Дечана, објављен у збирци Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, VI, 9395, датован у XVI—XVII век. О цркви у околини Дечана уп. П. Поповић, *Две интересантне основе наших средњевековних цркава*, Старинар 4 (1926—27) 226—227; В. Р. Петковић, *Црква Три јерарха више Дечана*, Прилози КЈИФ 10/1 (1930) 90; Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани*, I (*Архитектура*), Београд 1941, 112—113 и сл. 117.

[84] П. Ј. Поповић, *Прилог за студију старе српске црквене архитектуре*, Старинар 3 за 1922 (1923) 104, 107 и 114.

[85] Хиландарски и Студенички типик, *Списи св. Саве* (изд. В. Ћоровића), 125—129.

[86] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, № 690.

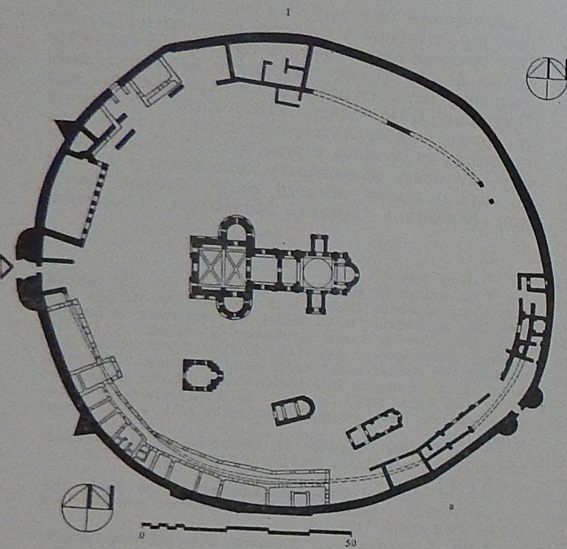
[87] М. Радан-Јовин, Мил. Јанковић, С. Темерински, *Студеница у светлости археолошких и архитектонских истраживања*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 28—68.

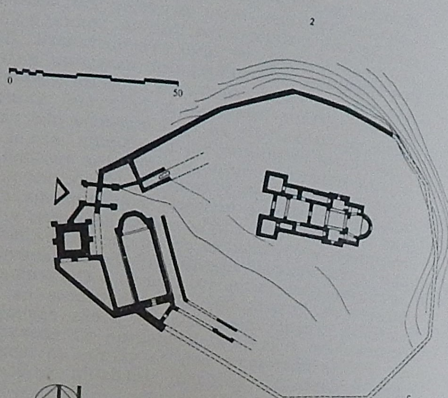
[88] *Нав. дело*, 45—49.

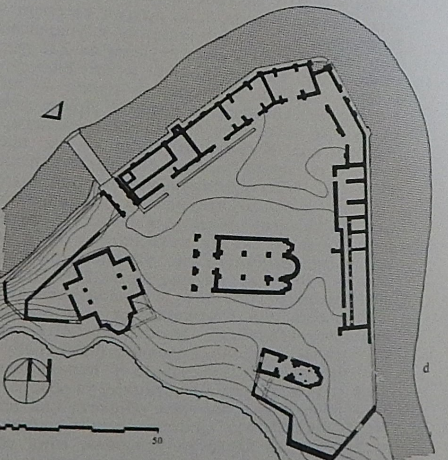
[89] О цистерни, Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 200—202.

[90] Уп. S. Mojsilović-Popović, *Secular Buildings*, 21 и даље.

[91] О трпезарији уп. С. Ненадовић, *Св. Арханђели*, 103—110.

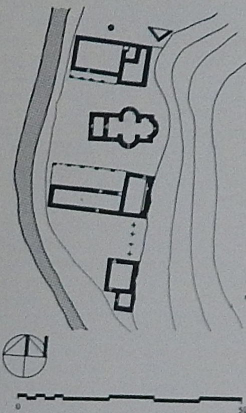

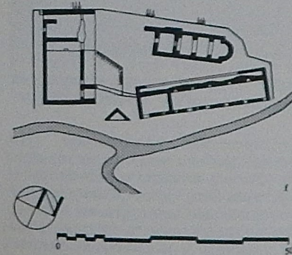
19. *Развој унутрашњег распореда зграда у манастиру од XII до XV века*
19.1. објекти су прислоњени уз обимни зид
a. Студеница, XII век
b. Сопоћани, XIII век

19.2. трпезарије су самостални објекти
c. Бањска, XIV век
d. Св. Арханђели, XIV век

Кастаљан). Истовремено са новим типом грађевине постоји и старији, који се среће у манастиру Новој Павлици, изграђеном крајем XIV столећа, а како изгледа и у Љубостињи из истог раздобља. Шта је руководило ктиторе и градитеље да трпезарију зидају као самостални објекат, није могуће утврдити. Може се само претпоставити да су нека већ усвојена решења са Свете Горе (Велика лавра) у Србији примењена тек у XIV веку. То је, свакако, случај са трпезаријом у Св. арханђелима, чија је непосредна паралела трпезарија Велике лавре, а можда и Ватопеда, с обзиром да постојећа грађевина припада обнови из XVIII столећа.[92] Снажнији продор градитељских идеја из јужних, византијских, области преноси се у српске крајеве већ са Милутиновим освајањима, а нарочито у првој половини XIV века, у Душановом царству. Није искључено да су и неки други програмско-литургијски елементи утицали на измене.[93]

Поред наведених грађевина у самом манастирском насељу, изван његових зидова се издвајају

19.3. сви објекти су слободни
e. Павловац, XV век
f. Кастаљан, XV век

грађевине различите намене, смештене у непосредној околини. То су објекти везани за манастирску економију: својеврсне радионице, воденице, куће за манастирске помоћнике, о којима ће бити речи касније.[94]

Промену коју су у XIV столећу наговестили нови положаји манастирских трпезарија у потпуности сагледавамо тек крајем XIV и у XV столећу, када се у сливу Мораве граде нови манастири, у којима и друге грађевине имају слободну просторну диспозицију у односу на спољашње манастирске зидове. Тако су у манастирским насељима у Милентији (XIV век), Павловцу (XV век), Кастаљану (XIV—XV век), који имају сличне локације по природним особеностима тла, манастирске зграде зидане као слободно стојећи објекти око манастирске цркве (црт. 19). Нарочито је занимљив пример у манастиру Милентији у Расини, где је спољашње обзиђе, уз које грађевине више нису паралелно прислоњене, већ су својом краћом страницом управне на манастирске зидове, дало могућност да се образује ортогонална схема. Међутим, упркос томе, средњовековни градитељ и даље зида обзиђе континуално — без углова, што указује на укорењену традицију круга као спољашњег габарита (црт. 75), коју поштује без обзира на унутрашњу диспозицију грађевина. У то време, после распада царства, граде се и манастири-тврђаве Раваница (око 1376) и Ресава (почетак XV века), а највероватније и чувени центар Патријаршије у Пећи у том периоду (XIV век) добија утврђење на брду изнад манастира.

Манастир у Србији крајем XIV и у XV столећу и даље задржава централну схему, која подразумева средишњи положај цркве, око које се групишу остале грађевине. Догађа се, као у манастиру у Павловцима (XV век), да је спољни зид грађевина био и гранични — обимни зид манастира са северне стране (црт. 77). Нови просторни распоред није доследно спроведен код свих новоизграђених манастира. Тако се у Новој Павлици, задужбини Мусића, и даље нижу објекти уз зидове (црт. 73), а слично решење је и у Сисојевцу, иако западна грађевина по својој архитектури представља самостално здање (црт. 74). Новонастале промене у просторном и архитектонском решењу, које су у Србији уследиле крајем XIV и у XV веку, свакако да су повезане и са укупном политичком климом. Стварање мањих државних области, јачање појединих господара, много учесталији и бржи пренос идеја на релацији Византија — западна Европа, имали

□

[92] A. Orlandos, *Μοναστηριακή*, 44.

[93] Ђорђе Стричевић је на симпозијуму Дечани и уметност XIV века у византијском свету, који је одржан 1985. године у Београду и Дечанима, у свом саопштењу *Трпезарија у Дечанима*, претпоставио да су нова програмска решења трпезарија уведена у Србију са Свете Горе, у време Стефана Дечанског, почетком XIV века. По њему се у српским манастирима монументалне трпезарије јављају тек тада. Он чак претпоставља да су, у складу са новим утицајима, обнављане и многе старије трпезарије. Тешко је сложити се са Стричевићевим мишљењем да су старије грађевине — трпезарије XII и XIII века — тада постале *монументалне* у погледу њиховог архитектонског решења. То се најбоље види на сачуваном примеру једне од најстаријих манастирских трпезарија из XII века у Ђурђевим ступовима, која је била изузетно пространа, са бифорама као прозорским отворима. И трпезарије у Сопоћанима и Градцу из XIII века, археолошки истражене, не показују трагове преградњи на начин како је предложено. На пример, у Сопоћанима је трпезарија доживела каснију адаптацију (у периоду под Турцима), када је просторија преграђивањем смањена, а у једном њеном делу организована кухиња. Ако је реч о променама, можда их треба тражити у програмском решењу живописа, а не у архитектури. На жалост, сликарство манастирских трпезарија у Србији није сачувано, тако да не постоје материјални докази на основу којих би ова претпоставка могла да буде доказана.

[94] Манастирске грађевине су појединачно разматране у поглављу које се бави архитектонском анализом градитељског наслеђа, а овде је реч само о просторној диспозицији.

су одјека на свим пољима у Србији тог доба. Утицаји су очигледни и у области оновременог градитељства. Снажне везе са Угрима на северу, нарочито у доба деспота Стефана Лазаревића, утицале су да нека од примењених архитектонских решења у Србији имају паралеле и у тој средини. Тако, архитектура у комплексу Београдске митрополије, као и детаљи (прозорски и улазни оквири), затим архитектонски детаљи прозора јужне грађевине у Павловцу (црт. 132), имају паралеле у сличним решењима у Угарској.[95] И на ширим просторима некадашњег Српског царства, сада у областима Балшића, у залеђу Приморја, који су били у блиским везама са Лазаревићима, грађени су манастири чије су цркве триконхалног типа, исто као и у областима у сливу Мораве.

Средњовековни просторни концепт тих манастира није лако препознати, с обзиром да су многе преградње измениле оригинални концепт, а недовољна археолошка истраженост није дозволила доношење поузданијих закључака. Истраживања која су изведена у новије време показују да се неке појаве могу посматрати паралелно и да су промене у централним деловима српских земаља имале свој одјек и у приморским подручјима.[96]

Просторни садржај манастира

Укупни манастирски простор, који обједињује ограђено насеље и пространа властелинства, наменски је био подељен. Иако основни смисао структуре почива на хришћанском уверењу у монашки живот, његов световни аспект произлази из неопходности његовог постојања. Целокупност структуре због тога карактеришу сакрално и несакрално, што се испољава на разне начине, а један од њих је и градитељство у којем сакрално и световно стоје напоредо. Ова двојност манастирског простора је стално присутна; његова архитектура је испуњена симболима чак и онда кад није реч о цркви. Функционална анализа у том случају подразумева тумачење оба аспекта — радње и симбола — који одређују систем у целини.

Монашко насеље

Ограђени простор — манастир, има неколико функција које га одређују. У главним цртама могу се издвојити три наменске групе: *зона култа, зона становања и економска зона.*[97] Условно речено, цео манастир је намењен култу, па би се могло говорити о зони култа као општој намени. Међутим, у конкретним условима свакодневног живота у манастиру, простор искључиво намењен култу може се ограничити. У том контексту посматрано, култну зону чине главни манастирски храм у средишту, капеле и друге мање цркве у манастиру. У зону култа спада и простор манастирске трпезарије, у којој се обед обавља уз молитве и према строгим прописима, као и манастирска некропола. Положај појединих грађевина у манастирском простору се може сматрати готово непроменљивим. Манастирска црква у скоро свим манастирима средњовековне Србије заузима средишње — централно место у насељу.[98] Остале сакралне грађевине, мањих димензија, могле су се подизати у слободном простору око главне цркве, као у Студеници, или су биле уграђене у објекте који су се низали дуж обимних зидова (у Студеници у источном делу, у Градцу на југоисточном углу, у Жичи такође у источном делу комплекса и у Св. Арханђелима на јужној страни комплекса). Положај тих објеката није био ни типски ни константан, мада се у наведеним случајевима запажа да су најчешће подизани јужно и источно од храма.

Друга врста грађевине са одређеном култном функцијом јесте манастирска трпезарија. Њен положај је у извесном смислу одређен црквеним објектом, с обзиром да се после главне службе из цркве одлазило у трпезарију, у којој се молитва настављала, према прописима из манастирског типика.[99] Још од оснивача Велике Лавре на Атосу — Атанасија, манастирска трпезарија је добила западну локацију у односу на цркву. Улази тих грађевина, усмерени један према другом, означавали су и директну везу објеката.[100] У српским манастирима, у распону од XII до XV века, манастирска трпезарија се најчешће налазила у западном делу простора, са међусобно усмереним улазима у цркву и трпезарију (црт. 16). Чак и када су у каснијем раздобљу (XIV и XV век) трпезарије, у Раваници или Ресави, заузимале северну или јужну локацију, улаз је и даље био окренут према храму (црт. 14). Западни положај, који има трпезарија у већини српских манастира, такође представља просторну константу.

Важан елемент просторне организације, чији положај одређује његова намена, јесте главни манастирски улаз. Он се, такође, у већини случајева налазио у западном делу манастирског обзиђа, наспрам главног црквеног улаза, обезбеђујући непосредну комуникацију са црквом. Разлог за ово треба тражити и у симболичком аспекту његове намене: улаз је место где се из световног простора прелази у посвећени, он уводи и усмерава према храму и он као елемент ужива посебну заштиту. Симболичка функција манастирског улаза је очигледна, што се види и по сликаном програму који чини његов саставни део.

Са спољашње стране улазног дела, на манастирском зиду, налазила се представа светитеља коме је манастир посвећен. О томе сведоче, мада малобројни, материјални остаци на терену. На зидовима полукружних улазних кула у Студеници биле су почетком XIII века представе ктитора и арханђела, а вероватно и Богородице — заштитнице којој је манастир посвећен.[101] У манастиру Ресави, изнад улаза, и данас се налази ниша у којој је несумњиво била представа манастирског патрона (црт. 20). Пошто је рђаво очувана, архитектура манастирских улаза, нарочито њихових горњих зона, не пружа довољно материјалних доказа *in situ*. Претходна два примера се могу посматрати у склопу младе локалне традиције, или у оквиру ширег географског подручја у сфери византијских утицаја. Један касни пример такве традиције је, с почетка овог века, сачуван у манастиру Св. Петке код села Рударе. Изнад манастирског улаза, у тимпанону, насликане су представе два лава — чувара храма — ослоњених предњим ногама на крст у средини.[102] Осим светитеља коме је манастир дарован и чији се лик слика над улазом, постојали су, свакако, и други хришћански симболи који су сликани или уграђивани у зидове улаза. Иконографија живописа који се налазио око врата у српским црквама је боље позната. Најчешћи мотиви су арханђели (као стражари, писари, вратари итд.), апостоли Петар и Павле, а изузетно стари украс врата представљају насликани крстови, најчешће на довратницима.[103]

20. *Остаци живописа у улазу манастира Студенице* (фот. Р. Живковића)

Крст на вратима је, још из најстаријих хришћанских дана, новозаветни симбол старозаветног крвавог знака[104] — тема о пасхалном јагњету и о његовом знаку који има заштитну моћ на вратима.[105] Такав симбол заштите се нашао и у много млађем манастиру св. Петке, чија хронолошки удаљена паралела може служити само као илустрација дуготрајне традиције. Много су ближи примери из византијске средине тог раздобља. У зидовима улазне просторије манастира Ὀλυμπιωτίσσης Ἐλασσόνος, у бочним нишама, постоје представе крстова.[106] У Мистри, на улазу у манастир Перивлепте, постоји крстолики монограм Перивлепте у кругу са два хералдичка лава који се предњим ногама ослањају на монограм.[107] У улазним деловима манастира Хиландара, који потичу из млађе епохе, још се на довратницима пролаза сликају профилактички крстови.[108] Оригинални манастирски улази византијских манастира на ширим просторима царства данас нису сачувани. Тамо где постоје, у доњим деловима грађевине, горњи склопови су претрпели битне преправке, тако да није могуће судити о првобитној декорацији са симболичким значењем. Неки позни ликовни извори, са путовања по тим областима средином XVIII века, говоре да се и у то време изнад манастирског улаза, најчешће у ниши, налазила симболичка представа.[109]

Симболички смисао улаза и његове заштите је једновремен са његовом функцијом — увођењем у манастир. Паралеле у погледу мана-

□

[95] L. Gerevich, *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*, Budapest 1971.

[96] Планове неких манастира Балшића, објавио је P. Mijović, *Vječno na Krajini*, Zbornik Virpazar, Bar, Ulcinj, Cetinje—Beograd 1974, 11—57. Недавно су започела археолошка истраживања у манастирима на том подручју.

[97] Уп. С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира*, 30 и даље.

[98] Изузетак су пећински манастири, чија је специфична локација одредила и архитектонско решење, као и неке целине из XV века које су основане и изграђене у планинским пределима, на обронцима стрмих падина: Блага Марија — Петруша и манастири у североисточној Србији на Млави — Ждрело и Благовештење, уп. Р. Прокић, *Средњовековна архитектура Петрушке области*, Крагујевац 1986, 74; Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, Старинар 1 н. с. (1950) 191, 192, 193.

[99] Хиландарски и Студенички типик, *Списи св. Саве* (изд. В. Ћоровића), 53 и даље.

[100] A. K. Orlandos, Μοναστηριακή, 43 и даље (план манастирске трпезарије Велике лавре, *нав. дело*, 44); за план манастира Велика лавра уп. K. S. Papajoanu, Τά Ἑλληνικά μοναστήρια σάν ἀρχιτεκτονικές συνθέσεις, Atina, 1977, 26.

[101] В. J. Ђурић, *Портрети на капији Студенице*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 105—112.

[102] М. Васић — К. Јовановић, *Извештај с археолошке екскурсије по јужној, источној и североисточној Србији*, Старинар (додатак) 4/1 (1909) 31—34 и сл. 19.

[103] Уп. С. Радојчић, *Портрет младића на довратнику у српском сликарству XV века*, Одабрани чланци и студије 1933—1978, Нови Сад 1982, 241—247.

[104] Уп. истраживање С. Радојчића, *нав. дело*, 243.

[105] *Исто*, 243. Тако се у олтарском простору на улазима за ђаконикон и протезис у цркви манастира Св. Ахилија у Ариљу налазе крстови насликани у XIII столећу, а на северном порталу Богородичине цркве у Студеници и припрати у Дечанима су камени крстови.

[106] A. K. Orlandos, Μοναστηριακή, 16, сл. 10.

[107] N. V. Georgiades, *Mistra*, Atina 1971, 83.

[108] А. Дероко, С. Ненадовић, *Конаци манастира Хиландара*, Споменик 120/н.с. 22 (1971) сл. 26.

[109] В. Г. Барски, *Странствованія*, II, III, IV, цртежи манастира: Св. Јован Богослов на Патмосу (II), Неа Мони на Хиосу (II), Ставроникита на Атосу (III), Дохијар — Атос (III), Ксиропотам — Атос (III), манастир Успења Богородице (IV), Св. Лука у Фокиди (IV).

[110] Уп. J. Gardner, *An Introduction to the Iconography of the Medieval Italian City Gate*, DOP 4 (1987) 199—213; E. B. Smith, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton — New Jersey 1956, 10—51.

стирских улаза могу да се пронађу и на градским капијама хришћанског Истока и Запада[110], а изузетан значај улаза као симбола потврђују и представе на металном новцу из разних епоха[111], мада је у византијској средини архитектонска симболика на новцу непозната, осим у неколико изузетних случајева из касног периода.[112] У средњовековној Србији, неки приморски градови имали су схематски приказана градска утврђења на свом новцу. Такви су били новчићи градова Улциња, Свача, Котора и Дриваста.[113]

Поред главног, постојали су и споредни улази у манастир. Тако се у типику манастира Исака Комнена Космосотире помињу поред главног још два споредна улаза. Посебно је интересантно да је један од тих другостепених приступа — на источној страни — био намењен женама. Њима је улазак био дозвољен само три пута годишње, о празницима Вазнесења, Благовештења и Св. Тројице, и то искључиво кроз споредни, источни улаз. У друге дане, према овом типику, жене су се могле молити испред манастирских зидова и улаза, на којима су биле постављене иконе Богородице.[114]

Симболички смисао манастирског улаза је, свакако, утицао и на његов положај у оквиру структуре — на западној страни, наспрам улаза у цркву. У већини српских средњовековних манастира главни улаз се налази на западном делу манастирског обзиђа. У Студеници је постављен централно у подужној оси цркве, на западној страни. Чешће се налази у југозападном или северозападном делу (црт. 14). Такав положај је обезбеђивао непосредан визуелни контакт верника са храмом, у тренутку уласка у манастир. Положај улаза у српском манастиру се, такође, може сматрати константом просторног плана.

Ако би се схематски представиле три међусобно повезане, сталне тачке просторног манастирског система, добила би се слика разностраног троугла, чија би темена означавала улазе у храм, трпезарију и манастир. Овај, условно назван, просторни троугао, представља графички однос сталних елемената у композицији манастирског насеља.[115] При томе, треба имати на уму да је реч о примарном просторном концепту и његовим особеностима. То свакако не треба повезивати са накнадно изграђеним сакралним објектима, који су постајали део исте целине постепено и у различитим периодима, као што су накнадно грађене капеле и мање цркве, чија се локација, као и број, не могу сматрати сталним елементима плана у оквиру једног просторног модела. Монашке келије не треба посматрати искључиво у вези са култом. Оне, свакако, имају двојну улогу, с обзиром да се у њима обавља и индивидуална молитва, али не представљају места намењена заједничком богослужењу, која су у манастирском плану међусобно повезана и стална. Посматрано у дужем временском распону, исто манастирско насеље у већини случајева добија развијену зону култа умножавањем броја сакралних места у односу на примарно решење, с тим што се она налазе у слободном простору унутрашњег дворишта и у склопу изграђене зоне дуж обимних зидова.[116]

Осим култне, друге две велике наменске групације које се издвајају у манастирском садржају су стамбена и економска. Њихова места у манастиру нису стална, нити се може говорити о понављању локације, што посредно указује на одсуство типологије у том погледу. У манастирском насељу се становало у грађевинама распоређеним по обиму, укључујући и економске објекте — оставе и друге просторе намењене свакодневним потребама (кухиње, пекаре, радионице итд.). По природи посла који се у њима обавља, простори намењени оставама и свакодневним радним делатностима налазили су се у приземљима, док се становало углавном на спратовима истих грађевина. И у овом случају је реч о вишеспратним објектима, мада је било и изузетака. Тако је у манастиру Поганову, из XV века, архитектура откривена на северној страни комплекса показала да је реч о монашким ћелијама у приземљу (црт. 112), а истоветно стање је било у XV и XVI столећу у манастиру Милешеви (ћелије у источној и северозападној зони манастирског простора — црт. 43), или у истом раздобљу у Сопоћанима (ћелије на јужној страни — црт. 46).

До сада је било речи о општој функционалној диспозицији грађевина у манастиру и њиховом просторном распореду. Издвојене су најважније групације и грађевине (улаз, култ, становање и економски простор), чиме, међутим, није исцрпен грађевински садржај. Стога што други садржаји — скрипторије, странопријемнице, болнице, библиотеке — нису увек саставни део манастирске грађевинске целине, они нису разматрани у оквиру генералне просторне класификације, већ ће о њима бити речи у оквиру појединачних архитектонских решења.

Значај манастирске цркве, као средишне и најважније у насељу, у Србији, као и у Византији, исказује се на разне начине. Велики манастири су на званичне службене документе стављали печате[117], а у каснијем периоду свог развоја поједини су и на печатима имали схематску представу црквене грађевине као свој симбол. Тако је Неа Мони на Хиосу[118] у својој историји имао више печата, од којих су неки садржали и представу цркве. И српски манастири су следили исту праксу: Дечани, у којима су сачувани печати из касније епохе, или Патријаршија у Пећи, на чијем је печату представљена црква са три куполе.[119] У манастиру Св. Катарине Синајске чува се црквени печат из 1783. године[120], који је служио за свети хлеб *(еулогија)*. На њему је била представа манастира са детаљном топографијом — описом манастирских грађевина и светих места — и релативно верном представом целине. Хлеб са печатом је даван ходочасницима који су посећивали Св. Катарину. На основу расположивих материјалних података може се закључити да обичај приказивања манастирске архитектуре у целини није био честа појава у византијској, а ни у српској средини. То показују и сачувани примерци из средњовековне епохе. Изгледа да се обичај визуалног представљања манастира на печатима развио на тим просторима тек у поствизантијском периоду.

Манастирско властелинство

Важан део укупне манастирске просторне структуре, осим ограђеног језгра, представља рурални простор у којем се налазе пространа манастирска властелинства. У функционалном погледу он садржи насеља и земљу и представља витални део просторног система. Овај елемент је променљиве величине, с обзиром да се могао мењати обим манастирског имања. Разнородност садржаја руралног простора произлази из оснивачке повеље ктитора, којом се одређује и јемчи манастирско имање. У оквиру једног манастирског властелинства, метох је био манастирски посед на којем се налазила манастирска црква, по чијем је светитељу сам метох носио име. Богата властелинства су тако поседовала и по неколико метоха.

Земља која је припадала манастиру је била физички одређена — постојале су обележене границе манастирских имања, о чему сведоче и средњовековна документа. У једној од хрисовуља манастира Зографа на Светој Гори, на пример, у одељку о одређивању манастирских граница, каже се да се на пограничним каменовима манастирског имања налазио печат св. Ђорђа.[121] У повељи манастира Грачанице, у делу у којем се наводе границе имања, такође се помињу граничници који одељују имање од суседног (бѣлѣгь) .[122] У попису властелинства манастира Дечани помиње се постављање камених ознака које омеђавају манастирско имање.[123] У одређивању граница поседа учествовали су црквени, али и владареви представници, с различитим титулама а нарочито тепчије, који су водили рачуна о владарским поседима и имали изузетан положај у оквиру цивилне управе.[124] У оснивачкој повељи Стефана Дечанског манастиру Дечанима, међу значајним великодостојницима у српској земљи који су учествовали на скупу на коме су одређивана имања, која ће бити дарована, помиње се и тепчија.[125] У Душановој повељи манастиру Св. Арханђела код Призрена, види се да је манастирска имања, заједно са игуманом, утврдио тепчија Градислав.[126]

Манастирска властелинства[127] се нису налазила искључиво у непосредној близини монашког насеља. Често су им припадала удаљена подручја са насељима, која су, заједно са својим становницима, била у поседу и у служби манастира. На тим просторима се развијала земљорадња,

□

[111] M. J. Price — B. L. Trell, *Coins and their Cities* (Architecture on the Ancient Coins of Greece, Rome and Palestine), London 1977.

[112] Уп. P. Grierson, *Byzantine Coins*, London 1982, T. № 86 и T. № 91, византијски новац из 1373. и 1455 — Солун; на новцу је симболички представљена архитектура цркве Св. Димитрија — сведена на знак — коју држи владар. И на подручју Бугарске постоје налазишта из којих потичу примерци новчића са представом св. Димитрија, заштитника града Солуна. Уп. И. Јорданов, *Монети и монетно обръщение в средновековна България*, Софија 1984, 78—88.

[113] С. Димитријевић, *Нова серија српског средњовековног новца*, Старинар 15—16 (1964—65) 141 и даље и сл. 66, 67, 68, 69, 70 и 71.

□

[114] *Тур. Kosmosoteira*, 60.

[115] О томе уп. С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира*, 39, сл. 13.

[116] Већ је раније поменуто да је Студеница у средњем веку добила неколико цркава у слободном унутрашњем простору манастира, као и сакралне објекте у ободној грађевинској зони. Слично се догађало и у другим манастирима. У Жичи се објекат те врсте, за сада једини који је познат, налазио на источном делу манастирског простора, у Градцу на југоисточном делу, у Милешеви (капела из XVI столећа) на североисточном делу обзиђа, у Раваници је капела била у кули на северној страни манастира, док се у Св. арханђелима налазила на јужној страни комплекса.

[117] Уп. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin*, Paris 1963, 81.

[118] Ch. Bouras, *Nea Moni on Chios*, Athens 1982, 21.

[119] О српским црквеним и манастирским печатима уп. А. Ивић, *Стари српски печати и грбови, Прилог сфрагистици и хералдици* (књ. Матица српска, 40), Нови Сад 1910; Н. Дучић, *Српске сврагистичке и хералдичке старине, Печат Св. Саве српског у Карејама*, Старинар 1 (1884) 15—16 (на печату је утиснуто име Савино); М. Валтровић, *Црквени печати*, Старинар 5/4 (1888); исти, *Печат Пећске патријаршије од године 1759*, Старинар 1—2 (1891) 29 (где постоји представа цркве са три куполе); Епископ Никанор, *Стари манастирски печати* (коментар и датовање М. Валтровић), Старинар 1—2 (1891) 30—34; Л. Павловић, *Збирка печата из дечанске ризнице*, Неки споменици културе — осврти и запажања, II, Смедерево 1963, 63—85; Р. Драгићевић, *Неколико старих печата*, Старине Црне Горе I (1963) 73—74; М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 327—337.

[120] G. Galavaris, *A Bread Stamp From Sinai and its Relatives*, JÖB 27 (1978) 329—342.

[121] Соловјев — Мошин, *Грчке повеље*, 353 и даље; о границама уопште в. М. Барјактаревић, *О земљишним међама у Срба*, Београд 1952.

[122] М. Павловић, *Грачаничка повеља*, ГСНД 3 (1928) 127.

[123] М. Милојевић, *Две Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 26—27 и 94—95.

[124] О тепчији уп. М. Благојевић, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, ИГ 1—2 (1976) 7—47.

[125] М. С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 65.

[126] Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 302. О тепчији као ктитору уп. М. Глигоријевић, *Сликарство тепчије Градислава у манастиру Тресквцу*, Зограф 5 (1974) 48—51.

[127] Манастирска властелинства средњовековне Србије су проучавана. Прављене су статистике у погледу насељености — броја кућа, броја села, или укупног броја становника. Нису установљене укупне површине које су покривала манастирска добра, иако су покушаји одређивања броја становника, код неких имања, као код Дечана, доживела више верзија; тако С. Новаковић и, касније, Р. Ивановић претпостављају да је на дечанском поседу било укупно око 20.000 становника, а Ђ. Симоновић у својој дисертацији исправља тај податак и своди га на укупно 11.795 житеља. Уп. Р. Ивановић, *Дечанско властелинство, Историско-географска обрада*, ИЧ 4 (1952/ /53/54) 245. О епархијским манастирским властелинствима в. напомену 61 у одељку „Оснивање манастира и њихово уређење" и следеће студије: Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља од XI—XV века*, ГСНД 1 (1925) 45—79; Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, ИЧ 6 (1956) 177—199; Р. Ивановић, *Властелинство св. Арханђела код Призрена*, ИЧ 7 (1957) 345—360; исти, *Властелинство манастира Арханђела код Призрена*, ИЧ 8 (1959) 209—253; исти, *Земљишни поседи грачаничког властелинства*, ИЧ 11 за 1960 (1961) 253—264; исти, *Раваничко властелинство*, ИЧ 16—17 (1966/67—1970) 235—254; М. Николић, *Властелинство манастира Ждрела (Горњака)*, ИЧ 20 (1973) 149—155; С. Ћирковић, *Студеничка повеља и Студеничко властелинство*, ЗФФ XII—1 (1974) 311—319; М. Николић, *Властелинство манастира св. Николе у Добрушти*, ИЧ 24 (1977) 73—81. Допуне истраживања дечанског властелинства уп. М. Благојевић у *Историја српског народа*, I, 504—505, као и код М. Пешикан, *Из историје топонимије Подримља*, п. о. из Ономатолошких прилога 2, Београд 1981, 2—6.

воћарство или сточарство. Посебни прописи су решавали употребу воде као извор прихода на манастирским имањима.[128] Многи манастири су своје обрадиве површине наводњавали системом канала. Тако се у повељи Стефана Душана Св. арханђелима помиње село Ограђеник и водовађа која иде од реке Бистрице до њега.[129] Насеља која се срећу на манастирским добрима међусобно се разликују по величини и типу. Најзаступљенија су села, будући да у манастирском поседу, како изгледа, није било насеља највишег ранга — градова. У имањима светогорског манастира Дохијара налазило се утврђење Равеникија, које је својом хрисовуљом (1349) Стефан Душан поклонио манастиру заједно са становницима. Он наводи да поклања καστέλλιν са кулом, πύργον.[130] Такве вести су ретке за српске манастире. Св. арханђели добијају утврђење изнад манастира, у чијем се склопу и гради велика Душанова задужбина — утврђење се додељује ради одбране манастира који је ситуиран у његовом подножју.

Села на тим имањима су се разликовала по типу и по функцији.[131] Она су заједно са својом околином била један од производних простора српског средњовековног друштва. Многа манастирска документа и повеље набрајају врсте села која им припадају. Села су имала важно место у оквиру манастирских добара, с обзиром да су заједно с осталим производним површинама представљала главну економску снагу и важан извор за развој манастирског властелинства. О том световном и виталном делу укупне манастирске структуре може се говорити са различитих аспеката, будући да су се многи облици живота и рада, карактеристични за средњовековно друштво, одвијали на тим просторима. Овом приликом свакако да неће бити речи о свим тим аспектима, већ само о оним који су могли утицати на грађевински садржај и укупну архитектуру манастирских простора.

Према најновијим резултатима истраживања, може се издвојити више типова насеља на манастирским имањима: села, засеоци, катуни и насељени тргови.[132] Сама села би се, по свом облику у простору, могла делити на разбијена и збијена[133], а према основној делатности својих житеља на земљорадничка и сточарска, при чему се у оним првима срећу и мајстори — занатлије. Осим овога, према основном занимању сељана, постојала су мајсторска села, честа и на манастирским властелинствима. Њихови житељи су били, поред осталог, задужени и за разне грађевинске радове. Тако се у селима манастира Бањске помињу разни мајстори и зидари, који су живели у зидарском селу Драги у жупи Јелашце. Слично је било и на имањима дечанског манастира, а у Хрисовуљи Св. арханђелима код Призрена помиње се пет зидарских кућа из Пиуће досељених на имање тог манастира.[134] Осим наведених села, која су важна за грађевинску делатност, постојала су и многа друга: ловачка (са житељима који се помињу као соколари и писари), мађерска (кувари), мађупска (пекарска — *магерію*), а у неким су били настањени златари и друге занатлије.[135] У једној од повеља из XV века, деспот Стефан Лазаревић поклања манастиру Ватопеду на Атосу село Копривницу у близини града Новог Брда, које је требало да служи за одмор монаха који долазе из Свете Горе.[136]

На манастирској земљи су се у средњем веку могли наћи и рудници и рударска насеља. Тако су посед Рудишта у близини Београда у XV веку држали калуђери[137], а челник Радич Поступовић је 1430. године манастиру Враћевшници дао половину *рупа* које је имао Рудник и половину *кола* (прерада метала) која је саградио у свом селу Каменици.[138] И на удаљеним пространствима дечанског манастирског властелинства је прерађиван метал. У хрисовуљи тог манастира помиње се *коло гвоздено* (топионица), које се налазило на Алтинској земљи.[139] И Стефан Душан је свом манастиру Св. арханђели поклонио ковача заједно са *колом гвозденим*.[140] О значају вађења и топљења руде за средњовековну српску средину сведоче и рударски прописи[141], а топионице на манастирској земљи указују и на ту врсту делатности која се одвијала под надзором манастира. На имањима манастира Трескавац код данашњег Прилепа, према повељи Стефана Душана[142], постојали су *трг* и *панагириште*, које је тек недавно археолошки дефинисано. На том су простору пронађени трагови пећи за топљење железа, као и радионице за израду предмета од метала.[143]

Посебан тип насеља који се развијао и на манастирским властелинствима били су тргови. То су насељени простори са посебним статусом, у којима се обављала трговина.[144] Тако је у поседу манастира Хиландара био трг Велика Хоча и трг Кнынць, чији се житељи повељом Стефана Драгутина (1276—1281) ослобађају војних обавеза.[145] Истом манастиру је припадало и насеље — трг Долац.[146] Стефан Првовенчани је Жичи доделио Брестницу са тргом[147], манастир Св. Ђорђе у Скопљу имао је село Брод са тргом и панађуром[148], Милутин је Св. Стефану у Бањској дао село Крушево са тргом[149], а крајем XIV столећа кнез Лазар и патријарх Спиридон (1382) потврдили су манастиру Дренчи трг Вулу.[150] У време Стефана Душана (1343) помиње се трг манастира Милешеве у Пријепољу[151], а у Полимљу се у средњем веку одвијала караванска трговина — познате станице каравана су биле при манастирима Св. Петар у данашњем Бијелом Пољу и Св. Никола (данашња Бања код Прибоја).[152] У истој области, у непосредној близини изнад манастира Св. Ђорђа у Дабру, на равном превоју планине Побијеник, према фрагментарним остацима грађевина изгледа да се налазило насеље — манастирски трг.[153] Данас није могуће закључивати о томе како је изгледала просторна организација тргова, с обзиром да на тим просторима нису вршена археолошка ископавања. Градска насеља за која се претпоставља да су се развила уз манастирске тргове — Пријепоље и Пећ — по сасвим новој архитектонској грађи не пружају видљиве податке о сопственој историји. Судећи по поменутим локацијама, свакако је реч о неутврђеним насељима, каква је била већина тргова у средњовековној Србији. На то указују и археолошки сондирани простори трга и *пана-*

гиришта на имањима манастира Трескавца у данашњем Прилепу.[154] На основу истог извора се може помишљати на разнородну трговачку активност која се могла одвијати у таквим насељима. Остаци радионица за прераду метала, као и многобројне житне јаме сабране на том простору, потврђују да су се, бар на том делу насеља, производили предмети од метала, и складиштили пољопривредни производи намењени трговини.[155] Има података да су становници трга живели на омеђеним просторима — двориштима — са неопходним грађевинама за становање и чување хране. О томе сведоче средњовековна документа, која помињу *дворове* и *дворишта* (двор Петралѣтов, дворище Арсенико).[156]

На манастирским властелинствима су одржавани и панађури, о данима познатих хришћанских празника, када се такође обављала значајна трговина. Панађури су у српској средњовековној средини наслеђена византијска институција, која је прихваћена и даље негована.[157] На то указују и подаци из повеље краља Милутина о обнови права манастиру Св. Ђорђу у Скопљу. У документу се наводи да се раније утврђени панађур и даље настави, под условом да се плаћа такса, а приходе од таксе да убира игуман манастира.[158] Слични панађури су се одржавали у манастиру Грачаници, у славу Богородице (Благовештење свете Богородице)[159], на имањима Призренске епископије[160], код раније поменутог Св. Димитрија у Прилепу[161], који је припадао властелинству манастира Трескавца, и код манастира Св. Арханђела код Призрена, на дан посвећен манастирском патрону.[162] Крајем XIV столећа, кнез Лазар дарује свом манастиру Раваници, неколико панађура (о црквеним празницима: Петровдану, Спасовдану и Светој Петки).[163] Поред тргова који су се налазили на њиховим имањима, манастири су добијали приходе и од других насеља тог положаја, која су у средњовековној Србији била многобројна (Дањ, Брсково, Дријева, Св. Срђ на Бојани, Св. Спас и др.).[164] Призренској еписко-

□

[128] О манастирској води в. М. Благојевић, *Наводњавање и одводњавање земљишта*, у Земљорадња у средњовековној Србији, Београд 1973, 185—191.

[129] J. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 272, 279.

[130] Уп. Соловјев — Мошин, *Грчке повеље*, 169.

[131] Најобимнија студија о српском селу је С. Новаковић, *Село*, Београд 1965², у истој студији прилог С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, 221—235; М. Пурковић, *Попис села у средњовековној Србији*, ГСКФФ 4/2 (Скопље 1940) 58—160; Ђ. Сп. Радојичић, *Рукопис Земљорадничког закона*, ЗРВИ 3 (1955) 15—28; Р. Љубинковић, *Привредна организација и материјална култура сеоских насеља средњовековне Србије*, Студије из средњовековне уметности и културне историје, Београд 1982, 84—90; Р. Михаљчић, *Селишта, Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, ЗФФ 9/1 (Београд 1967) 173—224; D. Minić, *Some Observations in the Investigation of Medieval Rural Settlements in Serbia*, Balcanoslavica 6 (1977) 107—116.

[132] Подела села је према истраживањима С. Новаковића, Ђ. Симоновића и Д. Минић (в. претходну нап. овог рада). О катунима в. Р. Ивановић, *Катунска насеља на манастирским властелинствима*, ИЧ 5 за 1954/55 (1955) 399—411; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 2—3 (1966) 3—95); о насељеним трговима уп. М. Živojinović, *Settlements with Marketplace Status*, ЗРВИ 24/25 (1986) 407—412.

□

[133] Према истраживањима Ђ. Симоновића, *Просторни развој села Србије* (дисертација).

[134] Три најважније хрисовуље српских средњовековних манастира, које дају податке о селима, јесу Светостефанска (за манастир Бањску), Дечанска и хрисовуља Стефана Душана манастиру Св. Арханђела у Призрену: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 1—23; М. С. Милојевић, *Дечански хрисовуљи*, ГСУД 12 (1880); J. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана којим основа манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348*, Гласник ДСС 15 (1862) 264—310.

[135] Подаци према истраживању А. В. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, ГСНД 3 (1928) 25—42. У овом раду неће бити разматрана подела села према делатности становништва, јер излази из оквира манастирске просторно-грађевинске структуре.

[136] А. В. Соловјев, *Непозната повеља Деспота Стефана Ватопеду*, ЛИЧ 3—4 (1935) 477—484.

[137] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II, Београд 1962, 23 и даље.

[138] С. Новаковић, *Законски споменици*, 549.

[139] С. Новаковић, *Законски споменици*, 655; Алтинску земљу је убицирао М. Пешикан, *Из историје топонимије Подримља*, п.о. из Ономатолошки прилози 2 (Београд 1981) 2—6.

[140] С. Новаковић, *Законски споменици*, 694.

[141] Уп. Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962. О техници вађења руде и топљењу уп. В. Скарић, *Старо рударско право и технике у Србији и Босни*, Београд 1939; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, II, Београд 1955—1962; D. Kovačević, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent*, Annales Economies Sociétés, Civilisation 15, бр. 2 (1960) 248—258; Ђ. Сп. Радојичић, *Записи о старим нашим рударима*, Зборник за филологију и лингвистику (Нови Сад 1961—1962) 279—281; А. Веселиновић, *Прилог проучавању рударства на Балкану крајем XV века*, ИЧ 25—26 (1978—1979) 249—252.

[142] С. Новаковић, *Законски споменици*, 664—671.

[143] Уп. Б. Бабић, *Покушај утврђивања места и граница панагиришта Прилепа друге четвртине XIV века*, Старинар 20 (1969) 1—9.

[144] M. Živojinović, *Settlements with Marketplace Status*, ЗРВИ 24/25 (1986) 407—412.

[145] С. Новаковић, *Законски споменици*, 388.

[146] *Исто*, 389.

[147] *Исто*, 571.

[148] *Исто*, 615.

[149] *Исто*, 624.

[150] *Исто*, 764.

[151] М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 308 напомена 13 (први пут објављено у ЈИЧ 3 /1937/ 119—146).

[152] *Исто*, 308—309.

[153] В. Шалипуровић, *Средњовековни метох и три манастира светог Ђорђа у Мажићима по данас сачуваним називима места*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 4 (1976) 129—140. Поменути локалитет није археолошки истражен, па податке о грађевинама треба прихватити условно.

[154] Истраживања Б. Бабића, уп. нап. 143 овог рада.

[155] Б. Бабић, *нав. дело*, 5—7.

[156] С. Новаковић, *Законски споменици*, 670.

[157] Уп. S. Vryonis, *The Panegyris of the Byzantine Saint: a Study in the nature of medieval institution, its origins and fate*, The Byzantine Saint, London 1981, 196—226.

[158] С. Новаковић, *Законски споменици*, 620.

[159] *Исто*, 636.

[160] *Исто*, 640.

[161] *Исто*, 666.

[162] *Исто*, 698.

[163] *Исто*, 770.

[164] М. К. Ивановић, *Прилози за историју царина у средњовековним српским државама*, Споменик САН 78 (1948) 33 и даље.

пији је краљ Стефан Дечански (1326) доделио годишњи доходак соли од трга Св. Срђа.[165] Манастири су учествовали у средњовековној трговини преко својих властелинстава и њихових житеља. На тим имањима се развијала земљорадња[166], сточарство, а постоје подаци да се на поседима манастира Бистрице у Полимљу, Грачанице, Дечана и других производило и пиво.[167] Забележено је да су на црквеној земљи осниване радионице за прераду воска, које су биле у власништву манастира. Тако се на земљишту Призренске епископије, у почетку XIV века, налазила коушта воштана[168], коју су били основали Которани. Стефан Дечански у својој повељи Епископији (1326) наређује да се у граду не сме поставити ниједна таква радионица осим оне која припада цркви.[169]

На манастирским имањима је живело становништво различитих категорија, које је имало и одговарајуће обавезе према манастиру.[170] Обавезе су биле усклађене са хијерархијом становништва, односно категоријом којој је оно припадало. Посебно су занимљиве одредбе о изградњи манастирских и црквених зграда, које показују да су се неки радови обављали уз помоћ бесплатне радне снаге са манастирских властелинстава. У повељи краља Стефана Владислава (1234—1243) манастиру Св. Богородице на Лиму, наводи се да су сокалници, поред осталог, дужни „манастырь около и трьпезарию да гради", а меропси „дѣль да дѣлаю колико ю трѣбѣ цркви".[171] У повељи манастиру Дечанима, коју је издао Стефан Дечански 1330. године, каже се „и ако се по нѣкоюмь грѣхоу нанесе погорѣти манастирю[...] отроци да помагаю работати дѣла",[172] што истовремено показује и да *делати* значи и *градити*. У хрисовуљи краља Милутина манастиру Бањској, задужују се сокалници, између осталог, да учествују у обнови манастира пострадалог од пожара: „и ако по грѣхоу погорни манастырь, и сокал'ници да дѣлаю".[173] У истом документу се предвиђа за сокалнике да помажу у градњи манастирских здања: „сокал'ници да помагаю шити цркве и трапезе и кралювѣхь полать",[174] а у одредби у којој се говори о косидби и плашћењу сена каже се: „а сѣно да косе ѥко мѣр'оп'си и сокал'ници и манастория вси юд'нако", а у следећем одељку се додаје: и како вси косе сѣно такожде да и гради граде[175], што показује да су те категорије зависних житеља биле задужене и за помоћ мајсторима приликом зидања (реч је о бесплатној радној снази). У повељи деспота Стефана Лазаревића из 1427. године, којом даје прилоге манастиру Лаври на Светој Гори, он додељује манастиру нека села, ослобађа их дажбина, али, истовремено, установљује и неке обавезе, између осталог да учествују у зидању: „ й ако се би згодило ймои метохїи лаврьскои поки на зиданїе Београда, тьди й ѿвази вь'ше рѣчена села да походе с ними заедно а на ѝно градозиданїе ни на дно.[176] Средњовековна документа јасно потврђују да су се на манастирским земљама налазиле разне категорије зависног становништва, од којих су неке биле задужене као проста радна снага, поред мајстора, за зидање манастирских грађевина.[177] Нека села на тим властелинствима имала су обавезу да снабдевају манастир робом која је била намењена осветљавању црквених и манастирских здања. Тако је насеље у Горској Жупи које је припадало манастиру Св. Арханђела код Призрена, имало обавезу да напаса манастирску стоку и снабдева манастир лучом[178], а за манастир св. Петра Коришког, који је повељом цара Душана потврђен као метох Хиландара, скадарски господари су сваке године морали да одвајају товар уља за кандила Св. Петра.[179]

Посебни прописи су важили за воду која се налазила на манастирским имањима. Контролисани су извори, реке, речни прелази, као и вештачки канали за наводњавање, или простори на којима су се градили рибњаци.[180] Међу изузетно важним објектима, са посебним статусом, били су манастирски млинови, најчешће воденице. Сачуване манастирске повеље скоро без изузетка помињу воденице, које су се налазиле на њиховим имањима.[181] Често се дешавало, као у Дечанима, Студеници, Пећкој патријаршији, да воденице буду и у манастирском дворишту.

Колико су манастирска села и њихови становници били значајни као елемент који је одређивао обим манастира, указује и сам Законик цара Душана, у којем изричито стоји: на „*хиљаду кућа да се храни у манастиру педесет калуђера*".[182]

Величина села у средњовековној Србији се такође може проучавати на основу манастирских докумената. У Дечанској хрисовуљи су наведена имена села, заједно са бројем кућа — домова — које су се у њима налазиле. Према том попису, села су могла имати од три до преко 190 кућа.[153] Према најновијим истраживањима[184], у дечанском властелинству је било укупно 1685 кућа (42 села), што би, према пропису из Законика, значило да је у манастиру Дечанима живело око 80 монаха. Властелинство манастира Св. арханђела код Призрена имало је око 111 насеља[185], а манастир Бањска преко 70 насеља на својим имањима.[186] За та села у Бањској и Св. арханђелима није могуће одредити број кућа, али, рачунајући у оквиру дечанског просека, број монаха у тим манастирима, нарочито у Св. арханђелима, морао је бити већи него у Дечанима, а то значи да су владарски манастири у Србији половином XIV столећа имали просечно 80 до 100 монаха. Упоређивањем површина коју су заузимала монашка насеља закључује се да се њихови обими нису битно разликовали. Сличних су површина и Милешева, и Дечани, и Св. арханђели и Студеница.

Нема много археолошких доказа о просторно-архитектонској организованости манастирских села.[187] Према ретким сачуваним подацима средњовековних путописаца, а и према досадашњим резултатима археолошких истраживања, села у Србији су била неутврђена, а куће претежно од дрвета.[188] Оне су биле приземне, четвороугаоних основа, са огњиштем. У спољашњем простору су се могла налазити отворена огњишта за припрему хране.[189] Тип грађевине који се врло често среће састојао се од каменог постамента над којим су изграђени зидови од дрвених талпи, а било је и полуукопаних станишта.[190] Идентификоване не-

крополе и цркве уз средњовековна села (локалитети: Мачванска Митровица, Поречка Река, Манастир, Ковин и др.)[191] наговештавају постојање одређене просторне схеме у организацији тих насеља. У наведеним примерима некрополе се налазе непосредно уз насеље, али изван грађевинске зоне. Археолошка истраживања у Прилепу (XII до XV век) указују да су се осим дрвених, како изгледа, куће градиле и од локалног камена.[192] И византијски извори из XII столећа наговештавају да су се у првим данима стварања државе Срба куће у насељима и градовима градиле од дрвета[193], али се на основу неких паралела, мада без довољно археолошких података, може претпоставити да су грађене и од камена. Многи писани извори, уговори и даровнице манастирима бележе и куће које им се поклањају[194], док се у неким документима, којима се утврђују одређене повластице зависном становништву на манастирским имањима наводи и ослобађање од зидања градова и кућа. Тако у документу цара Стефана Уроша из 1356. године, којим цркву Св. Николе Стошког даје мелничком митрополиту Кирилу у баштину, пише да се становници приложених села ослобађају од „градозиданиы і коукюзиданиы",[195] а касније, почетком XV века, деспот Стефан Лазаревић прилаже села Хиландару и ослобађа их „одь граѓениы коукь и двоеовь".[196] На основу таквих малобројних података из писаних извора, може се помишљати да су куће у руралним насељима средњовековне Србије грађене и од камена. Истовремено, остаци средњовековног насеља *Трговишта*[197], код данашњег Новог Пазара, сведоче да су колоније трговаца који су приспели из приморских крајева биле од камена, и то изван градских бедема, а да је у старијој фази насеља коришћена и дрвена грађа. Објекти овог насеља из XV столећа сведоче о изузетно солидно грађеном неутврђеном насељу.[198] Трговачка насеља су имала одређене повластице, о чему сведочи и повеља краља Милутина из 1308. године, дата дубровачким трговцима, у којој се каже: „и коуке да имь се не печате ни оть кралы ни оть властель".[199] Једно од посредних сведочанстава које иде у прилог претпоставци да су у селима грађени и објекти од камена јесу остаци веће руралне насеобине из XVI века у Брњацима, у којој су куће биле комбиноване градње — од дрвета и камена.[200] У манастирским селима су куће ве-

□

165 С. Новаковић, *Законски споменици*, 640.

166 М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.

167 С. Новаковић, *Пиво у Србији XIII и XIV века*, Глас СКА 86 (1911) 151—166.

168 С. Новаковић, *Законски споменици*, 640.

169 *Исто*, 640 — XIV.

170 T. Taranovski, *Istorija srpskog prava u Nemanjićkoj državi*, Beograd 1931, 11—82.

171 С. Новаковић, *Законски споменици*, 590.

172 М. С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62.

173 Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 6.

174 *Исто*, 6.

175 *Исто*, 6.

176 Д. И. Атанасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, Споменик СКА 56 (1922) 6—21.

□

177 О различитим категоријама становништва на манастирским имањима (меропси, сокалници, отроци и др.) уп. Т. Тарановски, *Историја српског права*, I, 46—82; М. З. Влајинац, *Бедба и Заманица као моларска и кулучарска работа у Србији средњега века*, ГСНД 2 (1927) 47—65 где се говори о обавезним радњама на манастирским газдинствима које се помињу у неким манастирским хрисовуљама. О сокалницима и отроцима је писао А. В. Соловјев, *Сокалници и отроци у упоредно-историјској светлости*, ГСНД 19 (1938) 103—131; о другим обавезама уп. М. Благојевић, *Закон св. Симеона и св. Саве*, 129—166; исти, *Земљорадња*, 337 и даље; С. Новаковић, *„Соће" и „сокалник" у средњовековној Србији*, ГНЧ 26 (1907) 118—128; Б. Радојковић, *О сокалницима, расправа о социјалним односима у старој српској држави средњега века*, (посебна издања СКА 120), Београд 1937; М. Динић, *Сокалници*, Прилози КЈИФ 28/св. 3—4 (1962) 149—157.

178 Р. Ивановић, *Властелинство Св. Арханђела код Призрена*, 210.

179 А. В. Соловјев, *Два прилога проучавању Душанове државе*, ГСНД 2 (1927) 25—45 (повеља I, чл. 13).

180 О манастирској води, рибњацима и др. види у збирци С. Новаковић, *Законски споменици*, 610, 612, 613, 618, 634, 654, 685 и 759.

181 О млиновима у неким манастирским документима уп. С. Новаковић, *Законски споменици*, 857 — индекс под млинь.

182 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 46 и превод с. 93.

183 Попис села и кућа према рачунању С. Новаковић, *Село*, 200—203.

184 Ђ. Симоновић, *Село* (дисертација), исправља досадашње Новаковићево рачунање и уводи податке о укупно 1.685 домова на властелинству Дечана. По Новаковићу је било преко 2.000 кућа, што је у даљој рачуници значило преко 100 монаха у манастиру. К. Јиречек, *Историја Срба* I, 284, наводи по Новаковићу за Дечане 2.166 кућа, односно 40 села.

185 Р. Ивановић, *Властелинство св. Арх. код Призрена*, 244.

186 К. Јиречек, *Историја Срба* I, 284 (подаци по С. Новаковићу).

187 Д. Минић, *Археолошка истраживања средњовековних села*, (дисертација — рукопис).

188 Bertrandon de la Broquiere, *Putovanje preko mora*, Београд 1950, (превео М. Рајичић); Д. Минић, *нав. дело*, 64 рукописа; Б. Бабић, *Мат. култура*, 204 и даље; З. Жеравица — Л. Жеравица, *Средњовековно насеље у Поповици код Неготина*, Старинар 28—29 (1977—78) 210—211. На том локалитету су откривени остаци стамбених кућа (четири) са подовима од набијене земље и дрвеним зидовима.

189 Д. Минић, *нав. дело*, 52 и 82 стр. рукописа.

190 *Исто*, 62.

191 *Исто*, 86.

192 Б. Бабић, *Мат. културе*, 235.

193 *Византијски извори*, IV, и напомена 47.

194 С. Новаковић, *Законски споменици*, 455, 506, 508, 518, 611, 678, 687.

195 *Исто*, 309 и даље.

196 *Исто*, 466.

197 О средњовековном „Трговишту" код данашњег Новог Пазара в. Ј. Калић, *Из историје Пријепоља и трговишта у XV веку*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 4 (1976) 141—151.

198 Извештаје о археолошким ископавањима „Трговишта" видети у следећим бројевима Археолошког прегледа (АП): 14 (1972) 144—151; 15 (1973) 106—107; 16 (1974) 135—137; 17 (1975) 138—139; 18 (1976) 147—148; 19 (1977) 107—108; 21 (1979) 174—175; С. Ерцеговић—Павловић, *Однос утврђења Рас према насељу Трговиште*, Старинар 24—25 (1973/74) 115—117.

199 С. Новаковић, *Законски споменици*, 162.

200 Извештај о ископавањима у Брњацима А. Јуришић (у документацији Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд). С. Ерцеговић-Павловић, Д. Минић, М. Ковачевић, *Састанци и црквина у селу Брњак*, Косовска Митровица, АП 18 (1976) 136—138.

роватно често грађене од дрвета или плетера, сличне онима које су у Србији ископане на неким од сеоских локалитета из средњег века[201], али то свакако није био искључиви облик градње који се примењивао у руралним насеобинама.[202]

Могућности за паралелна проучавања нису повољније и на ширем простору Византије тог раздобља. Археолошки подаци о сеоским насеобинама су малобројни, јер нису предузимана систематска истраживања.[203] Неки усамљени примери, као недавно ископана кућа из XII века у Арматова-Елис[204], говоре у прилог претпоставци да су и у руралним насељима грађени солиднији камени објекти. Сачувани остаци показују да је реч о каменој грађевини која је имала три просторије.[205] У сваком случају, и на том подручју има много више података о кућама које су грађене од камена у градским целинама.[206] Неке византијске куће (Μουχλί — Ἀρκαδίας) имале су сложен план, који је између осталог, обухватао и цистерне. Кућа је често комбинована од једног вишеспратног дела, који личи на кулу, и приземних простора.[207] Међутим, при истраживању архитектонског плана таквих грађевина у Византији није јасно издвојен социјални статус њихових житеља, који су морали бити у категорији имућнијег сеоског становништва.

У Србији касног средњег века постојала су на прометним трговачким путевима неутврђена насеља, као оно у данашњем Кратову, које је имало и специфичне објекте — стамбене куле[208], карактеристичне за градитељство у ширем контексту јужних балканских области.[209] Та градња, мада у руралном простору, свакако није припадала сеоском становништву и Србије и Византије. Познато је да су манастири на Светој Гори имали пиргове — одвојена утврђења, у непосредној близини или на удаљеним имањима.[210] Они су служили за одбрану манастира или за одбрану манастирског властелинства. Таква утврђења уз манастире грађена су и изван Свете Горе, као на пример кула у Тесалији, коју Симеон Урош својом хрисовуљом (1366) дарује Завлатинском манастиру, одређујући јој и статус царске, патријаршијске куле[211], која ће монасима и народу у околини служити као прибежиште. Међу средњовековним српским сачуваним документима нема много оних који помињу, посредно или непосредно, манастирско утврђење или одбрану. Један од ретких примера утврђивања статуса манастирског утврђења јесте Душанова повеља Св. Арханђелима, којом манастиру даје град на брду — као манастирско утврђење.[212] Треба нагласити да се под „кулом" у средњем веку сматрало утврђење у ширем смислу, док је пирг означавао појединачни објекат који ми данас називамо кулом.[213] Манастири и њихова одбрана у средњовековној Србији морају се разматрати одвојено од садржаја руралног простора, с обзиром да постоје многе особености које захтевају посебну анализу. О постојању кула у неутврђеним насељима — као местима становања и одбране — у српским писаним документима нема директних доказа. Куле у Кратову и Злетову, из епохе позног средњег века, колико је познато, нису биле својина манастира, већ су, највероватније, припадале имућној категорији становника. Грађевински остаци код извора реке Лаба (данашње село Беласица), указују на постојање насеља са кулом, али оно археолошки још није поуздано одређено. Мада нема довољно археолошких остатака, сматра се да је то летња резиденција краља Милутина.[214] Али, по просторној диспозицији сачуваних грађевинских остатака и куле, пре би се рекло да је по среди (позније ?) средњовековно насеље. Рурална насеља са кулама постојала су и у Византији (села на Халкидику).[215] Недостатак писаних података се сам по себи не мора сматрати негативним доказом. Када је реч о пирговима из многобројних писаних изора види се да српски владари дарују манастир Хиландар и друге манастире на Атосу управо пирговима, или чак зидају те грађевине по Светој Гори.[216] Истовремено, вести о сличној појави у српској средини нису честе. Један од ретких примера се односи на неизграђен пирг у Липљану у време кнеза Лазара и спор који је избио око њега са светогорским монасима.[217] Међутим, остаци грађевина руралних насеља са кулама, из периода касног средњег века, показују да је овај у Византији познат облик грађења постојао и у Србији.

Манастири су поседовали куће и у градовима. С обзиром да се у српским градовима од XIII, а нарочито од XIV века развијала и увозна трговина[218], нарочито у центрима какви су били Призрен, Брсково, касније Ново Брдо и други, није необично што је и у њима било манастирских поседа. Краљ Стефан Дечански је 1328. потврдио хиландарска имања, а између осталог и манастирске куће у граду.[219] У оснивачкој повељи Св. Арханђела, Стефан Душан манастиру додељује „коукы оу Скьадрѣ", коју је купила краљица Јелена.[220] Исти владар је утврдио и имања манастира Св. Арханђела у Леснову (1347—1350): „оу градоу 'к' коукь" са свим имањем поклонио је манастиру.[221] Када се Стефан Душан примио ктиторства над напуштеним светогорским манастиром Св. Пантелејмоном (1349), доделио му је разна имања, па и куће у граду.[222] У повељи Константина Дејановића из 1381, којом Хиландару потврђује Лесновски манастир као метох, међу другим добрима наводе се и „оу градоу 'к" коукь"[223] при чему је вероватно реч о истим грађевинама које је манастиру већ потврдио Стефан Душан. И касније, крајем XIV столећа, кнегиња Милица, са синовима Стефаном и Вуком (1395), манастиру Пантелејмону на Светој Гори даје куће у српским градовима Крушевцу, Лесковцу и Новом Брду.[224] Највећи број кућа дарованих манастирском имању забележен је у повељи краља Милутина из 1300. године манастиру Св. Ђорђе (Горго) у Скопљу, што је сасвим природно с обзиром да је реч о манастиру у градској средини. У повељи се наводе и имена власника од којих су откупљиване куће намењене манастирском имању.[225] У рударској области, у тргу Трепчи, манастир Св. Павла је 1438. године купио кућу од Радославе, жене Радоње Мирковића.[226]

У српским средњовековним изворима нема описа наведених кућа у градовима који би помогли

да се одреди врста градње и употребљеног материјала. У суседној Византији, нарочито у Солуну, важном градском центру, који је знатно утицао на градитељску и уопште културну климу у Србији, нарочито у време краља Милутина, постоје писани подаци на основу којих се може створити слика кућа које су припадале светогорским манастирима. Према купопродајном уговору из 1320. године, манастир Ивирон купује у Солуну кућу која је била од тврдог грађевинског материјала: грађена од опеке и камена и покривена црепом. Имала је два прозора, а на њу се надовезивала друга двоспратна грађевина од истог материјала, са три прозора на горњем спрату и једним у доњој етажи.[227] Исти манастир је купио и друге куће у Солуну, од којих је свака имала двориште са бунаром.[228] У Солуну је, поред осталих, куће имао и манастир Ксенофонт[229], а многа добра и грађевине имао је у том граду и Хиландар. Андроник II Палеолог је 1321. године, на захтев игумана Гервасија, Хиландару потврдио добра и куће, између осталих места и у Солуну.[230] Стефан Душан је 1348. потврдио претходно дата добра Хиландару, где се у граду Солуну помиње „цръковь светаа Троица сь коушиюмь и юь цѣстоць".[231] Хиландарци су у Солуну и 1322. године купили три простране куће са подрумима[232], а 1326. године су још две куће додали својим солунским поседима.[233] Осим српског манастира Хиландара и остали манастири у Византији имали су многа имања у градовима.[234] Куће светогорских метоха у Солуну су, како изгледа, биле спратне, са засебним двориштима и бунарима. Зграде су биле од чврстог материјала, а кровови покривени црепом. Куће су имале житнице и мале млинове. Оваквог типа су биле и хиландарске грађевине у Солуну.[235] Већ је напоменуто да нема довољно података о изгледу и типу манастирских кућа у средњовековним српским градовима, тако да се паралеле могу успоставити једино на ширем плану у оквиру укупног преосталог градитељства. И тај материјал није потпун нити издашан, поред осталог и због ограничености археолошких истраживања која су на тим просторима предузимана.[236]

□

[201] Д. Минић, *Археолошка истраживања средњовековних села*, с. 3 рукописа даје преглед локалитета.

[202] До сада није предузето ни једно археолошко ископавање на простору неког од убицираних села са средњовековних манастирских властелинстава Србије.

[203] О византијском селу и његовој архитектури уп. Ch. Bouras, *City and Village: Urban Design and Architecture*, XVI Intern. Byzan. Kong. Akten I/2, Wien 1981, 611—653 са наведеном старијом литературом.

[204] Уп. АΔ 24 (1969) Χρονικά, 156—158.

[205] *Исто*, 158 пл. 4.

[206] Општи преглед који се тиче архитектуре византијских кућа, са освртом на досадашње изворе и литературу уп. Ch. Bouras, *Houses in Byzantium*, ΔΧΑΕ 11 (1983) 1—26.

[207] Уп. N. K. Mucopulos, *Βυζαντινά σπίτια στο Μουχλί της Ἀρκαδίας*, Byzantina 13 (1985) 323—353.

[208] Уп. С. Симић, *Кратовске куле*, ГСНД 21 (1940) 145—154; о кулама у области Македоније в Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања*, Старинар 7 (1932) 88—126.

[209] P. Loock, *The Frankish Towers of Central Greece*, BSA 81 (1986) 101—123, разматра порекло слободностојећих кула, које се јављају у централној Грчкој крајем XIII века, и приписује их франачком утицају. Такође помиње сличне куле које се налазе на простору данашње Албаније, закључивши да се оне разликују од оних у Грчкој,

□

пошто им се улаз налази у приземљу. То, свакако, не може бити једини аргумент у оквиру архитектонске анализе облика и његовог порекла. У чланку се не помињу сличне куле на простору данашње Југославије (Македонија): Кратово, Злетово, Кочани, које се датују у средњи век (XIV—XV) и чија намена је по свему судећи била резиденцијална, као и оних из области централне грчке. О кулама на грчким острвима уп. R. Osborne, *Island towers: The Case of Thasos*, BSA 81 (1986) 167—178, који сматра да им је намена била многострука — стамбене куле, депои за воду итд.

[210] М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972.

[211] А. Соловјев — В. Мошин, *Грчке повеље*, 254 col. 40—45.

[212] С. Новаковић, *Законски споменици*, 683.

[213] J. Kalić, *Was verstand man in den mittelalterlichen Serbischen Städten unter »Kula«*, Balcanoslavica 7 (1978) 15—24.

[214] И. Здравковић — Б. Јовановић, *Врхлаб — двораи краља Милутина*, Старинар 15—16 (1964—65) 261—266.

[215] Средњовековна кула у селу на Халкидику (Галатиста) уп. АΔ 21, Χρονικά пл. 394.

[216] Наводимо као пример само нека документа из збирке С. Новаковић, *Законски споменици*, 395, 423, 476, 477, 478, 483, 485, 488 итд.

[217] Уп. М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, Х З 6 (1986) 59—82.

[218] Г. Чермошник, *Увозна трговина Србије године 1282 и 1283*, Споменик СКА 51 (1925) 61—69; К. П. Костић, *Грађа за историју српске трговине и индустрије*, Споменик СКА 66 (1926) 123 и 130—131.

[219] С. Новаковић, *Законски споменици*, 400.

[220] *Исто*, 692.

[221] *Исто*, 678.

[222] *Исто*, 506, 508.

[223] *Исто*, 455.

[224] *Исто*, 518.

[225] *Исто*, 611.

[226] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 52.

[227] Dölger, *Schatzk.*, бр. 111, 303.

[228] *Исто*, бр. 112, 306 и даље.

[229] *Actes de Xen.*, бр. 8, 64.

[230] *Actes de Chil.*, I бр. 62, 146.

[231] *Исто*, II, бр. 38, 497.

[232] *Исто*, I, бр. 84, 179, 180.

[233] *Исто*, I, бр. 106.

[234] Уп. Б. Ферјанчић, *Поседи византијских провинцијских манастира у градовима*, ЗРВИ 19 (1980) 209—248.

[235] С. Кисас, *Српски средњовековни споменици у Солуну*, Зограф 11 (1980) 29—42.

[236] До сада није урађена студија или истраживање које би решило проблем типологије средњовековних утврђених места у Србији. Реч је, свакако, о утврђењима различитог типа. Овде наводимо одабрану библиографију, која је релевантна за питања постављена у овом раду: С. Новаковић, *Град, трг, варош. К историји речи и предмета који се њима казују*, Наставник 1892, поновно издање у Из српске историје, Београд 1966, 141—161; П. Поповић, *Споменица Смедеревског града*, Београд 1930; А. Дероко, *Градови у Србији, Македонији и Црној Гори*, Београд 1950; В. Кораћ, *Ново Брдо. Радови извршени 1953*, Старинар 5—6 за 1954/55 (1956) 265—274; И. Здравковић — Д. Јовановић, *Ново Брдо, Радови извршени 1952. године*, Старинар 5—6 (1956) 251—264; исти, *Ново Брдо. Радови извршени 1954*, Старинар 5—6 (1956) 275—282; М. Ћоровић-Љубинковић, *Археолошка ископавања на Новом Брду у току 1957*, Старинар 9—10 (1959) 323—332; Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962; P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovekovnoj Bosni*, GZMS 18 (1963) 179—193; И. Здравковић, *Резултати конзерваторских испитивања и радова на граду Магличу у Ибарској клисури*, ЗЗСК 15 (1964) 62—79; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967; М. Ковачевић, *Средњовековна тврђава Крушевац*, Старинар 17 (1967) 137—142; G. Škrivanić, *Gradovi i utvrđenja u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, Vojnoistorijski glasnik 2 (1969) 109—149; М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд-Улцињ 1975, 89—189; Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 185—197;

Остаци резиденцијалних и економских грађевина у градовима Србије у позном средњем веку (Крушевац, Ново Брдо, Смедерево, Сталаћ и др.), показују да су у то време куће за становање биле грађене од камена или спајањем камена, опеке и дрвета[237]. У градовима—тврђавама из старијег времена, на пример у Звечану[238], сачувани су објекти од камена. По својој војној природи, таква утврђења не припадају градским насељима, већ је реч о специфичним тврђавама. Да се у градовима и насељима средњовековне Србије градило мешовито, каменом и дрветом, као и да је било дрвене градње, посредно показују и сачуване писане вести из градских приморских центара, Дубровника и Стона, где се у документима из XIV столећа види да је зидање цркава и кућа кречом била привилегија дубровачке владе, а низ прописа одређује зидање кућа у *сухозиду*. Из истих извора је и податак да је тек 1406. године одлучено да се у Дубровнику граде куће од камена.[239] Посебне прописе о изградњи кућа садржи и Статут града Котора, а куће су у XIV и XV столећу биле и камене и дрвене.[240] Крајем XIV века, трговачке породице у Дубровнику граде много камених кућа на својим имањима.[241]

На основу вести из суседних области, или оних које су припадале Србији у приморју, као и из описа византијских кућа грађених у XIV веку у Солуну, види се да је систем зидања био прилагођаван подручју на којем се градило. У Византији се гради опеком и каменом, а у приморским областима каменом или дрветом. У српским насељима и градовима — на основу расутих археолошких података — зидало се дрветом, али и каменом. О томе говоре и неки рани византијски извори, у којима се, уз извештај о сукобима византијског цара и Стефана Немање, наводи да су Византинци попалили многа насеља, и то не само дрвена него и камена здања.[242] Манастирска имовина у градовима (куће са окућницом — баштама) још је један доказ њиховог изузетног економског статуса. У већини случајева се може претпоставити да је реч о каменој градњи, нарочито на југу у старијим градовима, који су се освајањима тих територија нашли у српским рукама, и даље се развијајући у оквиру средњовековне државе Срба (Скопље, Прилеп и др.). Неки подаци о првим изграђеним објектима из времена византијске управе показују да су многи од њих тада били од дрвета[243] и да су доцније прилике знатно измењене, с обзиром да се већ око 1300. године међу манастирским добрима Св. Ђорђа помињу кућна места, палате и пиргови.[244]

Градитељство које се развијало на манастирским имањима, или на поседима манастира у градовима, највећим делом је дело житеља који су, будући у служби манастира, имали обавезе према цркви, али и своја права, која су им често доносила повластице у односу на остало становништво. Имајући то у виду, градитељство које је настало у руралном простору манастирске структуре не може се сматрати градњом коју су искључиво и непосредно контролисали и планирали монаси, односно црква. Ову архитектуру су стварали њени корисници, а њихов статус је одређивао и њихове економске могућности, које су утицале и на градитељство на тим просторима. Чак су и манастирске куће по градовима, како се види из докумената, најчешће стицане куповином већ изграђених објеката, што такође умањује обим градње под манастирским патронатом. Овакво стање нас обавезује да градитељство за потребе манастира посматрамо у две равни: градитељство које се развијало у ограђеном манастиру и његовој непосредној околини и оно које је стварано на властелинствима манастира. Прво се може сматрати манастирском архитектуром, с обзиром да је о њему водила бригу и да га је диктирала монашка средина заједно са ктитором. Друга раван обухвата део градитељства средњовековне државе које се стицајем околности налазило на црквеној земљи, али које нису искључиво одређивали њени поседници. О манастиру средњовековне Србије и градитељству на његовим просторима не може се говорити без разматрања и тог ширег аспекта структуре. Захваљујући бројним зидарским селима и мајсторима разних заната у свом поседу, манастир је индиректно утицао и на градитељство изван непосредног манастирског језгра. Исто тако су се поједини облици градитељства, чија је функција то условљавала, налазили и у манастирској средини у оном облику у којем их срећемо у градским насељима. Манастирске цистерне, чесме или бунари, ложишта, оставе за жито и друге грађевине опште намене имају своје паралеле изван манастирских простора.

У оквиру функционалне анализе садржаја манастирског простора морају се истаћи све категорије градитељства које су се на њему развијале. Но, резултати анализе њихове архитектонске структуре условљени су пре свега правцима и обимом досадашњих истраживања. Насупрот истражених манастирских структура стоје недовољно испитана насеља и рурални простор. Није ми познато да је до сада археолошки сондирано неко од убицираних манастирских насеља. Отежавајућу околност представља и чињеница да су се ови простори, с обзиром да се налазе изван строго контролисане манастирске зоне, у каснијим периодима — нарочито у време турске управе — често развијали у сасвим другом правцу, што је утицало не само на то да промене буду драстичне и брзе. него чак и да потпуно ишчезну њихови првобитни садржаји и структура.

Придворице — црквени дворови

У анализу укупног грађевинског садржаја који је припадао монашкој средини улазе и комплекси који се у средњовековним документима јављају као придворице, као и оне целине које су манастирима додељиване као дворови. Да би се одредила просторно-грађевинска структура дворова, који се помињу у пописима поседа манастирских властелинстава, неопходно је размотрити реч двор и њено значење у средњовековној Србији. Под двором се у српским документима најпре подразумева резиденцијални владарски

комплекс, што би било и најближе савременом значењу те речи.[245] О томе сведочи и Законик цара Стефана Душана: „*Господин цар, кади има сина женити, или крштење и буде му на потребу двор чинити и куће, да помаже мали и велики*".[246] У истом документу се у једном члану говори о азилу на царском двору, али и на патријаршијском[247], што наговештава да се и патријархова резиденција називала двором. Црквена властела је имала своје резиденције — дворове. Тако се у имањима епископије у Призрену, којој Стефан Дечански 1326. године додељује села и повластице, помиње двор епископов са црквом Св. Богородице.[248] Дворове је имала и световна властела. Господар Балша је 1420. године потписао документ „оу двороу господина Балше,",[249] а један сачуван натпис на камену код Заушја, близу села Доње Дрежнице, на ушћу реке Дрежнице у Неретву, датован око 1367. године, у време босанског бана Твртка, помиње двор „воеводе Мас(и)ма и негови(х) синь Рад·ос-л(а)ва и Миросл(а)ва".[250] Доброслава са децом је у граду Призрену 1346. године свој двор продала Ману, а документ бележи и величину имања: ...„ширина би двора тога от бабичине земле седамьнадесеть лакть, а оуз велехнину землоу тридесети лакть, а оуз Ранковоу и оуз Богдановоу землоу длине тридесеть лакть, а оуз царевь врьть и дольне стран[...] на двадесеть и једьнь лакть. Цена би двора тога осмь литрь сребра".[251] Двор је, у градским условима, означавао кућу са окућницом — ограђеним двориштем, као што се и види из величине двора описаног у претходном документу. Слични дворови, често заједно са њиховим становницима, додељивани су манастирима као део њихових градских непокретних добара. Ово потврђују бројна средњовековна документа. У повељи којом краљ Стефан Милутин обнавља манастир св. Ђорђа у Скопљу, у манастирским имањима се помиње више таквих дворова. Краљ је у граду Скопљу од неког Николе купио земљу и тоу сьздахь полатоу и дворь светомоу Георгию, а осим тога је откупио и друге дворове, између осталих и дворь Апокавковь.[252] У оснивачкоі повељи манастира Св. Арханђели у Призрену, Стефан Душан манастиру додељује и дворове у Призрену и приложи царство ми властеличикы царства ми Новака Пецню, сь дворми.[253] Исти владар је, после 1337, манастиру Трескавац потврдио имања и дворове у данашњем Прилепу,[254] а цркви св. Богородице Перивлепте у Охриду је дао у граду горьни дворь и дольни дворь.[255] Краљ Милутин је, обнављајући Грачаницу, манастиру дао Борково место и двор.[256]

Осим што је значио кућу са земљом, под двором се у Србији тога доба подразумевало и црквено и манастирско двориште. Да се сам простор монашког насеља називао двором сведоче и средњовековна документа. Када је челник Радич Поступовић обновио манастир Кастамонит на Светој Гори, 1433. године, приложио је и разне књиге и друге драгоцености за манастирску ризницу. Том приликом је изричито нагласио да се то благо никако не може отуђити — продати, ником поклонити, нити „изнести на дворь изь светаго монастира", тј. цркве.[257] Вук Бранковић је 1377. године, Хиландару приложио манастир Св. Ђорђа у Скопљу, цео његов метох и све што је имао у граду (Скопљу) као и у „двороу што јест светаго Георгиа".[258] У манастиру Св. арханђела код Призрена, Стефан Душан је одредио да световна лица која помажу у манастиру не могу живети унутар манастирске ограде — манастирског двора: „Дворане бѣлци да не стое оу дворѣ нь да имь се да стань изьвнь монастыра".[259] Један запис на зидовима улаза у Ђуришком манастиру на Овчем пољу, изнад села Сопота, сведочи да се градило на манастирском двору (огради): „вь лто /ЗРГ·СИ/ дворь сь гради с(в)".[260] Уопштено гледано, под двором се подразумевао ограђен простор са одговарајућим грађевинама унутра. Величина таквог имања је била променљива, као

□

Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978; Đ. Bošković, P. Mijović, M. Kovačević, *Ulcinj*, I, Београд 1981; М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982; Г. Симић, *Голубачки град*, Старинар 33—34 (1984) 71—86; S. Ćirković, *Unfulfilled Autonomy. Urban Society in Serbia and Bosnia*, Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times (izd. B. Krekić), Berkeley — Los Angelos — London, 1987, 158—184.

237 А. Дероко, *Смедеревски град. Становање у једном нашем средњовековном граду и још неки други нерешени проблеми*, Старинар 2 (1951) 59—98; М. Ковачевић, *Профана архитектура средњовековног Крушевца. Резултати досадашњих истраживања*, Старинар 30 (1980) 13—29.

238 Вид. напомену 236 овог рада и уп. В. Јовановић, *Средњовековни град Звечан*, Старинар 13—14 (1965) 137—150.

239 Подаци из Дубровачког архива цитирани према Р. М. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик СКА 66 (1926) 67 и напомена 81 (*Lib. Virid.*, гл. 118, чл. 1—8; за креч и његову употребу *Lib. Virid.*, гл. 96, чл. 17—18).

240 И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 16 и даље.

241 I. Manken, *Dubrovački patricijat u XIV veku*, Beograd 1960, 159, 190, 360.

242 *Византијски извори*, IV, 227—228.

243 И. Микулчић, *Тердини*, 127.

244 В. Мошин и др., *Грамоти*, 97—241.

245 О царској палати и о дворцу уп. С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, ЗЛУ 20 (1984) 67—83; о двору и могућим тумачењима уп. С. Новаковић, *Пронијари и баштиници (спахије и читлук сахибије). Прилог проучавању непокретне имовине у Србији XIII—XIX века*, Глас СКА 1 (1887) 34 и даље.

246 *Законик цара Стефана Душана* (ур. Н. Радојчић) 67 и превод 124.

247 *Исто*, 64, чл. 113; уп. Б. Гардашевић, *Патријаршијски и царски двор као место азила по Душановом законику*, Гласник српске православне цркве 28 (1947) 168—172.

248 С. Новаковић, *Законски споменици*, 640.

249 *Исто*, 584.

250 *Записи и натписи*, I, 44, бр. 126.

251 А. В. Соловјев, *Одабрани споменици*, 148.

252 С. Новаковић, *Законски споменици*, 610—611.

253 *Исто*, 684—685; 700.

254 *Исто*, 670.

255 А. В. Соловјев, *Одабрани споменици*, 128.

256 С. Новаковић, *Законски споменици*, 635.

257 *Исто*, 551.

258 *Исто*, 452.

259 *Исто*, 697.

260 М. Павловић, *Запис код Ђуришког манастира*, ГСНД 15—16 (1936) 363—364.

што се види из призренског документа: Доброславин двор би одговарао данашњој кући са баштом, док је манастирски двор истовремено обједињавао многобројне грађевине. У опису живота архиепископа Данила се укратко говори о његовом двору, који је подигао у месту „Єльшьци" У двору је изградио високе грађевине — палате и цркву посвећену архистратигу Михаилу (архистратига Михаила)", која је била живописана. Цркви је ту поставио закон, а дао је и друге потребне драгоцености (типик и ризницу).[261] Изгледа да се нека врста дворова налазила и у административном центру обласне црквене управе. Тако је још архиепископ Никодим подигао цркву у месту „Лизица", где је била „икономиꙗ области црьковные", а Данило је „*место обновио и цркву пространију подигао и кулу испред цркве надградио*".[262]

Највероватније је да су и властелински дворови при насељима средњовековне Србије, или на имањима изван насеља, били планирани као ограђено газдинство које је обједињавало просторе за становање и друге грађевине — кухиње, оставе, радионице. Да је двор значио нешто што се разликује од куће показује и документ којим деспот Стефан Лазаревић, 1411. године, дарује села Хиландару. Он та села ослобађа од неких обавеза и од „градєнию коукꙗ и дворовь".[263] Како данас изгледа, имућнији су на свом двору градили и баштинску — придворну цркву — придворицу, за коју је епископ морао да рукоположи духовника. Ово питање је решавао и Душанов законик, кроз чланове о баштинској слободи и о духовницима.[264] Баштинску придворну цркву је могао отуђити једино њен ктитор — властелин — који ју је могао поклонити или ставити у зависан положај, како предвиђа Законик чланом 45, а такво право нису имали чак ни цар, патријарх или епископ. На манастирским имањима се помињу придворице, које су поклањане манастирима, заједно са насељеним дворовима, и које је документима потврђивао владар, као неотуђива добра, с обзиром да се једном поклоњена баштинска црква — придворица — није могла одузети.[265] У повељи обновљеног Хтетовског манастира, Стефан Душан са Урошем прилаже и „Прибца сь црьковию светымь Георгыюемь сь родом и сь дворани".[266] И свом манастиру Св. арханђела у Призрену приложио је „црькввь светаго Стефана сь вьсѣмь дворомь".[267] а манастиру Трескавцу даје неколико метоха са црквама у Прилепу.[268] У повељи Лазара Хребељановића манастиру Раваници, помиње се село Придворица, у којем се вероватно налазио двор са црквом[269], а у оснивачком документу манастира Дренче, који одобрава кнез Лазар 1382. године са патријархом Спиридоном, Дренчи се даје и „дворь оу Неоупаре сь пидворицомь".[270] Дворови са придворним црквама, или само дворови, представљали су значајан економски потенцијал за манастире, с обзиром да се њихов живот одвијао у оквиру засебног, добро снабдевеног имања. Један позни препис Студеничке повеље показује да је манастир чувао своје пчеле у „Расины оу Роудвница", дакле у Руденици у којој је крајем XIV века изграђена црква,[271] а у истом документу се помиње и нека придворна црква у близини Студенице.[272]

Документа пружају несумњиве доказе о дворовима и придворицама, али, не дају податке о томе како су били изграђени, нити како су просторно организовани. О дворовима српских владара се у науци говорило[273], али су се закључци заснивали на паралелама из ширег круга земаља, с обзиром да у то време нису предузимана археолошка истраживања и да нема сачуваних објеката, изузев у ретким случајевима, као што је то у утврђеном граду Смедереву.[274] Средњовековни српски престони дворови су у дужем раздобљу били концентрисани у руралном простору око некадашњег језера на Косову. И византијски извори доносе, додуше скромне, вести о изгледу српских владарских престоница, из којих се види да је двор у XIII столећу изузетно скроман[275], док је у XIV веку много раскошнији и по церемонијалу се угледа на византијску средину.[276] Јован Кантакузин доноси кратке вести о Душановом двору у Паунима из 1342. године[277], али опис двора српског владара, како данас изгледа, није морао бити реалан, већ је пре усаглашен са његовим познавањем царске палате

□

[261] *Данило*, 374.

[262] *Данило*, 375.

[263] С. Новаковић, *Законски споменици*, 466.

[264] *Законик цара Стефана Душана* (ур. Н. Радојчић), 45, бр. 11; 51, бр. 45.

[265] *Исто*, 52, бр. 47.

[266] С. Новаковић, *Законски споменици*, 659.

[267] *Исто*, 685.

[268] *Исто*, 664—667.

[269] F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 197; село је убицирано данас као Дворице, уп. Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Манастир Раваница — Споменица, 90.

[270] С. Новаковић, *Законски споменици*, 763.

[271] Л. Мирковић, *Руденица*, Прилози КЈИФ 11 (1931) 86—87.

[272] П. Ј. Шафарик, *Památky*, 94.

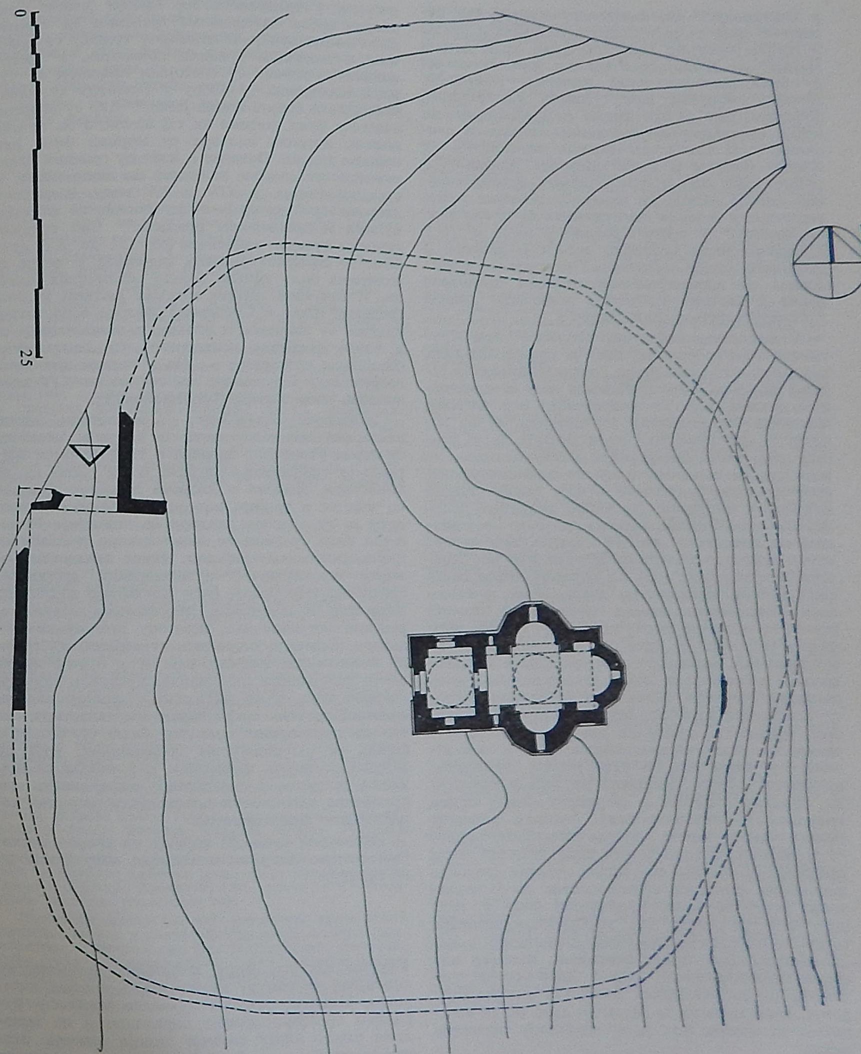
[273] Најважније студије о српским престоницама, уп. С. Новаковић, *Немањићске престонице Рас — Пауни — Неродимља*, Глас СКА 88 (1911) 1—54; M. Popović, *La résidence du despote Đurađ Branković dans le châtelet de la forteresse de Smederevo*, Balcanoslavica 7 (1979) 101—112; С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, ЗЛУ 20 (1984) 67—83. У ширем контексту Балкана о двору уп. Р. М. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик СКА 66 (1926) 3—121 (паралелу кнежевом двору у Конавлима покушао је да нађе М. Чкеља, *Један пример народног неимарства из села Дечана*, ГСНД 16 (1934) 217—220, али његова поређења немају чвршћу основу с обзиром да су сведена на само један пример). О босанском двору писао је Р. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoleću*, Sarajevo 1973; И. Здравковић, *Дубровачки дворци: анализа архитектуре и карактеристика стила*, Београд 1951; исти, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970; И. Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд 1975.

[274] М. Поповић, *нав. дело*, 101—112.

[275] Вести Пахимера о Урошевом двору из 1267—1269. уп. *Византијски извори VI*, 26—27.

[276] Вести Теодора Метохита о двору краља Милутина, *Византијски извори VI*, 110 и даље.

[277] Вести Јована Кантакузина, *Византијски извори VI*, 386 и даље.

21. Манастир *Наупара* — *придворица, крај XIV века* (по С. Поповић)

у Цариграду.[278] Из наведених византијских извора се види да се у близини налазила и црква, а крајем прошлог века постојали су и остаци цркве[279] на Косову, у области у којој се зна да су била престона места династије Немањића. Према поменутом опису Јована Кантакузина, Душанов двор је био имање са грађевинама, од којих су поменуте само капија, зграде и двориште.[280] О траговима српских резиденција на Косову сведочи и више црквених грађевина у рушевинама, као и фрагментарни остаци камених зидова обзиђа уз цркву Св. Николе у Неродимији, у којој се претпоставља да је био двор на Косову.[281] У граду Прилепу, у којем су се у Душаново време налазили метоси — дворови и придворне цркве манастира Трескавца — археолошки су идентификовани трагови придворне цркве и камених грађевина разноврсне намене у оквиру властелинског двора.[282]

У данашњем манастиру Наупари[283] код Крушевца, који се помиње, како је раније наведено, као придворица манастира Дренче,[284] налази се једини до данас идентификовани двор са придворном црквом, који је тако одређен и у писаним изворима. Истраживања тог простора су на почетку,[285] али први резултати указују да је простор око цркве био ограђен каменим зидом, уз који су, на западном делу до сада откривеног простора, биле наслоњене зграде, такође, зидане каменом и малтером. На основу резултата испитивања првих сонди, изгледа да је реч о једнослојном локалитету из XIV столећа, који је, као метох припадао манастиру Дренчи, али тек започета истраживања још не пружају више података о самој архитектури двора. Ипак, и на основу откривених делова грађевинске целине (црт. 21), може се закључити да је његова просторна организација била по типу слична, ако не и идентична, манастиру истог раздобља. Западни спољни обимни зид, који је ограничавао двор данашње Наупаре, зидан је у неправилном слогу ломљеним каменом, везаним кречним малтером. Идући од запада ка северу, зидно платно прати изохипсу терена, окружујући и ограничавајући комплекс. До сада једина, делимично откривена камена грађевина на западу показује да су неки објекти у дворишту били чврсто грађени. На западном делу, наспрам улаза у цркву, обимни зид се прекида (пронађени остаци су у најнижим зонама или само темељи) и по положају у односу на остале делове спољашњег обима може се претпоставити да је у питању место на коме се налазио улаз у двор (црт. 21). На основу тих малобројних остатака може се наслутити просторна концепција у којој је придворна црква заузимала значајно место на највишој тачки платоа. Није могуће проценити да ли се црква налазила у средишту двора, како изгледа, и да ли је двор од почетка грађен за монахе или је ту функцију накнадно добио.

Сасвим ограничени подаци о тој придворици не пружају чвршћу подлогу за доношење општијих закључака. Али, на основу тих материјалних доказа, као и оних раније наведених из прилепске области, изгледа да су имућнији дворови у средњовековној Србији имали придворне цркве са здањима грађеним од камена (што не искључује и мешовиту градњу са дрветом) и помоћним дрвеним објектима. У грађевинама на имању су постојали простори за чување намирница (у двору у Прилепу су идентификоване бројне житне јаме).[286] Ако су дворови властеле били грађени на тај начин, а за то има доказа, дворови владара су морали бити још чвршће зидани. Потпору о изгледу српских средњовековних дворова налазимо на више места. У суседној Босни, у XIV и XV веку, владарски дворови су били грађени од камена, са зиданим кућама и придворним црквама.[287] Сви средњовековни српски манастири од XII до XV века били су ограђени каменим зидовима, у чијим су оквирима биле камене зграде различитих намена. И сачуване палате српских деспота у Београдском граду и Смедереву сведоче о изузетној градњи — каменом и опеком у комбинацији са дрвеним скелетом (Смедерево), са декоративно обрађеним прозорима — као и остаци цивилних грађевина у Крушевцу, где се крајем XIV века налазио двор Лазара Хребељановића.

Владарске задужбине — манастири, затим владарска престона места и дворови властеле су поред утврђених градова и тврђава били најважније грађевинске целине епохе. Ако су се манастири, градови и дворови властеле градили од чврстог и трајног материјала, не треба веровати да су дворови владара из династије Немањића били грађени са мање пажње и слабијим грађевинским материјалом. Неки закључци ранијих истраживача[288] о владарским дворовима средњовековне Србије биће значајније допуњени, вероватно и измењени, резултатима нових теренских истраживања, поготову што су се заснивали (барем у упоредним студијама) на грађи из византијске средине, која је у новије време битно допуњена и проширена. У сваком случају, дворови који су се налазили у оквиру властелинстава српских средњовековних манастира, често са придворним црквама, били су ограђена имања са одговарајућим грађевинама, која су заједно са својим житељима, и у складу са њиховим статусом у друштвеној хијерархији, доприносила економском потенцијалу укупног манастирског властелинства.

Придворне цркве,[289] које су са двором постајале својина великих манастира, нису могле да се отуђују.

* * *

Укупан садржај који дефинише манастирску просторну структуру је по својој намени хетероген. Монашко насеље и његова имања у руралном простору постоје паралелно и на неколико равни имају особене линије развоја. Језгро система — ограђени манастир — у погледу просторне диспозиције има готово непроменљиву просторну иконографију са јасно одређеним функцијама. Насеља — села, засеоци, дворови, градска имања са кућама — живе паралелно са језгром, али су по свом садржају флексибилнији

и промене у том делу просторне структуре следе развојни пут цивилних насеља епохе. Економски потенцијал манастира, који се често испољавао и кроз његово градитељство, био је у непосредној вези са снагом руралног простора. Његов сакрални смисао остаје и његова суштина а спољни — световни простор био је ослонац његовог развоја.

□

[278] *Исто*, 390, нап. 108.

[279] Б. Нушић, *С Косова на сиње море. Белешке с пута кроз Арбанасе 1894. године*, Београд 1902, 7—8; исти, *Косово — опис земље и народа*, II, Нови Сад 1903, 50.

[280] *Византијски извори* VI, 390.

[281] И. Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд 1975, 121 и даље.

[282] Б. Бабић, *Материјалната култура*, 44 и даље.

[283] Наупара је постала манастир у време обнове 1835. године. Није познато да ли је била манастир од почетка. Уп. *Записи и натписи*, II, 4096.

[284] С. Новаковић, *Законски споменици*, 763.

[285] Истраживања комплекса Наупаре је предузео Републички завод за заштиту споменика културе из Београда 1985. године. Руководилац истраживачког пројекта је Светлана Мојсиловић-Поповић. Пробна археолошка истраживања су изведена у две етапе 1985. и 1986. године. Радове је водила археолог Милица Јанковић са сарадником археологом Драганом Богосављевићем. Извештаји о резултатима археолошког сондирања су у документацији Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду.

[286] Б. Бабић, *Панагириште Прилеп*, 1—9.

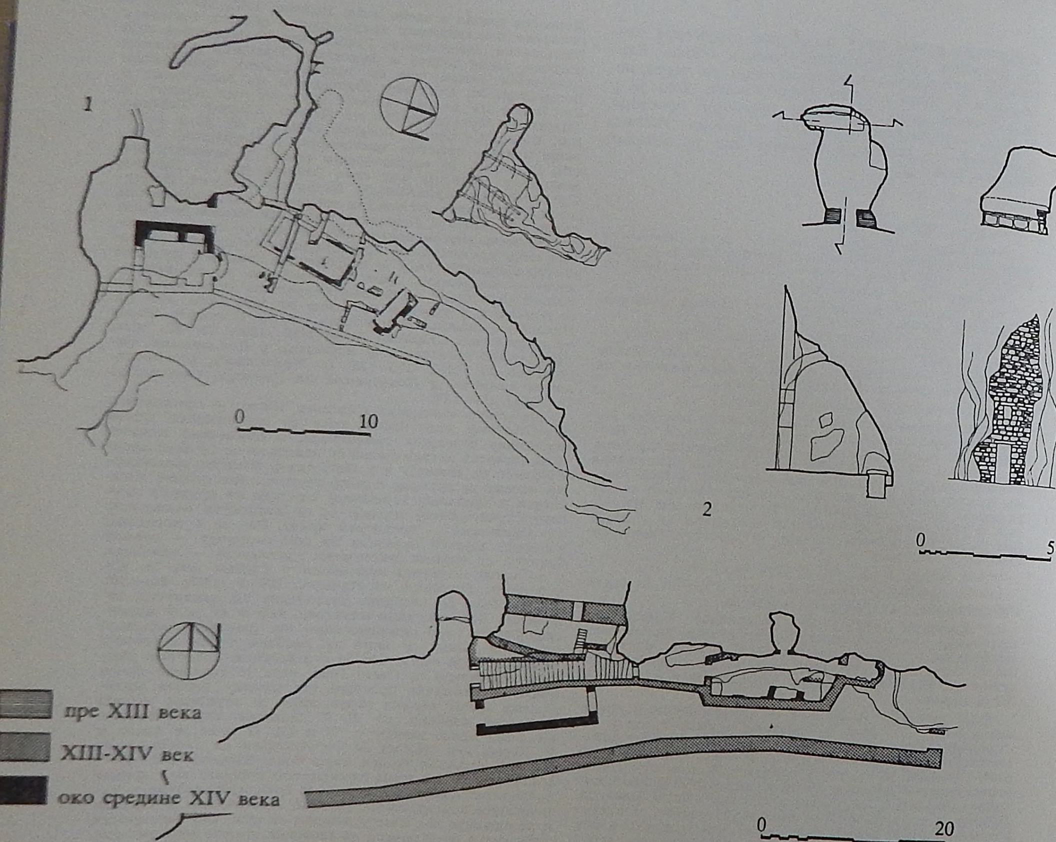
[287] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 24 (план Бобовца); 161 (план двора — Сутјеска).

[288] Наведена студија Ст. Новаковића, *Немањићске престонице*, говори о византијским кућама, према тада савременим проучавањима Ch. Diehl, *Manuel d'art Byzantin*, Paris 1910. Слика о византијским кућама је данас другачија. Преглед најважније литературе у нап. 206 и 207 овог рада.

[289] О придворним црквама — придворицама, изграђеним у XIV и XV веку у моравској Србији, писао је Ђ. Стричевић, *Два варијетета плана цркава моравске архитектонске школе*, ЗРВИ 3 (1955) 213—232. Стричевић говори о битним разликама у хоризонталном плану између манастирских и придворних цркава те епохе. Манастирске цркве (Раваница, Љубостиња, Ресава, Нова Павлица, Дренча), о чијем манастирском статусу сведоче и писана документа, имају основу развијеног типа триконхоса, док цркве које он сматра искључиво придворицама имају план сажетог триконхоса. На списку придворица су према томе следеће црквене грађевине: Св. Андреја на Тресци, Ждрело (данас Горњак), Лазарица у Крушевцу, црква у Лешју, Наупара, Каленић, Велуће, Руденица, Сисојевац, црква на гробљу у Смедереву и Павловац на Космају. Од свих поменутих цркава, у изворима се једино за Наупару изричито каже да је придворица (документ о оснивању Дренче из 1382. године уп. Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 763).

Наведеном списку сажетих триконхоса треба додати комплексе цркава у данашњој Горњачкој клисури: Благовештење и Митрополија (уп. Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, Старинар 1 (1950) 185—218), Лепенац (уп. М. Ковачевић, *Манастир Лепенац на Расини*, Старинар 23 /1974/ 73—89), Милентија (уп. Г. Томић, *Једна варијанта у оквиру моравске школе*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 249—261), и неколико неистражених триконхоса у области Расине у Будиловини, Јованчевици, Грабовници. Списак тиме није исцрпен, треба додати и задужбине Балшића у области Скадарског језера, где су такође сажети триконхоси: Богородица на Старчеву, Богородица на Морачнику и Св. Ђорђе на Бешкој Горици (планове тих цркава је објавио P. Mijović, *Vječno na Krajini*, Zbornik Virpazar, Bar, Ulcinj, Cetinje — Beograd 1974, 35, 36, 37 и 42), и више цркава, сажетих триконхоса, у Петрушкој области, од којих је најзначајнија црква у манастирском комплексу Намасија код села Забрега (уп. Р. Прокић, *Средњовековна архитектура Петрушке области*, Крагујевац 1986). Према најновијим теренским истраживањима, цркве у Милентији, Павловцу, Намасији, идентификоване су као манастирске цркве, што не иде у прилог Стричевићевој претпоставци. Карактеристичан пример је манастир Павловац, који је изграђен на старијем култном месту — некрополи. Било би необично да се властелински двор гради на бившој некрополи. Исти манастир се помиње и у турским пописима из XVI века, као Св. Никола са имањима и монасима (уп. М. Поповић, *Манастир Павловац*, Старинар 30 за 1979 /1980/ 75—81; исти, *Археолошка ископавања у манастиру у Павловцима*, Саопштења 13 /1981/ 115—125; С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају*, Саопштења 13 /1981/ 127—146).

На основу наведених података, тешко је прихватити Стричевићеву тезу према којој су манастирске цркве искључиво развијени триконхоси, а придворне сажети. Нова теренска истраживања су показала да су комплекси у Расини, на Космају и у Петрушкој области, манастирска насеља са црквама сажете триконхалне основе. Комплекси у данашњој Горњачкој клисури не пружају потпору Стричевићевој тврдњи да су подигнути искључиво као баштинске — придворне цркве. Реч је о монашкој колонији која се налазила на том подручју — већину братства су чинили светогорски пустињаци — исихасти, у то време изузетно поштовани у Србији (уп. Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, ИЧ 3 /1952/ 85—106). Такође, било би необично да ниједна од поменутих задужбина Балшића није манастир, као и да је у моравској Србији било основано само пет (раније наведених) манастира. Мени се чини да проблем треба другачије решавати. Пре свега, реч је о усвојеном црквеном програму, пренетом са Свете Горе, који је захтевао бочне конхе — певничке просторе (на цртежу основе манастирске цркве Велике лавре, виде се поређани монаси у бочним конхама, уп. В. Г. Барскии, Странствованія III, план цркве између с. 76 и 77). О томе је писао и V. Korać, *Les origines de l'architecture de l'école de la Morava*, Moravska škola i njeno doba, Beograd 1972, 157—168. Да би се тај план (триконхоса) поновио код цркава различитих димензија, морало је бити прилагођено и одговарајуће конструктивно решење. Купола, као централни и најважнији део конструктивног склопа, код развијених триконхоса се ослањала на слободно стојеће стубове или, код сажетих основа — преко прислоњених стубаца и лукова. У првом случају је реч о објектима већих димензија, а у другом о ужим и краћим грађевинама. Избор плана је, како се види, у директној зависности од укупних димензија грађевина. Такво архитектонско решење не захтева истовремено и аутоматску поларизацију на манастирску и придворну цркву. Није спорно да је план неких придворица (као Нупаре), с обзиром на мање димензије, сажети триконхос, а неких пространих манастирских задужбина (Раванице, Ресаве итд.), развијени триконхос. Али то истовремено не значи да неке манастирске цркве, мањих димензија (Павловац, Милентија, Намасија) у моравској Србији нису биле сажетог триконхалног плана. Према томе, црква чија је основа сажети триконхос може бити придворна, али исто тако и манастирска.

22. Св. Михаило у Расу, XIII век (по Ђ. Бошковићу)
a. стамбена пећина
b. цистерна
c. житница
23. Петар Коришки, XIII—XIV век (по О. Кандић)
a. испосница

ПЕЋИНСКИ МАНАСТИРИ И ИСПОСНИЦЕ

Путеви развоја анахоретског живота у средњовековној Србији нису сасвим расветљени, нити се довољно зна какав је био однос новонасталих киновија у XII столећу према том облику монашког живота. Најстарији вид монаштва је свакако анахоретски,[1] а тек Трулским сабором (692) одређено је да се њему може посветити само онај ко је најмање три године провео у киновији.[2] То правило је важило само за монахе, док су монахиње могле да живе једино у киновији.[3] Први српски манастирски устав, за манастир Студеницу, не прописује испоснички живот. У светогорској монашкој средини, још од Атанасија, оснивача Велике лавре, манастирским типиком је било одређено да пет монаха може да живи исихастичким животом, у посебним испосницама изван заједнице, што се, на пример, није дозвољавало у чувеном Студитском манастиру.[4] Сава Немањић је уз Хиландар основао ћелију у Кареји. О томе пишу и његови биографи, а најбоље сведочанство је устав који је саставио за своју ћелију. У њој је могло да борави до три монаха.[5] За сада остаје непознато да ли је Сава у Србији, као што је то учинио на Атосу, основао испосницу уз манастир Студеницу. Две такве ћелије постоје данас недалеко од манастира, у клисури реке Студенице, познате као Горња и Доња испосница.[6] Народна традиција их везује за св. Саву, али осим предања за сада нема других сведочанстава да је заиста био њихов оснивач. Те испоснице су живописане у XVII столећу, што потврђују и остаци фресака.[7] Претпоставља се да је реч о обнови и да оба здања припадају средњовековном раздобљу. Горња испосница је посебно занимљива, јер осим мале цркве, посвећене св. Ђорђу, има и грађевину за становање, смештену у овалном удубљењу у стеновитој литици, уз које је прислоњен лучни сегмент зида, грађеног од ломљеног камена (црт. 22). Скучен простор није дозволио ширење објекта у приземљу, већ је целокупно здање по висини обједињавало четири просторије.[8] Осим студеничких испосница, које су биле основане у близини велике киновије и које, на жалост, нису поуздано датоване, у области Раса постоји пећински манастир, који је вероватно изграђен крајем XII или почетком XIII столећа.[9] На заравни усеченој у стрме стеновите литице, испод утврђења[10] које се налазило на врху, сазидана је мала једнобродна црква на отвору овеће пећине, с којом је чинила грађевинску целину (црт. 22). Северозападно од цркве је друга, мања пећина, чији је отвор преграђен зидом, а унутрашњи простор, издељен по висини дрвеним међуспратним преградама, користио је за становање. На омањем платоу испред тих здања сазидане су две правоугаоне грађевине: већа, постављена паралелно са стеновитом литицом, и недалеко од ње мања, утемељена својом дужом страницом управно на стену. Претпоставља се да је манастир с источне отворене стране, где се простор завршавао стрмим литицама, био ограђен зидом, а да се улаз налазио с једине приступачне, североисточне стране. Поменуте грађевине, сазидане на простору изван пећине, идентификоване су као цистерна и житница, на основу сачуваних трагова водонепропустљивог малтера на њиховим унутрашњим зидовима.[11] Оскудни остаци живописа на преосталим, западним, зидовима цркве, не откривају коме је храм посвећен, али неки други подаци указују да је могао бити посвећен архангелу Михаилу.[12] У оближњим стеновитим литицама, које су се продужавале изнад јужне обале Себе-

□

[1] D. J. Chitty, *The Desert a City*, Oxford 1977.

[2] Уп. *Mansi*, XI, 964.

[3] A. M. Talbot, *A Comparison of the Monastic Experience of Byzantine Men and Women*, Byzantine Saints and Monasteries (Hellenic College Press), Brokline, Massachusetts 1985, 14 и даље.

[4] Уп. J. Leroy, *La conversion de S. Athanase à l'idéal cénobitique et l'influence Studite*, Le Millénaire du Mont Athos, I, 101—120.

[5] Карејски типик, вид. *Списи св. Саве и Стевана Првовенчанога* (ур. Л. Мирковић), 30; *Списи св. Саве* (ур. В. Ћоровић), 5 и даље; Ф. Гранић, *Црквено-правне одредбе Карејског и Хиландарског типика Св. Саве, О келиотима у вези с аналогним одредбама грчких манастирских типика*, Прилози КЈИФ 16/2 (1936) 189—198; Л. Мирковић, *Скитски устави св. Саве*, Братство 28 (1934) 1—5.

[6] Уп. Р. Станић, *Споменици градитељства од XIII—XVII века у околини Студенице*, Благо манастира Студенице (каталог САНУ), Београд 1988, 256—258. Преглед литературе о студеничким испосницама уп. Б. Мелцер, у *Благо манастира Студенице* (каталог САНУ), Београд 1988, 370—371.

[7] Р. Станић, *нав. дело*, 257—258.

[8] С. Темерински, *Горња испосница у Савову код Студенице*, Зборник радова Осам векова Студенице, Београд 1986, 257—260.

[9] Đ. Bošković, *Apercu des résultats de recherches archéologiques à Ras et des problémes qui s'y rapportent*, Balcanoslavica 6 (1977) 66—69; исти, *Археолошка истраживања пећине-испоснице у Расу*, Новопазарски зборник 1 (Нови Пазар 1977) 15—36.

[10] М. Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987.

[11] Ђ. Бошковић, *нав. дело*, нап. 9.

[12] Уп. Ђ. Митровић, *Ликовни и писани документи пронађени у пећини „Испосници" на Расу*, Саопштења 14 (1982) 221—230.

чевске реке, а испод поменутог утврђења, постоје многобројне мање пећине које су насељавали испосници, о чему сведоче трагови живописа у њима, као и у стене уписани цртежи, знаци и натписи. Један од њих говори да је њихов творац припадао заједници монаха при храму Светог Михаила Арханђела,[13] што се може односити на поменути пећински комплекс са црквом у близини. Тај податак би могао да послужи и као потпора претпоставци да је пре реч о пећинском манастиру него о испосници, како је у науци претпостављено.[14] Сачувани просторни склоп са црквом и низом грађевина за становање у пећинама, али и изван њих, са некрополом уз цркву из времена градње, такође иду у прилог мишљењу да је у питању пећински манастир, а не испосница. Обе пећине уз цркву су служиле за становање, а можда су имале и још неку намену. У унутрашњем простору у приземљу откривена су ложишта, а у малој пећини југозападно од цркве пронађени су метални предмети који наговештавају да је један део коришћен као радионица.[15] Пећински простор иза цркве изгледа да није имао спратове, док је друга мања пећина била издељена, поред приземља, на још три спрата, од чијих су се дрвених греда сачувала удубљења уклесана у стену.[16] Јужни простор испред цркве у наставку изван *Велике пећине*, био је покривен дрвеном кровном конструкцијом, од које се задржао траг на јужној стеновитој литици. Не зна се како су изгледали и од чега су били изграђени надземни делови цистерне и житнице. Монашки живот на том простору, на основу млађих градњи и археолошког материјала, трајао је кроз цео средњи век, а судећи по забележеним знацима, цртежима и натписима у околним испосницама, вероватно се наставио и под турском управом.

Друга монашка пећинска насеобина, која се развила око старије испоснице чувеног пустиножитеља, јесте манастир Петра Коришког с краја XIII столећа.[17] На узаном природном проширењу стеновите литице, у којој се првобитно налазила само пећина-испосница, постепено ја стварано монашко насеље с малом црквом, које су насељавали следбеници Петра Коришког (црт. 23). У пећини испосници, чији је природни отвор био затворен зидом, налазио се и његов гроб. Претпоставља се да су се ту још за његова живота населили монаси, његови следбеници, који су, према речима средњовековног писца, по изричитој жељи славног испосника припремили за њега гробницу у дну пећине, подзидавши стране ломљеним каменом.[18] Изван пећинске испоснице, можда већ крајем XIII и у току XIV века, узани простор стеновитог прилаза је вештачки проширен. Сазидана је конструкција од стубаца, међусобно лучно повезаних и утемељених на нижој платформи, који су омогућили да се испред испоснице обликује црква. Целокупан простор испоснице је био живописан,[19] а трагови фресака постоје и на сачуваним зидовима сакралног здања. Северозападно од цркве, у овећем простору између стеновитих литица, налазило се здање у којем су се, распоређене по спратовима, налазиле манастирска трпезарија, кухиња у приземљу и ћелије монаха.[20] Та грађевина је сигурно имала четири спрата, јер и данас постоје удубљења за греде међуспратних конструкција на унутрашњем зиду објекта. Манастир је обухватао и нижу платформу, са којом су црква, испосница и ћелије биле повезане каменим степеништем, делимично зиданим, а делимично уклесаним у стену.[21] Степениште је било наткривено, а за кровне покриваче, на том месту и на другим где их је било, коришћене су камене плоче, чији су фрагменти откривени у току истраживачких радова. Целокупан комплекс је био ограђен зидом, који се налазио на доњој платформи, а у манастир се улазило вероватно са најприступачније, источне стране,[22] одакле је водила стаза према реци у подножју камених литица.

Стварање манастира око пећинске испоснице не представља изузетак у ширем контексту хришћанског Истока. Изузетно чувен монашки центар, који се развио уз испосницу Св. Неофита на Кипру, само је једна од низа паралела на просторима Византијског царства, или оних под снажним утицајем Византије.[23] У Бугарској у Ивановом Долу[24] постојала је такође у XIII столећу, пећинска испосница, слична овој Петра Коришког, а многобројне монашке колоније у пећинским манастирима Кападокије у XI столећу указују на распрострањеност таквог типа манастира у окриљу источне цркве.[25] Свакако се не могу успостављати непосредне грађевинске подударности у тако широком географском и хронолошком распону. Постојање таквих манастира у средњовековној Србији може се објаснити само у склопу познавања и преношења свих облика монашког живота на шире просторе источног православља, које, сасвим извесно, нису спутавале државно-политичке границе.

Да је манастир Петра Коришког био значајан показује и интерес Хиландара, којем је одређен као метох, а касније га је Стефан Душан доделио на уживање (облик харистикије) старцу Григорију.[26] Изгледа да је Григорије био сахрањен у манастирској цркви, а пронађен гроб са остацима *in situ* је можда његов.[27]

Поред пећинских манастира, који су настајали истовремено са великим киновијама крајем XII и почетком XIII столећа, стварале су се и испоснице од којих, на жалост, оне уз једну од најстаријих и најзначајнијих монашких насеобина — Студеницу — нису поуздано временски одређене, већ се прелиминарно датују у шире раздобље средњег века. У почетку XIV столећа, испоснице су осниване уз многе манастире, што треба довести у везу са исихастичким покретом у Византији и његовим одјеком у средњовековној Србији. Уз манастир Дечане, у клисури реке Бистрице, никле су многе пећинске испоснице, од којих се за једну, додуше без сигурнијег ослонца, мисли да је установио Стефан Дечански. Потоњи српски патријарх Јефрем је око 1371. или 1372. године боравио у једној од дечанских испосница, а није искључено баш у тој за коју се сматра да је установио Стефан Дечански.[28] Високо на узаној платформи стеновитих литица Бистричке клисуре, у природном удубљењу у стени, обликована је испосница, која је са спо-

љашње стране имала камени зид (црт. 28). Простор грађевине је у основи био ограничен па је зато по висини издељена на четири спрата дрвеним међуспратним преградама.[29] Улазило се кроз отвор на првом спрату, изгледа помоћу дрвених лествица, за које је у зиду пронађено вертикално лежиште. На другом спрату испоснице се налазило ложиште. Прозорски прорези у зидовима приземља и првог спрата били су изузетно узани, док су на вишим спратовима начињени мањи прозорски отвори. Овај зидани део спољашњег лица је у доњој зони имао коса проширења, која су припадала зиданом постаменту на којем је зид утемељен. Непосредно уз стену, поред те полупећинске грађевине била је сазидана још једна зграда правоугаоне основе са полуобличастим сводом. Она је само делимично очувана па није могуће утврдити чему је све била намењена. Такође, није искључено да се од те друге грађевине, у правцу њеног спољашњег зида, настављао зид којим је целокупан плато био осигуран. За сада нису пронађени трагови живописа на зидовима, што је раније истраживаче навело на помисао да је реч о неком посебном манастирском утврђењу из времена Стефана Дечанског.[30] Имајући у виду податке о дечанским челницима и служби чувања манастира, коју је успоставио његов ктитор, као и положај пећинског здања и начин његове градње, пре би се рекло да је у питању боравиште неког испосника, што не искључује могућност да се у неким изузетно тешким ратним околностима манастирска ризница могла склонити и на такво место. У истој клисури Бистрице у Белаји било је још дечанских испосница. У једној од њих, испосници Св. Богородице, осим трагова живописа на зидовима пећине сачували су се натписи, а 1494. године је у њој написана књига.[31] Пећина је имала и једно узано одељење до којег се стизало кроз отвор у зиду пећине, које је изгледа коришћено као ложиште, јер је дим могао излазити кроз овећу пукотину у стени.[32]

У стеновитим странама Руговске клисуре, код Пећке патријаршије, такође су постојале многобројне испоснице. До њих се долазило стазом уклесаном у стену, а на многим природним отворима стеновитог удубљења били су зидови.[33] У Скопској Црној Гори је средњовековна испосница Св. Илије Бањанског. Црква је изграђена уз стену, а вероватно су у млађем раздобљу призидана још нека здања која се данас налазе прилепљена уз њу.[34] У сливу реке Мируше (притоке Белог Дрима), налазе се две средњовековне испосничке пећине, познате под именом Уљарице.[35] Испред отвора пећинске испоснице сазидана је црквица. Унутрашњи простор пећине, са одељењима обликованим у природним раседима стене, био је живописан, а недалеко од те велике пећине налазила се још једна мања, готово неприступачна, која је такође била живописана. Обе испоснице су из XIV столећа.[36] И у околини Душанових Св. Арханђела биле су испоснице од којих је и данас позната испосница Св. Николе.

У околини манастира Леснова, који је према легенди основао испосник Гаврило Лесновски, а цркву и манастир посвећен архистратигу Михаилу подигао деспот Јован Оливер половином XIV столећа (1341—1349), налазе се многе испоснице и пећинске цркве из истог раздобља.[37] Том времену припада и пећинска црква Св. Варваре, позната као скит Св. Варваре, у којој је повремено боравило и неколико монаха. Она је у непосредној близини имала и гробље, такође уклесано у стену.[38] Изнад манастира, на планинском врху, налазила се пећинска испосница Св. Илије.[39] Пећина је била живописана, служила је као црква, али и као простор за становање, о чему говоре трагови лежаја уклесаног у стену, делови кружног удубљења у стени од жрвња за млевење и још неки трагови дрвених преграда (црт. 29).[40]

[13] Исто, 222 и 227.

[14] Претпоставка Ђ. Бошковића у радовима цитираним у напомени 9.

[15] Уп. Ђ. Бошковић, *Археолошка истраживања пећине-испоснице у Расу*, 17—18.

[16] Исто, 17.

[17] Уп. податке о истраживању и обнови манастира Петра Коришког са детаљним описом архитектуре, О. Марковић, *Остаци манастира Петра Коришког*, Старине Косова и Метохије 4—5 (1971) 409—423 (са старијом литературом).

[18] Исто, 411.

[19] Уп. В. Ђурић, *Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког*, ЗРВИ 5 (1958) 173—202.

[20] Уп. О. Марковић, *нав. дело*, 415—417.

[21] Исто, 415.

[22] Исто, 417.

[23] C. Mango, E. J. Hawkins, *The Hermitage of St Neophytos And Its Wall Paintings*, DOP 20 (1966) 121—206.

[24] А. Василиев, *Ивановските стенописи*, София 1953.

[25] L. Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge Univ. Press, 1985.

[26] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 412—413; А. В. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века*, Београд 1926, 125—127; Р. М. Грујић, *Лична властелинства српских црквених претстојника у XIV и XV веку*, ГСНД 13 (1934) 47—67 (нарочито у манастиру Петра Коришког, 53 и даље); А. В. Соловјев, *Два прилога проучавању Душанове државе*, ГСНД 11, 1—2 (1932) 25—45.

[27] О. Марковић, *нав. дело*, 413.

[28] О дечанским испосницама уп. В. Бошковић у *Дечани*, I, 113—114; О патријарху Јефрему уп. *Житије Светог патријарха Јефрема*, Шест писаца XIV века (изд. Д. Богдановић), Београд 1986, 166 и даље.

[29] Исто, 113.

[30] Исто, 114.

[31] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, IV, 36, бр. 6187.

[32] О испосници у Белаји уп. С. Смирнов, Ђ. Бошковић, *Археолошке белешке из Метохије и Прекорупља*, Старинар 8—9 (1933—34) 264—266; Ђ. Бошковић, у *Дечани*, I, 114.

[33] Белешку о тим испосницама је оставио Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања*, Старинар 8—9 (1933—34) 301.

[34] П. Поповић, *Прилог за студију старе српске црквене архитектуре*, Старинар I (1923) 97.

[35] М. Ивановић, *Испоснице Уљарице и остали српски црквени споменици у сливу реке Мируше, средњовековне Лубижде*, Саопштења 19 (1987) 206—210.

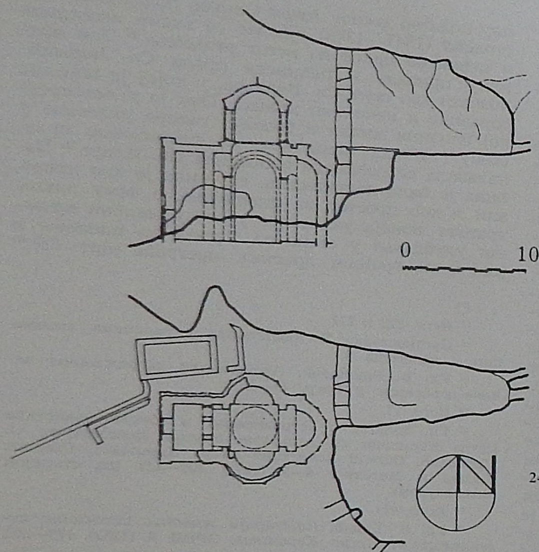
[36] Исто, 210.

[37] С. Габелић, *Непознати локалитети у околини лесновског манастира*, ЗЛУ 20 (1984) 163—173.

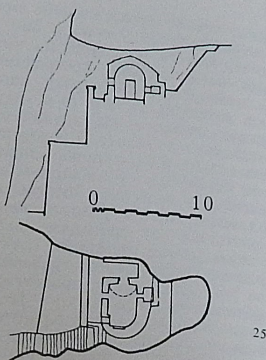
[38] Исто, 168—170.

[39] С. Габелић, *Лесновска испосница св. Илије*, ЗЛУ 18 (1982) 171—187.

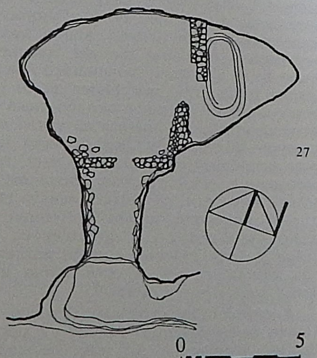
[40] Исто, 171.

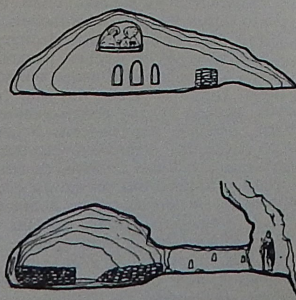

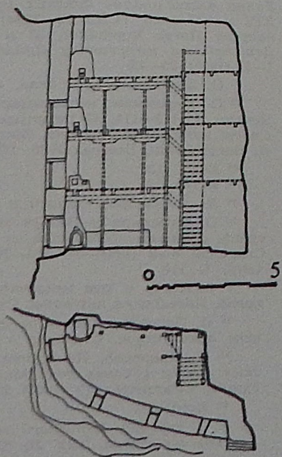
24. Благовештење, Ждрело, XIV век (по Ђ. Бошковићу и М. Цуњаку)

25. Горњак, Ждрело, XIV век (по Ђ. Бошковићу)

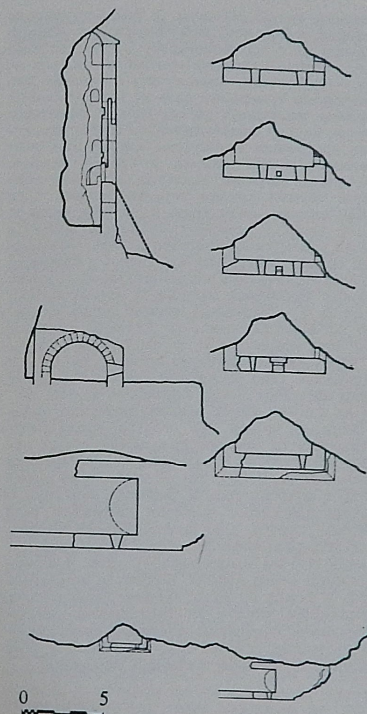

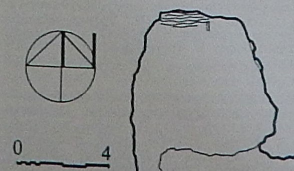

26. Студеница, Горња испосница, XIII—XIV век (по С. Темеринском)

27. Лесново, Св. Богородица, XIV век (по Д. Тодоровићу)

28. Дечани, Испосница, XIV век (по Ђ. Бошковићу)

29. Лесново, Св. Илија, XV век (по С. Габелић)

Према сачуваним фрескама, сликарство је датовано у шире раздобље од половине XV до краја XVI столећа.[41] Да ли је то и време кад је испосница први пут коришћена, за сада остаје отворено питање. У околини истог манастира налази се и пећинска испосница Св. Богородице, настала у XIV столећу.[42] Пећински простор је ужи код улаза, налик природном ходнику, а у унутрашњости се проширује. Ту је простор храма, са остацима фресака, зидом одељен од улаза (црт. 27). Зид је такође одвајао и источни део пећине, омањи простор, за који се мисли да је служио за становање, а можда се ту налазио и гроб испосника.[43] Све поменуте лесновске испоснице су из XIV столећа, и млађег раздобља, што уз остале истовремене испоснице на другим просторима говори о ширем пустињачком покрету у Србији XIV века. Он је изузетно оживео у другој половини и пред крај истог столећа, када су многобројне монашке миграције са Свете Горе и других крајева Истока, под турским притиском, утицале на стварање колонија испосника на просторима Балкана, и то најпре у пећинама или на стеновитом, тешко приступачном терену, као што им је стара традиција налагала. У сличним околностима, и готово истовремено, на недоступним врховима стена настала је и монашка колонија Метеори у Тесалији.[44] И у околини Охрида и Куманова, где је било анахоретског живота, како изгледа, и пре XI столећа, у XIV веку оживљавају многе нове испоснице, које свакако припадају том новом таласу испосничког живота.[45] Он је нарочито подстакнут доласком синаита у Србију крајем XIV столећа,[46] па се у држави кнеза Лазара Хребељановића у то доба оснивају многе монашке колоније у стеновитим пределима, уз природне пећине које су постајале делови манастира.

Манастир са црквом Ваведења пресвете Богородице, Ждрело — данас познат као Горњак — изграђен је око 1380. године заслугом кнеза Лазара Хребељановића,[47] који му је издао две повеље, а једну од њих је потврдио и патријарх Спиридон.[48] Манастир је био намењен колонији монаха који су, предвођени Григоријем Синаи-

□

[41] *Исто*, 186.

[42] Д. Тодоровић, *Лесновска испосница свете Богородице*, Зограф 8 (1977) 59—62.

[43] *Исто*, 59.

[44] D. M. Nicol, *Meteora. The Rock Monasteries of Thessaly*, London 1975.

[45] О испосницама у околини Куманова уп. С. Радојчић, *Црква у Коњуху*, Одабрани чланци и студије 1933—1978, Нови Сад 1982, 25—42. О охридским испосницама вид. М. Злоковић, *Пећинска црквица Успење у Калишту код Охрида*, Старе цркве у областима Преспе и Охрида, Старинар 3 (1924—25) 148; Ђ. Мано-Зиси, *Цркве у околини Охрида*, Старинар 6 (1931) 136—137; Ђ. Бошковић, К. Томовски, *Средњовековната архитектура во Охрид*, Зборник на трудови, посеб. изд. Охрид 1961, 98—99. Преглед архитектуре пећинских цркава и испосница, уп. V. Korać, *L'architecture du Monde Serbe, Le aree omogenee della Civilta' Rupestre nell'ambitio dell'Impero Bizantino: la Serbia*, Galatina 1979, 132—137.

[46] Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 101—134.

[47] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 193—195 и 212—214. О историји тог подручја М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 84—112.

[48] Уп. Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, ЗФФУБ 12/1 (1974) 359—362.

том, учеником чувеног Ромила који се по доласку са Свете Горе настанио у близини Раванице, били посебна скупина пустиножитеља, о чему сведочи и простор који су одабрали за своје боравиште.[49] На високој заравни, усеченој у стрму стеновиту литицу, утемељена је манастирска црква, ограђена са јужне, источне и западне стране зидом, док је на северу стена. Високо у стени изнад главног храма је пећина, у коју је смештен мањи сакрални објекат посвећен св. Николи (црт. 25).[50] Манастирска црква је тек недавно делимично археолошки истражена, а остали простор није испитан. На јужној страни је већа савремена грађевина, вероватно над темељима неког средњовековног здања. Манастиру је оснивачком повељом додељено властелинство са око тридесет насеља.[51] У близини манастира Ваведења налазило се још неколико монашких заједница, које су биле организоване у сличним просторним условима. На тешко приступачном платоу, испред овеће пећине, налазила се манастирска црква посвећена Благовештењу, изграђена крајем XIV столећа (црт. 24). У овом манастиру је боравила група монаха, чије су ћелије биле у унутрашњости пећине. Довољна висина шупљине у стени дозволила је да се простор подели на спратове (два), а они су се једном страном ослањали на спољашњи зид од камена, који је затварао природни отвор пећине. Изван ње се распознају остаци других грађевина које су биле прислоњене уз стене (северна страна), а неки од зидова, ослоњени на литице, вероватно су се пружали ка западу и ограђивали скучени манастирски простор.[52] Један запис на рукописној књизи из око 1428. године говори да је у тешким временима, после смрти деспота Стефана Лазаревића, у манастиру Благовештењу, близу града Ждрела, један калуђер преписао јеванђеље у ћелији коју је саградио за себе („и тьмо кѥлїю сьтворь").[53] Недалеко од Благовештења налазе се још неке сакралне целине, од којих се једна зове Митрополија, а у близини тог локалитета је црква посвећена Богородици — Богородица Пречиста. Обе поменуте цркве зидане су крајем XIV столећа, што јасно показују њихов триконхосни архитектонски план и резултати предузетих археолошких истраживања.[54] Поред црквене грађевине, на локалитету Митрополији сачували су се остаци обимних зидова од ломљеног камена, дебљине око 0,8 метара, а на северној страни су разрушени зидови неког спратног објекта четвороугаоне основе. С друге стране реке се такође распознају трагови неких грађевина, које су вероватно чиниле целину са комплексом на десној обали. Није познат ни ктитор ни коме је храм посвећен, осим што је извесно да се налазио у склопу овеће монашке колоније која се груписала око манастира Ждрела.

Просторни план пећинских манастира се битно разликовао од великих киновијских монашких насеља. Разлог свакако лежи у природи и особеностима места на којима су подизани, а, такође, њихово настајање је најчешће било условљено постојањем старије испоснице — око које су следбеници стварали мању монашку заједницу. Међутим, и у тим условима је било спроведено општежиће, као једини вид живљења у монашкој заједници у средњовековној Србији. О томе најбоље сведоче изграђени станови за монахе — ћелије — груписани у заједничкој грађевини, као и манастирске трпезарије које су биле у склопу тих здања. Значајнији развој мањих монашких заједница, које су организоване на тешко приступачним просторима стеновитих литица или речних клисура у XIV столећу у Србији, свакако је последица ширења исихазма из Византије. Изузетно велики прилив страних монаха пред крај XIV столећа, међу њима и синаита, имао је пресудну улогу у стварању монашких колонија овог типа у северним областима Лазара Хребељановића. Правни статус тих манастира у државној и црквеној хијерархији разликовао се од великих ктиторских задужбина владара и властеле. Најпре, реч је о харистикији, давању права на манастир *по милости* неком од чувених пустиножитеља или монаха, који су на дарованом простору изграђивали манастир заједно са својим следбеницима. Тако је Душан Старцу Григорију потврдио манастир Петра Коришког, а кнез Лазар је на сличан начин доделио манастир Ваведење (Горњак), крајем XIV столећа, групи синаита. Архитектура несакралних здања у тим пећинским манастирима је особена, најпре по свом градитељском концепту, где се заправо не може говорити о архитектонском решењу, него пре о адаптацији природних станишта пећинског типа у животни простор. Ово архитектонско обликовање се углавном сводило на изградњу спољашњег зидног платна са отворима — којим је затваран природни отвор пећине. Зидано је ломљеним каменом, а здања су била лишена било каквих архитектонских украса на спољашњим пећинским зидовима. Унутрашњи сакрални простори су били живописани, што је било неопходно у погледу идејног и духовног постојања заједнице.

□

[49] Уп. И. Руварац, *О кучајинским манастирима по записима*, Старинар 2 (1889) 36—42; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 127—128 и 130; Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, ИЧ 3 (1951) 85—106.

[50] О архитектури и о манастиру Горњаку уп. М. С. Ризнић, *Манастир Горњак*, Старинар 2 (1886) 59—64; Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, Старинар 1 (1950) 185—218; М. Цуњак, *Прилог проучавању манастира Горњака у Горњачкој клисури*, Зборник радова *Viminacium 2* (Пожаревац 1988) 41—53.

[51] М. Николић, *Властелинство манастира Ждрела (Горњака)*, ИЧ 20 (1973) 149—155.

[52] О манастиру Благовештењу, Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици северноисточне Србије*, Старинар 1 (1950) 188 и даље, и сл. 15 и 16; Д. Мадас, А. Гајић, *Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури*, Саопштења 15 (1983) 224; М. Цуњак, *Манастир Благовештење, Горњачка клисура*, АП 23 (1982) 158—162; исти, *Манастир Благовештење*, АП 28 за 1987 (1989) 166—167.

[53] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 78—84 № 250.

[54] Ђ. Бошковић, *Средњевековни споменици севроисточне Србије*, Старинар 1 (1950) 187 и даље, и сл. 11 и 12; Д. Мадас, А. Гајић, *нав. дело*, 223—224 и 226—242.

ВРСТЕ МАНАСТИРСКИХ ГРАЂЕВИНА

Грађевине* у манастирском насељу су се међусобно разликовале по архитектури, али и по намени, која је имала значајан удео у одређивању њиховог грађевинског и архитектонског изгледа. У зони становања могу се наћи монашке ћелије заједно са резиденцијом владара или друге црквене властеле, као што су у економском простору заједно оставе, радионице, кухиње, пекаре, а често и млинови. Разнородан садржај манастирских грађевина није могуће идентификовати искључиво на основу истраживања архитектуре, која је често сачувана фрагментарно и не пружа довољно података. Чак ни остаци материјалне културе, предмети за свакодневну или посебну употребу, или трагови намирница задржани у ретким оставама, не могу бити једини доказ о првобитној намени неког простора или грађевине. Допуна за многе теренске недостатке у тумачењу архитектуре може се наћи у неким познијим ликовним представама манастирских насеља (најчешће је реч о изворима из XVII и XVIII столећа), или у ретким писаним документима, повељама, писмима, а много чешће и у средњовековној литератури, која бележи догађаје из живота значајних светитеља, монаха, владара и друге властеле. Средњовековно сликарство, сачувано на зидовима цркава или у илустрованим црквеним рукописима, може бити још један од помоћних извора, с обзиром да ретко пружа аутентичне слике архитектуре, што произлази из оновремених предложака, који су се као тип непрекидно понављали са мањим разликама. Али у погледу оригиналног изгледа најважније грађевине насеља — манастирске цркве — ликовни извори су сачували највише података.[1] У јужној капели манастира Студенице, у сцени преноса Немањиних моштију из Хиландара у његову задужбинску цркву у Србији, сачувана је ликовна представа из XIII века његове цркве у Студеници, која је посебно сведочанство о архитектури ове грађевине у том тренутку. Црквена архитектура, у највећем броју случајева и до данас сачувана, сама сведочи о свом времену и градитељству, за разлику од осталих манастирских грађевина, које нису сачуване у довољној мери, а на средњовековном живопису, или другим савременим ликовним изворима, нису представљене реалистично, тако да не постоје меродавни подаци о њиховој архитектури.[2]

Српски средњовековни манастири из касније епохе представљени су на гравирама рађеним у XVI, XVII и XVIII столећу.[3] Ведуте манастира Студенице, Дечана, Пећке патријаршије, Хиландара, Враћевшнице, из XVII и XVIII века, и цртежи Манасије и Раванице из прошлог века, могу да послуже у општим цртама као значајан путоказ за препознавање грађевина у појединим манастирским насељима.[4] Међутим, архитектура на тим представама не сведочи о њиховом стварном изгледу. Не намеравамо да говоримо о свим врстама изворних ликовних представа као подацима за архитектуру манастира, будући да је о томе било речи у уводу у ову студију[5], већ помињемо само оне који, уза сву неопходну опрезност, могу послужити у функционалној анализи средњовековних грађевина у тим манастирима.

□

* У овом поглављу нису разматране архитектонске особености грађевина, већ искључиво њихова функција у светлу сачуваних писаних материјалних сведочанстава.

[1] О сликаним представама црквене архитектуре уп. А. Стојковић, *Архитектонски простор у сликарству средњовековне Србије*, Нови Сад 1970. Готово свака монографска студија посвећена српским средњовековним споменицима у одељку о живопису садржи и део који се односи на ктиторски модел, у оним случајевима где су модели сачувани на зидовима цркава. Посебно је занимљив чланак о ктиторском моделу Ресаве уп. А. Стојковић, *Ктиторски модел Ресаве*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 269—276.

[2] Архитектура која се јавља као илустрација у српским средњовековним рукописима нема конкретне паралеле у сачуваним манастирским здањима средњовековне Србије. Реч је о схематском приказу архитектуре чија симболичка представа има само опште значење, а не конкретно. Уп. J. Strzygowski, *Die Miniaturen des Serbischen Psalters*, Wien 1906. Исто важи и за цивилну архитектуру на византијском подручју, где се Скиличин чувени илустровани рукопис неосновано узима као извор. Теренски материјал са тог подручја нема подударност у сликаним представама тог рукописа; може се говорити само о сличностима у појединостима. A. Grabar—M. Manoussacas, *L'illustration de manuscript de Skylitzes de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Venise 1979. Посебно о том издању као извору за архитектуру уп. Ch. Bouras, *Houses in Byzantium*, ΔΧΑΕ 11 (1983) 4.

[3] За дрворез Грачанице и друге ликовне представе уп. В. Краут, *Историја српске графике од XV до XX века*, Горњи Милановац 1985, сл. 9 и 18.

[4] О ликовним представама српских манастира у XVII и XVIII столећу, уп. О. Недић, *Графичке представе српских манастира као изворни подаци при конзерваторско-рестаураторским радовима*, ЗЗСК 9 (1958) 17—38; иста, *Прилог проучавању аутентичности архитектуре приказане на старим гравирама на примеру Пећке патријаршије*, ЗЗСК 11 (1960) 171—191; Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, сл. 182, 184, 185, 198, 199, 227, 228, 229; С. Ненадовић, *Хиландар на графичким приказима XVIII и XIX столећа*, ЗЗСК 16 (1965) 97—113; В. Кораћ, *Цртеж манастира Студенице на аустријској ратној карти из 1689. године*, Зограф 7 (1977) 86—87; И. Здравковић, *Стари планови у збиркама неких установа у Бечу*, ЗЗСК 16 (1965) 219—224.

[5] Вид. уводно поглавље овог рада о изворима и литератури.

Трпезарија

Манастирска трпезарија свакако, одмах иза црквених објеката, припада оној категорији грађевина без којих киновија не може да постоји. У њој су монаси заједнички обедовали — онако како је прописивао манастирски типик. У српском средњовековном језику тај простор се звао трапеза.[6] Реч је грчког порекла (τράπεζα)[7] и њено главно значење — сто, трпеза — пренело се на целокупну грађевину. Студенички типик, написан за задужбину Стефана Немање на прелаcку из XII у XIII столеће, представља и најстарије писано сведочанство о трпезарији манастира Студенице, који је основан крајем XII столећа. Трпезарије у Студеници и у Ђурђевим ступовима су и најстарији сачувани објекти те врсте из XII столећа. Типик написан за манастир Студеницу, у поглављу о трпезарији, прописује трпезаријски чин, који је поштован у том манастиру.[8] Према типику, пошто се служба у цркви заврши, из припрате, на звук трпезаријског била — клепала (оудареннѥм трапезнаго сьхода), излазе монаси из цркве, предвођени јерејем, указују поштовање игуману, а он затим први одлази, и за њим они који су одређени да седе „на прьвоѥ ѣдениѥ на трапезѣ".[9] Пре но што се седне за сто, читају се псалми и мале молитве, а после игумана и остали заузимају места по одређеном реду. Молитве се настављају током целог обеда, а за то је одређен један од монаха. У трпезарији мора бити строга дисциплина и мир па се обед обавља у највећој тишини. Сви монаси нису могли истовремено да присуствују обеду и зато се јело по групама. Следећу групу је контролисао подикономом (подьикономь).[10]

У типику манастира Студенице, у поглављу о трпезарији, није наведен распоред седења за столовима, али је свакако поштована утврђена монашка хијерархија. Према *чину* који се одвијао у трпезарији средином XVIII века у манастиру Великој лаври, на Светој Гори, а који је забележио В. Г. Барски, места су била строго одељена.[11] На основу описа целокупног чина, почев од чекања у припрати после литургије и одласка у трпезарију на челу са игуманом, затим понашања монаха у трпезарији и читања молитве, изгледа да се обед није битније променио током протеклих векова, упоредимо ли обед из XVIII века са оним што је забележено у сачуваним типицима. Ако се ово прихвати, за шта има довољно ослонца у опису трпезаријског чина, према коме се понашање у тој просторији није изменило од средњег века, онда и распоред монаха у трпезарији, чију схему даје Барски, може послужити, уза сву неопходну опрезност, као један од могућих модела трпезаријске хијерархије за време обеда. У Великој лаври, половином XVIII века, игуман је седео испред апсиде, сам за столом, а друга два стола, паралелно са његове леве и десне стране, била су предвиђена за проигумане и јеромонахе. Остали столови су били размештени у два реда. Прва два у низовима столова била су намењена манастирским старцима (то су биле старешине келија или пиргова) и изабраним монасима, а други по реду у тим низовима за јерођаконе. Остала места су заузимали монаси манастирског братства. Трпезар и кувар су се старали о подели хране, а постојали су и посебни одељци у самој трпезарији где су се чували судови, складиштило и делило вино. Хлеб се такође држао на посебном месту. Целокупна просторија је имала главни улаз наспрам цркве и бочне улазе повезане са манастирским зградама које су опслуживале трпезарију (оставама). Студенички типик не говори о хијерархији по којој се седело, али је значајно да је распоред столова у студеничкој трпезарији истоветан са распоредом у Великој лаври.[12] Испред апсиде у Студеници налазила су се три одвојена стола — један постављен у средини, у подужној оси грађевине, и друга два један наспрам другог са његових бочних страна. Остали столови су били у два низа (укупно је сачувано 11 столова), што је такође налик распореду у Лаври, будући да планови студеничке и трпезарије у Лаври нису истог типа. У Студеничком типику, у поглављу које даје упутства о постављању иконома, између осталог се наводи да је он први после игумана и да има посебно место у цркви и у трпезарији[13], што вероватно значи да је седео за првим столом до игумановог. У типицима византијских манастира који су најближи Студеничком, као типик цариградског Евергетидског манастира из XI века (на који се угледао Студенички типик)[14], поредак у трпезарији је истоветан оном у Студеници.[15] И типик манастира Пантократора у Цариграду има исти пропис у одељку о трпезарији. У њему је предвиђено да се на челу поворке при уласку у трпезарију налази монах који је задужен за читање молитве, за њим иде игуман, а затим остали.[16]

Заједнички обед у киновији, који се одвијао у трпезарији, представља део укупног монашког ритуала који почиње уласком у цркву, а завршава се обедом у трпезарији, или, после тога чина, поновним скупљањем у цркви, као у Лаври, или молитвом у ћелији, као у Студеници.[17] Монаси су седели за трпезаријским столовима који су могли бити одвојени или заједнички за којим је седело братство. Они су најчешће прављени тако што су зидана постоља и покривана каменим монолитним плочама, на којима се обедовало. Њихове горње, равне, камене плоче обично су се завршавале с једне стране полукружно, а са друге је ивица била равна. Овакав тип столова се задржао у светогорским манастирима Лаври и Ватопеду, а у Србији у Студеници.[18] Столови спадају у тип познат као сигма-столови потковичастог облика, познатих још из првих дана хришћанства и ритуалног обеда *агапе*, повезаног с празником мученика.[19] Симболички смисао унутрашњег простора манастирске трпезарије испољава се на више начина. Један од важнијих је и облик хоризонталног плана, који је у већини случајева правоугаони, а сасвим ретко крстообразни, као у манастирима Лаври и касније Ватопеду на Светој Гори, или Св. арханђелима код Призрена у Србији, са апсидом на једном крају, испред које се налазио игуманов сто. Основа трпезарије се не разликује битно од једноставне основе хришћанског храма. У досадашњим проучавањима трпезарија постоји мишљење на основу

којег прототип за њих треба тражити у триклинијуму, простору који је служио за обедовање у античком, а касније и византијском свету.[20]

Један од карактеристичних облика основе триклинијума — триконхос — среће се у владарским палатама античког и касније византијског света. Исти просторни план је примењен у епископским палатама или у комплексима изграђеним за важне црквене личности. У такве примере спадају сала изграђена у комплексу Еуфразијеве базилике у Поречу из VI века и дворана у Латеранској палати у Риму, коју је изградио папа Лав III у IX столећу.[21] Најстарије манастирске трпезарије на подручју хришћанског Истока имају правоугаоне основе без апсиде, а у некима, као што је трпезарија из VI века у манастиру у Ma'ale Adumim, источно од Јерусалима, примењено је базиликално решење са низовима стубова, подним мозаиком и декорисаним зидовима.[22] Најстарија до сада позната трпезарија са основом у облику крста јесте она у светогорском манастиру Великој лаври из X века. Тај посебни простор је у свим наведеним случајевима био намењен заједничком обедовању хришћана.[23] У центрима Византијске империје, у царским и епископским палатама, истовремено се одржавао церемонијални скуп и обед (*convivium*), такође у посебним томе намењеним просторима.[24] Ритуални обеди познати су и у прехришћанским друштвима[25], а *Тајна вечера* хришћанског света несумњиво има и смисао најузвишенијег церемонијалног обедног скупа (својеврстан *convivium*).

Наука је већ показала да постоје блиске симболичке везе између божанског дома — цркве — и империјалног дома — палате.[26] У оба случаја је реч о структури чија симболика има паралелан смисао: садржан у архитектури и исказан кроз церемонијал. Трпезарија у манастиру је простор у којем се ритуални обед одвијао према утврђеном церемонијалу, као што су се и обеди у царској палати одвијали у складу са посебним прописима.[27] Велика лавра на Атосу, киновија Атанасија Великог из X века, једно је од места где се узајамни утицаји царске и монашке средине могу сигурније одредити. Манастир Лавра има монументалну трпезарију, која за сада нема откривених паралела у византијској престоничкој монашкој архитектури. Познато је да се светогорска монашка колонија, од оснивања Лавре, налазила под непосредним протекторатом византијских царева, све до 1312. године.[28] Шта је било пресудно да Атанасије установи тип киновије какав се среће у Лаври, са специјалним просторним распоредом и монументалном трпезаријом, није могуће утврдити. Ако се и претпостави да је чувени Студитски манастир из Цариграда, као киновија, имао утицаја на св. Атанасија[29], у данас сачуваној архитектури манастирске цркве и остацима зидова некадашњих манастирских грађевина, не могу да се препознају било какве архитектонске подударности. Манастир Велика лавра сасвим поуздано представља парадигму светогорског манастирског плана монашке колоније под царским, империјалним патронатом. Трпезарија Лавре, у којој је могло обедовати преко две стотине монаха[30], према одређеном церемонијалу, може и по својој функцији и по изабраном архитектонском моделу да се пореди са про-

□

[6] Ђ. Даничић, *Рјечник*, 303.

[7] G. W. H. Lampe, *нав. дело*, 1399.

[8] *Студенички типик* (изд. В. Ћоровић), 53—63, и превод ур. Л. Мирковић, 57—62.

[9] *Исто*, 54.

[10] *Исто*, 62.

[11] О схеми седења и чину у трпезарији вид. текст и цртеж код В. Г. Барскии, Странствованія III, 73—76.

[12] О распореду столова у студеничкој трпезарији и археолошким радовима, уп. М. Радан-Јовин, *Студеница* (Саопштења XII), Београд 1979, 70—81, и црт. 30.

[13] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 87.

[14] В. Јагић, *Типик хиландарски и његов грчки извор*, Споменик 34 (1898) 1—66.

[15] *Тур. Évergétis*, 33 и даље.

[16] *Тур. Pan.*, 47 и даље.

[17] О симболичком смислу обедног ритуала уп. J. J. Yiannias, *The Wall Painting in the Trapeza*, 238—271; за Студеницу уп. *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 61.

[18] За Лавру уп. В. Г. Барскии, *нав. дело*, цртеж без нумерације; за Ватопед уп. А. К. Orlandos, *Μοναστηριακή*, 51, сл. 64; за Студеницу уп. М. Радан-Јовин, *Студеница*, црт. 30.

[19] О значењу *агапе* уп. F. Cabrol—H. Leclercq, *Dictionnaire*, 775—848, специјално о столовима, исто, 823—830; J. F. Keating, *The Agape and the Eucharist in the Early Church*, London 1901. О *„сигма"* столовима уп. J. Strzygowski, *Der Sigmaförmige Tüsch und der älteste Typus des Refektoriums*, Wörter und Sachen, I, 1909, 70—80; K. Gamber, *Domus Ecclesiae*, Regensburg 1968, 37 и 78 и даље; E. Kitzinger, *A Marble relief of the Theodosian period*, DOP 14 (1960) 19—42; A. K. Orlandos, *Παλαιοχριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ λιμένος Θάσου*, 'Αρχεῖον 7 (1951) 70 fig. 9; G. A. Sotiriy, *Τράπεζα μαρτύρων τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου 'Αθηνῶν*, Athens 1933; R. Scranton, *Medieval Architecture in the Central Area of Corinth*, Corinth 16, New Jersey 1957, 139 и даље.

[20] Први је о томе писао A. Lenoir, *Architecture monastique* II—III, Paris 1856, 328 и даље. Исто мишљење заступа и I. Lavin, *The House of the Lord. Aspects of the Role of Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Art Bulletin 44 (1962) 15, и сл. 14; исту тезу прихвата и P. M. Mylonas, *La trapéza de la Grande Laura au Mont Athos*, Cah. Arch. 35 (1987) 143—145.

[21] Уп. L. Lenoir, *нав. дело*, 328 и даље и сл. 481 и 482.

[22] Уп. Y. Magen—H. Hizmi, *The Monastery of St. Martyrius at Ma'ale Adummim*, Qadmoniot 18 (1985) 62—92 (на хебрејском), чланак ми је превео Зви Ма'оз, на чему му најљубазније захваљујем.

[23] G. Dix, *The Shape of the Liturgy*, Glasgow 1947, 23 и даље.

[24] L. Bek, *The Idea of the Triclinium and the Staging of Convivial from Rome to Byzantium*, Analecta Romana Instituti Danici 12 (1983) 81—107.

[25] B. Smith, *Symbolism*, 171 и даље.

[26] I. Lavin, *нав. дело*, 16 и даље (са наведеном старијом литературом).

[27] Уп. N. Oikonomidès, *Les listes de prèsèance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

[28] *Actes du Protaton*, Archives de l'Athos VII, ed. D. Papachryssanthou, Paris 1975, бр. 12.

[29] J. Leroy, *La conversion de Saint Athanase l'Athonite à l'idéal cénobitique et l'influence Studite*, La Millénaire du Mont Athos, I, 101—120.

[30] О броју монаха и о трпезарији манастира Лавре уп. *Vitae duae Antiquae Sancti Athanasii Athonitae, Vitae B* (ed. J. Noret), Corpus Christianorum: Series Graeca 9 Turnhout Brepols, Leuven University press 1982, 127—213.

сторима за обедовање у царским византијским палатама. Киновијско монаштво Византије, које се развијало на Светој Гори, свакако представља наставак облика који је успостављен после иконоклазма не само широм царства већ и у византијској престоници. Просторна концепција трпезарије Велике лавре подржава претпоставку о актуелном поимању церемонијалног — симболичког обеда, који је саставни део хришћанске идеологије. Тај чин, изузетно важан и у световној средини дубоко религиозног византијског двора, одвијао се под одређеним условима, у специјалним просторима царских палата, исто као и у трпезаријама монашких заједница. Да је архитектонски концепт манастирске цркве Лавре био под утицајима цариградске архитектуре X века, писано је раније.[31] Изградња и архитектонски концепт монументалне трпезарије у Лаври, посматрани у том контексту, представљају преношење већ усвојене идеје о симболичком значењу простора за обедовање, која је остварена у резиденцијама византијских царева. Будући да је од оснивања била под царским протекторатом, Велика лавра сведочи о прожимању световног и духовног, као што је и смисао Христотриклиниоса, исказан у византијској литератури[32], почивао на дуализму божанског и световног. Значај Велике лавре као манастира под заштитом византијских владара може се наслутити и много касније, у XIV столећу, кад први српски цар Стефан Душан, са империјалним аспирацијама у сваком погледу, подиже своју манастирску задужбину, Св. арханђеле код Призрена, са трпезаријом крстообразне основе, која по просторној позицији, а и по архитектонском решењу, копира трпезарију Велике лавре. Српски цар није надахнут градитељством Хиландара, које је већ вековима било пресудно за развој монашке средине у Србији, већ се угледа на Лавру, чија је историја блиско везана за царску средину Цариграда.

Унутрашњи зидови трпезарија, а често и спољашњи, били су прекривени сликама. Програм живописа у трпезарији следи ритуални чин којем је намењен, тако да је једна од честих тема била *Тајна вечера*, која се налазила у апсиди у цариградским манастирима Перивлепте и Студитском.[33] У дужем раздобљу, програм трпезаријског живописа се у Византији мењао у зависности од манастирског типа: реч је о киновији и идиоритмичком уређењу, које се почев од XV столећа уобичајило у светогорским манастирима. Слике су налажене у наосима или нартексима цркава.[34] У периоду идиоритмије, када се трпезарија користила само о значајним хришћанским празницима, и сликарски програм је био прилагођен у хришћанској литургијској години. О изгледу неких трпезарија у Цариграду које су некада припадале великим манастирима, а с временом су уништене, сведочанства пружају путне белешке дипломата с почетка XV столећа. Тако су се сачували описи трпезарије и дворишта манастира Перивлепте у Цариграду. Грађевина је била велика и пространа, а у средини просторије се налазио дугачак мермерни сто. На крају просторије постојала су још два мања стола, вероватно намењена игуману и значајним монасима. Под је био од белих камених плоча. Таваница је била покривена мозаиком, као и зидови, са сценама из јеванђеља.[35] У чувеном цариградском манастиру Св. Јована Студита, исти писац је видео и описао трпезарију. Била је то велика просторија, прислоњена уз цркву, са белим мермерним столом и мозаиком по зидовима. Посебно се истицала слика *Тајне вечере*.[36] У манастиру Св. Јована у Петри трпезарија је такође била велика, са белим мермерним столом у средини, дугим тридесет корака. На једном крају просторије су била три мања стола.[37] Наведени описи указују да се, по свему судећи, тип манастирске трпезарије у престоници царства није разликовао од осталих на ширем подручју хришћанског Истока.

Српска манастирска трпезарија је имала сва наведена обележја. Почев од обедног ритуала, који се спроводио према типику, до плана грађевине, распореда столова и живописа. Оригинални зидани столови су откривени у трпезарији Студенице из XII века, као и у манастиру Бањској из XIV столећа. Фрагменти живописа су такође сачувани на зидовима трпезарија у Марковом манастиру (XIV век), Бањској (XIV век), а у манастирима Милешеви (XIII век) и Св. Арханђелима (XIV век) расути остаци фресака у археолошким слојевима у зони трпезарија указују на некадашњи живопис.[38] Да су се строга правила понашања у трпезарији некада кршила, показују и поједина средњовековна документа.[39]

О подизању манастирских трпезарија нема много вести у писаним српским изворима. О студеничкој трпезарији, из времена Немање и Саве Немањића, осим сачуване архитектуре сведочи и сам Студенички типик, а један пасус у биографији Светог Саве може се узети као писани доказ о постојању живописа у трпезарији.[40] Архиепископ Данило, описујући живот и подухвате краља Милутина и обнову манастира Св. Стефана у Бањској, каже да је, између осталих здања, била подигнута и трпезарија.[41] Исти писац, у Животу краља Стефана Дечанског говори да он сазида ,,трапезарию тако дивьно зрештимь''[42] у манастиру Дечани. А сам Данило је у Жичи, архиепископији која је страдала у XIII столећу у метежима насталим продором Татара,[43] обновио оштећену саборну трпезарију.[44] То је и једини помен Жичке трпезарије у средњовековним писаним споменицима. Трпезарију дечанског манастира помиње у XV веку Григорије Цамблак пишући о животу Стефана Дечанског, као изузетно здање, највеће после цркве, посебно брижљиво зидано.[45] Да је грађење трпезарије, уз зидање храма, представљало значајан подухват, сведочи и део из живота Старца Исаије, чувеног испосника — исихасте — из XIV столећа. Обнављајући запустели руски манастир Св. Пантелејмона (Стари Русик) на Светој Гори, цар Душан целокупну обнову препушта Старцу Исаији. У његовој биографији се о том подухвату пише као о изузетно значајном.[46] Из много млађег натписа у манастиру Морачи, из 1577. године, види се да је у то време зидање трпезарије било значајно колико и израда живописа у цркви.[47] О раваничкој трпезарији забележио је Раваничанин I, у другој половини XIV столећа, да је ктитор сазидао трпезарију *ширином и висином довољне мере*, поред цркве, као и град са седам кула.[48]

Поред средњовековне литературе, у оснивачким повељама манастира помиње се понекад и изградња трпезарија. Тако се у Дечанској хрисовуљи[49] сама трпезарија не описује, али се наводе имена њених градитеља — Георгије, Доброслав и Никола са својом зидарском дружином. То је једно од ретких спомињања средњовековних градитеља који су зидали манастирску трпезарију у Србији у првој половини XIV века. Занимљиво је да се у оснивачкој повељи Стефана Дечанског овим мајсторима потврђује право на нека раније стечена села: ,,и обрѣтв кралев'ство ми оу нихь записаније и оутврьжденије родитела кралев'ства ми, светаго крала, записаније и оутврьжденије село Манастирищ''...[50] добијена од његовог оца, краља Милутина, вероватно за зидарске заслуге, с обзиром да се у истом документу наводи да је та дружина мајстора добро позната у српској земљи по многим зидарским подухватима. Дечанска хрисовуља сведочи да је иста породица зидала за два српска владара — Милутина и Стефана Дечанског. Садржина ове повеље, у којој се наводе имена градитеља трпезарије, града и пирга, сведочи и о томе да архиепископ Данило, коме његов биограф приписује зидање Дечана, нарочито трпезарије, није имао удела у градитељству, већ је у подухвату учествовао сходно положају који је заузимао у оквиру црквене хијерархије.[51]

Намена манастирске трпезарије, изузетно битна за монашку средину, одредила је њен просторни и архитектонски изглед. То је грађевина која има највећи значај после црквеног здања, а у укупном ритуалу монашке свакодневице представља неопходан сакрални простор. Манастирске трпезарије у средњовековној Србији су поуздано идентификоване на терену, у манастирима из XII столећа Студеници и Ђурђевим ступовима, из XIII века у Сопоћанима и Градцу, из XIV у Бањској, Дечанима, Св. Арханђелима и Марковом манастиру и из XV столећа у Манасији (црт. 85—100). У осталим манастирима којима се бави ова студија, идентификована су трпезаријска здања на основу положаја делимично сачуваних фрагмената архитектуре и живописа и архитектонских карактеристика откривених делова грађевина (црт. 42, 75, 77, 78), док је код неких било могуће само одредити хипотетичну просторну позицију (црт. 74 и 79).[52]

Кухиња

Према Студеничком типику, а и на основу познатих оснивачких повеља, киновијски манастири у Србији основани су током целог средњег века, и касније у XVI столећу. У њима је храна припремана за укупну монашку заједницу, што је захтевало постојање манастирске кухиње у непосредној близини трпезарије. Писани подаци из средњег века су веома штури у погледу те грађевине. О кухињама се може сазнати само посредно. Какав је био процес припремања хране и да ли је захтевао посебну просторну организа-

□

[31] P. Mylonas, *Le plan initial du catholicon de la Grande Lavra au Mont Athos et la genèse du type du catholicon athonite*, Cah. Arch. 32 (1984) 89—112.

[32] Христотриклиниос (христотриклинијум) Велике палате уп. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312—1453*, University of Toronto press & Medieval Academy 1986², 184.

[33] Уп. J. J. Yiannias, *нав. дело*, 10.

[34] *Исто*, 274.

[35] Clavijo, *Embassy*, 67 и даље.

[36] *Исто*, 69 и даље.

[37] *Исто*, 64 и даље.

[38] У манастирској трпезарији у манастиру Св. Стефана у Бањској постоје трагови живописа на зидовима, нарочито на бочним странама некадашњих прозорских отвора на западном зиду. Ти отвори су касније зазидани и претворени у нише. Живопис није објављен. У Марковом манастиру близу Скопља, у трпезарији су постојали трагови живописа и декоративни сликани орнамент у доњој зони сокла. Уп. Л. Мирковић, Ж. Татић, *Марков манастир*, Нови Сад 1925, 27 и 74—75. У току истраживања манастира Милешеве, у западној зони, на делу где су откривени остаци трпезарије, пронађене су наслаге расутих остатака средњовековног живописа. Уп. С. Мојсиловић-Поповић, *Истраживања средњовековног манастира, манастир Милешева*, Саопштења 15 (1983) 31. О живопису трпезарије Св. Арханђела уп. С. Ненадовић, *Св. Арханђели*, 106.

[39] При оснивању манастира Дренче, крајем XIV столећа, кнез Лазар и патријарх Спиридон, као потписници оснивачке повеље, строго забрањују јело и пиће у свим ћелијама, осим у трпезарији (Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 762). И у документу којим се обнавља манастир Кастамонит у Светој Гори, његов ктитор, челник Радич, 1433. прописује да се нико не храни изван трпезарије, осим болесника који добијају храну у болници (*исто*, 552).

[40] У опису истицања мира св. Симеона, Сава је морао, због велике пометње, жалости и плача, да утишава присутне у цркви, јер није могао да одржи службу. Том приликом се десило да се појавише „опет на стени слика часнога лика Пречаснога, која је била исписана у цркви и у трпези“. Теодосије, *Живот Светог Саве*, Старе српске биографије (превео М. Башић) 148; да се реч „трпеза“ не односи на „часну трпезу“ указује текст истог писца који у одељку о зидању Жиче наводи да св. Сава цркву „украси светом трпезом“ (*исто*, 190), док се у наведеном делу говори само о „трпези“.

[41] *Данило*, 151.

[42] *Исто*, 206.

[43] *Историја српског народа*, I, 443.

[44] *Данило*, 372.

[45] *Цамблак* (превео Л. Мирковић), 23.

[46] Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац Инок Исаија*, Крушевац 1980, 73.

[47] *Записи и натписи*, I, 223, бр. 728. О млађим обновама хиландарске трпезарије сведоче записи на њеним зидовима, уп. *Записи и натписи*, I, 301, бр. 1106; 321, бр. 1226.

[48] Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI—XVIII vek)*, Beograd 1960, 118.

[49] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 648.

[50] *Исто*, 648, бр. XII.

[51] У науци је раније разматрано Данилово градитељство. Том приликом је истакнуто да он није имао удела у ктиторству, као и у грађењу Дечана. Уп. М. Васић, *Архиепископ Данило II*, Прилози КЈИФ 6/2 (1926) 247—252.

[52] Првој скупини припадају: Студеница Хвостанска, Ариље, Бања код Прибоја, Милешева, Пећка патријаршија, Касталан, Павловац, Милентија, Нова Павлица,

цију грађевине, не може се закључити на основу сачуваних докумената и литературе. О томе много више говоре откривени објекти у неким манастирима из средњовековног раздобља. Ипак и малобројне писане вести помажу у реконструкцији свакодневних радњи које су се одвијале у кухињама.

Да би се реч кухиња идентификовала кроз средњовековне текстове, треба прво установити у каквом се писаном облику појављује тај појам. У манастирским средњовековним документима се не наводи манастирска кухиња, тако да се не може наћи у повељама, писмима или сачуваним записима. У светостефанској хрисовуљи, написаној за Милутинов манастир Св. Стефана у Бањској, у једном пасусу се помињу дужности меропаха и сокалника — житотрѣбьлѥниѥ оу магюп. ници стоӕниѥ"[53], а даље се наводе обавезе да дају годишњи приход у сладу и хмељу. Служење (стајање) у мађупници даје основа да се тумачи да су појединци из тих категорија становника морали да опслужују манастирску кухињу у Бањској. У другим средњовековним текстовима помињу се мађерска села (магюрь)[54], чији су житељи имали обавезе на манастирским имањима, као што су у Дечанској хрисовуљи манастиру Дечани додељени бројни магюпи, око 27 на броју, који су припадали разним селима.[55] Према неким тумачењима, они су били задужени да снабдевају манастир хлебом.[56] Мађери, мађупци и сокалници су, по свему закључујући, припадали оним становницима на манастирском властелинству који су били задужени и за снабдевање и организацију исхране у манастиру, па су радили у манастирској кухињи и пекари. Према подацима из средњовековних докумената, може се помишљати, као и у многим другим случајевима, да се за исти појам не користи доследно иста реч. Ако је порекло мађернице у грчком језику (μαγειρεῖον)[57] и значи место где се спрема или кува храна, а може значити и огњиште или пећ, и ако сокалница (сокальница) представља словенску језичку варијанту са истим значењем[58], онда се у средњем веку под појмом мађернице и сокалнице мислило на кухињу, која је свакако поседовала огњиште — пећ, у којој је могао бити припреман и хлеб. И у Студеничком типику, у којем се јасно говори о манастирској трпезарији, о исхрани по одређеним правилима — о постовима — не помиње се уопште кухиња и припремање хране. У једној одредби типика чита се да је трпезар задужен да се стара не само о реду и подели хране у трпезарији већ и о одржавању чистоће посуђа из којег су монаси јели.[59] Где се то обављало, на ком месту, типиком није одређено. Да је постојала подела посла у кухињи указују и разне дужности које наводи Студенички типик: кључари, хлебари, рибари[60], који су се заједно бринули о манастирској храни. Прописи о постовима[61] такође указују да је вероватно постојала груба подела задужења у припреми хране. Од намирница се помињу хлеб, сочиво, риба, зеље, воће, вино и уље. Од јела су се припремала разна варива, за која није наведен састав. Оваква врста исхране је морала захтевати и одговарајуће оставе за намирнице, а затим и одређен простор за припремање. Примарна идентификација сачуваних архитектонских остатака кухиња у српским манастирима извршена је на основу већег ложишта које су имале, а које је морало бити саставни део унутрашње опреме. Кухиње су у Србији поуздано утврђене у Сопоћанима, Градцу, Ђурђевим ступовима, Павловцу и Кастаљану (црт. 102), док су код осталих целина њихова места претпостављана на основу уобичајеног распореда.[62] Не може се поуздано утврдити да ли су манастири у средњовековној Србији уз кухиње имали посебне просторије и пећи за припремање хлеба, или се то одвијало у истом простору. Судећи према неким познијим сачуваним кухињама, као у манастиру Црној Реци (вероватно XVI столеће), Поганово (црт. 102), хлеб се изгледа пекао у великој кухињи. Припремање хлеба у манастирима је имало своју ритуалну радњу, још према монашким правилима из најранијих дана хришћанства. Тако у Правилима Св. Пахомија стоји да се целокупна припрема и мешење хлеба одвија у потпуној тишини, а монаси који хлеб умесе, не могу присуствовати његовом печењу.[63] Овако строга правила се вероватно нису одржала, будући да се у светогорским манастирима функција пекара данас своди углавном на једну личност. Сачуваних аутентичних кухињских простора из средњег века на подручју Србије нема. Фрагментарни остаци архитектуре манастирских кухиња показују да се изглед те грађевине поклапа са сликовитим описом једне кухиње у византијској литератури, у причи о манастирском кувару, чије време догађања није познато. Кухиња је у том манастиру била мала соба уз трпезарију. Имала је под од набијене земље, док су јој зидови били чађави од дима са отвореног огњишта. Храна је спремана у лонцима окаченим о гвоздене куке изнад огњишта. Уз један зид је био прислоњен стари дрвени сто, а бакарни судови су висили дуж тих чађавих зидова. На дрвеним полицама су били тањири, а уз кухињска врата је стајала висока земљана посуда за воду. Струкови биља и зачина су висили са чађаве таванице. Просторију је осветљавала само ватра са огњишта.[64]

Манастирске кухиње у српским средњовековним манастирима нису се, како изгледа, битно разликовале од описане светогорске просторије; оне су се такође налазиле у непосредној близини манастирских трпезарија. У манастирској кухињи, као што се види, било је главно огњиште за припремање хране. Посебне пећи за хлеб су, по свему судећи, постојале и у манастирима у Србији. У *Синтагмату* Матије Властара, у словенској варијанти текста, наводи се у поглављу „О новотворныхъ" посебно пећ, а посебно кухиња, што илуструје могућу варијанту слободно стојећих зиданих пећи, које су се налазиле изван грађевина: „Ни же пешть ни же сокал'ницоу вь обштеи стѣнѣ не можеть кто творити".[65] Даље се у тексту дају и услови под којим се пећ може зидати. Овај одељак не мора искључиво да се односи на манастирску заједницу, али будући да је реч о изградњи у околини цркава — храмова и о закону

који такву изградњу утврђује, може се повезати и са манастирском заједницом. Из тих прописа се види да зидање пећи и зидање кухиње подразумева независна постројења. Зидане пећи у засебним просторијама до сада су идентификоване у манастирима Св. Арханђела код Призрена. Новој Павлици, Милешеви и Сопоћанима.

Оставе и радионице

Поред манастирске трпезарије и кухиње, постојале су разне оставе за храну, које су се могле налазити у близини кухиње, али и на другим местима у приземљу манастирских зграда. Особа која је била задужена да управља манастирским оставама помиње се у Студеничком типику, у поглављу у којем се наводи да је поред иконома и параиконома, задужених да надгледају манастирску имовину, дохијар (дохьѣръ)[66] морао да се стара о уношењу и издавању ствари из манастирских остава. Да је његова дужност била значајна, показују и нека средњовековна документа. Тако се у уговору са кнегињом Милицом о њеном издржавању, као и издржавању њених синова, сачињеном у светогорском манастиру Св. Пантелејмону из 1396. године, као потписник документа наводи и дохијар Теодул.[67] Он је последњи на списку, а пре њега су наведени игуман, проигумани, еклисијарх, старци, духовници, ђакони, иконом и трпезар. Без обзира на место које заузима у наведеној хијерархији, дохијар је имао једно од значајних задужења у оквиру надзорних послова у манастирској заједници. Друга повеља, написана за манастир Св. Арханђела код Призрена, одређује да се за дохијара, исто као и за иконома и еклисијарха, могу постављати искључиво монаси, и да никако не могу бити световне личности на тим положајима „и да се стави икономь и еклисиархь и дохиарь и параикономь калоугѥрь, а бѣльць да нѣ владальць оу монастыри".[68] Из свега следи да је за оставе са храном, као и за вођење прихода и расхода у манастиру, био задужен дохијар. Какве су све врсте остава постојале, веома је тешко одредити, будући да писани подаци о томе не постоје. Шта се од намирница чувало у манастиру, може лакше да се закључи на основу података из прописа о исхрани, али и кроз оснивачке повеље, којима се одређују манастирска имања и њихови приноси. Једна од важних остава је била просторија за чување житарица, од којих се спремао хлеб. Од житарица су се, према манастирским повељама, гајили пшеница, овас, јечам и просо.[69] Оне су се чувале у житницама — житним јамама (житьна роупа) — које су откривене у манастирима или на манастирским имањима. Скупине житних јама пронађене су на имањима манастира Трескавца у Прилепу и у приземљу грађевине у манастиру Ђурђевим ступовима.[70] Код данашњег манастира Св. Арханђела у Берову, на манастирској градини, која још није систематски истражена, као ни целокупан локалитет, на око 15 метара од цркве (обновљене 1818), пронађене су четири средњовековне јаме с археолошким материјалом од XII до XIV столећа. Претпостављено је да су коришћене као складишта за храну.[71] Малобројни материјални подаци о житним јамама у манастирима указују да су се складишта за те житарице можда налазила и у зиданим објектима изван манастира, на околним имањима, док је у манастирским оставама држано само онолико, колико је неопходно за свакодневну употребу. Оваквој претпоставци у прилог иде и концентрација житних јама на имањима манастира Трескавца у Прилепу. Пре складиштења морала је бити извршена вршидба житарица, која се обављала на гумну. О томе сведочи и сачувана фреска у манастиру Дечанима, на којој је такво гумно приказано.[72] Није могуће утврдити, на основу материјалних налаза, да ли су манастири у својој непосредној околини, на простору економије, имали своја гумна, или им је већ овршено жито допремано са властелинстава.[73]

□

Раваница, Забрега. У другој скупини су Св. Никола у Куршумлији, Давидовица, Кончулићи, Љубостиња, Поганово, Богородица код Куршумлије, Жича (Сисојевац).

[53] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 625 и даље; А. В. Соловјев, *Сокалници и отроци у упоредно-историјској светлости*, ГСНД 19 (1938) 126, даје исти пример и мађупницу тумачи пекаром, а у Светостефанској хрисовуљи се тај члан односи на сокалнике, које у истом члану повеље Соловјев тумачи као куваре, а не пекаре.

[54] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 316.

[55] *Исто*, 649.

[56] О дефиницији дужности мађупаца уп. Ђ. Даничић, *Рјечник*, 55; о њима пише и А. Б. Соловјев, *Сокалници и отроци*, 125 и даље.

[57] G. W. H. Lampe, pp. 819.

[58] Ст. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 332, и А. В. Соловјев, *Сокалници и отроци*, 111—112.

[59] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 118.

[60] *Исто*, 120.

[61] *Исто*, 63—72.

[62] Уп. поглавље Архитектура манастирских грађевина — одељак о кухињи.

[63] P. L. (ed. J. P. Migne), vol. 23. pp. 79 col. CXVI.

[64] Превод у збирци Eva C. Topping, *Sacred Stories from Byzantium*, Brookline, Massach., 1977, 14—15.

[65] Ст. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 332.

[66] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 107.

[67] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 526.

[68] *Исто*, 697.

[69] *Исто*, 414, 649, 650, и М. Благојевић, *Земљорадња*, 98 и даље.

[70] За манастир Трескавац уп. Б. Бабић, *Панађуриште Прилеп*, 7; за Ђурђеве ступове уп. Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 203, и сл. 111.

[71] З. Белдедовски, *Берово, манастирски комплекс Св. архангел Михаил, Средњовековне јаме*, АП 22 (1981) 127—130. Неке грађевинске особености тих јама, као перфорације на зидовима у дну једне од њих, не иду у прилог претпоставци да су све откривене јаме биле намењене складиштењу зрнасте хране.

[72] В. Петковић, Манастир Дечани, II, таб. 285.

[73] На основу једне приче из живота Јоакима Сарандапорског и његових чуда, помиње се манастирско „гувно светога оца", које је послужило непоштеном еклисијарху његовог манастира да закопа посуду с новцем, који је потајно узимао од црквеног злата. Гувно, односно гумно, налазило се изван манастира, у непосредној близини, (Уп. М. Башић, *Из старе српске књижевности*, Београд 1926, 150 и даље.)

Да су се на имањима манастира Грачанице житарице чували у јамама, сведочи повеља том манастиру, у којој се, у оквиру сокалничких дужности, наводи да су задужени за орање, као и за житарице које треба да ,,оу роупоу усиплю''.[74] На имањима манастира Хиландара, у Архиље-вици, житељи су били дужни да ору, а лети да ,,прикоупаю оу житницоу''.[75] Манастири су очигледно имали и оставе са житом изван најужег круга. О томе сведочи повеља Стефана Душана, издата око 1337. године, којом потврђује имања манастиру Трескавцу, даје му у граду (Прилепу) двор са кућама, и ,,сь житницоу''.[76] Исти владар је манастиру Св. Арханђелима код Призрена поклонио град Вишеград, који се налазио на брду изнад манастира, да му послужи као одбрамбени простор, који ће му бити и ,,житница и винница'', уместо пирга.[77] По свему судећи, оставе за житарице су биле изузетно значајне, а могле су се налазити у чврстим грађевинама или у оближњем утврђењу, као у Св. Арханђелима. У пећинском манастиру испод тврђаве у Расу жито је чувано у зиданој житници која се налазила на заравни северно од цркве.[78]

У манастиру Хиландару доскора су чуване справе за млевење житарица, које се обављало ручно или сточном вучом.[79] Жито се најчешће чувало у укопаним житницама — житним јамама — али се у сеоским домаћинствима средњовековне Србије могло чувати и у врећама или плетеним кошевима.[80] Поред остава за жито, у манастирима су морале постојати оставе и за друге врсте зрнасте хране, нарочито за сочиво, које је било значајно у исхрани, о чему говори и Студенички типик.[81] Поред тога, морало се и воће чувати у траповима, будући да је било саставни део манастирског јеловника.[82] Уље је такође морало бити складирано и чувано. Уље се помиње у Хиландарском и Студеничком типику, нарочито у вези са прописима о посту, што указује на његову употребу у манастирима.[83] О значају уља говоре и разна манастирска документа, у којима се регулише статус оних који обезбеђују уље за манастир. Имањима манастира Хиландара био је зајемчен товар уља — на сваки празник Св. Петра — од царине призренске[84], а манастир Св. Арханђела у Призрену је добијао десет товара уља, према оснивачкој повељи Стефана Душана, са једне стране[85], и товар уља од ,,црькв. на Дани'' Св. Богородице на Архангелов дан.[86] Није познато како се чувало уље у манастирима средњовековне Србије и која је врста посуда за то коришћена. Истраживања на терену до сада нису показала постојање простора са специјалним судовима, како је то било уобичајено на Светој Гори, о чему сведоче и данашње оставе у подрумима манастира Хиландара.[87] Или, ако је постојало нешто слично, до савременог доба се нису очували материјални трагови. У неким просторима манастира Милешеве су установљена зидана постоља у приземљима, која су могла служити као банак на којем се у посудама чувала та врста намирница.[88]

Посебно су били обезбеђени простори за вино које је употребљавано у манастиру[89] још према Студеничком типику. Од краја XIII и у XIV веку изузетно се развило виноградарство, нарочито на манастирским имањима у средњовековној Србији. О томе сведочи и делатност архиепископа Данила, који је подигао винограде на имањима многих манастира.[90] Небројени су помени вина у средњовековним манастирским документима, а изузетан податак о винском подруму остао је забележен у оснивачкој повељи манастиру Дечанима, у којој се каже да је на улазу у вински подрум, при вратѣхь винници'', била мера за вино ,,оу 'д' литрѡ, а мерьтигь исѣкохь оу мрамори''[91]. Винарнице, или вински подруми, налазиле су се у приземљима манастирских грађевина, будући да укопане, подземне, оставе нису биле уобичајене у Србији тога доба. На просторима истражених манастирских целина изузетно су ретке грађевине са просторијама испод равни терена.[92]

Манастирски виногради су обезбеђивали и вино за трговину, које је вероватно чувано и изван манастира. Тако се у повељи Стефана Душана из 1355. године, којом потврђује имања манастиру Хиландару, помиње и трг Книнац, од чијег је промета вина манастир убирао царину.[93] Вук Бранковић је 1377. године приложио Хиландару манастир Св. Ђорђа у Скопљу, који је као хиландарски метох морао да испоручи Хиландару половину прихода од летњих намирница, у које се рачунало жито, вино и сирение.[94] Краљ Стефан Урош II обновио је 1300. године поменути манастир Св. Ђорђа у Скопљу и том приликом увео панађур на којем су се продавали црквени вино, хлеб и месо, а нико није смео продавати — трговати — без игумановог благослова.[95] По Светостефанској хрисовуљи, манастир у Бањској су, између осталих, снабдевали и сокалници. Њихово задужење је било да донесу товар жита и товар вина, на захтев игумана.[96] Слично задужење су имали и сокалници манастира Дечана, који су цркви морали да предају део свог жита и вина.[97] Из ових докумената се види да су манастири, осим винарница у самом насељу монаха, могли и на својим имањима имати оставе за вино намењено трговини.[98] У манастирима средњовековне Србије нема материјалних података на основу којих би се поједини простори означили као винске оставе. Међутим, неке архитектонске карактеристике откривених грађевина указују на то да су могле служити и за то.[99] У економским просторима на северној страни манастира Студенице, у грађевини у продужетку манастирске трпезарије, пронађени су трагови дрвених држача за бурад у одређеном поретку. Они, међутим, не припадају средњовековном раздобљу Студенице, већ много млађем периоду, али начин складиштења, највероватније, није од средњег века до тада доживео битније промене.[100]

На манастирским властелинствима је било и много сточарских села — катуна. У њима је чувана стока (овце, волови, краве, коњи, биволи)[101] која је припадала манастирима. Осим животиња, које су коришћене за вучу и путовање, манастири су често продавали и месо.[102] У Студеничком типику се не предвиђа месо у манастирској исхрани. Осим рибе, поврћа, воћа, хлеба, вина и воде са кимом не помињу се друге врсте намирница. Оваква строго контролисана исхрана је, вероватно, била прописана, по Студеничком типику, и за

друге манастире оновремене Србије. Није могуће поуздано утврдити да ли су се манастирске заједнице у целокупном средњовековном раздобљу, у свим околностима, придржавале наведених правила, или су се нека од њих током времена мењала. На манастирским имањима је било свих врста стоке која се гајила у средњем веку. О томе сведочи и попис хиландарске имовине у познатом Хиландарском практику.[103] Стада оваца, крда волова и друге стоке нису била чувана у непосредној манастирској околини, у сточарским селима. У непосредној околини манастира је држана само она стока која се користила за вучу у свакодневним пословима и на путовањима. За то су морале постојати стаје. У средњовековним манастирима Србије, према резултатима теренских истраживања, није било уобичајено да се стаје налазе у најужем ограђеном манастирском простору.[104] Али није искључено да су у неким раздобљима и смештане у манастире, нарочито у немирним ратним приликама XVII и XVIII столећа. У манастирском насељу на локалитету Забреги, у петрушкој области, које је датовано у почетак XV столећа[105], за неке просторе на северној и западној страни у унутрашњости манастира претпостављено је да су могли бити стаје.[106]

У повељи манастира Хиландара из 1355. године, помињу се манастирске овце и кобиле[107], а у Душановој задужбини Св. Арханђелима, о црквеном празнику, приликом посете митрополита, даван му је ждребац, а при доласку патријарха у манастир, поклањан му је коњ.[108] Стаје за стоку која је коришћена за рад у манастиру, по свему судећи, налазиле су се изван најужег ограђеног језгра, у непосредној близини манастирских зидова. И данас су стаје манастира Хиландара изван зидова, а теренска истраживања манастира Троноше, из XVI столећа, показују да су оне

□

[74] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 565.

[75] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 447.

[76] *Исто*, 667.

[77] *Исто*, 683.

[78] Đ. Bošković, *Apercu des résultates de recherches archéologiques à Ras et des problémes qui s'y raportent*, Balcanoslavica 6 (1977) 61—78.

[79] А. Дероко, *Из. мат. култ. Хиландара*, 10 и даље.

[80] О житним оставама уп. С. Трojановић, *Житне јаме у Србији*, Сборникъ по славяновѣдѣiю III, С. Петербургъ 1910. Д. Минић, *Житне јаме у Трговишту*, Новопазарски зборник 11 (1987) 63—72. О другој врсти складиштења житарица уп. М. Благојевић, *Земљорадња*, 130.

[81] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 63.

[82] *Исто*, 63, 65.

[83] *Исто*, 64.

[84] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 434.

[85] *Исто*, 692.

[86] *Исто*, 695.

[87] А. Дероко, *Етнографске белешке из Хиландара*, Споменик САНУ 112 (1963) 7—14 и сл. 13 и 14.

[88] Уп. поглавље Архитектура манастирских грађевина — економски простори и оставе.

[89] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 63, 64 и даље и 72.

[90] О виноградима у средњовековној Србији уп. М. Благојевић, *Земљорадња*, 131 и даље. За Данила уп. *Животи краљева и архиепископа српских* (ур. Ђ. Даничић), 373.

[91] Уп. Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 652, и П. Ивић — М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, Д. Х. И.

[92] Манастири који су предмет ове студије немају укопане објекте. Ако су неки простори касније сишли испод нивелете терена, није реч о укопавању, већ о насипању околног терена, које не припада оригиналној епохи грађења, већ каснијим историјским епохама и новим адаптацијама постојећег грађевинског фонда. Тако су источни, североисточни и југоисточни делови манастирског насеља у Студеници данас укопани и имају најниже, средњовековне нивелете, испод нивелете данашњег терена. Ово свакако не одговара оригиналној градитељској концепцији, нити сведочи о постојању подрума у средњовековном раздобљу. Једини делимично укопани простори откривени су у манастирском комплексу на локалитету Забреги, из XV столећа. Уп. Р. Прокић, *Архитектура Петрушке области*, Крагујевац, 1986, 86 и даље.

[93] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 430.

[94] *Исто*, 452.

[95] *Исто*, 611.

[96] *Исто*, 628.

[97] *Исто*, 650.

[98] У непосредној близини манастира Дечана, у „Дечанској махали", и данас се налази пространа зграда манастирског винског подрума, изграђена у новије време. Уп. М. Ивановић, *Црквени споменици XIII—XX века*, Задужбине Косова, Београд 1987, 413.

[99] Упоредити поглавље Архитектура манастирских грађевина — економски објекти.

[100] О винском подруму и диспозицији држача обавестила ме је археолог Милица Јанковић, на чему јој захваљујем. Мил. Јанковић, *Затворене археолошке целине манастира Студенице*, Саопштења 18 (1986) 18.

[101] Уп. податке из најпотпунијих пописа манастирских имања у следећим оснивачким документима: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890); М. С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880); Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана коиом оснива монастир св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348*, Гласник ДСС 15 (1862) 264—310; М. Павловић, *Грачаничка повеља*, ГСНД 3 (1927) 105—141.

[102] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 611.

[103] В. Мошин, *Хиландарски практик*, Акти из светогорских архива, Споменик СКА 91 (1939) 191—218.

[104] Уп. поглавље о архитектури манастирских економских грађевина.

[105] На основу археолошких истраживања локалитет и црква су датовани у другу половину XV столећа, уп. M. Brmbolić, *Manastir Namasija, Paraćin* — без године издања, 25 и даље. На основу архитектонске анализе цркве и осталих зграда, манастир је датован у крај XIV или почетак XV века, уп. Р. Прокић, *Средњовековна архитектура Петрушке области*, Крагујевац 1986, 89.

[106] Идентификација објеката на западној и северној страни манастира, према извештајима М. Брмболића и Р. Прокића (вид. претходну напомену), као и целокупна архитектонска анализа несакралних грађевина у тој целини, заснива се на именовању одређених просторија за претпостављене намене, после дескрипције њихових димензија, без икаквог доказног истраживачког поступка. Тако из наведеног материјала није јасно на основу чега је идентификована намена, нарочито неких грађевина чија архитектонска решења и затечени грађевински остаци пружају могућност паралелних тумачења и, свакако, различитог закључивања.

[107] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 430.

[108] *Исто*, 697.

такође изван манастира, на заравни северно од манастирских зидова.[109]

Манастирске радионице, намењене појединим занатским делатностима, у писаним документима нису искључиво помињане као делови манастирских насеља. Те врсте делатности су се најчешће обављале у специјализованим селима на имањима манастира. Бањска је имала села ковача, калајџија и занатлија који су правили оружје (мьчарь), а слично је било и на властелинствима других манастира.[110] На имањима Бањске је било и грнчара, на добрима Св. Арханђела налазило се село лончара[111], а у попису сељана метохије манастира Св. Стефана у Кончи (Кончански практик), наведен је и грнчар (грьньчарь) са својим обавезама.[112] Међутим, неки скромни подаци из истраживања манастирског насеља на локалитету Забреги, показују да су се и у манастирима могли развијати неки од заната. На простору ограђеног монашког насеља откривене су грађевине које су служиле као грнчарска радионица, заједно са грнчарском пећи.[113] У истом манастиру, у наставку радионице за керамику, како је претпостављено, налазила се ковачница, у којој су пронађени остаци потковица, ковачког алата и две узидане пећи.[114] Радионица у којој је можда обрађиван и метал откривена је у северној зони манастира Раванице, с краја XIV столећа, а на основу археолошких истраживања пећине у непосредној близини овог манастира закључено је да се у њој могла налазити ковачница.[115] Неки подаци указују да се у манастиру Студеници могла налазити златарска радионица, као што је сасвим извесно да је постојала и локална производња керамичких посуда. Златарски чекић који потиче из студеничке ризнице датује се од XIII до XV столећа[116], а керамика пронађена у току најновијих археолошких истраживања у Студеници потврђује постојање студеничке грнчарске радионице.[117]

Скрипторије и библиотеке

У манастирима средњовековне Србије понекад су се налазиле и преписивачке радионице — скрипторије. Оне имају посебно значење, будући да је реч о ученим монасима, који су самостално преписивали књиге у манастирској средини. Било је важно да се тај посао обави под одређеним условима, а то је подразумевало обезбеђивање одговарајућег материјала за писање, у то време изузетно цењене робе[118], и мирног и сигурног простора за писање. У манастирима у Србији, као и у византијском свету, нису само преписиване него и писане књиге. Зна се да је Теодор Граматик, познат као Спан, на Светој Гори преписивао књиге за српског књижевника и монаха Доментијана.[119] Српска феудална господа, од Немањића па до последњих деспота у XV веку, поседовала је личне библиотеке.[120] Поред приватних, постојале су и црквене библиотеке, од којих је архиепископијска књижница у Жичи морала бити изузетно богата. О њеном постојању сведочи и наредба архиепископа Никодима да се препише Карејски типик Св. Саве и да се чува у ,,црьков'нои ризници оу архиепископии и сь дроугими юго светыми оуставиˮ у Жичи.[121] Архиепископијску библиотеку је основао још Св. Сава, што потврђује и његова биографија, у којој се каже да је у архиепископију донео *све законске књиге*.[122] Једно од сведочанстава које показује шта су могле садржати манастирске библиотеке јесте и сачувана библиотека српског манастира Хиландара на Атосу.[123]

У процесу функционалне идентификације манастирског простора, важно је одредити место где су се књиге преписивале, као и простор у којем су биле чуване. На основу неких сачуваних докумената види се да су књиге чуване у манастирској ризници. Где се налазила ризница? О томе нас обавештавају повеље српских владара, који приликом оснивања манастира, као ктитори, обезбеђују све потребне књиге, сасуде и тканине за *свету цркву*, које се чувају у црквеној ризници — у самој црквеној грађевини. Тако је челник Радич, као други ктитор манастира Кастамонита на Светој Гори, приложио манастирској ризници сребрне посуде, кадионице, тканине свилене и сребром оковане књиге. Све те драгоцености су чуване у цркви и нису се смеле износити ,,на дворь изь светаго монастираˮ[124]. Манастиру Хиландару је 1381. године поклоњена црква у Архиљевици, заједно са ,,ризницомь тези црьквеˮ. У документу којим краљ Урош I средином XIII столећа обнавља хрисовуљу манастиру Св. Петра на Лиму, види се да су манастир и црква страдали у време татарских продора, када ,,поплѣнише црькьвь светаго апостола Петра вь Лимоу, и вьзеше ризницоуˮ.[125] Из документа краља Стефана Дечанског из 1326. године, којим даје повластице епископији у Призрену, сазнајемо о манастирској ризници: да се чувала у цркви и да се могла износити из ње само у време рата. Тако се изричито говори да се епископији призренској — Св. Богородици — додељује горњи град (коула), утврђење изнад цркве Св. Николе ,,да си га има светаıа црькви вь сьхранюние рызнице црьковне'книжиıа и сьсоудь и все што юсть вноутрь светые црькве вь дьнь напасти да юсть прибѣжиште светѣи црькви".[126] Исто то утврђење Стефан Душан је заменио са епископијом за друга добра и поклонио га са истом наменом свом манастиру Св. Арханђела.[127] У пиргу који је у близини Хиландара, на обали мора, сазидао краљ Милутин, налазила се капела — храм Спасов — која је била обдарена иконама и другим драгоценостима, али и књигама испуњена.[128] Можда најсадржајнији опис црквене ризнице пружа оснивачка повеља Стефана Дечанског његовом манастиру Дечанима, којем је приложио *књиге и часне крстове, оковане и позлаћене са бисером и драгим камењем* и много других драгоцености које су се чувале у црквеној ризници.[129] Неке од књига из дечанске ризнице сачуване су до данашњих дана.[130] На основу писаних сведочанстава, црквене књиге су, заједно са драгоценостима, чуване у ризници у самом храму. Нема писаних података о томе да ли су неке друге књиге биле чуване изван црквене ризнице. Из неких записа из XIV и XVI века дознајемо да су се у кулама манастира у извесном периоду налазиле књиге. У запису на минеју сачуваном у

манастиру Грачаници, из 1388. године, каже се да је у ратним разарањима, која нису мимоишла ни овај манастир, ,,книжию пожежвеномоу вь пиргоу, и сь нними м'ножьство людыиˮ.[131] У кули манастира Дечана, према запису из XVI столећа дечанског игумана Евстратија, који је имао намеру да ,,вс стлп правилних књиг испланитиˮ, може се помишљати на постојање библиотеке, бар у том раздобљу.[132] Није сасвим јасно да ли су се куле користиле за чување манастирске ризнице и библиотеке само у време опасности или и у свакодневним околностима. На основу неких посредних података о граду Вишеграду, који је припадао прво Призренској епископији, а затим Св. Арханђелима, може се помишљати да су манастирске књиге у несигурним ратним временима смештане у пирг, уколико је постојао. О томе сведочи и запис из грачаничког минеја, јер су се у исти пирг у којем су биле смештене књиге склонили и људи, и заједно са књигама запаљени. Ово не искључује могућност да су књиге и пре овог разарања биле чуване у кули. Поуздано се може закључити да су црквене књиге стајале у ризници у цркви, а да су се у неким ванредним ситуацијама, заједно са ризницом, износиле и склањале на неко друго место. У Студеничком типику пише да се црквена ризница може изнети једино у случају изузетне опасности: ако је реч о пожару или земљотресу.[133] Ризница је тада склањана на неко сигурно место. Једно од таквих места је могла бити кула — пирг — поготово ако је била саставни део манастира. На Светој Гори су се библиотеке неких манастира налазиле у спратним деловима црквених здања (Лавра, Ватопед), али су се исто тако књиге чувале и у пирговима у манастирским насељима (Пантократор, Кутлумуш, Пантелејмон).[134] Библиотека Теодора Метохита је била у манастирској цркви (Христ у Хори) у Цариграду, а у почетку XV века у кули манастира Св. Јована Крститеља у Петри чувале су се реликвије.[135]

Простори за чување манастирских књига нису истовремено били и скрипторији. Према писаном податку, Теодор Граматик је преписивао књиге за Доментијана у пиргу Св. Преображења Спасова изван Хиландара, у којем је и сам Доментијан завршио писање о животу св. Симеона.[136] У Светој Гори, као изузетно важном монашком центру византијског света, преписивале су се многе књиге. У библиотекама атоских манастира су чуване књиге стваране у тој монашкој колонији.[137] Библиотеке су имали и многи манастири у Цариграду, Солуну, на Патмосу и широм византијских територија.[138]

И у манастирима средњовековне Србије су преписиване књиге, али сачувани записи не пружају довољно обавештења на основу којих би се поуздано утврдило где су биле *скрипторије*. У једном запису у рукопису манастира Дечана сачуван је податак да је 1264. године једна књига написана ,,вь храмѣ светаго Спаса вь жоупѣ Чрьнои Стѣнѣ вь мѣстѣ рекомѣмь Милешеваˮ, заслугом игу-

□

[109] За Хиландар уп. А. Дероко — С. Ненадовић, *Конаци манастира Хиландара*, Споменик САНУ 120 (1971) сл. 7; за Троношу уп. С. Мојсиловић-Поповић, *Подаци за архитектуру манастира Троноше*, Саопштења 16 (1984) 171—180.

[110] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 628; о заниманју на манастирским властелинствима уп. Ст. Новаковић, *Село*, Глас СКА 24 (1891) 64—72.

[111] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 628, 695.

[112] А. Соловјев, *Кончански практик*, ЗРВИ 3 (1955) 85.

[113] Уп. М. Brmbolić, *Namasija, utvrđen manastirski kompleks*, АП 22 (1981) 132—137.

[114] М. Brmbolić, *Manastir Namasija*, 12.

[115] Д. Мадас, *Археолошки радови у манастиру Раваници 1967—1971*, Саопштења 10 (1974) 77—85; исти, *Лазарет, манастир Раваница и раваничка пећина — средњовековно манастирско утврђење и ковачница*, АП 12 (1970) 183—185.

[116] М. Шакота, *Студеничка ризница*, Београд 1988, 52, 56, 66 (са свом старијом литературом).

[117] М. Радан-Јовин, Мил. Јанковић, С. Темерински, *Студеница — истраживања*, 62—66.

[118] О књигама и пергаменту као материјалу на којем је писано и трговини њиме уп. N. G. Wilson, *Books and Readers in Byzantium*, Byzantine Books and Bookmen, Washington D. C. 1975, 1—15.

[119] Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975, 170.

[120] Ђ. Сп. Радојичић, *Српске библиотеке у средњем веку и у турско доба*, Библиотекар 3 (1954) 137—144; Д. Богдановић, *Стара српска библиотека*, Летопис Матице српске, кМ. 408, св. 5, 6 (Нови Сад 1971) 1—59.

[121] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 468—469.

[122] Теодосије, *Живот Св. Саве* (Старе српске биографије, превод М. Башић), Београд 1924, 187.

[123] Локацију старе хиландарске библиотеке и њен изглед покушао је да одреди С. Ненадовић, *Хиландарски конаци у јужној мали пре и после пожара 1722. године*, ХЗ 5 (1983) 246—254 и сл. 27.

[124] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 551.

[125] *Исто*, 447, 593.

[126] *Исто*, 639.

[127] *Исто*, 683.

[128] *Исто*, 476.

[129] Уп. Д. Х. И. у П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 305.

[130] Уп. М. Теодоровић-Шакота, *Инвентар рукописних књига дечанске библиотеке*, Саопштења 1 (1956) 198—211.

[131] *Записи и натписи*, I, 52, бр. 162.

[132] Уп. И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве — из путничког записника*, Београд 1879, 84—85; исти документ коментарише М. Шакота, *Дечанска ризница*, 54.

[133] О томе говори и *Студенички типик св. Саве* (ур. В. Ћоровић), 105—106; *Списи Св. Саве и Стефана Првовенчанога* (ур. Л. Мирковић), 84.

[134] A. Orlandos, Μοναστηριακή, 108.

[135] О библиотеци Теодора Метохита уп. Clavijo, *Embassy*, 80; R. G. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington D. C. 1987, 51 и даље и 114—115.

[136] *Записи и натписи*, I, 8 и даље бр. 20.

[137] О библиотекама у византијским манастирима уп. J. Irigoin, *Centres de copie et bibliothèques*, Byzantine Books and Bookmen, Washington D. C. 1975, 17—27; исти, *Pour une étude des centres de copie Byzantins, II.3. Les premiers centres de copie de l'Athos*, Scriptorum 13 (1959) 195—204. За манастир Велику лавру на Атосу уп. Б. Л. Фонкич, Библиотека Лавры св. Афанасия на Афоне ВХ — XIII ВВ, Палестинский Сборник, 80 (1967) 167—175.

[138] Уп. O. Volk, *Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien* (Dissertation), München 1954; I. Ševčenko, *Observation sur les recueils des discours et des poèmes de Théodore Métochite et sur la bibliothèque de Chora à Constantinople*, Scriptorum 5 (1951) 279—288.

мана Спиридона.[139] Може се тумачити да је књига писана у самом храму — цркви манастира Милешеве. Да су храмови у одређеном тренутку били и скрипторије, сведочи и запис из XVII века у рукописном триоду, из кога се дознаје да је књига писана *при Великој лаври Св. Симеона у храму Благовештења* у Студеници, што значи у цркви која је у овој прилици служила као скрипторија.[140] Ова црквена грађевина се налазила изван манастирских зидова, с југоисточне стране.[141] Књиге за манастире су преписиване и изван монашке средине. Војислав Граматик је за црквене потребе преписао јеванђеље у граду Сврљигу, 1279. године, у време епископа Никодима,[142] а „многогрѣшни Радин" је попу Ѕагоранинȣ у Сушици, око 1300. године, исписао многе књиге, триоде, псалтире, и у том послу су му помагали мајстор Раде, дељавши дашчице за корице, Драганова матер испредући конце за књиге и други.[143] Међутим, и у тим обавештењима се не помиње где су и у каквим просторијама књиге писане. У два записа на рукописним књигама из 1324. и 1329. године види се да су обе књиге писане при Св. апостолима у Пећи, у граду Ждрелу (Жрѣлѣ, Ждрѣлоу), оближњем утврђењу (чији се остаци и данас распознају), у време краља Уроша III (Дечанског), с тим што је друго јеванђеље завршено у епископији српскога Дабра, у време епископа кир Николе, који је храм Св. Николе, разорен од безбожних бавоунь, многим књигама, сасудама и разним другим стварима снабдео.[144] У време Стефана Душана неке књиге су писане у Дечанима[145], али се такође наводи у којим се просторијама књига преписивала. Према сведочанствима забележеним на средњовековном живопису, преписивачима осим сталка и прибора за писање ништа друго није било потребно, што значи да ни простор у којем су се преписивале књиге није морао бити простран.[146] У неким манастирима, као у Грачаници и Милешеви, у каснијем раздобљу, XV и XVI веку, постојале су и штампарије.[147] Преписивање књига је било својеврстан занат, којим су се у Србији бавили учени монаси, али и парохијски свештеници. Иако је већина књига била преписана или написана у манастирима, у њима се у средњем веку нису оснивале школе.[148] Ова делатност је, напротив, била сведена на појединце, а подаци из неких докумената, као из оснивачке повеље манастиру Дренчи (XIV век), јасно говоре да у манастиру нико школу — писање — не може да учи.[149]

Болница

Један од објеката који се налазио у манастирском насељу, или у његовој околини, била је и средњовековна болница (больница). Та се институција први пут помиње у Савином Студеничком типику, којим се у оквиру манастира одређује просторија у којој ће бити постављене постеље за болеснике. О њима ће се старати за то одређени монаси — болничари, а тешко оболели могу имати и два болничара. На великом огњишту (ароулоу), покретном и кованом од метала (мѣдн = мѣдн), припремаће се лекови и све што је болеснику потребно. Болесници ће се хранити посебно, а игуман ће морати често да обилази болницу.[150] И манастир Хиландар је имао болницу која је имала исти ред као и студеничка, а све је било предвиђено типиком манастира Хиландара.[151] У Душановој оснивачкој повељи манастиру Св. Арханђелима код Призрена помиње се манастирска болница. Из тог документа се може нешто више закључити о врстама болница и статусу који су имале. Према основној намени, постојале су две врсте: оне у самим манастирима за остареле монахе оболеле од уобичајених болести, и специјалне болнице — карантини за старе, немоћне и оболеле од разних заразних болести (посебно за лепрозне). Ове последње су биле подигнуте при манастиру Дечанима, изван монашког насеља, у Београду у време деспота Стефана и у манастиру Раваници у доба Лазара Хребељановића.[152] Када је Стефан Душан оснивао манастир Св. Арханђеле, око 1348. године, у којем се налазила и болница, његови претходници — владари из династије Немањића — већ су били успоставили ову институцију при манастирима у Србији.[153] Почев од студеничке и хиландарске болнице, за које је прописе саставио Сава Немањић,[154] преко познате болнице краља Милутина у Цариграду[155] и Стефана Дечанског у Дечанима, било их је вероватно и при другим манастирима у Србији. То се може претпоставити на основу Студеничког типика, који посебно брине о уређењу болнице, а он је истовремено и прототип манастирског устава средњовековне Србије. Познато је да Студенички и Хиландарски типик светог Саве имају много елемената из типика Евергетидског манастира у Цариграду. На то указује и члан типика који се односи на болницу, којим се предвиђа да у њој буде осам кревета, као и у српским типицима, и велико огњиште (ἄρουλαν μεγάλην) за грејање и припремање хране за болеснике.[156] И на Светој Гори су болнице биле саставни део манастирског насеља, још из Атанасијевог времена, који је у манастир Великој Лаври подигао болницу и купатило.[157] И други византијски манастири су у свом кругу имали болнице, што доказује да је то био обичај још из најстаријих дана.[158] Чувени манастир посвећен Христу Пантократору и Цариграду, који је подигао Јован Комнин и 1136. године за њега издао типик, имао је једну од најразвијенијих болница у византијском свету.[159] У овом манастиру је боравио и Стефан Дечански с породицом — у време изгнанства из Србије. Не би било необично да је и лечен у тој болници, која је имала одељење за очне болести,[160] будући да га је отац Милутин готово ослепео. Болница Пантократоровог манастира је свакако утицала на изградњу болнице Дечана, која се, према речима Григорија Цамблака, налазила недалеко од манастира: *„зато и начини други манастир, три стадија далеко од велике обитељи, ћелије учишћено добро саставне, и украшен редовима одара и снабдевен свим другим потребама, ради таквога требовања"*.[161] Студеничка и дечанска болница такође показују да

је у Србији било две врсте тих институција. У опису дечанске болнице, Григорије Цамблак наводи да су се у њој лечили тешки, неизлечиви болесници и да су коришћени специјални мириси, који су стављани на огњиште како би ублажили тежак задах тих просторија.[162] Болница у Дечанима је, дакле, морала бити нека врста специјализоване институције, која је примала најтеже болеснике, док су се остали монаси вероватно лечили у манастирској болници, која је, према Студеничком типику, била саставни део сваког монашког насеља. Да су специјалне болнице — карантини — биле подизане изван манастира, сведочи и типик чувеног манастира Исака Комнина Космосотире из 1152. године, према којем се болница налазила такође изван манастирских зидова.[163] Стефан Душан је у својој задужбини Св. арханђелима сазидао болницу која је имала дванаест кревета и посебан режим. У њој су се могли лечити монаси, али није била предвиђена за најтеже болеснике — оболеле од заразних болести — као што је то било у Дечанима: „а ѕа болницоу како ѥ оуѕакониль краль, такози да стои 'вı' одра и кто сѧ раѕболи, да ѥ оу болници, а хромца и слѣпца да нѣ".[164] Из наведеног фрагмента оснивачке повеље се види да је оснивач *узаконио* ред и понашање у болници. Тај закон је изгледа подразумевао, како се види из истог документа, и одговарајућа материјална добра, која су била додељена као извор прихода за издржавање болнице. Стефан Душан прилаже цркву Св. Стефана, са двором и имањима те цркве и њиховим житељима, чији приходи треба да служе болници, као и два млина Богдана Губавца (Гоубав'ца),[165] који је можда због своје болести поклонио имање болници. Исти владар је, изгледа, обновио или поново изградио болницу у манастиру Хиландару, коју је такође економски обезбедио обавезавши се да јој, у зависности од броја постеља, сваке године даје од царске имовине „гоунѥ и клашнѥ и пльсти и постелѥ одромь".[166] Хиландарској болници је 1380. године села приложио кнез Лазар Хребељановић, а 1406. године Мара Бранковић са синовима дарује јој део прихода од унчанског трга.[167]

И српска властела је водила рачуна о болницама у својим ктиторијама. Челник Радич, обновивши манастир Кастамонит на Светој Гори 1433. године, као други ктитор, осим непокретних добара за манастир давао је две литре сребра годишње за његову болницу.[168] Из малобројних расположивих докумената који се односе на манастирске болнице, о којима су се бринули срп-

□

[139] *Записи и натписи*, I, 11, бр. 22.

[140] М. Шакота, *Где се налазио храм Благовештења у Студеници*, Зограф 2 (1967) 52.

[141] *Исто*, 53.

[142] *Записи и натписи*, I, 12, бр. 25.

[143] *Исто*, 15—16, бр. 34.

[144] В. Јовановић, *Косовски градови и дворци XI—XV век*, Задужбине Косова, Београд 1987, 373. *Записи и натписи*, I, 24, бр. 54, и 25—26, бр. 55.

[145] *Исто*, 34, бр. 87.

[146] Примери са средњовековних фресака уп. Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975 (илустрације нису нумерисане).

[147] О Милешевској и Грачаничкој штампарији: Рад. М. Грујић, *Прва штампарија у јужној Србији, 1539 године на Косову Пољу у манастиру Грачаница*, ГСНД 15—16.

[148] Рад М. Грујић, *Школе и манастири у средњевековној Србији*, ГСНД 3 (1928) 43—49. Према студији Рад. М. Грујића, *Средњевековно српско парохијско свештенство*, Скопље 1923, 2—3, калуђери су у XIII веку били ретко писмени у Србији. У XIV веку је број писмених монаха већ био повећан.

[149] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 763

[150] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић) 139—140.

[151] *Хиландарски типик* (ур. В. Ћоровић) 139 и даље.

[152] О болници манастира Дечани обавештава Григорије Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског*, Старе српске биографије XV и XVII века (превео Л. Мирковић), Београд 1936, 26—27. О београдској болници и странопријемници уп. Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског* (ур. В. Јагић), Гласник СУД 42 (1875) 287. Болница у Раваници се помиње у животопису Лазара Хребељановића из XVII века, уп. Гласник СУД 21 (1867) 200.

[153] О развоју медицине у средњовековној Србији и о болницама уп. V. Ćorović, *Bolnice u Srbiji XIII i XIV veka*, Liječnički vijesnik 4 (Zagreb 1931) 1—3; Ст. Станојевић, *Нуклеус српског медицинског факултета у XIV веку*, Из наше прошлости, Београд 1934, 118—121; Л. Павловић, *Српске манастирске болнице у доба Немањића*, Зборник православног богословског факултета 2 (1951) 555—566; Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд 1958, 164—175; Л. Мирковић, *Нешто о византијским и српским болницама у средњем веку*, Гласник српске православне цркве 10 (1963) 384—391; Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, Београд 1967, 292—317; Р. Катић, *Порекло српске средњовековне медицине*, Београд 1981, 172—191; *700 година медицине у Срба* (каталог галерије САНУ), Београд 1971, 13 и даље.

[154] Поред наведеног поглавља из Хиландарског и Студеничког типика и позната „Крмчија Светога Саве" је имала прописе који се односе на болнице, странопријемнице и друге установе за примање сиромашних и оболелих, уп. М. Петровић, *Крмчија Светога Саве — о заштити обесправљених и социјално угрожених*, Београд 1983.

[155] О Милутиновој болници у Цариграду уп. Данило, *Животи краљева и архиепископа српских* (ур. Ђ. Даничић), 134 и 135; М. Живојиновић, *Болница краља Милутина у Цариграду*, ЗРВИ 16 (1975) 105—115.

[156] *Тур. Evergetis*, 87, col. 1250—1265.

[157] *Vitae Athanasii Athonitae* B, 151—152 и 173—175.

[158] О болницама у Византији уп. D. J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Jersey 1968; T. Miller, *Byzantine Hospitals*, Symposium on Byzantine Medicine, DOP 38 (1984) 53—63; T. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore and London 1985 (са свим изворима и старијом литературом); Carolina Cupane — Ewald Kislinger, *Xenon und Xenodocheion in Spätbyzantinischen Roman*, JÖB 36 (1986) 201—206.

[159] *Тур. Pan.*, о болници 83, col. 905 и даље.

[160] *Исто*, supra.

[161] Г. Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског* (ур. Л. Мирковић) 26.

[162] *Исто*, 27.

[163] *Тур. Kosmosotira* 48, бр. 61; 53, бр. 70.

[164] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 699, бр. CLXXXIII.

[165] *Исто*, 685, бр. XI и XIX.

[166] *Исто*, 420, бр. VI.

[167] *Исто*, 449—450.

[168] *Исто*, 551, бр. V.

ски владари и властела, види се да су оне имале посебан економски статус у манастиру. Оне нису биле независне институције, без обзира да ли су се налазиле у манастиру или у његовој околини, али су им ктитори обезбеђивали одређена материјална добра, у оквиру манастирских имања, која су искључиво била намењена њиховом издржавању.

Игуман, као врховни старешина заједнице, морао је да се стара о спровођењу установљеног реда у болници. Студенички типик обавезује старешину манастира да често посећује болницу и да се брине не само о болесним монасима већ и о особљу које ту ради.[169] О успостављању болнице у Србији се бринуло почев од краја XII века. Поједини владари, краљ Милутин, на пример, подизали су болнице и изван српских граница, а за време Стефана Дечанског и, нарочито, Стефана Душана о тим установама се изузетно бринуло. Душанова владавина поклопила се и са великим епидемијама куге (прва половина XIV столећа), када су многе европске земље, па и оне у области Балкана, биле притиснуте страхом од заразе. У једној прилици је и српски владар, заједно са својом породицом, дуже боравио на Светој Гори. Осим државних послова које је обављао, тамо је нашао и релативно сигурно уточиште пред епидемијом која се ширила.[170] Није искључено да је Душанова брига за хиландарску болницу, као и за ону манастира Св. Арханђела, била проузрокована, између осталог, и том околношћу. Такође се може помишљати да је он, као други ктитор манастира Дечана, био заслужан и за грађење дечанске болнице. Оваква претпоставка се може подупрети чињеницом да ниједна од дечанских хрисовуља (прва Стефана Дечанског и друга Стефана Душана) не помиње болницу. Да је болница постојала изван Дечана, потврђује Григорије Цамблак, биограф Стефана Дечанског у XV веку, који је извесно време био игуман тог манастира. Може се помишљати да је Стефан Душан подигао манастирску болницу изван насеља тек пошто су Дечани потпуно изграђени, тако да се она, с обзиром да је познија, и не помиње у оснивачким документима оба ктитора. Сам Душан је веома рано видео велику болницу у византијској престоници, јер је као дете боравио у манастиру Пантократору у Цариграду у време очевог заточеништва.[171]

Писани подаци на основу којих се може закључивати о уређењу болница малобројни су, али има још мање података о њиховом грађевинском изгледу. Свети Сава у Студеничком типику само каже да треба обезбедити ћелију која ће имати облик болнице, што посредно указује да је просторна организација те грађевине морала бити одређена. Из истог извора се сазнаје да су се болесници грејали и да су им лекови припремани на великим ложиштима, у нарочитим посудама. На основу свега се може закључити да су се манастирске болнице у Србији у организационом и просторном погледу угледале на византијске болнице. На жалост, на терену још нема довољно материјалних трагова који би сведочили о изгледу тих грађевина. Ниједна манастирска болница до сада није археолошки утврђена. Покушај одређивања болнице у манастиру Св. Арханђела код Призрена, иако има неких елемената, не може се сматрати поузданим и остаје у домену претпоставки.[172] На основу писаних података види се да су болесници имали посебну исхрану — у Студеничком типику, а нарочито у повељи челника Радича манастиру Кастамониту, у којем се изричито наводи да, осим болесника који обедују у болници, остали монаси морају да се хране у манастирској трпезарији.[173]

Могло би се претпоставити да је уз болницу била изграђена посебна кухиња. Један од елемената који би могао да одреди болницу јесте централно постављено ложиште, око којег су могли бити уређени посебни простори за смештај болесничких кревета. О ложиштима говоре и прописи за болницу манастира Пантократора у Цариграду.[174] У тој грађевини, која је била изузетно добро опремљена, постојали су и специјални болнички нужници, купатило и капеле.[175] Болесници су боравили у заједничком простору, у одељцима око централног ложишта.[176] Сличан тип просторне организације су имали и манастири на другим подручјима у XV столећу. У монашкој колонији познатој под именом Метеори, у манастирима Велики Метеори и Варлаамовом, идентификована је болница идентичног просторног решења.[177] Може се само претпоставити да су манастирске болнице у средњовековној Србији по типу биле сличне византијским. О томе сведоче и Хиландарски и Студенички типик, у којима се болничка огњишта помињу као битан елемент грађевине. Није сасвим јасно да ли је реч о зиданим ложиштима, или су то била само покретна ложишта у нарочитим судовима искованим од метала. О њима типик говори: „ароулоу великоую еже есть огнище вь мѣди сковано и прѣносимо“,[178] али ово не искључује и постојање главног болничког ложишта, које је могло бити грађено као посебна просторна конструкција.

Византијске болнице су имале и купатила, пошто је купање било саставни део лечења. О томе говоре и типици манастира у којима се помињу купатила.[179] Студенички и Хиландарски типик не говоре о купању у манастиру или болници, па се ни купатила не помињу. Према неким истраживањима, купање је могло бити обављано и без посебне просторије, у великим *посудама*.[180] Можемо претпоставити да су се у студеничкој и хиландарској болници оболели купали — према потреби — на такав начин. Било би необично да средњовековна српска медицинска пракса, у свему ослоњена на византијско искуство, искључи тај вид уобичајене терапије и неге оболелих. Купатила су имали многи византијски манастири. То доказују и сачувани материјални подаци, расути по археолошким локалитетима широм некадашњих византијских територија.[181] Да је купање у средњовековној Србији било обављано у посебним одељењима — кадама, показују новија археолошка истраживања на простору данашњег града Прилепа.[182] Такви простори до сада нису откривени у српским манастирима. Купање болесника у српским манастирима средњег века, по свему судећи, вероватно је обављано

у нарочитим посудама, које су се могле преносити по потреби. Посебна купатила нису била грађена. Члан Евергетидског типика, који се односи на купатило и купање, илуструје однос монаха према купању. У том манастиру је било изграђено купатило, али оно није било намењено здравим монасима, већ је искључиво коришћено за болеснике, са посебном напоменом да се обавља према потреби.[183] Остали монаси су могли да се купају само три пута годишње — о великим празницима.[184] Пошто је типик овог манастира био један од извора за Савин Хиландарски и Студенички устав, без обзира што не постоје писани подаци, однос према купању у манастиру је вероватно био сличан.

Странопријемница

Осим болница, посебан вид старања о посетиоцима — ходочасницима, старим и изнемоглим особама и странцима, испољавао се у изградњи домова, у близини великих манастирских центара у Византији.[185] У српским манастирима су постојале сличне грађевине, а у Студеничком типику се таква зграда среће под именом гостиница.[186] У одељку који говори о давању хране сиромашнима и путницима на улазу у манастир, помиње се да је за странце и немоћне подигнута посебна грађевина изван манастира, на земљишту неког добронамерног човека (христолоубиваго), које је даровао манастиру, а монашко братство се морало старати о издржавању и снабдевању те гостионице. Стара монашка одела и храна давани су бескућницима и случајним пролазницима који би се ту затекли. Покрај свратишта је било и гробље за сахрањивање странаца.[187] Зидање домова за странце изгледа да је предвиђао и чувени кодекс Крмчија Светога Саве, у којем је одређен и начин њиховог издржавања. Један од видова старања о овој институцији је било завештање непокретних имања, која су служила као економска подлога.[188] У време деспота Стефана Лазаревића, оваква грађевина је била подигнута и изван средњовековног града Београда. Она је била намењена странцима и болесницима, а у њеном кругу се налазила и црква посвећена Св. Николи. По речима деспотовог биографа Константина Филозофа, он је и економски обезбедио тај дом, приложивши му многа села и имања од којих се издржавао.[189]

Домови за болесне и остареле странце — странопријемнице (странопрїемница)[190] били су грађени изван, али у непосредној близини манастира. Неки су се, као они београдски, налазили и изван средњовековних градова. Према наведеним описима из средњовековних текстова, њихов просторни план је, поред грађевине за смештај странаца, болесника, садржао и капелу, а у непосредној близини се налазило и гробље. Тај простор је вероватно био ограђен, а поред наведених објеката морала је постојати кухиња, као и просторије намењене монасима и особљу које се бринуло о станарима тог здања. Грађевински комплекси овакве намене налазили су се уз манастире Григорија Пакуријана (данас Бачково) и у Евергетидском комплексу у Цариграду,[191] а било их је и на другим местима.[192] На једном

□

[169] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић) 140.

[170] M. Živojinović, *De nouveau sur le séjour de l'emperor Dušan à l'Athos*, ЗРВИ 21 (1982) 124; G. C. Soulis, *Tsar Stephen Dušan and Mount Athos*, Harvard Slavic Studies vol. II (1954) 125—139.

[171] Г. Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског* (ур. Л. Мирковић), 8 и даље.

[172] С. Ненадовић, *Св. Арханђели*, 19.

[173] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 552, бр. IX.

[174] *Тур. Pan.*, 99, col. 1152—1154.

[175] *Исто*, 93, col. 1088—89, и 93, col. 1057—60; 95, col. 1116; 97, col. 1119.

[176] Анализу болничке зграде и укупног распореда је, према типику, дао T. Miller, *The Birth of the Hospital*, 12—29.

[177] A. K. Orlandos, Μοναστηριακὴ, 76—91.

[178] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 139.

[179] О купатилима уз византијске болнице уп. T. Miller, *The Birth of the Hospital*, 145 и даље. Неки писани извори који помињу купатила: *Vitae Athanasii Athonitae* V, 151—152; *Typ. Posmosotira*, 66, бр. 97, и 72—73, бр. 113; *Typ. Kécharitôménè*, 107; *Typ. Évergétis*, 69, бр. 960 и даље.

[180] P. Gautier, *Le Typ. Pan.*, REB 32 (1974) 53.

[181] О манастирским купатилима на основу археолошких остатака уп. A. K. Orlandos, Μοναστηριακὴ, 100—108; изд. M. Gough, *Alahan, An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, Toronto 1985, 144; C. H. Kraeling, *City of the Decapolis* (ed. gerasa), New Haven 1938, 175—176 и 265—269; J. Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie. Essai sur la genèse, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien, en Syrie du IIIᵉ siècle àla conquète musulmane*, Bibliothèque archéologique et historique 42 (Paris 1947) 454—455; H. Dumaine, „*Bains*“, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, 2.1., Paris 1925, 72—82; 101—111.

[182] Б. Бабић, *Материјалната култура*, 62—63.

[183] *Тур. Évergétis*, 69, бр. 960 и даље.

[184] *Исто*, 69, бр. 960—970.

[185] Уп. *Тур. Pakourianos*, 111, бр. 1530 и даље; *Тур. Lips*, 113; *Тур. Évergétis*, 81, бр. 1165 и даље.

[186] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 133. Цео пасус о даривању места за гостиницу је преузет из Евергетидског типика, па није поуздано да ли је на исти начин основана и у Студеници. Уп. Свети Сава, *Сабрани списи* (ур. Д. Богдановић), Београд 1986, 174.

[187] *Исто*, 133—134.

[188] О томе уп. М. Петровић, *Крмчија Светога Саве, о заштити обесправљених и социјално угрожених*, Београд 1983, 15 и даље.

[189] Уп. Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића* (ур. В. Јагић), 287.

[190] Та врста грађевина се назива странопријемницом у неким изворима, као и у преводу српских извора у изд. Л. Мирковића. Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* (Цетињски летопис), 100. Уп. *Студенички типик* (превео Л. Мирковић), 99; К. Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића* (превео Л. Мирковић), 86. Касније то прихватају и други: Ђ. Бошковић, *Археолошки споменици и налазишта II, Централна Србија*, Београд 1956, 107, нап. 2.

[191] Уп. *Тур. Pokourianos*, 111, col. 1510 и даље; *Тур. Évergétis*, 81, col. 1165 и даље и 1185.

[192] A. K. Orlandos, Μοναστηριακὴ, 92—95, говори о домовима за старце, чија је намена била слична и који су се налазили у непосредној близини византијских манастира.

цртежу (В. Г. Барскиј) из XVIII столећа, у непосредној близини зидова манастира Пентелиса (*Πεντέλης*) види се зидом ограђен објекат, који је био намењен старим и болесним монасима овог манастира.[193] Странопријемница уз српске манастире је, слично болници, била зависна институција, али посебно обезбеђена непокретним добрима, која су додељивана манастиру. На основу неких описа грађевинске целине која је, према биографији Лазара Хребељановића, била болница уз манастир Раваницу, пре би се рекло да је у питању странопријемница. Према тим подацима, Лазар *„сазида други храм, који лежи на источној страни подгорју тога места близу цареве Лавре и подиже болницу за монахе, за странце и раслабјене“*.[194] Овај други храм, који се налазио недалеко од Раванице на источној страни, до сада није археолошки идентификован,[195] као ни друге странопријемнице уз велике задужбине Немањића. У манастиру који се налази на локалитету Кастаљану (на Космају), који је, према археолошким подацима, могао бити обновљен у време деспота Стефана, у почетку XV века,[196] налази се грађевина на јужној страни цркве, која је могла бити коришћена са две нивелете, будући да је терен у паду (црт. 78). Грађевина је спратна, али се са платоа на којем је црква тај спрат користио као приземље, док му је јужна страна такође била приступачна, али са ниже нивелете — из спољашњег дворишта. Овај спољашњи приземни део се састојао од низа просторија, које су снабдевене, свака појединачно, ложиштем, посебним улазом и прозором. Овакав распоред и положај у комплексу навео је поједине истраживаче на претпоставку да је реч о згради намењеној пролазним путницима.[197] Али, овакву врсту грађевине треба разликовати од странопријемнице, која је била нека врста прихватилишта и болнице и налазила се увек изван манастирских зидова, као посебно организована просторна целина. Она је административно припадала манастиру, заједно са поседима од којих се издржавала.[198]

Ћелије

У манастиру се становало према одређеним прописима, у грађевинама које су садржавале посебне просторије — монашке ћелије (келиѥ). Студенички и Хиландарски типик су најстарији српски писани извори који помињу ову врсту просторија у киновијској заједници. *Келија* је била место и за индивидуалну молитву, па је у њеном ентеријеру често постојала ниша — олтар — намењена том чину. У Студеничком типику се јасно каже да после службе у цркви и трпезарији монаси одлазе у своје ћелије, у којима сами обављају службу — молитву.[199] Према Студеничком типику било је одређено да двојица монаха користе заједничку ћелију „бытї же по в въ келиахь“, а у посебним случајевима игуман је имао право да одреди ко ће живети сам.[200] По једној ћелији је за осветљење био предвиђен литар уља годишње („по литрѣ масла да имь се даю на годищѥ“), а за оне који су одређени да држе *ћелијски устав* било је дозвољено годишње по три литра уља, с тим да су двојица у ћелији и да користе заједничко кандило за службу, да би им уље трајало годину дана.[201] Припремање хране у ћелијама није било ником дозвољено,[202] будући да је реч о општежитељном уређењу у којем се обед одвијао у трпезарији. Прописи које је садржавао типик с краја XII и почетка XIII столећа за манастире Студеницу и Хиландар, задржали су се и доцније. У обнови манастира Кастамонита, челник Радич и ариљски митрополит Марко прописују 1433. године, да се у том манастиру не може хранити у ћелијама и да не постоји никаква лична имовина у њима.[203] Истоветни прописи постоје и у оснивачком документу манастира Дренче из 1382. године, који су потписали кнез Лазар Хребељановић и патријарх Спиридон.[204]

У манастирима на простору под византијским културним утицајима, као и на територији царства, од најранијих дана било је установљено понашање у ћелијама, као и број монаха који у њима станује. Још у VI столећу — у време Јустинијана — установљена су правила за уређење киновијског живота, којима се предвиђа да монаси спавају у заједничкој спаваоници.[205] Киновијска манастирска средина током даљег развоја овакве прописе није изричито поштовала, па се у источном монаштву истовремено налазе писане вести и о појединачним и о заједничким ћелијама.[206] У XII столећу изгледа да су заједничке спаваонице биле ретке,[207] будући да већина манастирских типика говори о ћелијама које су предвиђене за једног или за двојицу монаха. Поред Студеничког и Хиландарског типика, исте прописе о броју монаха у ћелији налазимо у типику манастира Космосотире.[208] Монашке ћелије су биле издвојени простори, намењени молитви и одмору,[209] али строга правила манастирског живота ипак нису дозвољавала потпуну самосталност монаха у тој просторији. Калуђер није био њен власник, већ само корисник, а контролу над ћелијом у српским манастирима је имао игуман. Има примера из времена развоја киновијског монаштва који показују да у неким манастирима Византије у ћелијама није било кључева, као што постоје и супротни примери.[210] Ћелије су, и поред прописа, имале неку врсту самосталности, што се види из најранијих дана. У IX столећу Теодор Студит пише о св. Теодулу, који је имао сликане прозоре на својој ћелији,[211] а у Испосници св. Неофита на Кипру његова ћелија је имала осликане зидове.[212]

У српској средњовековној литератури која говори о подизању цркава и манастира, није посебно описано ниједно ћелијско здање. Григорије Цамблак, пишући о животу Стефана Дечанског, у одељку о зидању Дечана наводи да су *„по зидовима града около прилепљене ћелије иноцима, као нека птичија гнезда“*.[213] Исту реченицу понавља у *Житију кнеза Лазара* Раваничанин I, говорећи о зидању Раванице: *„и ћелије сагради и прилепи к зиду као гнезда птичија за одмор иноцима“*.[214] Сама формулација има паралелу у Светом писму, а сличност казивања говори да је

коришћен исти извор. У опису зидања Ресаве, биограф Стефана Лазаревића каже да је овај поред цркве изградио у манастиру и станове за општежиће[215], али их не описује. У Доментијановим биографијама св. Саве и св. Симеона говори се да је Немања — св. Симеон — у Ватопеду изградио за себе посебну ћелију: *„А свети Симеон заповеди да му сатворе ћелију уз свети олтар велике цркве свете Богородице, и прозор у свети олтар, да свагда гледа свете молитвенике који служе у светој цркви.“* Исто се каже и у животопису светог Симеона, само се разликује реченица која описује положај тог здања, јер се наводи *„да начине ћелију додану ка светом олтару велике цркве“*. Из описа није сасвим јасно да ли је реч о просторији која је била у близини цркве, у правцу олтара, или се ради о неком здању у склопу црквене грађевине.[216] Основни смисао тако постављене просторије, према речима Доментијана, било је праћење службе у цркви, што свакако није било могуће из просторије која се могла налазити међу манастирским зградама. Друга могућност — да је простор био негде у цркви — за сада нема ослонца у постојећој архитектури црквених здања у Ватопеду, Хиландару или Студеници. Архиепископ Данило је писао да свети Сава, у Жичи, за време службе Арсенија *„посматраше својим очима од своје катихуменије, која је тако место, на коме стајаше да је добро могао видети све што је чињено унутра у божанској цркви“*[217], посебно наглашавајући да је реч о Савиној катихуменији, а сам Данило подиже катихуменију у Пећи, *„јер по њој архијереј иде у цркву“*. Паралела би се могла поставити са сличним простором у којем је, у оквиру цркве, у Великој Лаври боравио њен оснивач св. Атанасије.[218] Међутим, наведене манастирске цркве којима је ктитор био Немања немају засебне просторе изнад својих сводова — спрат — и не могу бити паралела наведеним примерима. Да су оснивачи, као монаси, боравили у својим задужбинама, и то у склопу црквених грађевина, сведочи и пример Теодора Метохита у његовом манастиру у Цариграду.[219] Питање ћелије светог Симеона у манастирима Ватопеду, Хиландару (и Студеници), према писаном сведочанству Доментијана, може имати основа у некој грађевини која се налазила у непосредној близини цркве[220], а његово тумачење по којем је одатле праћена литургија, у том случају се мора прихватити као део стваралачке слободе, или чак прихваћени литерарни предложак чије трагове и узор треба тражити у византијској литератури његове или старије епохе.

□

[193] *Исто*, 93 сл. 110.

[194] *Гласник*, СУД 21 (1867) 200.

[195] Било је претпоставки да је манастир Сисојевац, који је прилично удаљен од манастира Раванице, био та болница коју је, према биографији, Лазар основао уз Раваницу, уп. В. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922, 7. Та претпоставка до сада није археолошки потврђена.

[196] О археолошком истраживању Кастаљана уп. G. Marjanović-Vujović, *Kastaljan, Nemenikuće — manastirski kompleks*, AP 11 (1969) 234—236; AP 12 (1970) 181—183; AP 21 (1980) 160—163; иста, *Манастирски комплекс Кастаљан*, Старинар 30 (1980) 83—87.

[197] Уп. Б. Вујовић, *Кастаљан*, Црквени споменици на подручју Београда II, Београд 1973, 164, први је претпоставио да је та грађевина можда служила путницима који су били на пролазу, с обзиром да је средњовековни пут недалеко од манастира.

[198] У свом раду (С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира*, 36, и нап. 171) претпоставила сам да је јужна грађевина у Кастаљану могла служити као странопријемница. Таква претпоставка се заснивала на тада познатом тумачењу манастирских странопријемница у средњем веку. На основу истраживања која сам предузела радећи на проблемима укупне манастирске архитектуре, данас мислим да та грађевина не може бити странопријемница, с обзиром да су се ти објекти морали налазити изван манастира.

[199] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 30 и даље и 118.

[200] *Исто*, 111.

[201] *Хиландарски типик* (ур. В. Ћоровић), 113, поглавље о дељењу одеће и обуће нема Студенички типик.

[202] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 115—116.

[203] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 550 Д и 552 бр. IX.

[204] *Исто*, 762, бр. IV.

[205] О правилима манастирске организације према Јустинијану уп. *Corpus iuris civilis, III (novellae)*, изд. R. Schöll — W. Kroll, Berlin 1895, nov. CXXXIII, 666—676. О томе исто R. Morris, *Monasteries and their Patrons in the Tenth and Eleventh Centuries*, BF 10 (1985) 185—231, нарочито 187.

[206] Уп. J. Leroy, *La vie quotidienne du moine studite*, Irenikon 27 (1954) 30 и даље.

[207] А. П. Каждан, *Виз. мон.*, 55 и даље.

[208] *Тур. Kosmosotira*, 45, бр. 51.

[209] О индивидуалној молитви и слављењу свете литургије у ћелијама уп. E. Dawes — N. H. Baynes, *Three Byzantine Saints*, Oxford 1977, 251.

[210] О томе је писао А. Каждан, *Hagiographical Notes*, BZ 78/1 (1985) 55.

[211] Уп. P. G. 99, col. 957.

[212] Уп. A. W. Epstein, *Formulas for Salvation: A comparison of two Byzantine monasteries and their founders*, CH 50 (1981) 396.

[213] Г. Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског* (превео Л. Мирковић) 22—23; исто, ур. Ј. Шафарик, Гласник ДСС 11 (1859).

[214] Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, Beograd 1960, 118.

[215] Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића* (ур. В. Јагић), 289, и исто (превео Л. Мирковић), 87.

[216] В. Кораћ, *Једна монашка ћелија у Студеници*, Зограф 14 (1983) 27—30. На основу текста из „Живота св. Симеона и св. Саве" Доментијана, В. Кораћ је претпоставио да је реч о грађевини која се налазила у близини цркве, постављена у правцу олтара храма. То је послужило као основа да се једна грађевина, откривена у манастиру Студеници на североисточној страни комплекса уз манастирске спољашње зидове, идентификује као ћелија св. Симеона. Паралелно решење је пронађено у грађевини која се назива ћелија св. Симеона југоисточно од цркве у Хиландару.

[217] Данило, *Живот архиепископа Арсенија* (ур. Ђ. Даничић), 244; исто, (превео Л. Мирковић), 185 и 282. О катихумени у Пећи *Житије архиепископа Данила II* (ур. Ђ. Даничић), 370—371.

[218] Уп. G. Millet, *Recherches au Mont Athos II, Age et structure du catholicon de Lavra*, BCH 29 (1905) 91—92.

[219] R. G. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington D. C. 1987, 115—116.

[220] Како је претпоставио В. Кораћ, *нав. дело*, нап. 216 овог рада. Касније је вероватно ћелија постала параклис Св. Ђорђа, како је приказано на гравири Студенице из 1733. године.

У монашкој колонији на Светој Гори била је распрострањена друга врста грађевина, које су такође називане *ћелијама*, а нису се налазиле у манастиру. Реч је о посебно изграђеним просторима у којима су боравили монаси са повлашћеним положајем у светогорској манастирској организацији.[221] Српској историји је позната ћелија светог Саве у Кареји, која је имала и свој устав.[222]

Станови монаха — ћелије — у светогорским манастирима, данас не пружају аутентичну слику средњовековног распореда.[223] Непрекидан живот на тим просторима је допринео да многа здања, у току дужег раздобља претрпе разне доградње и преправке, које су често проузроковане пожарима и земљотресима.[224] Ћелијска здања у манастирима средњовековне Србије, како сведоче остаци грађевина на терену[225], била су објекти издужене, правоугаоне основе, чији су унутрашњи простори морали бити издељени преградама од лаког материјала, будући да је типиком било предвиђено становање једног или двојице монаха заједно. Данас се ове преграде нису сачувале, као ни међуспратне дрвене конструкције које су делиле грађевине по висини, обезбеђујући на спрату просторе за становање. На овакво решење указују и неки оригинални остаци отвора за греде, који су сачувани у каменим зидовима тих здања.

У новијој српској историји, вероватно у XIX веку, монашки станови *(келије)* почели су се називати *конацима*. Измењени услови манастирског живота утицали су да се установи нови назив *конак*, и он се одомаћио у данашњој стручној литератури, почев од прошлог столећа, од текстова путописаца, до савремених научних радова, па се скоро све средњовековне манастирске грађевине, откривене у последњих неколико деценија, осим цркве и трпезарије, називају заједничким именом конаци.[226] Савременост тог назива (турског порекла), показују и многобројни текстови из XVII столећа, који се односе на обнове средњовековних манастирских здања, у којима се станови калуђера називају *келијама*, онако како су некада били познати у српској средњовековној средини.[227] Оно што се данас може сматрати *конаком* у манастирима Србије, то су вишенаменске грађевине чија је изградња започела у XIX веку, а нарочито узела маха тридесетих година тог столећа, у време обнове Србије под Милошем Обреновићем.

Палате

Поред монашких станова и других здања о којима је до сада било речи, у манастирима средњовековне Србије постојале су зграде чија намена није сасвим јасна — оне су изгледа обједињавале резиденцијалну и административну функцију, а могле су садржавати и простор намењен ктитору и његовој породици кад бораве у манастиру. У српској средњовековној литератури и документима помињу се грађевине које се називају палате — *полате* — не одређујући тачно шта је такав објекат садржавао или какав му је био архитектонски лик. Ове зграде се подједнако срећу у градској и манастирској средини, али и у престоним местима српских владара. Према најновијим истраживањима, палатом се у средњовековној Србији сматрало појединачно, солидно грађено здање, које је у неким случајевима означавало и резиденцију владара.[228] Иако је реч преузета из грчког језика, палата у средњовековној Србији не означава грађевинску целину од низа објеката — царску палату, како је она схватана у почетку у византијском свету. У време када се ова реч јавља у српској средини, она и у византијском кругу не означава више онај првобитни грађевински садржај, будући да су се појам царске палате и њен архитектонски смисао битно мењали у дужем раздобљу. У средњовековним документима која се односе на манастире у Србији, палата се помиње у оснивачкој повељи краља Милутина манастиру Бањској и то посредно, у одељку где се наводе дужности сокалника који морају да помажу „шити цркве и трапезе и кралевѣхь полать".[229] У опису обнове манастира Бањске, архиепископ Данило, задужен да надгледа изградњу нових здања, помиње зидање „полаты царьскыѥ".[230] Из истог извора се сазнаје да краљ Милутин, обнављајући и утврђујући Хиландар, гради и „полаты царьскыѥ",[231] као саставни део монашког насеља. Чињеница је да Србија у то време нема цара, па *царска палата* вероватно означава владарску резиденцију. Обнављајући градски манастир Св. Ђорђа у Скопљу, исти владар зида и дарује манастиру палату („и тоу 'сьздахь полатоу и дворь Светомоу Георгию"), а затим му потврђује и стару палату коју је поседовао у близини градских врата („при, полатѣ старои Светаго Гюор'гиꙗ на Великихь Вратехь").[232] По Даниловом казивању, у манастиру Дечанима су такође биле изграђене „полатамь поставлѥнынимь вь ѥдиноу врьстоу",[233] а он је у манастиру Жичи, у близини трпезарије, поставио „полатоу вь дрѣвѣ сьдѣланоу".[234] У XIV столећу Стефан Душан потврђује старцу Григорију манастир Св. Петра у Кориши, с црквом „и сь полатами".[235] Из живота св. Симеона и св. Саве, сазнајемо да су они у Ватопеду сазидали палате[236], а и у њиховој обнови Хиландара, поред цркве, града и великог пирга, помињу се велике палате сазидане њиховом заслугом.[237] Вести које се односе на грађење палата у манастирима не пружају тачна обавештења о тим зградама, будући да се на више места под палатом подразумева скупина несакралних манастирских грађевина. У суседним, приморским областима, под палатом се подразумевало здање од камена, о чему сведочи средњовековна литература, као и каснија дубровачка документа[238], што је значило да је и у српској средини појам палате, у том контексту, био познат.

Помињање краљевских, односно царских, палата у манастирима средњовековне Србије, пружа могућност да се претпостави постојање посебних грађевина за боравак српских владара у манастиру. Неколико места у писаним изворима садржи описе таквих боравака. У Студеничком типику у поглављу које говори о томе како треба про-

слављати успомену на ктитора св. Симеона — Немању — наводи се да о том празнику монашко братство мора позвати „*владара ове земље и остале игумане*" („тоу оузывати владычьствѹющаго сеѥ землею и игоумене прочеѥ").[239] У повељи Стефана Владислава (1234/1243) манастиру Св. Богородице на Бистрици у Полимљу, каже се да су сокалници обавезни да помажу у манастиру онда када „приходи краль или властелинь, или гост".[240] У Светостефанској хрисовуљи манастиру Бањској (1313—1318), у једном члану се предвиђају обавезе житеља када „краль доходи оу монастырь".[241] У животу архиепископа Данила II се наводи да је краљ Милутин, обилазећи цркве и манастире у својој држави и дајући им многе дарове, стигао и у манастир Сопоћане, где му је био приређен изузетан дочек.[242] Осим владара и властеле, манастире је посећивао и патријарх. У Душановој повељи. Св. Арханђелима (1348—1353), предвиђено је: „и кьди приходи патрїархь вь монастырь да моу се дароує конь".[243] За ктитора, владара, високу световну и црквену властелу, морали су постојати одређени простори у којима су боравили кад су посећивали манастир. У византијској средини, у ктиторији Ирене Дукаине Θεοτόκος τῆς Κεχαριτωμένης), подигнутој у почетку XII столећа, типиком су предвиђене посебне просторије намењене ктитору, као што је постојала и царска резиденција у манастиру Пантократору у Цариграду.[244] И игуман, као врховни старешина манастира, који је заузимао посебно место у монашкој хијерархији, што се види и по његовом месту у манастирској трпезарији, имао је своје одаје у манастиру. Оне се помињу и у византијским[245] и у српским изворима. Будући архиепископ Арсеније је проводио неко време у одајама св. Саве у Жичи, пре него што му је поверена дужност еклесијарха.[246]

Друга врста манастирских грађевина, која се могла сматрати палатом, вероватно је била предвиђена за просторије манастирске управе. Црквене ризнице и библиотеке су заузимале посебне просторе у цркви или у здањима изван ње, о чему је раније било речи. Свакодневна манастирска архива, документа о приходима, купопродајни уговори и остали списи који су се тицали манастирског имања и свакодневног живота, морали су заузимати неке просторије у манастиру. У византијским изворима постоје вести према којима се види да су оснивачка документа (повеље ктитора и владара) чуване у скрињама у ризници, али се исто тако наводи да је у манастиру постојао регистар у којем су се налазиле копије свих наслова имовине, што је омогућавало лаку идентификацију добара.[247] У опису Дечана с почетка XV века, Григорије Цамблак наводи да је њихов ктитор, Стефан Дечански, сазидао у манастиру, поред осталих, и изузетно здање — „*игуманију, неко чудно дело и достојно повести*".[248] Много касније, половином XVII столећа, обновљена је игуманија у Хиландару[249], а године 1624 (или 1623), велика поплава у манастиру Милешеви однела је „*игуменарију и дохију са свим службеним судовима, који су били у њој*".[250] На гравири манастира Дечана из 1748. године распознају

□

[221] М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972.

[222] Текст Карејског устава је урезан у камен у цркви изнад врата у Карејској ћелији. Типик Карејски в. *Списи св. Саве и Стевана Првовенчанога* (ур. Л. Мирковић), 29—34; Рад. М. Грујић, *Царица Јелена и ћелија св. Саве у Кареји*, ГСНД 14 (1934) 43—57.

[223] О манастирским ћелијама уп. А. К. Orlandos, *Μοναστηριακή*, 31—38; С. Ненадовић, *Становање монаха у Хиландару*, ХЗ 6 (1986) 83—126.

[224] С. Ненадовић, *Хиландарски конаци у руској мали пре и после пожара 1722. године*, ХЗ 5 (1983) 215—256.

[225] Уп. поглавље „Архитектура манастирских грађевина".

[226] Конак је реч турског порекла и означава вишенаменску грађевину. Уп. *Dictionary of the Middle Ages*, Vol. 7, New York 1986, 284, под „konak".

[227] Подаци о обновама манастира у Србији у XVII столећу — за Студеницу из 1629. и 1686. и за Милешеву 1624. — налазе се у збирци Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА 53 (1922), 139, 145, 155.

[228] Шта би могла да значи палата у средњовековној Србији писао је С. Ћирковић, као увод у свој чланак *Владарски дворови око језера на Косову*, ЗЛУ 20 (1984) 67—72; о палати у манастиру уп. S. Mojsilović-Popović, *Secular Build'ngs in Medieval Serbian Monasteries. About the Medieval Standard of Living*, Зограф 16 (1985) 21.

[229] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 627, бр. LX.

[230] Данило, *Животи краљева и архиепископа српских* (ур. Ђ. Даничић), 151.

[231] *Исто*, 132.

[232] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 611, бр. XVI, XVIII. О том манастиру уп. Р. Грујић, *Властелинство св. Ђорђа код Скопља од XI—XV века*, ГСНД 1 (1925) 45—74.

[233] Данило, *Животи краљева и архиепископа српских* (ур. Ђ. Даничић), 206.

[234] *Житије архиепископа Данила II* (ур. Ђ. Даничић), 372.

[235] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 412.

[236] Доментијан, *Живот светога Саве* (ур. Ђ. Даничић), 46.

[237] Доментијан, *Живот светога Саве* (превео Л. Мирковић), 67.

[238] Доментијан, *Живот светога Симеона и светога Саве* (ур. Ђ. Даничић), 299; дубровачка документа у збиркама Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 245, бр. IV, 301, бр. IV, 325; *Monumenta Serbica*, 237, 238, 239; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I—II, Београд — Сремски Карловци 1929—1934.

[239] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 125; *Списи светога Саве и Стевана Првовенчанога* (ур. Л. Мирковић), 94, нап. 2.

[240] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 590, бр. VI.

[241] *Исто*, 627, бр. LXVIII.

[242] *Житије архиепископа Данила II* (ур. Ђ. Даничић), 334.

[243] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 697, бр. CLXIII.

[244] *Typ. Kécharitôménè*, 137. col. 2090 и даље; A. Taylor, *The Pantokrator Monastery in Constantinople. A Comparison of its Remains and its Typikon*, 3 Annual Byzantine Studies Conference (New York 1977) 47—48.

[245] Уп. *Das Testament des Patriarchen Matthaios* I (1397—1410), (изд. H. Hunger), BZ 51 (1958) 299 col. 10.

[246] Данило, *Житије архиепископа Арсенија I* (ур. Ђ. Даничић), 241 и даље.

[247] *La Diataxis de Michel Attaliate* (изд. P. Gautier) 77 col. 990 и даље.

[248] Г. Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског* (ур. Л. Мирковић), 23.

[249] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 371, бр. 1484.

[250] Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА 53 (1922) 155—156.

се неке грађевине чије порекло треба тражити у средњовековној градњи.[251] У легенди те бакрорезне плоче постоје натписи *краљевска палата* и *архимандригија*, и ова друга се може повезати са зградом игуманије коју помиње Григорије Цамблак у XV столећу. Разрушену архимандрију манастира Девича забележили су путописци почетком овог века; она се налазила наспрам цркве.[252] Почетком XIX века Ото Дубислав Пирх је у Живчи видео рушевине велике грађевине коју називају *краљевска палата*, а у манастиру Враћевшници обновљену архимандрију.[253]

На бакрорезу Георгија Стојановића из 1745. године, на којем је приказана Патријаршија у Пећи, постоје објекти који носе назив *палата патријаршијска*, и други под именом *игуменарија*. На основу своје просторне позиције, приказане на гравири, палата се налазила на месту где су недавно откривени темељи велике средњовековне зидане зграде, југозападно од цркве.[254] Приликом истраживачких радова, та грађевина је поистовећена са манастирском трпезаријом.[255] Намена објекта је претпостављена на основу добро грађених зидова (камен са фрагментима опеке), величине (17,75 × 11,95 m), архитектонског решења (зграда је са спољашње стране имала пиластре) и трагова живописа нађених у току ископавања. На основу наше анализе те грађевине, закључено је још раније, да не може бити речи о манастирској трпезарији, већ само о палати намењеној црквеним достојанственицима, епископу или патријарху.[256] Том приликом није узет у обзир податак са бакрореза из XVIII века, према којем се управо на том месту налази здање — *палата патријаршијска*. Исти ликовни извор показује да је грађевина западно од цркве манастирска трпезарија са кухињом, пекаром и оставама. На основу савремених знања о положају манастирске трпезарије у српским и византијским манастирима, ово здање се налазило западно од цркве, у идеалној схеми (Лавра на Светој Гори), а улаз у трпезарију је био наспрам западног улаза у цркву. Гравира Пећке патријаршије недвосмислено сведочи да се трпезарија још средином XVIII столећа налазила на уобичајеној локацији. Та грађевина је већ у то доба доживела преправке, будући да су јој додати неки неодговарајући простори — коњушница у приземљу — што су вероватно условиле ондашње врло тешке животне прилике. Цела зграда је у данашње време уклоњена, а њени грађевински остаци, археолошки неистражени, налазе се и данас на истој просторној позицији како је на гравири приказано.[257] Да ведута Пећке патријаршије из 1745. године има вредност изворног податка у погледу оригиналне намене и локације грађевина у манастиру, показује и бакрорез манастира Дечана из 1748. године, који је радио исти зограф Георгије Стојановић. На основу недавно урађене анализе просторног садржаја манастира Дечана, доказано је да већина средњовековних здања која су позната из писаних извора, од којих су нека сачувана у манастиру, има исту намену и локацију као што је на гравири приказано.[258] У Пећкој патријаршији још један објект са ликовне представе има своју грађевинску паралелу. На месту на којем се налазила *игуменарија*, представљена на бакрорезу као скупина грађевина југоисточно од апсиде цркве, откривени су остаци групе објеката чији се зидови данас налазе на тој позицији. Поуздано се може тврдити да ликовна представа Патријаршије у Пећи из 1745. године пружа изворне податке за идентификацију положаја и намене неких објеката у манастиру, који свакако потичу из средњовековног раздобља.[259]

Важно црквено седиште у Пећи, које је у време Стефана Душана подигнуто на ранг патријаршије, морало је имати посебан резиденцијални објекат — *палату патријаршијску*. О значају патријарховог двора говори и Законик цара Душана, у члану о азилу на царском, односно патријаршијском двору.[260] Трагови живописа који су откривени у грађевини у Пећкој патријаршији, југозападно од цркве, што је, између осталог, навело истраживаче да је сматрају трпезаријом, не могу бити искључив доказ о таквој намени здања. Манастирске трпезарије су, поред црквених објеката, биле живописане, али осим њих и други простори су били украшавани зидним сликама. Свакако да се то сликарство међусобно програмски разликовало. Има примера који показују да су и зидови монашких ћелија били сликани. У Хиландару, у просторији која се данас назива ћелијом св. Симеона, откривени су трагови старијег живописа, на којем се сачувала представа крста, а ћелија св. Неофита на Кипру је такође била живописана.[261] Новија истраживања у манастиру Милешеви показују да су се на зидовима несакралних грађевина налазили сликани орнаменти и декоративне траке.[262] У путопису с почетка XV столећа, помиње се трем манастира Перивлепте у Цариграду, који је био *врло лепо украшен мозаиком и сценама из свете историје*.[263] Све ово указује да су и зидови патријархове резиденције у Пећи могли бити осликани.

У једном од најзначајнијих манастира, у Студеници, ограничена археолошка истраживања још нису дала резултате на основу којих би се могло претпоставити где су се налазиле резиденције намењене владару, световној и црквеној властели. На гравири тог манастира из 1733. године на северној страни манастирског насеља приказана је монументална грађевина *велике ћелије*. Може се само претпоставити да је реч о објекту такве намене. Тим пре што нека друга здања са те ведуте имају своје грађевинске подударности (улазна кула са капелом на западу, трпезарија и низ цркава у унутрашњем и спољашњем простору). Да је реч о специјалном објекту, говори његов значај на гравири: то је посебно истакнута грађевина, својим положајем, величином и монументалном архитектуром. Да би се разликовала од других ћелија у манастиру, које су се налазиле с јужне стране, названа је *велике ћелије*. На студеничкој гравири из 1733. године обележена је еклисијарница као посебна грађевина на југоисточној страни, а у једном запису из 1543. године поменута је у Студеници палата архиепископа Јосифа.[264] Истраживања манастира у Павловцима, који је изграђен почетком XV века, показала су да се резиденцијални објекат, вероватно такве врсте, на-

лазио на северној страни манастирске цркве.[265] Недавно су откривени остаци монументалне грађевине — палате — која се налазила у манастиру Успења Богородице у средњовековном Београду, где је било седиште митрополита.[266]

На основу свих расположивих података може се тврдити да су манастири средњовековне Србије имали посебно зидана здања (у неким изворима се називају палатама), намењена владару, ктитору и другим црквеним достојанственицима, најпре архиепископу, односно патријарху, а затим игуману као врховном старешини манастира. У владарским задужбинама у Србији, ова здања су се називала *краљеве палате*, а зграде у којима се налазила игуманова резиденција и манастирска архива биле су игуманије. Поред ових грађевина, морали су постојати и простори за госте који су проводили време у манастиру. О гостима говоре и типици: по изричитој наредби игумана они могу добити вино у просторијама које су биле за њих предвиђене.[267] Гости нису боравили у странопријемницама, јер су то биле грађевине са статусом добротворне установе и налазиле су се изван манастира. Што се њихове функције тиче, може се само претпоставити да је реч о грађевинама које су у једном свом делу биле намењене гостима. На гравири Дечана из 1748. године постоји објекат који је намењен гостима *(гостилница)*, на легенди ведуте Пећке патријаршије помиње се *гостински дом*, а на јужној страни манастира Студенице, на бакрорезу из 1733. године, једна грађевина је означена као зграда намењена гостима. Остаје нејасно да ли су се у гостима црквене личности раздвајале од световних.

Млинови, цистерне и друго

Постројења за млевење житарица — млинови, као изузетно важне грађевине, била су саставни део манастирских непокретних добара. Млинови су се налазили на манастирским властелинствима, али их срећемо и у саставу монашких насеља. Манастири Хиландар, Дечани, Студеница и Пећка патријаршија, имали су млинове у склопу манастира, о чему сведоче њихове ликовне представе на гравирама из XVIII столећа. Многобројна су манастирска документа којима српски владари додељују млинове у посед манастирима, прописујући и одговарајуће услове за њихов рад.[268] У средњовековним писаним изворима ти се објекти јављају под именом млин (млинь), али и под називом воденица (водѣница), који ближе одређује тип постројења. Писана документа не пружају тачне податке о томе да ли је реч *млин* увек и искључиво значила воденицу, или су посреди неке друге врсте конструкција. У једној повељи Стефана Уроша из 1361. године манастиру Лаври на Светој Гори, помиње се *млин за све сезоне* — μύλωνες ʽολοκαιρινοὶ — млинь вс'еврѣменьнь".[269] Временски услови су условљавали рад воденица, па су постојале и друге врсте конструкција — млинови који су радили на животињску вучу. У овом случају је реч о уређају који није зависио од природних услова. Такав млин се звао *сеевремени*, јер је могао радити преко целе године. Млинови на животињску вучу су се доскора чували у подрумима манастира Хиландара, а не би било необично да су их имали и манастири у средњовековној Србији.[270] Најновија истраживања у манастиру Сопоћанима пружила су податке према којима се у приземљу једне од грађевина на

□

[251] О анализи манастирског простора и грађевина у Дечанима уп. С. Мојсиловић-Поповић, *Манастирско насеље Дечани*, Научни скуп Дечани и Византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 239—250.

[252] M. Edith Durham, *High Albania*, London 1909, 253.

[253] Oto Dubislav Pirh, *Putovanje po Srbiji u godini 1829*, Beograd 1983, 143 и 165—166.

[254] О ископавањима у Пећкој Патријаршији уп. Р. Финдрик, *Истраживачки и конзерваторски радови манастирског комплекса Пећке Патријаршије 1964, 1965. и 1966*, Старине Косова 6—7 (1972—73) 175—190.

[255] *Исто*, 181.

[256] Идентификацију објекта као „резиденцијалне палате" у Пећи објавила S. Mojsilović-Popović, *Secular Buildings*, 21 и пл. II. Исту идентификацију прихвата и В. Кораћ, *Пећка Патријаршија* (В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић и В. Кораћ), Београд 1990, 182; као и Р. Финдрик у најновијем чланку *Где се налазила стара манастирска трпезарија у Пећкој патријаршији?*, Саопштења 22—23 (1991) 131—158.

[257] О тој грађевини су писали: Б. Вуловић, *Стари конак у комплексу зграда манастира Пећке Патријаршије*, ЗЗСК 2 (1951) 119—124; исти, *Рушевине патријаршијског конака у Пећи*, Саопштења 1 (1956) 45—46; Р. Љубинковић, *Поводом чланка „Стари конак у комплексу зграда Пећке Патријаршије"*, ЗЗСК 3 (1952) 121—126. Оба истраживача су претпоставила да је грађевина старија од XVI столећа.

[258] Уп. нап. 251 овог рада.

[259] Гравира Георгија Стојановића из 1745, мора се много опрезније посматрати као извор за оригиналну архитектуру, која је у то време већ доживела знатне преправке и рушења. Зограф је у интерпретацији грађевина, на неким местима, унео савремене барокне форме, које не могу имати грађевинску паралелу у манастиру.

[260] Уп. *Законик цара Стефана Душана* (ур. Н. Радојчић), 64; Б. Гардашевић, *Патријаршијски и царски двор као места азила по Душановом Законику*, Гласник српске православне цркве 28 (1974) 168—172.

[261] За испосницу св. Симеона уп. В. Кораћ, *Једна монашка ћелија у Студеници*, Зограф 14 (1983) 28; за ћелију св. Неофита уп. C. Mango — E. J. W. Hawkins, *The Hermitage of St. Neophytos And its Wall Paintings*, DOP 20 (1966) 173 и даље.

[262] S. Mojsilović-Popović, *Secular Buildings*, 23.

[263] Уп. Clavijo, *Embassy*, 67.

[264] В. Мошин, *Рукописи Пећке Патријаршије*, СКМ 4—5 (1968—71) 117.

[265] Уп. С. Мојсиловић-Поповић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају*, Саопштења 13 (1981) 139.

[266] Уп. M. Popović, *Beogradska tvrđava, Dunavska padina*, AP 19 (1977) 101—103.

[267] Студенички типик (ур. В. Ћоровић), 116. Из оснивачке повеље челника Радича Кастамониту, вид. о вину за манастирског госта, уп. Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 552, бр. IX.

[268] Уп. *Законски споменици*, под МЛИН.

[269] *Actes de Lavra*, III, 85, Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 494.

[270] А. Дероко, *Из. мат. култ. Хиландара*, 10 и даље.

западном делу манастирског насеља (црт. 46), могао налазити сличан млин. У том одељењу су откривени фрагменти два млинска камена, као и други грађевински материјал, који заједно са претходним сведочи о намени просторије.[271] У току истраживања у манастиру Ресави, пронађен је камени ручни млин у дворишту, а остаци другог млина су пронађени у једној од кула манастирског утврђења.[272]

Да је у Србији средњега века у неким случајевима реч млин била синоним за воденицу, показују и повеље у којима се набрајају разне воденице које се додељују манастиру, а у завршном делу истог документа се наводи да су манастиру приложени млинови.[273] Поред *свевремених млинова*, постојале су и воденице које су радиле само у одређеним периодима. О томе посредно говори и једна повеља Стефана Душана, који поклања манастиру Св. Јована Претече код Сера, поред млинова свевремених, и три зимске воденице.[274] О значају млинова у средњем веку сведоче и подаци према којима су они били државно добро у Дубровачкој републици, а влада је поједине давала приватницима у закуп. Овакво стање је налагало да сеоско становништво, по својим кућама, меље на жрвњу.[275] На истом подручју су постојали и млинови на ветар — ветрењаче — јер се крајем XV века неком Раду Марковићу даје дозвола да направи млин на ветар.[276] У документима који се односе на српске манастире у средњем веку не помињу се изричито ветрењаче. Оне су постојале у време турске управе, а у XVII веку се дају и у закуп.[277] Млинари који су имали своје млинове на властелинству манастира Св. Стефана у Бањској били су дужни да поправљају црквене млинове („да сѣкоу жрьв'не и направлꙗю млинѣ црьковнѣ"), а у једној повељи Стефана Душана из 1353. године изричито се говори да се на црквеној земљи не могу постављати млинови без дозволе митрополита: коме он одобри да сагради млин, мора да даје половину прихода од млина цркви.[278]

О значају воденица сведочи и натпис на камену из XVI столећа пронађен у селу Горње Битиње, из кога се види да је воденица била завештана цркви.[279] У манастирима су, осим поменутих постојали и млинови за со, а тамо где су се гајиле маслине, биле су и одговарајуће пресе за цеђење уља. Значај млинова је у средњем веку био несумњив, а уредбе о њима су на разним подручјима показивале њихов положај у укупном економском развоју подручја.[280]

У манастирским насељима у средњовековној Србији налазимо млинове на воду — воденице — о чему сведоче и позни ликовни извори. Не може се тачно утврдити када су оне постале део грађевинске целине и да ли су од оснивања манастира биле његов део. На жалост, археолошка истраживања у овом погледу још нису пружила довољно података. Воденица у манастиру Хиландару је, закључујући по гравири из XVIII столећа, имала на спрату и житницу[281], што посредно говори да је морала бити чврсто зидана. Неке млађе грађевине са подручја Скопске црне горе, као и на другим местима, показују да су то били објекти зидани од камена, да је вода довођена из корита река јазовима и да је механизам за млевење имао хоризонтално постављен точак.[282] Према новијим истраживањима, воденице са хоризонталним колом су биле једини познати тип млинова на воду на просторима хришћанског Истока, и тек са продором крсташа уводи се у та подручја вертикални точак за воду, који је коришћен у западној Европи.[283] Хоризонтално воденичко *коло* се у средњовековним текстовима помиње као врътено (због своје вертикалне осовине), па се догађало да воденице поседују и више од једног кола, најчешће два, али постоје вести и о више вретена: „боудоу два или три врътени") [284] Набрајање воденичких вретена у средњовековним документима показује да су се на просторима оновремене Србије такође користила хоризонтална кола. Било је уобичајено да су млинови у свом саставу имали и мање просторе — оставе (као хиландарски млин који је имао житницу). Разне врсте млинова су биле распрострањене и широм византијских територија. Новијим археолошким истраживањима су идентификовани млинови на животињску вучу на Кипру, а пространи, од камена зидани млин са уљном пресом, на чијим се спољашњим зидовима сачувао натпис са годином 1425, откривен у Грчкој, сведочи о значају тих грађевина.[285]

Изузетно ретко су се у манастирима средњовековне Србије градиле цистерне за воду. Један од разлога су одлике подручја, које је обиловало речном и изворском водом, као и уже локације на којој се градио манастир — скоро без изузетка у близини реке, окружен извориштима. Изузетак представљају манастири у пећини испод града у Расу, Богородица Хвостанска и Ђурђеви ступови у Расу, задужбина Стефана Немање, где су се налазиле две цистерне, у непосредној близини цркве, са чијих су се кровова пуниле водом.[286] Манастирско насеље Ђурђеви ступови је подигнуто на неуобичајеном месту, на заравни на врху брда, па је овако неподесан положај у погледу снабдевања водом и условио изградњу две цистерне у манастиру. Још једно монашко насеље, Студеница Хвостанска, основана у старије време (у периоду византијске управе), имало је цистерну.[287] Та грађевина потиче из најстаријег раздобља манастира, а њену изградњу је такође условила непогодна локација. У писаним средњовековним изворима у Србији нема помена о цистернама, за разлику од византијских извора, у којима се оне помињу у типицима.[288] Почев од манастира на Светој Гори, преко ширег византијског подручја, цистерне су биле изузетно важне грађевине у манастирима. Њихова је изградња била повезана са природним условима у тим подручјима.[289] Тако су Неа Мони на Хиосу, Св. Лука у Фокиди, Св. апостоли у Солуну, Дафни, многи манастири у Мистри, само нека од великог броја византијских монашких насеља која су имала цистерне.[290] У појединим манастирима средњовековне Србије, који су изграђени као утврђења, постојале су цистерне за воду. Сматра се да је најнижа просторија *Деспотове куле* у Ресави (XV век) коришћена у те сврхе.[291] Да су најнижи простори кула могли имати овакву намену, говоре и подаци о кули у манастиру Пантократору на Светој Гори. Према неким сведочењима, у њој се у једном периоду налазила цистерна.[292] Неки типови византијских

кућа, од којих су поједине датоване у XIV столеће, такође су имале куле у чијим су се приземљима налазиле цистерне за воду.[293] У Србији средњег века, цистерне, много чешће него у манастирима, срећемо у тврђавама. Оне су постојале у утврђењима у Магличу, Звечану, Козники, Ужичком граду, Жрнову, као и у многим старијим утврђењима византијског порекла у околини данашњег града Скопља.[294]

Ако су цистерне у манастирима у Србији у средњем веку биле врло ретко грађене, зидане чесме су биле у склопу већине манастирских насеља на том подручју. На ликовним представама манастира Пећке патријаршије, Студенице и Дечана из XVIII столећа, налазе се многобројни *источници* — чесме — које су вероватно постојале и у средњем веку. Да се о њима водило рачуна, сведоче и археолошки подаци. У манастирима Ариљу и Сопоћанима откривене су зидане камене средњовековне чесме, до којих је вода довођена цевима из околине манастира, а најновијим археолошким ископавањима у комплексу митрополије у средњовековном Београду откривена је чесма од камена са украсима.[295] У неким топонимима, као *Краљева вода*, који се памте у областима око Дечана и Пећи, или *Краљевац* — извор са чесмом на левој обали Лима изнад села Буча, народна традиција је вероватно сачувала сећање на те старе чесме.[296] Постојање чесме која се види на гравири и Дечана из 1748. године, потврђено је недавним археолошким истраживањима, када су откривена два водовода, хронолошки различита,

□

[271] О. Кандић, *Истраживање архитектуре и конзерваторски радови у манастиру Сопоћани*, Саопштења XVI (1984) 20.

[272] Уп. С. Ненадовић, *Конзерваторска документација о архитектури манастира Ресаве*, II део, *Трпезарија и зграде за становање*, ЗЗСК 13 (1962) 48—50 и сл. 12.

[273] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 676 и даље, нарочито 679.

[274] А. Соловјев — В. Мошин, *Грчке повеље*, 14 и даље.

[275] П. Глунчић, *Из прошлости града Стона XIV—XIX вијека*, Споменик САН 13 (1961) 80 и даље.

[276] *Исто*, 81.

[277] О млиновима у доба турске управе — нарочито о ветрењачама, уп. О. Зиројевић, *Млинови у време турске владавине (од XV до XVIII века)*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 6 (1978) 156 и даље.

[278] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 627, бр. LXI; 703, бр. IX.

[279] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 244, бр. 827.

[280] M. Živojinović, *Chantax et ses Moulins*, ЗРВИ 23 (1984) 119—139.

[281] С. Ненадовић, *Хиландар на графичким приказима XVIII и XIX столећа*, ЗЗСК 16 (1965) 97—113.

[282] Уп. J. Ф. Трифуновски, *Воденице у Скопској Црној Гори*, Врањски гласник 8 (1972) 413—421; у манастиру Милешеви и данас постоји воденица подигнута у почетку прошлог столећа, зидана од камена. У неким областима Србије, у околини Ваљева и у Подрињу, воденице су у прошлом и почетком овог столећа биле грађене од дрвених талпи.

[283] M. Benvenisti, *The Crusaders in the Holy Land*, Jerusalem 1970, 247 и даље.

[284] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 759.

[285] О млину на животињску вучу са Кипра уп. J. Rosser, *Excavations at Saranda, Kolones, Paphos, Cyprus 1981—1983*, DOP 39 (1985) 81—97, посебно о млину 87 и даље. О зиданом византијском млину са уљном пресом уп. N. C. Moutsopoulos, *Le Bourg Byzantin de Redina — Contribution à la topographie historique de Mygdonie*, Balkan Studies 24 (1983) 3—18 и сл. 39—40.

[286] О цистернама у Ђурђевим ступовима и у пећинском манастиру у Расу уп. J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у старом Расу*, Краљево 1984, 200—202; Ђ. Бошковић, *Aperçu des résultats de recherches archéologiques à Ras et des problèmes qui s'y rapportent*, Balcanoslavica 6 (1977) 61—78.

[287] В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, 139 и даље.

[288] Тур. *Kosmosotira*, 57, col. 73, и 72—73, col. 11,

[289] О цистернама у Хиландару уп. С. Ненадовић, *Чесме и цистерне манастира Хиландара*, ХЗ 4 (1978) 141—151. О цистернама у манастирима на подручју Византије уп. A. K. Orlandos, Μοναστηριακή, 115—119; Ph. Forchheimer — J. Strzygowski, *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, Wien 1893.

[290] О цистерни у Неа Мони уп. Ch. Bouras, *Nea Moni*, 175—177; о цистерни у манастиру Дафини A. K. Orlandos, Νεώτερα εὑρήματα εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου, ΑΒΜΕ 8 (1955—56) 95—98. О цистерни на Патмосу A. K. Orlandos, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου, Atina 1970; о цистерни у Св. Луки E. G. Stikas, Τὸ οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Atina 1970. О цистерни у манастиру Алахан уп. *Alahan* (изд. M. Gough) 143.

[291] О цистерни у кули манастира Ресава уп. S. Nenadović, Prilog proučavanju grada Resave, Vesnik vojnog muzeja JNA 8—9 (1963) 305—320.

[292] Уп. P. J. Burridge, *Monastic Arch. on M. Athos*, 56 и даље (дисертација).

[293] Уп. N. K. Mucopolus, Βυζαντινὰ σπίτια στο Μουχλὶ τῆς Ἀρκαδίας, Byzantina 13 (1985) 323—353 и сл. 7, 8, 10.

[294] О цистернама у неким утврђењима у Србији и околини града Скопља: И. Здравковић, *Резултати конзерваторских испитивања и радова на граду Звечану*, ЗЗСК 12 (1961) 90—99; О. Вукадин — Д. Минић, *Маглич, средњовековни град Сталаћ, Ужички град, Козник, Милешевац*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 304—306; И. Микулчић — М. Билбија, *Маркови кули, Водно, Скопље — рановизантијски и средњовековни град*, АП 22 (1981) 117—119. У чланку *Град Жрнов*, Старинар 15 (1942) 91 и сл. 2 и 24, Ђ. Бошковић је претпоставио да су делови кружних, без малтера зиданих дубоких јама, које су биле окружене зидом изолованим облогом од глине, а целокупан простор испуњен песком и шљунком, биле високе пећи за топљење руде. Према опису тих конструкција, њиховом положају у граду, као и на основу једне добре фотографије, мислим да нису у питању високе пећи, већ делови цистерне, а јаме које се помињу представљају бунаре — какви се срећу и у другим конструкцијама тог типа (Козник). Опис изолације зидова глином, као и испуне простора (шљунак и песак), сведоче о његовој намени — депо за пречишћавање и чување воде. Исти начин филтрирања воде је откривен у Ђурђевим ступовима у Расу, в. нап. 286 овог рада. На жалост, пошто је поменуто утврђење Жрнов уништено изградњом новог споменика на Авали код Београда, није могуће проверавати претпоставке на терену.

[295] За Сопоћане, О. Кандић, *Истраживање архитектуре — Сопоћани*, 19. За Ариље, М. Чанак-Медић, *Манастир Ариље*, Београд 1982, Т. IX. За чесму у митрополији у Београду, саопштење M. Popović, *Istraživanja u Donjem gradu Beogradske tvrđave*, XIII kongres Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Bled 1988.

[296] О наведеним топонимима „Краљева вода" и „Краљевац" уп. М. Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, ГНЧ 18 (1898) 115—117. У близини новоубицираног положаја манастира Архиљевице се налази велики извор „Манастирска вода": уп. М. Златановић, *Архиљевица*, Врањски гласник 20 (1987) 172.

оба усмерена ка месту где се чесма некада налазила, што указује на постојање старије грађевине на истом простору.[297] Многобројне чесме у манастиру Хиландару и његовој околини само потврђују неопходност овог елемента у манастирском насељу.[298] И остали манастири на Светој Гори такође имају чесме.[299] У повељи Стефана Душана манастиру Трескавцу, код одређивања граница неких имања, помиње се да међа иде „оть царева кладеньца“ Ако се овај податак повеже са називима чија традиција досеже до данашњих дана — *Краљева вода* или извор *Краљевац*, може се помишљати и на постојање неких јавних чесми у средњем веку, за чију су изградњу били заслужни владари.[300]

У манастирском насељу су постојали и многи други простори, чија је намена била специфична, али о којима није остало никаквих материјалних трагова. Један од таквих је остава за монашку одећу и обућу, која је сигурно постојала. О томе посредно говори Студенички типик, у поглављу које прописује колико пута годишње и у каквим се све околностима монасима додељује нова одећа и обућа.[301] У типику Евергетидског манастира у Цариграду, такође су биле предвиђене оставе у којима су се чувала нова монашка одела.[302]

У манастирском дворишту је морао постојати простор за чување огрева. Пећи и огњишта су ложени дрветом, о чему има и писаних података. Из једне повеље Стефана Душана, којом се потврђују нека добра дата Хиландару, прописује се меропсима да о великим празницима (Ускрс, Божић, Св. Никола) довозе дрва у манастир. У истом документу се каже да су приликом доласка игумана и стараца из Свете Горе меропси такође били дужни „да моу возе дрьва колико моу ıе 'хтение“.[303] За ту врсту огрева су морала постојати одређена спремишта, али о њима нема материјалних трагова. Манастири су, вероватно, поред низа грађевина и просторија о којима је до сада било речи, имали и многе друге одељке који нису забележени у типицима, документима и оснивачким повељама, а који због своје природе нису омогућили идентификацију на основу откривених употребних предмета и расположивих архитектонских остатака.[304] Процес стварања целовите слике о архитектури и свакодневном животу у средњовековном манастиру, у том смислу, свакако остаје отворен.

□

[297] Уп. поглавље овог рада Инфраструктура монашког насеља.

[298] С. Ненадовић, *Чесме и цистерне ман. Хиландара*, 147 и даље.

[299] A. K. Orlandos, Μοναστηριακή, 119—124.

[300] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 665, бр. XIII.

[301] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 112—113.

[302] *Typ. Évergétis*, 67, col. 930 и даље.

[303] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 414, бр. VIII и IX.

[304] Преглед разних делатности и одговарајућих просторија у савременом Хиландару дали су А. Дероко и С. Ненадовић, *Средњовековни град Скопље и конаци манастира Хиландара*, Београд 1971, 30—34.

ЗАШТИТА МАНАСТИРА И МАНАСТИРСКО УТВРЂЕЊЕ

Манастир је као архитектонска структура одређен у простору обимним зидом. Његова ограда не представља само физичку границу раздвајања простора. У свести савременика, она је означавала пребивалиште светитеља, *свету ограду*, како је називају неки средњовековни писци — она је била симбол посебног насеља.

Без ограде манастир није могао да постоји. Манастирске капије су се свакога дана у одређени предвечерњи час затварале, а кључеви су предавани старешини манастира, који их је чувао до поновног јутарњег отварања. Строга контрола улаза је била у складу са манастирским уставом, а њиме је било одређено ко све може боравити у насељу. У систему ограђивања, улази су били важне тачке, а симболички смисао главног приступа је садржан и у ликовној представи светитеља, која се налазила на спољашњим зидовима, изнад манастирских врата. Према таквом концепту, морао је да постоји само један главни улаз — остали (уобичајено још један) били су нижег ранга и најчешће су водили према манастирским имањима и околним економским зградама. Хијерархија улаза је једно од значајних обележја монашког насеља. Међутим, док је првобитни смисао манастирске ограде — омеђивање светог простора — у домену идејног аспекта структуре, у условима свакодневног живљења може се говорити и о другим, практичним својствима тих зидова. Једно од њих је заштита. Истина, подизање манастирског обимног зида није морало да значи грађење тврђаве, али је увек значило зидање ограде. Ту постоји битна разлика: ограда пружа заклон, а тврђава активну одбрану. У Србији средњега века манастири су ограђивани зидом-оградом, а у неким случајевима то су манастирске тврђаве.

Извесно је да су манастири били не само важни духовни центри већ су се у њима налазиле и ризнице, чија је садржина била сразмерна значају монашког центра и његовог ктитора. Из биографије архиепископа Данила II сазнајемо да је краљ Милутин, у манастиру Св. Стефана у Бањској, био „сьвькоупиль много богатьство, ıеже вьсе имѣнии ıего“.[1] А многобројна су писана сведочанства о драгоценостима које су манастирским ризницама даровали српски владари и властела. Једно од важних питања, које се поставља од почетка грађења манастира, јесте, дакле, његово обезбеђење. Проблем се мора решавати анализом свих расположивих извора, почев од писаних вести до материјалних остатака грађевинских целина на терену, с обзиром да није увек реч о сведочанствима која теку напоредо. У Студеничком типику, најстаријем српском манастирском уставу, не говори се о обезбеђењу монашког насеља. Једино се изричито забрањује изношење манастирске ризнице из цркве, осим у случају пожара или земљотреса.[2] У поглављу о *манастирској слободи*, где би се могле очекивати вести о његовом физичком обезбеђењу, такође нема података, будући да се говори о правном статусу заједнице и њене неповредивости у односу на оснивачки акт. Ту се, једино, свим будућим владарима налаже да се старају о спровођењу датих обавеза и права, као и да воде бригу о укупној манастирској имовини. Заузврат, њихово име ће се помињати уза све почасти, заједно са именом оснивача — ктитора.[3] На жалост, Студеничка повеља, као ни оснивачки документи првих Немањиних задужбина, Св. Николе и Св. Ђорђа у Расу, који су могли садржати одредбе о чувању манастира, нису сачувани. Међу прва писана сведочанства која се посредно могу довести у везу са одбраном манастира убраја се и повеља краља Милутина којом обнавља манастир Св. Ђорђа код Скопља. У повељи се каже да неки житељи манастирског властелинства морају да „*работају цркви у војнички закон*“, док се за извесног Хрнчу наводи „да ıесрь црьквни воиникь“, али се посебно напомиње да је то „*у закон Св. Симеона и Св. Саве*“.[4] У науци је недавно разјашњено да закони св. Симеона и св. Саве прописују и уређују живот на студеничком и милешевском властелинству, а да је *црквени војник*, још у време Стефана и Саве Немањића био дужан да се стара о чувању манастира.[5] У Србији средњег века, *војнички закон* је одређивао ту врсту службе, а војници су при-

□

[1] *Житије архиепископа Данила II* (ур. Ђ. Даничић), 357.

[2] *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 105—106.

[3] *Исто*, 72—75.

[4] Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, Зборник за историју јужне Србије и суседних области, I, Скопље 1935, 15—16 и 21. В. Мошин, *Грамоти на манастирот св. Георги — Горг Скопски, Грамоти на крал Милутин*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I, Скопје 1975, 225—226 и 235.

[5] М. Благојевић, *Закон светога Симеона и светога Саве*, Сава Немањић — Свети Сава, Београд 1978, 129—166; о „црквеним војницима“, исто, 157 и даље.

падали посебној друштвеној скупини.[6] Неки од прописа *војничког закона* ослобађали су, у већини случајева, цркве и манастире војних обавеза, али су се исто тако неке категорије становништва које су имале војну обавезу налазиле на манастирским властелинствима. У повељи манастиру Дечанима, којом Стефан Душан потврђује манастирска имања после смрти Уроша III, прихвата се молба протопопа Прохора, коме је припало село *Зерзево*, и одређује се да са људима из новодарованог села „блюде граадь цковныи",[7] а у повељи Стефана Уроша III Дечанима, помиње се челник Радан[8] са својим имањем. У Дечанској хрисовуљи се такође наводе неки житељи чија је обавеза била „да дръже градь редомь с Маркомь".[9] Све ове обавезе показују да је била обезбеђена нека одбрана или чување манастирског насеља. Стефан Душан у повељи цркви Св. Николе у Добрушти каже: „и оть доброуштьке метохіе да соу монастироу 'с' воиникь",[10] што значи да је манастир поред тога што је био ослобођен „оть воиске", што се посебно наглашава, морао са својих имања да обезбеди људе који су имали обавезу да чувају манастир Хиландар. Да су поједини становници манастирских властелинстава били изузимани од војничког закона наводе документа, али она истовремено сведоче да су због тога неки други били у тој обавези. У повељи краља Драгутина којом прилаже села Хиландару наводи се и трг Книнац, за чије се становнике каже „да не ходи на воискоу никьди".[11] У документу којим Стефан Душан потврђује прилоге цркви Св. Николе у Врању, помиње се *закон влахом* и наводе обавезе те категорије становништва „кои се именоуіе воиникь, да дава о Дмит'рове дьни покров чрвень"[12], што показује да су обавезе војника на манастирским имањима биле различите, у зависности од категорије становништва којој припадају. Истовремено, то потврђује да су војници постојали на тим добрима, а да су само поједини делови властелинстава и становника били изузимани од војне обавезе. Од војне обавезе су били ослобођени и становници села Потолин, које је цар Душан доделио Хиландару: „и такожде іе освободи царство ми одь сокы, одь позова, одь приселицѣ, одь воиске", као и житељи на властелинству манастира Св. Арханђели у Леснову, које је исти владар Хиландару доделио заједно са манастиром.[13] Крајем XIV столећа, око 1392. године, Стефан Лазаревић је доделио Хиландару цркву у Ибру са неколико села, чији су становници били ослобођени војне обавезе — оутврьдихь: да имь нѣсть воиске[14] — као што је Стефан Душан ослободио „оть 'воиске и оть града" житеље оних имања које је доделио Карејској ћелији на Светој Гори.[15] Краљ Стефан Владислав (1234—1243) враћа имања манастиру Св. Богородице на Лиму, и ослобађа их од војске: „метохиіе што соу да не віюю воиске".[16] У Светостефанској хрисовуљи краља Милутина за манастир у Бањској, сазнаје се да на том црквеном властелинству постоје становници који су ослобођени војске — „воиске, ни града, ни сокы, ни коны, ни п'са ни иніе никоіе работе кралиеве да нѣ" — али исто тако и они који су задужени да служе војну службу: „и кто іесть воиникь", као што се каже даље „и воиникь и кіелаторь да носе сыріенніе сь плавнине",[17] што је по свему судећи у вези са *законом влахом*. Занимљива је одредба о војсци из оснивачког документа манастира Св. Арханђела код Призрена, који је издао Стефан Душан, у којем се изричито наводи: „и да нѣ воиске ни іедномоу чловѣкоу црьковьномоу, ни Влахоу ни Срьбиноу".[18]

У почетку XV столећа, у време деспота Стефана Лазаревића и турских продора са југа, услови за житеље на манастирским имањима постају сложенији и тежи. У једном документу из 1427. године, становници села која се додељују манастиру Лаври на Светој Гори се не ослобађају војне обавезе „ако ви се слоучило господствоу ми самомоу. главомь поити на воискоу, и они да погію зь господствомь ми".[19]

Осим података из докумената и оснивачких повеља, и неки одломци из средњовековне литературе указују да су манастири у оно време били изложени нападима. То се нарочито односи на монашку колонију на Светој Гори.[20] У опису живота Стефана Дечанског, Григорије Цамблак, у одељку о чудима Стефановим после смрти, пише да је царица Јелена била поставила за челника неког Ивоја, који је требало да чува манастир; а он, будући грамзив, присвоји све што се ту нашло, а целокупно монашко братство и игуман нису смели слободно да се крећу у манастиру. У истој причи се даље помиње Јунац, који је дошао у манастир, пошто га је ондашњи владар послао да чува место, јер је то било *„тешко време ратовања, а изненадна пљачкања нису била ретка"*.[21] О томе да су цркве и манастири могли бити изложени нападу сведочи и Законик цара Душана, у чијем се једном члану каже: *„цркву ко на војсци обори да се убије или обеси"*, а постоје и записи о пљачкању властелинства епископије у Призрену.[22] Продори туђих војски на подручја српске државе изазивали су многа харања и паљења манастира. Један од таквих насртаја је био и татарски у XIII столећу, када је много страдала архиепископија у Жичи, а поред ње и многа друга монашка насеља. О томе пише у животу архиепископа Данила II, који је, између осталог, обнављао попаљену и разорену Жичу.[23] Једно писано сведочанство говори да је манастир Св. Никола (данас Бања у Прибоју) био разорен од „безбожныхь вавоунь" у почетку XIV века, а затим обнављан у време епископа Николе. Белешка монаха, у којој се моли светом Сави за спасење, говори о нападима на Милешеву, вероватно у време немира на тим подручјима у XIII веку.[24]

Сви ови подаци сведоче о војницима на црквеним властелинствима, њиховим обавезама, о угрожавањима и нападима, на манастире. Поред таквих вести, значајне су и оне којима се утврђују права и имања светогорских одбрамбених пиргова, које српски владари, почев од Уроша I, преко краља Милутина, зидају на Светој Гори за обезбеђење Хиландара.[25] Грађењем чувеног пирга у Хрусији, у време краља Милутина (1300—1302/3),[26] Хиландар је добио још једно утврђење у непосредној близини, а казивања архиепископа Данила, у животу краља Милутина,

сведоче о његовој градитељској делатности у самом Хиландару, где је обновио цркву и изградио многе грађевине, ојачао манастирске зидове, а за одбрану подигао пирг.[27] Светогорски манастири су много чешће били изложени нападима са мора, о чему говоре многобројна писана сведочанства, а грађење појединачних пиргова у манастирима, или утврђених пиргова изван манастира, резултат је нестабилних прилика у тим и суседним областима. Српске земље у средњем веку нису мимоишли ни међусобни сукоби властеле и владара, као и спољни напади са суседних територија. Зато се и краљ Милутин, према казивању Даниловог настављача, изузетно трудио да пронађе поуздану и поверљиву личност којој је могао у време унутрашњих сукоба у својој држави да повери манастир Св. Стефана, у којем су се, како изгледа, нашла и његова лична богатства.[28]

У документима српских владара и властеле који се односе на средњовековне манастире, такође се помињу куле — пиргови. У документу о којем је већ било речи, у Милутиновој повељи којом обнавља манастир Св. Ђорђа код Скопља, каже се да је изградио испред палате „пиргь хрьптати.да іест сокница светаго Георгиıа, Горга и побѣдоносца вь браніехіе", што значи да је пирг подигнут да послужи и као житница.[29] Стефан Урош III оснива Дечане и подиже „велики пир'гь надь пор'томь", а његов син Стефан Душан поклања свом манастиру Св. Арханђели утврђење, које се налазило изнад манастира на брду, да буде „житница и винница и, мѣстохранил'ница црьков'наа мѣсто пирга".[30] Из повеље цара Уроша (1356), којом даје цркву Св. Николе Стошког митрополиту мелничком Кирилу, сазнаје се да је црква обновљена, али и да је „оште, и кь томоу пиргь сьзидаль своимь троудомь и откоупомь".[31] О некој кули која је постојала у манастиру Грачаница сведочи запис с краја XIV столећа (1383), у којем се наводи да је изгорела заједно са књигама које су се у њој налазиле.[32] Натпис сачуван на спољним зидовима највеће куле у Раваници, „Лазарь хтиторь светаго мѣста сего", представља скоро усамљени пример сачуваног писаног сведочанства о ктитору манастира.[33] Још један сачувани натпис *in situ* из 1334. године, на кули у Рилском манастиру, говори да је она подигнута „при дрьжавѣ господина превысокаго Стефана Доушана крала сьзыда' сыи пиргь господинь протосеваст Хрел(а)".[34] Средњовековни писац Григорије Цамблак каже да је краљ Стефан Дечански изградио у Дечанима манастирски град *утврђен честим кулама*,[35] а у поменику истога манастира из XVI века стајало је завештање житеља села „Архилаче[...] да помагаоу пирг оу Дечане от лета по товар жита".[36]

Према сачуваним писаним изворима који се посредно односе на чување и обезбеђење манастира, може се закључити да су се међу становницима манастирских властелинстава, који

□

[6] О „војничком закону" у Србији: Р. Михаљчић, *Војнички закон*, ЗФФУБ 12/1 (1974) 305—309. О вршењу војне службе и о војницима у Србији средњег века: Ст. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893; К. Јиречек, *Историја Срба*, II, 104—116; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, I, Београд 1931, 13—23 и 28—42; Г. Острогорски, *Пронија*, Београд 1951, 127—176; I. Božić, *Proniarii et capita*, ЗРВИ 8 (1963) 61—70.

[7] М. Милојевић, *Две Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880), 67.

[8] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 648.

[9] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 131.

[10] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 719, бр. VIII.

[11] *Исто*, 388, бр. VII.

[12] *Исто*, 414, бр. X.

[13] *Исто*, 424, бр. II; 455, бр. X.

[14] *Исто*, 459.

[15] *Исто*, 470, бр. IV; 473, бр. II.

[16] *Исто*, 590, бр. IV.

[17] *Исто*, 628, бр. LXXXIV и 629, бр. XCII—XCIII.

[18] *Исто*, 698, бр. CLXXIV.

[19] *Исто*, 500, бр. IV.

[20] Тако се из живота архиепископа Данила II сазнаје да је Хиландар, као и остали манастири, страдао у каталанским нападима, а да се Данило спасао склонивши се у пирг у Хиландару, где је провео три године. Приликом неких напада на Хиландар, Данило је био приморан да из околине најми војнике да својим оружјем бране манастир. Убрзо после тога стиже непријатељска освета, што је приморало Данила да бежи из Хиландара у манастир Пантелејмон, где се такође склонио у пирг који су осветољубиви војници покушали да упале (Житије архиепископа Данила II /ур. Ђ. Даничић/, 341, 347, 350, 351—352).

[21] Григорије Цамблах, *Живот краља Стефана Дечанског* (ур. Л. Мирковић), 35—36.

[22] *Законик цара Стефана Душана* (ур. Н. Радојчић), 124; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 640, бр. XIII.

[23] *Житије архиепископа Данила II* (ур. Ђ. Даничић), 371—372.

[24] За манастир Бања у Прибоју уп. Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 25—26, за Милешеву Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI—XVIII veka)*, Beograd 1960, 42.

[25] М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, о пиргу Уроша I, *исто*, 116.

[26] Повеља Милутинова пиргу у Хрусији уп. Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 475—476, о том утврђењу М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови*, 117—128; Р. Грујић, *Гусари на Св. Гори и хиландарски пирг Хрусија*, ГСНД 14 (1935) 1—32; М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, ХЗ 6 (1986) 59—82.

[27] Данило, *Живот краља Милутина* (ур. Ђ. Даничић), 132.

[28] *Житије архиепископа Данила II* (ур. Ђ. Даничић), 357.

[29] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 613, бр. XXIX.

[30] *Исто*, 683, бр. II.

[31] Исто, 308, бр. I.

[32] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 51—52, бр. 162; 49, бр. 155.

[33] За Раваницу уп. Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 48, бр. 152; за Смедерево *исто*, 84, бр. 253.

[34] *Исто*, 28, бр. 62.

[35] Григорије Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског* (ур. Л. Мирковић), 22.

[36] Наведени Поменик манастира Дечана из XVI века налазио се у Народној библиотеци у Београду, где је, заједно са осталим документима, изгорео у великом пожару 1941. Подаци из Поменика су цитирани према М. Ивановић, *Црквени споменици XII—XX века*, Задужбине Косова, Београд 1987, 390.

су у већини случајева били ослобођени војске, налазили и житељи који нису изузимани од те обавезе. Посебно је значајно да су постојали *црквени војници*, чија је дужност била, између осталог, да се брину о безбедности манастира, и да са оружјем прате игумана кад иде на пут. У монашким насељима ктитори су градили куле — пиргове — чија је намена била вишеструка, а једна од најважнијих је, свакако, обезбеђење. У неким случајевима, манастир је добијао утврђење у непосредној близини (као Св. Арханђели у Призрену), које је требало да му послужи као уточиште у случају опасности, а код неких манастира оградни зид је грађен као утврђење са одбрамбеним зидовима и кулама. Сви подаци упућују на закључак да су манастири у средњовековној Србији били чувани. Међутим, наведена документа не пружају подробније податке о начину њиховог обезбеђивања.

Уз писане изворе, примарни значај имају она монашка насеља чијом се архитектонском анализом могу расветлити питања везана за различите облике утврђивања манастира.[37] Од монашких насеља из ране епохе Немањића, археолошки су у целини истражени само Ђурђеви ступови у Расу и Студеница Хвостанска, док су Св. Никола и Св. Богородица код Куршумлије, Студеница и Милешева само делимично испитани. Једно од могућих питања у овом контексту, јесте и избор светитеља коме се манастир посвећује, а у непосредној вези са тим и лични став ктитора у односу на оне манастире у којима ће бити сахрањени. Неуобичајен положај на коме се налазе Ђурђеви ступови — на врху брда — као и избор светитеља коме је манастир посвећен, одавно су повезивани са култом св. Ђорђа ратника, који је у животу Стефана Немање био изузетно поштован светитељ.[38] Средњовековни писци наводе да му је он више пута помогао у војним сукобима, при чему посебно истичу Немањине молитве упућене том светитељу пред чувену битку код Пантина.[39] Данас се верује да је један од разлога који су одредили место манастира захвалност ктитора св. Ђорђу ратнику, који му је помогао да се избави из тамнице.[40]

У манастирску цркву у Студеници — посвећену Богородици, која је изузетно поштована у Византији и земљама Стефана Немање — пренете су из Хиландара и положене мошти његог ктитора, бившег владара, монаха Симеона — Немање. Данас се може само претпостављати какви су разлози руководили Немању да неколико својих задужбина посвети Богородици (у Студеници, Куршумлији, Хиландару) и помишља се да је његов боравак у манастиру Богородице Евергетидске у Цариграду можда имао пресудну улогу.[41] Да ли је Студеница зидана само с намером да прими тело свог оснивача, или се већ тада мислило на неки шири меморијални програм,[42] није могуће утврдити. Из Савиног описа очевог живота сазнаје се да је још Стефан Немања припремио себи гробницу у Студеници, али исто тако и да је, као монах Симеон, напустио свој манастир отишавши на Свету Гору.[43] У опису Немањине смрти, Сава Немањић говори да је сахрањен у Хиландару, према сопственој жељи, у манастиру коме је такође био ктитор и чија је заштитница исто била Богородица. Ово показује да првобитна задужбина која је имала намену да буде гробна црква није морала и остати место где ће оснивач бити сахрањен.[44] Како изгледа, воља ктитора у погледу гробнице је могла да се мења. Према Савиним речима, Немања се заветовао Богородици, са њеном иконом у рукама је умро и у њој посвећеном храму је сахрањен.[45] Сава Немањић тек неколико година касније преноси тело свога оца у Србију, у манастир Студеницу, који постаје „*маузолеј светог родоначелника династије Немањића*".[46] Ни у следећем раздобљу није сасвим извесно шта је српске владаре из династије Немањића руководило приликом одлучивања у којој ће им задужбини бити гробница. Стефан Првовенчани је сахрањен у Студеници, па је тек касније пренет у Жичу.[47] Краљ Драгутин је у XIII веку обновио манастир Св. Ахилија у Ариљу, а сахрањен је у задужбини свога оца Стефана Немање, у Ђурђевим ступовима у Расу, где је био други ктитор.[48] Краљ Урош I је, како изгледа, намеравао да се сахрани у манастиру Градцу, у двојној гробници, заједно са краљицом Јеленом.[49] Зашто је касније сахрањен у Сопоћанима, до данас није расветљено. И краљ Милутин у XIV столећу, после зидања Грачанице и других задужбина, обнавља манастир Св. Стефана у Бањској, где пред крај живота одређује себи гробницу.[50] И поред писаних вести које говоре да су српски владари одређивали себи храм у којем ће бити сахрањени, поуздано се може утврдити да су у току свога живота мењали одлуку. Студеница је, као манастир Стефана Немање, у који је после смрти пренет из Хиландара, постала један од најзначајнијих манастира династије Немањића и то место је задржала. На основу вести које говоре да је Стефан Немања још у току живота мислио да буде сахрањен у Студеници, где је, према речима Саве Немањића, припремио гробницу за себе, може се помишљати да су у Студеници неки елементи просторног садржаја били прилагођени основној идеји њеног оснивача. У том светлу се можда може посматрати и студеничко обзиђе, као и главни манастирски улаз, постављен тачно у правцу главног улаза у цркву, са њене западне стране. Положаји тих улаза наговештавају идеју о церемонијалном приступу — процесији повезаној са култом Богородице, која као заступница хришћана приводи ктитора Христу. Њене ликовне представе се налазе изнад главног портала храма, а вероватно и на зидовима главног манастирског улаза.[51] Пут којим верник — оснивач — приступа цркви је без препрека, усмерен ка *светом олтару*, испред којег ће на крају живота бити његово „*пречасно тело са чашћу постављено насред цркве, као што је обичај*",[52] када ће заступница „оумолита милостиваго Бога"[53] за његову душу. Главни олтар Богородичине цркве у Студеници је, као што је уобичајено, окренут ка истоку.

Богородичина црква је постављена у стварно средиште манастирског круга. Центар целокупног просторног система и саме цркве, налази се

на споју западног травеја наоса с поткуполним простором. Од те тачке на запад до главног улаза и до манастирске ограде на истоку је једнако растојање, а тај спој се налази и на половини укупне дужине првобитне Немањине задужбине (црт. 32). Да ли је студенички манастирски простор био замишљен као симболична слика, може се само претпостављати, а наведене особености дозвољавају и такву могућност. Није искључено да је управо на том месту установљен просторни модел, који ће касније служити као узор и чија ће карактеристика бити прстенасто обзиђе са улазом на западној страни. Да је Студеница имала такав значај и утицала на градитељство Немањиних наследника сведочи и биографија краља Милутина, у којој се каже да је манастирска црква Св. Стефана у Бањској, коју је пред крај живота припремио себи за гробницу, била „*на слику Св. Богородице студеничке, заповешћу господина превисокога краља Стефана Уроша, за чување и покој блаженог и богоугодног његова тела, после одласка његова из овог сујетнога света ка Христу*".[54]

Независно од могућег симболичког смисла студеничког манастирског простора, мора се размишљати и о његовој стварној функцији, а с тим у вези и о карактеру студеничког утврђења. Ако се подсетимо на писане вести, према којима је у време Стефана Немање и Саве Немањића успостављен *закон о црквеним војницима*, треба размотрити обзиђе Немањиног манастира и видети како је насеље било обезбеђено.

Студеница као прототип српског манастира и утврђења XII века

Кружни простор манастира Студенице, изграђеног између 1183—1186. године, омеђен је каменим зидом, на чијем се западном делу улазило између две полукружне куле. На југоисточном делу зида постојале су куле истог типа, између којих је такође био пролаз. Недалеко од западних улазних кула, на југозападном и северозападном обзиђу, очувана су троугаона камена проширења, постављена на спољашњу линију манастирске ограде. Једно од кључних питања, које је у науци више пута разматрано, односи се на порекло студеничке ограде и њену намену.[55] Постоје две могућности: или је студеничко обзиђе припадало неком старијем утврђењу, или је реч о манастирским зидовима који припадају Немањином времену и који су истовремени са Богородичином црквом. У оба случаја остаје отворено да ли је Немања свој манастир замислио као тврђаву?

Не постоје поуздане писане вести на основу којих би се могло тврдити да је манастир Студеница заснован на *пустом* неизграђеном простору, будући да ова реч у српској средњовековној литератури означава не само „*пусто*" — неизграђено, већ и „*пусто*" — раније изграђено па напуштено (као Хиландар), или „*пусто*" — усамљено место.[56] Свако од ових значења могу имати речи Св. Саве кад описује оснивање Студенице:

□

[37] Уп. Svetlana Mojsilović, *Elements of Fortification of the Monasteries in Medieval Serbia*, Balcanoslavica, 7 (1978) 169—195.

[38] М. Ал. Пурковић, *Светитељски култови у старој српској држави према храмовном посвећивању*, Богословље 14 (1939) 153—154 и 162—163; В. J. Ђурић, *Посвета Немањиних задужбина и владарска идеологија*, Богословље 31 (1987) 13—25.

[39] Доментијан, *Живот св. Симеуна* (изд. Ђ. Даничић), 18.

[40] *Исто*, 163, и J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 12.

[41] М. Ал. Пурковић, *Светитељски култови*, 161—162; П. К. Христу, *Манастир пресвете Богородице Евергетидске у Цариграду*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 69—70.

[42] М. Чанак-Медић, *Студеница, меморијални комплекс*, Богословље 31/1 (1987) 161—182.

[43] *Списи св. Саве* (ур. В. Ћоровић), 173 (Живот светога Симеона Немање).

[44] О српским владарским маузолејима недавно је начињена изузетна студија, уп. Д. Поповић, *Српски владарски гроб у доба Немањића*, Београд 1988 (дисертација). Захваљујем се Даници Поповић што ми је ставила на располагање рукопис своје дисертације.

[45] *Списи св. Саве* (ур. В. Ћоровић), 169 и 171.

[46] Љ. Максимовић, *О години преноса Немањиних моштију у Србију*, ЗРВИ 24/25 (1986) 437—444.

[47] Доментијан, *Живот св. Саве* (ур. Ђ. Даничић), 175, *исто*, (превео Л. Мирковић), 148; посебно о разлозима за Стефанов пренос у Жичу Д. Поповић, *Владарски гроб у доба Немањића*, Београд 1988 (дисертација).

[48] Данило, *Животи краљева и архиепископа српских* (изд. Ђ. Даничић), 52.

[49] Уп. О. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982, 10.

[50] S. Ćurčić, *Gračanica — King Milutin's Church and its Place in Late Byzantine Architecture*, The Pennsylvania State University press 1979, претпоставља да је Грачаница била предвиђена за маузолеј краља Милутина.

[51] В. J. Ђурић претпоставља на основу остатака живописа да је у улазној композицији на студеничким полукружним кулама била и представа Богородице, поред ликова Немањића. Уп. В. J. Ђурић, *Портрети на капији Студенице*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 105—111.

[52] Св. Сава, *Живот Стефана Немање* (ур. М. Башић), 22.

[53] Доментијан, *Живот св. Симеона* (изд. Ђ. Даничић 1865), 11.

[54] Данило, *Живот краља Милутина* (превео Л. Мирковић), 114.

[55] О пореклу студеничких спољних зидова, више пута је расправљано. Да је утврђење можда старије, претпоставили су: Ђ. Бошковић — Б. Вуловић, *Царичин град — Куршумлија — Студеница*, Старинар 7—8 (1958) 179; М. Радан-Јовин, *Однос утврђења и објеката у комплексу манастира Студенице*, Саопштења 8 (1969) 63—74; иста, Студеница, Саопштења 12 (1979) 8—9; S. Mojsilović, *Elements of Fortification of the Monasteries in Medieval Serbia*, Balcanoslavica 7 (1978), 187; В. J. Ђурић, *Портрети на капији Студенице*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 105. Утврђење приписују Немањиној градњи: В. Кораћ, *Порекло утврђења манастира Студенице* ЗЛУ 12 (1976) 25—39; С. Неналовић, *Студенички проблеми*, Београд 1957, 90; М. Чанак-Медић, *Студеница (архитектура)*, Београд 1987, 30—40; поново се проблемом порекла студеничког утврђења бави С. Мојсиловић-Поповић, остављајући овог пута отворено питање у студији *Monastery Entrances Around the Year 1200*, Студенички симпозијум одржан у Београду и Студеници под насловом „Студеница и византијска уметност око 1200 године", Београд—Студеница 1988, 153—170.

[56] У Хиландарском типику св. Сава каже како Стефан Немања „испроси оу ц(а)р(ѣ)ва мѣсто сие поустое", на којем су обновили Хиландар (Хил. тип., 27). У уводу истог одељка Сава каже за Хиландар: „ѣко опоустѣло бѣше мѣсто сие" (Хил. тип., 26), а у *Животу светога Симеона*

„било је ово место као пусто ловиште зверова“.[67] Ограничена археолошка ископавања, која су извршена у Студеници последњих година, још нису дала поуздане податке о најстаријој хронологији спољних зидова.[58] Налаз позног античког новца, као и једна касноантичка опека, а затим и мало уломака византијске грнчарије, не могу бити довољан доказ за датовање утврђења у касноантички или рановизантијски период,[59] али исто тако уносе сумњу у њихово искључиво немањићко порекло. Археолошка истраживања су такође потврдила да манастирска црква није утемељена на остацима старије византијске или ранохришћанске сакралне грађевине,[60] што истовремено искључује могућност о континуитету култног места. Такође отворено остаје и питање да ли је посреди нека напуштена касноантичка или византијска тврђава, у чијим је оквирима изграђено манастирско насеље и на чијим се бедемима темељи спољни обимни зид Студенице. И на ово важно питање није једноставно одговорити, пре свега зато што нема довољно материјалних археолошких доказа. Сва разматрања се за сада морају темељити на обележјима откривене архитектуре и идентификацији најстарије градње путем архитектонске анализе укупног садржаја. Према кружном просторном плану обзиђа, Студеници се могу наћи паралеле у ранијем периоду. Касноантичка утврђења, изграђена на северозападним просторима империје у V столећу (у областима око реке Дунава и у Илирику) добила су нова обележја. Једна од новина се састојала у избору локације — тврђаве се граде на узвишењима ради лакше одбране — а према просторној диспозицији није више карактеристична једна утврђена линија, већ свака област добија низове мањих тврђава. Новина у њиховом плану се огледа у појави кружних и полигоналних утврђења, изузетно погодних за одбрану.[61] Касноантичке тврђаве у појасу доњег Дунава прилагођавају се између IV и VI столећа природи терена, што значи да је напуштен познати модел правоугаоних војних логора, које сада замењују нове тврђаве, чија се сигурна типологија не може успоставити с обзиром на разне варијанте и форме које се комбинују.[62] То је период у којем је појава многобројних варијанти у блиској вези са регионалним разликама, тако да су кружна утврђења ојачана кружним кулама из северозападних области Битбург, Јинкерат, Нојмаген (Bitburg, Jünkerath, Neumagen) ретка на просторима доњег Дунава и околних територија.[63] У централним и источним просторима Балкана недовољно су истражена утврђења из рановизантијског периода. Неки покушаји стварања прелиминарне типологије (области источног Балкана — данашња Бугарска), указују да су многобројна била планинска утврђења, различита по величини и облику, која су надзирала важније стратегијске тачке и путеве.[64] У VI столећу, у доба Јустинијана (527—565), поред обнове већ постојећег појаса утврђења на Дунаву — Limes — у централним и источним областима Балкана изграђене су многобројне тврђаве, истовремено са великим цивилним центрима.[65] Према Прокопијевим речима, Јустинијан је утврдио целокупну унутрашњост Илирика и других територија у том делу света: „Οὕτω μὲν σύμπασαν τὴν μεσόγειον Ἰουστινιανὸς ἐν Ἰλλυριοῖς ἐτειχίσατο“.[66]

Данас је познато како су грађени и обнављани велики утврђени центри Јустинијанове епохе.[67] Много мање се зна о планинским утврђењима на унутрашњим одбрамбеним линијама Балкана. У областима које су касније постале српске земље, нису предузимана систематска теренска истраживања остатака из те ране епохе, чији би резултати били основа за поређење са студеничким утврђењем. Расути подаци са прелиминарних археолошких сондирања наговештавају да су на тим подручјима грађена планинска утврђења, на истакнутим стратегијским тачкама. Неке тврђаве око данашњег Новог Пазара и северно у централној Србији, дала су позитивне резултате у погледу археолошког материјала који се датује у VI век.[68] По свом хоризонталном

□

Немање, за Студеницу наводи да је „поустоу мѣстоу сеиѕ бывшоу ловиша свѣрѣмь вѣхоу“ (Св. Сава, *Живот светог Симеона Немање*/ ур. В. Ћоровић/, 151). Повучено, усамљено место се такође назива пустиња, уп. Доментијан, *Живот светог Саве* (ур. Л. Мирковић), 41.

[57] *Списи св. Саве и Стевана Првовенчанога* (ур. Л. Мирковић), 109.

[58] Мил. Јанковић, *Затворене археолошке целине манастира Студенице*, Саопштења 18 (1986) 7—20; иста, *Преднемањићки период у манастиру Студеница*, Гласник Српског археолошког друштва 6 (1990) 145—150.

[59] Мил. Јанковић, *нав. дело*, 7—20 и Ђ. Стричевић, *Једна рановизантијска опека с натписом*, Гласник САНУ 5/1 (1953) 184.

[60] Преглед најновијих археолошких истраживања у Студеници: Mil. Janković, *Studenica — Bogorodičina crkva*, АП 23 (1982) 148—150; *исто*, у АП 24 (1985) 158—164; иста, *Археолошки подаци о градњи Богородичине цркве у Студеници*, Зборник посветен на Бошко Бабик, Прилеп 1986, 109—111.

[61] Уп. H. V. Petrikovits, *Fortifications in the North-Western Roman Empire from the third to the fifth Centuries A. D.*, JRS 60—61 (1970—71) 178—218. О новинама на утврђењима, као и о кружним тврђавама исто, 192—195, и планови на стр. 194, сл. 26.

[62] Уп. C. Scorpan, *Limes Scythiae, Topographical and Stratigraphical research on the late Roman fortification on the Lower Danube* (BAR Inter. Ser. 88), Oxford 1980, 100.

[63] J. Lander, *Roman Stone Fortification Variation and change from the First Century A. D. to the Fourth* (BAR Inter. Ser. 206), Oxford 1984, 230, сл. 241 и коментар на стр. 305.

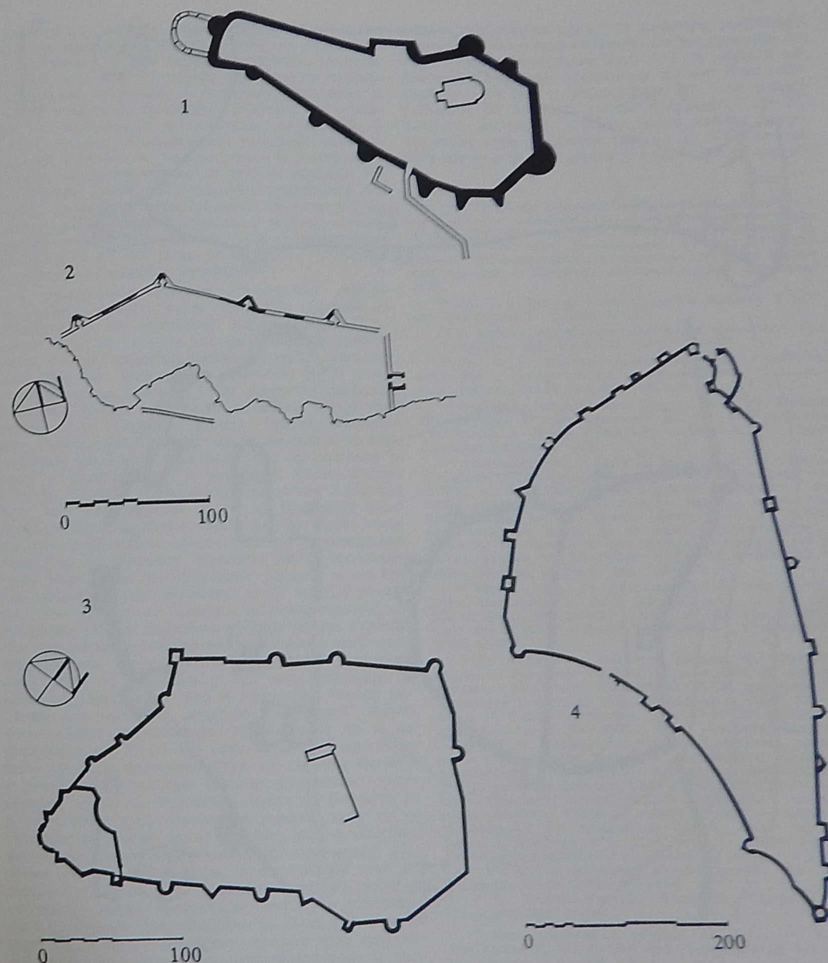
[64] M. Biernacka-Lubanska, *The Roman and Early Byzantine Fortification of Lower Moesia and Northern Thrace*, Warszawa 1982, 53 и даље, нарочито о планинским утврђењима стр. 107.

[65] Procopius, *Buildings IV* и. 7—15, стр. 222 col. 15 и даље.

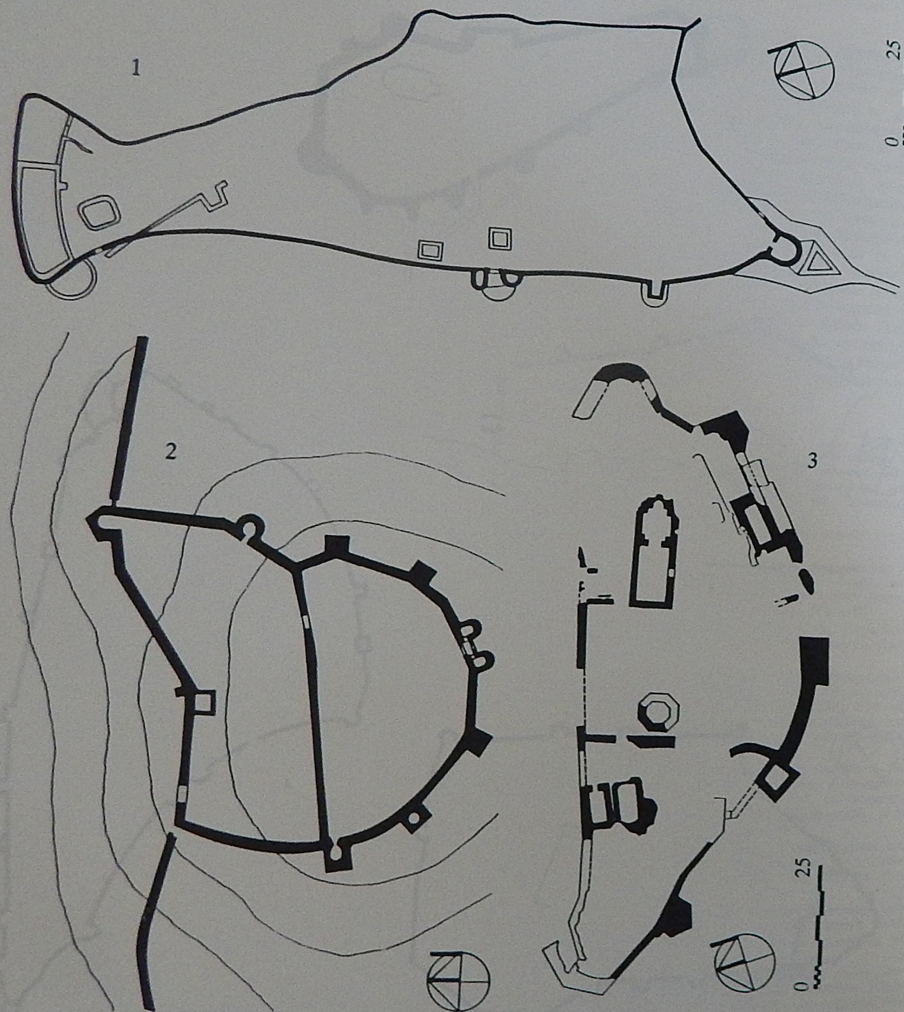
[66] *Исто*, 264 col. e (1).

[67] Уп. D. Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest* (BAR Inter., Ser. 99 /i/, /ii), Oxford 1981; *The Defence of the Roman and Byzantine East* (ed. P. Freeman, D. Kennedy), (BAR Inter., Ser. 297) Oxford 1986; Д. С. Овчаров, *Византийски и Българскu крепости V—X век*, София 1982; A. W. Lawrence, *A Skeletal History of Byzantine Fortification*, BSA 78 (1983) 171—200.

[68] А. Дероко, С. Радојчић, *Византиске старине у Јабланици и Пустој Реци*, Старинар 1 (1950) 175—181. Подаци са пробних археолошких ископавања у области

30. *Упоредне основе византијских тврђава са троугаоним кулама*
30.1. Triebólu (по R. W. Edwardsu)
30.2. Qafes (по A. Baçeu)
30.3. Арта (по A. K. Orlandosu)
30.4. Берат (по A. Baçeu)

31. *Примери утврђења са полукружним кулама на улазу, XI—XII век*
31.1. Градина у Расу (по М. Поповићу)
31.2. Тврђава у Охриду (по А. Дероку)
31.3. Утврђење Звечан са троугаоном кулом, XI—XII век (по И. Здравковићу)

плану, то су тврђаве чији је спољашњи облик резултат природних услова терена, па се не може говорити о неком карактеристичном, типском решењу, као што је случај са великим војним и цивилним центрима у северним, источним и другим областима Империје. Значајна је и разлика у коришћењу грађевинског материјала и начина зидања. Наизменична употреба великих камених блокова и редова опеке у слогу *opus mixtum*, карактеристична за велике тврђаве Јустинијанове епохе, није доследно примењена код мањих тврђава на стратегијским тачкама у планинским областима. О разлици у начину градње таквих тврђава обавештавају нас и византијски приручници из VI века за изградњу утврђења на стратешки важним тачкама.[69]

У одређивању порекла студеничког утврђења, важан елемент су и троугаона ојачања на југозападном и западном делу обзида. Троугаоне куле се јављају још на античким утврђењима, о чему сведоче писани извори,[70] али њихова примена није ретка, нарочито у VI веку, на просторима Балкана.[71] На подручју данашње Бугарске, бројне тврђаве из те епохе, имају троугаоне куле (Сердика, Одесос, Чичил, Филипопољ, Пауталија). Оне се, такође, налазе и на најстаријим зидовима Солуна,[72] има их тврђава у Арти у Епиру,[73] као и утврђења Берат (Berat) и Кафе (Qafe)[74] на подручју данашње Албаније (црт. 30). Није извесно да ли су троугаоне куле тврђава Берат и Кафе, као и оне на Арти, плод касније византијске обнове. Новија истраживања утврђења на Балкану, показују да се троугаоне куле заједно са полукружним јављају и на новим византијским тврђавама од X до XII столећа. Око данашњег Скопља идентификована су утврђења из тог раздобља са троугаоним кулама. На северним територијама, на линији некадашњег Limesa, на византијској тврђави у Браничеву, која је датована у XII век, откривен је исти тип грађевине, као и варијанта таквог решења на зидовима тврђаве Звечана.[75] Таква хронолошка диспозиција, према којој се и на тврђавама од VI до XII века на просторима Балкана јављају троугаоне куле, не помаже битније у утврђивању времена градње троугаоних студеничких кула на зидовима. Једна од разлика је у величини троугаоних постројења, која су у Студеници знатно мања од оних из касноантичке епохе. Страница студеничког троугаоног ојачања износи пет метара, а спољашњи угао на најистакнутијем делу је изузетно оштар, тако да се тешко може говорити о постојању унутрашњег слободног простора, ако би била реч о кули (црт. 33). Упоређивањем студеничког типа троугаоних *кула* са осталим познатим примерима са балканских простора може се рећи да је у Студеници пре реч о троугаоним проширењима него о класичном типу кула.

Друга особеност студеничког утврђења се огледа у концепцији манастирског улаза, који је постављен између две полукружне куле. Изградња оваквих кула на зидовима касноантичких и византијских утврђења је изузетно честа. У централним областима Балкана, у Улпиани у једној фази развоја од III до IV века, налазимо улаз између полукружних кула.[76] У каснијем раздобљу, у периоду византијске обнове, на утврђењима се често срећу полукружне куле.[77] У то доба и на Балкану су грађене тврђаве са улазом исте концепције — на југу у Охриду (црт. 31), и на северу у Pacuiul lui Soare из касног X столећа.[78] Из XI века су, вероватно, градска врата између полукружних кула у Старом Бару, а из XII столећа исто решење је на тврђави у Расу.[79] Много касни-

□

Раса: М. Поповић, *Прелиминарна сондажна истраживања у области средњовековног Раса*, Новопазарски зборник 9 (1985) 229—231; *исто*, Новопазарски зборник, 10 (1986) 229—240; *исто*, Новопазарски зборник 11 (1987) 215—217. За истраживања у северним крајевима видети низ чланака у Зборнику Народног музеја 16 (Чачак 1986).

[69] Уп. G. T. Dennis, *Three Byzantine Millitary Treatises*, Washington D. C. 1985, 28—36.

[70] В. Велков, *Исторически извори за крепостните кули с издаден ръб*, ИАИ, 24 (1961) 147—151.

[71] Уп. С. Н. Бобчев, *Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепяването на античните градове*, ИАИ 24 (1961) 103—142.

[72] Најновија истраживања Солуна уп. J. M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siecle, contribution a l'étude d'une ville paléochrétiénne*, Ecole Francaise d'Athènes 1984.

[73] Троугаоне куле у Арти до данас нису археолошки истражене нити је извршена архитектонска анализа градитељства. Због тога се многи аутори не слажу у погледу датовања, поготово што је тврђава много пута преправљана, чак и у новије време: уп. С. Н. Бобчев, *нав. дело*, 124, мисли да су куле рановизантијске, а према А. К. Орландосу оне припадају каснијој византијској обнови, уп. Τὸ κάστρον τῆς Ἄρτης, ΑΒΜΕ Το Β'2 (1936) 151—160, нарочито стр. 153—155.

[74] Уп. A. Bace, *La Barbacane de la ville forte de Berat*, Monumentet 12 (1976) 243—251; *исти*, *La ville fortifiée de Berat*, Monumentet 2 (1971) 42—62; *исти*, *Fortifications de la basse antiquité en Albanie*, Monumentet 11 (1976) 45—74.

[75] За тврђаве у околини Скопља И. Микулчић, *Скопје со околните тврдини*, Скопље 1982. За датовање тврђаве у Браничеву М. Поповић, В. Иванишевић, *Град Браничево у средњем веку*, Старинар 39 (1988) 125—179, као и M. Popović, *Defensive Systems in the Eastern Part of Yugoslavia in the Middle Ages*, Balcanoslavica 11—12 (1984—85) 14. Тврђава Звечан није поуздано датована и по свему судећи је реч о византијској градњи, И. Здравковић, В. Јовановић, *Археолошко-конзерваторски радови на граду Звечану*, СКМ 1 (1961) 279—288; I. Zdravković, *Rezultati konzervatorskih ispitivanja i radovi na gradu Zvečanu*, ZZSK 12 (1961) 83—104; I. Zdravković, V. Jovanović, *La fortresse de Zvečan, Située au moyen âge à la frontière entre Byzance et la Serbie*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines 3 (Beograd 1964), 423-426; В. Јовановић, *Средњовековни град Звечан*, Старинар 13—14 (1965) 137—150.

[76] M. Parović-Pešikan, *Gračanica, Ulpiana*, AP 26 (Ljubljana 1986) 95—96.

[77] Низ утврђења у студији A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington D. C. 1985.

[78] За Охрид А. Дероко, *Средњовековни градови*, 194, сл. 36 и 40. Охридску тврђаву датује у X век A. W. Lawrence, *A Skeletal History*, 219; P. Diakonu, R. Popa, D. Vilceanu, *Pacuiul lui Soare I*, Bucuresti 1972; R. Popa *La porte nord de la fortresse byzantine du X siecle de Pacuiul lui Soare et ses relations avec l'architecture militaire byzantine*, Actes du Premier congrès international des études Balcaniques et Sud-est Europe II, Софија 1969, 569—577.

[79] Уп. Ђ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962. За Рас уп. М. Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987.

је, у време деспота Стефана Лазаревића, у почетку XV столећа, на зидовима средњовековног Београда постојале су сличне полукружне куле, између којих се налазио југоисточни, копнени улаз у град.[80]

Сви ови подаци о грађевинама, значајни за проучавање студеничког утврђења, показују да се троугаоне куле, исто као и двојне полукружне куле на улазима, јављају у овим областима од VI до XII столећа. Битнија одредница за датовање је садржана у техници зидања, која јасније одваја раздобља. У VI веку значајно је наизменично зидање опеком и каменом, док се утврђења у периоду од VI до XII века, подигнута на вишим местима и у планинским регионима, зидају ломљеним каменом, у слободном слогу и са мањим комадима. Студеничко обзиђе, по свом градиву и начину зидања (ситнији комади ломљеног камена везани кречним малтером у неправилном слогу без опеке) било би аналогно скупини тврђава од VI до XII столећа. Будући да примењена техника зидања нема изразита обележја на којима би се заснивали поуздани закључци о времену градње, јер се среће у свим раздобљима, она није доказ ни о времену изградње студеничких манастирских зидова. Особености изабраног простора на којем је манастир изграђен могле би у том смислу да пруже сигурније податке. Битно обележје византијских брдских тврђава изграђених у XI и XII столећу, као и оних из старије епохе, јесу њихове искључиво стратегијске позиције, односно положаји који су готово увек добри за одбрану, најчешће на погодним платформама планинских висова. О томе сведоче и старије византијске тврђаве откривене недавно у непосредној близини Студенице и у северним областима региона.[81] Утврђења Јелеч и Звечан, за која се оправдано претпоставља да су старије византијске тврђаве[82], карактерише иста просторна позиција, као и многобројне византијске тврђаве у околини Скопља у распону од X до XII столећа.[83] Заједничко обележје свих ових тврђава огледа се у њиховом плану, који поштује природне особине терена. Реч је о грађевинским целинама најчешће издужене елиптичне или полигоналне неправилне основе. Манастир Студеница нема оваква просторна обележја. Положај на којем се налази монашко насеље није погодан за одбрану. Студеница је утемељена на заравни планинске падине, са главним западним улазом на изузетно неповољном месту за одбрану. Са те исте западне стране, стрм успон омогућава добар преглед унутрашњег манастирског дворишта. Овакви теренски услови нису својствени познатим тврђавама из тога доба. Кружни облик студеничког утврђења такође нема блиске паралеле ни хронолошки ни територијално. Већ је напоменуто да кружно грађена утврђења из касноантичког периода до сада нису идентификована на тим просторима Балкана. Све наведене околности би ишле у прилог претпоставци да студеничко утврђење не води порекло од старије византијске одбрамбене целине. То, међутим, не искључује могућност да је студеничко манастирско насеље подигнуто на простору неке старије структуре, чија намена није била искључиво војна. Да није реч о некоришћеном месту показују и археолошка истраживања, којим су издвојени старији културни хоризонти који претходе манастиру.[84] Откривене културне нивелете до сада нису поуздано хронолошки одређене, пре свега због недовољне количине карактеристичног археолошког материјала са сразмерно малих истраживаних површина. Може се помишљати и на постојање неког насеља другог типа.[85] У том правцу нас усмерава и податак да је јужни зид манастирског обзиђа на једном месту постављен преко старије пећи за метал, коју је делом разрушио.[86] Идентификација најстаријег раздобља у Студеници тек предстоји и то питање за сада остаје отворено.

Манастир Студеница је, независно од онога шта му је претходило, био заснован као ограђена просторна целина кружног хоризонталног плана. Према резултатима досадашњих археолошких испитивања, у најнижим, оригиналним, зонама спољашњих зидова из XII столећа нема поузданих трагова старије градње.[87] Промене уочљиве у начину зидања или употребљеног градива (секундарна грађа са старијих манастирских грађевина, цркве или других предмета од камена — крстионица, свећњака и другог), потичу од познијих средњовековних обнова, или оних које су уследиле у поствизантијском периоду, све до најновијег доба и велике обнове манастира у XIX столећу.[88] Једно од кључних питања студеничког обзиђа јесте природа његових спољних зидова. Да ли је ктитор Студенице желео да изгради манастирску тврђаву, о томе писани извори ћуте. Расположива архитектура казује да је монашко насеље било уоквирено каменим зидовима чија дебљина износи и до 2 метра, са западним и источним улазима између полукружних кула. Дуж спољашњег обима сачувала су се само на северозападној и јужној страни троугаона проширења, са страницама од 5 метара, истовремено зидана са обимним зидом. За сада није познато да ли су се она налазила и на другим местима уз бедем, будући да нема видљивих трагова. Њихова позиција се у оклопу целине налази на замишљеним правцима који се међусобно секу у апсолутном средишту комплекса, а повезују центар целине са најистуренијим тачкама троугла (црт. 32). Наспрам северозападног ојачања, на супротном крају тако постављеног правца, налази се осовина источног улаза, док југозападно и делимично сачувано јужно ојачање на својој замишљеној линији на супротном крају немају паралелу. До сада није утврђено да ли су бедеми на целокупној дужини имали троугаоне додатке на одређеним размацима. Највећи део спољних зидова, а нарочито терен са северне и североисточне стране, знатно су променили свој првобитни изглед, па је једино археолошким ископавањем могуће утврдити могуће остатке тих ојачања у темељној зони. У недостатку материјалних доказа, неке правилности у просторној схеми манастирског плана могу бити основ за претпоставку о прво-

битној замисли градитеља. Већ је истакнуто да се дуж правца запад—исток, који је и главна оса манастирске целине, континуално нижу главни, западни, улаз у манастир, црква Богородице и, можда, троугаоно проширење на источном крају обзиђа. Друга осовина комплекса, правац север—југ, сече претходну у центру манастирског простора и цркве. Ови правци су могли бити и елементарне одреднице у компоновању студеничког круга. Размеравање целине је вероватно извршено из центра — тачке пресека главних праваца.[89] У овом случају, то је тачка на месту испод западног дела поткуполног простора цркве. Да је размеравано врло брижљиво, упркос тешкоћама које је проузроковала сама локација (северни и североисточни делови манастирског простора су у XII веку били знатно нижи од платоа на којем се црква налази)[90], доказује скоро идеалан круг насеља, чији је пречник баш на правцу север—југ нешто краћи. Ако се има у виду да се северозападно троугаоно проширење налази на истом правцу са осовином источног манастирског улаза, што указује на правилност у компоновању обима и значајних тачака на њему, може се претпоставити да су неке тачке биле међусобно сагласне: у том случају свако троугаоно проширење би на супротном крају обима, на правцу који пролази кроз центар, имало свој пар. Студеничко утврђење би таквом поделом имало десет троугаоних ојачања, а укупно дванаест значајних тачака на свом кругу (црт. 32). Будући да је реч о сакралној просторној структури, број 12 би у том контексту могао имати и симболично значење. Сведено на знак, насеље би представљало круг издељен на дванаест делова. Већ је раније истакнуто да је број 12 био значајан у поступку утемељења храма (поставља се укупно 12 каменова)[91], он симболизује универзум, а истовремено је то број литургијског циклуса године од дванаест месеци и његовог космичког израза — Зодијака. То је број довршеног света — Небеског Јерусалима који има 12 врата и 12 темеља.[92] У архитектонској симболици хришћанског храма, круг као пројекција куполе — небески свод — у поду поткуполног простора, најчешће садржи розету од дванаест камених делова. У византијској сакралној архитектури космички симболизам представља један од битних елемената: црква је слика универзума, а зидање куполе, најважнији елемент те целине, пратио је ритуал у којем је број 12 био посебно значајан.[93]

Идеална кружна схема студеничког манастира, уколико је имала 12 делова и 12 подеоних тачака по обиму, могла је да има и симболички смисао, као што је и купола Богородичине цркве у Студеници имала 12 поља са 12 прозорских отвора. Међутим, овако претпостављена схема студеничког манастира свакако захтева проверу у будућим археолошким истраживањима.

Независно од познавања првобитног студеничког просторног решења у целини, и њени постојећи, данас видљиви делови, такође упућују на шири хришћанско симболички концепт. Пре свега, изабрани модел је круг, у средишту је храм, а главни улаз у манастир је постављен у осовини главног правца запад—исток. Наведене правилности могу послужити и као посредни

□

[80] Уп. M. Popović, *Beogradska tvrđava*, Beograd 1982.

[81] Недавно су започела прелиминарна истраживања тврђава у области Рашке, околини данашњег Новог Пазара, као и на просторима у северним и централним областима Србије. Реч је у већини случајева о рановизантијским утврђењима, од којих су нека, као градина Носољин код Рашке, наставила да живе и у средњем веку, уп. J. Kalić, D. Mrkobrad, *Gradina Nosoljin kod Raške, ranovizantijsko utvrđenje*, AP 25 (1986) 68—71. Прелиминарна сондажна истраживања тврђава у области Раса такође потврђују да су рановизантијска утврђења грађена на планинским врховима, уп. М. Поповић, *Прелиминарна сондажна истраживања у области средњовековног Раса*, Новопазарски зборник 9 (1985) 229—231; *исто*, Новопазарски зборник, 10 (1986) 229—240; *исто*, Новопазарски зборник 11 (1987) 215—217. Исте резултате у погледу избора локације византијских тврђава, потврдила су и истраживања северних области Србије, у склопу пројекта „*Истраживање средњовековних градова*". Извештаје са прелиминарних истраживања тог пројекта, видети у Зборнику Народног музеја 16 (Чачак 1986).

[82] Уп. А. Дероко, *Средњовековни градови*, 117—118 и 169—170.

[83] Византијске тврђаве од X до XII столећа у скопској области објављене су у књизи И. Микулчић, *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопље 1982.

[84] Мил. Јанковић, *Затворене целине*, 8 и 19; иста, *Преднемањићки период у манастиру Студеници*, Гласник Српског археолошког друштва 6 (1990) 145—150.

[85] Раније је наведено да на истраженим просторима студеничког манастира, као и на месту саме цркве, до сада нису пронађени остаци старије сакралне грађевине.

[86] Мил. Јанковић, *Преднемањићки период у манастиру Студеници*, Гласник (Српског археолошког друштва) 6 (1990) 145—150.

[87] Уп. М. Радан-Јовин, Мил. Јанковић, С. Темерински, *Студеница у светлости археолошких и архитектонских истраживања*, Благо манастира Студенице (каталог изложбе САНУ), Београд 1988, 27—68.

[88] Најновији преглед историјата монашке заједнице дала је М. Шакота, *Ризница манастира Студенице*, Београд 1988 (са свом старијом литературом).

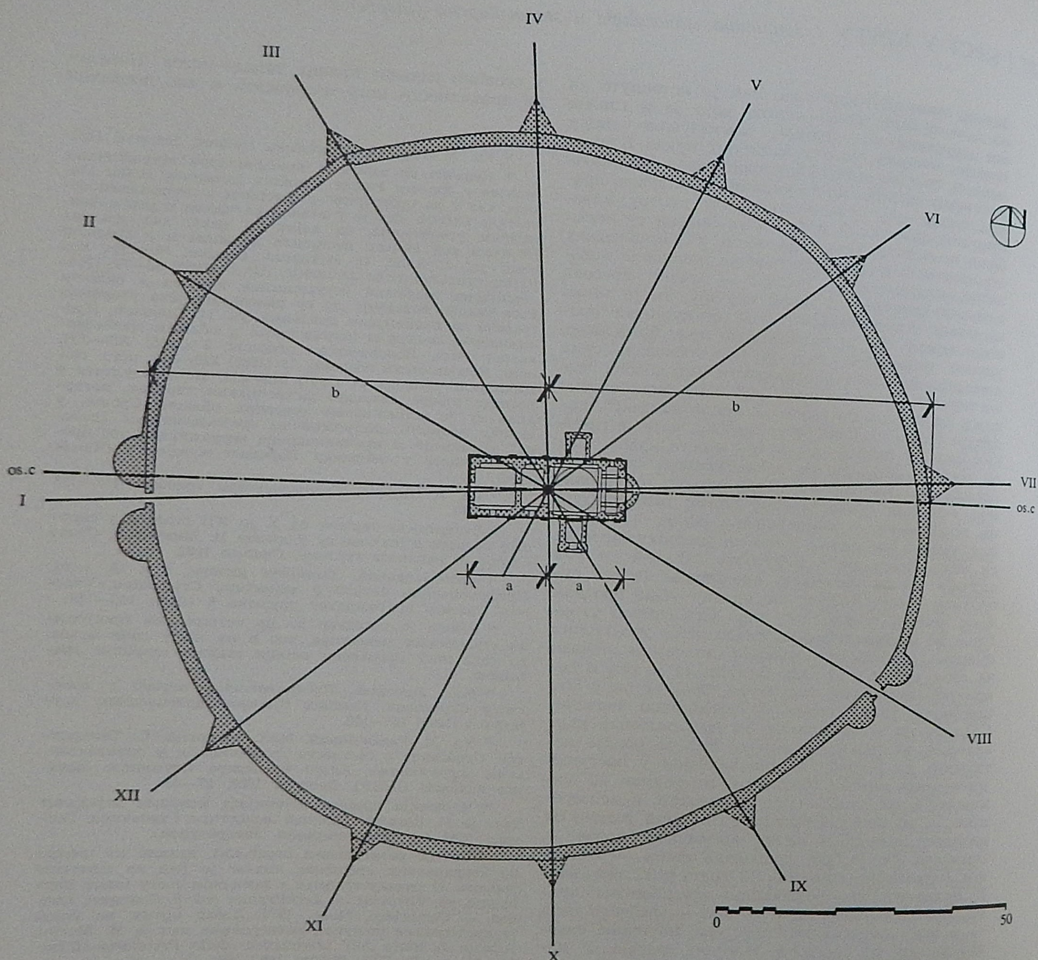
[89] Систем размеравања ограђених целина из центра по кардиналним правцима, познат је још из античког периода. О начину грађења у античком свету пише Витрувије, уп. *Vitruvius on Architecture* (ed. F. Granger), London — Cambridge, Mass., 1970. Добар цртеж на којем је представљен поступак размеравања дао је M. Morini, *Atlante di storia dell' urbanistica (dalla Preistoria all'inizio del secolo XX)*, Milano 1963, 68.

[90] Податке о знатно денивелисаном северном сектору у Студеници пружила су археолошка ископавања извршена 1987. године.

[91] Вид. поглавље овога рада „Утемељење манастира и порекло његовог плана", где је наведена и литература.

[92] J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Riječnik simbola*, Zagreb 1983, 140 (в. под дванаест).

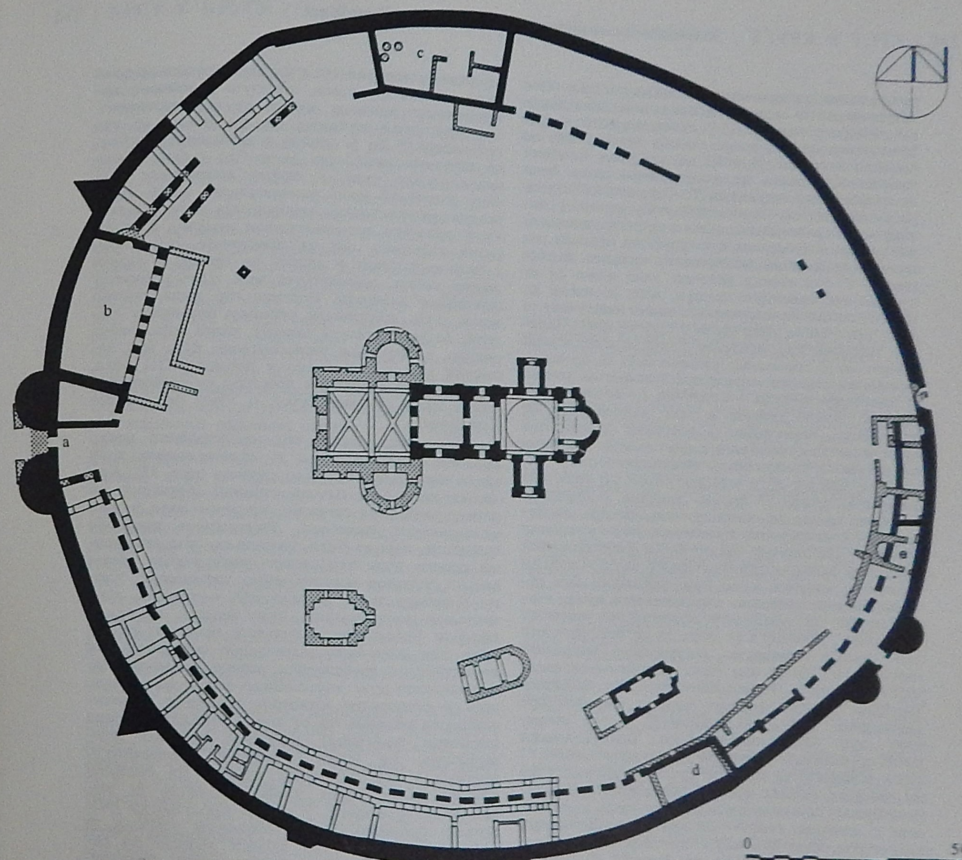
[93] Опис зидања храма Свете Софије цариградске, посебно конструисања куполе, у том погледу пружа изузетне податке. За зидање куполе цар је послао своје изасланике на острво Родос, где су направљене специјалне лаке опеке „једнаке тежине и величине", у које су утиснуте речи: „Бог је у њеном средишту, и она неће бити померена." Даље се каже да су од тих опека сазидана четири изузетно велика лука, а преко њих је заснована купола. Она је зидана тако што је било постављано по 12 опека, а између сваке скупине од 12 опека читала се молитва за успостављање цркве. На свавих 12 опека зидари су остављали отвор у који су стављане свете реликвије. Тако су чинили за све време зидања куполе. C. Mango, *The Art of the Byz. Emp.*, 98, и нап. 213.

32. Манастир Студеница — претпостављена идеална схема плана манастирске целине (по С. Поповић)

доказ о утемељењу манастира као смишљеног сакралног простора, чији облик и распоред не произлазе из неке старије, наслеђене тврђавске структуре. Хришћански концепт, садржан у основној идеји манастирске диспозиције, није и искључива одредница тог насеља. Студеница је, поред свог симболичног значења, у реалном свету монашке свакодневице испуњавала и друге захтеве. Њени масивни зидови су монашкој заједници пружали безбедност.

Посебно обележје студеничког просторног плана представљају манастирски улази. Значење улаза у сакралној целини овог типа је раније разматрано.[94] У погледу архитектонског решења, главни манастирски улаз има посебан положај, као и посебан грађевински третман.[95] Студенички свечани улаз у манастир, на чијим су се зидовима налазиле ликовне представе ктитора и светитеља, архитектонски је обликован између две полукружне куле, истовремено зидане са обзиђем.[96] Источни улаз у манастир се такође налазио између две полукружне куле, мањих димензија од западних, за које је утврђено да нису биле грађевински истовремене са бедемом, већ прислоњене уз његово спољашње лице и утемељене незнатно плиће од бедема.[97]

I фаза — XII век

млађи зид на траси, I фаза

II средњовековни период

постсредњовековни период

33. *План манастира Студенице XII век* (по М. Радан-Јовин и М. Поповићу)
a. улаз; b. трпезарија; c. радионице — топионица олова; d. радионице и ћелије; e. ћелија

Овакав поредак улаза не би био сагласан са уобичајеном хијерархијом тих елемената у манастирском простору, како је раније изложено. Оба улаза, главни и споредни, указују на истоветност архитектонског решења. Прва чињеница која се мора узети у обзир при разматрању проблема јесте грађевински дисконтинуитет источних кула у односу на обимни манастирски зид. Такав однос архитектонских елемената указује на етапност градње, што доказује да су куле

□

[94] Уп. поглавље овог рада „Просторни садржај манастира".

[95] О улазима у византијске и српске манастире уп. S. Mojsilović-Popović, *Monastery Entrances Around the Year 1200*, научни скуп Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 153—170.

[96] Нисам имала могућности да на лицу места истражим оригиналну грађевинску везу између поменутих кула и обимног зида. Ослањам се у овом раду на податке са ранијих истраживања Студенице: С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 90.

[97] Податке сам добила од археолога Мил. Јанковић, која је током археолошких ископавања у 1987. години истражила спој југоисточне куле и бедема.

прислоњене уз претходно сазидано обзиђе. Ово истовремено не мора да значи и већи хронолошки размак у зидању. Оне су могле бити изграђене и непосредно после зидања бедема, што не би било необично, будући да одвајање архитектонских елемената на такав начин може бити и грађевински оправдано.[98] Студенички случај је у том погледу компликованији, јер су, у оквиру исте грађевинске целине, куле на западном улазу, као и преостала три троугаона ојачања уза спољашње зидове, истовремено грађени са бедемом. У том светлу источни улаз може да се тумачи као накнадна градња, која је могла да уследи одмах по изградњи обимног зида, али је исто тако могла припадати и другој фази зидања. Архитектура источног улаза недвосмислено говори да је поновљено решење које се среће на западном, главном, приступу. Разлика се уочава у димензијама кула — источне су мање од западних. Начин градње и слог камена овде не могу бити разматрани у поступку утврђивања архитектонске хронологије, јер су куле на истоку сачуване у најнижим, темељним зонама. Такође се зна да су у млађем раздобљу биле ван употребе, пошто је пролаз зазидан, а отворена су нова врата на манастирском обзиђу, дислоцирана у односу на првобитни улаз у правцу севера.[99] На основу малог броја расположивих података, може се претпоставити да је изградња источних улазних кула брзо уследила. Без обзира када је изграђен пар источних кула, неоспорно је да припадају најстаријем раздобљу манастира. Питање које мора да се постави јесте већ раније поменута хијерархија манастирских улаза. Да је она била установљена, показује и старија Немањина ктиторија, манастир Ђурђеви ступови у Расу, који је изграђен пре Студенице, 1170—1171. године.[100] У том манастиру (црт. 36), посвећеном св. Ђорђу, главни улаз се налазио на југозападном делу целине.[101] Исти манастир је имао и други, споредни, улаз на северној страни обзиђа, изграђен као пролаз у дебљини обимног манастирског зида и обнављан у средњем веку.[102] За друге две Немањине задужбине, које су такође претходиле Студеници, манастире посвећене св. Николи и Богородици[103], немамо податке где је био улаз, будући да манастирско обзиђе археолошки није истражено нити целина просторно дефинисана. Ни манастир Жича[104], млађи, али временски најближи Студеници, такође археолошки неистражен, не може послужити као паралела. Једини сачувани манастири од краја XII до прве деценије XIII столећа који пружају податке о архитектури спољног манастирског зида и улазних делова остају Ђурђеви ступови и Студеница.[105] Уочљива разлика у избору архитектонског решења улаза код те две целине можда произлази и из односа ктитора према својим задужбинама. Студеница је замишљена и изграђена као маузолеј Стефана Немање. На то указује њен просторни концепт, а улази између полукружних кула, могу да се тумаче као део просторне иконографије, у којој је утврђена *„света ограда“* — град — као оновремени симбол градских врата, имала двојне куле. Да су студеничке западне куле у сачуваној доњој зони биле лишене функције, показује и њихово архитектонско решење: зидане су као постамент, без унутрашње шупљине, све до висине од око пет метара.[106] То је уједно и највиша оригинална сачувана тачка, јер је са тог нивоа, преко полукружних кула, у првим деценијама XIII века изграђена нова четвороугаона кула. Иако реална архитектонска хијерархија није садржана у основном архитектонском решењу и усвојеним облицима, она се препознаје, пре свега, у положају улаза у односу на цркву, а својим знатно већим димензијама има снагу основног просторног елемента. Источни пар кула, знатно мањи, ипак представља реплику примарног модела. Да је разлика у значају улаза била јасна, сведочи и подизање четвороугаоне куле над западним улазом, вероватно у почетку XIII века, која је поред сакралних простора највероватније имала звона на свом врху, о чему ће касније бити речи.

Студенички обимни зид, са паровима полукружних улазних кула и проширењима дуж обима насеља, изгледа као тврђава (црт. 33). Али изглед насеља и његова стварна функција не морају увек бити сагласни, поготово када је реч о сакралним целинама. Унутрашњи распоред грађевина, које су биле прислоњене уза спољашње зидове дуж целокупног унутрашњег обима насеља, отежава њихову војно дефанзивну улогу. У оквиру такве диспозиције, неопходна континуална комуникација, дуж бедема, могла се одвијати једино кроз поткровне просторе грађевина, што није било једноставно остварити. На то упућују и грађевински остаци средњовековних објеката дуж унутрашњег обима манастира, чија је разнородна функција наметала и архитектонско решење, па се код вертикалног плана (спратних грађевина), нарочито кровних конструкција, не може очекивати непрекинуто кретање у тим највишим зонама. На северној страни, одмах поред улаза, налазила се манастирска трпезарија, у њеном продужетку економске грађевине (ту су откривени трапови за храну), затим изузетно велики објекти на северној страни (сада откривени само фрагментарно), а у источној зони низ мањих објеката, од којих су неки били сакрални. И са јужне и југозападне стране насеља, уза спољашње зидове, налазиле су се манастирске грађевине. Улазна кула, изграђена убрзо у почетку XIII века, са капелама на спратовима, о чему сведоче и остаци живописа, као и позни ликовни извори (гравира из 1733. године), указује на њену превасходно сакралну, а не одбрамбену намену. Старија задужбина истог ктитора — Ђурђеви ступови у Расу, није имала функцију тврђаве; то су показала детаљна истраживања на тој просторној целини.[107] Обимни зид у Ђурђевим ступовима је са спољашње стране био ојачан низом правилних пиластара, дебљине 12 cm, чија је основна намена била конструктивна, а није обезбеђивала проходност на горњим зонама зидова.[108] Троугаона проширења на студеничком обзиђу, својим димензијама (страница троугла 5

метара), свакако да нису имала такву конструктивну намену.

Ако би се закључивало на основу најближих географских и хронолошких паралела, троугласта проширења би била, бар у доњој зони, најсличнија оним са тврђава које се зидају у распону од X до XII столећа.[109] Укупна просторна слика студеничког обзиђа, и поред могућности различитих тумачења њене недовољно сачуване архитектуре, представља утврђење. Насупрот спољашњем изгледу зидова, унутрашња диспозиција грађевина, које су прислоњене уз бедеме, не оставља велику могућност за организацију одбране, имајући у виду кулу над западним улазом из XIII века, која свакако није имала војно одбрамбену намену. Низ супротности уочљивих у архитектонско-просторном концепту овог манастира, које не дозвољавају поуздано типолошки одређење обзиђа, произлази, можда из природе насеља. Студеничко обзиђе је свакако подигнуто да својим масивним зидовима огради и чува сакралну целину — маузолеј ктитора и монашку заједницу. Елементарну безбедност су обезбеђивали већ сами зидови, чији је превасходно тврђавски изглед у свести савременика морао личити на град. Унутрашњи просторни распоред и ред говоре да није могла постојати стална војна посада, па се у том смислу не може говорити о студеничком манастиру као о активној тврђави. У светлу досадашњих сазнања и расположивих чињеница, може се помишљати да је оснивач Студенице имао намеру да сакрална целина општим изгледом свог утврђења представља слику „идеалног“ града.[110] Да ли су њени бедеми у кризним ситуацијама имали и улогу активне тврђаве, остаће за сада отворено питање.

Грађење манастира се наставило и у XIII столећу. Црква је осликана тек 1208—1209. године, а тада су и спољашњи зидови полукружних кула западног улаза прекривени фрескама. Вероватно су у то време грађене и манастирске зграде, које свакако нису могле настати истовремено, као што је и сама црква грађена више година. Већ у првим деценијама XIII столећа, знатно је преправљен главни манастирски улаз. Над полукружним кулама изгледа да је у то време сазидана висока грађевина четвороугаоне основе — кула, која се очувала до данас (црт. 34). Претпоставља се да је изграђена у време краља Радослава (1228—1234), за кога се мисли да је подигао и спољашњу припрату уз цркву Богородице.[111] Анализа живописа, који се фрагментарно сачувао на спрату куле, као и поједини детаљи архитектонског склопа, указали су на сличност са сликарством тог раздобља и архитектуром припрате, па је целокупна градња одређена као истовремена са пространим ексонартексом.[112] Четвороугаона кула у склопу студеничког обзиђа представља важан елемент, поготово што је њена изградња уследила после сразмерно кратког времена. Разлози који су је условили нису познати. У недостатку других вести, њен архитектонски склоп, просторни положај, а понајпре њена намена, могу помоћи у расветљавању тог питања. Материјалне чињенице показују да је грађевина необично утемељена над зидовима старијих полукружних кула, између којих се налазио улаз. Први проблем који се отвара у покушају проналажења оправданог разлога за њену изградњу тиче се старије затечене архитектуре. Шта је могло да се догоди са постојећим улазним комплексом у почетку XIII столећа што је као последица налагало тако темељну обнову? Претпоставља се да је можда нека елементарна непогода, убрзо после изградње обимних зидова, изазвала рушење западних кула и засипање улаза.[113] Један од доказа за то

□

[98] Одвајање таквих грађевинских елемената може се вршити ради једноставнијег извођења радова, или када су у питању грађевински делови склопа који се у погледу конструктивне стабилности могу понашати различито.

[99] О преградњи источних кула уп. М. Радан-Јовин, *Однос утврђења и објеката у Студеници*, 66. На истом месту аутор претпоставља да је Студеници претходило византијско утврђење, а да су источне куле припадале том утврђењу и биле ван употребе у време грађења манастира, уп. М. Радан-Јовин, *нав. дело*, 66 и 68 и сл. 14—15. Један од разлога који је определио М. Радан-Јовин да претпостави да је реч о старијој византијској тврђави, на чијим се зидовима темељи Студеница, јесте и откривени водовод, грађен од фино обрађених комада камена спојених хидрауличним малтером, за који се мисли да припада Немањином раздобљу Студенице. Међутим, не треба губити из вида да водовод о коме је реч можда није изграђен у XII столећу, непосредно после грађења Студенице, већ да исто тако може припадати следећем столећу, будући да се његово датовање заснива само на грађевинским карактеристикама (уп. М. Радан-Јовин, *Однос утврђења и објеката у Студеници*, 66), које га сврставају у шире раздобље средњег века.

[100] Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови*, 12—13.

[101] *Исто*, 195 и даље.

[102] *Исто*, 193, цртеж 103, где је дата хронологија грађења.

[103] О тим манастирима са свом старијом литературом уп. М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба*, I, 15—13.

[104] М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича, историја, архитектура, сликарство*, Београд 1969.

[105] О проблему улаза у том раном раздобљу уп. S. Mojsilović-Popović, *Monastery Entrances*, 153—170.

[106] Да су куле грађене са унутрашњом испуном говори М. Радан-Јовин, *Студеница*, 9.

[107] Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови*, 194.

[108] *Исто*, 194.

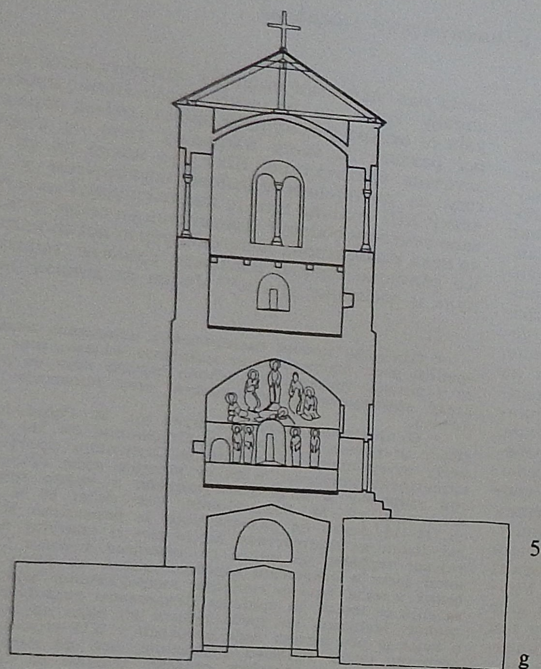
[109] Вид. нап. 75 овог рада.

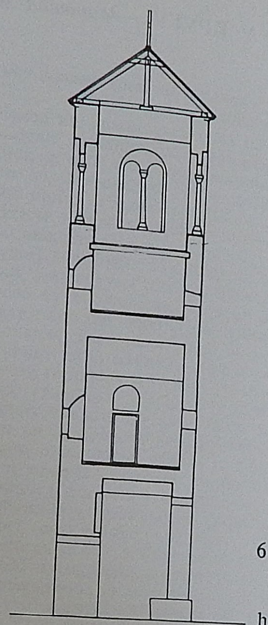
[110] Тако осмишљена архитектура је житељима нудила безбедност, а оновременим посматрачима уливала дивљење и страх. Сакралним простором, подигнутим у славу Богородице, доминирала је манастирска црква, чија је купола, као елементарни симбол, надвисивала обимне зидове, била сагледива спољашњем свету са свих страна и заједно са својим обзиђем исказивала духовни и реални смисао сопственог постојања. Можда би се паралела могла тражити и у представама небеског Јерусалима у средњовековној ликовној уметности.

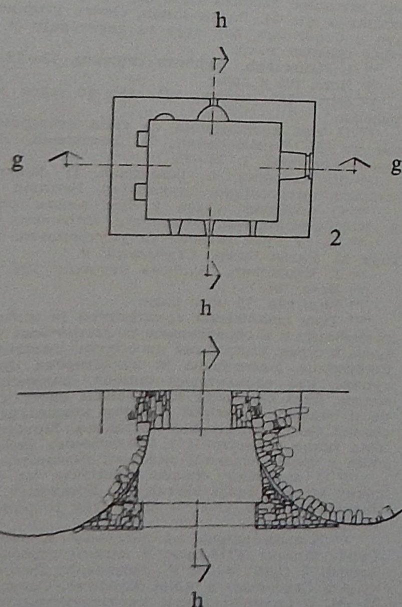
[111] О датовању спољне припрате уз Богородичину цркву уп. М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба*, I, 81 и даље (где је наведена старија литература).

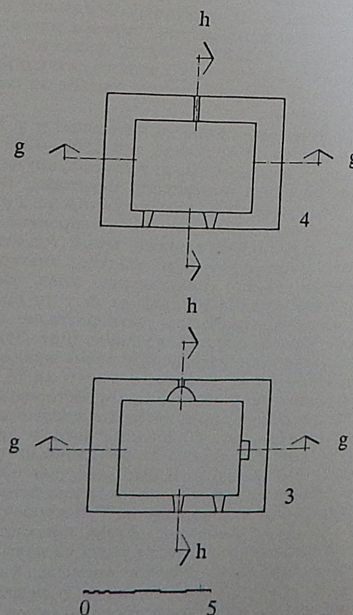
[112] Подаци важни за датовање живописа куле: Д. Тасић, *Фреске XIII века у капели студеничке звонаре*, Зограф 2 (1967) 8—10, Р. Јовановић, *Ликовне представе куле у Студеници и њено датовање*, Саопштења 8 (1969) 81—84, о архитектонским карактеристикама и датовању уп. V. Korać, The Tower Over The Main Monastery Entrance, y Studenica Monastery, Beograd 1986, 58—60. Другачије мишљење о кули изнео је С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 90—92.

[113] М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакота, *Студеница*, Београд 1986, 32.

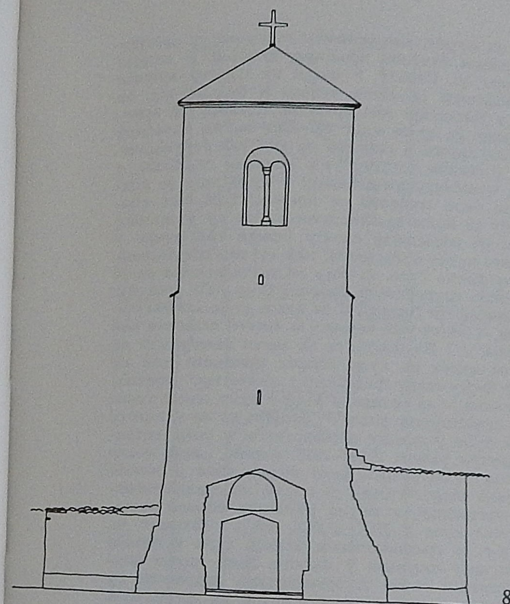

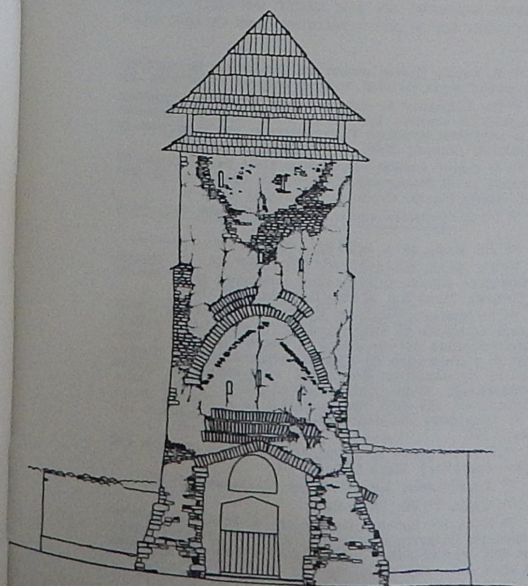

34. *Улазна кула манастира Студенице* (по теренским снимцима М. Р. Јовин)
34.1. Основа полукружних кула, XII век
34.2. Основа I спрата четвороугаоне куле, XIII век
24.3. Основа II спрата
34.4. Основа III спрата
34.5—6. Пресеци
34.7. Изглед садашњег стања
34.8. Идеална реконструкција (по С. Поповић)

могао би бити живопис на зидовима пролаза, који је постављен на 74 cm изнад оригиналне ходне површине.[114] Ова претпоставка за сада нема сигурнији ослонац у археолошкој стратиграфији. Сондажна истраживања у унутрашњем простору манастира, непосредно уза западни улаз, са његове јужне стране, показала су сложено вертикално наслојавање, према којем се озбиљније рушење на тој позицији манастирског обзића и грађевина непосредно уз бедем може датовати у XIV столеће.[115] Ни положај најстаријег живописа не мора бити непосредан доказ о могућем засипању улаза. Могао је бити условљен постојањем зиданог банка за седење у пролазу, као што је било уобичајено и на другим местима.[116] Али, и без тога уздигнути живопис не би био неуобичајен, будући да су стојеће фигуре тако биле истакнутије и одвојене од непосредне ходне зоне. Паралела за такво решење налази се и у манастирским црквама (увек постоји зона сокла), али и у манастирском улазу у Хиландар, у којем се сачувало сликарство из млађе епохе — на сличној висини као у Студеници.[117] Данас није позната архитектура горњих зона полукружних кула па се само може претпостављати да су тек на висини од око пет метара могле имати просторије, с обзиром да је утврђено да су до те висине зидане без унутрашње шупљине. Али оне су исто тако могле бити и другачије обликоване, па су претпоставке у том правцу излишне. Поуздано је утврђено да је њихова укупна висина износила око пет метара кад је над њима утемељена нова четвороугаона грађевина. Ово доказују сачувани зидови у улазном простору, на којем се налазе фрагменти сликане ктиторске композиције. Имајући у виду да је манастир дуго зидан, и да све грађевине нису настајале истом брзином, може се помишљати и на етапну изградњу појединих конструкција. То би значило да су нека здања постепено завршавана кроз дужи низ година. Први пример је сама црква, као најважнији део целине, а њена поступност у зидању, посебно када је реч о куполном делу и украшавању унутрашњег простора, данас је добро позната.[118] Етапност у градњи спољашњег обзића се уочава и код зидања источног улаза, о чему је већ било речи. Расположиве чињенице наговештавају да је можда западни, главни, улаз грађен поступно. То би значило да је обзиђе са улазним кулама и троугаоним проширењима сазидано до извесне висине која је пружала заштиту и омогу-

□

114 *Исто*, 32.

115 Мил. Јанковић, *Затворене целине*, 18, наводи да је слој рушења на том месту датован материјалом у крај XIV или почетак XV столећа. Ту је у почетку XV века изграђен нов објекат.

116 Зидана клупа у пролазу улазне грађевине откривена је у манастиру Св. Стефана у Бањској из почетка XIV столећа. Слична конструкција се и данас налази у манастиру Хиландару.

117 Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 47.

118 М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба*, I, 88.

ћавала нормалан свакодневни живот заједнице, а да се у следећем периоду градило сукцесивно, према потреби и значају које су грађевине имале у склопу насеља. У том случају, четвороугаона кула над улазом припадала би млађем периоду у којем је настављено зидање спољашњег зида, који никада на том месту није обликован до краја. Посебан проблем представља промена архитектонског решења, која не стоји у директној вези са грађењем целине. Идентификација намене те куле је зато изузетно значајна. Грађевина није у целини сачувала свој првобитни облик ни целокупну висину (црт. 34). Она данас има три спрата. На основу њених касније преправљених горњих делова, може се помишљати да је била нешто виша од данашње. Томе у прилог иде и знатно мања висина трећег спрата, која је могла бити смањена накнадним обновама после рушења. Да су се горњи делови налазили у рушевинама и крајем XVIII столећа, јасно показују сачувани ликовни извори — цртеж манастира Студенице из 1689. године.[119]

На првом спрату изнад пролаза налазила се капела. О томе сведоче и сачувани делови некадашњег живописа, а према бакрорезу из 1733. године, поред капеле Преображења била је и друга, посвећена архистратигу Михаилу — чувару улаза. И архитектонско решење тог простора, са полукружном нишом на источној страни, указује на његову сакралну намену. Целокупан простор је био одвојен од следећег вишег спрата каменим сводом, преломљеним у темену. То је уједно и једина камена међуспратна конструкција у кули, јер су остале спратове делиле дрвене хоризонталне преграде. Последња таваница на трећем спрату, није на оригиналном положају, будући да су највиши делови куле, после рушења, вероватно више пута преправљани. О томе сведоче и спољашњи камени зидови у тој највишој зони, на којима се, према градиву и начину зидања, јасно разликује већа поправка. Намена простора на другом спрату може се претпоставити само на основу податка са поменутог бакрореза, где је поред капеле Ваведења Богородице убележена још једна, посвећена архистратигу Михаилу.[120] Ова друга је могла припадати и млађем раздобљу Студенице. О трећем спрату куле нема писаних вести као о претходним, а знатно измењен архитектонски склоп не пружа податке о првобитној функцији. Култна намена на нижим спратовима указује на вероватан садржај простора на врху. С разлогом се може претпоставити да су у њему била смештена звона.[121] Докази се могу наћи и у изменама градива зидова, јер су обновљеним деловима који захватају централне површине могли претходити већи отвори, како је уобичајено код звоника у средњем веку.[122] Поред студеничке четвороугаоне куле, у манастиру Жичи такође постоји четвороугаона кула која је у време истог владара сазидана уз спољну припрату.[123] Није сасвим извесно да ли су жичка и студеничка кула имале и сличну намену (црт. 35). Живопис у жичкој кули, са ликовима Саве Јерусалимског, Теодора Студита, Јована Златоустог и Григорија Богослова[124] — утемељитеља великих монашких заједница — указује на могуће везе сликаног програма са претпостављеном наменом простора, у којем је можда боравио св. Сава.[125] У одаји на спрату жичког ексонартекса се могла чувати и библиотека, за шта у Византији има примера. Потпору за претпоставку да су се одаје св. Саве могле налазити у кули пружа и сазнање да је Сава Јерусалимски, у сваком погледу узор српском св. Сави, у свом манастиру имао ћелију у кули која је ходником била повезана са црквом.[126] У том контексту се може размишљати да ли су у жичкој кули на последњем спрату, изнад тих одаја, у Савино време била звона, или су она постављена после обнове куле, за коју се претпоставља да је извршио архиепископ Данило II у XIV столећу. У биографији Данила II се каже да је „стльпь сьздаиыи вь мѣстѣ томь больше и вь высотоу вьздвиже наздаииѥмь".[127] Из текста се не може закључити да ли се мисли на кулу испред припрате или на неку другу такву грађевину у манастиру. Претпостављено је да се можда ради о кули изнад главног манастирског улаза[128], будући да се у горњој зони куле у склопу ексонартекса, у току истраживачких радова 1925—1933. године, „*није могло сасвим јасно уочити неко дозиђивање у њеном горњем делу*".[129] Овде се мисли на средњовековну преградњу, а не на најмлађе обнове манастирске куле у XIX и XX веку. Познато је, такође, да средњовековни облици куле у горњој зони нису сачувани у целини. Њен горњи конструктивни склоп и архитектура задржали су се само у висини од око два метра, на последњем, трећем спрату.[130] То свакако отежава идентификацију простора, посебно зато што се у средњовековним зидовима на том месту не виде отвори, неопходни ако је реч о звонику, или су они били

□

[119] В. Кораћ, *Цртеж манастира Студенице на аустријској ратној карти из 1689. године*, Зограф 7 (1977) 86—87.

[120] На бакрорезу је означена као параклис посвећен Ваведењу, а анализа преосталог живописа је показала да је параклис посвећен Преображењу, уп. Б. Тодић (у *Студеница*, Београд 1986), 176.

[121] О таквој намени студеничке куле размишљало се и раније, уп. С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 91; као и М. Чанак-Медић, *Студеница*, Београд 1986, 40.

[122] То је претпоставила и М. Чанак-Медић, *нав. дело*, 40.

[123] Уп. *Жича*, 76 и даље (Ђ. Бошковић).

[124] Уп. *Жича*, 119—122 (П. Мијовић); В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 33—34; Г. Суботић, *Манастир Жича*, Београд 1984, 18.

[125] То је претпоставио Ђ. Бошковић, *Жича*, 58 и нап. 9; исто мишљење је саопштила М. Чанак-Медић разматрајући посебно могући извор за Савино решење и тражећи га у манастиру св. Саве Јерусалимског, М. Чанак-Медић, *Архиепископ Данило II и архитектура Пећке патријаршије*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 295—310; исто мисли и В. Ј. Ђурић, *Рашко и приморско градитељство*, у Историја српског народа, I, 391.

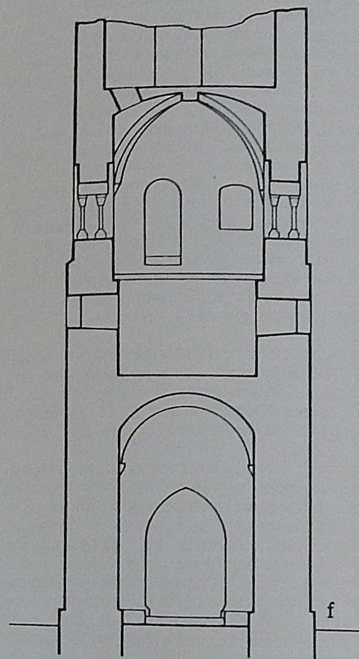
[126] Подаци према G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines*, Paris 1969, 18—21.

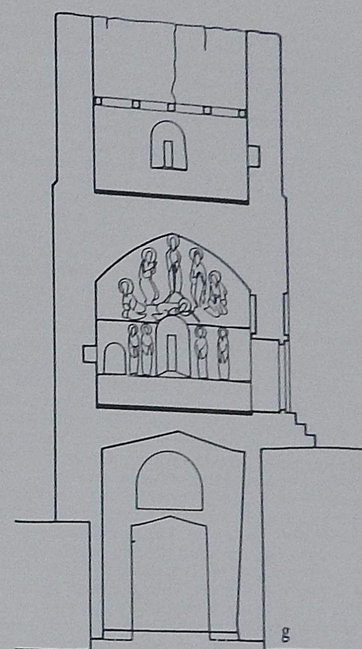
[127] *Архиепископ Данило II* (ур. Ђ. Даничић), 372.

[128] *Жича*, 57 (Ђ. Бошковић).

[129] *Исто*, 57. Манастирска црква у Жичи се поново истражује. Истраживачко-конзерваторски пројекат, започет 1988. године, води Милка Чанак-Медић. Истраживања куле још нису завршена.

[130] *Жича*, 78 (Ђ. Бошковић).

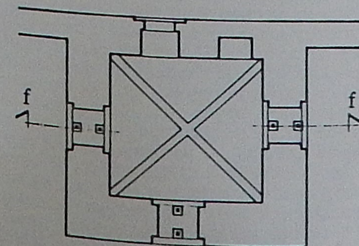

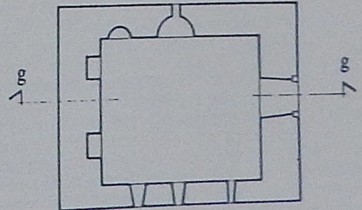

1

2

0 5

35. *Куле у Жичи и Студеници, XIII век*
35.1. Жича (по Ђ. Бошковићу)
35.2. Студеница (по М. Р. Јовин)

на већој висини.[131] Звоник у склопу цркава Патријаршије у Пећи, који је сазидан заслугом архиепископа Данила II, око 1330. године, имао је у истом здању капелу посвећену св. Данилу Столпнику, а на врху звона донета из приморских крајева.[132] О изгледу звоника у Пећи, који је на последњем спрату имао двојне велике отворе, сведочи и ктиторски модел сачуван на западном зиду Богородичине цркве.[133] Очувани остаци горњих зона жичке куле, на основу досадашњих сазнања, не нуде слично архитектонско решење. Међутим, не може се занемарити сагласна намена нижих простора, јер се у оба примера ради о култним одајама које су се налазиле испод звона у кули. Питање првобитне намене, али можда и касније адаптације жичког звоника, за сада мора остати отворено, док се не окончају започета истраживања. Оригиналан улаз у манастир Жичу, на жалост, није сачуван, али се са сигурношћу може претпоставити да се налазио на месту данашњег главног улаза у манастир (западно од улаза у храм) који је обновљен у XX столећу на средњовековним остацима. Његов четвороугаони облик основе указује да се такође могло радити о улазној кули. Ако поново размотримо студеничку кулу у светлу изнетих чињеница, морамо се осврнути на њену сличност у глобалној архитектонској форми са жичком кулом испред еконартекса. Обе се на извесној висини сужавају, смањујући дебљину зидова сразмерно висини; обе поседују култне просторе, имају исти број спратова и код обе нису сачувани највиши делови архитектонског склопа. Битна разлика се уочава у њиховој просторној позицији, јер се грађевина у Жичи налази уз цркву, а у Студеници изнад улаза у манастир. Њихов различит положај у простору не мора бити сметња у претпостављању њихове намене. Ближе паралеле, са почетка XIV столећа, показују да су се звоници сасвим поуздано налазили уз цркве, али и изнад главног манастирског улаза. Први пример се односи на Пећку патријаршију, а други на улазну кулу манастира Дечана, где средњовековни извори кажу да *„над вратима манастира краљ сазда пирг и ту постави доброгласна звона“*.[134] На основу таквих вести може се тврдити да је студеничка улазна кула била део литургијског програма, са звонима на своме врху. Њен култни програм, установљен у првим деценијама XIII столећа, већ је имао претходницу у старијим здањима из XII и првих деценија XIII века, која су носила звона и била у склопу црквених грађевина (манастирска црква у Ђурђевим ступовима у Расу, у Бијелом Пољу, у Куршумлији и другде).[135] У оквиру разматраног проблема може се поставити питање: зашто је у Студеници дошло до измене програма над улазним делом и да ли је можда у том манастиру први пут постављено звоно изнад главног улаза у насеље, или му је можда претходило слично решење на главној улазној кули у манастиру Жичи?

Српски манастири су, као што је доказано, у Немањино време, у XII столећу, имали звонике. То значи да је српска црква у првој оснивачкој фази употребљавала звона у свом литургијском програму. Данас се још не може тврдити да су у то време на подручју Византије звона била у широкој употреби, или пак да је њихова улога била ограничена. Византијска средина је недвосмислено познавала звона, али њихова употреба у литургијске сврхе још није поуздано датована.[136] Према неким недовољно расветљеним западним изворима, помиње се да су из Венеције у IX веку послата звона у Цариград, намењена Св. Софији; али се исто тако, према вестима с краја XII столећа, у византијским манастирима употребљавају клепала.[137] У *Илустрованој хроници* Скилице — препису рукописа који, према датовању минијатура, потиче из XIII—XIV столећа — представљена је Св. Софија у Цариграду са звоником и са два звона у њему. Иако је реч о архитектонском идеограму, а не о реалној представи, важан је податак који говори да је звоник саставни део сведене слике — знака — Св. Софије.[138]

У манастиру Космосотири, задужбини Исака Комнена, у XII веку постојала је кула звонара. Она се помиње у ктиторском типику као грађевина са два звона. На истом месту се наводи да су звона морала да се огласе сваки пут после клепала.[139]

Исти редослед оглашавања се помиње у средњовековном тексту у којем се описују чуда на гробу краља Милутина, непосредно после његове смрти. На том месту се каже да је један од монаха, угледавши знамење на гробу краља, похитао да обавести игумана, а да потом, завршивши јутарњу службу, *„заповедише ударити у била и доброгласна звона“*, и пошто су се сви скупили, отворише гроб краљев и *„нађоше тело његово Божјом заповешћу нетљено“*.[140] И Хиландарско-студенички типик говори о клепалима којима се монаси позивају на службу[141], док истовремено са тим вестима изграђени звоници уз српске цркве још у XII столећу јасно сведоче о употреби звона.

Коришћење звучног знака, као елементарне временске одреднице, познато је још из времена првих монашких заједница на Истоку.[142] То је био начин да се успостави јединствени ред у заједничким окупљањима посвећеним скупној молитви, која се смењивала са индивидуалном молитвом у ћелији. Зато је звучни знак неопходан у свакодневном животу монашке заједнице и чини њен саставни део од почетка. У типику светог Саве за манастире Хиландар и Студеницу, посебно се истиче дужност подеклисијарха *„који се брине о часовнику, сазнавши отуда* (са часовника) *за потребно време* [...] *удари тада по обичају у клепалце* (мало клепало), *и раздавши свима свеће, подиже вас на полуноћну службу ... И тако* (потом) *клепа у велико клепало, а уз то и у медно* (железно клепало), *и зове вас све на јутарњи благослов“*.[143] Према наведеним подацима, улога клепала је била сасвим одређена, док се звона не помињу. Недостатак писаних вести у типику не значи да се она нису употребљавала, већ, напротив, на њихово коришћење указују изграђени звоници из најстаријег раздобља у српским манастирима.

Просторна позиција звоника у склопу манастирских насеља такође спада у једно од низа

нерешених питања у византијској, али и српској архитектури.[144] Досадашње познавање распореда звоника у српским средњовековним манастирима, које је засновано на резултатима археолошких истраживања, осим поменутих локација — уз цркве и над манастирским улазом — није проширено утврђивањем и неког трећег места у унутрашњем слободном простору манастирског дворишта.[145] На основу чињеница којима се сада располаже, може се рећи да су се звоници у манастирима у Србији градили као посебне грађевине — куле — уз манастирске цркве (двојне куле или аксијално постављене грађевине у односу на храм), или су се налазили у склопу улазних кула, на западном прочељу спољних обимних зидова.[146] Дрвена и железна клепала, она која нису била ручна, изгледа да су постављана у наткривеним просторима у самим грађевинама, или у посебно грађеним, отвореним објектима са кровом у непосредној близини цркве.[147] Једна таква грађевина — клепалница — представљена је са јужне стране цркве на бакрорезу манастира Студенице из 1733. године, а клепало из XV столећа је пронађено у манастиру Намасији у долини реке Црнице.[148] Студеничка улазна кула, својом просторном позицијом и сакралним садржајем, указује да је служила за звона, која су се налазила на њеном врху. Још један млађи податак може послужити као посредни доказ о њеној намени. На до сада познатој најстаријој представи Студенице, цртежу из 1689. године, улазна кула нема своју првобитну функцију и уз њу су прислоњене нове грађевине. Занимљиво је да су горњи делови њене архитектуре разрушени. Слично се понавља и са кулом жичког звоника, чији је горњи део срушен, затим на звонари манастира Сопоћана, чији највиши делови нису сачувани, а пећки звоник је порушен у целини. Ово нису усамљени примери, а сви недвосмислено показују да су управо они делови грађевина који су намењени звонима, уништени. То је свакако последица односа турских власти према хришћанским сакралним грађевинама са звоницима и познате забране употребе звона у том раздобљу (од половине XV до XIX века).[149] Тада

□

131 Податке о градиву зидова и реконструкцији горњих зона, треба да пруже систематска истраживања у оквиру наведеног пројекта.

132 *Архиепископ Данило II* (ур. Ђ. Даничић), 263.

133 Пећки звоник није сачуван. Постоје два мишљења о његовом месту у склопу црквених грађевина. Прва теза: позиција звоника је била изнад припрате М. Шупут, *Архитектура Пећке припрате*, ЗЛУ 10 (1977) 45—67. Према резултатима другог истраживача, звона су се налазила у грађевини испред припрате, што оправдавају раније откривени архитектонски остаци: М. Чанак-Медић, *Архиепископ Данило II и архитектура Пећке патријаршије*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 295—310. У студији о средњовековним звоницима у Србији разматран је и звоник у Пећи, уп. О. М. Кандић, *Куле-звоници уз српске цркве XII—XIV века*, ЗЛУ 14 (1978) 55—59.

134 *Архиепископ Данило II* (превео Л. Мирковић), 155.

135 О тим звоницима уп. О. М. Кандић, *нав. дело*, 11—15; 17—23; 25—29.

136 Уопштено о развоју звона и њиховој употреби уп. E. V. Williams, *The Bells of Russia, History and Technology*, Princeton 1985; о звонима у средњем веку и Византији *нав. дело*, 20—27.

137 *Исто*, 21 (са изворима и старијом литературом).

138 Уп. A. Grabar, M. Manoussacas, *L'illustration du Manuscrit de Scylitzès de Madrid*, Venise 1979, сл. 180 (fol. 144b).

139 Тур. *Kosmosoteira* 23.

140 *Архиепископ Данило II* (превео Л. Мирковић), 120.

141 *Студенички типик* (ур. В. Ћоровић), 36, 41, 43 и *Хиландарски и Студенички типик* (превео Л. Мирковић), 48, 52, 58.

142 E. V. Williams, *The Bells*, 10 и даље.

143 *Хиландарски и Студенички типик*, 52.

144 О употреби звона у Византији у науци се недовољно расправљало. Историјском развоју звона у средњем веку на Западу и у Византији посебно поглавље је посветио E. V. Williams, *The Bells*, 20—27. Једна од старијих и у много чему превазиђених студија о византијским звоницима H. Baria, Μορφή καί ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων, Atina 1959. Звонима се бавио H. Hallensleben, *Byzantinische Kirchtürme*, Kunst-Chronik, vol. 19, № 10 (1966) 309—311. О звоницима у средњовековној Србији уп. О. Кандић, *Куле-звоници уз српске цркве XII—XIV века*, ЗЛУ 14 (1978) 3—75. Посебно о звоницима у XII столећу уп. J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, Краљево 1984, 168—174. О архитектури манастирских звоника врло сажето говори A. Orlandos, Μοναστηριακή 126—134.

145 Још није утврђено да ли је масовна изградња слободно стојећих звоника у српским манастирима у XIX столећу, после ослобођења од Турака, имала ослонац у средњовековној градитељској пракси.

146 У ризници манастира Дечана се и данас чувају два звона из средине XV столећа. Уп. М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 257, сл. 99 и 100. О звонима вид. П. Поповић, *Неколико звона из XV века*, Старинар 4 (1926—27) 105—110; Л. Богдановић, *О црквеним звонима*, Босанско-херцеговачки источник 9 (Сарајево 1893) 377—381.

147 О врстама клепала уп. E. V. Williams, *The Bells*, 10—19 и сл. 12 (дрвена клепала на Атосу), сл. 14 (метална клепала на Атосу). О клепалима у Србији вид. Ст. Станојевић, *Била, клепала и звона код нас*, Глас СКА 153, други разред 77 (1933) 79—90; о клепалу у трему манастира Хиландара вид. А. Дероко, С. Ненадовић, *Конаци манастира Хиландара*, Споменик САНУ CXX, нов. сер. 22 (1971), сл. 49.

148 М. Брмболић, *Манастир Намасија*, Параћин (без године издања) 22.

149 О забрани звона у Цариграду после турског освајања уп. N. Beldiceanu, *Recherche sour la ville ottomane au XVe siècle*, Étude et actes, Paris 1973, 52. Има, међутим, вести да су поједини манастири и у том раздобљу користили звона. Реч је свакако о изузецима, вероватно политичке природе, или, како наводе неки путописци, зато што су се налазили у забаченим деловима са поглавито хришћанским становништвом, како сматра у XVII веку Leo Allatios, *The Newer Temples of the Greeks* (ed. A. Cutler), University Park — London 1969, 7. Да је у неким областима била дозвољена ограничена употреба звона, као у деловима Молдавије, Влашке, Атоса, говори Sir Paul Rycaut, *The Present State and Armenian Churches, Anno Christo 1678* (London 1679) 220. У том делу се посебно наглашава да се на Светој Гори у сваком манастиру налазе звона, различита по величини, а да највећа звоне само у дане великих празника и прослава, као и да су комбинована са часовницима, као што је уобичајено на Западу, уп. *нав. дело*, 261. О забрани звона уопштено говори О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке Патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 24. До сада није проучено да ли су неки манастири у време обнове Пећке патријаршије, у областима некадашње српске државе, задржали звона? Један податак из манастира Градца на Ибру показује да су можда звоници изграђени уз ту цркву зидани у XVI столећу, уп. О. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982, 46.

су звона склоњена и разрушени највиши делови кула-звоника где су се она некада налазила.[150]

Улазна кула у Студеници је имала сакралну, а не одбрамбену намену. На првом спрату, изнад пролаза у приземљу, била је капела, до које се стизало кроз грађевину постављену са јужне стране главних манастирских врата. То показује да су зидови полукружних кула морали бити надвишени, после изградње четвороугаоне грађевине, јер се у звоник улазило вероватно из неког простора зграде чија је једна страница припадала спољашњем манастирском зиду. Архитектонско и конструктивно решење четвороугаоне грађевине било је условљено старијим полукружним здањима, над којима је утемељена (црт. 34). Кула је изграђена од сиге. Широки пролаз између полукружних кула савладан је сводном конструкцијом, преломљеном у темену, са ослонцима дуж северног и јужног постамента полукружних кула, док је источни старији зид на којем су се налазила манастирска врата надзидан до потребне висине. Западни приступ у приземљу тако решеног простора, никада није затваран вратима, већ је служио као наткривено предворје. Западни зид четвороугаоне куле (дебљине 45 cm), испод којег се налазио пролаз, био је ослоњен на раван, преломљен лук са надвишеним теменом и још три хоризонтална лука изнад њега. Да би се конструкција још више олакшала и оптерећење горњих највиших маса пренело на бочне северне и јужне зидове, непосредно изнад равних лукова су засновани ослонци новог преломљеног лука, ојачаног у горњој трећини са још два лука растерећења. Примењена конструкција сведочи о изузетној вештини градитеља, а архитектонски детаљи, луци и сводови, имају паралеле у решењима студеничког ексонартекса, где се уз северне и јужне зидове преломљени луци нижу као важан конструктивни елемент. Четвороугаона кула је, изгледа, одмах после изградње, или можда још у току зидања, у приземљу на западном прочељу добила посебно зидана ојачања од камена, која су делимично обухватила и спољашње осликане зидове полукружних кула. О томе и данас сведоче остаци фреско-малтера у вертикалном споју тих зидова. Да су та ојачања накнадно додата сведочи и разлика у зидању, као и мали део старије лучне конструкције који се задржао на спољашњем, јужном, зидном платну полукружне куле, тачно на месту где належе јужни зид четвороугаоне грађевине (црт. 34/7), коју је прекрио прислоњени, јужни постамент. Мали прозорски отвори на првом и другом спрату произлазе из њене просторне позиције, на спољашњем обзиђу, иако се и код њих примећују накнадне поправке. Изгледа да су отвори на источној страни, у правцу цркве, у доњим деловима I и II спрат), сачували свој првобитни облик, док су западни мењани приликом млађих преправки, када је уз западни зид прислоњена нека зграда и главни улаз више није био у употреби. Отисци крова тог млађег здања и данас се распознају на западном спољашњем зиду. Отвори на трећем спрату нису првобитни, већ су, такође, из времена млађих обнова. Завршни конструктивни склоп и кров куле нису познати, али с обзиром да је у питању звоник, може се претпоставити да је био засведен конструкцијом од камена, преко које је постављен кров са покривачем од олова. Да су куле-звоници покриване оловом сведоче и писане вести о градитељској делатности архиепископа Данила II у Жичи, који је кулу надвисио и покрио оловом.[151] О томе да су звоници завршавани сводним конструкцијама говоре и сачувани делови тих конструкција уз цркве Св. Петра у Бијелом Пољу, Св. Богородице у Стону, Св. Николе у Куршумлији, у Богородици Љевишкој у Призрену, а претпоставља се да је сводну конструкцију имао и звоник Ђурђевих ступова у Расу.[152] Један од разлога који је утицао на примену оваквог решења јесте погодност конструкције, која је својим обликом и градивом побољшавала распростирање звука. Остаје неизвесно да ли се кровна конструкција посебно градила од дрвета, или је покривање оловом вршено без дрвене подлоге преко сводних облина. Код разматрања могућег облика крова звоника, не би требало заборавити да је основна намена грађевине култна. Постојање капеле могло је изискивати неку врсту куполног просторног склопа на чијем се врху усађивао крст. Такво решење је примењено код Св. Николе у Куршумлији (XII век), али и касније у Богородици Љевишкој (XIV век). Из млађих ликовних извора, које је оставио В. Г. Барски са својих путовања по Светој Гори и земљама Истока, на цртежима манастирских целина се истичу куле — пиргови — чије су кровне конструкције блиске калотама, вероватно настале покривањем засвођених простора на врху. Те куле су означене крстом и разликују се од других у манастиру.[153] Може се претпоставити да су неке куле, које су у свом саставу имале параклисе, завршаване у облику калоте, или неке куполне конструкције, која је означавала постојање сакралног простора. Не треба заборавити да су горњи делови тих грађевина најчешће преправљани, тако да се мора опрезно говорити о оригиналној архитектури. И поред тога, примењени облици, чак и када је реч о млађој обнови, могу да значе преношење старијих форми, које је од осталог градитељства одвајало посебно значење. За студенички звоник, свакако, осим претпоставки и блиских паралела, не постоје никакви материјални подаци који би поуздано указали како је грађевина првобитно била завршена.

Улазна кула у Студеници није имала камени архитектонски украс, бар у оном делу који је очуван. Осим скромно профилисаних камених ослонаца највећег растеретног лука на западној фасади и завршних венаца у склопу призиданих ојачања, који су постављени у дебљини лука над западним улазом, нема другог каменог украса. Улазни отвор у приземљу куле на источном зиду није сачуван у целини. У дебљини тог зида данас не постоје никакви трагови врата, која су се морала налазити на том месту. Није сачувана ни уобичајена профилација зида у коју су обично постављани камени довратници: данашњи улаз је плод савремене интерпретације, којом није поновљено могуће средњовековно решење. Спољне површине зидова куле биле су омалтерисане и осликане. Трагови овог живописа су се делимично задржали на источним зидовима, док су неки откривени у току археолошких ископавања у непосредној околини куле.[154]

Програмске измене на улазу у студенички манастир, чији је исход био подизање звоника са капелама, изведене су у првим деценијама XIII столећа. Тада је Сава Немањић стајао на челу српске цркве, борећи се за утемељење легитимне државно-црквене управе. Добијањем црквене самосталности 1219. године, установљењем архиепископије и нових епископских седишта у српској земљи, завршено је једно поглавље у развоју државно-црквене организације, на чијем су се челу налазили први архиепископ Сава и првокрунисани краљ Стефан. Пренос моштију родоначелника српске династије, великог жупана Стефана Немање, у монаштву Симеона, већ је био обављен, а стварање култа првог српског светитеља — св. Симеона — према Савиној замисли, дало је Студеници већи значај од оног који је имала као владарски маузолеј. Подизање жичког ексонартекса са кулом на западном прочељу између 1230. и 1233. године[155] плод је Савиног делања у оквиру програмског развоја српског храма, а његова путовања у Свету земљу значајно су утицала на уношење новина у црквени, али и монашки живот средњовековне Србије.[156] У том светлу се може тумачити и изградња западног здања са кулом у Жичи, где је она, као посебан простор, имала и симболички смисао, подсећајући на пребивалишта чувених столпника, или на повучене ћелије утемељитеља монашких заједница, као што је био Сава Јерусалимски. Такав разлог је можда руководио и архиепископа Данила II, који је у Пећи — по угледу на Жичку архиепископију — сазидао почетком XIV столећа звоник, на чијем се спрату налазила капела посвећена Данилу Столпнику.[157] Студеничка кула-звоник са параклисима посвећеним Преображењу и Арханђелима и сликаним програмом на спољњим зидовима, где се на источном зиду сачувао само део композиције Лозе Јесејеве[158], у којој се прослављају преци Богородице, представља сакралну грађевину која је означавала улаз у светилиште, а садржински била повезана са култом Богородице, којој је била посвећена главна манастирска црква. Настала готово истовремено са жичком, коју је осмислио св. Сава, и кула у Студеници је вероватно плод његовог утицаја на уобличење просторне целине. Остаје нејасно да ли је манастир Студеница и првобитно био замишљен као просторна целина са звоником, о чему ни писаних ни поузданих материјалних података нема.[159] Могуће је да је подигнут у време првих обнова, заслугом Саве Немањића. Постојање звоника уз прве манастирске цркве, ктиторије Стефана Немање (Св. Никола у Куршумлији, Ђурђеви ступови у Расу), даје основа за претпоставку да је у Студеници могла бити од почетка предвиђена изградња звоника. Просторна позиција те грађевине, ако је икада и била заснована, за сада остаје непозната.

Улазни простори у најстаријем раздобљу српских манастира мењали су намену и добијали нову, усаглашену са примарним значењем целине. О томе сведочи и претварање улазне грађевине у капелу у старијој Немањиној задужбини, Ђурђевим ступовима у Расу, у XIII веку. У манастир се у XII столећу улазило кроз грађевину квадратне основе на југозападном делу, која је била проширена пиластрима са унутрашње, северне, стране манастирског дворишта (црт. 36).[160] Спољашњи отвор са вратима се налазио на источном зиду, док је унутрашњи приступ у двориште био могућ кроз широки отвор на северном зиду. Овакву диспозицију је условило тло на којем је саграђен, јер је најповољнији прилаз био са источне стране улазне грађевине. Спољашњи терен је био нижи од плочника прилаза па се у манастир највероватније улазило преко неке рампе или степеништа. На јужном зиду се налазила полукружна ниша, у којој је била, вероватно, сликана представа светитеља коме је манастир посвећен. То је био и најистакнутији зид на прилазу манастиру, па то може бити разлог што је лик светитеља постављен управо на тај јужни зид. Данас нема трагова о изгледу врата на улазу јер је простор у XIII веку претворен у капелу, а са источне стране, где се улазило, постављена је апсида. Ктитор капеле Стефан

☐

[150] О звоницима уз цркве у време Турака уп. S. Ćurčić, *The Byzantine Legacy in Ecclesiastical Architecture of the Balkans After 1453*, The Byzantine Legacy in Eastern Europe, New York 1988, 68—70; посебно истиче да је запажено веће рушење припрата тамо где су постојали звоници, повезујући то са намерним рушењем кула-звоника.

[151] *Архиепископ Данило II* (изд. Ђ. Даничић), 372.

[152] За све наведене примере, осим Ђурђевих ступова у Расу, вид. цртеже код О. Кандић, *Куле-звоници*, 21, 24, 27, 31, 50, 51. За Ђурђеве ступове вид. реконструкцију J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 28, црт. 12.

[153] В. Г. Барски, Странствованія Василя Григоровича Барскаго по святымы мѣстам востока сы 1723 по 1747 г., 4 тома, С. Петербург 1885—1887.

[154] С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 91—92. У току најновијих археолошких ископавања, са унутрашње стране улаза пронађени су фрагменти живописа који се налазио на кули. Уп. Мил. Јанковић, *Затворене целине*, 18. Живопис куле су објавили Г. Бабић, *Студеница* (Југословенска ревија), Београд 1986, 62 и даље; Б. Тодић, *Студеница* (Књижевне новине), Београд 1986, 176—179.

[155] Уп. О. Кандић, *Куле-звоници*, 41. Ђ. Бошковић, *Жича*, Београд 1969, 89, грађење жичке припрате и куле ставља у дужи временски распон после 1219, а пре 1234. године.

[156] О Савином утицају на програм храма уп. В. Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, Сава Немањић — Свети Сава, Београд 1979, 231—244; посебно о Савином утицају приликом изградње звоника В. J. Ђурић, *Рашко и приморско градитељство*, Историја српског народа, I, 394 и даље.

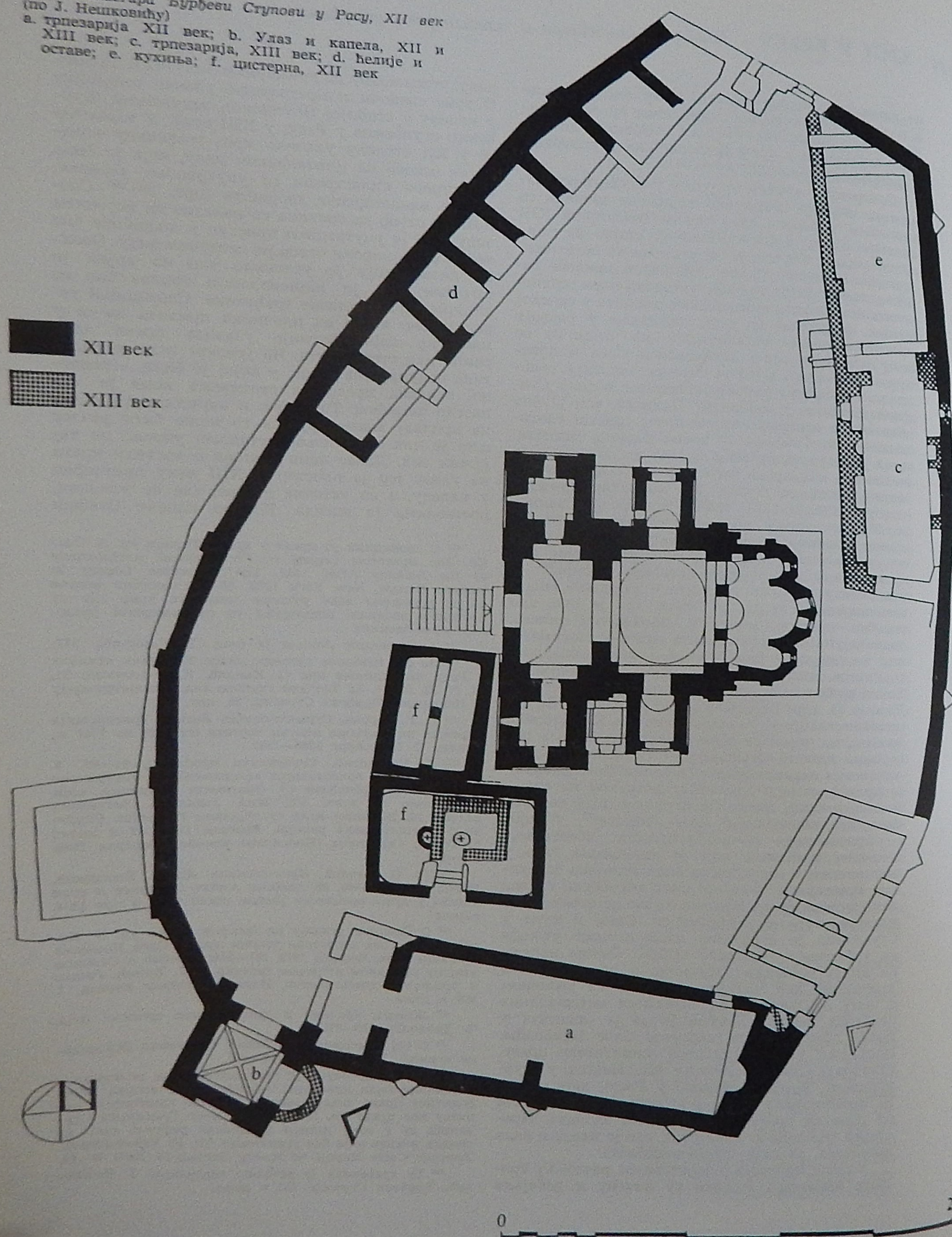
[157] *Животи краљева и архиепископа српских* (изд. Ђ. Даничић), 370—371.

[158] О тој композицији Г. Бабић, *Студеница* (Књижевне новине), Београд 1986, 178—179.

[159] М. Чанак-Медић је претпоставила да је можда у Студеници била првобитна замисао да се испред Богородичине цркве зидају звоници, слично првобитном решењу код цркве Св. Марије на Мљету. Градитељи Студенице су у току зидања променили решење, тако да звоник никада није био реализован. Уп. М. Чанак-Медић, *Звоници Свете Марије на Мљету*, Зограф 15 (1984) 59—64.

[160] Ту грађевину је детаљно анализирао J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 194 и даље.

36. *План манастира Ђурђеви Ступови у Расу, XII век* (по Ј. Нешковићу)
а. трпезарија XII век; b. Улаз и капела, XII и XIII век; c. трпезарија, XIII век; d. ћелије и оставе; e. кухиња; f. цистерна, XII век

Драгутин постао је други ктитор манастира, у којем је касније, у XIV столећу, и сахрањен.[161] Улазна просторија је претворена у капелу после 1282. године, кад је Драгутин предао власт брату, краљу Милутину. То се закључује на основу програма живописа у капели, најпре ктиторске композиције, на којој су представљена оба владара: бивши краљ и ктитор заједно са новопроизведеним краљем Милутином, а затим и према тумачењу сцена на своду, за које се мисли да представљају четири значајна српска државна сабора.[162]

Када је првобитни улаз добио искључиво сакралну намену, отворена су нова врата на југоисточној страни манастирског обзиђа (око 1282. године). На основу сачуваних остатака манастирских зидова, зна се да је улаз из XIII века обновљен у поствизантијском периоду, а из тог времена потиче и камени профилисани оквир врата.[163] Првобитни — средњовековни улаз није сачуван, али на основу архитектонског склопа млађег манастирског приступа, који је изграђен као лучни отвор у спољашњем манастирском зиду, без посебне улазне грађевине, може се претпоставити да је новонастали улаз само поновио старије просторно-архитектонско решење, у којем су измењени секундарни архитектонски елементи — камени оквири. У току археолошких истраживања, испред улаза у спољашњем простору нису идентификовани трагови неке средњовековне конструкције која је могла припадати улазној грађевини, што иде у прилог претпоставци да се улаз крајем XIII столећа налазио у равни југоисточног спољашњег зида. Оваква архитектонско-просторна диспозиција није искључивала постојање неког наткривеног простора с унутрашње стране манастирског дворишта. На такву могућност указује и диспозиција грађевина које су се налазиле уз улаз: са јужне стране манастирска трпезарија, а са северне грађевина чија се намена не може одредити, јер је објекат у целини преобликован у XVI или XVII столећу.[164] Ова два објекта су својим положајем формирала правоугаони простор улаза, а постојање млађег трема уз источну зграду говори да је простор вероватно био наткривен.[165] О природи те горње конструкције улазног простора није могуће ништа рећи, јер осим наговештаја о њеном постојању кроз логику архитектонског простора и елемената архитектуре (трем) нема никаквих очуваних трагова. Просторна диспозиција и могуће архитектонско решење улаза из XIII столећа указују да он није зидан као одбрамбено постројење, а заједно са обзиђем, чија дебљина износи око 90 cm — манастир не представља тврђаву. Посебан проблем чини првобитна улазна грађевина, чија архитектура није сачувана у целини, па се не може поуздано говорити о њеном карактеру.

Улазни простор квадратне основе, са угаоним пиластрима између којих су постављени луци, наткривен је кугластим сводом од сиге, са декоративним ребрима прислоњеним уз лице свода. Зидови грађевине изнад свода су сачувани незнатно, па није позната њена првобитна висина.[166] Сагласно томе, није позната ни намена простора изнад улазног дела. Ј. Нешковић је претпоставио да је реч о грађевини која је вероватно имала још два спрата изнад приземља, што би значило да је била виша од обимних зидова, а да се на спрат стизало дрвеним степеништем из манастирског дворишта, преко узане дрвене галерије, која се делом ослањала на пиластре.[167]

Такође је претпоставио да је унутрашњи зид куле, изнад улаза, био отворен, а спратови међусобно повезани дрвеним степеништем. Према том решењу, на врху су се могли налазити зупци са међуотворима, а изнад њих четвороводни, пирамидалан, кров. Општи изглед тако замишљене архитектуре говорио би да је кула била изграђена слично кулама оновремених тврђава.[168] Из предложеног архитектонског решења произлази да је улазна грађевина манастирског насеља била одбрамбена. Ако се у обзир узму резултати архитектонско-конструктивне анализе манастирског обзиђа, који су показали да није реч о тврђави, јер унутрашња диспозиција објекта и недовољна дебљина зидова не омогућавају проходност у завршној зони[169], а тиме и одбрамбену функцију — улазна кула би представљала једино активно дефанзивно здање у манастиру. Ову улогу је, међутим, изгубила већ у XIII столећу, када је њено приземље претворено у капелу. На ктиторском моделу, сачуваном на западном зиду капеле, грађевина је представљена као сакрално здање. Сликана архитектура не представља реалну слику грађевине, судећи по односу апсиде и улаза, који на живопису следе уобичајену оријентацију, где се светилиште налази на истоку, а улаз на западу. Оригинални улаз у капелу је, међутим, био на северном зиду. И постојање прозора на моделу нема паралелу, бар у приземљу некадашње улазне грађевине, а ни на Драгутиновој капели, осим улаза и можда прозора на апсиди, није било никаквих отвора.[170] Ни кров грађевине, на моделу двоводни, не може бити упоређен са изведеном архитектуром, јер су горњи делови објекта порушени. У разматрању могућег првобитног облика тог здања, чије је приземље сачувано, одлучујућу улогу имају његов горњи део и укупна висина. У ранијим истраживањима су претпостављене две могућности: да је капела имала само приземље и двоводни кров, или да је била знатно виша, са великим празним поткровним про-

□

161 *Архиепископ Данило II* (ур. Ђ. Даничић), 52.

162 В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ 10 (1967) 131—137.

163 Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 199.

164 Исто, 211 и даље.

165 О положају трема уз обновљену грађевину из XVI столећа уп. Ј. Нешковић, *нав. дело*, 214. Такође је претпостављено да се нека старија средњовековна грађевина, можда манастирска кухиња из XII столећа, налазила на месту грађевине која је обновљена у XVI веку, *нав. дело*, 192 и 211.

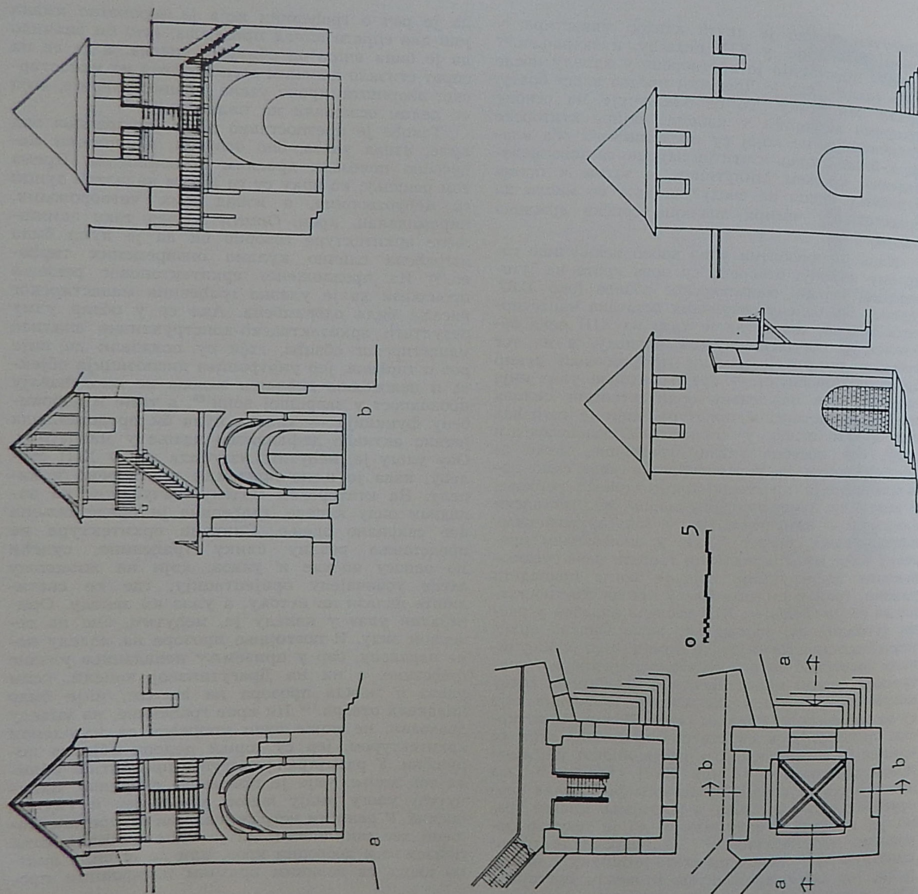
166 Анализу и опис грађевине даје Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 195 и даље.

167 Исто, 195.

168 Уп. М. Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987, 22, и сл. 4 (кула II).

169 Ј. Нешковић, *нав. дело*, 194.

170 Исто, 195.

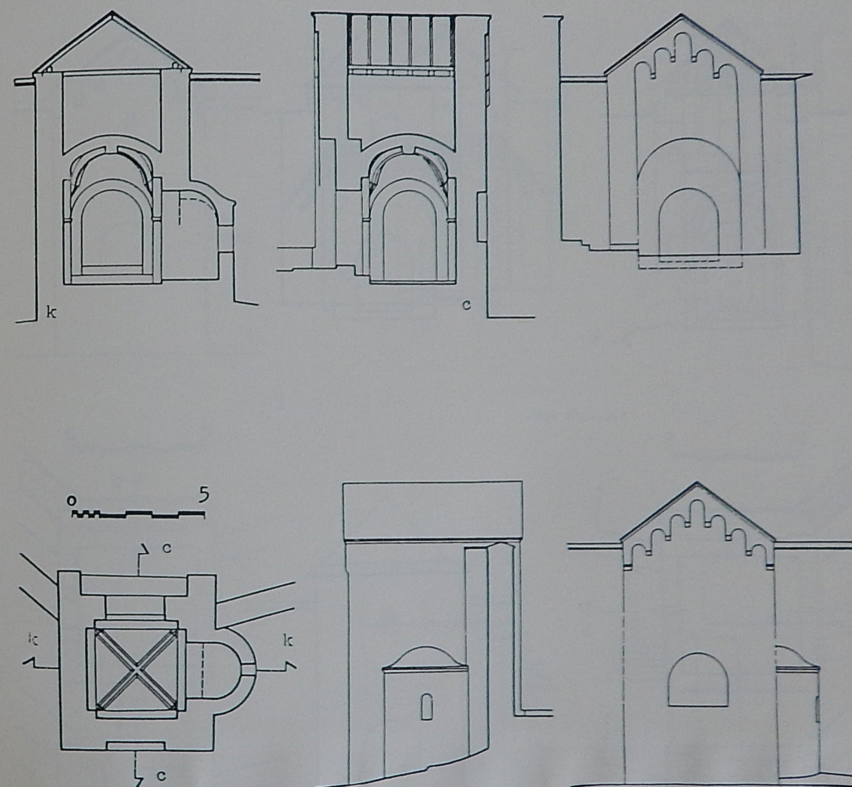

37. *Идеална реконструкција улазне куле манастира Ђурђеви ступови* (по Ј. Нешковићу)

стором.[171] У оба случаја је претпостављено да се над улазним делом налазио низ аркада, као завршни елемент, које су могле бити постављене јер су ослонци лука између пиластара били краћи од њихове дужине, што је омогућавало да се на врху објекта изведе аркадни низ са својим лицем у равни лица пиластара. Архитектура капеле би у том случају била у духу романичког решења фасадних украса главне манастирске цркве (црт. 38). У оквиру предложених могућности, данас је у науци дата предност решењу код којег је укупна висина објекта већа, што истовремено одговара и претпостављеној висини обимних зидова манастира.[172] Једно од нерешених питања, које се у том случају не може мимоићи, јесте неуобичајено висок неискоришћен простор, изнад свода капеле. Ако се пође од чињенице да је кула променила првобитну намену стварањем капеле у приземљу, може се оправдано помишљати да је на спрату могла да има просторију која је можда била предвиђена за боравак. Реч би била свакако о неком специјалном простору

□

[171] *Исто*, 196—199.
[172] *Исто*, 195.

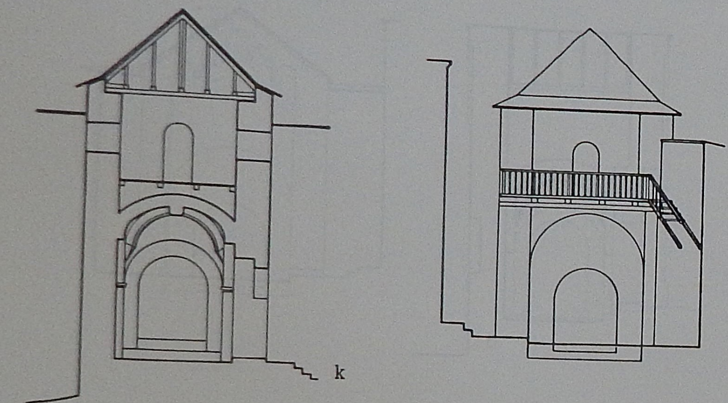
38. *Идеална реконструкција капеле краља Драгутина у простору улазне куле манастира Ђурђевих ступова, XIII век* (по Ј. Нешковићу)

ћелијског типа, који се налазио изнад капеле. У том контексту треба се подсетити да постоји могућност да су се посмртни остаци ктитора — краља Драгутина, касније монаха Теоктиста — налазили у капели испод ктиторског портрета. Данас није поуздано утврђено да ли је сахрањен у главном храму или у својој капели, јер не постоје сачувани трагови *in situ* његовог надгробног споменика.[173] У капели је потврђено постојање гроба испод ктиторског портрета, а у цркви је, такође, откривена једна гробница десно од улаза, испод попречног лука, тако да се налазила и у простору припрате и наоса.[174] Место Драгутинове гробнице, на основу расположивих података, остаје отворено. Проучавајући *Српски владарски гроб у доба Немањића*, Даница Поповић је претпоставила да је одлуку о месту свог сахрањивања

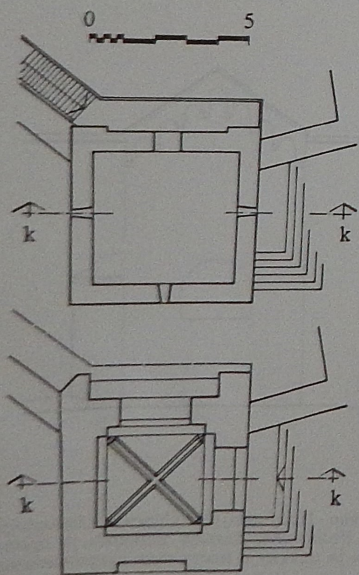
□

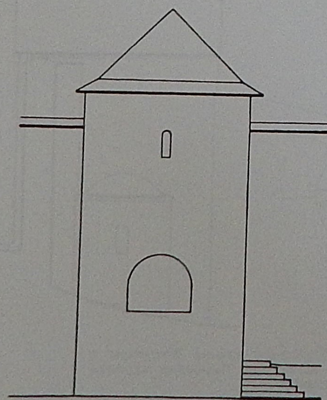
[173] У току истраживања манастира пронађени су фрагменти средњовековног саркофага од ружичастог камена, за које се са правом претпоставља да су припадали саркофагу краља Драгутина, Ј. Нешковић, *нав. дело*, 19, сл. 7.

[174] *Исто*, 18—19, место сахрањивања краља Драгутина детаљно је разматрано у дисертацији Д. Поповић, *Српски владарски гроб у доба Немањића* (Београд 1988, рукопис), где је предност дата главној манастирској цркви у односу на капелу.

1

39. *Варијанта идеалне реконструкције улазне куле и касније капеле у манастиру Ђурђеви ступови, XII—XIII век* (по С. Поповић)

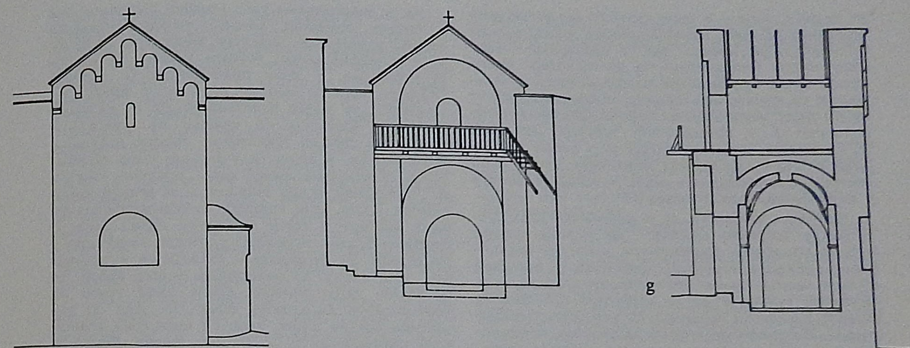
39.1. Кула

39.2. Капела

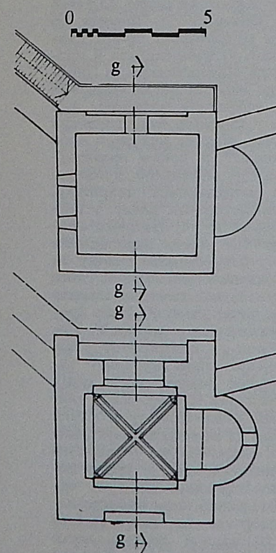
Драгутин донео у време док се налазио на српском престолу, значи пре 1282. године, када је и припремио себи гробницу у главној манастирској цркви.[175] Независно од тога где је био његов гроб може се помишљати да је на спрату капеле постојала просторија за боравак ктитора — или је она припремљена за његово будуће повлачење из световног живота. Тако би се целокупна грађевина могла посматрати као специјална кула у

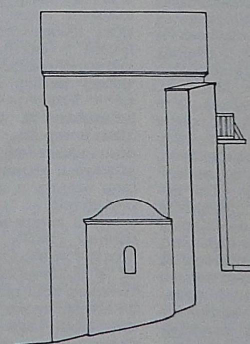
□

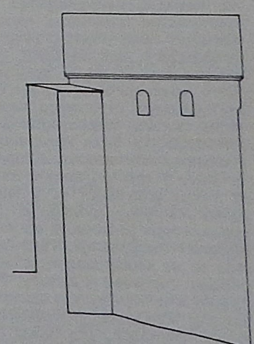
[175] Д. Поповић, *нав. дело*, (рукопис).

39.2. Капела

којој капела у приземљу и ћелија на спрату чине целину (црт. 39). Горња одаја је морала имати прозоре, који су се могли налазити једино на јужном или западном зиду, а на спрат се стизало дрвеним степеништем кроз пролаз на северном зиду изнад улаза у капелу. Северни зид се могао завршавати луком који је повезивао пиластре. Предложено архитектонско решење, у сведеним облицима, могло би се препознати на ктиторском моделу: изузетно велики отвор представљен на улазу сликаног модела имао би паралелу у завршној лучној конструкцији између пиластара, а високо постављени прозорски отвори на моделу одговарали би прозорима просторије

на спрату. Али и у овом случају остаје поремећен однос реалних архитектонских делова целине на моделу, јер апсида, зид са прозорима и улаз нису могли истовремено да се сагледају у поретку представљеном на слици. Капела у приземљу са повученим одајама ктитора на спрату не би била неуобичајена појава. Сличан пример налазимо и у византијској средини почетком XIV столећа: Теодор Метохит је у својој задужбини у Цариграду (црква манастира Хоре), имао посебну просторију на спрату северног анекса у којој је боравио у самоћи.[176]

Неспорна чињеница да је првобитни улаз претворен у сакралну целину[177] не решава питање његове првобитне архитектуре и могуће одбрамбене функције. Положај грађевине у простору и њен однос према спољашњим манастирским зидовима показује да је решавана као засебан објекат, спојен са бедемима са источне и западне стране. На зидовима улазне просторије, истраживањима није утврђено постојање старијег живописа.[178] То би значило да зидови улаза нису били осликани, или, ако је и постојало сликарство, да је оно уклоњено пре живописања црквене грађевине. Будућа сакрална намена тог простора, која је већ у XIII столећу заменила првобитни улаз, налаже да се размотри да ли је грађевина првобитно уопште била замишљена као одбрамбена кула. Већ је напоменуто да би она у том случају била једини фортификациони елемент у склопу ограде насеља које није имало функцију тврђаве. Такве околности нас наводе на помисао да је објекат првобитно замишљен као улазна грађевина, изнад чијег се приземља налазио само један спрат, који није служио за одбрамбену, већ за неку другу сврху. Једна од могућности је да је простор изнад улаза могао бити предвиђен за постављање звона. Међутим, у Ђурђевим ступовима манастирска црква је у свом склопу имала куле-звонике, па би таква претпоставка била неоправдана. Врло често се у улазним грађевинама на спрату налазе параклиси, не само у српској него и византијској средини.[179] И таква могућност се у овом случају чини неприхватљивом, пошто је грађевина претрпела обнову која је морала захватити горње, највише делове конструкције. Тада би страдао и параклис, што се не може повезати са намером ктитора да објекат претвори у капелу.[180] Одређивање намене просторија које су се налазиле у улазној грађевини у Ђурђевим ступовима не може изоловано да се посматра, јер њена недовољно сачувана архитектура није поуздан материјални ослонац за тумачење унутрашњег простора. Једина могућност је паралелно проучавање писаних извора који се посредно односе на улазе истодобних или временски блиских византијских манастира.[181] Штуре вести, које се само летимично тичу улаза, могу се пронаћи у неким поглављима византијских манастирских типика, али су оне далеко од обавештења на основу којих би поуздано могла да се гради просторно-наменска идентификација. Пре било каквих упоредних студија на ширем подручју, нека обавештења о том питању пружа и српски манастирски типик светог Саве (Хиландарско-студенички).

Да су манастирски улаз посебно контролисали и чували изабрани монаси, говори поглавље типика у којем се одређују манастирске службе и предвиђа начин бирања монаха за њихово извршење. У низу предвиђених је служба кључара, које се монах прихвата у присуству игумана и уз његов благослов.[182] Да се та дужност није односила на чување, тј. затварање храма, већ других просторија, говори поглавље истог типика, у којем се у оквиру чина постављења еклисијарха њему дају *„црквени кључеви“*.[183] Кључар је био задужен и за главна манастирска врата, што показује и епитимија намењена вратару у скупу црквених казни које је прописао Теодор, игуман Студитског манастира у Цариграду. Ту се наводе и разлози за кажњавање: *„Ако вратар из немарности остави врата, те се догоди тајни излазак брата, онда треба да буде одлучен на недељу дана“*, и *„Ако он немарно изгуби кључ, онда се подвргава епитимији сухојеђења.“*[184] У типику Ирене Дукаине, за њен манастир Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης, била је такође предвиђена дужност вратара (реч је о женском манастиру). Монахиња са тим задужењем је сваке вечери морала да преда кључеве старешини манастира, игуманији.[185] Прописи из типика јасно говоре да је постојала строга контрола манастирских улаза. О томе сведочи и пропис из типика манастира Пантократора у Цариграду, у којем се у дане великог поста монасима строго забрањивало да напуштају манастир. Ако је потреба за изласком у то време била изузетна и игуман допусти излазак, онда се излазило кроз споредна врата манастира.[186] У неким византијским манастирима било је забрањено примање посете у унутрашњем манастирском дворишту, већ се то обављало у манастирском улазу, у вестибилу између спољашњих и унутрашњих врата.[187] Улаз је такође био место каритативне делатности, па је тако у Студеничком типику за дане Богородичиних празника предвиђено: *„тога дана заповедам да дате и на вратима, колико можемо и колико може наша рука“*.[188] Исте прописе садрже и други византијски типици.[189] Монах-вратар је био задужен да контролише улаз, а према неким византијским манастирским[190] типицима (типик Студитског манастира)[191] одаја вратара се налазила у близини манастирског улаза. У предворјима неких улаза биле су и клупе за одмор монаха. У једној од монашких заједница на Кипру, према речима оснивача, био је изграђен пространи улаз са седиштима, али је убрзо порушен, јер га братство није користило на одговарајући начин: *„постављали смо велику капију са седиштима и клупама за одмор. Пошто сам видео да то место одмора постаје место проклетства и нерада, наредио сам да се сруши до темеља, а мало даље сам подигао другу капију, но она није имала ни кров ни седишта“*.[192]

Из ових писаних података се јасно види да је манастирски улаз био од почетка контролисан. Контролу су превасходно прописивала правила понашања у манастиру, садржана у ктиторском типику.[193] Обезбеђење улаза је проистекло из усвојеног начина манастирског живота, а његова архитектура је следила његов функционални кон-

цепт. У таквом светлу треба посматрати и манастирску ограду, која је, заједно са улазом, најпре просторно одређивала, а затим обезбеђивала спровођење строгих правила монашког живота. Њен примарни концепт подразумева одвајање — изолацију, а онај касније стечени се односи на манастир — тврђаву. У прописима Евергетидског типика из XI столећа, који одређују услове под којима игуман излази из манастира, између осталог се наводи да он напушта манастир, заједно са братством, у случаiv опасности од непријатеља.[194] Тај податак недвосмислено говори да овај манастир није био тврђава способна за одбрану, већ само ограђена целина, поготову када се зна да се манастир налазио изван зидова Цариграда.[195] О томе да манастири нису били способни за самосталну одбрану, чак и онда када су добијали нека тврђавска постројења — куле, као на Атосу — говоре и млађи подаци из XIV столећа, где се у опису живота српског архиепископа Данила II на Светој Гори наводи да се затворио у манастирски пирг и тако преживео опсаду, или да је у околини Хиландара скупљао војнике који су били способни да бране манастир од непријатељских напада.[196] Да је и чувена епископија Богородица Љевишка у Призрену у немирна времена војних похода склањала своје драгоцености у оближњу тврђаву, сведочи повеља Стефана Дечанског из 1326. године, којом се потврђују добра која је раније дао краљ Милутин. Ту се каже да „и гор'ны градь коула, вь ніем'же ѥсть црькви Светаго Николы[...] вь дьнь напасти да ѥсть прибѣжиште светѣи црькви“.[197]

Поред Ђурђевих ступова, и неки други манастири у Србији у XIII и XIV столећу нису зидани као тврђаве.[198] У ширем временском распону, почев од старих манастирских заједница основаних у VI веку у време Јустинијана па до XV столећа, било је оних који су претварани у тврђаве. То се односило на монашка насеља основана као изоловане групације, у областима које су стицајем околности постајале поприште сукоба. Манастир Св. Катарине на Синају је у то доба постао тврђава, а касније се и манастир Св. Јована Богослова на Патмосу нашао у окриљу тврђаве; манастир Космосотира, сазидан у XII столећу је добио утврђење, а на подручју средњовековне Србије, манастири Раваница и Ресава су крајем XIV и у XV столећу зидани као манастири-тврђаве.[199] Међутим, посебне околности које су утицале да се поједини манастири накнадно утврде (као на Атосу), или од оснивања изграде као тврђаве (Раваница и Ресава), нису у супротности са чињеницом да манастир првобитно није био замишљен као тврђава и да у великом броју случајева на просторима Византије и суседних земаља није ни грађен као тврђава.

Српски манастир Ђурђеви ступови се налази у оној скупини која није остварена у духу војне архитектуре свог времена. Његова нетврђавска намена још више долази до изража кроз парадоксалну чињеницу да избор манастирске локације одговара просторној позицији на којој је могла бити изграђена тврђава. Ако се на основу изнетих података поново размотре могући првобитни изглед и намена улаза у Ђурђевим ступо-

□

[176] R. G. Ousterhout, *Kariye camii*, 114—116.

[177] У писаним изворима се каже за краља Драгутина „и врата обнови светаго Георгија рашкога“, уп. Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 179.

[178] О раду на санацији живописа у Ђурђевим ступовима вид. З. Зековић, *Конзервација зидних слика манастирског комплекса Ђурђеви Ступови у Расу*, Гласник ДКС 5 (1981), 42—45. Према усменом саопштењу З. Зековића, није идентификован старији сликани слој у улазној кули-капели.

[179] О манастирским улазима уп. A. K. Orlandos, *Μοναστηριακή*, 17—26.

[180] У току радова на санацији кровне конструкције изнад улазне просторије, нису пронађени трагови расутог и опалог живописа, који су се могли задржати у наслагама расутог грађевинског материјала над сводом (саопштење О. Кандић, која ми је ставила на располагање сву своју необјављену документацију о радовима на капели краља Драгутина, на чему јој изузетно захваљујем).

[181] S. Mojsilović-Popović, *Monastery Entrances*, 153—170.

[182] *Студенички типик* (превео Л. Мирковић), 90.

[183] *Исто*, 76.

[184] Уп. Отац Јустин Поповић, *Монашки живот по светим оцима*, Београд 1981, 133.

[185] *Typ. Kecharitomenè*, 75; col. 29.

[186] *Pan. Typ.*, 59; col. 500—505.

[187] H. Delehaye, *Deux typica Byz.*, Typ A, 76.

[188] *Свети Сава, Сабрани списи* (приредио Д. Богдановић), Београд 1986, 91; *Студенички типик* (превео Л. Мирковић), 67 и 99.

[189] *Tur. Evergetis.*, 81; *Tur. Kecharitomene*, 111; col. 64.

[190] У манастиру Σαγματά у Беотији и манастиру Εὐαγγελιστρίας, одаје портира су се налазиле уз главни улаз, уп. A. K. Orlandos, *Μοναστηριακή*, 21 и сл. 9 и 12. У оба случаја није наведено да ли је ћелија вратара од оснивања на том месту или је из млађе епохе.

[191] А. Димитријевскиј, *Τυπικά*, 255.

[192] Наведено према C. Mango, E. J. Hawkins, *The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings*, DOP 20 (1966), 133—134.

[193] У најновијим проучавањима је изнето да су манастири у византијској средини поседовали два типика: ктиторски, који се односио на уређење управе и понашања у манастиру и литургијски, који је одређивао поредак вршења богослужења уп. K. A. Manaphes, *Μοναστηριακά τυπικά-διαθῆκαι*, Atina 1970; П. К. Христу, *Манастир Пресвете Богородице Евергетидске у Цариграду*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 84.

[194] *Typ. Evergetis.*, 84.

[195] П. Готје је претпоставио да се манастир Богородице Евергетидске, о којем је овде реч, налазио око 3 км изван Цариграда. У овом делу, пре разматрања манастирског типика, П. Готје образлаже историју тог манастира, уп. P. Gautier, *Le Typikon de la Theotokos Evergetis*, REB 40 (1982) 5 и даље. Исто мишљење о локацији прихвата и П. К. Христу, *нав. дело*, 62.

[196] *Архиепископ Данило II* (ур. Ђ. Даничић), 341, 347, 350, 351—352.

[197] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 639 col. V.

[198] О одбрани манастира у средњовековној Србији уп. S. Mojsilović, *Elements of Fortification of the Monasteries in Medieval Serbia*, Balcanoslavica 7 (1978), 169—195.

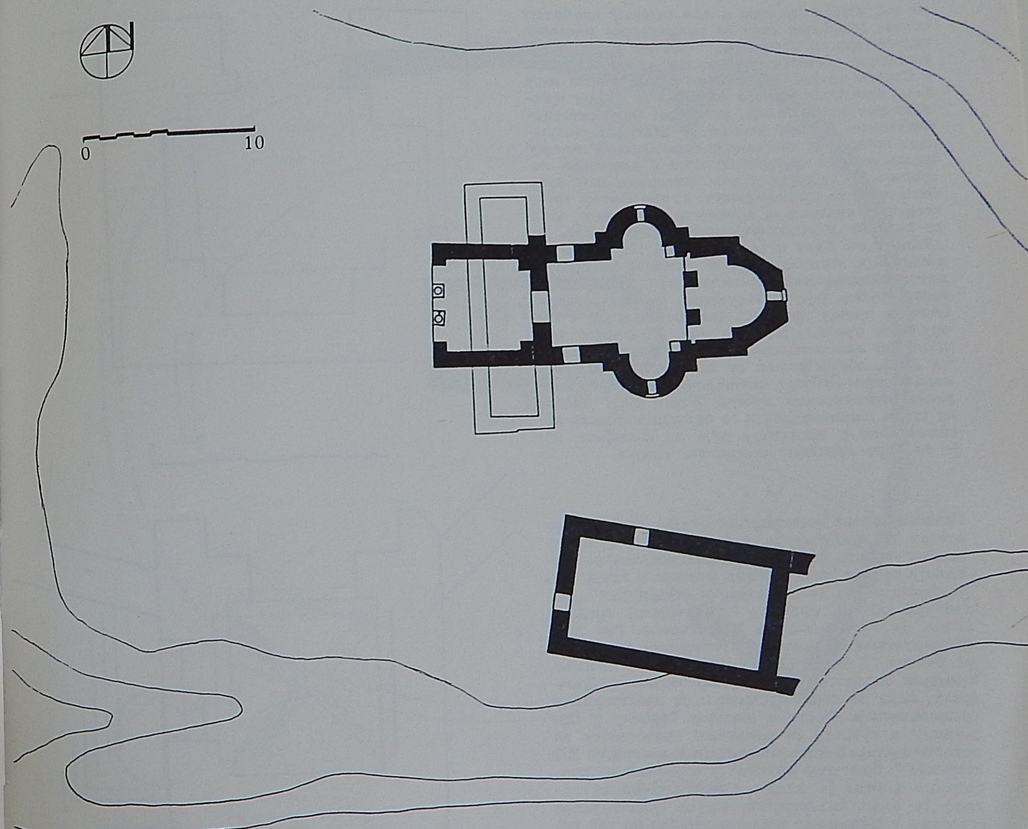
[199] Уп. G. H. Forsyth, *The Monastery of St. Catherine of Sinai, The Church and Fortress of Justinian*, DOP 22 (1968), 3—19; A. K. Orlandos, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου, Atina 1970; S. Sinos, *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera*, München 1985; за тврђаве Раваницу и Ресаву види S. Mojsilović, *Elements of Fortification*, 187—191.

вима, чини нам се вероватна претпоставка према којој улаз у тај манастир није био сазидан као одбрамбени војни објекат. Улазна грађевина је изнад приземља сигурно имала спрат, који је био одређен висином околног обзиђа. Функција тог простора би се најпре могла пронаћи у обезбеђењу места које је било намењено чувању улаза, у складу са прописима монашке заједнице. Таква намена није морала да искључи и осматрање околине, како би се у случају потребе, манастирска врата затворила за непожељне посетиоце, којима је манастирска ризница могла представљати примамљив плен. У архитектонском погледу, просторија на спрату је имала квадратну основу, а узани прозорски отвори су се могли налазити на сва три спољашња зида. Врата и приступ просторији на спрату су се, како је изгледа једино и било могуће, налазили на унутрашњем зиду окренутом манастирском дворишту. До њих се могло стићи дрвеним степеништем, преко галерије, како је већ претпостављено. Кров грађевине је могао бити четворосливан, у складу са осталим решењима на просторној целини (куле-звоници), а кровни покривач од олова (црт. 39).[200]

Осим Студенице, српски манастири у XII столећу нису били осмишљени као тврђаве. Ако би се план манастирског насеља и њихово обзиђе упоредили са тврђавама изграђеним на овим просторима у XI и XII столећу, разлике су уочљиве. Најпре у избору места, о чему је већ било речи, будући да су све тврђаве сазидане на тешко приступачним теренима, супротно од манастирских локација. Осим тога, на бедемима тврђава из тог раздобља биле су куле. На пример, Скопска тврђава је само на источном бедему имала 7 кула, тврђава у Расу на западном бедему 5 кула, а кастел из средине XII столећа на Београдској тврђави имао је 7 кула.[201] С изузетком студеничких троугаоних ојачања дуж зидова, ниједан до сада истражен српски манастир из XII и раног XIII столећа није имао куле на свом обзиђу. Мора се имати у виду да истраживања тих простора нису окончана, али на нивоу досадашњих сазнања о обимним манастирским зидовима може се тврдити да нису били замишљени као савремене тврђаве. Поред Ђурђевих ступова и Студенице, чије се обзиђе сачувало, или је откривено у току археолошких ископавања, архитектонске особености неких грађевина у манастирима из тог раздобља, који нису систематски истражени, пружају посредне податке о могућности да њихови спољни зидови нису имали тврђавска својства. Ту се најпре мисли на комплекс зграда које су откривене на северној страни Св. Николе у Топлици (црт. 62), као и на грађевину са јужне стране Богородичиног манастира у Топлици (црт. 39 А). Објекти се у оба случаја налазе у изграђеној оквирној зони манастира, а према архитектонском решењу јасно говоре да њихови спољни зидови нису могли припадати систему одбрамбених бедема, већ само манастирској огради. Слично стање је и у манастиру Св. Николе у Кончулу, који такође потиче из XII столећа.[202] Спољни обимни зид у том манастиру, откривен на источној, северној и само фрагментарно на западној страни, са грађевинским остацима објеката који припадају млађем средњовековном и поствизантијском периоду, указују на кружно непрекинуто обзиђе, уз које су биле постављене грађевине у низу (црт. 40 А). Према архитектонском хоризонталном плану целине, у којем су карактеристични издужени, правоугаони простори сачуваних приземних делова објеката, са једним од улаза који се налазио на североисточној страни, између зграда, препознаје се просторни распоред сличан оном у Ђурђевим ступовима, за који је доказано да није изграђен као тврђава. Свакако највећу недоумицу у српском манастирском простору XII века изазива Студеница, са полукружним кулама на улазима и троугаоним проширењима уз спољашњи обимни зид кружног насеља. Уколико је реч о Немањиној градњи, а за то има највише археолошких потврда, као и на основу могућег симболичког смисла архитектонско-просторног концепта, Студеница у целини представља посебан сакрални комплекс. Са задужбином родоначелника династије Немањића у средишту, она је морала да се издваја, сходно својој намени, од осталих задужбина епохе. Ако се архитектура њеног обзиђа посматра у склопу ширег сакралног концепта, могу се пронаћи паралеле и на удаљеним просторима, изван српских земаља. Неки примери сакралних целина — црква са некрополом — кружног плана, у северним областима на подручју Угарске, где је спољашње обзиђе имало правоугаона проширења која су излазила око један метар изван континуалне равни зида, јасно сведоче о неком другом схватању примењених облика, који свакако, у том случају, нису припадали некаквој тврђави.[203] Може се с разлогом рећи да савремена тумачења смисла и архитектонског значења примењених облика манастирских ограда не сежу до реалне границе сазнања, јер је та архитектура до сада готово искључиво функционално анализирана. Студеничким улазним кулама, изнад којих је убрзо изграђена четвороугаона кула-звонара, постоји територијално далека архитектонска паралела у јерменском манастиру Кобаир, чији се улаз такође налазио између полукружних кула у чијем склопу је подигнута четвороугаона грађевина.[204] Градитељски поступак у Студеници и програмска измена у средњем веку очигледно не представљају усамљену појаву.

Прописи познатих манастирских типика, који су на више места коришћени у овом раду, не предвиђају никакву војну посаду или одбрамбену активност монаха. У њима се јасно каже да целокупно братство, у тешким тренуцима војних најезда, заједно са ризницом напушта свој манастир. То се, наравно, не односи на градске манастире, већ на оне изграђене у руралној средини, у чијој су се близини налазиле тврђаве или градови који су могли да послуже као уточиште. Данас се још трага за утврђеним насељем које је у области Раса, где се налазе Ђурђеви ступови, могло да има такав статус.[205] Ни околина Студенице није систематски проучена. Данас се

39.а. *План манастира Св. Богородице у Топлици, XII век* (из документације Завода за заштиту споменика културе у Нишу)

□

200 У току ранијих радова, извршених 1962. године на улазној грађевини, у манастирском дворишту, испред улаза у капелу, пронађени су уломци црепа који су припадали најмлађем археолошком хоризонту, што говори да нису могли бити саставни део првобитне архитектуре (подаци из необјављене документације О. Кандић).

201 Уп. М. Popović, *Defensive System in the Eastern Part of Yugoslavia in the Middle Ages*, Balcanoslavica 11—12, (1984—1985), 11—32.

202 М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба*, I, 163—168 (са наведеном старијом литературом).

203 Вид. нап. 298 овог рада.

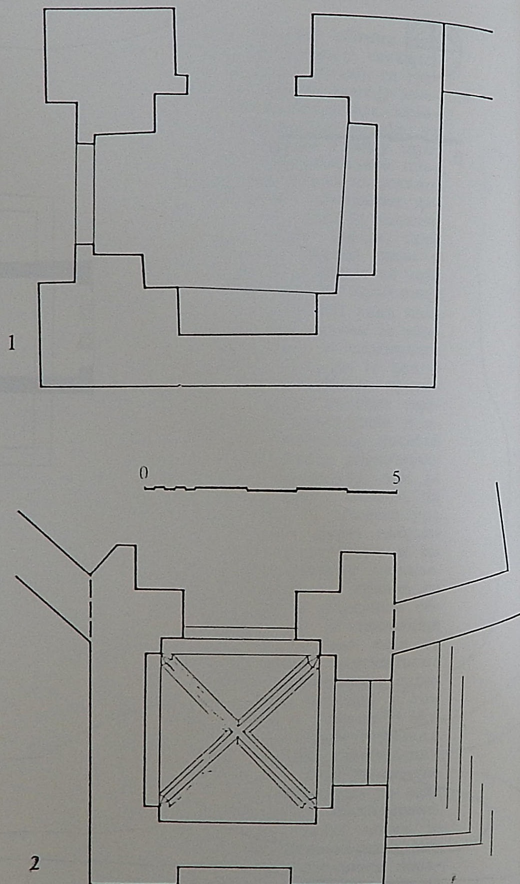
204 Вид. црт. 8 овог рада.

205 Истраживачи се још споре где се налазила тврђава-град Рас, која је имала такав значај. Систематска археолошка истраживања Градине код Новог Пазара, према саопштењу археолога, дала су довољно података на основу којих се може идентификовати са градом Расом, вид. М. Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987. Супротно мишљење заступа историчар Јованка Калић, сматрајући да се локалитет о коме је реч не може идентификовати са тврђавом Рас. Она истиче да се у непосредној близини старог епископског центра Петрове цркве, као и Ђурђевих ступова, налази велико утврђење, византијско, али и средњовековно, чија прелиминарна истраживања наговештавају могућ положај тражене тврђаве. Ј. Калић, *Стоно место српских владара у XII и XIII веку*, предавање одржано у Византолошком институту САНУ, Београд 1988. године.

не зна каквог су типа и ком периоду припадају остаци утврђења које се налази само неколико километара од Студенице.[206] Писане вести и расположива архитектура показују да манастири у Србији крајем XII и почетком XIII века нису били просторне целине способне да одбију организовани војни напад, па се не могу сматрати тврђавама. Зидови насеља су штитили припаднике заједнице, али само у свакодневном животу средњовековне средине. У случају ванредних ситуација, у немирно време ратовања, они нису били сигурна пребивалишта. У том светлу треба гледати и прописе о *„црквеним војницима“*, који се помињу у средњовековним документима, по *„Закону св. Саве и св. Симеона“*. Из одређених категорија житеља, који су живели на просторима манастирских властелинстава, издвајане су мање групе, чије је задужење, између осталих, било да чувају манастир. Они су служили и као оружана пратња игуману кад је путовао или обилазио властелинство. Као наоружана световна лица, обезбеђивали су елементарну заштиту манастиру у случају изненадних покушаја пљачкања манастирских добара. Улогу ових чувара не треба поистовећивати са оружаном војном посадом. Она у манастиру није ни постојала, јер је то било противно прописима типика.

* * *

Питање намене манастирског обзиђа решава један аспект те архитектуре, а употребљени архитектонски облици код примењених решења расветљавају путеве грађевинских утицаја и идеја. Већ је образложено да се елементи студеничке архитектуре обзиђа срећу у византијској средини почев од VI па све до XII столећа. Реч је о полукружним кулама и о троугаоним ојачањима уз бедеме. Ктитор Студенице, Стефан Немања, стицајем околности је принудно боравио у Цариграду, када се морао суочити и са престоничким градитељством. Вести о његовом боравку у Цариграду и сусрету са сликаним представама на зидовима одаја бележе византијски извори из XII столећа.[207] Затечена архитектура на неким просторима којима је владао Стефан Немања свакако је била византијска, па се градитељство у Немањино време ослањало на већ постојеће форме и примењена решења. Свакако, долазило је и до уобичајене трансформације старијих облика, који су прилагођавани новим функцијама, али и мењани кроз локални градитељски поступак. Улази између полукружних кула, као и троугаоне куле и ојачања зидова, срећу се на просторима Балкана у XI и XII веку, као уобичајени архитектонски облици, па њихова примена у Студеници представља део актуелне градитељске климе епохе. Исто се односи и на Ђурђеве ступове, код којих је улазна грађевина била квадратне основе. Куле тог облика се протежу кроз целокупни период српског градитељства у средњем веку. Паралеле, у суседним областима на истоку, као и на просторима где се развијала романичка архитектура на западу, бројне су па се у том случају може такође говорити о коришћењу архитектонског типа чије

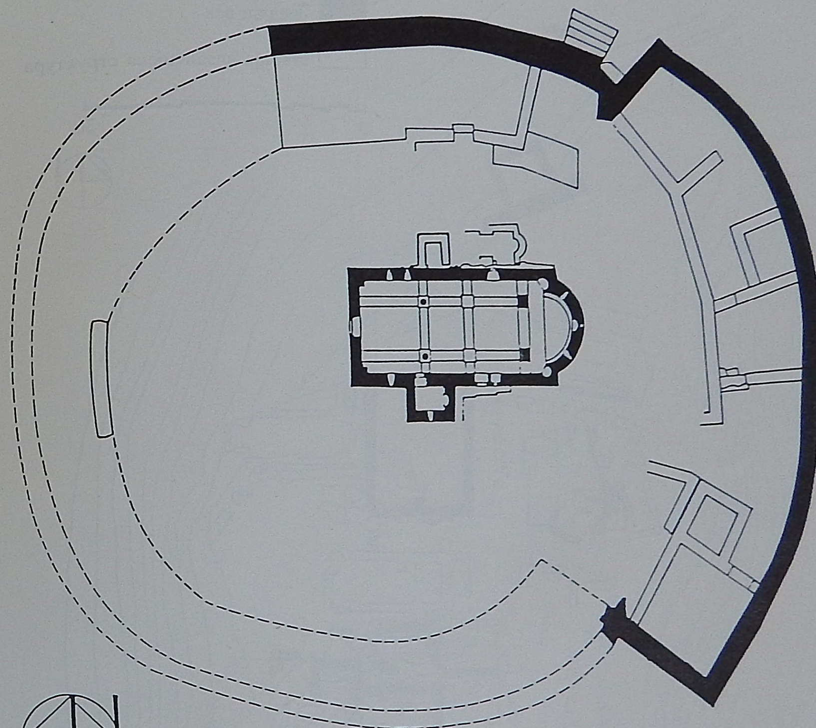
40. *Основе улазних грађевина*

4.01. Византијско утврђење Attaleia из X века (по A. V. Lawrenceu)

40.2. Ђурђеви ступови у Расу, XII век (по J. Нешковићу)

простирање није било омеђено државно-политичким границама. Један знатно старији пример улаза истога типа из византијске средине X века (Аталеја — Анталија) недвосмислено сведочи о актуелности неких старијих облика у градитељству XII столећа (црт. 40).[208]

Камен као употребљено градиво, којим су зидани обимни зидови и куле у Студеници и Ђурђевим ступовима, није слаган у правилним

40.А. *План манастира Св. Николе у Кончулу, XII век* (из документације Завода за заштиту споменика културе, Краљево)

редовима нити је био клесан. Грађено је ситнијим комадима ломљеног камена са кречним малтером у неправилном слогу, а опека није коришћена. Сводови и лукови су од сиге, а везиво је справљано од креча и крупнозрног песка. Спојеви између необрађених камених комада су на лицима зидова обрађени широким малтерним спојницама, а неки делови грађевинског склопа — улазне куле — имали су омалтерисане и осликане спољашње зидове. Трагови се нису сачували, али има наговештаја, кроз друге примере, да су и спољашњи зидови манастира били омалтерисани или окречени.[209] Зидарски поступак установљен у XII веку, протезао се, уз нова решења, кроз цео средњи век.

Манасширско ушврђење у XIII веку

Српски манастири основани у XIII столећу[210] показују да монашко насеље није имало тврђавски карактер. Архитектура откривена у току систе-

□

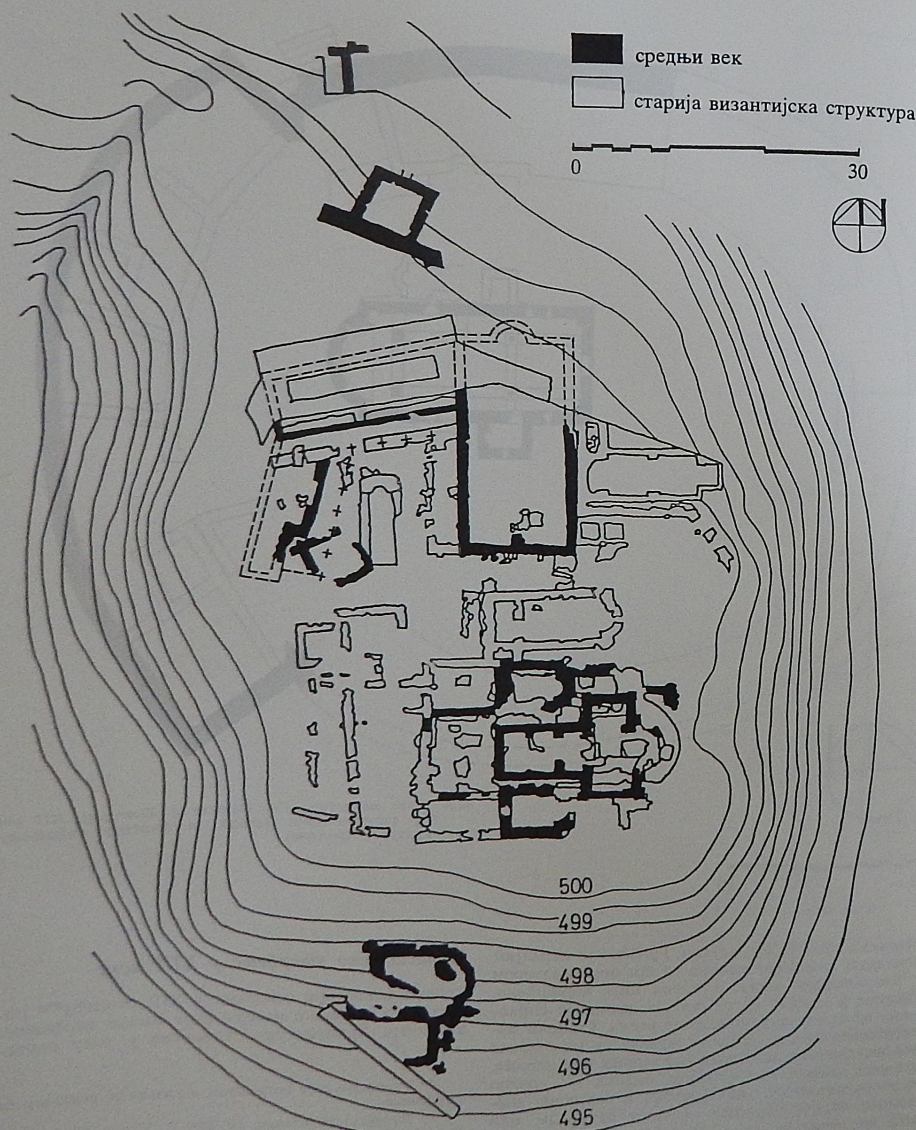
[206] Утврђење није истражено, а налази се недалеко од Студенице.

[207] *Визанշијски извори*, IV, 220; C. Mango, *The Art of the Byz. Emp.* 225.

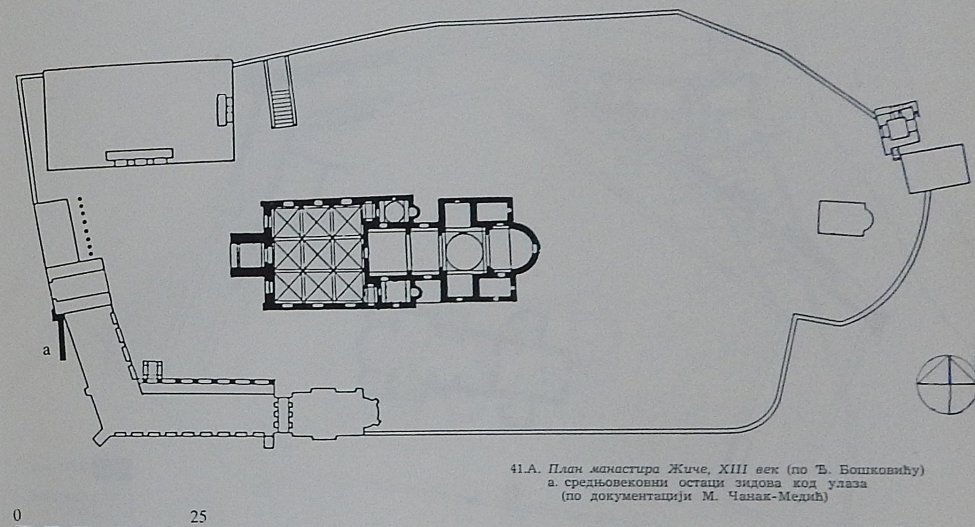
[208] Уп. A. W. Lawrence, *A Skeletal History*, 212, сл. 15.

[209] Трагови малтера су установљени на северном спољашњем зиду у манастиру Милешеви.

[210] Вид. хронолошку табелу манастира на крају овог рада.

41. *План манастира Студенице Хвостанске, XIII век*
(по В. Кораћу)

41.А. *План манастира Жиче, XIII век* (по Ђ. Бошковићу)
а. средњовековни остаци зидова код улаза
(по документацији М. Чанак-Медић)

матских археолошких истраживања у великим монашким центрима оновремене Србије, у Студеници Хвостанској (почетак XIII века), Милешеви (око 1219. године), Сопоћанима (пре 1265. године), Градцу (последња четвртина XIII века), Ариљу (око 1283. године), сведочи да су насеља била само оградом утврђена, али исто тако да она није била војно-одбрамбеног типа.[211] У манастиру Богородици Хвостанској, изграђеном на темељима старије византијске структуре, нису у довољној мери сачувани обимни зидови из средњовековног раздобља. На основу фрагментарних налаза обзиђа могло се закључити да целина вероватно није била по типу тврђава[212], и поред тога што је на северном делу делимично очуваног спољашњег зида откривена квадратна грађевина, можда кула (црт. 41). Уз спољашње обзиђе, чија дебљина износи на том месту око 1,6 m,[213] прислоњена је квадратна грађевина, чији су зидови дебели између 80 и 90 cm. По облику основе и положају она је одређена као кула, али недовољно сачувана архитектура није пружила могућност да се утврди њена намена. Објекат је датован као средњовековна градња, без тачнијег временског одређења.[214] Манастирски улаз се није сачувао, па се на основу мањих фрагмената средњовековног обзиђа тешко може донети поуздан закључак о првобитној архитектури. Архиепископија у Жичи, подигнута између 1208. и 1219. године, заједно са обновљеном Студеницом Хвостанском, спада у најстарије просторне целине тог раздобља. На жалост, археолошка неис-

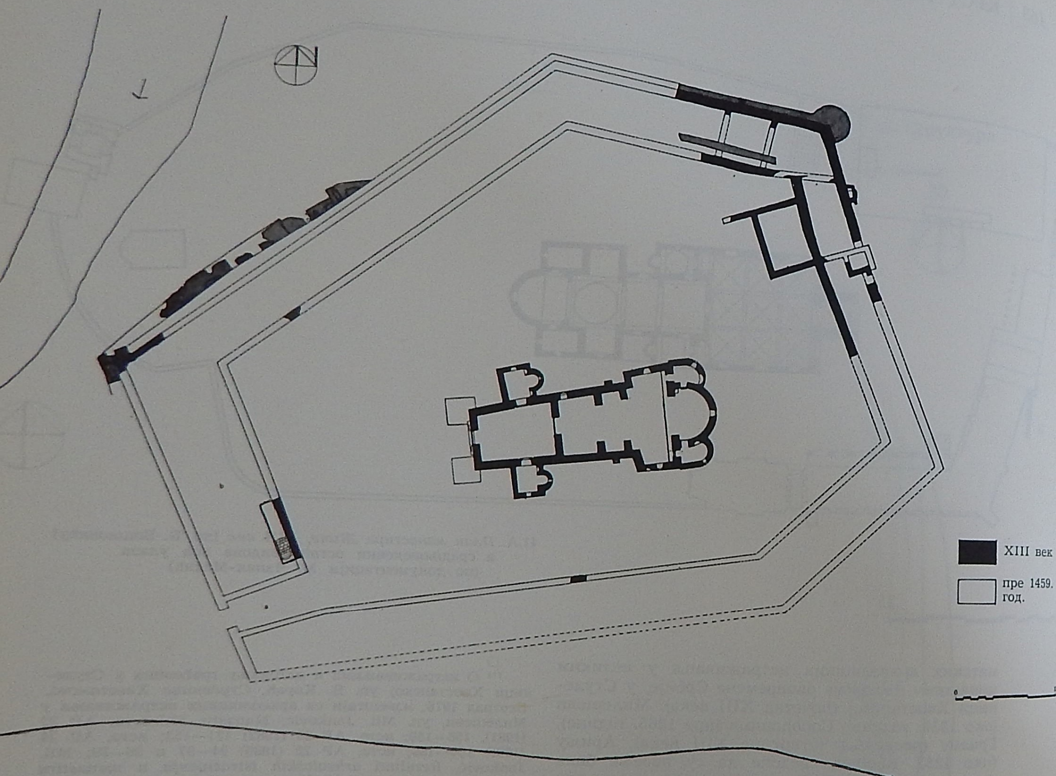
□

[211] О истраживањима и датовању грађевина у Студеници Хвостанској уп. В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976; извештаји са археолошких истраживања у Милешеви, уп. Mil. Janković, Manastir Mileševa, AP 22 (1981), 156—159; исто, AP 23 (1982) 151—153; исто, AP 24 (1985) 164—169; исто, AP 25 (1986) 94—97 и 98—99; Mil. Janković, *Rezultati arheoloških istraživanja u manastiru Mileševi u 1982—83. godini*, Istraživanja II (Valjevo 1985) 185—186. Истраживања архитектуре манастирског насеља у Милешеви, уп. С. Мојсиловић-Поповић, *Истраживања средњовековног манастира — манастир Милешева*, Саопштења 15 (1983), 25—34; иста, *Манастир Милешева, Истраживања манастирске целине 1982—1983. године*, Гласник ДКС 8 (1984), 35—38; иста, *Манастир Милешева, Истраживачко-конзерваторски радови у 1984. години*, Гласник ДКС 9 (1985), 62—66; исто, Гласник ДКС 10 (1986), 78—79. О датовању изградње манастирске цркве уп. С. Петковић, *Настанак Милешеве*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 1—8; о истраживањима у Сопоћанима уп. А. Јуришић, *Сопоћани — археолошка истраживања*, Новопазарски зборник 1 (Нови Пазар 1977). 63—71; иста, *Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке*, Саопштења 15 (1983), 181—194; иста, *Гробна обележја двојице игумана манастира Сопоћана*, Саопштења 18 (1986), 167—172; О. Кандић, *Истраживања архитектуре и конзерваторски радови у манастиру Сопоћани*, Саопштења 16 (1984), 7—29. О. Кандић, Д. Милошевић, *Манастир Сопоћани*, Београд 1985. О истраживањима у Градцу уп. А. Јуришић, *Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989. О. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982. О резултатима истраживања у Ариљу уп. М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, Саопштења 14 (1982), 25—50; иста, *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд 1982. М. Цуњак, *Свети Ахилије — Ариље, Сондажна ископавања*, АП 22 (1981), 123—125.

[212] Уп. В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, 133.

[213] Нав. дело, сл. 61 и архитектонски пресеци кроз грађевине 50, 53, 54, 55 и 57.

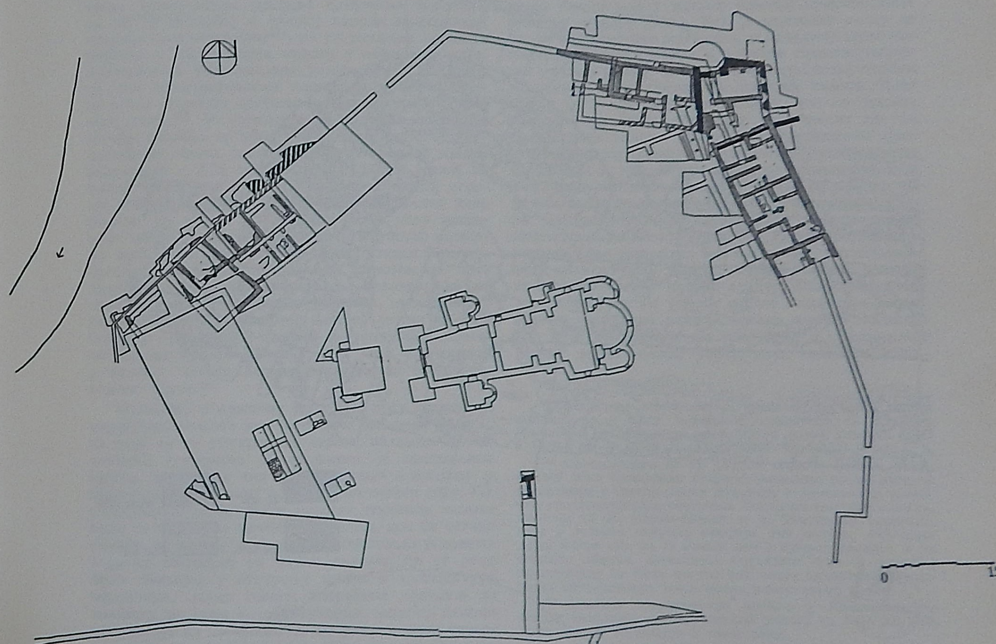
[214] Нав. дело, 39—40 и 133—135.

42. *План манастира Милешеве, XIII век*
(по С. Поповић)
а. улаз; b. трпезарија

траженост Жиче онемогућава доношење било каквих судова о карактеру тог обзиђа, иако би познавање те целине било од пресудног значаја за решавање питања утврђивања манастира (црт. 41 А).

Година оснивања Милешеве, чија је манастирска црква посвећена Вазнесењу, није остала забележена у писаним средњовековним изворима, а најновија истраживања историје манастира наговештавају да је могао бити изграђен већ 1218. или 1219. године.[215] Монашко насеље утемељено на равном земљишту између река Милешевке и Косатице, својом просторном позицијом — окружен брдима — недвосмислено сведочи да није зидано са намером да послужи као тврђава. Манастирски спољни зидови нису у целини откривени, будући да археолошка ископавања још нису окончана, али се и на основу познатих делова обзиђа може закључивати о њима.[216] Архитектура манастирских зграда могла је бити откривена само на северној, источној и делимично западној страни манастирског простора. Делове насеља који су се налазили уз јужни манастирски зид неповратно су уништиле поплаве реке Милешевке.[217] О најстаријој историји простора на којем је Владислав у почетку XIII столећа основао манастир посвећен вазнесењу Христовом, за сада нема поузданих материјалних података који би сведочили да је настао на темељима старије сакралне структуре. Неке основане сумње у старије порекло храма темеље се на постојећим деформацијама архитектуре цркве, чији се узрок проналази у усаглашавању новоизграђене архитектуре са затеченом.[218] Од посебног значаја за план манастирског насеља било би сазнање о старијој грађевинској структури, која је могла да утиче на заснивање средњовековног просторног модела на том месту. Међутим, поузданих трагова старијег грађевинског захвата за сада нема, бар не на деловима истражених

око 1450. год.

обнова по траси пре 1459. год.

крај XV ка XVI веку

обнова у XVII веку

43. *План манастира Милешеве, око 1459. године*
(по С. Поповић)

северних, источних и западних страница манастира. Једино се може тврдити да Милешеви претходи старији културни хоризонт, утврђен као изузетно танак слој у вертикалној стратиграфији насеља.[219] Одсуство покретних налаза из тог културног нивоа не помаже у одређивању најстарије хронологије простора. Два новчића из IV века, откривена у североисточном делу манастира, не могу бити поуздани доказ о старијој грађевинској целини на том месту.[220] Истражи-

□

[215] Уп. С. Петковић, *Настанак Милешеве*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 1—8 (са наведеном старијом литературом у којој се разматра време оснивања Милешеве). До сада најпотпунија студија о том манастиру С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1971.

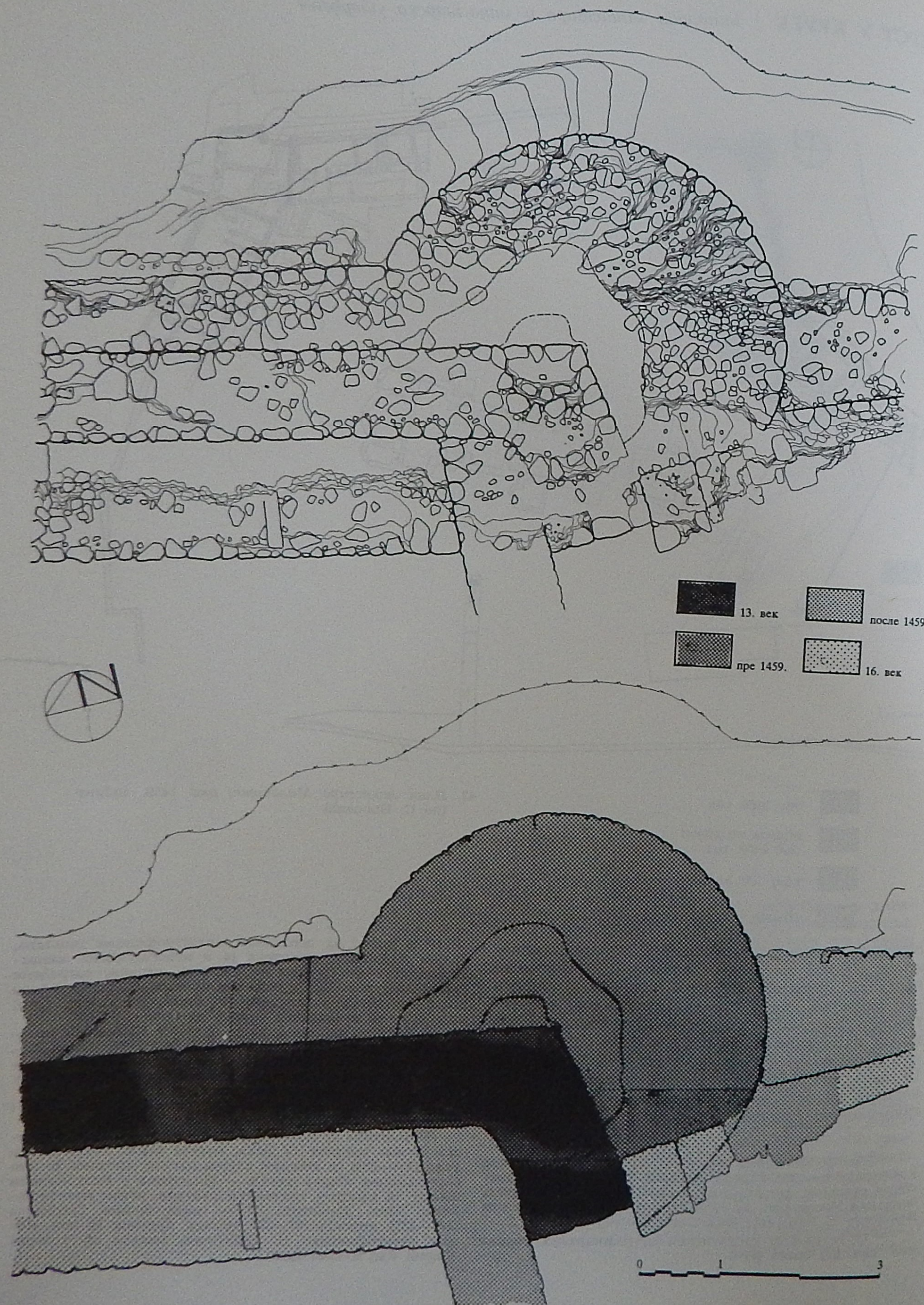
[216] О годишњим резултатима истраживачких радова вид. нап. 211 овога рада.

[217] У једној од последњих катастрофалних поплава, крајем XIX века, уништена је и новосаграђена манастирска стамбена зграда на западној страни, саграђена 1884. Њен јужни зид је вода том приликом однела. Убрзо после тог догађаја уследила је обнова грађевине, којој није враћена некадашња укупна дужина.

[218] Постоји мишљење да је цркви у Милешеви претходила старија базилика, уп. Ђ. Бошковић, М. Чанак-Медић, *Нека питања најстаријег раздобља Милешеве*, Саопштења 15 (1983), 7—23 (где је дата старија литература у вези са постављеним питањем).

[219] Уп. Mil. Janković, *Mileševa, manastirski kompleks i nekropola*, AP 22 (1981), 156—158.

[220] Новчићи су идентификовани као: I — средња римска бронза средине IV века, могуће новац Констанција Гала (351—354) са дебелим слојем патине, пречник 25 mm (Археолошка збирка налаза — Милешева, у Републичком заводу за заштиту споменика културе, новац идентификовао Мил. Јанковић). II — мала бронза Грацијана (367—383), емисија 367—375. године, пречник 18 mm. Новац идентификовао Н. Црнобрња, налази се у истој збирци као и претходни.

44. Милешева, кула, хронологија (по С. Поповић)

вања архитектуре црквене грађевине показала су да су северној и јужној капели претходиле старије средњовековне[221], па се уочљиве промене зидања и дислокација зидова у темељној зони, археолошки констатоване раније, могу повезати са тим архитектонским изменама, а не само са могућом старијом грађевином другог архитектонског типа.[222] У структури монашког насеља и обзиђа издваја се неколико градитељских и хронолошких етапа, почев од XIII столећа до обнове манастира у XIX веку (црт. 42, 43). У једној од већих средњовековних обнова, на северној страни је зидовима из XIII столећа прислоњено ново обзиђе, на чијем је североисточном углу изграђена полукружна кула (црт. 44). Изузетно сложена просторна диспозиција милешевског насеља, проузрокована континуалним животом и преградњама у дужем раздобљу, показује да се манастир није у свим периодима простирао у истом обиму.[223] Издвајање његовог језгра из XIII столећа отежано је млађим преградњама, пошто се насеље крајем XV и у XVI веку проширило у правцу истока, изван некадашњег средњовековног обима.[224]

Манастир Милешеву је у XIII веку просторно одређивао камени зид (просечне дебљине 90 cm), са чије су се унутрашње стране налазиле манастирске грађевине. У средиште је постављена црква, а обимни зид је ограничио површину у хоризонталном плану полигоналне основе (црт. 42). Северозападна, јужна и западна страница насеља биле су одређене речним токовима, док се остало обзиђе, на истоку и северу, прилагодило условима које су налагали ти *речни* зидови. Да су реке биле значајне у стварању плана и архитектуре манастира, јасно говоре изграђена ојачања за заштиту од воде — обалоутврде, чији су делови откривени на северозападном углу и дуж северног обимног зида (црт. 45). Обалоутврда се са те северне, копнене стране, није протезала целокупном дужином зида, већ је изграђена само на оном потезу који је био угрожен водом. Такво стање са северне стране дозвољава претпоставку да је и јужни обални зид био целом дужином осигуран на исти начин.[225] Данас није познато где се налазио главни манастирски улаз, али неке особености сачуваног архитектонског плана и одређених топографских услова могу бити ослонац у одређивању његовог места. Милешева је изграђена у близини важног средњовековног пута.[226] О њему сведоче и многобројни путници који су туда пролазили у XVI и XVII веку.[227] Пут је имао камену подлогу, о чему сведоче и данас сачувани делови на неким деоницама у близини Милешеве[228], а од њега се изнад самог манастира одвајао један правац, који је водио у монашко насеље. На тој раскрсници откривени су зидови веће камене грађевине, правоугаоне основе, која је коришћена у постсредњовековном периоду, али можда и у касном средњем веку, као постаја за путнике.[229] Манастиру се прилазило из тог правца с јужне стране, преко реке, на којој је морао бити мост. На основу такве просторне диспозиције, улаз у манастир се вероватно налазио на југозападном углу насеља, а на том месту је на реци постојао мост. Унутрашња организација простора такође иде у прилог изнетој претпоставци о месту главног улаза. Већ је показано да су се улази у манастире налазили у западној зони насеља, у идеалној схеми у осовини главног западног улаза у цркву. На северној истраженој страни манастира нису пронађени трагови капије. Исто стање је и на источном обзиђу, где се налазе грађевине у низу, али то и није место где би се поставио главни приступ. У средишњем простору западног обзиђа, сондажним истраживањима откривени су делови манастирске трпезарије, њен зид према цркви и под од ружичастог камена, па је том грађевином искључен могући положај улаза. Најприхватљивија локација у склопу таквог просторног решења, а у складу са усвојеним иконографским моделом, била би на југозападном делу обзиђа.[230] На жалост, архитектонске трагове те грађевине није могуће археолошки потврдити, јер је целокупни јужни плато манастира неповратно уништила река. Свакако главни улаз на том месту не искључује постојање и другог, споредног, манастирског улаза, који се могао нала-

□

[221] Резултате истраживања архитектуре цркве саопштавала је у виду годишњих извештаја О. Кандић, *Милешева, истраживања манастирске цркве*, Гласник ДКС 8 (1984) 38—40; исто, Гласник ДКС 10 (1985) 80—81.

[222] Претпоставке да су делови северне капеле у темељној зони припадали старијој базилици треба опрезно размотрити у светлу нових података о капелама и њиховим средњовековним обновама. Сонда на северној капели, на коју се М. Чанак-Медић и Ђ. Бошковић позивају, није у целини открила северни зид капеле, већ само један његов део, па је можда реч о средњовековној, а не старијој обнови. Доношење поузданог суда о старијој архитектури ће бити могуће тек после завршетка предузетих систематских ископавања манастирске цркве.

[223] Анализа манастирског насеља у Милешеви, на основу резултата истраживачких радова од 1980. до 1986. први пут се објављује у овом раду.

[224] Ширење манастира на источну страну је утврђено на основу расположивих грађевинских остатака, а потврђено је и археолошким сондирањем унутрашњих просторија тих грађевина, где су откривени фрагменти керамичких посуда и метала датовани од XV до XVIII столећа. Целокупна археолошка документација се налази у Републичком заводу за заштиту споменика културе.

[225] Раније је у овом раду наведено да је јужни плато насеља у целини разрушила река. На тој јужној страни су 1896. изграђени нови потпорни зидови (два) као заштита од реке.

[226] Уп. Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 125.

[227] Уп. М. Динић, *Караванска трговина*, 122, нап. 12; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XV—XVII век*, Београд 1961, 112; 114; 128; 135; 157 и 174.

[228] Уп. Д. Бојовић, *Археолошко рекогносцирање ближе околине манастира Милешеве*, Гласник ДКС 9 (1985) 70—71.

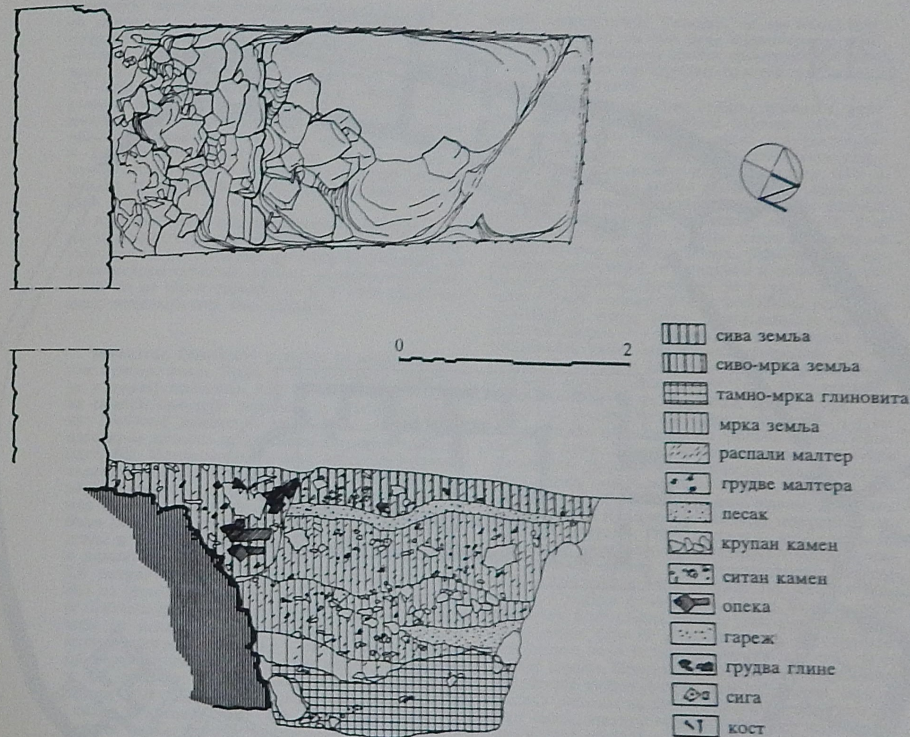
[229] Грађевина је откривена у току истраживања манастира Милешеве 1981. Димензије зграде су 10 × 20 m. О том објекту види С. Мојсиловић-Поповић, *Истраживања средњовековног манастира — манастир Милешева*, Саопштења 15 (1983) 30.

[230] На то упућује и казивање једног од староседелаца из тог краја, М. Пушице, старог преко 80 година, који је 1985, за време истраживачких радова у Милешеви, напоменуо да се у „старо време у манастир улазило са југозападне стране преко реке Милешевке". Тог прилаза су се сећали и његов отац и деда. Сигурни подаци које смо имали из истраживања целине су потврдили поузданост његовог казивања.

зити на северној или југоисточној страни.[231] Да је манастирско обзиђе у XIII веку служило као ограда, показује и каснија средњовековна обнова, када је изграђена, за сада једина, полукружна кула на северном делу насеља. На основу неких сачуваних делова, није било могуће утврдити да ли је имала искључиво одбрамбену улогу, или је можда коришћена као простор за чување драгоцености, или, највероватније, као житница. Милешева је улазила у ред изузетно поштованих манастира у Србији, нарочито после 1237. године, када су се мошти св. Саве чувале у милешевској цркви Вазнесења. Њена историја у првим деценијама после оснивања у XIII столећу није довољно позната. Нису сачувани ни оснивачка повеља ни нека друга документа која би осветлила живот заједнице у том најранијем периоду. Манастир се налазио у средњовековној жупи, чије је име забележено као Црна Стена, а једна од првих сачуваних вести о манастиру, из 1264. године, сведочи да је у храму Св. Спаса, у жупи „Чрьнои Стѣнѣ мстом рекомѣмь" Милешева, написана једна књига.[232] Краљ Милутин је око 1309. године Милешеви доделио манастир св. Николе у Хвосну, а тек много касније, у XV столећу, деспот Стефан Лазаревић (1405. године), даје нека села и повластице Милешеви.[233] Занимљиво је да се у том другом документу Стефана Лазаревића Милешева већ назива манастиром св. Саве, како ће касније бити позната у раздобљу под турском управом.[234] О значају манастира у оновременој српској средини, сведоче и вести из XVI столећа, из којих се сазнаје да су у милешевском храму, још за живота св. Саве, чуване мошти чувених хришћанских мученика Срђа и Вакха.[235] Подаци о унутрашњем уређењу, као и обавезама становништва на пространом властелинству Милешеве, нису сачувани, али су новија истраживања посредно показала да је милешевско властелинство било знатно, и да су прописи из Студенице и Милешеве, познати као *Закон св. Симеона и св. Саве*, као и прописи о црквеним војницима, били примењивани и у другим манастирима средњовековне Србије.[236] То све показује да се уређење живота у милешевској средини може препознати по сачуваном моделу, Студеничком типику св. Саве, који је, сасвим извесно, коришћен и у Милешеви. И закон о црквеним војницима, примењиван у Студеници, свакако је био на снази и у Милешеви. У том светлу, манастир је морао имати цивилне чуваре, који су се бринули за његово обезбеђење у дане мира. У време ратовања, заштита је морала бити обезбеђена на други начин.

Можда је улогу монашког привременог уточишта имало неко оближње утврђење са професионалном војном посадом. Такав систем одбране манастира изгледа да је био примењен у Србији од XII, кроз цео XIII век, све до половине XIV столећа.[237] У непосредној близини Милешеве и данас стоје рушевине средњовековне тврђаве познате под именом Милешевац, поред које је пролазио већ поменути средњовековни пут. Град је у писаним изворима први пут поменут у XV столећу, што свакако не значи да је тада изграђен.[238] Милешевац је била невелика тврђава, али очигледно важна, јер се на падинама испод утврђења развило подграђе, а у склопу ширег простора подграђа постојала је и црква, чија је изградња у новије време датована од XIII до XIV столећа.[239] Пробно археолошко сондирање тврђаве до сада није пружило довољно података о времену изградње утврђења, јер је откривени материјал на том месту потицао из XV столећа.[240] Међутим, постојање старије цркве у подграђу, као и налази на падини испод града који говоре о праисторијском насељу, указују на старије порекло утврђења. Пошто се тврђава налазила на тако малом растојању од манастира, вероватно је она представљала прибежиште за манастирско братство у случају опасности.[241]

Манастирска ограда Милешеве, изграђена у XIII веку, већ у току средњевековног раздобља била је обнављана. Природа те обнове и тачан датум нису познати, али сачувана архитектура у северној зони показује да је уз спољашњи зид из XIII века касније прислоњен још један, на чијем је северном углу изграђена полукружна кула. Сматра се да је то млађе утврђење порушено 1459. године, према археолошком материјалу из XV века из затвореног слоја над зарушеним зидовима куле, као и на основу писане вести да су те године Турци, између осталих, запалили и манастир Милешеву.[242] О неким ранијим страдањима Милешеве нису сачуване писане вести, међутим, једна молитва монаха — Милешевца, упућена св. Сави, датована у XIII столеће, сведочи о тешким данима: „*Творац и бог тебе заступника нама дарова. Сада зовемо те: Пожури се Саво Свети и пакости избави нас, јер јади велики и ратни рабе твоје држе, телесни и душевни. Од њих избави нас, јерарше Христов.*"[243] Свакако се на основу те вести не могу доносити аргументовани закључци, али ако је датовање исправно, може се помишљати на неко разарање које је задесило манастир у XIII столећу. Можда се и Милешева нашла на удару бугарских снага које су половином XIII века дубоко продрле и опустошиле српске земље, а у Полимљу похарале и запалиле чувени манастир Св. Петра у Бијелом Пољу.[244] Ако се прво разарање Милешеве, о којем сведоче и разрушени зидови манастира, може повезати са тим догађајима, онда је и до обнове северног манастирског зида могло доћи после тих догађаја, у другој половини XIII столећа. Да је рушење било знатно говори и поступак обнове, у којем се јасно види да је југоисточна кула не само прислоњена уз обзиђе већ и да јој је старији зид на том месту послужио као део темеља. Том обновом нису били обухваћени спољни зидови насеља на источној страни, док се о западном и јужном обзиђу не може закључивати, пошто се на том простору није сачувала средњовековна градња. За сада се поуздано зна да је у поменутој обнови, изграђена само једна кула, чија намена није утврђена, будући да је и она, заједно са бедемима, страдала 1459. године, па се сачувала њена најнижа зона — постоље од камена над којим су били изграђени њени спољни зидови. Постојање једне грађевине тога типа не сврстава манастир Милешеву у тврђаву, али истовремено указује да је она могла послужити и као

45. *Милешева, детаљ обалоутврде* (по С. Поповић — Мил. Јанковић)

□

[231] Простор испред манастира са северне стране је био изузетно погодан за развој непосредне економије манастира, а на југоисточном делу, изван зидова, налазиле су се манастирске воденице.

[232] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 11, бр. 22.

[233] *Monumenta Serbica*, 71—73 и 333—335.

[234] *Исто*, 334.

[235] Уп. Рад. М. Грујић, *Св. Сава и мошти св. Срђа и Вакха*, ГСНД 15—16 (1936) 357—358.

[236] Реконструкцију милешевског властелинства покушао је М. Благојевић, *О положају становништва пријепољског краја у доба Немањића*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 3 (Пријепоље 1976), 225—234. О „закону св. Симеона и св. Саве" вид. М. Благојевић, *Закон светога Симеона и светога Саве*, Сава Немањић — Свети Сава, Историја и предање, Београд 1979, 129—166.

[237] О томе S. Mojsilović-Popović, *Elements of Fortification*, 179 и сл. 7.

[238] Уп. М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 198—199.

[239] Резултати прелиминарних истраживања Милешевца, у склопу ширег истраживачког пројекта који обухвата градове у Полимљу, објављени су: Д. Минић, М. Ковачевић, *Горња Дрина у доба Косача*, АП 19 (1977) 125—126; Д. Минић, *Неколико средњевековних градова у средњем Полимљу*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 4 (1976) 103.

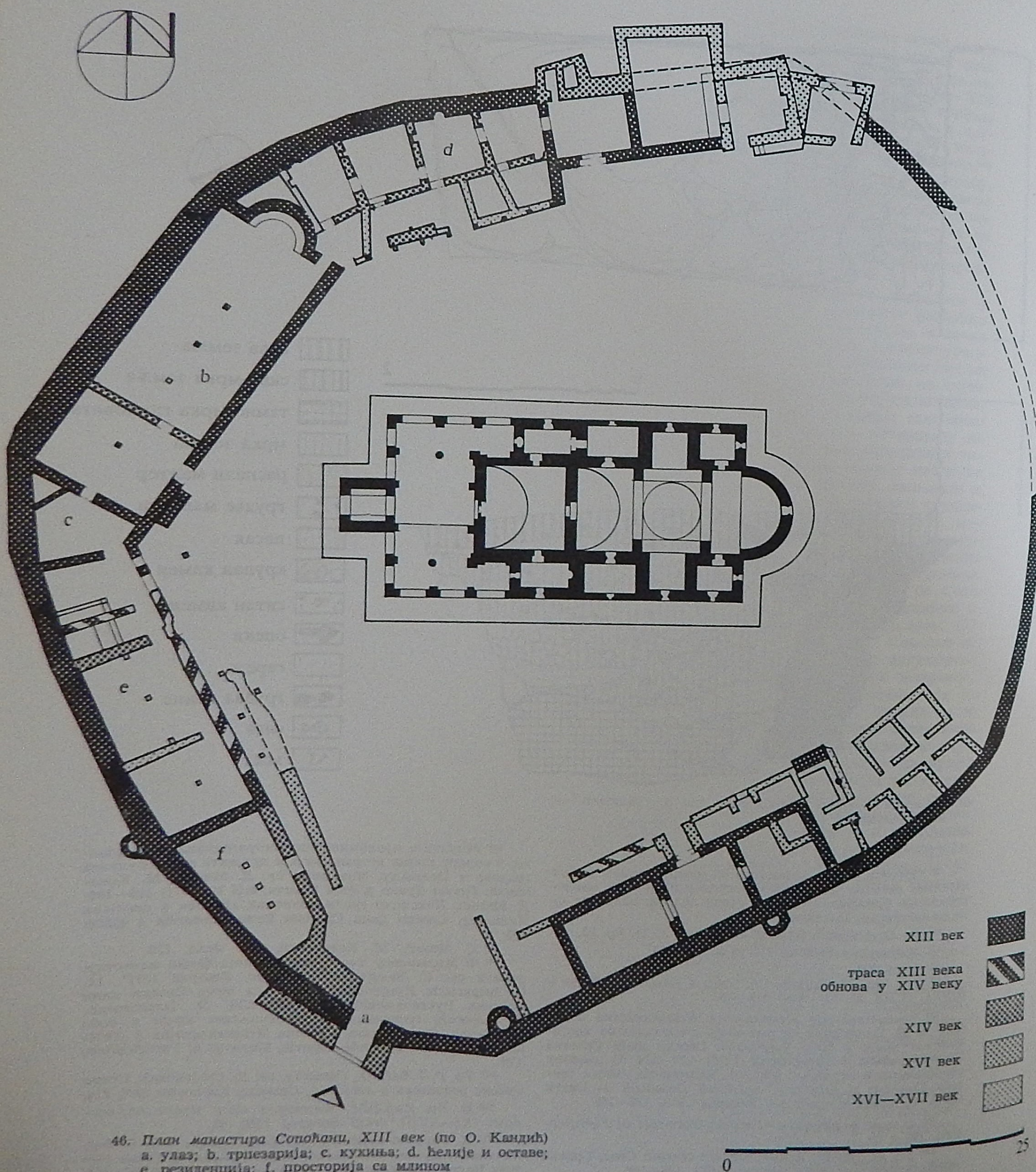
[240] Д. Минић, М. Ковачевић, *нав. дело*, 126.

[241] О Милешевцу као о тврђави која брани манастир, писали су: С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1971², 12; С. Ћирковић, *Пријепоље у средњем веку*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 3 (1976) 219; М. Благојевић, *О положају становништва пријепољског краја у доба Немањића*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 3 (1976) 228, нап. 13; S. Mojsilović-Popović, *Elements of Fortification*, 179.

[242] Уп. P. J. Šafarik, *Památky*, 80; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 224.

[243] Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI—XVIII veka)* Beograd 1960, 42.

[244] К. Јиречек-Радонић, *Историја Срба*, I, 179; Р. Љубинковић, *Хумско епархијско властелинство и црква светога Петра у Бијелом Пољу*, Старинар 9—10 (1959) 97—124.

46. *План манастира Сопоћани, XIII век* (по О. Кандић)
a. улаз; b. трпезарија; c. кухиња; d. ћелије и оставе; e. резиденција; f. просторија са млином

сигурније место за чување оних добара која су се сматрала драгоценим у манастиру. Њено постојање свакако није могло да значи поуздан ослонац у одбрани места, што су чињенице показале, јер је у озбиљном војном походу, средином XV века, била уништена заједно са обзиђем. Опорављен манастир је касније, у XV и XVI веку, започео ново градитељство, у којем су се старији зидови делимично користили (северни, западни и јужни), док је на источној страни ограда у целини измењена, а унутрашњи простор проширен на ту страну и поново ограђен новим зидом (црт. 43).

Ако се саберу сви расположиви подаци о манастирском утврђењу значајни за његову типологију, почев од локације на којој је изграђен, до архитектуре спољних зидова, за манастир Милешеву се не може тврдити да је у свом градитељском континуитету био тврђава.

Манастир Сопоћани, у којем је сахрањен његов ктитор, краљ Урош I (1243—1276), подигнут је у другој половини XIII века у области Раса, на равном простору усеченом у планинску падину. Положај манастира ни у овом случају није одговарао целини предвиђеној за војну одбрану (црт. 46). Манастирско насеље кружног хоризонталног плана било је омеђено каменим зидовима неједнаке дебљине. На северозападној страни, изнад које су се налазиле стрме падине, зидови су били јачи (од 2 до 2,8 m), јер су истовремено служили и као потпорни, док су на источној, јужној и делимично западној граници износили од 1 до 1,4 метра.[245] Главни манастирски улаз се налазио на југозападном делу, а други, споредни, био је постављен на северној страни, усмерен ка стази која је водила до оближњег потока. По свом архитектонском решењу, манастирска целина представља већ познат кружни модел, установљен у XII столећу. Главни улаз је у XIII веку био решен у склопу спољашњег зида, без посебне улазне грађевине (црт. 47). Иако нису сачувани његови горњи делови, оригинална архитектура се могла претпоставити: имао је велика двојна врата, а сам отвор се вероватно полукружно завршавао. Изнад врата се морала налазити ниша у којој је била сликана представа, у овом случају св. Тројице, којима је посвећена главна манастирска црква. Од оригиналног улаза, сачувани су само вертикални камени оквири од пешћара и праг, а горњи делови конструкције су нестали кад је манастир запустео, 1689. године.[246] Претпостављени облик полукружног отвора ослања се на паралелна решења из епохе, али исто тако потпору има у старијем и млађем раздобљу, на ширим просторима суседних земаља, где су улази у манастире затварани лучно.[247] Северни улаз у манастир је такође био решен као пролаз кроз обимни зид. Са унутрашње стране тих улаза, у току археолошких истраживања, нису пронађени остаци зидова, што говори да на том месту није била изграђена никаква грађевина, која је могла да користи као затворени улазни простор. Позиција околних зграда уз улаз, које су биле удаљене, такође говори да на том месту није било зидане конструкције. Свакако, то не искључује могућност да су на том делу манастирског простора биле постављене дрвене конструкције, које су обезбеђивале наткривени простор уз зидове, као и испред улаза.

У XIII столећу, осим ограде, манастир није имао неке друге одбрамбене објекте, што и у том случају указује да није имао својства тврђаве. У археолошкој стратиграфији манастира утврђена су три пожара, од којих су два у XIV и XVII столећу била већих размера, а један, којим је био захваћен северни улаз, није изгледа угрозио већи простор монашког насеља.[248] Том приликом су обављени и неки мањи грађевински радови на делу северног улаза. Веће паљење манастира, после којег су уследили и обимнији грађевински захвати, датовано је у крај XIV столећа, у 1389. годину. У тим слојевима паљевине пронађен је новац Вука Бранковића и његовог велможе Јакова.[249] У обнови која је уследила нису поправљане само манастирске грађевине, на западном и северном делу насеља, већ је обновљен и главни манастирски улаз.[250] Тада је са спољашње стране, где су се налазила врата, додат још један зид, у којем је изграђен нови отвор, а у саставу улазног комплекса, са северне стране, сазидана је кула. Новим архитектонским решењем обликована је улазна просторија, која се простирала између новог и старог обзиђа (црт. 47). Ниско сачувани оригинални зидови улазне грађевине не сведоче о првобитном изгледу архитектонске целине. Међутим, хоризонтални архитектонски план ипак дозвољава претпоставку о горњем конструктивном склопу. Над правоугаоном основом улазне просторије, чија је просечна ширина била 2,43 m, а укупна дужина око 4,42 m, била је највероватније постављена сводна конструкција од камена, изнад које се налазио спрат са одељењем над улазом, које је било повезано са кулом на северној страни. Простор се свакако могао наткрити и дрвеном међуспратном конструкцијом, али неколики разлози не иду у прилог таквом решењу. Пре свега, простор спрата би у том случају био недовољно обезбеђен, а такав избор конструкције није карактеристичан за градитељство манастир-

□

[245] Истраживање архитектуре манастира Сопоћана објавила је О. Кандић, вид. нап. 211 овог рада. Посебно се захваљујем О. Кандић што ми је ставила на располагање сву документацију са њених дугогодишњих истраживања, која још није објављена у целини.

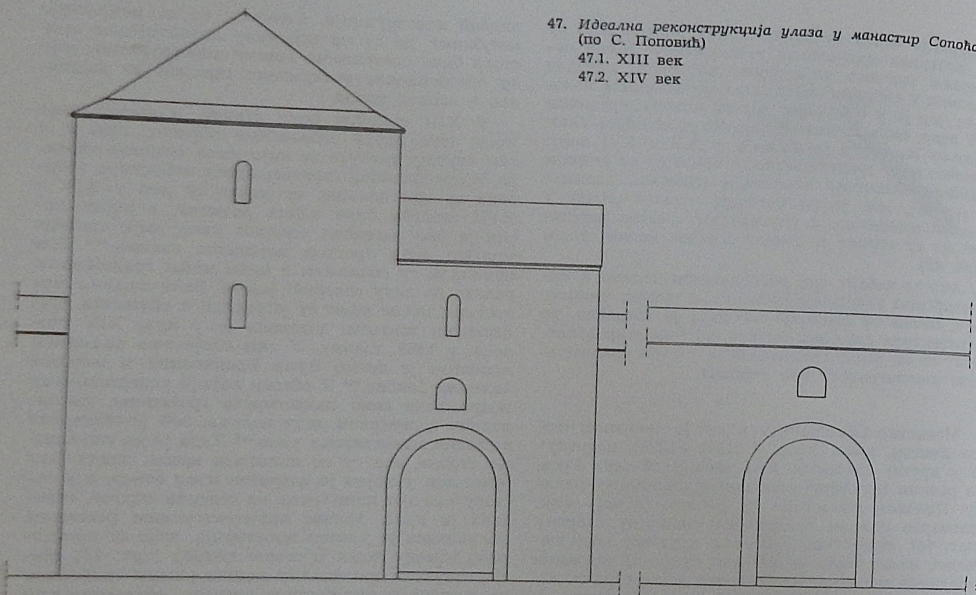
[246] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 1917—1919.

[247] S. Mojsilović-Popović, *Monastery Entrances*, 153—170.

[248] Најстарији пожар у северној зони улаза је установљен у току истраживачких радова у манастиру из 1987. о чему ме је љубазно известила О. Кандић и ставила на располагање целокупну документацију. Два млађа пожара, један из XIV, а други из XVII столећа, идентификовани су раније у току истраживања, уп. А. Јуришић, *Сопоћани — археолошка истраживања*, Новопазарски зборник 1 (1977) 63—71; иста, *Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке*, Саопштења 15 (1983) 182—183.

[249] А. Јуришић, *Мотив волуте*, 182—183.

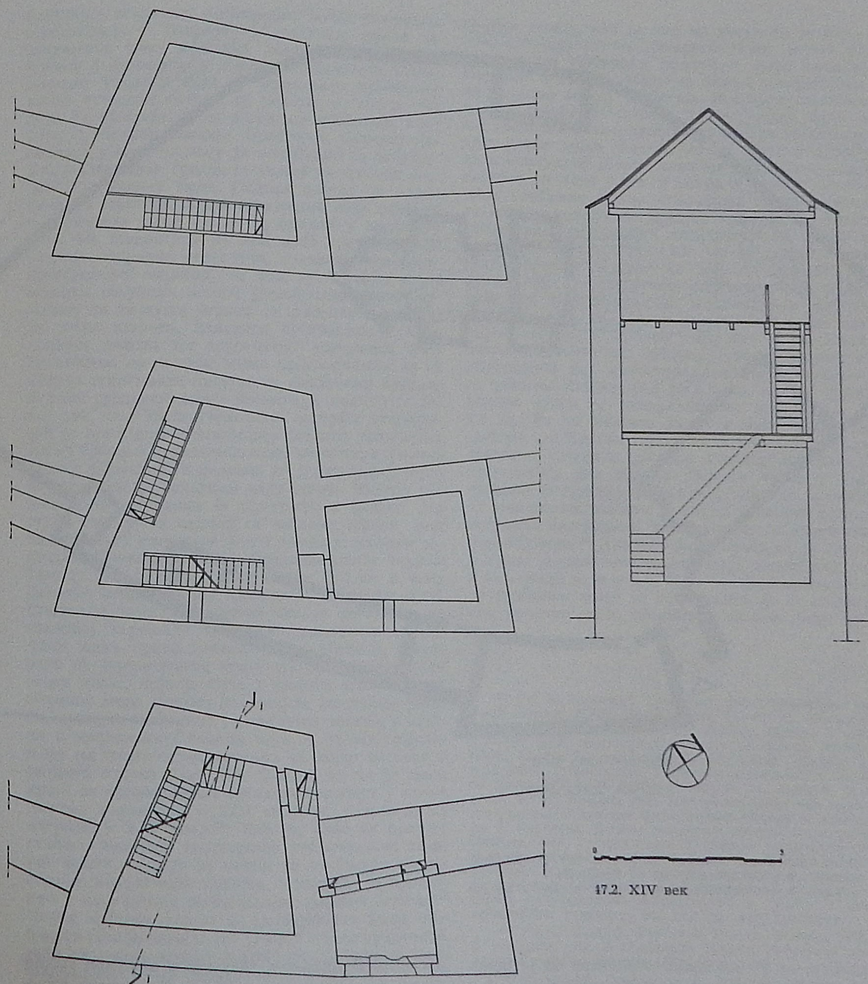
[250] О. Кандић, *Истраживање архитектуре Сопоћана*, 20—23.

47. *Идеална реконструкција улаза у манастир Сопоћане* (по С. Поповић)
47.1. XIII век
47.2. XIV век

ских улаза у средњем веку.[251] Намену куле није могуће утврдити, па стога и њена архитектура остаје у домену претпоставки. Она вероватно није била предвиђена за постављање звона на врху, пошто је уз манастирску цркву већ био изграђен пространи ексонартекс са кулом-звоником испред западног прочеља.[252] Кула је свакако у доњој зони, у висини манастирског обзиђа, била грађена као пуно постоље, без унутрашње шупљине. Такво решење је у извесном смислу било условљено постојањем улазне просторије. Тек изнад укупне висине улаза могла је бити грађена са унутрашњим корисним простором, који се повезивао са спратом изнад пролаза. Улазни комплекс је у вертикалном плану имао две просторне јединице различитих висина: ону изнад пролаза, у којој је могла бити смештена капела и која је имала само један спрат и кровом се прислањала уз јужни зид куле, са којом је била повезана, и другу — кулу — са најмање два спрата, изнад висине бедема. Да је тај део просторне целине морао бити виши од осталих, показују и доњи делови склопа, пре свега хоризонтални план, у којем се северни део јасно издваја својом основом од јужног, као и монолитно зидано постоље, које је свакако требало да буде ослонац некој вишој и тежој конструкцији. Варијанта таквог архитектонског решења, које је настало крајем XIV или почетком XV столећа, среће се у истом раздобљу код манастира Сисојевца.[253] Намену куле није могуће утврдити поуздано, али је разложно помишљати да је имала ограничену одбрамбену функцију — служећи као грађевина, сигурнија од осталих у манастиру, у коју су се, заједно са драгоценостима, могли склонити и људи. Неки млађи писани извори, који се односе на подручја некадашње Византијске империје, обавештавају да су монаси у XVI и XVII столећу у случају опасности, носили драгоцености из цркве у манастирску кулу или у оближње утврђење.[254] Северни манастирски улаз је у исто време кад и западни ојачан прислоњеним зиданим проширењима, али на том месту није била изграђена нека посебна већа грађевина у склопу улаза.

Манастир Сопоћани у XIII веку није био сазидан да служи као тврђава. То показују његове просторне и архитектонске карактеристике. У случају ратне опасности, монаси су морали да потраже друго уточиште. У непосредној близини Сопоћана, осим тврђаве Јужац, за сада нису пронађени трагови неког другог утврђења. Јужац се налази са северне стране манастира, на оближњем планинском врху. Отварање пробне сонде на том локалитету је за сада пружило податке на основу којих је тврђава прелиминарно датована и идентификована као палеовизантијско утврђење, а *„негде већ у XIV веку на простору некадашњег утврђења образовала се некропола, на којој је вршено сахрањивање све до наших дана.*[255] Такво стање, установљено на ограниченом простору, говорило би да утврђење није коришћено у средњем веку. То свакако не значи да нека друга тврђава на том простору није могла да пружи уточиште у случају потребе. Сопоћани се налазе у Расу, где је било управно средиште Србије у дужем

47.2. XIV век

□

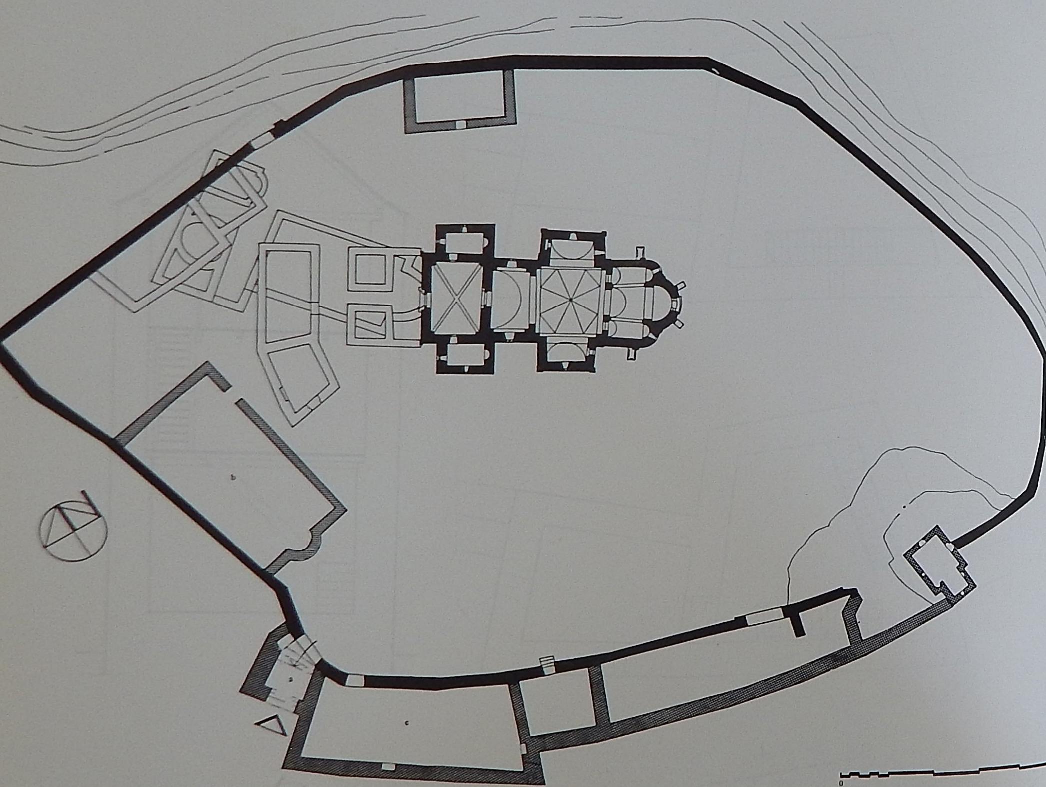
[251] S. Mojsilović-Popović, *Monastery Entrances*, 153—170.

[252] О. Кандић, *Првобитни облик спољне припрате са звоником у Сопоћанима*, Саопштења 20—21 (1989) 43—66.

[253] С. Мојсиловић-Поповић, *Просторна струк. ман.*, 37, сл. 11.

[254] Leo Allatios, *The Newer Temples of the Greeks* (ed. A. Cutler), University Park and London 1969, 21.

[255] Уп. М. Поповић, *Прелиминарна сондажна истраживања у области средњовековног Раса*, Новопазарски зборник 9 (1985) 229—230, где су наведени подаци за Јужац. У свом раду *Elements of Fortification*, 179, навела сам могућност према којој је Јужац можда служио као прибежиште сопоћанским монасима. Тада нису били познати резултати археолошких пробних сондирања. Нова ситуација свакако да налаже ревизију претпоставке, уз сву неопходну опрезност, јер и ограничено пробно сондирање није могло пружити поуздане податке о целокупној хронологији, стратиграфији и континуитету тврђаве као целине.

XIII век, прва фаза

XIII век, друга фаза

48. *План манастира Градац, XIII век* (по О. Кандић; хронологија за средњи век С. Поповић)
a. улаз; b. трпезарија; c. кухиња; d. оставе и ћелије

раздобљу, па је разложно очекивати да је целокупна област имала посебан систем одбране. Одбрана Сопоћана у том контексту не може бити решавана изоловано. Крајем XIV, а нарочито у XV веку, када је средиште државе померено из јужних крајева на север, у Сопоћанима се обнављају зидови, осигуравају улази, како би се боље обезбедио манастир.

Готово истовремено са Сопоћанима, у другој половини XIII века, основан је манастир Градац, посвећен Богородици, задужбина краљице Јелене Анжујске, жене краља Уроша I, ктитора Сопоћана. Како су истраживања показала, Градац је изграђен у две хронолошки блиске етапе, које се јасно читају на архитектури манастирске цркве.[256] Данас је утврђено да је у оснивању Градца имао удела и краљ Урош I, најпре на основу сачуване ктиторске композиције у цркви, где су заједно представљени, а затим и на основу археолошких истраживања у цркви, која су потврдила двојну

гробницу, намењену оснивачима, испод ктиторске композиције.[257] Доцније, у градачкој цркви је сахрањена само краљица Јелена, док је тело Уроша I почивало у његовој задужбини Сопоћанима. Разлози који су променили првобитну жељу оснивача остали су непознати, као и они који су утицали да се изградња манастира прекине и настави касније. Просторни положај манастира у овом случају је неповољан за одбрану. Као и Сопоћани, Градац се налази на заравни усеченој у падину брда. Основа насеља је елиптична, а ограђено је каменим зидом, чија дебљина не премаша један метар, са црквом у средишту (црт. 48). Манастиру из XIII века претходила је старија сакрална структура, вероватно из ранохришћанског периода, од које су се само у темељима сачували остаци једнобродне цркве, повезане на западној страни са грађевином у којој се, како изгледа, налазила крстионица.[258] Спољашњи зидови тог најстаријег комплекса нису пронађени, па се само може претпоставити да су некада ограђивали простор са сакралним здањем. Зидови средњовековног манастира, колико се данас зна, нису били утемељени на траси старијих, већ је просторна композиција следила уобичајену схему српских средњовековних манастира. Главни улаз у манастир се налазио на југозападној страни, усмерен ка западном делу цркве. Његову позицију су одредили и топографски услови, јер стрма стеновита падина са западне стране, није омогућавала изградњу улаза тачно у осовини западног прочеља цркве. Средњовековни прилаз Градцу био је са те, југозападне, стране, о чему сведоче остаци старог каменом поплочаног пута. Споредни улаз у манастир био је вероватно на северној страни.[259] Особеност градачког обзиђа чини мала црква посвећена св. Николи, изграђена на југоисточном крају, на заравњеном простору стене, која је била у склопу манастирског обимног зида. Својим положајем, на ивици обзиђа, црквена грађевина је изазвала прекид у огради и дислокацију бедема који се уз њу прислањају на различитим местима уз њене источне и западне зидове (црт. 48). Сматра се да је мали храм, са правоугаоном апсидом, подигнут у време зидања манастира у XIII столећу, а живописан касније, у XIV веку.[260] Био је, како се претпоставља, намењен мајсторима, градитељима главног храма, за које се мисли да су стигли из западних католичких крајева, а касније је претворен у капелу при резиденцији краљице Јелене.[261] Поред прекида зидова на југоисточном делу, особеност обзиђа чини и део јужног појаса грађевина, које су изван континуалног правца јужног зида постављене њему паралелно. Положај тог јужног дела, изван манастирског обзиђа, налаже да се размотри хронологија грађења целине. У том погледу, поузданије податке пружа сама улазна грађевина. Истраживањем спољашњег западног зида на месту где се спаја улаз са обимним зидовима, утврђено је да он није сазидан истовремено са јужним манастирским зидом, већ прислоњен уз претходно изграђено обзиђе.[262] Грађевински дисконтинуитет је потврдила вертикална спојница на месту где се прислањају улазни и оградни зидови (црт. 49). Улазна грађевина је, очигледно, касније додата, али то још не значи да је успостављен грађевински дисконтинуитет морао да значи и две временски различите фазе зидања. Међутим, не треба губити из вида и североисточни угао, где се код цркве Св. Николе спољашњи зидови такође раздвајају. То би уједно биле и две граничне тачке, гледано од запада до истока, дуж јужне трасе ограде, где ти објекти излазе из континуалне линије обимног зида. Још један елемент се мора узети у обзир у оквиру постојећег проблема: јужно, спољашње зидно платно, уз које је прислоњен улаз, и који од тог места представља унутрашњи зид грађевина, стоји у правцу оног дела ограде што се на југоисточном углу прислања уз цркву Св. Николе (црт. 48). На основу свих расположивих података, чини се вероватном претпоставка да је целокупан низ објеката, заједно са улазом, био касније додат старијем озбиђу. У прилог томе иду и различите дебљине поменутих зидова. Јужни, делимично унутрашњи зид манастира, једнаке је дебљине са осталим обзиђем (0,9 до 1,0 m), док су јужни зидови изван те линије знатно дебљи (1,4 до 1,7 m). То би значило да је и мала црква посвећена св. Николи, сазидана у тој другој етапи грађења. Отворено питање свакако представља хронологија тих зидања. Зна се да је у току грађења Богородичине цркве дошло до прекида, из непознатих разлога, као и да је нешто касније изградња настављена, како изгледа са новом групом мајстора.[263] Ако се узме у обзир да су Јелена и Урош, заједно почели да зидају задужбину, као и чињеница да је у њој била за обоје припремљена гробница, може се помишљати да се догађаји око промене њене првобитне намене, који су и

□

[256] Уп. М. Злоковић, *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, ГСНД 15—16 (1936), 61—68; С. Ненадовић, *Заштитни радови у манастиру Градцу*, Музеји 1 (1948), 112—114; исти, *Конзервација манастира Градца*, Музеји 2 (1949), 83—89; Ђ. Бошковић, С. Ненадовић, *Градац*, Београд 1951; С. Ненадовић, *Проблеми конзервације градачке цркве*, ЗЗСК 18 (1967), 27—37; О. М. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982 (где је наведена сва важнија литература). Резултате археолошких радова је саопштила А. Јуришић, *Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989. У припреми је обимна историјско-архитектонска студија на којој ради О. Кандић. Дугујем изузетну захвалност О. Кандић, која ми је ставила на располагање целокупну необјављену документацију са својих дугогодишњих истраживања у Градцу и својим примедбама усмерила мој рад на том проблему.

[257] Уп. О. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982, 10. О гробници вид. А. Јуришић, *Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989, 56 и даље.

[258] О. Кандић, *Градац*, 43; А. Јуришић, *Градац*, 24—27.

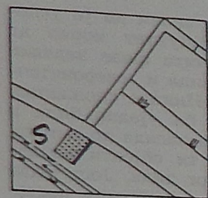
[259] Положај данашњег северозападног улаза је претпостављен на основу трагова спољашњих зидова на том месту и унутрашњој диспозицији насеља. Оригинални трагови средњовековне капије нису пронађени in situ (подаци према О. Кандић, *Манастир Градац, Историја и архитектура* (у припреми).

[260] О. Кандић, *Градац*, 42.

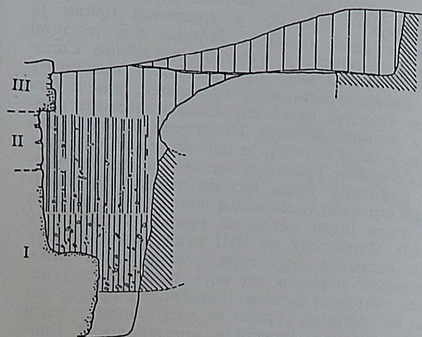
[261] *Исто*, 42.

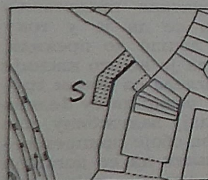
[262] Сондажна истраживања на том месту почета су новембра 1988. године под руководством О. Кандић, уз сарадњу С. Мојсиловић-Поповић и Велибора Катића.

[263] О. Кандић, *Градац*, 26.

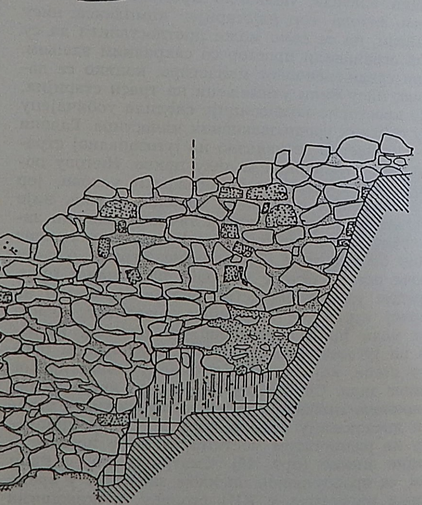

1

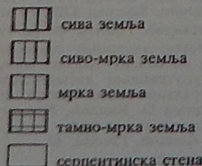

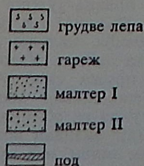

2

0 1 2

49. Градац: сонда код улазне грађевине (1) и сонда испод спољних зидова код трпезарије (2) (по С. Поповић)

изазвали прекид у радовима, могу односити и на градњу уз јужни бедем. То би значило да је црква почела да се зида као ктиторија владарског пара, а око ње су свакако морали бити истовремено грађени заштитни зидови ограде, као што је већ показано на примеру Студенице.[264] У то време није била изграђена црква Св. Николе, већ је ограда без прекида ограничавала означени простор. Тада није била изграђена ни улазна грађевина, па се улазило кроз отвор изведен у јужном зиду. Радови су прекинути. Колико је трајао прекид није могуће закључити. Када се са зидањем наставило, а очигледно стигла и друга група мајстора, за њих је подигнута црквица Св. Николе, која је касније могла да послужи и као капела. Тада су наступиле и неке измене на архитектури цркве, као што је већ примећено, а у то време је проширена и јужна страна манастира. Простор се није могао повећати дуж целе јужне и југозападне стране, јер стрме падине то нису омогућавале. Тој другој фази зидања припада и изградња манастирске трпезарије. Да су се неке мање промене правца пружања обима на том месту одиграле, показују и спољашњи зидови у најнижим зонама. На споју унутрашњег крађег зида трпезарије, супротног зиду са апсидом, и спољашњег оградног зида, у најнижим зонама уочавају се две грађевинске фазе: оној старијој припада зидно платно, чији је правац мало померен ка јужној страни у односу на горњи зид трпезарије, са којим се укршта на том месту (црт. 49). То би могло да значи и промену правца старије ограде на западу, која је била више померена ка унутрашњем простору манастира.[265] Преправке манастирског простора у правцу југа налагале су и преараду бившег спољашњег зида, који је постао унутрашњи зид низа грађевина, па је морао да добије прозорске отворе и врата, преградне зидове, а испред грађевина највероватније трем, о чему ће бити речи касније.[266]

У свом коначном облику, крајем XIII столећа, манастир Градац није био изграђен као тврђава. Улазна грађевина на југозападној страни, правоугаоне основе, вероватно је имала спрат изнад пролаза. Да ли је била замишљена као улазна кула, нема података. Да је поуздано морала имати спрат, говори и потребна висина ограде, уз коју су се низале спратне грађевине. Оне су имале сигурно један спрат, а сумња се да су на неким деловима биле и више.[267] Улазна грађевина свакако није имала одбрамбену улогу, јер ни грађевински склоп ни положај у простору то не обезбеђују (црт. 48). Према паралелним решењима која се срећу у улазним манастирским просторијама у средњовековној Србији (Ђурђеви ступови, Студеница, Дечани, Бањска), у Градцу је пролаз сигурно био засвођен, а отвори ка спољашњем простору и цркви — врата — лучно су се завршавали. Није познато да ли је улаз био живописан; трагови нису нађени, али је такође вероватна претпоставка да је, као и на другим местима, у складу са схватањем улазних простора у сакралне целине, имао живопис, а на спрату можда и капелу. Да ли је улазна грађевина била кула-звоник, остаје само претпоставка. На основу делова сачуваних манастирских грађевина није могуће препознати простор који је могао да прихвати такву намену. Недовољно сачувани зидови једне скоро квадратне зграде, која се налазила на северозападној страни, нису пружили поуздане податке за датовање, тако да време њеног грађења остаје отворено. Ако би се показало да је припадала средњовековном раздобљу Градца, може се помишљати да је можда била кула-звоник.[268]

Сигурнију заштиту и уточиште монасима Градца пружало је омање утврђење, које се налазило на врху стеновите падине са западне стране комплекса. Утврђење је данас познато под именом Петров Крш.[269] Има неких индиција да су његови зидови били спојени са манастирским зидовима на западној страни.[270] Утврђење археолошки није испитано, али према могућим грађевинским везама са манастиром, верује се да може бити са њим истовремено.[271] Не улазећи у прецизну хронологију утврђења, његова просторна позиција, правци пружања зидова ка манастиру и величина указују да је могло бити коришћено заједно са манастиром.[272] На падини испод утврђења, у правцу манастира, налазила се пећинска црква, вероватно једна од испосница-ћелија манастира Градца.[273]

Епископски манастир Св. Ахилија у Ариљу обновио је краљ Драгутин око 1283, а црква је живописана 1296. године.[274] Српског епископа на том месту поставио је још Сава Немањић[275], а археолошка истраживања су показала да је простор био у култне сврхе коришћен у ранохришћанско доба, а можда и пре тога.[276] Иако је реч

□

[264] У поглављу о Студеници објашњено је да је морало најпре бити утемељено обзиђе, а затим изграђена црква. Да је прво сазидана црква, не би постојале техничке могућности да се из њеног центра и истовремено средишта насеља, обележи круг по чијем су обиму изграђени спољашњи манастирски зидови.

[265] Сондажна истраживања на месту где се ограда спаја са трпезаријом на јужној страни, извршена су истовремено са сондирањем улазне грађевине новембра 1988. године. Вид. нап. 262.

[266] Вид. поглавље „Архитектура манастирских грађевина“.

[267] Према истраживању О. Кандић, *Манастир Градац, архитектура и историја* (у припреми за штампу).

[268] *Исто.*

[269] А. Јуришић, *Градац*, 8.

[270] *Исто*, 8.

[271] *Исто*, 8—9.

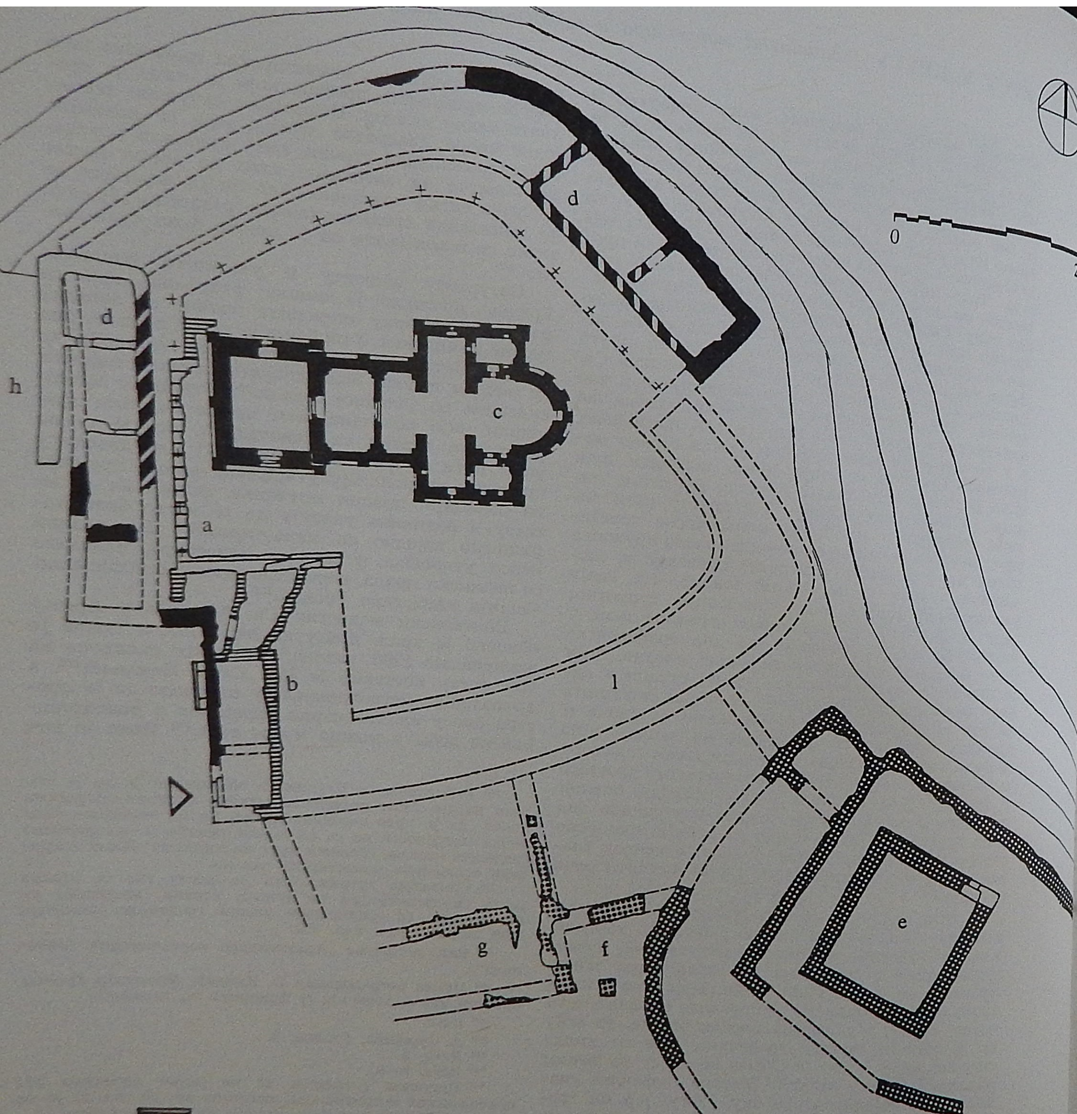
[272] Постанак утврђења се не може одредити без археолошких истраживања, поготово ако се зна да је на простору Градца постојала старија сакрална целина.

[273] А. Јуришић, *Градац*, 19—21.

[274] Годину обнове цркве је предложила М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, Саопштења XIV (1982), 38—40. На истом месту се наводи и година живописања, према натпису у прстену кубета, *нав. дело*, 38.

[275] М. Јанковић, *Епископије српске цркве 1200. године*, Свети Сава, Београд 1979, 73—84; иста, Сава Немањић — *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 17—33.

[276] Уп. М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, 25—38; Иста, *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд 1982, 5; Ч. Јордовић, М. Цуњак, *Некропола цркве св. Ахилија у Ариљу и откривени покретни налази*, Саопштења XIV (1982), 231—242; М. Цуњак, *Св. Ахилије у Ариљу, Сондажна ископавања*, АП 20 (1978), 141—142; исти, *Св. Ахилије, Ариље*, АП 22 (1981), 12—125.

50. План манастира Ариља, XIII век (по М. Чанак-Медић)

a. најстарија култна грађевина
b. зидови из друге етапе градње
c. манастир, XIII век
d. каснија обнова по траси из XIII века
e. XIV век
f позносредњовековне обнове
g. постсредњовековни период
h. претпостављени правци, XIII век (по С. Поповић)

о епископском седишту, откривена просторна диспозиција насеља показује да је организовано као и други средњовековни манастири у том раздобљу. Просторни положај Ариља разликује се од уобичајених места на којима су грађени манастири у средњовековној Србији. Утемељен је на високој заравни, уоквиреној околним брдима, изнад речних долина Моравице и Рзава, на простору који по топографским особинама одговара паганским светилиштима или неким рановизантијским сакралним целинама.[277] Обновљена црква се нашла у средишту ограђеног простора, уз чије су зидове по ободу подигнуте неопходне грађевине (црт. 50).[287] На средњовековни просторни план манастира делимично је утицала старија сакрална целина изграђена на том простору. Неки старији зидови искоришћени су у време зидања у средњем веку, али они нису одредили ново просторно решење. Целина је ограђена каменим зидовима, који су ограничили у основи неправилан, али ипак кружан простор, у чијем су се језгру нашли и делови те старије грађевинске целине. Старија схема светилишта, различитог архитектонског плана — ортогоналне схеме — није битније утицала да се над њом успостави аутохтони просторни модел. Епископском манастиру је касније, у XIV столећу, додата још једна засебна целина на југоисточној страни, која је, како изгледа, имала одбрамбену намену.[279] Обзиђе епископског манастира из XIII столећа, није у целини могло бити идентификовано на јужном делу, јер су археолошка истраживања онемогућена постојањем савремених манастирских објеката.[280] Такво стање свакако отежава препознавање првобитног просторног решења. На основу утврђених праваца пружања манастирских зидова могуће је размотрити његов обим у XIII столећу.

Невелика зараван на којој је обновљен епископски манастир крајем XIII столећа, од које су се на западној, северној и источној страни спуштале стрме падине, одређивала је и могући обим простирања монашког насеља у тим правцима. Обимни зидови су утемељени по ободу платформе, а улаз је постављен на југозападном углу, где је приступ манастиру био топографски најповољнији. Зидови старије сакралне структуре, коришћени на западу и северу, служили су за осигурање платоа на којем је утемељена црква, али и као ослонци нових средњовековних грађевина — улазних делова и можда трема испред западне грађевине (црт. 50). Градитељи су у средњем веку морали усклађивати нова здања са условима локације, што се запажа по степенастом усецању терена при темељењу објеката, а такође се осликава и на манастирској огради, чија се континуална линија није могла у целини извести, већ се она степенасто повлачи, ка језгру на југозападној и на источној страни. Положај обимних зидова на јужној граници није познат. Сачувани грађевински трагови показују да је простор касније био проширен у том правцу додавањем засебне јединице, која је оградила масивно здање, четвороугаоне правилне основе, по плану слично средњовековним кулама — пирговима.[281] Обимни спољни зидови уоквирују пирг и својом диспозицијом на терену јасно говоре да су у ту сврху и били подигнути. Они нису могли представљати манастирску ограду са јужне стране, већ су вероватно накнадно били с њом повезани. Трагови зидова који су повезивали те две просторне јединице откривени су на јужној страни, у близини првог обимног зида пирга (црт. 50). У реконструкцији првобитне трасе манастирске ограде са јужне стране не помаже много ни улазна грађевина, која је делом изграђена на остацима старије античке структуре (источна страна), уз коју се нису јасно очували правци средњовековног зида. У манастир се није улазило у правцу подужне осовине улазне грађевине, већ бочно, са западне стране. На источном углу јужног зида тог здања распознају се трагови који говоре да се неки зид налазио у продужетку објекта. Фрагментарни налаз зида на том месту, на основу слабе очуваности градива, не пружа сигуран податак на основу кога би се могло тврдити да је ограда манастира у време оснивања, у XIII веку, ишла том трасом ка југу. Ти остаци се могу двојако тумачити: или су припадали старијој градњи, па се не може знати да ли су и касније коришћени, или су пак делови млађе конструкције, која је настала у време спајања пирга са манастиром. Крајњу југоисточну границу пружања средњовековних спољашњих зидова, одређује посредно спољни обимни зид пирга, јер се на том месту налази његов угао, који недвосмислено говори да је ограђивао простор према пиргу, а не према цркви. То би значило да ограду манастира из XIII века треба тражити на простору северозападно од спољашњег утврђења пирга, ближе црквеном здању, а такође показује да је целина уз пирг у време оснивања морала бити физички одвојена од манастира. Изнете околности упућују да се првобитна ограда налазила на простору између улазног дела и касније сазиданог одбрамбеног постројења на југу. Ако се поново размотри већ поменути спој зидова на југоисточном углу улазне грађевине, са нејасним правцима пружања зидова, и стави у однос са касније изграђеним просторима на југу, појављује се могућност да је јужна ограда манастира могла да се налази у продужетку улазне грађевине, идући ка истоку, што би значило да се манастирска ограда са те стране могла наслањати на сам угао јужног, попречног зида улазног објекта. На претпостављеном месту споја ограде са улазном грађевином, распознају се трагови који су можда припадали

□

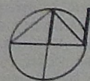
[277] Уп. М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, 28.

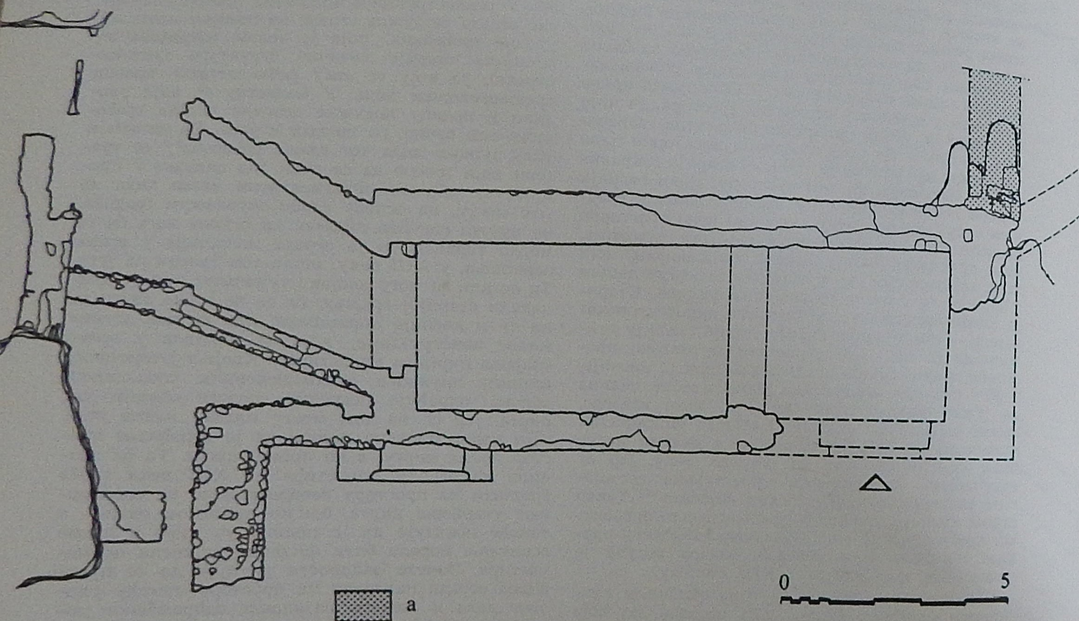
[278] Ситуациони план манастира Ариља, са свим подацима са истраживања, дала ми је М. Чанак-Медић, на чему јој захваљујем.

[279] М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, 47.

[280] Истраживања на том простору биће могућа после завршетка радова на обнови и уређењу средњовековног комплекса, који су у току под руководством М. Чанак-Медић.

[281] О значењу речи „кула" у средњем веку вид. J. Kalić, *Was verstand man in den mittelalterichen serbischen Städten „Kula"*, Balcanoslavica 7 (1978), 15—24.

51. *Детаљ археолошке основе улазне грађевине у Ариљу*
а. претпостављени спој јужне ограде и улаза
(по С. Поповић)

јужном обимном зиду (црт. 51). У том случају, ограда на југу би ту почињала код улаза и кружно омеђивала насеље на југу, спајајући се на источној страни степенасто са откривеним делом источног зида (црт. 50). Такав просторни план је епископски манастир имао крајем XIII столећа, када је на западу, испред цркве додата простpана припрата, у коју се улазило кроз јужна и северна врата, јер скучен простор на западу није омогућавао да се улаз отвори на тој страни.[282] Касније, у XIV столећу, изграђен је пирг са својим обзиђем, и вероватно убрзо по завршетку новим зидовима повезан са манастиром. Трагови тих конструкција се распознају на јужном делу простора, између улаза и одбрамбеног пирга. Свакако у време када су простори повезани у целину, морао је бити изграђен пролаз на јужном обзиђу манастира у правцу одбрамбене целине на југу. На западној страни, на месту где се ограда степенасто спаја са улазном грађевином, сачувани трагови зидова не показују тачно, већ само наговештавају, како је могао првобитно изгледати тај спој. Затечени фрагменти се међусобно могу повезати на два начина: спајањем расположивих зидова тако да обликују два угаона завршетка са спољашње стране, или њиховим повезивањем у целину, где би се западна грађевина продужавала ка југу и, под правим углом, краћим својим зидом спајала са улазним објектом (црт. 50). Археолошким истраживањима нису установљени трагови зидова на том месту, јер су у целини уништени осипањем падине са те стране, као и изградњом комуникације која је у новије време постављена тангенцијално уз манастирски комплекс.[283] Према расположивим траговима зидова, вероватнијим се чини оно решење код кога се на западној страни целокупном дужином протезао објекат, који је под углом спојен са улазним комплексом. Главни приступ манастиру је био на југозападном углу, као што је већ раније напоменуто. Споредан улаз није сачуван, али се са вероватноћом може претпоставити да се налазио на јужној огради, пошто природни услови терена нису омогућавали приступ са других страна. Тај споредни улаз на јужној страни вероватно је остао у употреби и онда када су се спољни зидови манастира спојили са новоизграђеном целином на југу. Улазна грађевина је имала издужену правоугаону основу, подељену преградним зидом у две просторије, од којих је она ближе улазу

имала готово квадратну основу. Чини се разложном претпоставка на основу које се мисли да је тај мањи простор био наткривен, док се следећа просторија тумачи као непокривено унутрашње двориште, у чијем се наставку налазио поново наткривен простор.[284] У том случају, просторија у коју се улазило имала је сигурно спрат, а то је условљавало и знатно виши унутрашњи ниво терена на којем се налазила црква. Намена тог простора остаје непозната. Не може се утврдити да ли је у XIII столећу кула-звоник била изнад улаза, или се налазила на неком другом месту — можда на југозападном углу, наспрам цркве, у оквиру западне грађевине.

Изложени просторни концепт средњовековног епископског манастира показује да он првобитно није имао одбрамбене објекте. Њих је добио касније, у XIV столећу. Пирг епископског седишта је свакако пружао заштиту у случају опасности, али исто тако су се на његовом врху могла налазити звона. Једна белешка из XIX века казује да је из рушевина те куле, 1846. године, приликом изградње школе, која је делимично захватила и зидове средњовековне грађевине, извађено парче звона.[285] Пошто се зна да је манастир запустео у петој деценији XV столећа и да је поново обновљен у XVII веку[286], има основа претпоставка да звона не би могла бити постављена у XVII столећу, у доба турске управе, када је било забрањено њихово коришћење.[287] Ако је податак о проналаску фрагмента звона веродостојан, може се само повезати са средњовековним животом манастира, па према томе и са једном од могућих намена пирга. О архитектури те грађевине готово да нема података. Осим сачуване основе и улаза, који се налазио на источном зиду, не постоје никакви трагови горњих конструкција. Делимично сачувани зидови до почетка XIX века разрушени су изградњом школе на том месту. Простори које су обликовали обимни зидови, такође се нису сачували у довољној висини која би омогућила тумачење архитектуре. Улаз у целину се можда налазио на западној страни. На основу хоризонталног плана и праваца пружања зидова може се помишљати да ти простори нису били наткривени у целини, већ да су се на неким деловима налазили мањи покривени простори. Свакако на источном делу, у првом дворишту испред пирга, налазила се једна четвороугаона грађевина. Целокупно покривање простора би захтевало и посебно решење осветљења, које се једино могло обезбедити отварањем прозора на северозападном зиду, што би такође било отежано у склопу укупног манастирског обзиђа, јер се са те стране налазио јужни обимни зид манастира. Такође постоји могућност да су и уз спољне зидове пирга и унутрашњег зида дворишта делимично били наткривени простори. У вертикалном плану, целина се степенасто дизала. Спољашње двориште је било најниже — на нивелети околног тла — затим унутрашње двориште, у којем је терен био знатно виши и у које се улазило вероватно са западне стране. У том унутрашњем дворишту, била је изграђена четвороугаона грађевина — пирг. Постоје такође неке индиције да се и уз пирг, са југоисточне стране, налазио неки објекат, или да се зид грађевине настављао у том правцу. Можда је првобитно целокупна грађевина била дужа, а само на једном њеном крају налазио се пирг. Такође није извесно колико су се зидови протезали у правцу југа, пошто сачуване трасе откривених зидова отварају такву могућност. О том делу насеља и његовој архитектури свакако се не може поузданије говорити без даљих археолошких истраживања.

Сасвим је извесно да у просторном распореду обзиђа епископског манастира Св. Ахилија постоје две главне средњовековне етапе. Прва припада крају XIII и самом почетку XIV столећа, када целина није била замишљена као утврђење, и друга средини XIV столећа, кад је образована утврђена целина са њене јужне стране.

У XIII столећу изграђени су још неки монашки центри, од којих је свакако било значајно подизање, на жичком властелинству, Св. апостола у Пећи, још у доба архиепископа Саве. Зидање храма је изгледа било завршено до средине XIII столећа.[288] Данас није познато како је изгледао жички метох са црквом Св. апостола у XIII веку. Ограниченим археолошким истраживањима у Пећкој патријаршији[289], у непосредној околини цркве, откривене су грађевине из XIV столећа и млађег раздобља, а изван манастирске ограде, на стрмој планинској падини са северне стране, истражени су остаци овећег утврђења, које је у XIV столећу бранило манастир у подножју. По

□

[282] О датовању припрате вид. М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, 38 и даље.

[283] Манастир Ариље се налази у средишту савременог насеља; средњовековни манастир се западном страном наслања на једну од главних градских улица.

[284] М. Чанак-Медић, *Ариље*, 50—51.

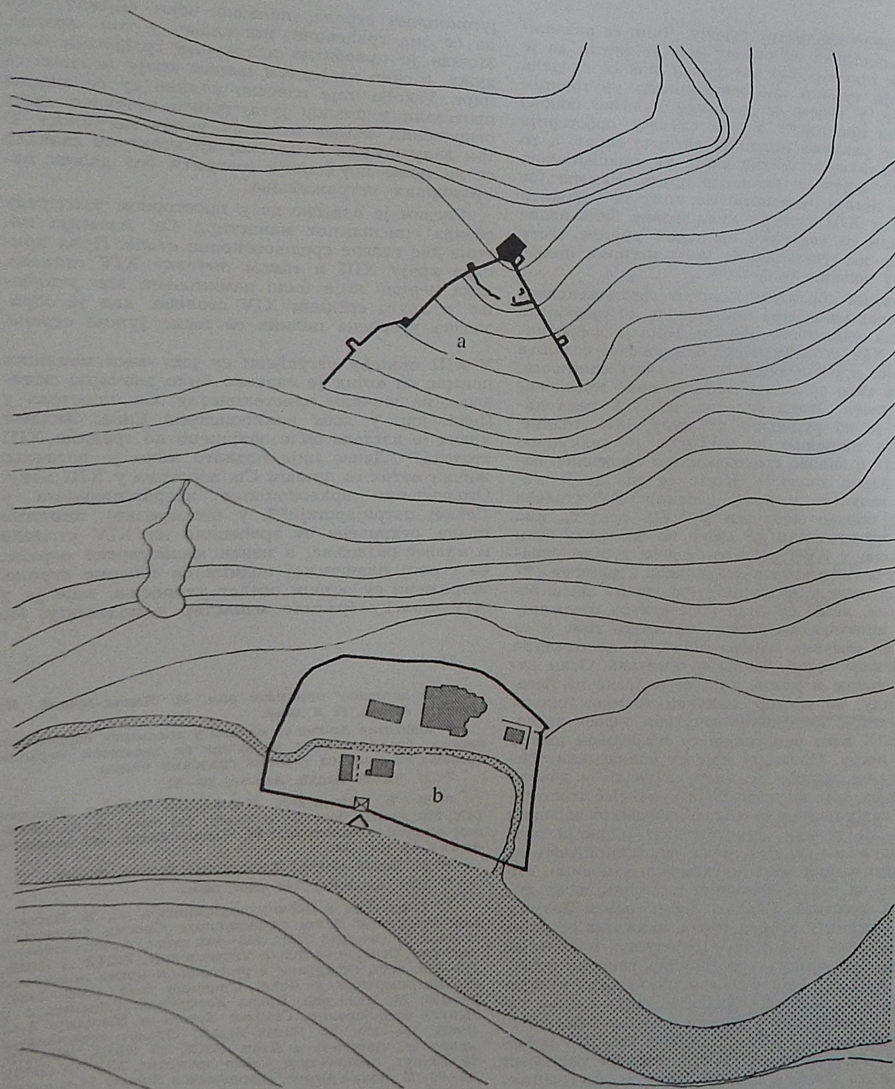
[285] М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 588, наводи белешку о звону; тај податак, са посебним освртом, коментарише М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, 48, нап. 92.

[286] М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, 47—48.

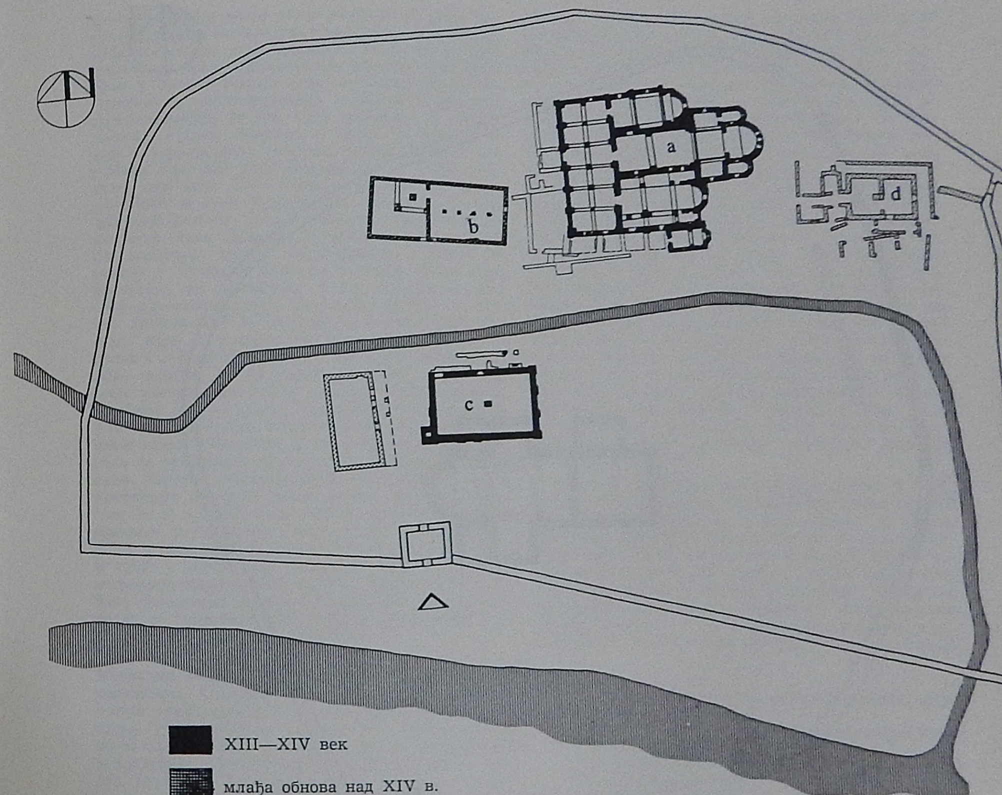
[287] Вид. напомену 149 овог рада.

[288] О црквама у Пећкој патријаршији уп. Ђ. Бошковић, *Осигурање Пећке патријаршије*, Српски књижевни гласник 34 (Београд 1931), 438—443; исти, *Архитектонски извештај, Осигурање Пећке патријаршије*, ГСНД 11 (1932), 212—215; исти, *Осигурање и рестаурација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи*, Старинар 8—9 (1933—1934), 90—165; М. Ивановић, *Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији*, Старине Косова и Метохије 2—3 (1963), 133—156; М. Чанак-Медић, *Прилог проучавању цркве св. Апостола у Пећи*, ЗЗСК 15 (1964), 165—172; М. Шупут, *Архитектура Пећке припрате*, ЗЛУ 13 (1977), 45—69; М. Чанак-Медић, *Архиепископ Данило II и архитектура Пећке патријаршије*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 295—310; В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990.

[289] Р. Финдрик, *Истраживачки и конзерваторски радови манастирског комплекса Пећке патријаршије*, 1964, 1965. и 1966, Старине Косова и Метохије 6—7 (1972—1973), 175—190; исти, *О пројекту за уређење манастирског комплекса Пећке патријаршије*, Истраживања, идеје, радови, ЗЗСК 24 (1974), 43—57; исти, *Утврђења манастира Пећке патријаршије*, Зборник посветен на Бошко Бабик, Прилеп 1986, 231—236.

52. *План Пећке патријаршије са утврђењем у XIV веку* (документација по Р. Финдрику; хронологија по С. Поповић)
a. утврђење из прве половине XIV века, обновљено крајем XIV века
b. манастир

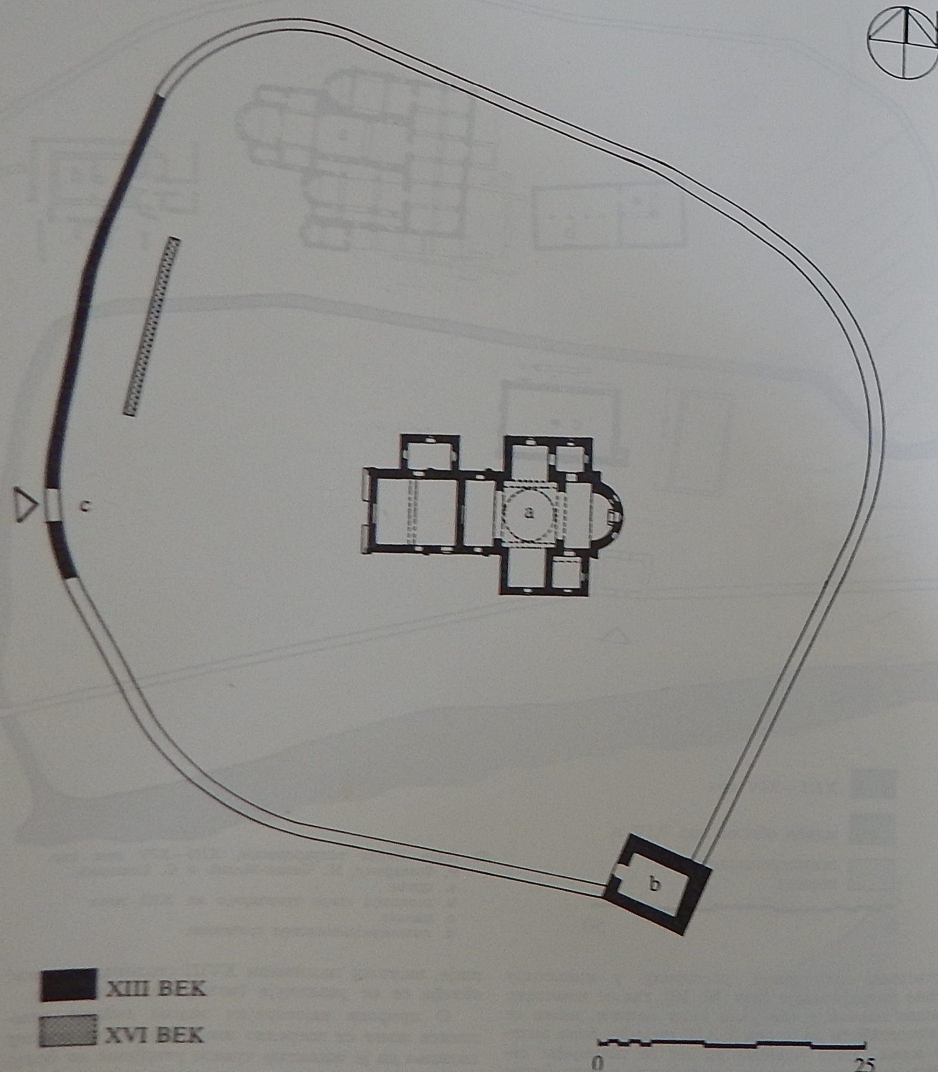

53. *План Пећке патријаршије, XIII—XIV век* (по Р. Финдрику, М. Чанак-Медић и С. Поповић)
a. цркве
b. позиција старе трпезарије из XIII века
c. палата
d. позносредњовековне грађевине

данашњем просторном распореду у манастиру Пећке патријаршије (црт. 52, 53), где се комплекс цркава налази у северном делу целине, може се претпоставити да је она у XIII столећу била знатно мања. Није извесно да ли се постојећи северни зидови манастира, обнављани у току бурне историје тог подручја, налазе на првобитном положају средњовековних или су у млађем периоду мењали правац. Манастир се очигледно ширио ка јужној страни, према реци. Такво стање можда наговештава да је и северна граница на првобитној траси, јер очигледно стрме падине нису биле погодне за ширење манастира у том правцу. На ликовној представи Пећке патријаршије, насталој половином XVIII столећа, положај обзиђа се не разликује битније од данашњег.

О природи најстаријих зидова пећког комплекса може се посредно закључивати на основу сазнања да је манастир чувало утврђење на брду, па је стога извесно да нису имали војно-одбрамбени карактер. Постоје наговештаји да је монасима у XIII столећу уточиште пружала кула са омањим утврђењем на врху (црт. 52), јер се претпоставља да је тај највиши појас утврђења већ тада био изграђен.

Архитектонске карактеристике тврђаве показују да је прво изграђена кула на врху, са ма-

94. *План манастира Мораче, XIII век (по М. Ковачевићу)*
a. црква
b. кула (по С. Петковићу)
c. позиција оригиналног средњовековног улаза

дим ограђеним простором на падини. Пошто се остали део утврђења датује у XIV столеће, као и поправка куле, мисли се да је ово претходно утврђење морало настати истовремено са зидањем Св. апостола.[290] Један податак из живота краља Милутина, у време сукоба са бугарским кнезом Шишманом, који бележи Данило II, показује да је Шишман продро у Хвосно, *„и када*

су хтели ући у место звано Ждрело, да узму тамошње велико наследство цркве дома Спасова, тј. архиепископије, нису могли".[291] Вест пружа два податка: у време Шишмановог продора (1291) дубоко у српске земље, када се мисли да је настрадала и архиепископија у Жичи[292], ризница архиепископије је већ била склоњена у област Хвосна, у град Ждрело. С друге стране, иста вест казује да мало утврђење изнад Св. апостола у Пећи или није било опремљено да брани ризницу, или тада, 1291. године, још није ни постојало, него је град Ждрело био уточиште не само црквеној ризници него и монасима манастира Св. апостола. Град Ждрело се налазио недалеко од Св. апостола, будуће патријаршије у Пећи, на уласку у Руговску клисуру на левој обали реке Бистрице, на данашњем месту Дуаринама, где стоје рушевине града, испосница, гробља и других грађевина.[293] Исти град се помиње 1324. године, када је у њему написан један Апостол у време Стефана Дечанског.[294] Наведени подаци такође сведоче да су утврђења Пећке патријаршије настала тек у XIV столећу. Склони смо да верујемо да је у време Данилових радова у Пећи, у почетку XIV века, било изграђено то прво утврђење изнад манастира, а да се проширило и спојило са монашким насељем тек крајем XIV столећа. Таквом датовању ишла би у прилог и архитектура из друге фазе главне куле на врху. Она је у другој етапи обнове добила закошена ојачања у подножју, која су по типу иста са оним у подножју куле кнеза Лазара у Крушевцу и куле у манастиру Раваници које су сигурно изграђене крајем XIV столећа. Према томе, тврђава манастира потоње патријаршије у Пећи настала је почетком XIV века, а проширена је и ојачана крајем истог столећа.

Манастир Морача, посвећен Успењу Богородице, задужбина Стефана сина Вукановог и Немањиног унука, основана је 1251—1252. године, како стоји у ктиторском натпису.[295] Средњовековни обим манастира није познат, јер су археолошка истраживања на том простору тек започела (црт. 54). Манастир је утемељен на заравни, високо изнад реке Мораче, усеченој у стрме планинске литице. Према топографији терена, опсег средњовековног манастира није се могао знатно разликовати од данашњег. Најновијим археолошким истраживањима још није у целини установљено шта је припадало средњовековном градитељству међу сачуваним грађевинама што се налазе на западној и северној страни.[296] Утврђено је да су делови млађих зграда на тој траси подигнути над средњовековним обимним зидовима. Такође је откривен и положај првобитног улаза у манастир на западној страни, наспрам западног улаза у цркву. Улазна грађевина још није откривена у целини, па за сада није позната и њена архитектура. У новије време, оправдано се посумњало да је мала црква Св. Николе, која се налази на југоисточном делу, некада била *„главна кула у склопу одбрамбених зидова око манастира"*.[297] Архитектура те грађевине јасно указује да је касније претворена у цркву и да је првобитно заиста могла бити кула. Њена основа је квадратна, дужине странице 7,30 m и дебљине зидова 1,26 m, оријентисана је од североистока ка југозападу.[298] Грађевина нема апсиду, а засвођена је полуобличастим сводом. Такође је познато да живопис на њеним зидовима потиче из XVII столећа, из 1639. године, када је и обновљена њена архитектура.[299] Црква Св. Николе — кула — налази се са јужне стране манастирске цркве, на ободу комплекса, па није искључено да некада није била кула средњовековног манастира. Неки, до сада неидентификовани, трагови зидова уз цркву Св. Николе[300] могу потицати из старијег раздобља средњег века, а може се помишљати да су припадали некадашњим обимним зидовима, који су морали постојати у XIII столећу. Кула је, вероватно, била подигнута да послужи као сигурно прибежиште у случају потребе. Њено грађење би се у том случају могло повезати са вестима из летописа да је краљ Милутин у XIV столећу обнављао манастир Морачу.[301] Недалеко од манастира налази се град Морачник, који се помиње средином XV века. Његово оснивање је морало претходити том времену.[302] Може се само претпоставити да је у њему, у касном средњем веку, или мало раније, налазило уточиште братство манастира Мораче.

Ктитор манастира Давидовице грађеног 1281. године, био је монах Давид, некадашњи жупан Дмитар, син Вуканов и брат кнеза Стефана, оснивача Мораче.[303] Манастир се налази у долини реке Лима, на равном простору, поред потока који протиче са северне стране манастира. Место на којем је манастир саграђен уоквирено је стрмим планинским падинама. Истраживања на том простору су углавном била посвећена архитектури манастирске цркве[304], док је архео-

□

[290] Р. Финдрик, *Утврђења манастира Пећке патријаршије*, 232.

[291] Данило, *Животи краљева и архиепископа српских* (пр. Л. Мирковић), 88.

[292] Ђ. Максимовић, у *Историја српског народа I*, 442.

[293] В. Јовановић, *Косовски градови и дворци XI—XV век*, Задужбине Косова, Београд 1987, 373.

[294] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 24—26, бр. 54 и 55.

[295] Исто, 7, бр. 17.

[296] М. Ковачевић, у *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд—Улцињ 1975, 117, наводи да су можда из средњег века само неки делови данашње манастирске трпезарије и кухиње на западној страни. Археолошка истраживања у манастиру Морачи недавно је започела екипа Републичког завода за заштиту споменика културе Црне Горе из Цетиња. Прелиминарним сондажним ископавањима откривени су средњовековни зидови испод каснијих објеката на западној страни.

[297] С. Петковић, *Морача*, Београд, 1986, 77

[298] Исто, 77 и сл. 23.

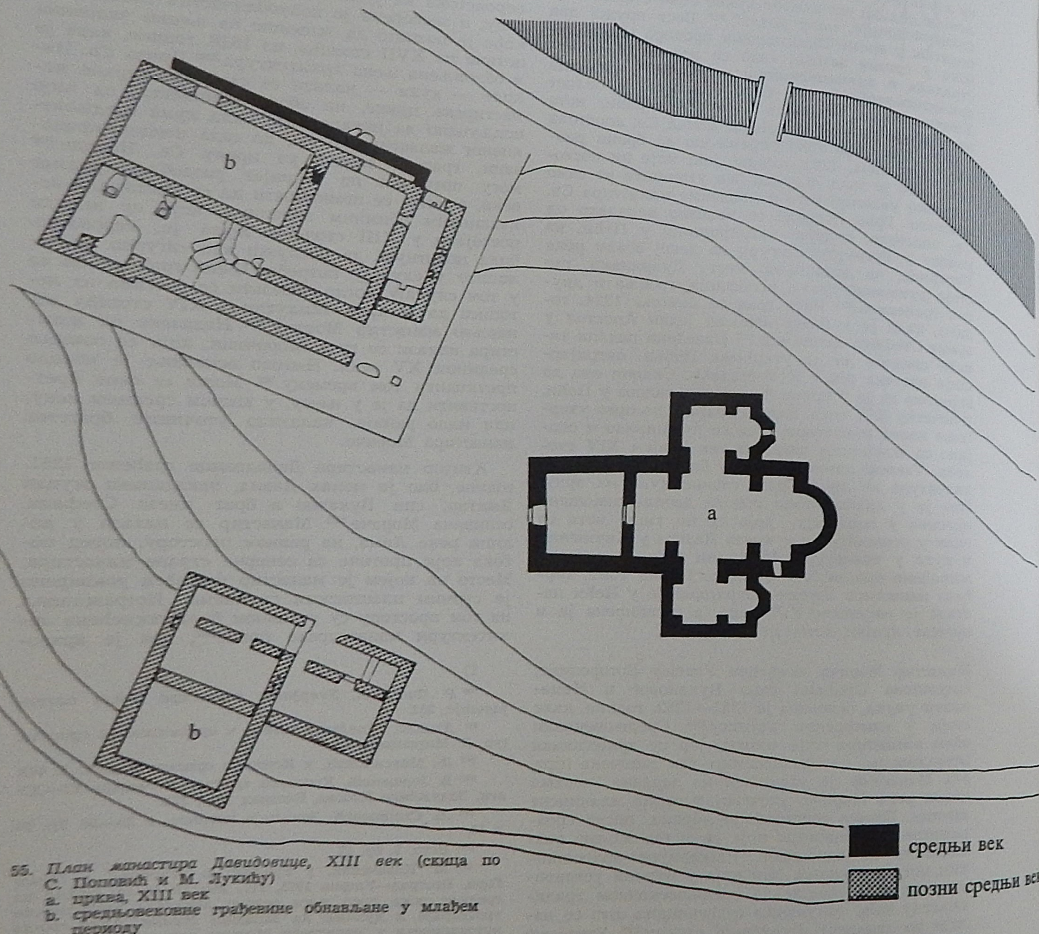
[299] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 339, бр. 1324.

[300] На те зидове ми је скренула пажњу М. Чанак-Медић, на чему јој захваљујем.

[301] Податак о обнови Мораче у Милутиново време потиче из Троношког родослова из XVIII века, уп. *Србскій лѣтописецъ* (пр. J. Шафарик), Гласник ДСС 5 (1853) 80.

[302] М. Ковачевић, у *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд—Улцињ 1975, 117.

[303] P. J. Šafarik, *Pámatky*, 80.

55. *План манастира Давидовице, XIII век* (скица по С. Поповић и М. Лукићу)
a. црква, XIII век
b. средњовековне грађевине обнављане у млађем периоду

лошко ископавање манастира тек недавно започело.[305] На простору јужно и западно од цркве откривени су остаци две веће грађевине, које по архитектонским особеностима припадају млађем раздобљу манастира.[306] На то указују и старији темељи откривени на северној страни, испред веће западне грађевине (црт. 55).[307] На целокупном простору још нису откривени некадашњи обимни зидови, који су ограђивали средњовековни манастир. Може се само наслутити, из природе терена и распореда млађих објеката, да се улаз у манастир налазио негде на западној страни.[308] Првобитни просторни план монашког насеља није познат. Природа терена је налагала и обим простирања, па се може претпоставити да се није могао ширити према југу. На тој јужној страни је стрма падина у коју је степенасто усечен један од млађих објеката. Ни северна страна није спорна, јер је одређена речним током. Остаје отворено питање колико се манастир простирао у правцу истока и запада и како су његова архитектура и обзиђе изгледали у XIII столећу.

• • •

Разматрањем манастирског утврђења у XIII столећу, на примерима најзначајнијих задужбина,

које су битније археолошки осветљене, свакако није исцрпен укупан обим средњовековне градње XIII века. Независно од мањих целина, које су грађене истовремено са великим манастирима, битне карактеристике градитељства, које се могу сматрати одредницом архитектонско-просторног типа епохе, пружају велике краљевске задужбине. Како је показано, манастири су у XIII веку били ограђени каменим зидовима, без кула, па нису били активни одбрамбени објекти. Осим улазних простора, који су код неких били обликовани слично кулама, неке целине, као Сопоћани, нису ни имале посебно издвојену грађевину на том месту. Обимни зидови су свакако пружали елементарну заштиту и сигурност у време мира. У доба ратних сукоба, монашка насеља нису одолевала непријатељима, о чему сведоче паљења и пљачкања манастира Жиче, Св. Петра у Бијелом Пољу, Милешеве и других. Зато се о манастирима XIII века може говорити као о зидовима обезбеђеним целинама, али се не могу сматрати тврђавама способним за самоодбрану. Манастири су вероватно и у том раздобљу, као у претходном, имали цивилне чуваре у доба мира. У ратна времена, с обзиром да су се налазили у средишњим областима државе, монаси су морали да потраже уточиште изван манастирских зидова. Данас се тешко може закључивати о распрострањању утврђења у српским земљама XIII века, јер истраживања тих целина, на жалост, не теку паралелно, или су ограничена на мале области, о чему је већ било речи. Идентификација тврђава, које су се налазиле у близини неких манастира у XIII столећу (Милешевац, Петров Крш, Морачник), може да пружи потпору претпоставци да су оне пружале уточиште монашком свету. Исто тако, до сада неидентификована утврђења на простору око Жиче, или Ариља, нуде негативне закључке. То не значи да су ти манастири били тврђаве (о томе сведочи епископски манастир у Ариљу у XIII веку). Ако се сведу сви познати подаци на основу којих можемо доносити судове, не сме се мимоићи чињеница да владари, ктитори великих манастира у XIII столећу у српским земљама, нису ни сматрали да манастир треба градити као тврђаву. Можда су непријатељски продори у другој половини и крајем XIII столећа, када су попаљени неки значајни манастири, утицали да се већ у следећој епохи размишља о њиховој сигурнијој заштити. Манастири Бањска, Дечани, Св. Арханђели, Патријаршија у Пећи, изграђени или обновљени у XIV столећу, указују на такву могућност.

Манасширско ушврђење у XIV веку

Манастир Св. Стефана у Бањској обновио је краљ Милутин почетком XIV столећа, између 1313. и 1315. године.[309] Оснивачку повељу манастира потписали су краљ Милутин и Драгутин пре 1316. године.[310] Милутин је тада одредио да ће му тело почивати у манастирској цркви Св. Стефана. Када је обновио манастир и одредио себи гробницу, укинуо је некадашњи епископски центар[311], који се налазио при старијој цркви Св. Стефана, а успостављена је игуманија, како се изричито наводи у оснивачком документу.[312] Из истог извора се види да је манастир добио пространо властелинство, са житељима разних обавеза, али и са зидарским селима и обавезама становништва да граде манастирске грађевине, палате и трпезарију.[313] О зидању самог манастира, његове цркве и грађевина, говори архиепископ Данило, који је присуствовао грађењу и чувао Милутинова добра за време сукоба са братом. Тако се наводи да су поред цркве сазидане трпезарија и царске палате.[314] Друге грађевине нису набројане.

Проучавања манастирске цркве Св. Стефана у Бањској одавно трају[315], а тек су недавно започела систематска археолошка истраживања целине.[316] Нека ранија прелиминарна истраживања наговестила су да је Бањска утемељена на простору где се налазила нека старија, антична структура, чији су трагови откривени на јужној страни комплекса.[317] О траговима тих старијих □

304 О манастирској цркви су писали: А. Дероко, *На светим водама Лима*, ГСНД 11 (1932) 131; М. Ђоровић, *Црква у Бродареву*, Старинар 7 (1932) 77—80; Ј. Нешковић, *Црква манастира Давидовице на Лиму*, Саопштења 4 (1961) 89—112; М. Чанак-Медић, *Да ли је Давидовица изгледала као гробне цркве Немањића*, Саопштења 13 (1981) 67—75.

305 М. Ђоровић-Љубинковић, *Археолошка ископавања у Давидовици*, Саопштења 4 (1961) 113—123.

306 О тим грађевинама вид. у поглављу „Архитектура манастирских грађевина".

307 Најновијим археолошким истраживањима је утврђен старији културни хоризонт на том месту.

308 Данас се манастиру прилази низ стрму падину, преко реке са северне стране.

309 Година обнове Бањске одређена је на основу казивања Данила II у „Животу краља Милутина", где наводи да су за градњу дали пристанак краљ Милутин, његов брат Драгутин и краљица Јелена, што значи да је са грађењем почело после измирења браће око 1313. На истом месту се наводи да црква још није била завршена 1314, када је краљица Јелена умрла. Уп. Данило, *Живоши краљева и архиепископа српских* (ур. Ђ. Даничић), 149—151; исто (ур. Л. Мирковић), 113—114.

310 Повељу је издао Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 1—11.

311 М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 44—46.

312 Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 2.

313 О властелинству манастира Бањске вид. Г. Шкриванић, *Властелинство св. Стефана у Бањској*, ИЧ 6 (1956) 177—200; о обавези зидања вид. Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 6.

314 Данило, *Живоши краљева и архиепископа српских* (ур. Ђ. Даничић), 151.

315 Важнији радови који се односе на цркву манастира Бањске: Ст. Новаковић, *Манастир Бањска, задужбина краља Милутина*, Глас СКА 32 (1892) 1—55; М. Пурковић, *Прилошци српској историји*, ГСНД 21 (1940) 164—165; А. Дероко, *Бањска*, Старинар 6 (1931) 107—109; Ђ. Бошковић, *Пред радом на осигурању Бањске*, Старинар 13 (1938) 217—229; В. Кораћ, *Бањска*, у Градитељска школа Поморја, Београд 1965, 102—106; Т. П. Вукановић, *Манастир Бањска*, Врањски гласник 6 (1970) 41—64; М. Шупут, *Пластична декорација Бањске*, ЗЛУ 6 (1970) 39—52; иста, *Манастир Бањска*, Београд 1989.

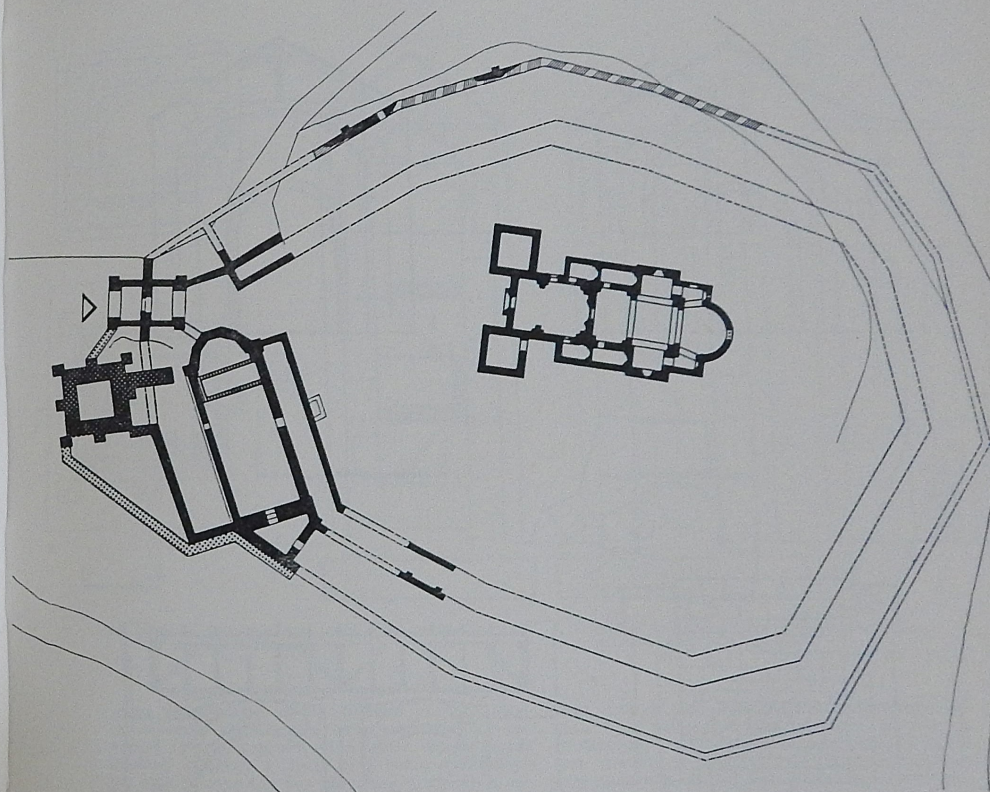
316 Истраживањима манастирске целине руководи проф. В. Кораћ. Археолошка ископавања води Георгиј Ковальов. Уп. Г. Ковальов, *Бањска, Средњовековни манастир*, АП 26 (1985—86) 168—169.

317 Резултати прелиминарних сондажних истраживања проф. Ђ. Бошковића нису објављени, грађа се налази у Археолошком институту у Београду: „Документација професора Ђурђа Бошковића".

времена сведоче и секундарно употребљени фрагменти, камени квадер са натписом FILIS, уграђен у средњовековну капију.[318] Манастир је изграђен на заравни падине, на локацији каква се среће и раније у XIII столећу. Целокупан обим насеља још није откривен, али по положају цркве, распореду и правцу пружања спољашњих зидова јасно се уочава да је црква била као што је и уобичајено, уоквирена обимним зидовима и грађевинама (црт. 56). По архитектонским карактеристикама и диспозицији насеља уочавају се градитељске етапе, које се не односе само на цркву него и на несакралне грађевине у комплексу. Према писаним вестима се зна, како је и наведено, да је Милутин обновио старију средњовековну целину на том простору. У данашњој фази истраживања комплекса, где је позната само групација објеката на западној и југозападној страни, не може се поуздано закључити да ли је нешто од сачуваних зидова припадало тој старијој целини. Ипак, неких наговештаја има и о томе ће бити речи.

Улаз у манастир се налазио на западној страни, постављен у правцу западног улаза у храм. Одмах поред улаза, са јужне стране, изграђена је масивна кула — пирг, која је накнадно зидом повезана са улазном грађевином. У истом, западном, делу манастирског простора, поред улаза, а источно од пирга, утемељена је пространа манастирска трпезарија као слободно стојећа грађевина, одвојена од обимних зидова. На трпезарију се са њене краће јужне стране у продужетку наслања нека већа грађевина. Између трпезарије и пирга, неколики зидови су делили манастирски простор на мање ограђене просторне јединице. Поменути објекат, наслоњен уз краћи зид трпезарије, продужавао се према југу, где су откривени делови унутрашњег зида, према цркви, и зидано постоље трема, који се протезао испред обе грађевине. На северној страни, идући од улаза, низали су се објекти уз спољашњи зид, продужавајући се ка источној страни комплекса. То су за сада сви откривени делови манастирске целине, која је окруживала цркву у средишту. Млађи оградни зидови, постављени у поствизантијском периоду уз саму црквену грађевину само са северне стране, делимично садрже остатке средњовековних зидова, који се препознају по градиву и начину зидања. Са источне стране, зараван некадашњег манастирског простора је степенасто засечена у новије време. У земљаним профилима на том месту разазнају се пресечени зидови зграда и подова, што су се налазили на тој страни насеља. По свом просторном плану, манастир у Бањској се разликује у појединостима од устаљене схеме монашких насеља из XII и XIII столећа. Генерална просторна диспозиција у овом случају није мењана. Црква се и даље налази у средишту простора, улаз је и овде постављен са западне стране, а на уобичајеном месту се налази и манастирска трпезарија. Дебљина спољних зидова, која се креће од 1,0 до 1,5 метара, представља уобичајене димензије. Битна промена се уочава на издвајању трпезарије из линије спољашњег обзиђа и обликовање засебних унутрашњих дворишта. Она нису морала у целини бити отворена, већ су неки делови могли да послуже и као наткривени простори. У особеност Бањске свакако спада и изградња великог пирга, који је недвосмислено имао, између осталих, и одбрамбену улогу. Грађевина је заснована на скоро квадратном зиданом постољу, ојачаном хоризонталном мрежом дрвених греда, које су се међусобно преклапале, чинећи посебан систем ојачања у градиву зидова (црт. 58). Хоризонтални дрвени роштиљи су били постављени на вертикалним растојањима од око 1,35 м, вероватно дуж целокупне висине грађевине. Поменути међуразмак је сачуван *in situ*, у оквиру постојеће архитектуре пирга. Грађевина свакако није сачувана у целини, њени највиши оригинални делови износе око 4 метра.[319] У пирг се није улазило из равни манастирског дворишта, већ се приступ налазио на спрату, на источном зиду. О томе сведоче сачуване висине зидова без отвора. Над приземљем куле, које је било без прозора, налазио се полуобличасти свод, ослоњен на јужни и северни зид. Испред пирга са источне стране у унутрашњем дворишту, сачували су се делови зида прилепљеног уз спољашње источно лице куле, који је могао да послужи и као постоље за неку горњу конструкцију. Укупна висина грађевине данас није позната.

У српским манастирима, први пут се у Бањској, после Хиландара, у доба краља Милутина, подиже слободно стојећа кула, чија архитектура ни пре ни после тог раздобља није била поновљена у централним областима државе. Позната је чињеница да исти владар утврђује манастир Хиландар, обнавља зидове и подиже пиргове за одбрану у самом манастиру и у његовој непосредној околини.[320] Свакако један од најпознатијих је чувени пирг у Хрусији, познат и као пирг. св. Василија.[321] Архитектура светогорских — хиландарских — пиргова битно се не разликује од Милутиновог пирга у Бањској.[322] Особеност те архитектуре свакако чине јаки пиластри постављени уз спољашње зидове квадратне или правоугаоне основе грађевине. Њима су издељени сви спољашњи зидови, а налазе се и на угловима грађевине. У горњој зони, пиластри су били спојени луцима, а изнад те линије обично се налазио још један спрат, на којем је врло често била капела.[323] Порекло те архитектуре у Србији повезивало се са Светом Гором, као извориштем облика без обзира што је исти владар био оснивач и једних и других. У архитектури пиргова уопште уочава се да се хиландарски, изграђени у почетку XIV века, разликују по градиву и архитектури од осталих. Битно обележје хиландарских садржано је у спољашњим ојачањима — пиластрима — које ови други немају у таквом градитељском склопу.[324] Неке куле на Атосу, као она у манастиру Дионисију, која би по типу била слична хиландарским, свакако је изграђена по узору на њих, јер припада млађем раздобљу. Изван Свете Горе, куле тога типа налазе се у Рилском манастиру — Хрељина кула сазидана 1334. године[325] и пирг у манастиру Тимиос Продромос код Сера.[326] Кула исте архитектуре налази се на острву Скадарског језера познатом као Топхана[327], где су недавно откривени и остаци једне

56. *План манастира Бањска, XIV век* (из документације Завода за заштиту споменика културе, Приштина)
a. улаз
b. трпезарија
c. пирг

□

[318] К. Коваљов, *нав. дело*, 168.

[319] Кула је конзервирана и заштићена па су зидови надзидани, а на неким местима укупна висина износи око 5,0 метара.

[320] Милутинове повеље хиландарским пирговима, уп. Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 393—395; 475—476.

[321] О том пиргу вид. Р. Грујић, *Гусари на Светој Гори и хиландарски пирг Хрусија*, ГСНД 14 (1935) 1—32; М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, ХЗ 6 (1986) 59—82.

[322] О архитектури хиландарских пиргова уп. Ђ. Бошковић, *Светогорски пабирци*, Старинар 14 (1939) 71—104; С. Ненадовић, *Конзервација пирга краља Милутина у Хиландару*, ЗЗСК 16 (1965) 175—181; исти, *Одбрана манастира Хиландара*, ЗЛУ 8 (1972) 91—115.

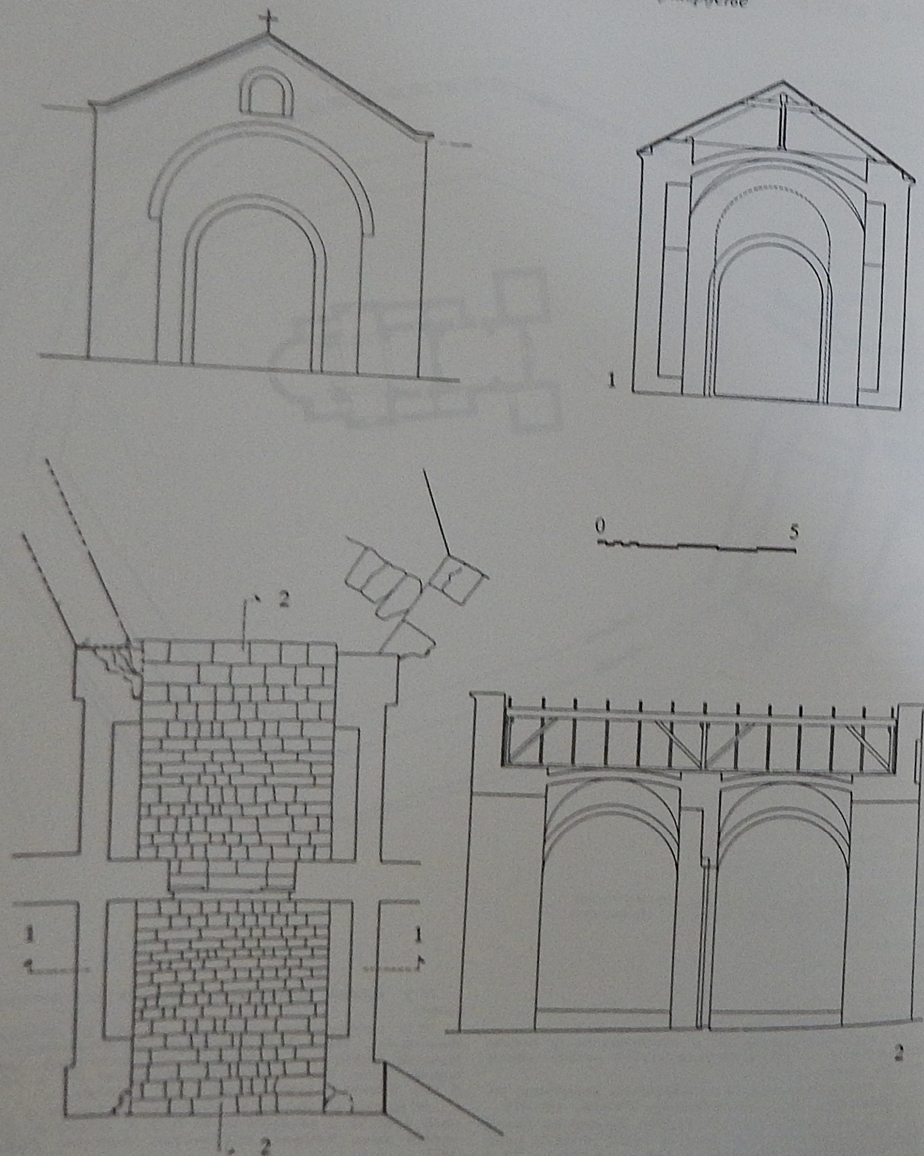
[323] У већини хиландарских пиргова су постојале капеле.

[324] О светогорским пирговима уп. А. К. Orlandos, *Μοναστηριακή*, 134—137; P. J. Buridge, *The Development of Monastic Architecture on Mount Athos* (дисертација 1982), помиње куле: Пантократор (56), Хиландар (91 и даље и 131), Каракалу (146), Ватопед (187 и даље).

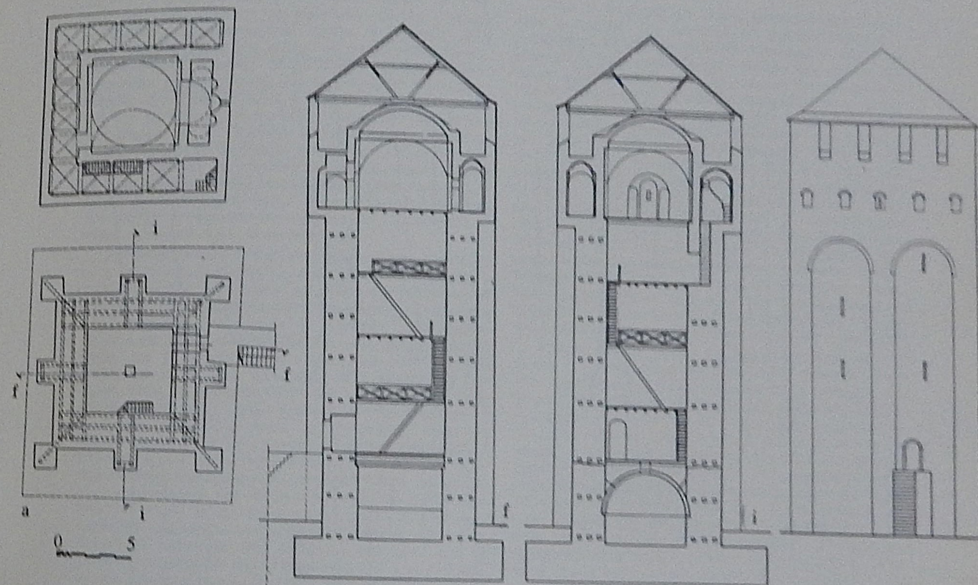
[325] Натпис из збирке Љ. Стојановића, *Записи и натписи*, I бр. 62; о архитектури те куле Л. Прашков, *Хреловата кула*, История, архитектура, живопис, Софија 1973.

[326] E. G. Stratis, Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τοῦ τιμίου Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρραις, ДХАЕ per. 2, vol. 3 (1926) 3—14.

[327] П. Мијовић, *Вјечно на Крајини*, Зборник Вирпазар, Бар, Улцињ, Цетиње — Београд 1974, 34 и 40; М. Ковачевић, *Топхала*, у Градови и утврђења у Црној Гори, 143.

57. *Идеална реконструкција улазне грађевине манастира Бањске, XV век (по С. Поповић)*

58. *Идеална реконструкција пирга у манастиру Бањској, XIV век (по. С. Поповић)*

a. основа с оригиналном диспозицијом древног роштиља (по. С. Ђорђевићу)

мање триконхалне цркве. Целина, за сада, није археолошки дефинисана нити датована.[328] У северној Грчкој, у области Галатисте, византијском периоду припада и једна кула такве архитектуре, која је служила као утврђење групацији млинова.[329] У новије време изнето је мишљење да прототип светогорских хиландарских пиргова треба тражити на западу[330], нарочито у Француској XII и XIII века, где су донжони, са фасадама рашчлањеним пиластрима, изузетно честа појава Шеврез; Ла Рош Поза, Абвил, Ескизадур (Chevreuse, La Roche-Posaz, Abbeville, Eschisadour и други).[331] У хоризонталном плану нема битнијих разлика између западних донжона у неким областима Француске XII и XIII века и хиландарских примера (црт. 60). У градњу, вертикалном плану и спољашњој артикулацији разлике су битније, што свакако значи, ако је реч о утицајима, адаптацију изворног модела. Продори тих западних градитељских идеја у Србију тога времена повезивани су са француским пореклом краљице Јелене, мајке краљева Драгутина и Милутина. Она је такође, за српску средину сасвим неуобичајено, саградила манастирску цркву у Градцу, у централним областима државе, са изразитим готичким елементима, у оквиру прихваћеног византијског просторног модела.[332] За разрешење тог проблема свакако да су неопходна шира истраживања, која би проблем довела у контекст византијско-западних струјања, која су сигурно у неким раздобљима била већих размера, па би разрешење порекла архитектуре хиландарских пиргова можда претребало тражити у том контексту. За сада остаје извесно да су Милутинови објекти, бар у областима северне Грчке и Атоса, у групи старијих примера те архитектуре, што оставља от-

□

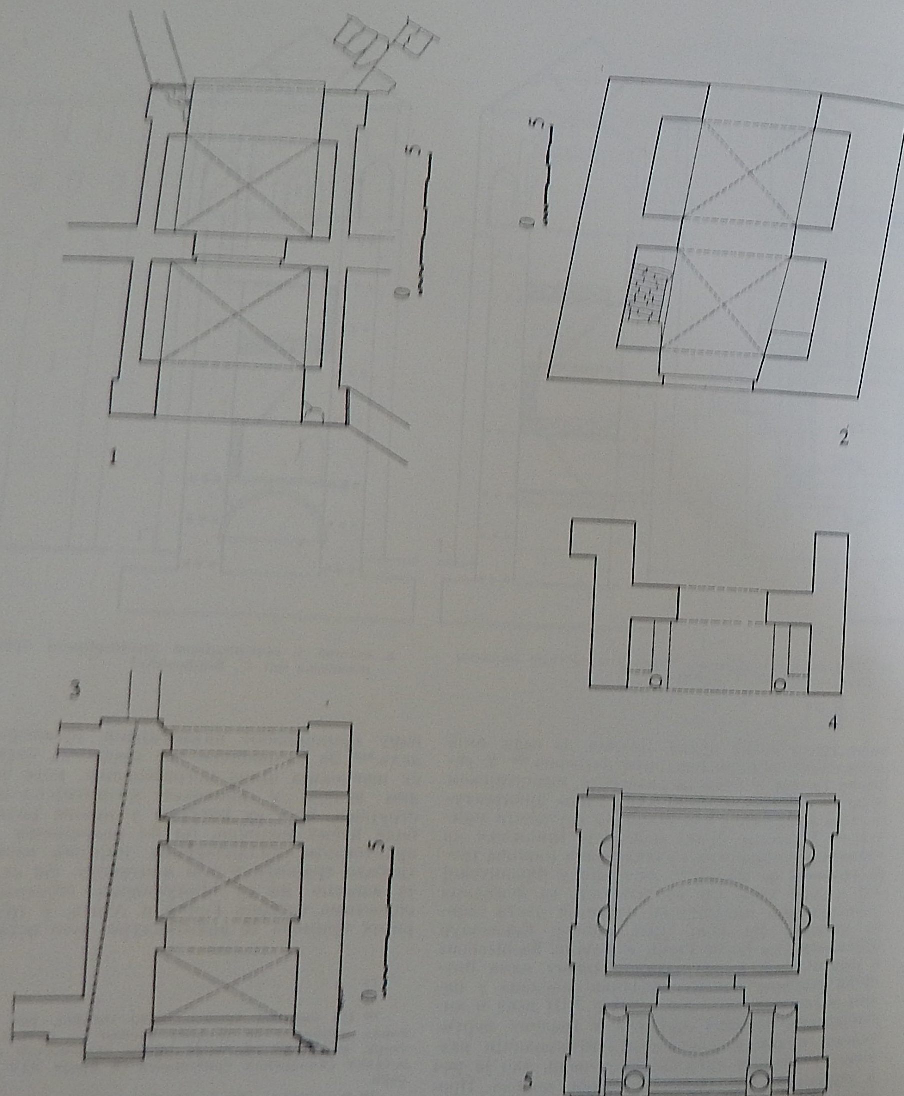
[328] По сажетој триконхалној основи, где су бочне конхе померене ка главној апсиди — олтарском простору, рекло би се да је црква архаичније основе од осталих скадарских триконхоса са краја XIV и из XV века.

[329] Papazotos, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαιολογία τῆς περιοχῆς τῆς Γαλάτιστας, Χρονικὰ Χαλκιδικῆς 33–34 (1978) 82–91.

[330] S. Ćurčić, Pyrgos, Stŭp, Donjon. A Western Fortification Concept on Mount Athos and Its Sources, Byzantine Studies Conference, Nov. 13–15 (1981 Boston) 21–22.

[331] С. Ћурчић, нав. дело, 21–22; A. Chatelain, Donjons Romans des Pays d'Ouest, Paris 1973.

[332] О пореклу утицаја, С. Ћурчић, нав. дело, 21–22.

59. Упоредна анализа манастирских улаза у Србији и Византији XIV века
59.1. Бањска
59.2. Дечани
59.3. Св. Арханђели
59.4. Св. Никола у Солуну (по А. К. Orlandosu)
59.5. Св. апостоли у Солуну (по G. Velenisu)

ворено питање њиховог порекла изван тих територија. Независно од могућих токова утицаја и преноса градитељских идеја, у Србији XIV века пирг у Бањској остаје за сада усамљен архитектонски пример. У погледу његове намене и смисла у просторној целини, ствари стоје другачије. Милутин је пирг у Бањској подигао да би на тај начин пружио већу сигурност монашкој заједници. Он је служио, поред осталог, као кула у коју се могло безбедно затворити у случају потребе. Колико је објекат спратова имао и шта се у њему налазило, није могуће разрешити. Зна се да су неке просторије биле живописане, што потврђују и фрагменти живописа пронађени у току археолошких ископавања.[333]

Идентификација јединог преосталог простора — у приземљу пирга — који је био засведен, о чему сведоче сачувани почеци полуобличастог свода, не може такође бити поуздана, јер његова унутрашњост још није у целини истражена. Може се само претпоставити, на основу паралела, да је могао бити коришћен као остава. Једна од кула при манастиру Св. Ђорђа на Серави, који је обновио Милутин, имала је у свом саставу житницу „пиргъ хранитати да ѥсть сокница".[334] У кули је могла бити и цистерна, како се претпоставља да је служило слично одељење у главној кули манастира Ресаве.[335] У саставу Милутинових хиландарских пиргова биле су капеле — „и създахъ имь пиргъ и на немь съ храмь Спасовь"[336] па се може помишљати да је и у склопу бањског постојала сакрална грађевина на врху. Да ли је параклис био куполно завршен, што је могло утицати на обликовање крова над пиргом, остаје претпоставка. Укупна висина и број спратова такође нису познати. Хиландарски пиргови данас имају поред приземља пет спратова (пирг св. Саве и Милутинов Пирг), Хрељина кула је имала, такође, приземље и пет спратова, па се може помишљати да је и пирг у Бањској имао исти број у вертикалном плану. Где су се налазила степеништа, такође остаје непознато. Довољна дебљина зидова, од 2,3 m, могла је послужити, бар на неким деловима, и за постављање степеништа у дебљини зида, али су исто тако она могла бити и дрвена, постављена између греда међуспратних преграда. Пошто се из описа Милутиновог живота сазнаје да је Данилу поверена на чување и његова лична имовина, о чему је већ било речи, може се претпоставити да је пирг био безбедно место где се она могла чувати. Свакако не треба губити из вида да је кула грађена вероватно и са неким просторима намењеним боравку — можда се у њој, као и на другим местима, налазила манастирска библиотека у немирна времена, а вероватно је тада могла да послужи и за склањање црквене ризнице. Кула манастира Тимиос Продромос код Сера је служила као библиотека, у Дечанима у кули је писана једна књига, а дечански игуман Евстатије између осталог наводи да је желео „вь стаправилнихъ книг исписанта".[337] И у кули манастира Грачанице, за коју се не зна где је била постављена, у страдању у XIV веку изгореле су неке књиге.[338]

Пирг у Бањској је зидан неправилним каменом и опеком. За грађење су употребљавани и ситнији и крупнији камени комади, а опека је слагана и у хоризонталним редовима, али и између камених блокова. Не може се говорити о правилном слогу, иако се могу пратити хоризонтални редови камена, јер се ситнији и крупнији комади градива алтернирају без одређеног поретка. Сличан начин градње, чију особеност чини да се простор између два крупнија камена блока, постављена у реду, испуњава неколиким кратким хоризонталним редовима опека, налазимо на грађевинама у манастирима Пећкој патријаршији и Св. Арханђелима, из прве половине XIV столећа. Такав начин обраде фасадних зидова среће се на византијским грађевинама из те епохе, па се може говорити о примени византијског градитељског метода, који се свакако у време краља Милутина може учестелије пратити на просторима српских земаља.[339]

Манастирски улаз се налазио северно од пирга, у западном делу просторне целине. Улазна грађевина је имала правоугаону основу, издељену преградним зидом у две просторије (црт. 57). Врата су се налазила у том преградном зиду, док су слободни лучни отвори постављени на западној и источној страни објекта. На сва четири угла грађевине обликовани су пиластри, а уз унутрашње подужне зидове постављена су зидана седишта, у поља која су се формирала између пиластера на угловима и попречног зида што је делио унутрашњи простор. Примењено архитектонско решење, које се сачувало у основи у просечној висини од око 2,2 m (јужна страна), наговештава горњи конструктивни склоп. Уз бочне, северне и јужне зидове, између угаоног пиластра и подеоног зида — у ширини седишта — били су изведени полукружни прислоњени луци, на које су се ослањали сводови. Над правоугаоним просторима улазне грађевине могле су бити изведене две врсте сводних конструкција: полуобличасти или крстасти сводови. Ако би се потражиле хронолошки блиске паралеле, једна од најближих би свакако била сводна конструкција изведена над приземљем пирга. Ослањајући се на примењено решење, може се помишљати и о полуобличастом своду у улазној грађевини. На простору Византије, у Солуну, у почетку XIV столећа, унутрашњи простори улаза градских манастира затварани су комбинацијом лучних и сводних конструкција, где су се

□

333 Г. Ковaљов, Бањска — средњовековни манастир, АП 26 (1986) 168.

334 В. Мошин и др., Грамоте, 221.

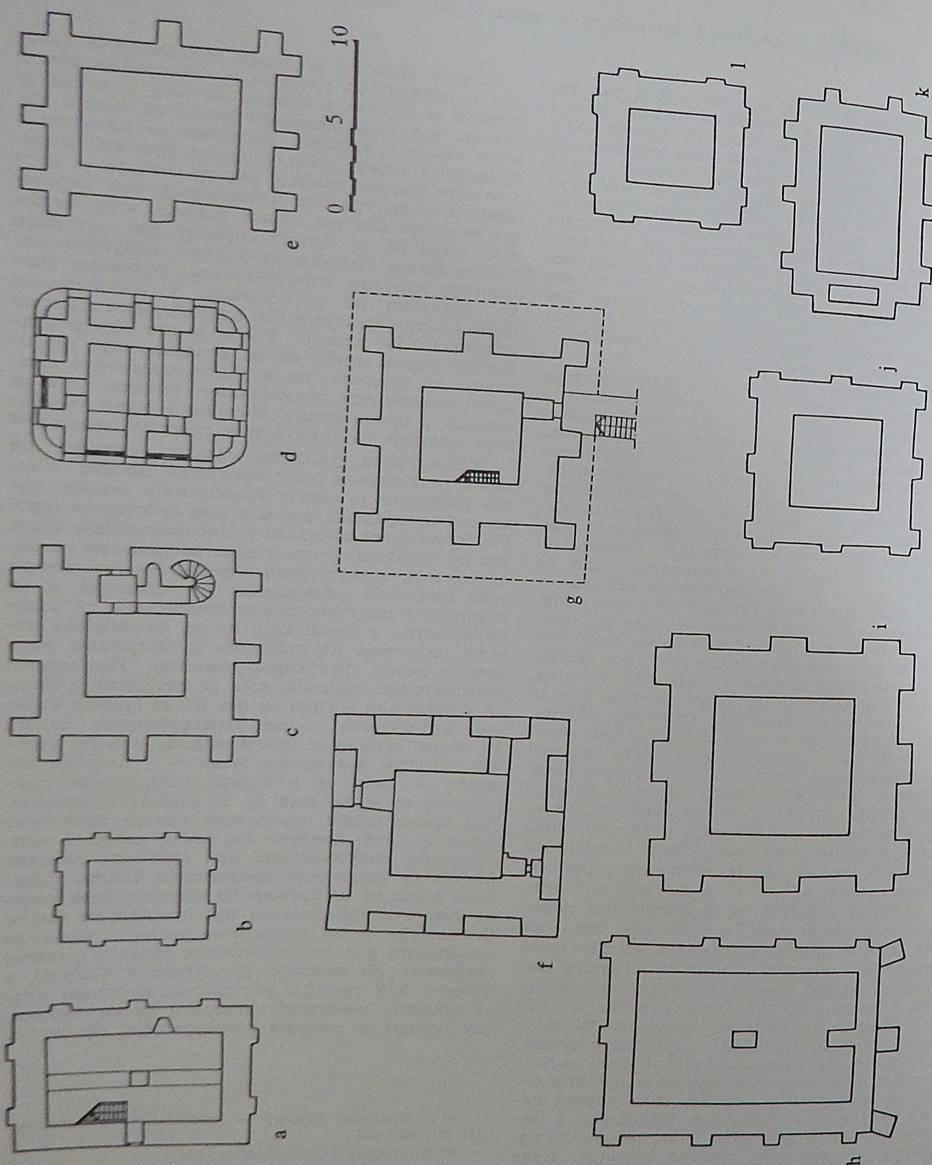
335 S. Nenadović, Prilog proučavanju grada Resave, Vesnik Vojnog muzeja 8—9 (Beograd 1963) 305.

336 Ст. Новаковић, Законски споменици, 476.

337 И. С. Јастребов, Податци за историју српске цркве, Из путничког записника, Београд 1879, 84—85.

338 Љ. Стојановић, Записи и натписи, I, 52, бр. 162.

339 За византијске примере уп. G. M. Velenis, Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική 2, Thessaloniki 1984, црт. 15 и 22.

60. Упоредна анализа пиргова у Србији, хиландарских и француских донжона XII и XIII века
a. пирг Св. Саве у Хиландару (по Ђ. Бошковићу)
b. Арбанашки пирг у Хиландару (по С. Ненадовићу)
c. пирг краља Милутина у Хиландару (по Ђ. Бошковићу)
d. пирг Св. Ђорђа у Хиландару (по Ђ. Бошковићу)
e. пирг Св. Василија у Хиландару (по Ђ. Бошковићу)
f. Топхала на Скадарском језеру (из документације Завода за заштиту споменика културе, Цетиње)
g. Бањска, Србија (по С. Поповић)
h. Chevreuse, Француска (сви донжони у Француској по A. Chatelainu)
i. La Roche-Posay
j. Abbeville
k. Saugues
l. Saint-Genies

примењивали полукружни луци и полуобличасти сводови (улази манастира Св. апостола, Св. Софија, Св. Никола Орфанос и др.).[340] Градитељске идеје и утицаји из тог важног византијског центра изузетно су струјали српским земљама у почетку XIV столећа (црт. 59). Позната је чињеница да је доба Милутинове владавине означило изузетно широк талас византијских утицаја у свим сферама средњовековног политичког и културног живота. У том контексту и градитељство у Бањској, у погледу система грађења и избора архитектонских решења, ослања се на византијске моделе. С друге стране, ако се потраже временски блиски примери на подручју српске државе, скоро непосредне паралеле се налазе у манастирима Дечанима и Св. Арханђелима. Улазна кула у Дечанима, њено сачувано приземље, представља варијанту која се у основи среће у Бањској. Над правоугаоним пољима (два) улазне грађевине у Дечанима постављени су такође бочни луци, на које су ослоњени крстасти сводови, од којих су се сачували почеци. У манастиру Св. арханђелима, горњи конструктивни склоп улазне грађевине данас не постоји, али распоред простора и тип решења, садржан у основи, указује на сличност са улазом манастира Св. Стефана у Бањској. Један податак о кретању мајсторских дружина у то време посредно пружа сведочанство о могућим путевима утицаја. Већ је наведено да се из оснивачке повеље манастира Дечана сазнаје да су мајсторима, градитељима пирга и трпезарије у Дечанима потврђена нека раније дарована имања, која су добили за зидарске заслуге.[341] Пошто је повељу издао оснивач Дечана, Стефан Дечански, а касније исту потврдио његов син краљ и цар Душан, први дародавац имања је могао бити само краљ Милутин, отац Дечанског. То се може тумачити да су исте породице мајстора градиле за оба владара. Сличност у архитектонским програмима улазних грађевина и сродност у систему градње код оба манастира, заједно са претходним вестима, наговештавају да су градитељи неких здања у Бањској могли потицати из исте породице занатлија који су касније зидали у Дечанима. У том светлу, и нека архитектонска решења у Бањској могла су бити поново примењена у Дечанима. Тако би се посредно могло закључити да је архитектонски склоп улаза у Бањској поновљен у Дечанима, а према томе и простор је у обе целине могао бити наткривен крстастим сводовима. Још један податак из Дечана може помоћи у реконструкцији облика улазне грађевине у Бањској. Поуздано се зна да је Стефан Дечански изградио кулу на улазу у његов манастир, на коју је поставио *„доброгласна звона“*.[342] Од његовог пирга, данас се сачувало само приземље, а из плана грађевине, чије дебљине бочних зидова износе 2,9 m, види се да је кула морала бити знатно висока. Бочни, северни и јужни зидови улаза у Бањској, уз које су прислоњени луци, износе свега 0,64 m, што указује и на могућу висину грађевине. Судећи по зидовима објекта, он није био замишљен као улазна кула. У прилог томе иде и пирг, који се налазио у непосредној близини. Висина зграде на улазу морала је бити одређена потребном висином обимног манастирског зида који се на њу наслањао. На жалост, оригинална ограда није сачувана, па се само може претпоставити да је вероватно морала обезбеђивати довољну висину, како би се уз њу могле прислонити манастирске грађевине, које су обично имале приземље и спрат, што би износило око 6 метара. Грађевина на улазу је имала изнад свода вероватно двосливан кров, покривен оловом или црепом.[343] Осим пирга и улаза, обимни зидови су откривени само на западној страни манастира. Склоп зидова на том месту показује да је манастирски простор пре изградње пирга био ужи. То се може закључити на основу сачуваних зидова који су се ослањали по средини северног и јужног подужног зида улазне грађевине, тако да је она једним делом, на западној страни, излазила изван линије обзиђа. Изградњом пирга изван првобитне ограде, простор је повећан и касније ограђен новим зидовима, који су повезали кулу и улазну зграду са једне стране и пирг са обзиђем у наставку манастирске трпезарије. Прецизну хронолошку слику зидања у Бањској за сада није могуће добити, будући да археолошка истраживања још нису окончана. Имајући у виду писане вести које говоре да је Милутин обновио цркву и подигао многа здања у манастиру, може се само претпостављати да је великој обнови, поред цркве, изграђен и пирг, проширено двориште, преграђена манастирска трпезарија и, вероватно, обновљена још нека старија здања.

Просторни план манастира у Бањској показује да су елементи примарног манастирског модела задржани, али наговештава и неке измене у унутрашњој организацији простора. Првобитни концепт односа елемената остао је непромењен. То се најбоље уочава на односу цркве и трпезарије, која се налази западно од храма, а степениште испред трпезаријског трема и улаза, постављено је укосо у правцу главног улаза у цркву. Битне измене унутрашње диспозиције изгледа није било на релацији успостављених односа храма са улазом и трпезаријом. У погледу појединачних архитектонских решења, промене су извесне. Трпезарија је, колико се данас зна, први пут у Бањској изузета из континуалног обзиђа и обликована као независан архитектонски елемент. Изградњом пирга, који свакако представља посебно утврђен простор, манастир је добио грађевину каква се среће у склопу средњовековних тврђава. Овде се не мисли на при-

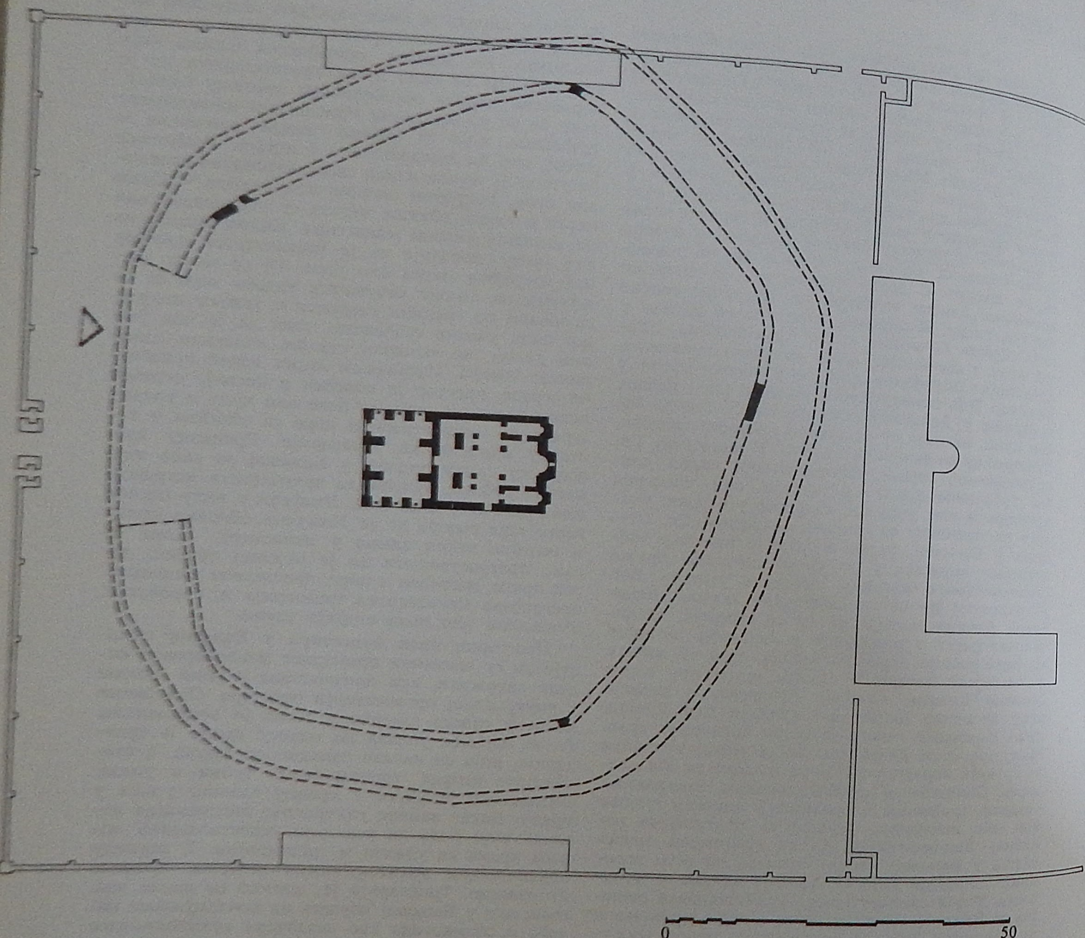
□

[340] Уп. G. Velenis, *Γύρω από ένα κατεστραμμένο κτίριο της Θεσσαλονίκης, Αμητός Μ. Ανδρόνικου*, Thessaloniki 1986, 125.

[341] П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, ДХ II, 58—59.

[342] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 648; *Архиепископ Данило II* (ур. Л. Мирковић) 155.

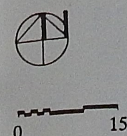
[343] До сада нису објављени резултати археолошких истраживања на основу којих би се могло рећи да ли су у току ископавања улаза пронађени комади средњовековног црепа или олова који би говорили о врсти кровног покривача.

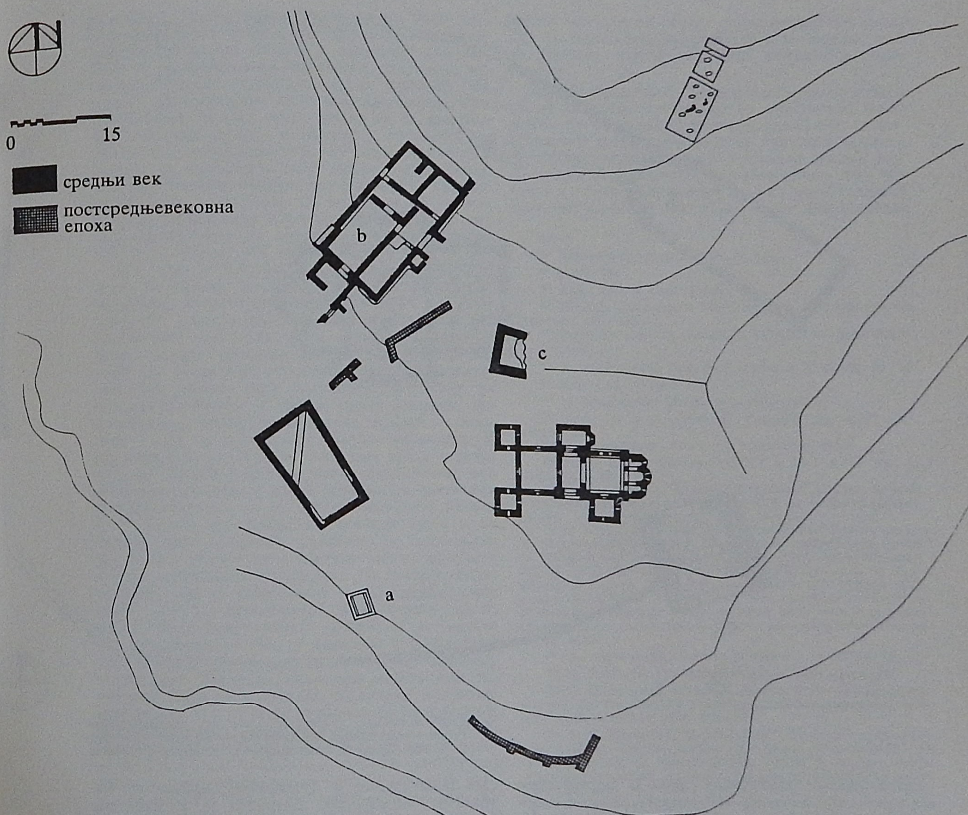

61. План манастира Грачанице, XIV век (по М. Ковачевићу)

мењено архитектонско решење, већ на намену објекта. Пошто насеље није у целини истражено, није извесно да ли је у њему било и других одбрамбених објеката. Милутин је обновом манастира Св. Стефана у Бањској обезбедио себи простор где ће бити сахрањен, а изградњом пирга том простору и монашкој заједници обезбедио сигурност. Топографске особености локације на којој се манастир налази нису свакако одговарале месту на којем би се градила тврђава. Међутим, положај на коме се пирг налази у склопу насеља јасно указује и на његову одбрамбену функцију. Грађевина је постављена уз падину, с оне стране обзиђа која је у случају неке намерне провале била и најосетљивије место. Можда се у томе може наћи разлог што је кула првобитно постављена изван линије обзиђа, па тек касније спојена са спољашњим зидовима манастира. Можда је тада новообликовано унутрашње двориште добило неку посебну намену, будући да је било одељено од осталог манастирског простора. Данас нисмо у могућности, имајући у виду степен истражености целине, да расуђујемо о целокупној просторној организацији манастира. Та питања свакако остају отворена док целокупан простор не буде откривен. И друга Милутинова задужбина, Грачаница, још неистражена, не пружа одговоре на иста питања (црт. 61).

Извесно је, на основу расположивих чињеница, да се у почетку XIV столећа више размиш-

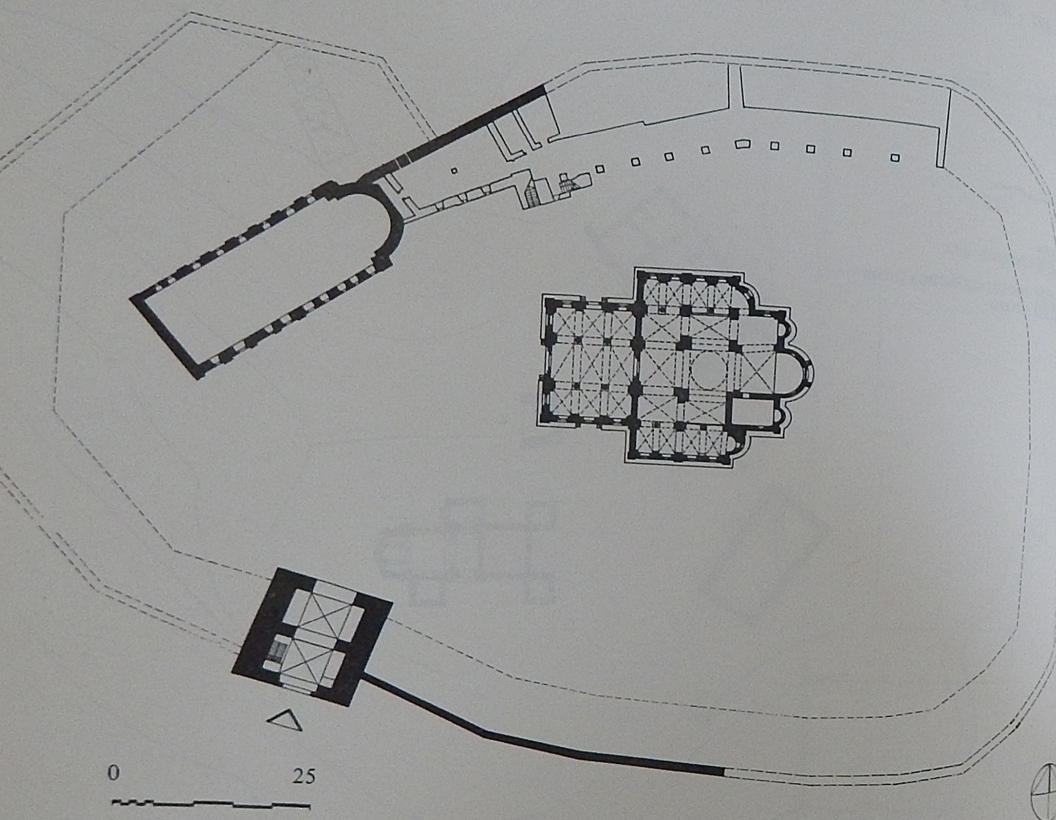

62. *План манастира Св. Николе у Топлици, XII—XIV век* (из документације Завода за заштиту споменика културе, Ниш)
a. гробница
b. палата
c. кула (?)

љало о сигурности манастирског простора. Посебан доказ пружа манастир Св. арханђели, изграђен крајем прве половине XIV века, утемељен на заравни на обали реке Бистрице, у подножју тврђаве која је служила монасима као уточиште.

Разлози који су утицали да се манастири у том раздобљу обезбеђују посебно зиданим здањима, или манастирским тврђавама, могу се можда наћи у догађајима који су на просторима српске средњовековне државе довели до пустошења и паљења неких значајних манастирских центара. Зна се да је у бугарској провали, која се одиграла средином XIII столећа, између осталих настрадао и чувени манастир Св. Петра у Бијелом Пољу.[344] Касније, пред сам крај XIII века, поново су Бугари са Шишманом стигли до Хвосна, вероватно прво харајући архиепископију у Жичи[345], а затим су из града Ждрела покушали да отму и архиепископску ризницу. Изгледа да су прилике у тим северним областима, које су довеле до разарања Жиче, одиграле важну улогу у премештању архиепископске ризнице у Хвосно, а касније и до премештања ар-

63. *План манастира Дечана, XIV век* (из документације Републичког завода за заштиту споменика културе) a. улазна кула; b. трпезарија; c. економски објекти

хиепископског седишта у Пећ. О нестабилним приликама у почетку XIV столећа сведоче и подаци из *Живота краља Милутина*, где се наводи да краљ изабира Данила (будућег архиепископа), као изузетно поверљиву личност, којој једино може да повери чување своје личне ризнице.[346] Међусобни сукоби Милутина и Драгутина, касније и метежи у земљи у време Милутинове смрти[347], немирна времена испуњена сукобима између Србије, Бугарске и Византије у доба Стефана Дечанског[348], као и унутрашњи сукоби у држави, после којих је 1331. године Стефан Душан заузео престо[349], морали су имати одјека и на прилике у којима су се манастири налазили. Без обзира на војне и државничке успехе српских владара, Милутина, Стефана Дечанског и Душана, када су се простори српских земаља проширили знатно на југ у византијске територије, они нису истовремено значили и спокојство у унутрашњим областима државе. У то доба, пре 1329. године, у Душановим борбама са босанским великашима настрадао је и манастир Св. Николе у Дабру (црт. 70).[350] Већ у манастирским повељама краља Милутина чешће су вести о *црквеним војницима* — чуварима манастирских добара, како је раније наведено.[351] У повељама манастиру Дечанима задужује се протопоп Прохор да са својим људима чува манастир[352], а поред њега и извесни Марко (Костић) има исту дужност (да ,,држе градь ѡедом с Мар'комь‘‘).[353] У повељи Стефана Уроша III Дечанима помиње се челник Радан[354], а и касније Григорије Цамблак, описујући стање у манастиру, помиње челника Ивоја, који је имао дужност да *„чува место“*.[355] Дечански челници су свакако имали задужење да чувају манастир.[356] У XIV столећу, неки старији манастирски центри утврђују своје зидове: у Ариљу се гради пирг окружен зидовима. У Сопоћанима се подиже кула и утврђује главни улаз, Милутин зида пирг у Бањској, а Патри-

јаршија (у Пећи) добија утврђење на брегу изнад манастира. Можда из тог доба потиче и масивна грађевина (пирг?) у манастиру Св. Николе у Топлици, чији су делови откривени на северној страни манастира, поред цркве.[357] На основу материјалних података, идентификоване архитектуре *in situ*, рекло би се да од почетка XIV столећа, велики и значајни манастири — владарске задужбине или важнији епископски центри — осигуравају своје изгледа врло богате ризнице градећи тврђаве или подижући појединачне куле — пиргове. То не значи да су манастири прерасли у тврђаве, као што се у неким случајевима то догодило касније, крајем XIV и у почетку XV столећа.

Као што је већ напоменуто, за манастир Дечане, задужбину Стефана Уроша III Дечанског, посвећену Вазнесењу, грађену од 1327. до 1335. године[358], постоји највише писаних вести о манастирским чуварима — челницима. Колико су били цењени дечански челници сведоче и подаци из хрисовуље манастира, где се набрајају личности којима није допуштено да седају на краљевски престо у цркви: после игумана, архиепископа, епископа, властеле, наводи се челник, а тек за њим следи иконом манастира. У тој хијерархији, челник јесте при крају списка, али су његова улога и значај несумњиви, чим се нашао у наведеној групи црквених и световних достојанственика, и то пре манастирског иконома.[359] Пошто се помиње да челници треба и да чувају *„град црквени“*, разложно је помишљати да су се у склопу манастирских зидова налазила и нека одбрамбена постројења. На жалост, данас се мало зна о првобитном манастирском насељу[360], док је архитектура манастирске цркве много више проучавана.[361] Манастир је основан као игуманија — тако је записано у оснивачком документу.[362] Утемељен је на равном простору изнад реке Бистрице, уоквирен планинским падинама. Како су изгледали спољашњи манастирски зидови и шта је од грађевина било подигнуто у средњем веку, данас није познато. У Дечанима није вршено систематско археолошко ископавање, а прелиминарна сондирања су само наговестила неопходност свеобухватног истраживања.[363] Према сведочењу Григорија Цамблака, који је у XV столећу боравио у Дечанима, ктитор је изградио око цркве град са *„честим кулама“*, улаз је поставио *„наспрам црквеног лица мало се клоне ка јужној страни“* и над њим подигао *„превелику кулу утврђену“*.[364] Из оснивачке повеље Дечанског се такође сазнаје да су били изграђени град и пирг над портом[365], а из описа Дечана, по казивању Даниловог настављача, помињу се град и пирг над вратима.[366] Недавно је утврђено да бакрорез Дечана из 1748. године, најстарија ликовна представа манастира, пружа веродостојне податке о унутрашњем распореду и намени објеката[367], па се упоредном анализом са писаним вестима могло утврдити да су нека здања и данас на средњовековним локацијама: кула улазна, трпезарија, игуменарија (данашња архимандрија). На жалост, исти ликовни извор не може послужити као поуздани документ за тумачење појединачне архитектуре, па се ни изглед манастирске ограде, представљен без кула, али са озупчаним завршетком дуж зидова, као на тврђави, такође не може сматрати веродостојним.

Имена градитеља манастирске трпезарије и пирга на улазу позната су из оснивачког документа. Ту се помињу протомајстор Ђорђе са Доброславом и Николом, који су већ били познати по зидању многих цркава у српској земљи, а у Дечанима ,,трапезарию здаше и велики пир'гь надь пор-томь‘‘, а поред тога зидали су још нека здања и град око цркве.[368] Просторни план манастирског

□

344 *Историја српског народа*, I, 348.

345 *Исто*, 443.

346 Вид. нап. 1 овог рада.

347 *Живоши краљева и архиепископа српских* (ур. Ђ. Даничић), 156—159.

348 *Историја српског народа*, I, 496—510 (С. Ћирковић).

349 *Исто*, 510.

350 Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 25—26, бр. 55.

351 Вид. нап. 4 овог рада.

352 М. Милојевић, *Дечанска хрисовуља*, 67.

353 *Исто*, 131 и П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 266.

354 Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 648.

355 *Старе српске биографије XV и XVII века* (ур. Л. Мирковић), 36.

356 М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 21—34.

357 О истраживањима Св. Николе код Куршумлије: М. Ђоровић-Љубинковић, *Ископавања комплекса цркве св. Николе код Куршумлије*, АП 10 (1968) 188—192; *исто*, АП 14 (1972) 121—125; *исто*, АП 15 (1973) 121—123. М. Љубинковић сматра да је „пирг“ срушен већ крајем XIV века (АП 14/1972/123). По делимично сачуваној основи те грађевине (недостаје њен источни део) може се само претпоставити да је реч о пиргу, али поузданих доказа за то нема.

358 Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 28 бр. 63.

359 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 48.

360 С. Мојсиловић-Поповић, *Архитектура манастирског насеља Дечани*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 239—248.

361 В. Р. Петковић, Ђ. Бошковић, *Дечани*, I и II, Београд 1941; А. Дероко, *Црква манастира Дечана*, ГСНД 12 (1933) 135—146; М. Чанак-Медић, *Узори и пројектантски поступак дечанског неимара*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 159—167; Ђ. Трифуновић, *Цамблаков опис дечанског храма у светлости византијске естетике*, Научни састанак слависта у Вукове дане, МСЦ (1984) 183—188.

362 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 304.

363 Манастирску трпезарију је делимично истражио С. Ненадовић, *Трпезарија протомајстора Ђорђа у Дечанима*, Старине Косова и Метохије 1 (1961) 293—310. Прелиминарна археолошка сондирања на простору Дечана извршена су 1987. Радове је предузео Републички завод за заштиту споменика културе из Београда. Истраживања су вршиле С. Мојсиловић-Поповић и Силвана Вучинић, археолог. Целокупна документација са истраживања налази се у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду.

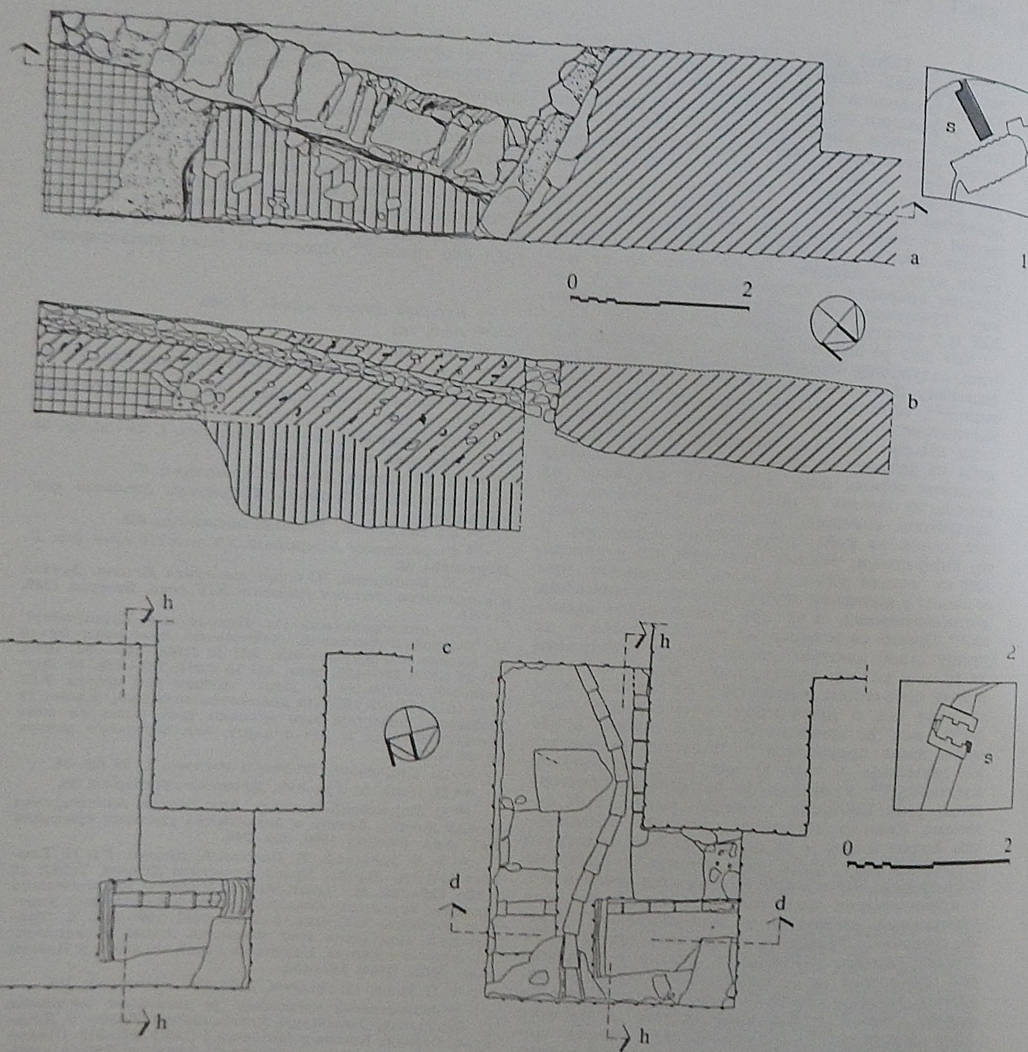
364 Уп. *Старе српске биографије XV и XVII века* (ур. Л. Мирковић), 22.

365 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 130.

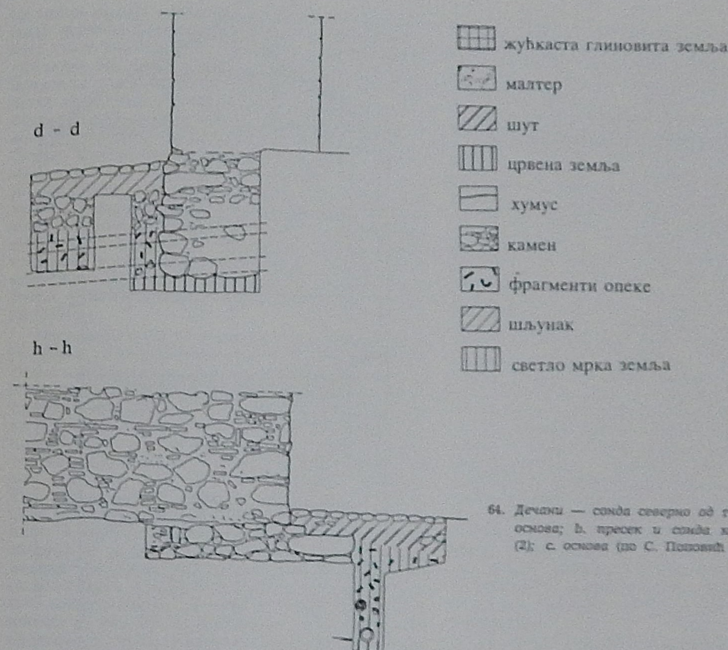
366 *Животи краљева и архиепископа српских* (ур. Ђ. Даничић), 206.

367 С. Мојсиловић-Поповић, *Архитектура манастирског насеља Дечани*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 239—248.

368 Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 648.

насеља је кружан, са црквом у средишту и улазном кулом на југозападном делу целине (црт. 63). Ниједан од средњовековних објеката у манастиру (трпезарија, пирг и игуменарија), нису сачувани у целини у свом изворном облику. Горњи делови куле су порушени, постоји само улазна просторија и над њом остаци конструктивног склопа — сводови и луци — на које су се ослањали њени виши делови. Трпезарија је, такође, више пута обнављана, а у последњој обнови у XX веку делимично је изведена реституција средњовековних облика.[369] Над средњовековном игуманијом је сазидана нова зграда архимандрије, па се само пажљивом анализом градива могу препознати неки старији зидови првобитне грађевине у оквиру нове архитектуре. Ни првобитни оградни зид није идентификован у целини. Његова западна траса се налазила, сасвим извесно, између пирга и трпезарије, али изгледа да је битније уништена изградњом нове грађевине на том месту у XIX столећу (Призренски конак). Археолошко прелиминарно сондажно

64. Дечани — сонда северно од трпезарије (1), a. основа; b. пресек и сонда код улазне куле (2); c. основа (по С. Поповић — С. Вучковић)

истраживање на југозападном делу простора, где се налазила та млађа градња, показало је да је постојећи зид из новијег времена и да његови темељи на том месту леже на средњовековном културном хоризонту, који садржи трагове расутог малтера, грађевинског камена, гара и керамике, што јасно сведочи о неком већем рушењу на том месту.[370] Већ је раније примећено да је манастирска трпезарија обликована као слободан архитектонски елемент, са прозорима и пиластрима на главној фасади према цркви, али и на оној која се данас налази на линији спољашњег манастирског простора.[371] Таква просторна диспозиција је вероватно налагала постојање неког зиданог анекса са северне стране, можда економског дворишта, које је заузимало западни и делимично северозападни простор, па би у том случају трпезарија била ограђена.[372] Сондажна пробна истраживања на платоу северно од трпезарије показала су, на основу покретних налаза керамике, да је простор био коришћен поуздано у XVI столећу, али сигурно и раније, јер су откривене старије грађевинске нивелете са малтером у којима, на жалост, није било покретних налаза па није било могућности да се изврши њихово тачније датовање, осим да су старије од XVI столећа.[373] Исто тако је утврђено да плато на том месту (црт. 64), нема у целини сачуван првобитни изглед и површину, већ да је у току вековног коришћења стално насипан, да би га поново одронила река уз чије се корито налази.[374] Из свега се може закључити да је простор поуздано коришћен у касном средњем веку, што наговештава да је вероватно био у употреби и у време оснивања манастира. Оградни зид на том месту није установљен, пошто је река сасвим извесно више пута разарала и рушила северни део манастирског простора. Спољашњи обимни зидови на источној, југоисточној и северној страни, нису оригинални, али се пружају као у средњем веку о чему све-

□

[369] Трпезарију је обновио С. Ненадовић.

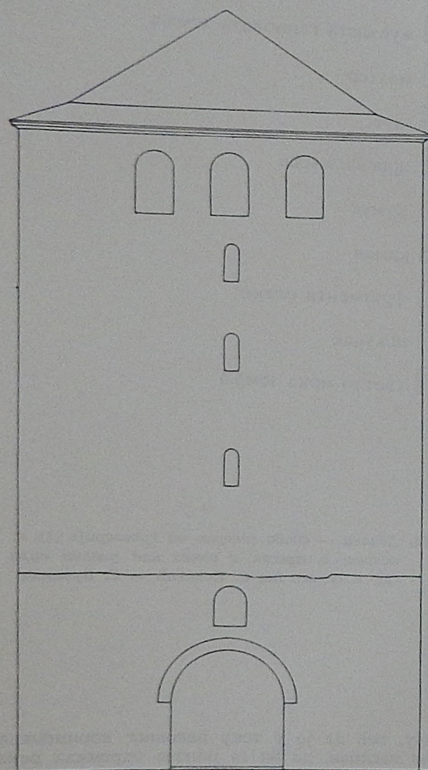
[370] Резултати истраживања Светлане Мојсиловић-Поповић у Дечанима из 1987. године; документација се налази у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду.

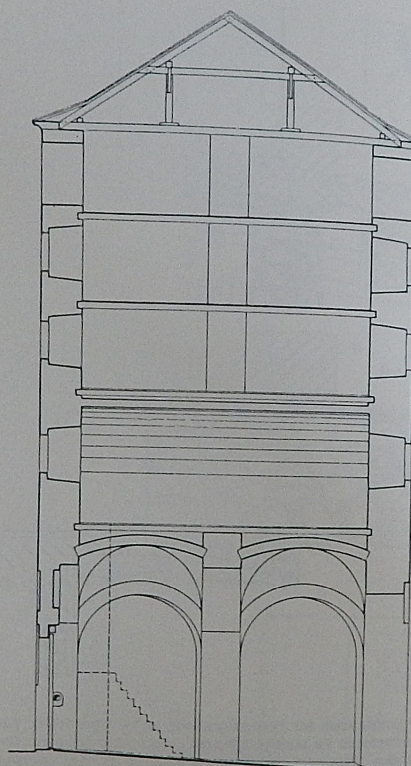
[371] С. Мојсиловић-Поповић, *Архитектура манастирског насеља Дечани*, 239—248.

[372] О манастирској просторној диспозицији у средњем веку уп. С. Мојсиловић-Поповић, *нав. дело*.

[373] Истраживања С. Мојсиловић-Поповић у Дечанима из 1987. године; документација се налази у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду.

[374] Земљани профили, управни на трпезарију, у правцу север-југ, показали су да је северна страна платоа, према реци, стално насипана, укључујући садашње доба.

65. *Идеална реконструкција куле у манастиру Дечани, XIVвек* (по С. Поповић)

доче и најниже зоне зида, где се распознаје старије градиво, које јасно говори да су средњовековни зидови били дебљи од данашњих (1,25—1,75 m). На старијим средњовековним деловима данас видљивог обзиђа не распознају се трагови кула које је у XV веку поменуо Григорије Цамблак. О обимним зидовима Дечана се ништа више не може закључити на основу расположивих података, једино је могуће систематским археолошким истраживањима установити првобитни просторно-архитектонски концепт.

Првобитна намена куле подигнуте изнад главног улаза је делимично позната.[375] У житију Стефана Дечанског Данило наводи да *„над вратима манастира краљ сазда пирг и ту постави доброгласна звона“*.[376] Улазну кулу спомиње и Григорије Цамблак, наводећи да је *„по висини равна црквеноме врху“*[377], а на представи Дечана из 1748. године је обележена као *„столп звонаре и часовах“*. У једном запису из XVI века, на ру-

кописној књизи, дечански игуман Евстратије, између осталог, наводи да је желео *„встлп правилних књиг исплнити“*[378], што може значити да се дечанска библиотека тада, а вероватно и раније, налазила у кули. Осим писаних података о намени куле, постоји традиција која се очувала у манастиру (бележи је Гедеон Јуришић у прошлом веку)[379], по којој је у пиргу био параклис светог Ђорђа, што је такође уобичајен садржај. Ако се сагледају сви расположиви подаци, кула, која је свакако била изузетне висине, обједињавала је улаз у приземљу, док су се у горњем делу налазиле библиотека, капела и на врху звонара. Није искључено, судећи по размерама основе, да су постојале и неке друге просторије, о којима нема података. Из свега произлази да је цела кула могла бити приближно висока као храм, тј. око 28 метара.

Функција куле је, свакако, у непосредној вези са архитектонским решењем.[380] По свом хоризонталном плану то је квадратна грађевина чије су странице дуге 15 m (црт. 65). Подељена је пиластрима у два једнака поља ширине 5 m. Улази су на северном и јужном зиду. Дуж источног и западног зида, у оба поља између пиластара, изведени су полуобличасти луци, а над средишњим делом сваког поља крстасти сводови, засновани над правоугаоном основом димензије 5×5,5 m. Свод се ослања на четири отпорне тачке у угловима у правцу дијагоналних лукова — у овом случају то су пиластри, северни и јужни спољни зидови. Дебљина тих зидова износи 1,8 m, док су источни и западни 2,0 m. Укупна висина унутрашњег простора, од пода до темена свода, износила је око 8,0 m. Приземље куле данас није сачувано у пуној висини: сводови су порушени, а накнадна конструктивна решења су знатно изменила првобитни просторни концепт. По величини основе улазна кула Дечана спада у ред највећих грађевина тога типа које су до сада установљене на средњовековним манастирским целинама у Србији. Зидана је каменом и опеком. Вертикални архитектонски план није сачуван. Према писаним подацима и према ведути Дечана из XVIII века, висина је била једнака висини цркве. Габарит и изузетна дебљина зидова такође указују да је грађевина морала имати неколико спратова. Њен вертикални план и архитектура остају у домену претпоставки. О њима се може говорити само начелно, на основу неких елемената који се налазе у хоризонталном решењу. Следеће разматрање се заснива на елементима као што су различите дебљине бочних зидова и оних у којим се налазе пролази, као и постојање прислоњених лукова у оба поља, дуж источног и западног зида. Поменути луци нису искључиво конструктивни елементи неопходни крстастим сводовима. Они у овом случају представљају појасне лукове, који користе код решења у којим се нижу поља са сводовима, и то у функцији подеоног елемента, уместо обимних зидова. У дечанској кули, са источне и западне стране, појасни луци се прислањају уз обимне зидове. Такво решење може проистећи из потребе за примањем неког оптерећења одозго, које су морали да приме луци. Једна од могућности је да се зидно платно куле у горњој зони налазило на том положају, увучено од бочних источних и западних зидова. Ако се на првом спрату изврши смицање зидних маса, и то тако да се од спољног габарита повуче зид за дебљину једнаку дебљини северног и јужног зида, добија се поново квадратна основа, чија страница износи 11,0 метара. Таквим решењем би се знатно смањио габарит горњих основа, а самим тим и вертикално оптерећење. Предложен архитектонски концепт нема блиску паралелу са сачуваним објектима из XIV столећа на ширем подручју. Једина аналогија се може успоставити са изгледом куле на гравири из XVIII века. Да ли је Георгије Стојановић 1748. године затекао кулу, или је приказао према традицији, није могуће утврдити. Чак и да је представа грађевине реална, слика затеченог стања, њен архитектонски изглед и секундарна пластика су, свакако, неодговарајући. Друга варијанта архитектонског решења подразумева непосредан пренос хоризонталног плана у вертикални, што значи умножавање базиса по висини, на одређеним вертикалним растојањима. Велика дебљина источног и западног зида у основи, као и решење са прислоњеним луцима, у том случају припадају традиционалном решавању тако концепированог простора — примарна паралела је само дечанска црква, а шире гледано основе улазних делова у Св. арханђелима и Бањској. Архитектонски концепт приземља улазне грађевине у та два манастира једнак је дечанском. Такав концепт дечанске куле припада решењима XIV столећа. Предложена реконструкција изгледа, тип отвора и њихов распоред, остају у домену теоријских разматрања.

На основу података којима данас располажемо, не може се поуздано говорити о Дечанима као о манастирском утврђењу. Вести из писаних извора јасно говоре да је манастир био чуван, да су постојали челници задужени да се брину о безбедности манастирског насеља и њихових непокретних добара. Приповедања Григорија Цамблака о стању у манастиру после смрти Стефана Дечанског, у време његових наследника, говоре о челнику Ивоју који *„би постављен од царице Јелене“*, вероватно да се брине о безбедности манастира. Писац даље наводи да Ивоје *„присвоји јавно све што је у манастиру и устроји да се то управља од светских, а настојатеља манастира отуђи од сваке достојне чести“*. Он је такође и монахе злостављао, *„тако да нису смели ни слободно ходити посред манастира“*.[381] У истом

□

[375] П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 130.

[376] *Животи краљева и архиепископа српских* (ур. Л. Мирковић), 155.

[377] Г. Ј. Јуришић, *Дечански првенац*, Нови Сад 1952, 8 Мирковић), 22.

[378] И. С. Јастребов, *Подаци за историју српске цркве, Из путничког записника*, 84—85.

[379] Г. Ј. Јуришић, *Дечански првенац*, Нови Сад 1872, 8.

[380] Дескрипција могућег архитектонског склопа куле и варијантних решења је дата у раду С. Мојсиловић-Поповић, Архитектура манастирског насеља Дечани, 239—248.

[381] Уп. *Старе српске биографије XV и XVII века* (ур. Л. Мирковић), 35—36.

спису Григорије Цамблак даље наводи да је у
време његовог боравка у Дечанима, тадашњи вла-
дар послао неког Јунца *„да чува место“*, а он је
још свирепије поступао са старешином и мона-
сима од оног првог.[382] Манастирском братству су
у ослобођењу од тих насилника помогле молитве
изречене над гробом њиховог ктитора и оснивача
Дечана, који их је неким „чудом“ спасао. Ове
вести из средњовековне литературе не морају
бити изричити доказ о боравку цивилних чувара
у манастиру, али се морају узети у обзир кад се
разматра организација чувања Дечана. Та прича
о цивилним чуварима који насилно, против пра-
вила, дају себи право да станују у насељу и при-
грабе добра монашке заједнице, могла би се ту-
мачити тако да њима није био дозвољен бора-
вак у манастиру, изван њихових задужења. То
би истовремено значило да није било сталне вој-
не посаде у оквиру обимних зидова, већ је можда
била организована нека стража, која је у случају
потребе штитила манастирску имовину. Стражари
су могли боравити и изван манастира. Један
податак из византијског типика из XII столећа за
манастир Космосотиру, ближе осветљава чување
манастира. Игуману монашке заједнице у Космо-
сотири типиком је било одређено да се мора лепо
односити према војним чуварима манастира, који
су боравили негде у близини. Колико су били
удаљени од манастира типик не говори, али јасно
показује да се нису налазили у монашком на-
сељу.[383] Није искључено да им је улаз био дозво-
љен у случају потребе. По свему судећи, нека
слична организација чувања манастира је била
установљена у Србији у XIV столећу. И раније
се у науци помишљало да су манастирски чува-
ри могли боравити у неком насељу у непосредној
близини манастира. Та врста насеља је повези-
вана са млађим називом за такво оближње ма-
настирско село, *„прњавор“*, чији су житељи били
дужни да помажу радом манастирску заједницу,
сасвим сигурно у поствизантијском периоду. По-
мишљало се да млађи назив *„прњавор“* можда
потиче од старије и касније измењене речи, про-
нијар, а то би онда значило да су та села имала
дужност војних манастирских чувара.[384]

Изгледа да су чврсто зидане куле од камена
— пиргови — у XIV веку били главна уточишта
монасима. О томе сведочи изузетна градитељска
активност на Светој Гори, где се у то доба по-
дижу многобројне утврде и пиргови широм Ато-
са.[385] Српски манастир Хиландар је био једна од
изузетно обезбеђених светогорских целина, бу-
дући да је имао пиргове у склопу својих зидова,
али и изван манастира. Пирг — манастирско од-
брамбено упориште — свакако треба схватити као
грађевину која је пружала само пасивну одбрану:
монаси су се у њу затварали да би преживели
напад или опсаду. Уколико је пирг био добро и
чврсто грађен, пружао је заштиту. То најбоље
показује и детаљ из живота Данила II на Светој
Гори, када се пред каталонском навалом у по-
четку XIV столећа, склонио у пирг манастира,
који су војници покушали да упале, али је он
одолео ватри.[386] Из истог животописа се сазнаје
да је Данило при једној другој војној навали
провео три године у пиргу манастира Хилан-

дара.[387] Таква врста пасивне одбране јасно сведочи да манастири нису били спремни као утврђења да пруже активну одбрану. Познато је да су светогорски пиргови у извесном смислу уживали аутономију у погледу имања која су владари даровали пиргу и његовим житељима. У њему су стално боравили старешина пирга и најчешће неколико монаха, посебно у случају независно грађених целина, као што су били Милутинове утврде изван Хиландара.[388] Унутрашња организација живота у пиргу, као и број монаха који су се о њему старали, такође говори да је искључиво била реч о утврдама које су служиле у време напада, иако се догађало да је пад манастира означавао и пад пирга, па постоје вести о предајама пиргова у таквим ситуацијама.[389] Није за сада поуздано утврђено постојање независних пиргова светогорског типа у манастирима средњовековне Србије. Први пирг, по типу једнак хиландарским, био је Милутинов пирг у Бањској, а исти владар је, обнављајући манастир Св. Ђорђа код Скопља, даровао манастиру пирг који је поред осталог служио и за одбрану.[390] Са истим циљем је Св. Арханђелима Стефан Душан доделио утврђење изнад манастира.[391] Међутим, вести о изградњи пиргова, као и очигледно постојање тих грађевина у склопу манастира у XIV столећу, не пружају ближа обавештења о статусу пирга, или утврђења, које је било даровано уз манастир. Један податак о дечанском пиргу скреће пажњу на питање издржавања пиргова у склопу српских средњовековних манастира. У Поменику дечанском из XVI столећа било је написано завештање житеља села „Архилачв[.. .] да помагаоу пирг у Дечанв от лета по товар жита“.[392] Није јасно да ли је реч о некој старијој средњовековној обавези, а такође није извесно ни на који се то дечански пирг односи. За сада је једино позната кула над улазом у Дечане, која по свом просторном положају и по свом архитектонском склопу и познатој намени није била једнака одбрамбеним средњовековним пирговима, као што је, на пример пирг у Бањској. Једно од питања које би морало посебно да се проучава јесте свакако економски статус одбрамбених утврда у склопу српских манастира у XIV и XV столећу. Према познатим писаним изворима, о којима је овде било речи, оне нису биле независне, већ су припадале манастирским имањима, а неки приходи су били намењени снабдевању пирга.

Јасан концепт одбране манастира пружа Душанова задужбина, манастир Св. Арханђела код Призрена. Своју задужбину Стефан Душан је зидао од 1348. до 1352. године, мада су неке припреме започеле још 1343. године.[393] У оснивачкој повељи стоји да је на изабраном простору већ била црква, која је до темеља порушена и над њом утемељена нова задужбина. На истом месту се говори да је манастир основан као игуманија

□

[382] *Исто*, 36.

[383] *Тур. Kosmosoteira*, 71.

[384] Ст. Новаковић, *Пронијари и баштиници*, Глас СКА 1 (1887) 37—38.

66. *План манастира Св. Арханђела са утврђењем Вишеград, XIV век* (из документације Републичког Завода за заштиту споменика културе)

□

[385] Уп. М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 103—131.

[386] *Животи краљева и архиепископа српских* (ур. Ђ. Даничић), 351—352; *исто* (ур. Л. Мирковић), 267.

[387] *Исто* (ур. Ђ. Даничић), 341, и *нав. дело* (ур. Л. Мирковић), 258.

[388] Детаљно о правном статусу пиргова М. Живојиновић, *нав. дело*, а посебно о пирговима краља Милутина, *исто*, 116 и даље.

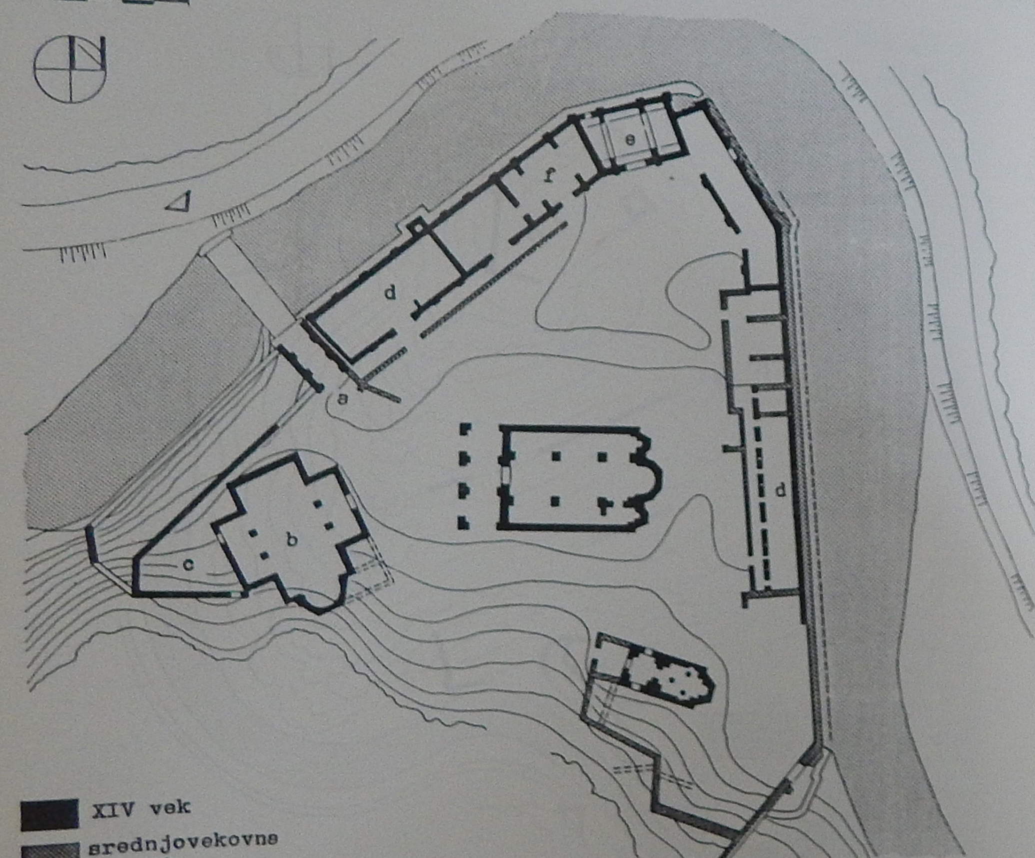
[389] М. Живојиновић, *нав. дело*, 107.

[390] В. Мошин и др., *Грамоти*, 221.

[391] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 683.

[392] „Поменик“ манастира Дечана из XVI века налазио се у Народној библиотеци у Београду, у којој је са осталим писаним споменицима изгорео 1941. године. Текст је цитиран према подацима које доноси М. Ивановић, *Црквени споменици XIII—XX век*, Задужбине Косова, Београд 1987, 390.

[393] Истраживања Св. Арханђела је започео још почетком века Р. Грујић, *Откопавање Светих арханђела код Призрена*, ГСНД 3 (1928) 239—274, а наставио касније С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих арханђела код Призрена*, Београд 1966. О времену грађења манастира расправља С. Ненадовић, *нав. дело*, 4—10.

67. *План манастира Св. Арханђела код Призрена, XIV век* (из документације Републичког Завода за заштиту споменика културе)
a. улаз; b. трпезарија; c. кухиња; d. ћелије и оставе; e. болничка кухиња; f. болница

и да у њему не може бити ни епископија ни митрополија.[394] Ктитор је дао манастиру тврђаву на оближњем брду да чува место уместо пирга (црт. 66), чиме је јасно одређен начин одбране манастира. Тврђава је пружала уточиште, а простор игуманије је био искључиво намењен монашкој заједници. Манастир је основан на равном простору обале реке Бистрице, на месту где река прави окуку, па су природни услови утицали да целина добије скоро облик троугла у плану (црт. 67). У средишту се налазила главна манастирска црква, опкољена обзиђем са зградама на западној, северној и источној страни, док је јужну границу одредила стрма стеновита литица, на чијем се врху налазило утврђење. Југоисточно од цркве Св. Арханђела, изграђен је у исто време мањи храм Св. Николе. Манастирска трпезарија, по величини скоро једнака цркви, постављена је са западне стране храма, као слободан — неуграђен објекат. Спољашњи зидови манастира, чија дебљина износи око 1,2 m зидани су ломљеним каменом и опеком у неправилном слогу. Конти-

нуална зидна платна, издељена су на неједнаким размацима правоугаоним пиластрима (1,17 × × 0,16 m)[395], који су можда у горњој зони били спојени луцима. Горњи делови зидова нису сачувани, па њихова укупна висина није извесна. Спољашњи зидови манастира су утемељени на ширем зиданом постољу, чије су се странице косо спуштале у речно корито, служећи истовремено и као заштитни појас манастирском обзиђу од реке. Касније су спољашњи зидови ојачани изградњом новог појаса, који се наслонио уз старије зидове. Ојачање зидова је можда проузроковано близином реке, која је за великих вода свакако угрожавала манастир[396], мада се не може сасвим одбацити претпоставка о накнадном обезбеђивању зидова због опасности од спољашњих напада. Зна се да су манастир разорили Турци 1455. године[397], али се ојачање спољашњих зидова не би могло датовати после тог страдања, јер тадашње околности нису биле погодне за тако велике грађевинске захвате.

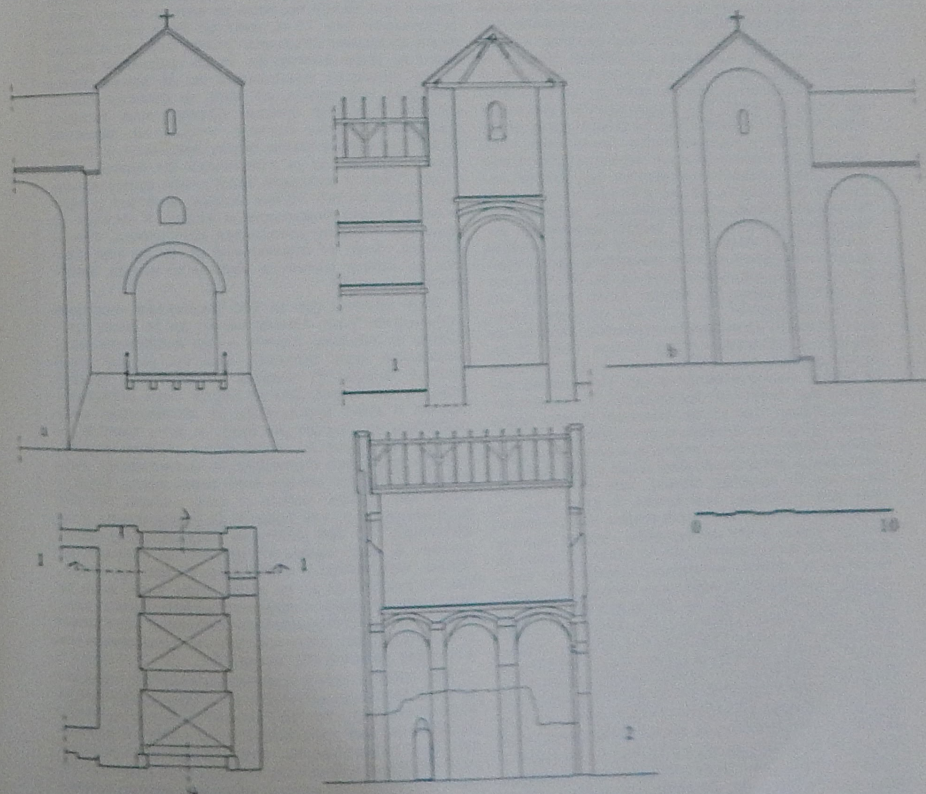
□

[394] J. Шафарик, Хрисовуљ цара Стефана Душана којим оснива манастир Св. архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348 (?), Гласник ДСС 15 (1862) 264–317, посебно о игуманији, нав. дело, 288.

[395] Уп. С. Ненадовић, Св. арханђели, 15.

[396] Претпоставка да су Св. арханђели плављени у току своје историје има ослонца у недавној великој поплави Бистрице, у којој је целокупни северни простор манастира био засут око 30 cm речним муљем, и поред обновљених средњовековних зидова који ограђују простор.

[397] О страдању Св. Архангела 1455. године уп. Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, 34–36.

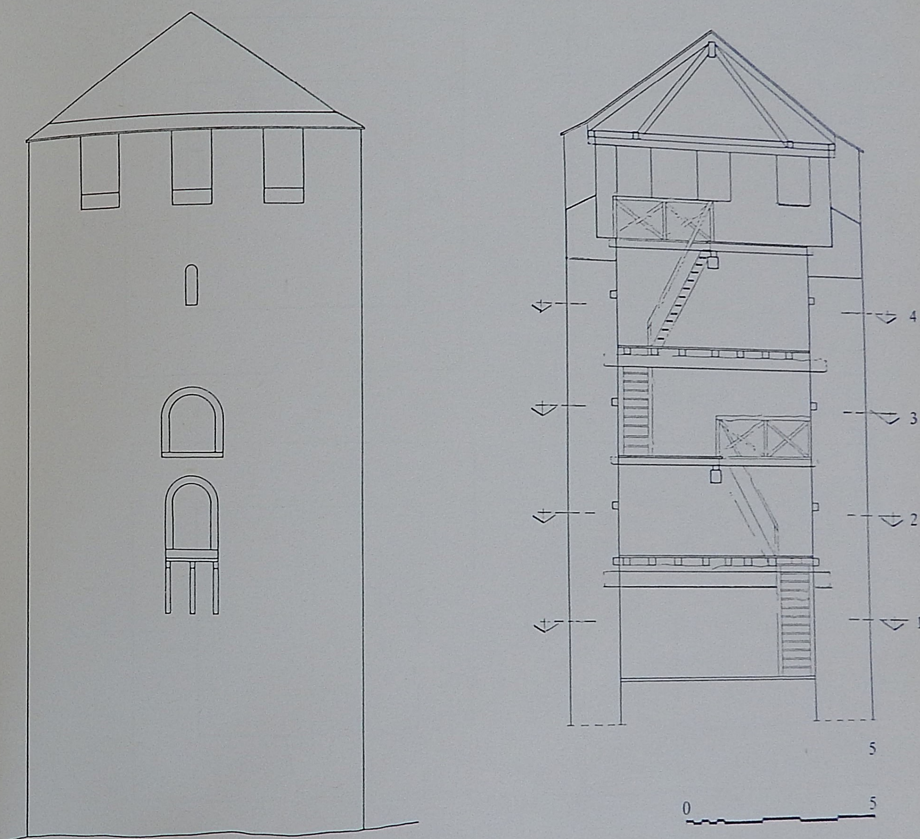
68. *Идеална реконструкција главне грађевине манастира Св. Арханђела код Призрена, XIV век* (по С. Поповићу)
a. спољашњи изглед
b. унутрашњи изглед

У манастир се улазило преко моста, чија је ширина била око 4,0, а дужина око 15,0 метара, кроз грађевину на северозападној страни. Зидани камени остаци моста распознавали су се још почетком овога века на страницама речног корита.[398] Улазна грађевина је била постављена скоро у средину северне линије обзиђа, усмерена ка улазу у цркву Св. Арханђела. Важно је напоменути да манастирско двориште није било равно, већ су, слично Студеници, северна и североисточна страна биле знатно ниже, па су се обе цркве налазиле на највишем равном платоу. Будући да је терен код улаза био доста нижи, ка цркви се пело благим успоном. Улазна зграда је била изузетно пространа — унутрашња дужина је износила око 10,5 m, а ширина између бочних зидова је била 4,3 метра. Објекат није сачуван у целини, горњи делови архитектуре су разрушени. Архитектонско решење, правоугаоне основе, у хоризонталном плану је садржавало три просторне јединице, међусобно одељене пиластрима, који су излазили из бочних зидова за око 27 cm. Та три травеја су била вероватно раздељена подеоним луцима, који су се ослањали на пиластре (црт. 68). Поља између лукова су била, као што је уобичајено, засвођена. Архитектура сагледана у хоризонталном плану само наговештава интегрално решење: поуздана реституција првобитних облика није могућа, јер постоје алтернативна решења, од којих је свако могло бити примењено. Ипак, неке особености сачуване архитектуре наговештавају могућу делимичну реконструкцију облика. Гледана у основи, засебна правоугаона поља између пиластара нису једнаких дужина, средишњи простор је нешто шири од суседних поља, он износи 2,5 m, док су она друга два дужине 2,2 m. Разлог за такво усвајање дужина није могуће утврдити. Будући да разлика у дужинама поља износи само 30 cm, највероватније није имала неког битног значења за горњи конструктивни склоп. Уз источни подужни зид грађевине прислоњена је са источне стране зграда, док се на западном налази мањи пролаз у правцу објеката с те стране. На тој западној страни се нису сачували зидови манастирских здања, па није извесно да ли су били удвојени, као на северној страни. Ако се погледа и ниво пода у бочним просторима уз улаз, види се да је под у згради с источне стране знатно нижи, док је ходни ниво на западној страни био на приближно истој висини као у улазу. О томе би сведочио и пролаз постављен између тих просторија. Можда је та неједнака висина на источној и западној страни уз улаз налагала да се, ради стабилности објекта, са источне стране прислони зид грађевине уза зид улаза. Зидови улазне зграде зидани су ломљеним каменом и опеком у неправилном слогу. Језгро зидне масе је било ојачано дрвеним гредним роштиљем, који је био постављен на вертикалном размаку од око 1,45 cm. Почеци лукова и сводова нису сачувани, као ни делови зидова на месту где су се морала налазити врата, на првом северном пољу испред кога се налазио мост. Малтерни траг на сачуваном делу старог прага (источна страна) и положај удубљења на њему које је служило за постављање вертикалне осовине врата, омогућавају реституцију првобитног отвора. Јужно поље на дворишној страни улазне грађевине није имало врата, већ је био обликован само лучни отвор. Горњи конструктивни склоп, као што је већ поменуто, није познат. Подеони луци између паралелних поља су вероватно били полуобличасти, а пиластри су међусобно могли бити спојени прислоњеним луцима. Поља између подеоних лукова су вероватно била засвођена полуобличастим или крстастим сводовима. Ако се подсетимо да су кула у Дечанима, а највероватније и улаз у Бањској имали крстасте сводове, може се претпоставити да је та врста просторног елемента била изведена и у Св. арханђелима. Према анализи архитектуре цркве, крстасти сводови су се налазили над пољима припрате храма Св. Арханђела. Унутрашња укупна претпостављена висина улазне просторије, од пода до темена свода, могла је износити око 7,5 m, што би било само нешто ниже од висине дечанског улаза, који је износио око 8 m. Није извесно да ли је грађевина имала спрат. Може се помишљати да је изнад улаза постојала просторија, до које се стизало степеништем у склопу суседне источне или западне грађевине. У том случају зграда на источној страни је морала имати поред приземља још два спрата, будући да је утемељена на нижем простору. Отвор у источном зиду улаза према суседној згради на тој страни можда је водио у просторију чувара манастирског улаза. У складу са познатим старијим примерима (Студеница, Жича, Дечани), може се помишљати да су се над улазом на спрату налазила капела и можда манастирска звона.[399]

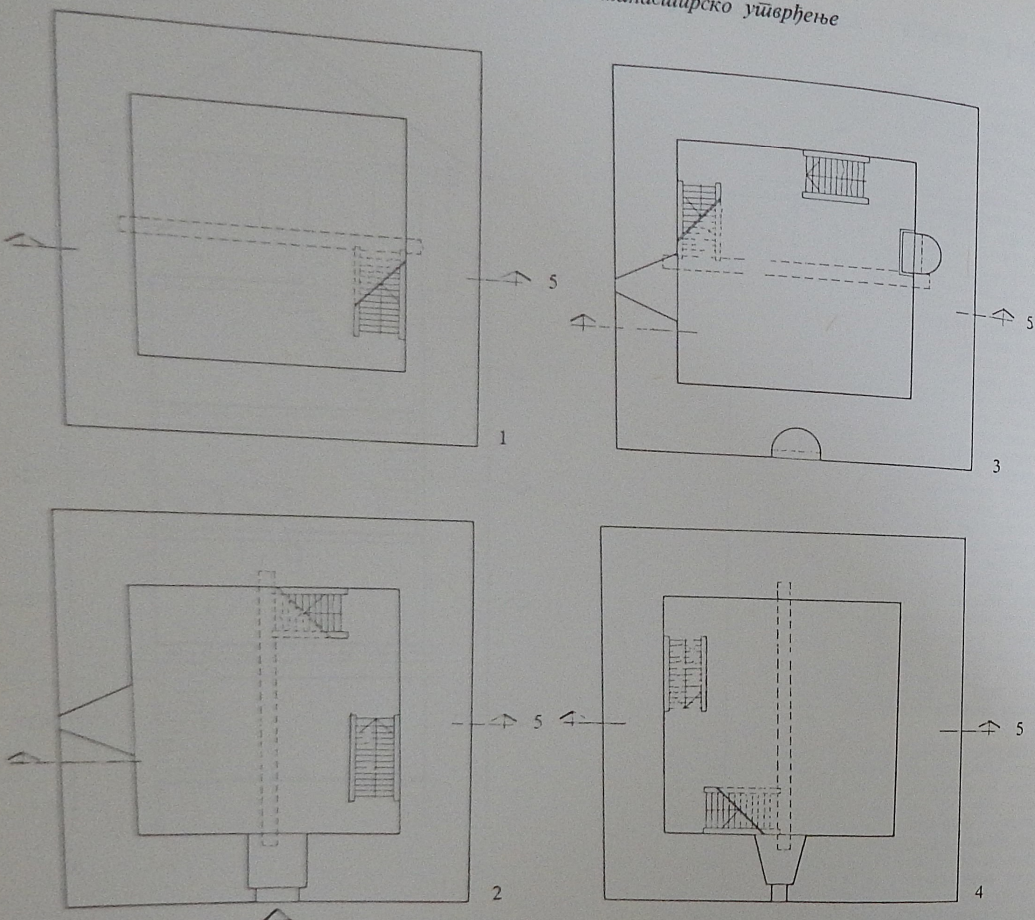
Није познато где је био постављен споредни манастирски улаз. Помишља се, да се реци прилазило на северној страни — на избаченом делу платформе (врх троугла), али да је тај улаз касније зазидан.[400] Можда је постојао прилаз реци на том месту, али је поред њега морао постојати и неки други, који је обезбеђивао везу манастира са градом на брду, а исто тако и са равним простором на обали реке, са исте стране, који је вероватно коришћен за манастирску економију, и то оне зграде које нису могле бити у манастиру (обори, штале и сл.). Једина могућа комуникација у том правцу је југоисточни угао манастира. На том месту су зидови разрушени, постоје и неке накнадне градње са спољашње стране, које говоре о неком затвореном простору. Све то указује да је ту могао бити улаз, који је накнадно осигураван додавањем још једног спољашњег зида. Изнета претпоставка се може утврдити једино археолошким истраживањем на том месту и анализом зидова.[401]

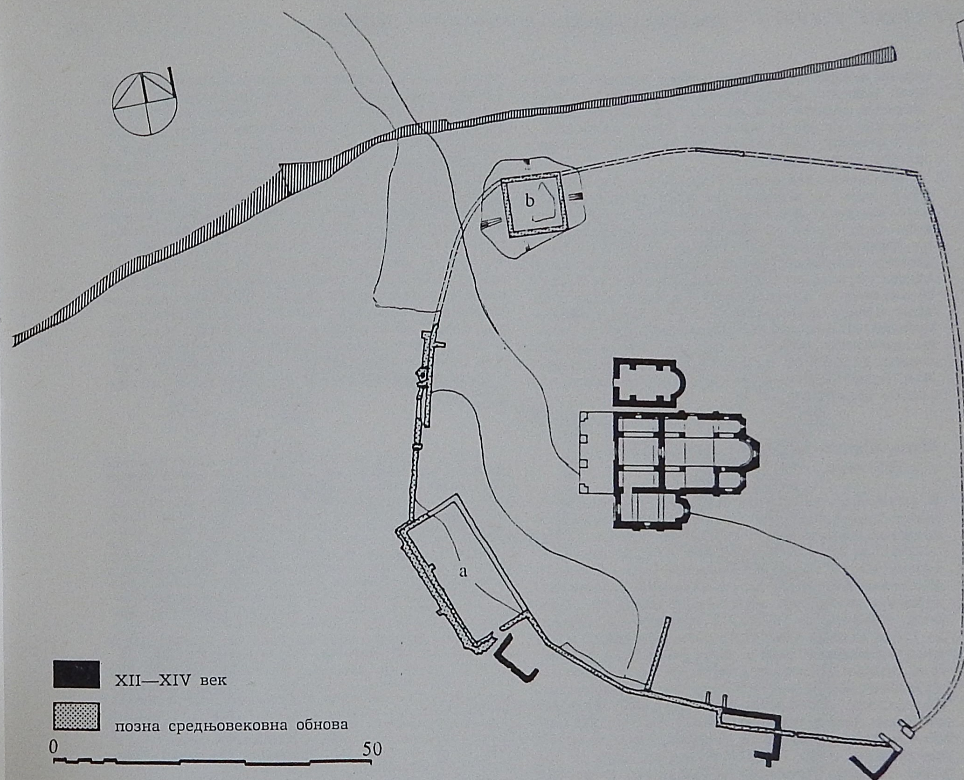
Као што је већ раније истакнуто, Св. арханђилима је оснивачком повељом додељено утврђење Вишеград, на брду изнад манастира, које је служило као уточиште. То је и битан разлог што се у склопу зидова сакралне целине не налазе никакви одбрамбени објекти.[402] Манастир је највероватније био спојен зидовима са тврђавом, мада су данас трагови бедема уништени на изузетно стрмим каменим литицама. Осим тврђаве на врху, идући од манастира низводно ка Призрену, на истој левој обали реке, налазила се једна кула, која је вероватно била у склопу одбрамбеног система манастира. Јасан концепт одбране Св. Арханђела, из половине XIV столећа, свакако није био усамљена појава. У кањону реке Треске, недалеко од Скопља, основано је неколико манастира у XIV веку, који се могу сматрати скоро засебном сакралном целином (Св. Никола у Ниру, Св. Атанасије у Шишеву, Св. Андреја, Св. Богородица, позната као манастир Матка).[403] Ти манастири данас немају сачувано средњовековно обзиђе, али нису ни археолошки истражени да би могли бити предмет архитектонско-просторне анализе. Ипак, нека новија истраживања на том подручју показују да је одбрана монашког живља била организована. Високо на стени изнад кањона реке Треске, на тешко приступачном простору изнад поменутих манастира, било је у то доба обновљено мање касноантичко утврђење у којем се налазила црква Св. Недеље.[404] Сматра се да је та обновљена тврђава са црквом и резиденцијалним објектима служила као прибежиште монаха из манастира који су се налазили у близини.[405]

Анализа одбране манастира у XIV столећу, на жалост, у овом тренутку се не може проширити на већи број примера, јер многи манастири изграђени у то доба још нису детаљно археолошки истражени.[406] Сасвим је извесно, на основу

69. *Идеална реконструкција куле у манастиру Леснову* (по С. Поповић)

70. *План манастира Св. Николе у Дабру, XII—XIV век* (по И. Костићу и М. Јанковић)
a. трпезарија
b. кула

размотрених просторних структура, да је у то време систем обезбеђивања утврђеног прибежишта за монахе био установљен или као пирг у склопу обзиђа, или као утврђење — кула — изнад монашког насеља. Код неких још неистражених сакралних целина из XIV столећа, које су знатно измениле свој средњовековни лик у млађем раздобљу, могу се наслутити средњовековне грађевине или делови обзиђа, који указују да је реч о таквој врсти објеката.

У манастиру у Леснову[407], задужбини деспота Оливера посвећеној архистратигу Михаилу, а грађеној од 1341—1349. године, на северној страни манастирског дворишта постоји камена кула — пирг (?) — која је очигледно много преправљана, а неке обнове су из најновијег времена (црт. 69). Њен просторни положај није у складу са млађим грађевинама између којих се налази, и јасно сведочи о грађевинском дисконтинуитету обзиђа. Свакако је реч и о хронолошком дисконтинуитету, јер су сви објекти око те грађевине подигнути у млађем и најновијем раздобљу, о чему сведочи и њихова архитектура. Не може се, свакако, без систематског истраживања терена и зидова утврдити прецизна хронологија, али по градиву, положају у манастиру и типу грађевине, може се помишљати да је могла припадати средњовековном раздобљу манастира.

У манастиру Св. Николе у Дабру (Бања)[408], који је постојао још у XII столећу, постоје остаци куле на северозападној страни манастира, која се вероватно налазила у склопу некадашњег обзиђа (црт. 70). Грађевина није истражена, али се из земљаног насипа назиру камени зидови, а на месту већег оштећења зида види се и део унутрашњег простора, који је вероватно био засвођен. Намена и архитектура објекта су за сада непознати, мада предање у месту и данас о том

□

398 Р. М. Грујић, *Откопавање Светих Арханђела*, 267.

399 За сада није поуздано пронађено место звоника у Св. арханђелима. Мисли се да је мања грађевина северозападно од цркве, скоро испред улаза у манастирске зграде на северној страни, могла бити звоник. Грађевина није поуздано датована, па се не може тврдити да је припадала средњовековном манастиру. Грађена је друкчијим слогом него грађевине из XIV столећа, па је можда настала у млађем раздобљу манастира.

400 С. Ненадовић, *Св. Арханђели*, 16.

401 С. Ненадовић, *нав. дело*, 12—16, претпоставио је да су манастирски зидови такође били у склопу тврђаве са одбрамбеним карактером. Наше мишљење је супротно, што се и види из овог рада.

402 Раније је претпостављено да су ти зидови били делови неке куле, која је касније изграђена, заједно са можда још једном, на североисточном врху троугаоне платформе манастира. Та зидања су везана за време после смрти цара Душана, уп. С. Ненадовић, *Св. Арханђели*, 14. Нама се не чини прихватљивом таква анализа преосталог обзиђа на јужној страни, већ мислимо да је реч о неком улазном објекту.

403 Уп. Р. Љубинковић, *Српски црквени споменици у клисури реке Треске*, Хришћанско дело 24 (Скопље 1940).

404 Уп. М. Ћоровић-Љубинковић, *Црква Свете Недеље над клисуром Треске и проблем њеног датовања*, ЗЗСК 2, бр. 1 (1952) 95—106.

405 Уп. V. Lilčić, *An Example of a Medieval Monastery Fortification from Macedonia*, Balcanoslavica 11—12 (1984—1985) 185—196.

406 За манастире XIV столећа вид. хронолошку табелу на крају овог рада.

407 О архитектури Леснова уп. Ђ. Бошковић, *Лесново, Белешке са путовања*, Старинар 7 (1932) 88—126; С. Симић, *Лесновски манастир светог оца Гаврила, Задужбина српског деспота Јована Оливера*, Београд 1912; С. Габелић, *Непознати локалитети у околини Лесновског манастира*, ЗЛУ 20 (1984) 163—174 (С. Габелић се бавила живописом Леснова и објавила је низ чланака у часопису „Зограф" 7 /1976/ 58—64; 8 /1977/ 55—58; 11 /1980/ 54—62); Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1977) 83—102.

здању говори као о некој старој звонари. Резултати новијих археолошких истраживања манастирског простора, и то само на линији обзиђа, показали су да је манастир битно обновљен у XVI столећу, јер већина грађевинских остатака потиче из те епохе.[409]

Обнови из тог времена припада и манастирски улаз, који се налазио на северозападном делу манастирских обимних зидова, у близини поменуте куле. Може се само претпоставити да је кула средњовековног порекла, да је можда била у саставу првобитне улазне грађевине, или да је заиста служила и као звоник. Улаз у Св. Николу се налазио са западне стране, о чему сведоче остаци новије грађевине из XVI столећа северозападно од цркве. Некадашњи пут који је водио до манастира такође се налазио са те западне стране. Будући да простор није у целини истражен, остаје неизвесно тачно место средњовековне улазне грађевине.

Манастирско утврђење крајем XIV и у XV веку

У последњој четвртини XIV столећа, пошто је епоха средњовековног царства била завршена владавином Душановог сина цара Уроша (1355—1371), од обласних господара, који су поделили српске земље, Лазар Хребељановић је у северним областима био један од најмоћнијих. Његова задужбина посвећена Вазнесењу, манастир Раваница, основана је 1376/1377. године[410] са намером да у њој почива ктиторово тело. Приликом оснивања манастир је добио, како је то било уобичајено, оснивачку повељу, којом су му даровна материјална добра — манастирско властелинство. На жалост, оснивачки документ није сачуван, већ само млађи преписи. Анализом тих докумената је закључено да је оснивач, изгледа, издао две повеље, прву 1376/1377. године, коју је заједно са њим потписао и тадашњи патријарх Јефрем, и другу, 1381. године, којом је проширио манастирско властелинство.[411] Манастир је утемељен на заравни поред реке, са свих страна окруженој брдима — на локацији уобичајеној за манастир. Археолошким истраживањем је утврђено да комплекс није подигнут на темељима старије сакралне целине. Изградња на том простору је започела у доба кнеза Лазара Хребељановића, што је потврђено и археолошки истраженим површинама.[412] У свом коначном облику, монашко насеље је обликовано као тврђава, у чијем се обзиђу на јужној страни налазила главна задужбинска црква (црт. 71). Поред масивног пирга, који се налази североисточно од цркве, уз спољашње зидове су биле изграђене четвороугаоне куле, а у једној од кула, на западној страни у правцу улаза у цркву, био је и главни манастирски улаз (црт. 72). По архитектури обзиђа, Раваница је обликована као манастирска тврђава.[413] Испред поменутих зидова и кула, налазила се још једна линија одбране, спољашњи нижи заштитни зид са ходним међупростором. Горњи делови зидова и кула нису сачувани, али се са вероватноћом може претпоставити да су били обликовани као озупчана линија одбране, како је то било уобичајено на војним грађевинама у том раздобљу.[414] Према списима вестима, још крајем XIV столећа неки угледни Раваничанин је забележио да је Лазар поред цркве у Раваници сазидао град и утврдио га са седам кула.[415] Да је највећа кула — пирг са северне стране — Лазарева ктиторија, говори и натпис изведен у фреско техници на спољашњем северном зиду куле „въ д҃ни бл҃говѣрнаго кнеза Лазара ктитора с҃тго мѣста сего".[416] Према просторној диспозицији манастира, могуће је издвојити две главне грађевинске фазе, које не дели већи временски размак, јер обе свакако припадају средњовековном раздобљу Раванице. Према хоризонталном плану манастира, у оквиру обзиђа уочавају се две засебне просторне целине. Целокупан простор се може поделити на јужну и северну зону. У средишту јужне зоне је црква, са њене западне

[408] О манастиру св. Николе у Дабру, данас познатом као Бања код Прибоја, уп. А. Дероко, *На светим водама Лима*, ГСНД 11 (1932) 133—136; В. Ћоровић, *Облици манастира Бање*, Старинар 4 (1926—27) 223—224; М. Шакота, *Пуштање поновног манастира Бање код Прибоја*, Саопштења 9 (1970) 19—46; 10 (1974) 11—36; М. Касић, *Археолошки радови на цркви св. Николе манастира Бање код Прибоја*, Саопштења 8 (1969) 133—136; В. Јовановић, *О једном ктиторском натпису у манастиру Бањи*, Зограф 4 (1972) 27—36; М. Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд 1981; иста, *Натпис с ктиторским писмом у цркви св. Николе у манастиру Бањи код Прибоја*, Саопштења 20/21 (1988—89) 35—42.

[409] Мил. Јанковић, *Манастир Бања код Прибоја*, АП 21 (1981) 119—122; 22 (1982) 166—170; 24 (1985) 171—174.

[410] В. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922; Б. Вуловић, *Раваница*, Саопштења 7 (1966); Посебно о години оснивања Раванице и о повељама кнеза Лазара уп. Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, ЗФФУБ 12/1 (1974) 365—371; Р. Михаљчић, *Када је подигнута и живописана Раваница*, Саопштења 15 (1983) 45—49; С. Ћирковић, *Раваничке хрисовуље*, Раваница 1381—1981, Београд 1981, 69—82.

[411] Уп. С. Ћирковић, *Раваничке хрисовуље*, нав. дело; о манастирском властелинству вид. Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Раваница 1381—1981, Београд 1981, 83—98; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25—46.

[412] Резултати археолошких и архитектонских истраживања манастира објављени су само као прелиминарни извештаји, уп. Д. Мадас, *Археолошки радови у манастиру Раваници*, Саопштења 10 (1974) 77—80; иста, *Западни део манастира Раванице и раваничко здање*, АП 11 (1970) 180—185; иста, *Манастир Раваница*, АП 21 (1980) 236—238.

[413] Манастирском утврђењу посвећено је краће поглавље: Б. Вуловић, *Архитектура Раванице*, Раваница 1381—1981, Београд 1981, 29—32.

[414] О систему одбране у средњовековној Србији вид. M. Popović, *Defensive System in the Eastern Part of Yugoslavia in The Middle Ages*, Balcanoslavica 11/12 (1984—1985) 15—30.

[415] Писане вести о изградњи раваничког утврђења са седам кула и црквом, према тумачењу Ђ. Сп. Радојичића, оставио је непознати Раваничанин са краја XIV века. Уп. Ђ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI—XVIII veka)*, 117—118. Исте вести, које ... у једном рукопису из XVII века у Народној библиотеци у Београду, каталог бр. 23, помиње и В. Петковић, *Раваница*, Београд 1922, 6, нап. 9.

[416] Б. Вуловић, *Раваница*, Београд 1966, 22 и сл. 2; Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, 1, 48, бр. 152.

XIV век, прва фаза

XIV век, друга фаза

здању говори као о некој старој звонари. Резултати новијих археолошких истраживања манастирског простора, и то само на линији обзиђа, показали су да је манастир битно обновљен у XVI столећу, јер већина грађевинских остатака потиче из те епохе.[409]

Обнови из тог времена припада и манастирски улаз, који се налазио на северозападном делу манастирских обимних зидова, у близини поменуте куле. Може се само претпоставити да је кула средњовековног порекла, да је можда била у саставу првобитне улазне грађевине, или да је заиста служила и као звоник. Улаз у Св. Николу се налазио са западне стране, о чему сведоче остаци новије грађевине из XVI столећа северозападно од цркве. Некадашњи пут који је водио до манастира такође се налазио са те западне стране. Будући да простор није у целини истражен, остаје неизвесно тачно место средњовековне улазне грађевине.

Манасширско ушврђење крајем XIV и у XV веку

У последњој четвртини XIV столећа, пошто је епоха средњовековног царства била завршена владавином Душановог сина цара Уроша (1355—1371), од обласних господара, који су поделили српске земље, Лазар Хребељановић је у северним областима био један од најмоћнијих. Његова задужбина посвећена Вазнесењу, манастир Раваница, основана је 1376/1377. године[410] са намером да у њој почива ктиторово тело. Приликом оснивања манастир је добио, како је то било уобичајено, оснивачку повељу, којом су му даровна материјална добра — манастирско властелинство. На жалост, оснивачки документ није сачуван, већ само млађи преписи. Анализом тих докумената је закључено да је оснивач, изгледа, издао две повеље, прву 1376/1377. године, коју је заједно са њим потписао и тадашњи патријарх Јефрем, и другу, 1381. године, којом је проширио манастирско властелинство.[411] Манастир је утемељен на заравни поред реке, са свих страна окруженој брдима — на локацији уобичајеној за манастир. Археолошким истраживањем је утврђено да комплекс није подигнут на темељима старије сакралне целине. Изградња на том простору је започела у доба кнеза Лазара Хребељановића, што је потврђено и археолошки истраженим површинама.[412] У свом коначном облику, монашко насеље је обликовано као тврђава, у чијем се обзиђу на јужној страни налазила главна задужбинска црква (црт. 71). Поред масивног пирга, који се налази североисточно од цркве, уз спољашње зидове су биле изграђене четвороугаоне куле, а у једној од кула, на западној страни у правцу улаза у цркву, био је и главни манастирски улаз (црт. 72). По архитектури обзиђа, Раваница је обликована као манастирска тврђава.[413] Испред поменутих зидова и кула, налазила се још једна линија одбране, спољашњи нижи заштитни зид са ходним међупростором. Горњи делови зидова и кула нису сачувани, али се са вероватноћом може претпоставити да су били обликовани као озупчана линија одбране, како је то било уобичајено на војним грађевинама у том раздобљу.[414] Према писаним вестима, још крајем XIV столећа неки угледни Раваничанин је забележио да је Лазар поред цркве и трпезарије у Раваници сазидао град и утврдио га са седам кула.[415] Да је највећа кула — пирг са северне стране — Лазарева ктиторија, говори и натпис изведен у фреско техници на спољашњем северном зиду куле „вь х̃та в̃га благовѣрьнь кнеѕ Лазарь хтиторь ст̃го мѣста сего".[416] Према просторној диспозицији манастира, могуће је издвојити две главне грађевинске фазе, које не дели већи временски размак, јер обе свакако припадају средњовековном раздобљу Раванице. Према хоризонталном плану манастира, у оквиру обзиђа уочавају се две засебне просторне целине. Целокупан простор се може поделити на јужну и северну зону. У средишту јужне зоне је црква, са њене западне

□

[408] О манастиру св. Николе у Дабру, данас познатом као Бања код Прибоја, уп. А. Дероко, *На светим водама Лима*, ГСНД 11 (1932) 132—135; В. Ћоровић, *Обнова манастира Бање*, Старинар 4 (1926—27) 223—224; М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења 9 (1970) 19—46; 10 (1974) 11—36; И. Костић, *Испитивачки радови на цркви св. Николе манастира Бање код Прибоја*, Саопштења 8 (1969) 133—136; В. Јовановић, *О једном ктиторском натпису у манастиру Бањи*, Зограф 4 (1972) 27—34; М. Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд 1981; *иста*, *Натпис с елементима повеље у цркви св. Николе у манастиру Бања код Прибоја*, Саопштења 20/21 (1988—89) 35—42.

[409] Мил. Јанковић, *Манастир Бања код Прибоја*, АП 22 (1981) 119—123; 23 (1982) 168—170; 24 (1985) 171—174.

[410] В. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922; Б. Вуловић, *Раваница*, Саопштења 7 (1966), Посебно о години оснивања Раванице и о повељама кнеза Лазара уп. Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, ЗФФУБ 12/1 (1974) 367—371; Р. Николић, *Када је подигнута и живописана Раваница*, Саопштења 15 (1983) 45—65; С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, Раваница 1381—1981, Београд 1981, 69—82.

[411] Уп. С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, 81; о манастирском властелинству вид. Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Раваница 1381—1981, Београд 1981, 83—99; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25—48.

[412] Резултати археолошких и архитектонских истраживања манастира објављени су само као прелиминарни извештаји, уп. Д. Мадас, *Археолошки радови у манастиру Раваници*, Саопштења 10 (1974) 77—85; исти, *Лазарет манастира Раванице и раваничка пећина*, АП 12 (1970) 183—185; исти, *Манастир Раваница*, АП 11 (1969) 236—238.

[413] Манастирском утврђењу посветио је кратак осврт Б. Вуловић, *Архитектура Раванице*, Раваница 1381—1981, Београд 1981, 28—32.

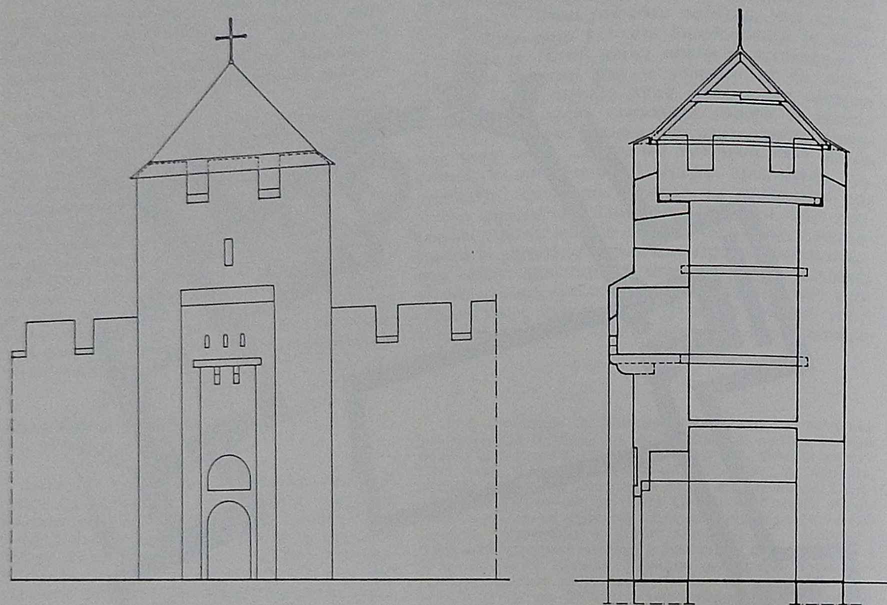
[414] О систему одбране у средњовековној Србији вид. M. Popović, *Defensive System in the Eastern Part of Yugoslavia in The Middle Ages*, Balcanoslavica 11/12 (1984—1985) 18—30.

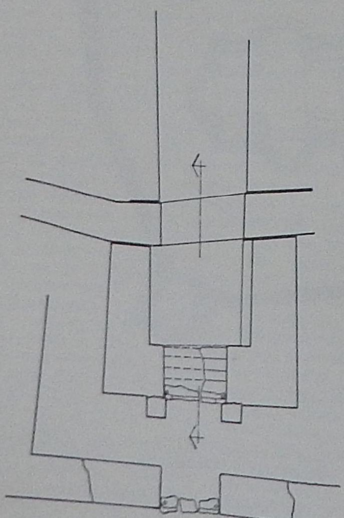
[415] Писане вести о изградњи раваничког утврђења са седам кула и црквом, према тумачењу Ђ. Сп. Радојичића, оставио је непознати Раваничанин са краја XIV века. Уп. Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI—XVIII veka)*, 117—118. Исте вести, које везује за један рукопис из XVII века у Народној библиотеци у Београду, каталог бр. 23, помиње и В. Петковић, *Раваница*, Београд 1922, 6, нап. 9.

[416] Б. Вуловић, *Раваница*, Београд 1966, 25 и сл. 3; Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 48, бр. 152.

71. *План манастира Раванице, XIV век* (по Б. Вуловићу; хронологија С. Поповић)
a. улазна кула
b. трпезарија
c. пирг
d. радионице

72. Идеална реконструкција улазне куле у манастиру Раваници, XIV век (по С. Поповић)

стране улазна грађевина, северозападно манастирска трпезарија, а североисточно пирг. Уз јужни и источни манастирски спољашњи зид биле су прислоњене грађевине. Изван те зоне, северно од трпезарије, обликована је још једна просторна јединица. Према резултатима археолошких ископавања, на том месту су биле груписане искључиво манастирске радионице, можда и за рад са металом.[417] На основу познатог просторног модела у којем црква заузима средишњи положај, Раваница би била изузетна, јер се сакрална грађевина, задужбинска црква, не налази у реалном средишту, већ на јужној страни монашког насеља. Међутим, тај распоред елемената у јужном сектору, у којем се црква налази, говори да је то вероватно и најстарије — првобитно језгро, док су остали, северни делови, као и куле уз зидове и спољашња линија заштите, настали накнадно, у другој етапи зидања манастира. У том случају хронологија грађења Раванице има две јасно издвојене фазе. Када је утемељена манастирска петокуполна гробна црква Лазара Хребељановића, постављена је у средиште ограђеног простора, на чијем се северном делу налазио пирг, а на северозападној страни трпезарија. Улаз је био на западној страни, и судећи по сачуваним траго-

вима зидова у унутрашњем простору, био је организован као пролаз између манастирских зграда, које су се од њега настављале дуж оградног зида. Простор је вероватно био засвођен, а грађевина повезана са суседним објектима на северној и јужној страни улаза. Манастирска трпезарија је сазидана на северозападној страни, на простору где је касније, у XIX веку, 1850. године, над њеним порушеним зидовима, Дионисије Поповић саградио нов конак.[418] Између трпезарије и пирга морао је постојати део ограде. Пошто тај простор археолошки није истражен, положај првобитног обзиђа се може само претпоставити. Оно је могло да буде и на линији пирг — трпезарија, али је можда било померено и више ка северу, како би се спојило са спољашњим обзиђем пирга, које се налазило на тој страни. У току археолошких ископавања у пиргу и његовој околини, пронађени су остаци нижег спољашњег зида, у склопу одбране пирга, који га је окруживао са северне, источне и западне стране. Данас није сасвим јасно, будући да тај део простора није у целини истражен, како се старији манастирски зид спајао са спољашњим обзиђем пирга. Та целина је била и првобитно језгро Лазареве ктиторије. Пирг је свакако био одређен за прибежиште у случају опасности, али је његова намена поред тога била и резиденцијална, као што је то било уобичајено на другим местима, нарочито на Светој Гори. На другом спрату грађевине налазила се капела са очуваним траговима живописа.[419] Остали делови објекта нису познати, пошто су зидови скоро сасвим разрушени. Пирг је имао квадратну основу са зидовима око 2,5 m дебљине. Грађен је од ломљеног камена и опеке наизменично (опека је ређана у два до три реда), изузетно плитких темеља (0,2—0,3 m), а велике висине (делови сачуваних зидова износе до 28 m).[420] Маса зидова је била ојачана дрвеним гредним роштиљем, као што је и раније рађено у Бањској, а и на светогорским хиландарским пирговима[421], а међуспратне дрвене конструкције делиле су простор по висини. Запажено је да се дрвени роштиљ у унутрашњости зида налазио на оним местима где су полагани редови опеке. На неким местима опека није ни била употребљена, али су спољне површине омалтерисане и на малтеру касније црвеном бојом сликане опеке.[422] Улаз у пирг је био на спрату са северне стране, кроз мали лучно засвођен отвор, изнад кога се налазила ниша са остацима живописа, вероватно представа светитеља коме је био посвећен параклис у кули.[423] До високо постављеног улаза стизало се дрвеним степеништем, које је било заштићено спољашњим нижим зидом испред пирга. Унутрашња веза између првог и другог спрата, где се налазила капела, била је омогућена каменим степеништем, смештеним у дебљини северног зида куле. Горњи делови пирга нису сачувани, па се може претпоставити да је имао четворосливан кров, али ако је параклис био засвођен, можда и куполно решен, као неки на Атосу, кровни завршетак је можда био у складу са том конструкцијом, па се може помишљати и на покривње конструкције преко сводова. Кровни покривач је највероватније био од оловних плоча. Спољашњи манастирски зидови су били грађени од ломљеног камена, а њихова неједнака дебљина износила је 1—2 метра. Просторно решење тако замишљене целине није се битније разликовало од манастирског простора с почетка и средине XIV столећа. Данас није извесно где се у то време налазио споредан манастирски улаз. Може се помишљати да је био на северном зиду између пирга и трпезарије, будући да је комуникација у том правцу била неопходна. По површини коју је заузимао, манастирски простор је био знатно мањи од владарских задужбина Немањића.

Манастир Раваница је постао тврђава у другој етапи зидања. Тада је знатно проширен ка северу, сазидани су нови бедеми, који су делимично обухватили и пирг, а уз спољашње старије зидове сазграђене су куле. У то доба је изграђена и нова кула на месту старог главног манастирског улаза, а око три метра удаљен од унутрашње линије тако утврђеног обзиђа сазидан је још један нижи одбрамбени зид. Пирг је са спољашњих страна добио у зони приземља коса ојачања, слична оним са утврђеног града Крушевца, а у унутрашњем простору у северној зони изграђен је још један попречни зид, којим је обликовано посебно двориште испред пирга. У том простору се налазио бунар, а уз северни спољашњи зид тог новоформираног простора подигнуте су неке грађевине, од којих су се сачували отисци дрвених стубова трема.[424] У време реконструкције раваничког обзиђа, онај старији појас спољашњих зидова са косом ескарпом уз пирг, који се сада нашао у унутрашњем простору, сасвим је изгубио функцију изградњом нових манастирских утврђења. Поступак реконструкције јасно се распознаје и на градиву спољашњих зидова. Све куле, заједно са улазном, накнадно су прислоњене уз зидове. У доњој зони пирга се распознају косине којим је накнадно осигуран. У новообликованој засебној јединици на северу изграђене су уз бедеме радионице, у којим су откривене пећи и калупи за изливање предмета од метала.[425] Калупи и радионице су идентифико-

□

[417] Види напомену 412 овог рада.

[418] Б. Вуловић, *Раваница*, 130 и нап. 584, где се наводи да је прво решење о поправци манастира Раванице донела комисија при „Висококославном попечитељству пресвештенија“, документ се чува у Великодржавном архиву СР Србије у Београду — F VI-86/1844.

[419] Н. Антић-Комненовић, *Остаци фресака у кули кнеза Лазара*, Зборник Народног музеја 8 (1975) 417—429.

[420] Б. Вуловић, *Архитектура Раванице*, 29.

[421] Уп. Ж. Татић, Трагом велике прошлости, *Светогорска писма и монографске студије старе српске архитектуре*, Београд 1929, 31—34.

[422] Б. Вуловић, *Архитектура Раванице*, 29.

[423] Сличан тип улаза среће се на кули у Малом граду Сталаћа са краја XIV или почетка XV столећа, као и на пиргу у манастиру Ресави с почетка XV века.

[424] Б. Вуловић, *Архитектура Раванице*, 30—31.

[425] Б. Вуловић, *нав. дело*, 31; Д. Мадас, *Археолошки радови у манастиру Раваници*, Саопштења 10 (1974) 79. Оба истраживача претпостављају да је реч о обради метала, мада није сасвим извесно како се то одвијало, с

вани у току археолошких ископавања, мада нема поузданих доказа да је та врста посла могла да се обавља на том простору. Северни издвојени простор је свакако представљао специјализовани одељак у манастирској организацији, док је старији део и даље чинио језгро заједно са сакралном грађевином.

Хронологију грађења раваничког утврђења није могуће утврдити на основу писаних вести. Зна се да је и црква била зидана у две фазе; у другој је уз петокуполну грађевину прислоњена припрата. На основу тумачења ктиторске композиције, на којој се види модел храма, зна се да је сакрална грађевина представљена заједно са нартексом, па се зато ова друга етапа градње такође датује у време пре 1389. године и смрти кнеза Лазара Хребељановића на Косову.[426] Ако се зна да је Раваница утемељена 1376/1377. године, када је издата прва повеља, а властелинство проширено издавањем друге повеље у 1381. години, то временско раздобље би се могло повезати са завршетком изградње манастира у оном обиму који би, према грађевинској хронологији, обухватао ужи манастирски круг са црквом, обзиђем, пиргом и трпезаријом. Већи радови у манастиру били су свакако повезани са зидањем нартекса, а то се догодило између 1381. и 1389. године. Данас се претпоставља да је нартекс сагрђен 1385—1386. године.[427] У време кад се радило на цркви, извршено је и темељно утврђивање спољашњих зидова. Може се помишљати да су послови на зидању утврђења уследили и после 1398. године, јер се за тај датум везује неко паљење Раванице.[428] Није извесно да ли се у раздобљу од 1389. до 1402. године може помишљати на веће грађевинске захвате, имајући у виду стање у српским земљама после сукоба на Косову, а пре поновног успона Србије у време деспота Стефана Лазаревића. Зато би се чинило разложније да је Раваница утврђивана у време зидања нартекса, или, нешто шире, између 1381. и 1389. године. Раваница је крајем XIV столећа била једина манастирска тврђава на просторима кнеза Лазара Хребељановића. На основу грађевинских појединости може се рећи да је утврђење било савремено са тврђавама и утврђеним градовима у моравској Србији. Први пут се тада у Србији јављају заштитне косе ескарпе на кулама и бедемима у граду Крушевцу, престоници Лазаревој, у Раваници, а касније на Београдском граду и Ресави у доба Стефана Лазаревића. Изван средњовековне Србије постојале су на утврђењима Дубровника, што сведочи о већем присуству западних струјања у градитељству моравске Србије.[429] Питање које се не може мимоићи односи се на организацију одбране у манастирском насељу Раванице, као и на разлоге који су били пресудни да манастир постане утврђење, тим пре што нека монашка насеља, грађена готово у исто време, нису била замишљена у градитељском погледу као активне одбрамбене целине. У другој половини и крајем XIV столећа, основани су манастири Св. Стефана у Милентији, Ваведења — познат као Нова Павлица — у Сисојевцу на метоху Раванице, монашка колонија у Ждрелу — данас познати као манастири код Горњака — као и многе мање задужбине око Крушевца (Дренча, Руденица, Велуће, Лепенац, Грабовничица и друге).[430]

Манастир Раваница, гробна црква Лазара Хребељановића, имала је статус владарске задужбине, као што је и српска црква сматрала Лазара законитим наследником некадашњих владара.[431] Већ је истакнуто да су у XIV столећу, почев од Милутина, а нарочито у Душаново време, краљевске, односно царске, задужбине биле посебно обезбеђене утврђењима. Милутин у Бањској зида пирг, а Душан Св. Арханђелима додељује утврђење Вишеград. Економски просперитет у доба Милутина, који се свакако наставио, довео је сасвим извесно и до повећања манастирских добара и прихода, а ризнице владарских задужбина су биле знатне, и у тим манастирима, судећи по Бањској, чувала се и лична имовина оснивача. Богати краљевски и царски манастири су постали и скупоцен плен непријатеља у међусобним сукобима, којима је то време било испуњено. Крајем XIV столећа, прилике у српским земљама су биле нестабилне, испуњене сукобима властеле и притиснуте турским напредовањем с југа. У таквим околностима постаје сасвим природно и оправдано утврђивање владарских задужбина, којима више није могла да помогне пасивна одбрана у манастирском пиргу. Зато није необично што је Раваница, одмах по завршетку радова на изградњи манастира, озбиљним грађевинским захватом претворена у савремену тврђаву. Богата некадашња архиепископска, а тадашња патријаршијска ризница у Пећи такође се у то доба осигурава изградњом утврђења. Касније, у XV столећу, седишта неких митрополија се премештају у утврђене градове. Тако је Браничевска митрополија у време деспота Ђурђа премештена у утврђени град Смедерево, а у почетку XV столећа у Београду се обнавља црквени центар и ту се налази Београдска митрополија.[432] У таквим околностима постају јасни и оправдани разлози који су утицали да Раваница, а касније и Ресава Стефана Лазаревића, буду изграђене као тврђаве. Спољашњи одбрамбени оквир није довео до битне измене унутрашњег распореда. Црква је и даље средишна грађевина целине, улаз без обзира на одбрамбени карактер обзиђа заузима западни положај, а трпезарија се налази у непосредној близини цркве. Једно од битних питања се односи на организацију одбране манастира. За сада нису познате писане вести о некој сталној војној посади у Раваници, мада је сасвим извесно да су се водиле борбе са манастирских утврђења, јер се у Сеченичком летопису каже да су Турци 1435. године (1438?) заузели град Борач, разорили град Островицу и манастир Раваницу. У почетку XV столећа, у време деспота Стефана Лазаревића, Пећка патријаршија набавља од Дубровчана барут за одбрану, они дају 10 либри праха за бомбарде поклисару господина патријарха[433], а у току археолошких ископавања у манастиру Ресави пронађено је у једној од кула преко 2000 мањих топовских кугли.[434] Наведени подаци говоре да је одбраном тих утврђења морала да руководи професионална војна посада. Отворено питање свакако

остаје колики је број бранилаца боравио у манастиру и на ком месту. Смело би се помишљати да су неке сталне страже чувале утврђења, у складу са старијим одредбама још из повеља Стефана Дечанског и Душана[435], а у време напада морали су неки одреди регуларне војске бити задужени за одбрану.

Осим владарских задужбина, као што су биле Раваница крајем XIV и Ресава у XV столећу, у тим областима ктиторије друге властеле нису биле грађене као професионална утврђења, што је свакако зависило и од економске моћи ктитора, који нису могли својим задужбинама да обезбеде такав степен заштите. То најбоље показује задужбина браће Мусића[436], блиских рођака кнеза Лазара, манастир посвећен Ваведењу, данас познат као Нова Павлица, у близини реке Ибра.

Тачна година подизања манастира није утврђена, већ се сматра да су Мусићи основали задужбину између 1381. и 1387. године, када се мисли да је црква морала бити у целини завршена и живописана.[437] На ктиторској композицији су Стефан и Лазар Мусић насликани заједно, али натпис уз Стефана, у којем се каже да је ктитор, наговештава да је он био можда и главни оснивач манастира Ваведења.[438] Мајка браће Мусића Драгана, сестра кнеза Лазара, сахрањена је у том манастиру као монахиња Теодосија. Манастир је био намењен монахињама, о чему је већ било речи.[439] Уз манастирску цркву је касније, у XV столећу, 1464. године, Михаило Aранђеловић, некадашњи велики челник деспота Ђурђа Бранковића, сазидао припрату, о чему сведочи и новооткривени ктиторски натпис.[440] Новија истраживања наговештавају да је Михаило Aранђеловић био утицајна личност са претензијама да постане српски деспот[441], па се његова ктиторска делатност у Новој Павлици може посматрати у том светлу. Манастир је недавно археолошки истражен. Откривени су обимни зидови и грађевине које потичу из средњовековног, али и из поствизантијског раздобља.[442] Унутрашњи распоред грађевина сведочи о наслеђивању старије средњовековне просторне схеме (црт. 73). Постојање града Брвеника у близини вероватно је било значајно за обезбеђење монашке заједнице, која је у градским зидовима могла наћи уточиште.[443] Сличну просторну ситуацију у односу на обзиђе пружа и манастир Св. Стевана у Расини (данас познат као Милентија)[444], чији су обимни зидови делимично откривени на источној, северној и западној страни манастира, служили само као ограда (црт. 75). Остаци једног зида грађевине која се налазила на јужној страни манастира наговештавају да је на том месту могла бити сазидана кула, мада није могуће одредити ни приближно величину здања, а ни архитектонски тип није поуздан, пошто је зид сачуван само са једном спољашњом страницом, која не пружа довољно података о целини.

Манастир посвећен Преображењу, познат као Сисојевац, у близини Раванице, датује се у шири временски распон од 1381. до 1398. године.[445] Питање његовог ктитора још није разрешено, мада се оснивање цркве до сада у науци повезивало са бившим хиландарским игуманом Сисојем, ко-

□

обзиром да је за ту врсту посла била неопходна текућа вода, о којој нема помена у оквиру насеља.

[426] О раваничком нартексу Б. Вуловић, *Раваница*, Београд 1966, 157—180; С. Мандић, *Стари раванички нартекс*, Раваница 1381—1981, Београд 1981, 33—38.

[427] Б. Вуловић, *Раваница*, 34.

[428] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 196; J. Šafarik, *Pamàtky*, 77; И Руварац, *О кучајинским манастирима по записима*, Старинар 5 (1888) 76. Помене Раванице које наши летописи везују за 1398. и касније, за 1438. годину, коментарише Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника у српској средњовековној историји*, Глас САНУ (Одељ. ист. наука) 3 (1983) 162—163.

[429] S. Mojsilović, *Elements of Fortification*, 187—191.

[430] Општи преглед сакралне архитектуре у области Моравске Србије, са свим важнијим споменицима, А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1962, 175 и даље.

[431] Уп. В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција Немањићког суверенитета од Марице до Косова*, О кнезу Лазару, Научни скуп Крушевац 1971, Београд 1975, 13—43; Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 45—63.

[432] Уп. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 92—93 и 98; о археолошким радовима на простору Митрополије у Смедереву, М. Цуњак, *Смедеревска тврђава, Сакрални комплекс*, АП 25 (1986) 86—90; о археолошким радовима на простору Митрополије у Београду М. Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, Зборник Народног музеја 9/10 (1979) 497—512.

[433] Цитирано по М. Динићу, *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Глас СКА 161 (1934) 84.

[434] А. Дероко, *Најстарије ватрено оружје у средњовековној Србији*, Глас САНУ 9 (1961) 15—40.

[435] Вид. нап. 7 и 8 овог рада.

[436] Уп. С. Милојевић, *Мусићи — Просопографско истраживање једне српске средњовековне породице*, ИЧ 33 (1987) 5—36.

[437] Уп. Ђ. Стричевић, *Хронологија раних споменика Моравске школе*, Старинар 5/6 (1954—55) 123—127; М. Михајловић, *Зидна декорација новопавличке цркве*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 65—79 (с прегледом старије литературе); М. Михајловић, М. Ковачевић, *Нова Павлица*, Београд 1989.

[438] О ктиторском натпису вид. М. Михајловић, *Зидна декорација новопавличке цркве*, 68.

[439] Вид. поглавље о развоју манастира.

[440] Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, Саопштења 15 (1983) 243—248.

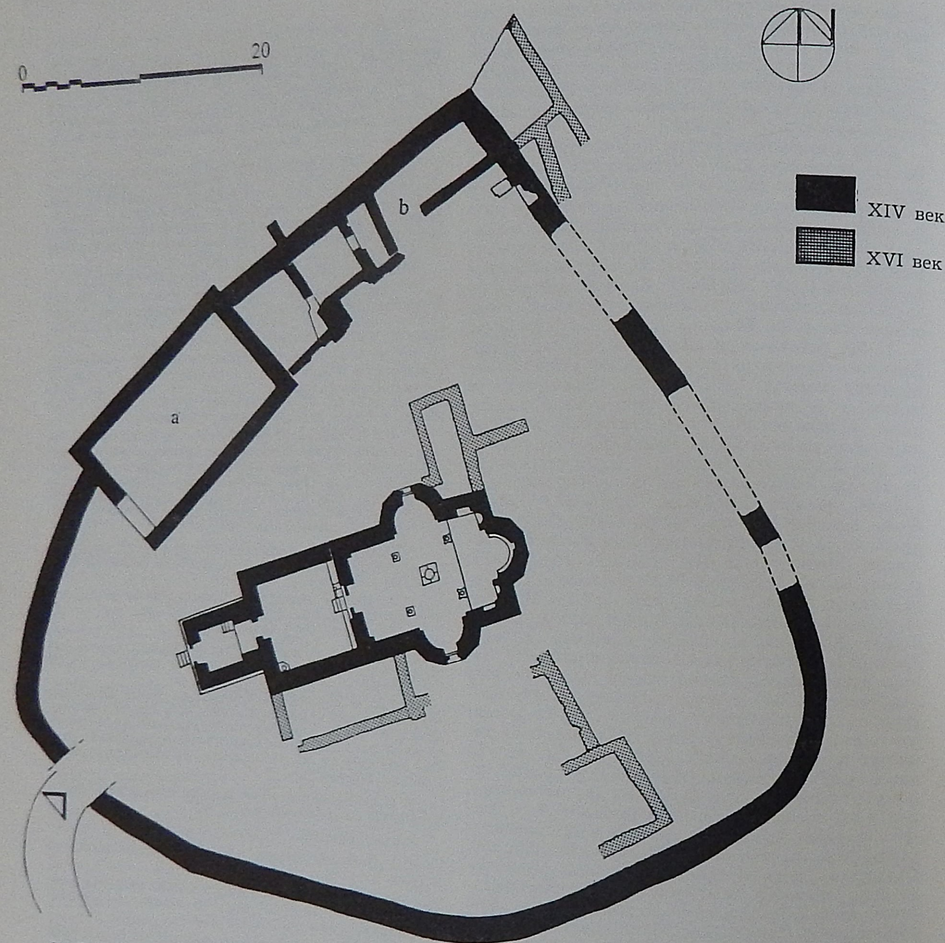
[441] Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији прве половине XV века*, ЗРВИ 26 (1987) 173—215, посебно о Михајлу Аранђеловићу, *нав. дело*, 207 и даље.

[442] Археолошка истраживања је предузео Републички завод за заштиту споменика културе из Београда, ископавања је водила А. Јуришић, *Нова Павлица*, Београд 1991.

[443] И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970, 117—122.

[444] О истраживању манастира Св. Стевана у Милентији уп. Г. Томић, *Милентија, манастирски комплекс*, АП 6 (1964) 136—138; АП 18 (1976) 139—142; АП 19 (1977) 116—119; АП 20 (1979) 136—138; иста, *Нека питања у вези с профаном архитектуром у комплексу Милентије*, Старинар 30 (1980) 55—63; иста, *Једна варијанта у оквиру моравске школе*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 249—261.

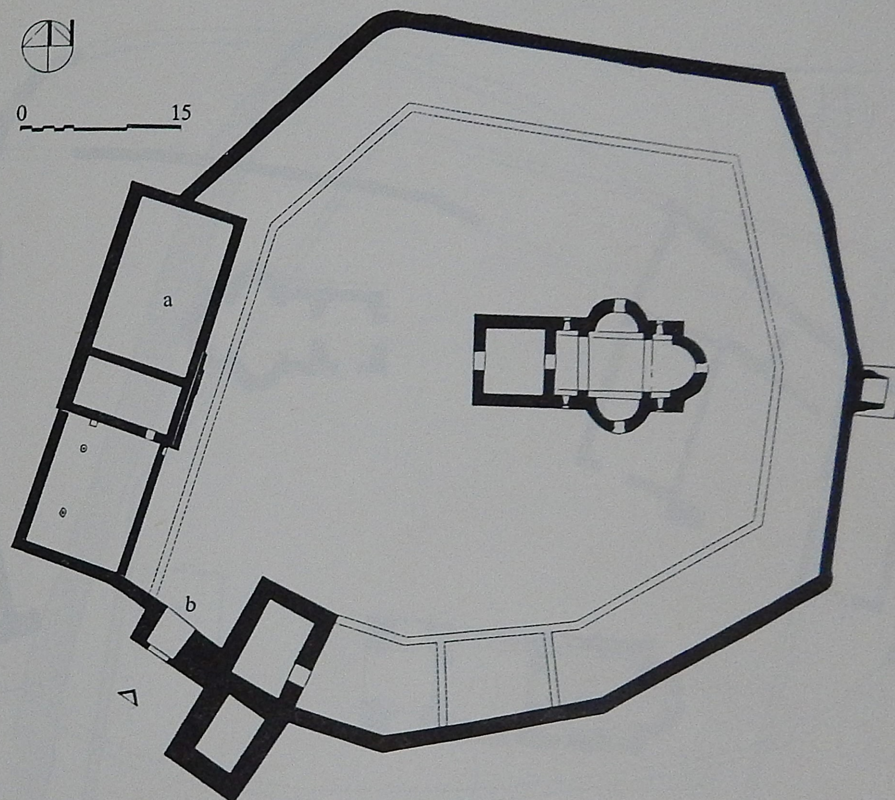
[445] Б. Вуловић, *Конзервација рушевина Сисојевца*, Саопштења I (1956) 59—60; исти, *Конзерваторске белешке са терена*, Зборник Архитектонског факултета у Београду, књ. 4, св. 3 (1957—58) 3—7; Ђ. Стричевић, *Два варијетета плана цркава Моравске архитектонске школе*, ЗРВИ 3 (1955) 213—232.

73. План манастира Нове Павлице, XIV век (по А. Јуришић и М. Ковачевићу)

a. трпезарија
b. кухиња — пекара

ји је дошао у Србију прихвативши дужност духовника. Њему су пре 1398. године додељена нека добра, која је касније са још неким имањима књегиња Милица, као монахиња Евгенија, вратила манастиру Лаври на Светој Гори.[446] У XVI столећу, 1509. године, у једном документу се помиње да у храму Преображења почива игуман Сисоје, а у грамати патријарха Арсенија III из 1679. године помиње се „метохъ Сисоевацъ На урьници", па се помишљало да је реч о раваничком метоху.[447] Иако оскудни подаци нису довољни да расветле питање оснивача, сачувана архитектура показује да је манастир био по унутрањем распореду у складу са осталим целинама средњовековне Србије. Ограничена археолошка истраживања су пружила податке на основу којих је одређен обим манастира, дефинисан простор око цркве и западни део целине где су биле камене зграде. Манастирски простор је ограђивао зид, на чијем се југозападном делу налазио улаз. Непосредно уз улазну просторију, чија је унутрашња дужина износила око 4,0 m, била је с источне стране прислоњена кула, у чијем се продужетку, с источне стране у дворишту, на-

74. *План манастира Сисојевца, XIV век* (из документације Завода за заштиту споменика културе, Крагујевац)

a. трпезарија
b. улазна грађевина

стављала грађевина кроз коју се стизало до куле. На источном оградном зиду запажају се трагови неког мањег објекта четвороугаоне основе, који није у целини археолошки истражен. Грађевине на западној страни показују преградње на том делу обзиђа, јер се јасно уочавају президане зоне на градиву зидова (црт. 74). Посматрано у целини, насеље је поседовало једну кулу уз улаз, која је свакако, сходно раздобљу у којем је грађена, имала одбрамбену намену.

Поред Сисојевца, и сакрални комплекс Св. Богородице у Лешју (Кулајна) имао је у близини цркве кулу. Утврђено је да црква Св. Богородице у средњовековној Кулајни има две грађевинске фазе. Једној припада старија црква, вероватно једнобродна, чија се основа тешко може идентификовати без систематских истраживања, и другу, у којој је над старијом црквом изграђена нова триконхалне основе. Обе грађевине су прелиминарно датоване у XIV и почетак XV столећа.[448] Обим манастира није утврђен, нити су откривене грађевине, осим што су се са јужне стране цркве сачували остаци квадратне куле зидане ломљеним каменом, чије спољашње димензије износе 9,7 × 9,7 метара.[449]

У манастиру Св. Ђорђа (Враћевшници)[450], ктиторији великог челника Радича, која се датује у

□

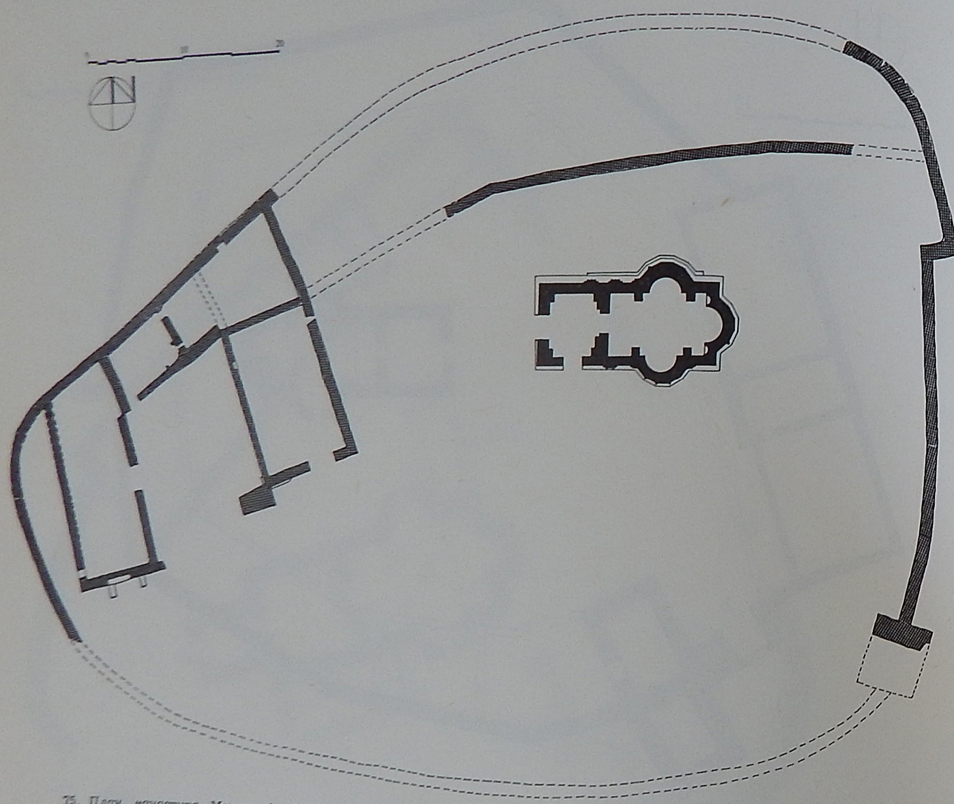
[446] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 496—497.

[447] Подаци наведени и цитирани по И. Руварац, *О кучајинским манастирима по записима*, Старинар 2 (1889) 35.

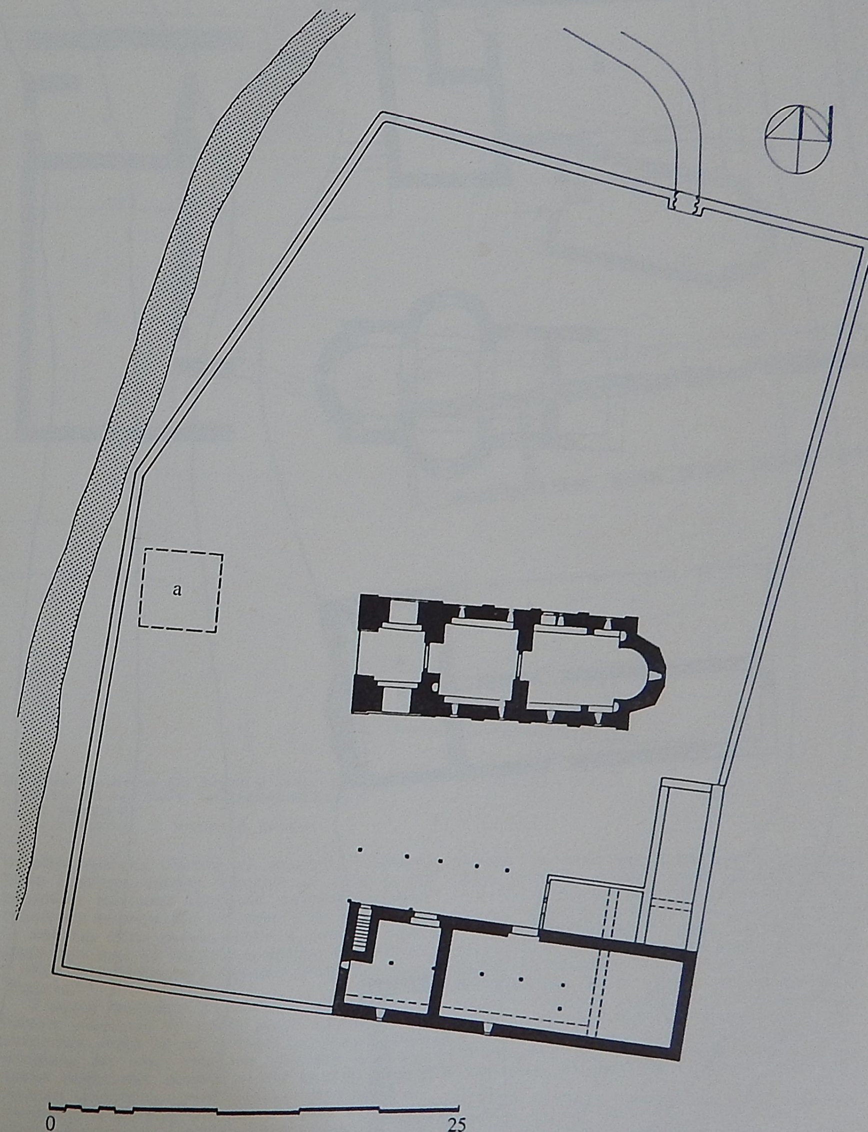
[448] Б. Вуловић, *Црква св. Богородице у средњовековној Кулајни, Необјављени резултати једног истраживања*, ЗЛУ 8 (1972) 387—398; Д. Милошевић, *Средњовековна некропола у селу Лешју код Параћина*, Зборник Народног музеја 3 (1962) 141—163.

[449] Ђ. Бошковић, *Средњевековни споменици северо-источне Србије*, Старинар 1 (1950) 212.

[450] Ликовна представа манастира чува се у ризници манастира Враћевшнице. О манастирској цркви вид. В. Петковић, *Повесница*, 62—63; Ђ. Бошковић, Б. Вуловић,

75. *План манастира Милентија, XIV век* (по М. Ковачевићу)
а. трпезарија (на спрату)

76. *План манастира Враћевшнице, XIV век* (из документације Завода за заштиту споменика културе, Краљево)

а. позиција куле

77. *План манастира Св. Никола у Павловцима, XV век* (по С. Поповић)

а. трпезарија; b. ћелије; с. резиденција; d. кухиња; е. наткривени простор; f. извор

почетак XV столећа, о чему сведочи млађи натпис на зидовима припрате са годином 1431. као временом живописања цркве, нису сачуване средњовековне грађевине. Простор није археолошки истражен, а претпоставља се да је зграда са јужне стране цркве обновљена на темељима средњовековног здања. Један дрворез са представом манастира из млађег раздобља показује да се западно од цркве, на линији спољашњег оквира, налазила нека кула од које данас није остало видљивог трага. У једној забелешци из 1579. године, у књизи написаној у манастиру св Ђорђа, помиње се да је те године, заслугом митрополита рудничког Диомидија, поред цркве обновљен и пирг у манастиру.[441] Може се са правом помишљати да је обновљена кула у XVI столећу старије средњовековно здање. У том светлу и грађевина западно од цркве на представи манастира сведочи о некадашњем манастирском пиргу (црт. 76).[442]

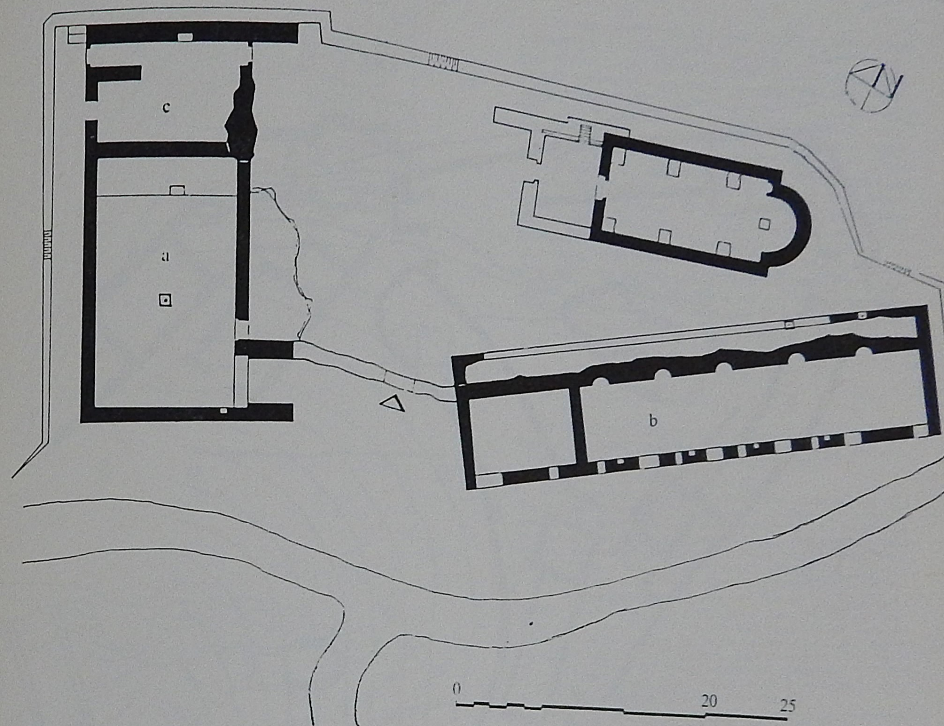
Из малобројних остатака средњовековних одбрамбених грађевина, које су се сачувале у манастирима са краја XIV и почетка XV столећа, ктиторијама оновремене властеле, може се поуздано закључити да је једино владарска задужбина Раваница била изграђена као манастир-тврђава. Остале ктиторије биле су обезбеђене појединачним објектима заштите — пирговима, а неки, као манастир Нова Павлица, нису имали никакве

□

J. Нешковић, *Манастир Враћевшница*, Археолошки споменици и налазишта у Србији, II, Централна Србија, Београд 1956, 157—159; Р. Станић, *Манастир Враћевшница*, Горњи Милановац, 1980.

[441] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 227 до 228, бр. 747; стару кулу испред цркве помиње и Ј. Веселић, *Описъ манастира у Србіи*, Београд 1867, 18—21.

[442] На простору на којем се према гравири налазио пирг, 1978. је изграђена нова зграда у којој су манастирска збирка и зимска капела, уп. Р. Станић, *Манастир Враћевшница*, Горњи Милановац, 1980, 21.

78. *План манастира Св. Ђорђа у Касталану, XIV—XV век* (по Г. Марјановић-Вујовић и М. Ивановићу)
а. трпезарија; b. ћелије; с. кухиња

посебно грађене објекте за заштиту.[453] Пример Нове Павлице такође показује да су и у том раздобљу монасима пружали заштиту утврђени градови у непосредној околини.[454] На исти начин је изгледа била организована и заштита групе манастира који су подигнути крајем XIV столећа у области Браничева, у околини утврђеног града Ждрела.[455]

У првој половини XV столећа, у доба Деспотовине, подизане су многе мање задужбине — манастири, чији се ни ктитори ни тачна година оснивања не могу утврдити. Посебно обележје неких сакралних целина из тог раздобља чини њихова просторна организација — пре свега архитектонско решење појединих здања која чине просторну целину. Особеност манастирског плана испољава се у одсуству зидане ограде — обзиђа, уз коју су се раније прислањали објекти. Улогу ограде преузимају појединачне грађевине, груписане око цркве, чији спољашњи зидови добијају функцију некадашњег обзиђа.[456] Тако планирани комплекси нису имали никаквих одбрамбених објеката, па се не може говорити о манастирском утврђењу, већ само о затвореној просторној групацији грађевина у чијем се унутрашњем дворишту налазила црква. Будући да старији средњовековни просторни модел — кружно обзиђе око централно постављеног храма — овде није поновљен, то се с правом може рећи да је измењен просторни тип структуре.[457] Стални просторни елементи некадашње типске схеме, овде се могу само наслутити кроз узајамни однос цркве и трпезарије, чији положаји обезбеђују непосредну комуникацију, као и у месту храма који

□

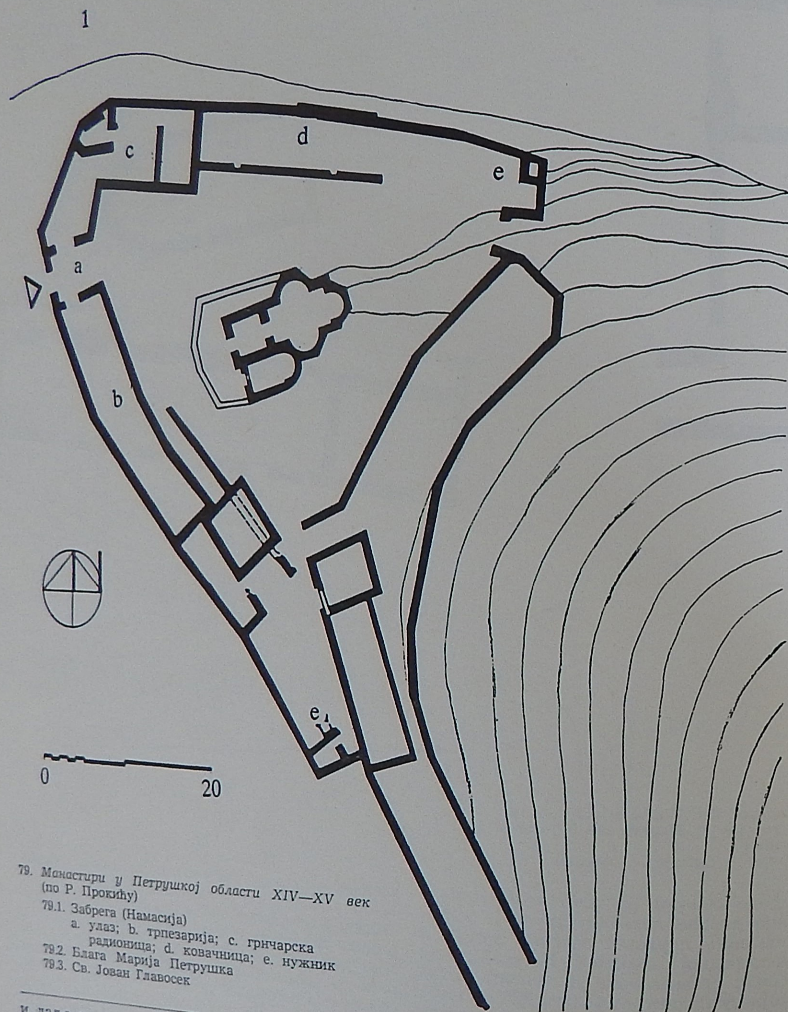
453 Археолошким истраживањима у Новој Павлици, откривени су само оградни зидови манастира.

454 Монаси из Нове Павлице су могли да потраже уточиште у оближњем граду Брвенику.

455 Вид. поглавље овог рада „Пећински манастири и испоснице“.

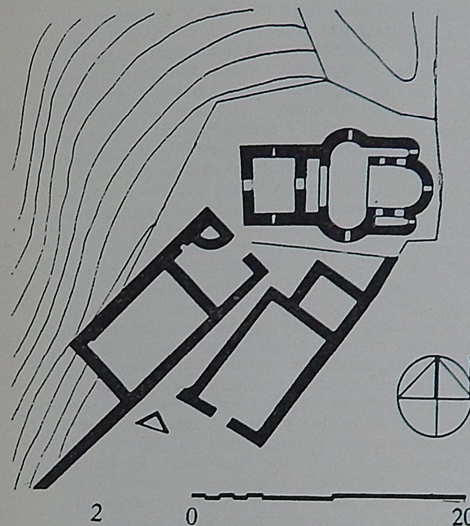
456 S. Mojsilović-Popović, *Secular Buildings*, 21.

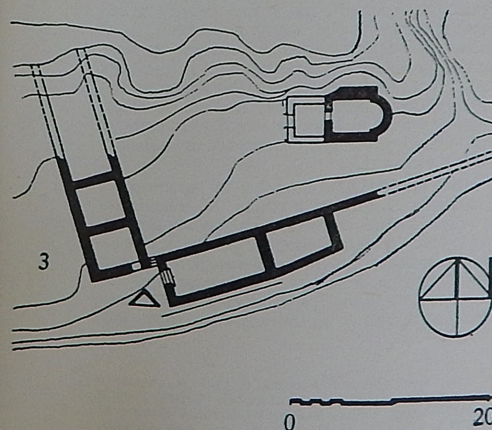
457 *Исто*, 21.

79. *Манастири у Петрушкој области XIV—XV век* (по Р. Прокићу)
79.1. Забрега (Намасија)
a. улаз; b. трпезарија; c. грнчарска радионица; d. ковачница; e. нужник
79.2. Блага Марија Петрушка
79.3. Св. Јован Главосек

и даље чини језгро просторног модела. Промена плана у XV столећу наговештена је раније, већ у XIV веку.[458] Тако се код манастира Св. Стефана у Милентији[459], о чему је било речи, запажа одвајање објеката од обимног зида манастира. Грађевине се међусобно паралелно нижу у слободном простору, ослањајући се само једном, и то крањом страном, на појединим местима уз ограду.[460] Таква просторна диспозиција среће се и у манастиру у средњовековном селу Павловцима на Космају[461] и недалеко од њега, у манастиру на локалитету Касталјану[462] (црт. 77, 78). Манастир у Павловцима је изграђен у почетку XV столећа, на простору који је раније био коришћен. Једини зидани остаци на том месту припадају средњовековном манастиру.[463] Није утврђено ко му је био ктитор, мада се зна да је 1424. године деспот Стефан Лазаревић написао једно писмо у Павловцима, што се доводи у везу са Павловцима на Космају.[464] Према писаним вестима из млађих извора, манастирска црква је била посвећена св. Николи.[465] Други манастир на истом подручју, на локалитету Касталјану, био је, како изгледа, посвећен св. Ђорђу.[466] На архитектури цркве се уочавају две фазе грађења, па се сматра да је до обнове дошло у време оснивања манастира, а то

је могло бити крајем XIV и почетком XV столећа.[467] Верује се да црква првобитно није изграђена као манастирска, већ само као властелинска богомоља. Манастири Св. Николе у Павловцима и Св. Ђорђа у Касталјану по свом плану припадају наведеној просторној диспозицији, у којој су објекти груписани око цркве без континуалног обзиђа. Делови између објеката повезивани су зидовима, који су се наслањали на зграде, или, ако их није било, њих су замењивале окомите стеновите падине.

Сличан просторни концепт, среће се код неких манастира у сливу реке Црнице, у средњовековној области око града Петруса.[468] Низ новооснованих сакралних простора, од којих су неки били манастирски, грађени су крајем XIV и кроз цео XV век. За сада су археолошки истражени манастари Св. Јован Главосек, Блага Марија и манастир Св. Николе у селу Забрега (црт. 79).[469] Осим Св. Николе у Забреги, који има традиционалну просторну схему, са црквом у средишту и обимним зидом уз који су прислоњене зграде, друга два манастира истог су просторног концепта као поменуте целине у Павловцима и Касталјану на Космају. Ни једно од наведених манастирских насеља није имало одбрамбене објекте. Сакрални комплекси у долини Црнице су груписани око града Петруса[470], а у близини Павловца и Касталјана за сада није откривена ниједна тврђава или утврђено насеље.

□

[458] Одвајање грађевина од обимног зида најпре је изведено код манастирских трпезарија у почетку XIV столећа у Бањској, Дечанима, Св. арханђелима.

[459] Вид. нап. 444 овог рада.

[460] Занимљиво је да је спољашњи обимни зид код Милентије, независно од унутрашње слободне диспозиције грађевина, формирао елиптични простор, што говори да је примењено старије решење према којем спољашњи зидови немају углова, иако би било логично очекивати да је ограда у том случају следила унутрашњи распоред и сходно томе обликовала правоугаони простор на терену.

[461] О архитектури манастирске целине уп. С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају*, Саопштења 13 (1981) 127—146 (са старијом литературом). О археолошким истраживањима: Д. Мадас, Радови на цркви манастира Павловца, Саопштења 8 (1969) 189—191; М. Поповић, *Манастир Павловац*, Старинар 30 (1980) 75—81; исти, *Археолошка ископавања у манастиру Павловцима*, Саопштења 13 (1981) 115—125.

[462] Уп. Г. Марјановић-Вујовић, *Манастирски комплекс Касталјан*, Старинар 30 (1980) 83—87 (са старијом литературом).

[463] С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају*, 127—128; М. Поповић, *Археолошка ископавања у манастиру Павловцима*, 117—119.

[464] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I, Београд—Сремски Карловци 1929, 232 (датовао писмо у 1425), годину исправља М. Динић, *Сребреник крај Сребренице*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 364, нап. 17, где писмо датује у 1424.

[465] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, I, св. 1. Катастарски пописи Београда и околине 1476—1566, Београд 1964, 91.

[466] *Исто*, 545.

[467] Г. Марјановић-Вујовић, *Манастирски комплекс Касталјан*, Старинар 30 (1980) 83—87.

[468] Б. Кнежевић, *Средњовековне цркве и манастири у долини Црмнице*, ЗЛУ 16 (1980) 223—259.

[469] *Исто*, 235—245; М. Брмболић, *Намасија*, Параћин (без године издања); Ђ. Бошковић, Средњовековни споменици североисточне Србије, Старинар 1 (1950) 211—212 (за Св. Јована Главосека); исто, 207, 211, 215 (за Благу Марију Петрушку); Р. Прокић, *Средњовековна архитектура Петрушке области*, Крагујевац 1986, 72—81 (Блага Марија Петрушка); 86—95 (Намасија); 99—104 (Свети Јован Главосек).

[470] Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, Старинар 1 (1950) 211; А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 132.

Измене старијег архитектонско-просторног концепта код неких манастира изграђених крајем XIV и у XV столећу у Србији морају се посматрати у контексту развоја друге оновремене просторне групације — средњовековног града. У XIV столећу у Србији се граде нове градске целине, које истовремено обједињују војну и цивилну функцију. Познато је да се у почетку XIII столећа на просторима српских земаља не развијају урбани центри какви постоје у Византији и на европском Западу, већ превлађује тип мањих тврђава, у чијим подграђима, тамо где их је било, не постоји чврсто одређен урбани концепт.[471] Превасходно се радило о војним и управним центрима, док се цивилни део насеља скоро стихијски груписао око тврђаве. Значајан развој рударства за време Уроша I (1243—1276) и долазак немачких рудара Саса[472] у српске земље половином XIII столећа, означили су почетак развоја рударских насеобина и градова. Доцније, у XIV столећу, неки од нових рударских и трговачких центара су прерасли у урбана средишта са сложеном унутрашњом градском структуром. Ново Брдо[473] је у XIV столећу један од најзначајнијих градова тога типа. У северним деловима Србије, у последњој четвртини XIV века, Лазар Хребељановић оснива престоницу у Крушевцу, а у њеној близини се развио и град Сталаћ.[474] Посебно обележје тих нових утврђених градова представља развијен унутрашњи грађевински садржај, где се јасно групишу стамбени делови, простори у којима су се развијали трговина и занати, са једне стране, и посебно утврђени делови намењени војној посади и административној управи, са друге. У тој новој зони стамбених групација које су се развијале у унутрашњем слободном простору у оквиру градских зидова, објекти нису само постављени уз бедеме, као раније у тврђавама са краја XII до почетка XIV столећа (Рас, Маглич, Звечан), већ су заузимали слободне унутрашње парцеле, на којима се зидају куће, најчешће правоугаоних основа, које су понекад имале и затворена дворишта у свом склопу. У просторној матрици тих нових урбаних центара почињу да се формирају мање групе објеката, а целокупна просторна организација наговештава унутрашњи архитектонски поредак у којем су те скупине међусобно одвојене слободним комуникацијама, које свакако имају значаја у општој градитељској концепцији целине. Тај новоусловљени однос архитектуре и кретања кроз архитектонски простор у српском средњовековном граду још се не може сматрати развијеним урбаним моделом, који има улице и тргове, ма колико да су ти елементи били познати у источним и западним урбаним центрима. Шири процес урбанизације, у XIV и почетком XV века, био је у вези с новим економским кретањем у средњовековној средини Србије[475], када се поред нових утврђених градских центара развијају и неутврђена насеља, тргови, изузетно значајни за трговину, и многобројне рударске насеобине. Ти нови услови, који су довели до бржег урбаног развоја, утицали су на градитељство, и то најпре на оно које се развијало у новим градским центрима. Из њих су се ширили утицаји на све категорије насеља, па и на манастире. Тако и објекти који се зидају у манастирским целинама крајем XIV и у XV столећу, вероватно имају паралеле у оновременој градској средини. Тај нови елемент, изградња појединачних објеката или групација у поретку у слободном унутрашњем простору, свакако је дала и нову архитектуру, коју у оновременим градским средиштима тек треба проучавати.[476] Напоредне архитектонске појаве се могу посматрати на обе равни: манастир—град. Слободно стојеће камене грађевине правоугаоних основа, са више просторних јединица у оквиру једног објекта, са тремовима испред зграда, срећу се у оновременим градовима[477], али се тај тип објеката може препознати и у манастирској градњи, на пример у Павловцима, Кастаљану или у Милентији. У општем просторном концепту тих манастирских целина препознаје се старија средњовековна схема, са централном сакралном грађевином, трпезаријом у њеној близини и осталим зградама које су својим положајем одредиле нови оквир манастирског простора. Те нове појаве у архитектури нису тако директно преношене у владарске задужбине. То се најпре може видети на Лазаревој Раваници или, касније, на Ресави, задужбини деспота Стефана Лазаревића. Оба манастира су изграђена као тврђаве, што је унапред одредило и карактер и неопходност обзиђа, у чијем се средишту налазила црква. Не треба заборавити да се оновремени владари — прво кнез Лазар, а касније деспот Стефан, сматрају легитимним наследницима српског престола[478], па у том светлу треба посматрати и њихову ктиторску делатност. Њихове гробне цркве и манастири, морали су следити традицију великих краљевских и царских задужбина. То најбоље доказују Раваница и Ресава, пре свега кроз архитектуру цркава, и шире, кроз манастир као целину у којој се поштује просторна иконографија краљевских и царских задужбина Немањића.

У то доба, крајем XIV столећа, на просторима Зете, у области Балшића, подижу се манастири чије су задужбинске цркве, триконхосне основе, биле окружене грађевинама и обимним зидовима.[479] Утемељени на стеновитом тлу малих острва на Скадарском језеру, ови манастири садрже елементе старијих средњовековних решења из централних области српске државе (црт. 80).

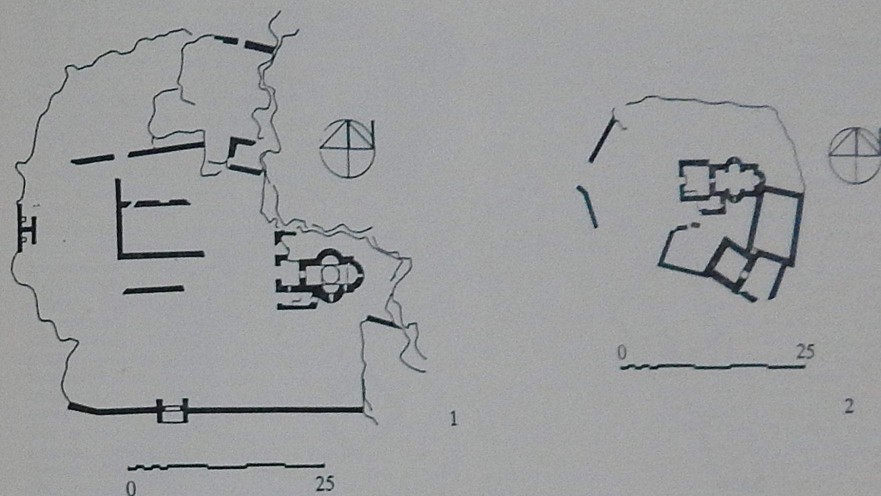
□

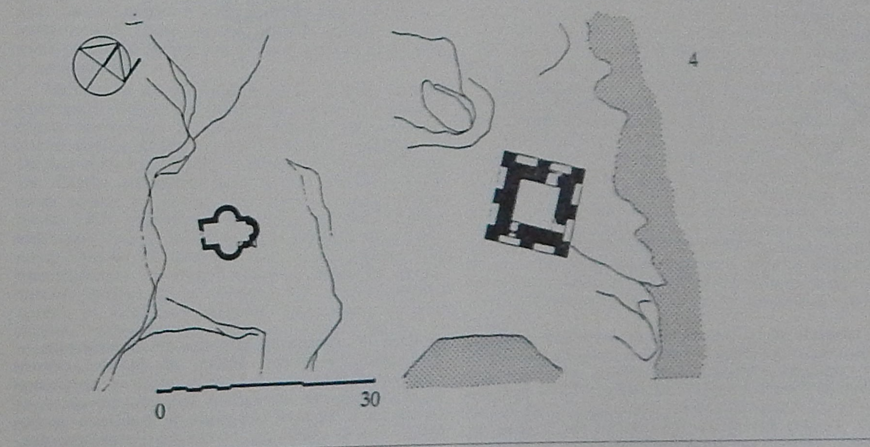
[471] О аспектима урбаног живота у Србији средњега века уп. S. Ćirković, Unfulfilled Autonomy: *Urban Society in Serbia and Bosnia*, Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times (изд. T. B. Krekić), Berkley, Los Angeles, London Univ. of Calif. Press 1987, 158—184.

[472] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, Београд 1955, 1—27.

[473] В. Кораћ, *Ново Брдо, радови извршени 1953. године*, Старинар 5/6 (1956), 265—274; Ђ. Бошковић, *Ново Брдо*, Велика археолошка налазишта у Србији, Београд 1974, 99—117.

[474] Ђ. Бошковић, *Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије*, Старинар 30 (1980) 7—11; М. Ковачевић, *Средњовековна тврђава Крушевац*, Старинар 17 (1966) 137—142; Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 185—197; D. Minić, *The Role of Stalać in Serbia of Prince Lazar*, Balcanoslavica 11/12 (1984—85) 147—152.

80. *Манастири у области Балшића на Скадарском језеру, XIV—XV век*
80.1. Старчева Горица (по М. Ковачевићу)
80.2. Морачник (по М. Ковачевићу)
80.3. Бешка (из документације Завода за заштиту споменика културе, Цетиње)
80.4. Топхала (из документације Завичајног музеја, Бар)

□

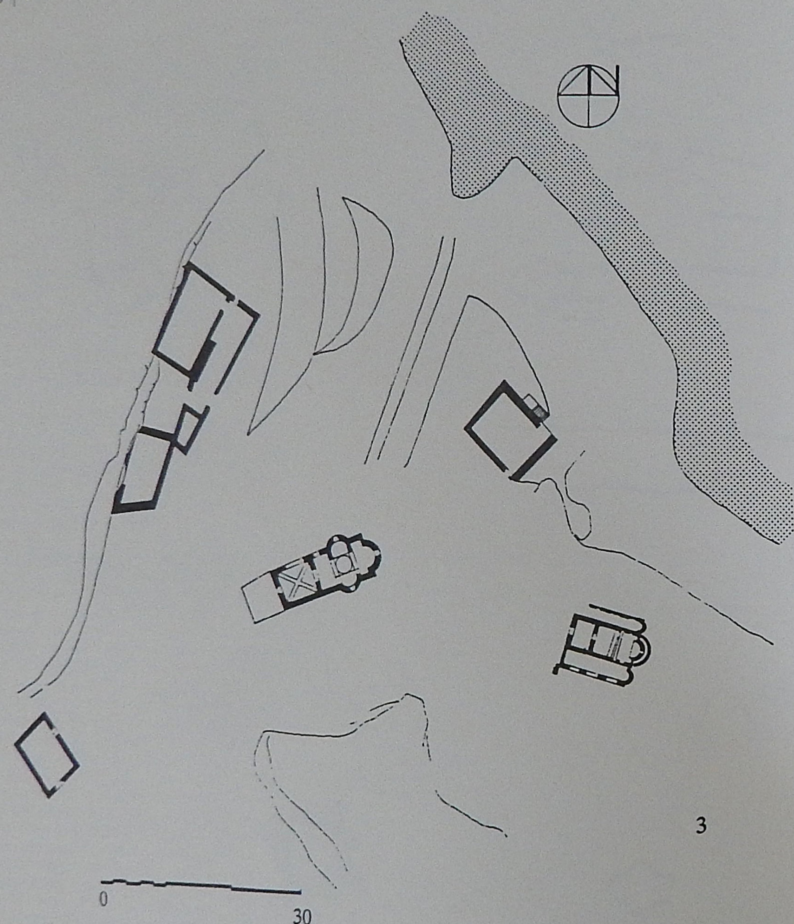
[475] *Историја српског народа*, II, 100—108.

[476] Уп. М. Ковачевић, *Профана архитектура средњовековног Крушевца, Резултати досадашњих истраживања*, Старинар 30 (1980) 13—28.

[477] *Исто*, сл. 1, 4 и 5.

[478] Уп. Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 45—63; Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 65—79.

[479] Познавање архитектуре задужбина Балшића на Скадарском језеру знатно је проширено најновијим археолошким ископавањима предузетим крајем седамдесетих година. Резултати најновијих теренских радова још нису објављени. Старија литература о архитектури манастира Балшића: Ђ. Бошковић, *Извештај и кратке белешке са путовања*, Старинар 6 (1931) 158—168; В. Ј. Ђурић, у *Историја Црне Горе*, 2/2, Титоград 1970, 413—439; П. Мијовић, Вјечно на Крајини, Зборник Вирпазар, Бар, Улцињ, Цетиње—Београд 1974, 1—57.

С обзиром да су изграђени на острвима, прилази манастирима, а самим тим и положаји улаза, били су одређени природним условима, односно једи- ним могућим приступом са обале. То је значило да су се улазне грађевине могле наћи и на источ- ној страни, ако је то био правац из кога се од обале стизало у манастир (Бешка). У погледу унутрашње диспозиције, радило се о слободној схеми, у којој се црква није обавезно налазила у средишту ограђеног простора (Старчева Горица). Недовољна истраженост тих целина не омогућава грађење целовите слике о првобитном садржају и распореду објеката, али се и на основу сачу- ваних, делимично истражених, остатака може закључити да манастири нису имали одбрамбене бедеме, нити су били опремљени као савремене тврђаве. У манастиру посвећеном Богородици — Морачнику — поред цркве, на јужној страни комплекса, налазила се кула, чији се последњи спрат завршавао крстастим сводом, од којег су се сачували остаци ослонаца у угловима грађевине. Она је могла да служи као стамбени простор — сигурније место за боравак, али на основу те архитектуре не може се сврстати у одбрамбене пиргове који се граде у манастирима у централним областима српске државе. Улази су, колико се на основу оскудних остатака може закључити, имали мање улазне просторије. Од тих грађевина су се сачували најнижи делови зидова, па се може само претпостављати да су имале лучне отворе, а вероватно су сводне конструкције затварале простор одозго. Код манастира Св.

Ђорђа — Бешка — спољашњи зидови су на неким местима касније обнављани, па је камен слаган без везива, у сухозиду. Заједничко обележје свих манастира изграђених на том простору крајем XIV и у XV веку јесте подизање манастирских грађевина независно од обзиђа, слободно распоређених око црквеног здања. Таква диспозиција је у то доба била већ сасвим одомаћена и на просторима у залеђу. Путеви утицаја у тим приморским областима свакако су ишли од великих градских центара у непосредној близини: Котора, Улциња, Бара, Свача ка манастирским затвореним просторима. Није зато необично што се на том месту целина обликовала као скуп појединачних здања, чија се архитектура није битније разликовала од архитектуре зграда у градовима. Сви манастирски објекти су били грађени од камена. Данас се сматра да је најстарији у тој скупини, Богородичин манастир (Старчева Горица), вероватно изграђен између 1376. и 1378. године[480], заслугом старца Макарија, о чему је остао запис у једној књизи писаној „ѹ Горици светаго старца Макарıа“.[481] Манастир је био ограђен са свих страна зидом, осим са источне, где се камена ограда прислањала уз стеновите литице. Црква је постављена уз јужну стеновиту страну. Она се не налази у средишту, али је улаз у манастир, на средини јужног спољашњег зида, био југозападно од главног улаза у храм, што упућује на преузимање старијег просторног решења, познатог још из XII и XIII столећа на имањима Немањића. У средишту комплекса су се сачували зидови веће правоугаоне грађевине, која је свакако имала спрат, а по положају могла је бити и манастирска трпезарија. Улазна камена грађевина је имала лучни отвор кроз који се пролазило у двориште.

Мисли се да је манастир Св. Ђорђа (Бешка) ктиторија Ђорђа II Страцимировића Балшића. У истом манастиру је касније његова жена Јелена, после смрти другог мужа Сандаља Хранића, сазидала себи задужбину и обновила старију цркву Св. Ђорђа саграђену крајем XIV столећа. Јеленина црква је, према натпису са храма, утемељена 1440. године.[482] Манастир је био ограђен каменим зидом, без икаквих одбрамбених објеката. Прилаз се налазио на источној страни и од пристаништа на обали пело се каменом поплочаном рампом до манастира. Са северне стране цркве, уз стеновиту падину, прислоњена је већа камена грађевина правоугаоне основе. На њој се запажа неколико фаза зидања, а у једној од последњих обнова је и трем испред прочеља претворен у затворену просторију. Остале грађевине нису сачуване. На острву Морачник изграђен је манастир посвећен Богородици, који се помиње 1417. године у повељи Балше III Ђурђевића, што би значило да је изграђен раније, на самом почетку XV столећа.[483] Манастирско насеље је, као и остала, било ограђено зидом. На западној страни се налазио улаз — мања грађевина правоугаоне основе, вероватно са лучним отвором. Од те зграде су се сачували само доњи делови зидова. Са унутрашње југоисточне и јужне стране цркве сачувале су се грађевине, од којих је једна већ поменута кула. Рушевине осталих здања не наговештавају намену тих објеката, поготову што комплекс није у целини археолошки истражен. По склопу сачуваних објеката и међусобном односу зидова, запажа се више грађевинских фаза, које тек треба хронолошки дефинисати детаљним сондажним истраживањем.

Међу скадарским манастирима посебно је занимљива целина на острву Топхана — Топаона. Однедавно се зна да на платоу изнад снажне куле — пирга, који се налази на стеновитој обали, постоје темељи мање цркве триконхосне основе.[484] До сада нису откривене друге грађевине, али има просторних могућности за смештај неке зграде на платоу јужно од цркве, који још није истражен. Кула на обали је изузетно јаких зидова, око 2,0 метра, а изграђена је над каменим постаментом који има дрвени гредни роштиљ у маси зида. Спољашњи зидови грађевине су издељени пиластрима, тако да свака страница има по два поља. Зидана је каменом средње величине у неправилном слогу. Улаз је са северне стране и водио је на први спрат. Осим улаза, очувао се делимично један прозорски отвор на јужној страни, а има наговештаја да се још један прозор налазио и на источном зиду. На унутрашњим зидовима виде се отвори за лежишта древних греда које су носиле међуспратну конструкцију првог спрата. Заједно са пиластрима, спољна дужина странице пирга износи преко 12 метара. По архитектонском решењу, кула се подудара с пиргом манастира у Бањској, који је изграђен у почетку XIV столећа. Они се разликују по врсти употребљеног градива, јер је онај у Бањској зидан каменом и опеком, као што је било уобичајено у то време на просторима средњовековне Србије. Оба пирга се разликују од оних светогорских не по општем архитектонском решењу, него по детаљима, од којих је распоред пиластара на угловима грађевине најуочљивији. Код атоских примера склоп елемената на углу чине странице пирга, које се на том месту завршавају пиластрима, тако да се по два сучељавају на углу. У Бањској и Топхани је изведен само један угаони елемент — пиластар, којим се повезују странице, што указује на путеве локалног градитељства. По архитектонском типу, пирг у Топхани се повезује са оним у Бањској. Када је реч о датовању, могле би се и ту успоставити паралеле које би говориле да су оба здања из XIV столећа: бањска кула потиче с почетка тог века, а она у Топхани с краја.

□

[480] В. Ј. Ђурић, у *Историја Црне Горе*, 2/2, Титоград 1970, 418.

[481] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 48, бр. 149.

[482] Уп. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, 395—396; Ђ. Бошковић, *Извештаји и кратке белешке са путовања*, Старинар 6 (1931) 161—162; В. Ј. Ђурић, у *Историја Црне Горе*, 2/2, 422—424.

[483] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 757; Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 162—165; В. Ј. Ђурић, *нав. дело*, 428—430.

[484] Црква и кула још нису детаљно археолошки истражене; храм је откривен приликом истраживачких радова после 1980. године. Пре тога се мислило да је кула била једина грађевина на том простору, па је тумачено да је коришћена за одбрану осталих манастира на острвима уп. В. Ј. Ђурић, *нав. дело*, 416—417.

Прецизније датовање пирга у Топхани ће бити могуће тек после археолошких истраживања.

Једна од мањих манастирских задужбина са црквом Успења Богородице, коју су подигли Ђурђе и Љеш Црнојевић у почетку XV столећа, налази се на острву Кому у Скадарском језеру.[485] Да је реч о задужбини Црнојевића, види се из једне позније повеље Ивана Црнојевића Цетињском манастиру, из године 1485, у којој се помињу бивша имања „што е имала црьковь Комска и Горица, кое соу овь црькве сьградили наши родителие."[486] То је мања манастирска целина, подигнута на непогодном терену уздигнутом изнад обале језера, на мањем простору који је био омеђен обимним каменим зидом. Црква се налази у југоисточном делу дворишта, док су југозападни простор покривале манастирске грађевине. У склопу тих камених здања сачувана је и цистерна за воду, док тачну намену других није могуће утврдити на основу преостале архитектуре. Служила су свакако за становање, а у неком од њих је морала бити манастирска трпезарија. Улаз у манастир се налазио на југоисточном зиду, на јединој погодној страни за приступ целини. Обзиђем је ограничена површина у којој се нашао манастир, чија је основа неправилна, условљена топографијом тла. Реч је о елиптичној основи, где зидови са северне, западне, источне и делимично јужне стране окружују манастирску цркву. Са југозападне стране се насеље проширивало на омањи плато, па је целина ту добила просторни анекс. То је била најповољнија локација на којој су могле бити дигнуте неопходне манастирске грађевине.

Старија манастирска целина, коју су обнављали Балшићи у почетку XV века, налази се у области Скадарског језера код села Остроса, позната као Пречиста Крајинска. Осим цркве триконхосног плана уз коју је на западној страни била прислоњена већа правоугаона грађевина, у чијем се склопу налазила и кула-звоник са капелом, фрагментарно сачуваних зидова који се споља прислањају уз цркву, нису истражене веће површине које би пружиле податке о изгледу, садржају и просторном облику целине.[487]

На основу сачуване архитектуре обзиђа и појединачних здања скадарских манастира изграђених у XIV и XV столећу, извесно је да манастирска насеља нису била грађена као савремене тврђаве. Њихови обимни зидови су пружали сигурност и заштиту житељима у свакодневном животу у средњем веку. Ако се говори о некој посебној заштити тих целина, она се најпре може пронаћи у избору места на којем су саграђени — на каменитим острвима у Скадарском језеру, где је изолација била обезбеђена, а самим тим и већа сигурност манастирској заједници. У тим манастирима, као и у осталим из те епохе, зидане су појединачне куле у склопу целине, које су у средњовековном раздобљу сматране најсигурнијом појединачном градњом, која је омогућавала виши степен заштите од спољашњег обимног зида сакралних комплекса.

Већ је истакнуто да поред Раванице, изграђене крајем XIV века, једино манастир Ресава (Манасија), подигнут у почетку XV столећа, представља манастирску тврђаву. У оба случаја је реч о владарским задужбинама — Лазара Хребељановића и његовог сина Стефана Лазаревића. Код изградње Раванице јасно се уочавају два хронолошки блиска градитељска периода у којима је настајала просторна целина. Тек у другој етапи зидања манастир је постао тврђава. У Ресави су околности друкчије, јер је задужбина Стефана Лазаревића од почетка замишљена и изграђена као снажна манастирска тврђава. Да је просторно-архитектонски концепт од почетка био јасно одређен, показује и план манастира, у којем се црква налазила у средишту: с њене јужне стране, паралелно сакралном здању, постављена је трпезарија, улаз се налазио на западној страни, усмерен ка цркви, а целокупан простор је био уоквирен бедемима и кулама, од којих је она на северној страни цркве била највећа и, посебно обезбеђена, служила као најсигурнији одбрамбени простор у манастиру. Паралела би се могла пронаћи у оновременим тврђавама, које су поседовале посебно брањене просторе, у којима се налазила и најбезбеднија грађевина „*донжон кула*", као последње упориште у утврђењу.[488] Петокуполну манастирску цркву, посвећену св. Тројици, и манастир зидао је Стефан Лазаревић у Ресави од 1407. до 1418. године[489], као своју задужбину, у којој је после смрти 1427. године и сахрањен. О зидању манастира Ресаве обавештава и његов биограф Константин Филозоф, који каже да је деспот пронашао најсигурније место, на којем је положио темељ у име св. Тројице, и ту саградио цркву, али и град око ње, успоставивши општежиће са многобројним монасима.[490] Оснивачка повеља манастира Ресаве није сачувана, а и писани извори о манастиру су веома оскудни. Приликом првог пада Деспотовине, у турске руке је пала и Ресава, а у јаким нападима, у годинама које су претходиле коначном паду Смедерева (1459) и гашењу српске државе, горео је 1456. године и манастир Ресава.[491] Турском заповеднику Махмуд-баши Анђеловићу (брату Михаила Анђеловића који је обнављао манастир Нову Павлицу), 1458. године се предало манастирско утврђење Ресава.[492]

На високој заравни изнад реке утемељена је манастирска тврђава полигоналне основе, уз чије је бедеме било постављено 11 кула, а на источној страни, према стрмим речним падинама, утврђење је проширено мањим ограђеним простором, на чијем се северном углу налазила кула.[493] У свом просторном склопу (црт. 81) манастир је имао седам правоугаоних кула, две полигоналне (шестостране) и један пирг квадратне основе, који је био највећа кула утврђења. Улаз се налазио у западном зиду, између две правоугаоне куле (црт. 82). Имао је лучни отвор, а изнад њега се

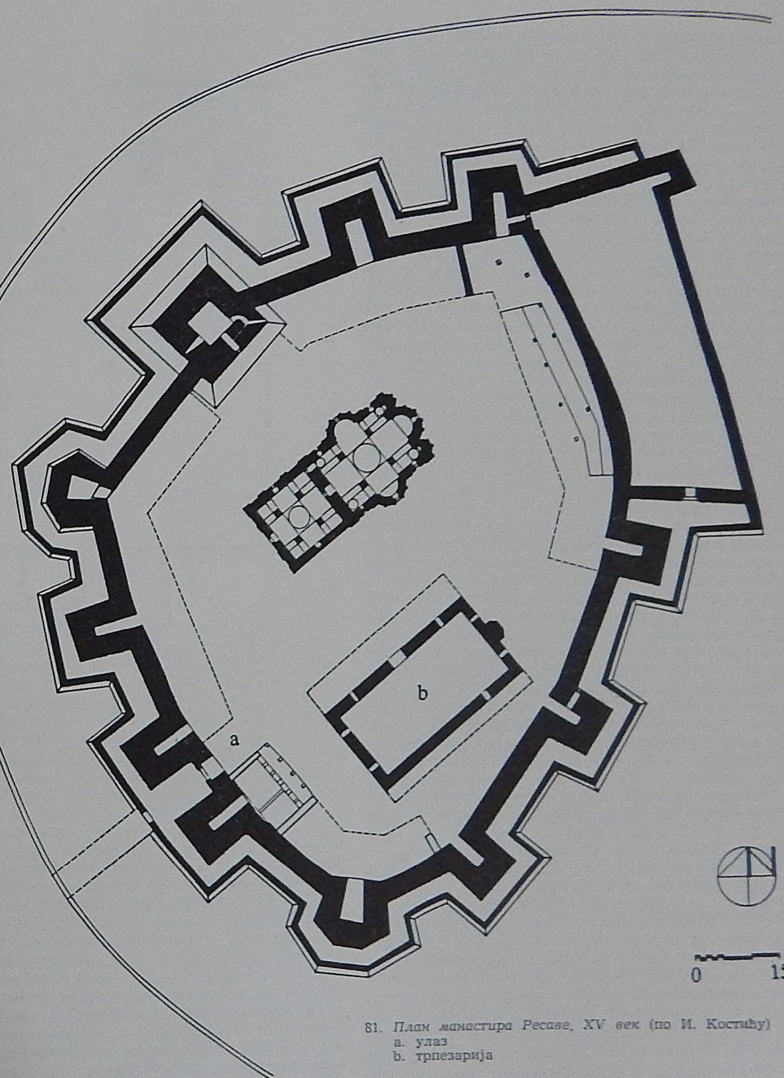
□

[485] В. Ј. Ђурић, *нав. дело*, 478—480; М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд—Улцињ 1975, 110—111; Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 159.

[486] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 780, col. XIX.

[487] Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 165—167; В. Ј. Ђурић, *нав. дело*, 212, 424—428; М. Ковачевић, *нав. дело*, 98—99.

[488] М. Поповић, *Утврђење моравске Србије*, Свети Кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389—1989, Београд 1989, 71—87.

81. *План манастира Ресаве, XV век* (по И. Костићу)
a. улаз
b. трпезарија

□

[489] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, бр. 625а, б.

[490] *Живот деспота Стефана Лазаревића* од Константина Филозофа (ур. В. Јагић), Гласник СУД 22 (1875) 244—328 (исправке и додаци) 372—377; *исто* (превео Л. Мирковић) у Старе српске биографије XV и XVII века, Београд 1936, 43—125.

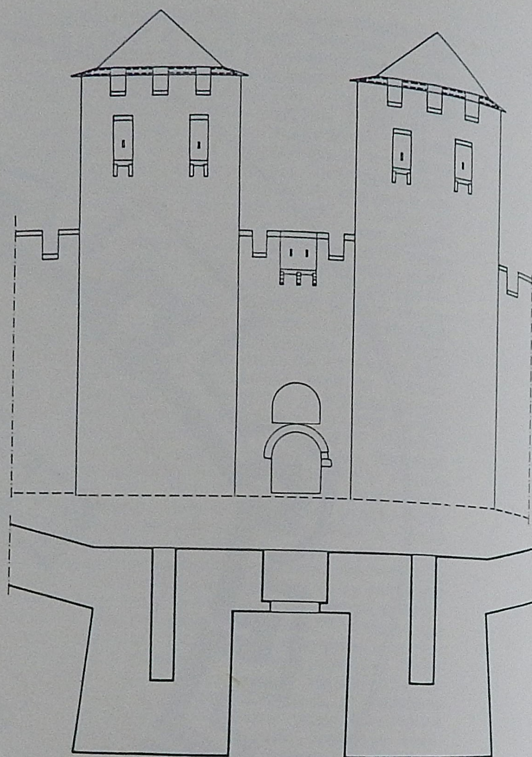
[491] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 232 и 240.

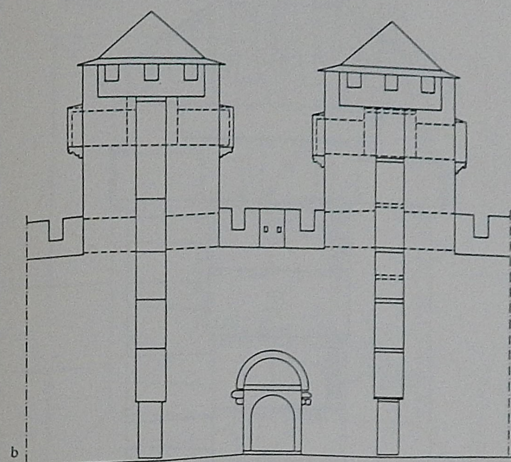
[492] *Исто*, 243.

[493] О архитектури манастира Ресаве — уп. Ст. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд 1928, 11—35 (Архитектура Ђ. Бошковић); С. Ненадовић, *Конзерваторска документација о архитектури манастира Ресаве*, ЗЗСК 12 (1961) 51—80; *исто*, ЗЗСК 13 (1962) 37—50; S. Nenadović, *Prilog proučavanju grada Resave*, Vesnik Vojnog muzeja 8/9 (1963) 305—320.

налазила ниша у којој је некада била представа св. Тројице. Осим унутрашњег одбрамбеног зида са кулама, био је изграђен и спољашњи нижи заштитни зид, који се пружао дуж обима утврђења, у целини прилагођен облику унутрашњег утврђења. Тај спољашњи бедем није обухватио цео обим утврђења, већ се завршавао на источној страни, прислањајући се на зидове већ поменутог доњег — нижег дела утврђења. Осим зиданих одбрамбених постројења, испред тврђаве је био ископан широк заштитни канал, са каменом косином — контраескарпом, који је опасивао утврђење са свих страна осим са источне, где су се настављале стрме речне падине. Спољашња одбрамбена линија, као и доњи делови пирга, били су посебно ојачани косим каменим проширењима — ескарпом, која је већ раније била примењена у Крушевачком граду, Раваници, а касније на Београдској тврђави. Све куле осим пирга биле су са унутрашње стране отворене, издељене дрвеним међуспратним конструкцијама, помоћу којих се стизало на највишу одбрамбену платформу. Пирг је био најмоћнија кула у одбрамбеном систему Ресаве (црт. 83). Био је постављен на северној одбрамбеној линији утврђења, у склопу бедема и осталих кула. Улаз се налазио на његовој јужној страни и водио је на први спрат. По висини, кула је била издељена дрвеним међуспратним преградама на седам просторних јединица, од којих је прва, најнижа, испод улазне просторије, служила као цистерна.[494] Била је то кружна просторија, кугластим сводом покривена, са централно постављеним отвором у поду првог спрата (црт. 83). Изузетно мали прозорски отвори једва су осветљавали просторије, а на другом спрату се налазио нужник постављен као посебно зидани део, прислоњен уз спољашњи зид куле, грађен на исти начин као што су зидане машикуле. Нигде се нису сачували материјални подаци који би говорили да се у склопу те грађевине налазио параклис. Сви бедеми утврђења са кулама зидани су једновремено, о чему сведоче сачувана зидна платна. У ранијим истраживањима архитектуре утврђења пронађени су трагови који казују да су можда бедеми настали у две временски блиске етапе. На неким деоницама спољних зидова уочавају се у нижим зонама трагови старије озупчане линије, која је, како је претпостављено, припадала старијој грађевинској фази. У време обнове, а она је морала убрзо уследити, утврђење је изгледа надзидано и тада је добило машикуле на неким деоницама одбрамбених зидова и на кулама.[495] Време те обнове није могуће поуздано утврдити. Она је морала бити предузета убрзо после изградње утврђења, или можда још у току радова, будући да се и на пиргу, као изузетно важној тачки одбрамбеног система, виде накнадне градње, а његова највиша зона поседује машикуле — истога типа као оне изведене на бедемима и другим кулама.

Источна нижа ограђена зона манастирског простора морала је имати и неку посебну намену у склопу целине. Њена позиција јасно говори да није реч о ојачању одбране са те стране (стрме речне падине), већ указује на стварање засебне просторне јединице, која је била пре свега на

82. *Идеална реконструкција улаза у манастир Ресаву, XV век* (по Г. Симић)
a. спољашњи изглед
b. унутрашњи изглед

нижој нивелети од унутарњег простора манастира, и са њим повезана пролазом кроз североисточну кулу са једне стране и, са друге, пролазом који је водио на скривени пут спољашње ниже одбрамбене линије. Тај простор није археолошки истражен, а грађевински садржај тог дела је непознат, па се може само изнети претпоставка о његовој могућој намени. Изнето је мишљење, у оквиру старијих студија архитектуре Ресаве, да су у том простору били магацини за храну или стаје при манастирском газдинству.[496] Простор о којем је реч, по својим архитектонско-просторним одликама, био би изузетно неповољан за такву функцију. Пре свега комуникација са тим делом утврђења, која је била обезбеђена кроз кулу, могла је једино да се изведе помоћу изузетно стрмог степеништа, пошто је простор био знатно нижи. Друга врата су, како је већ речено, водила на *„скривени пут“* спољашњег одбрамбеног појаса, што би у случају претпостављене намене, такође било изузетно неповољно. Зато се идентификација тог простора као места где су се

могле налазити стаје не може прихватити. Намена тог простора би се могла разматрати у ширем контексту одбране манастира. Тврђава је морала, у време када је то било неопходно, пружити смештај војној посади. Куле утврђења, осим пирга, нису биле томе намењене, што јасно указује њихова архитектура, пошто су служиле искључиво као одбрамбени елементи са вертикалним комуникацијама, отвореним са унутрашње стране. Остали слободан простор заузимала су црква и трпезарија, а манастирске грађевине су биле на појединим местима смештене уз бедеме. Свакодневни монашки живот се одвијао у оквиру тог простора, па су и ћелије монаха, резиденција игумана, ктитора и други пратећи објекти заузимали сразмерно мали слободан простор у манастирском кругу. Посебно издвојена целина на источној страни наводи на помисао да је тај простор био намењен за смештај војне посаде која је бранила утврђење. Свакако, могле су се ту наћи и неке манастирске оставе, што не искључује претходну намену. Постојеће комуникације које су из тог дела водиле ка одбрамбеним линијама, иду у прилог таквој просторној идентификацији.

Посебно обележје архитектуре Ресаве представљају низови одбрамбених балкона — машикула — које су се налазиле на кулама и бедемима. До њих се стизало кроз ходнике усечене у зидове, а спољашњи заклон, изведен као пуно зидно платно, био је ослоњен на камене конзоле. Машикуле нису имале подове, већ је између конзола био отвор кроз који је гађан непријатељ у време опсаде. Као што је већ поменуто, та горња зона бедема и кула са машикулама изграђена је у каснијој обнови тврђаве. Позната је чињеница да су машикуле већ у XII столећу биле коришћене у војној архитектури европског запада, где су стигле са источних простора (Сирија и др.) посредством западних војних подухвата на тим подручјима.[497] У војној архитектури средњовековне Србије јављају се крајем XIV и у XV столећу у ограниченом обиму. Путеви преношења тих елемената у српско градитељство припадају оној струји повратних утицаја који су у трансформисаном облику, са запада, као старије источно наслеђе, стизали на Балкан и у византијске северне територије у касном средњем веку. Тако се на тврђави Питион у Тракији, која се датује у XIII столеће и време Ласкарија, у некој од каснијих обнова сазидане машикуле.[498] Нека варијанта машикула среће се на пиргу Амалфитанског манастира на Атосу[499], који је разорен у XIII столећу, а јављају се и касније, у XV и XVI столећу, на многим светогорским утврђењима[500], а на овим просторима Балкана у залеђу Црногорског приморја имала их је једна од кула на тврђави Жабљаку.[501] Истим западним струјањима на просторима Србије у том раздобљу, могу се приписати и неки елементи метода зидања. Тако се још на утврђењу Новом Брду, а и на Ресави, углови кула зидају од лепо обрађених већих камених квадера, који зупчасто залазе у зидну масу од ломљеног камена, као основног градива. Примењени начин зидања се среће још раније на европском западу, а у XIV и XV столећу многе су грађевине тако зидане на просторима Угарске.[502] Прилив градитељских идеја са запада, које су се уткале најпре у цивилно и војно градитељство оновремене Србије, указује и на виталност тадашње српске средине: она се више отворила према новим изворима и новим идејама са запада, а оне су примењиване у оквиру аутохтоног градитељског израза, поникког на византијским, али и западним узорима. Простори некадашњег великог Византијског царства, у својим последњим данима, нису више били средина из које се примало и на коју се угледало у погледу те врсте градитељства. Српски духовни

□

[494] С. Ненадовић, *Прилог проучавању града Ресаве*, 305—308.

[495] *Исто*, 315—319.

[496] Уп. Ђ. Бошковић у *Манастир Манасија*, 12.

[497] C. Enlard, *Manuel d'archéologie française, Architecture civile et militaire*, Paris 1932, 518—534.

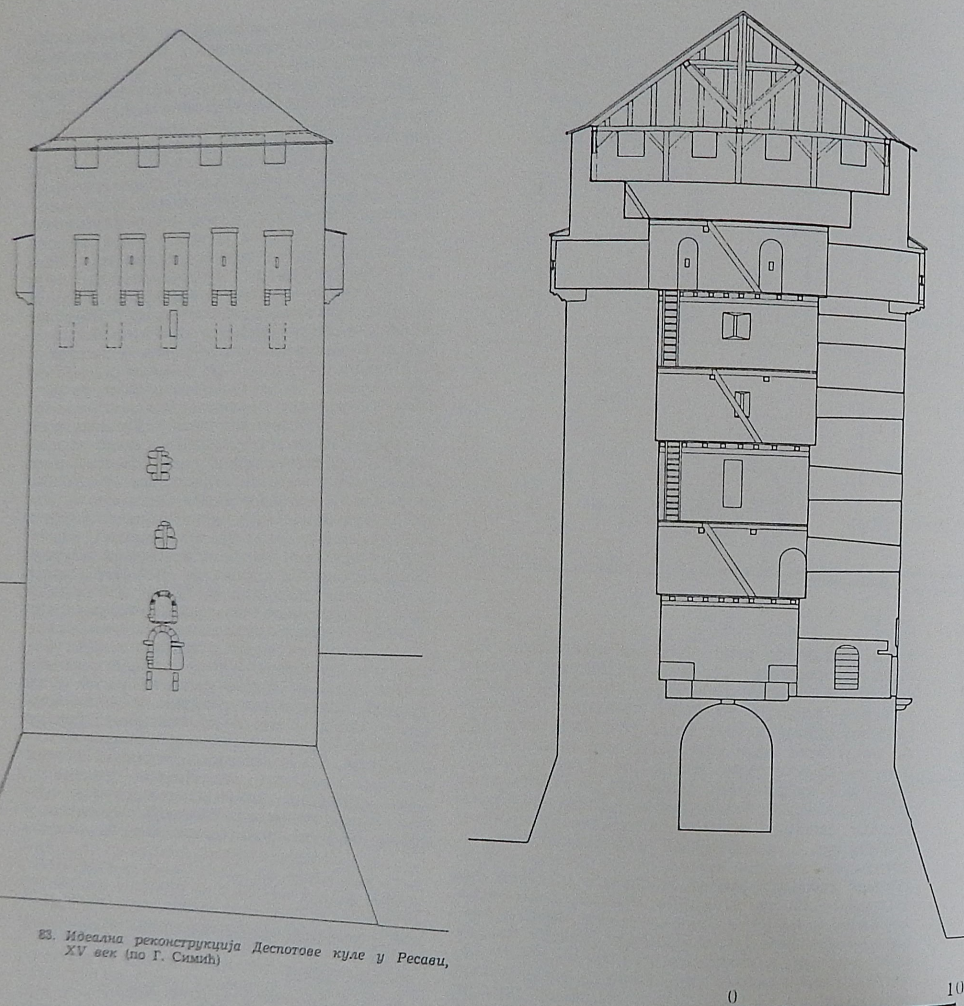
[498] P. L. Vocotopoulos, *The Concealed Course Technique: Further Examples and a Few Remarks*, JÖB 28 (1979) 253 и fig. 9.

[499] P. M. Mylonas, *L'Architecture du Mont Athos*, Θησαυρίσματα, том. 2 (1963) 42.

[500] I. A. Papangelos, J. Talakis, *The Maritime Fort of Monastery Karakalou in Mt. Athos*, ΠΥΡΓΟΙ ΚΑΙ ΚΑΣΤΡΑ Thessaloniki 1980, 99—120.

[501] М. Ковачевић, у *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд—Улцињ 1975, 108—109.

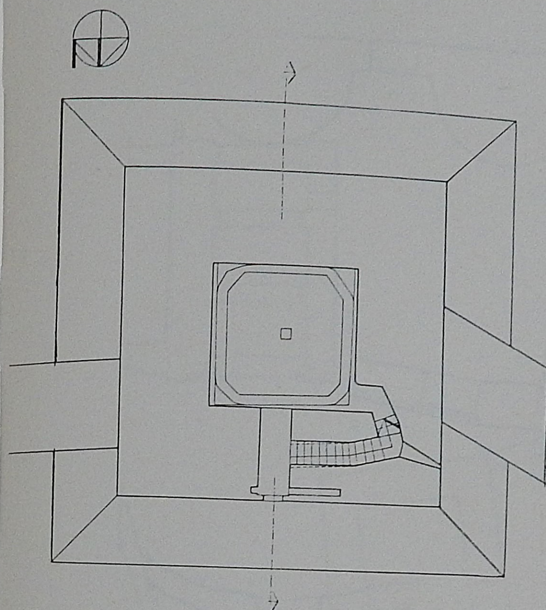
[502] C. Verlag, *Kunstdenkmaler in Ungarn*, München—Berlin 1961, сл. 186, 276, 328 и 350.

83. Идеална реконструкција Деспотове куле у Ресави, XV век (по Г. Симић)

центри и њихови сакрални објекти су следили раније усвојени византијски модел, који је и даље остао примаран у сакралном градитељству.

По својим просторним особеностима, независно од тога што је реч о манастирској тврђави, Ресава је имала уобичајено решење са централно постављеном црквом, у чијој се близини са јужне стране налазила манастирска трпезарија. Наспрам главног улаза, тврђава је имала још једна врата на спољашњем нижем одбрамбеном зиду, испред којих се морао налазити мост. Он је омогућавао прелаз преко широког одбрамбеног рова, са каменом озиданим стазама, који је опасивао тврђаву. На жалост, и тај улаз и мост се нису сачували, а земљаним насипом, који покрива старију архитектуру испред улаза, у целини је измењен првобитни приступ манастирској тврђави. Да се живот у манастиру одвијао у складу са духовним садржајем, независно од тврђаве, јасно сведоче и речи биографа њеног ктитора, Константина Филозофа, који је забележио да оснивач „*положи основ у име Свете Тројице [. . .] неисказаним трошком сврши се и украси се дом* (црква) *и град около, изванредни станови за општежиће.*“[503] Позната је чињеница да се у манастиру деспота Стефана Лазаревића развијала и богата преписивачка делатност, о чему говоре и сачувани записи из XVII столећа, у којима се наводи да су књиге преписиване у Ресави служиле и као добар узор потоњим преписивачима и „*преводницима.*“[504] Да је очигледно реч о групи монаха преписивача, сведоче и наведени записи, а да је сам деспот подстицао такав рад, говори и запис из 1416—1418. године, где се наводи да су четири књиге преведене са грчког за деспота Стефана, који се назива „вь сладькоглаголанїихь второмоу Манасїи“.[505] Пошто се Ресава још назива и Манасијом, сматра се да је поређење деспота са ученим византијским претходником Манасијем, одиграло пресудну улогу.[506] Данас се не може са сигурношћу тврдити на ком се месту у манастиру преписивало. Било је и мишљења да је велика трпезарија била истовремено и „*књижница*“[507], што нема основа ако се зна да су се манастирске библиотеке у старијим временима у Србији и Византији налазиле у посебним просторијама — али свакако нису биле у трпезаријама. О томе говори и пропис из устава Студитског манастира, који је коришћен и у много млађем раздобљу у манастирским заједницама, чији су типици настали преузимањем старијих прописа из чувених византијских духовних центара. Тамо стоји и правило о коришћењу манастирске књижнице, о којој се старао монах књижничар: „*у дане у којима смо слободни од телесних послова, књижничар удара једанпут у клепало, те се братија скупљају у књижницу, где сваки узима књигу и чита је до вечера; онда књижничар пред вечерње, удара опет једанпут у клепало, и сви долазе и враћају књиге по списку; а ако неко задоцни да у то време врати књигу, подвргава се епитимији.*“[508] Где се налазила библиотека манастира Ресаве, свакако није могуће одредити, с обзиром да до данас није сачувана ниједна средњовековна манастирска грађевина осим цркве и трпезарије. Непознато ће за сада остати и место на којем се налазио манастирски звоник у Ресави. Ограничена археолошка ископавања, која су била посвећена искључиво цркви и трпезарији, нису пружила те податке. Звона су свакако постојала, као што је било уобичајено у српским манастирима. Посебно се за ресавска звона зна да су их Турци преваром неког калуђера одузели манастиру 1476. године.[509]

• • •

Манастирско утврђење у Србији од XII до XV столећа прошло је кроз неколико развојних етапа: од оградних зидова који су омогућавали несметани живот монашкој заједници (у XII и XIII столећу), преко зидања пиргова као склоништа за монахе и богату манастирску ризницу (у XIV столећу), до стварања правих манастирских тврђава у немирно време пред крај XIV и у XV веку. Зидови су подизани од камена, а улазне грађевине су били једини посебно обликовани архитектонски елементи склопа. Разматрање те архитектуре, у погледу примарних решења и облика, може се посматрати кроз упоредну анализу улазне грађевине, као јединог градитељског мотива који се у распону од XII до XV столећа може континуално посматрати (црт. 84). И ту постоје ограничења с обзиром да већина објеката није сачувана у целини, већ само у доњим деловима, па се и архитектонски тип најпре препознаје у хоризонталном плану базиса, док интегрални склоп без претпоставки није могуће сагледати. Разматрање улаза код српских манастира у контексту византијског градитељства такође има препрека, пошто данас није могуће утврдити поуздану типологију византијских улазних грађевина. Неки покушаји представљају само увод у још неиспитано под-

□

[503] *Старе српске биографије XIV и XVII века* (ур. Л. Мирковић) 87.

[504] Уп. записе које је унео у своју збирку Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, IV, 151 бр. 6814 и 169 бр. 6923.

[505] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 71—72 бр. 224.

[506] A. Gavrilović, *O imenu Resave-Manasije, zadužbine despota Stefana Lazarevića*, Rad JAZU 189 (1910) 236—240.

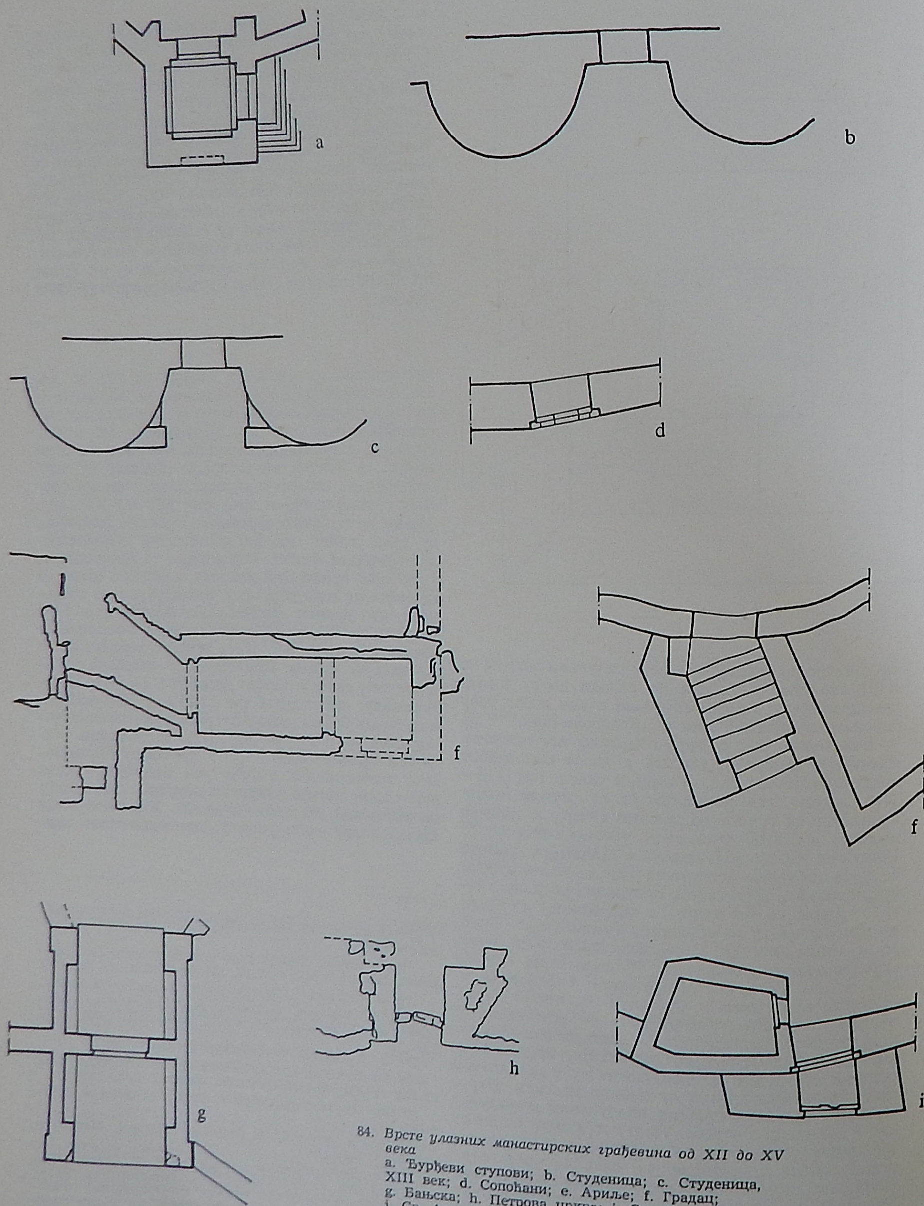
[507] Ђ. Бошковић у *Манастир Манасија*, 22.

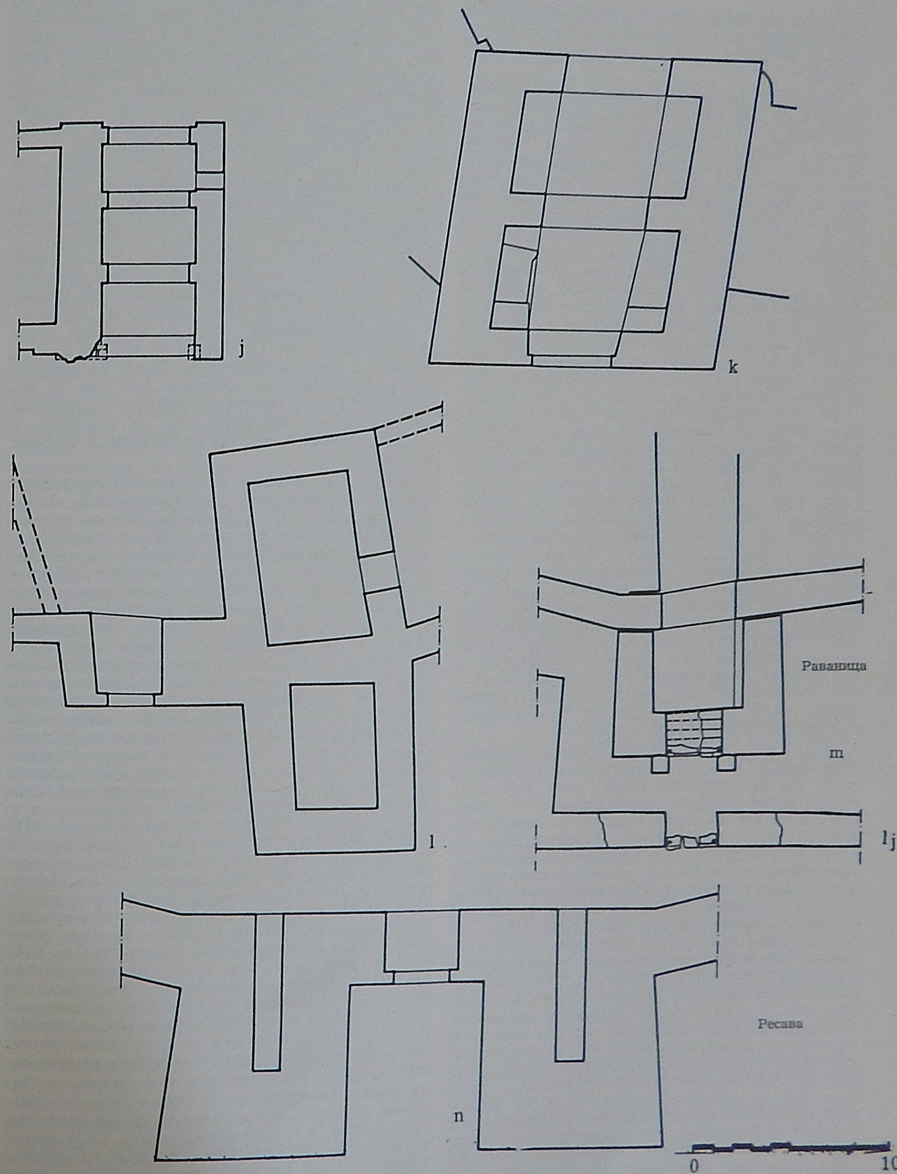
[508] *Монашки живот по светим оцима* (приредио и са руског превео Јустин Поповић), Београд 1981, 120.

[509] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 296.

[510] О том проблему S. Mojsilović-Popović, *Monastery Entrances*, 153—170.

[511] На фотографијама улазне куле у Жичи, које потичу из 1931. године, када је грађевина темељно обновљена, може се наслутити старије средњовековно градитељство. То иде у прилог претпоставци да је над сред-

84. *Врсте улазних манастирских грађевина од XII до XV века*
a. Ђурђеви ступови; b. Студеница; c. Студеница, XIII век; d. Сопоћани; e. Ариље; f. Градац; g. Бањска; h. Петрова црква; i. Сопоћани, XIV век; j. Св. Арханђели; k. Дечани; l. Сисојевац; m. Раваница; n. Ресава

ручје развоја манастирске архитектуре, посебно улаза, будући да су досадашња теренска истраживања ту област градитељства сматрала маргиналном.[510]

Најстарије улазне грађевине у српским манастирима из XII века сачуване су у Ђурђевим ступовима и у Студеници; у Студеници је почетком XIII столећа изведена обнова улаза. Сачувани примери не могу послужити као поуздани ослонац за тврдњу да су то била и једина архитектонска решења примењена у том раздобљу. Код Ђурђевих ступова је реч о улазној кули квадратне основе, а у Студеницу се улазило између двојних полукружних кула, над којима је у почетку XIII столећа сазидана нова четвороугаона кула са параклисима и звонаром. О посебности студеничке сакралне целине било је доста речи раније, па и улаз, такође јединствен, представља саставни део опште архитектонско-просторне замисли. Сасвим је извесно да је Студеница јединствена целина у развоју српског манастира. Она се најпре разликује од осталих по свом статусу — то је сакрални простор намењен родоначелнику династије Немањића и творцу легитимне српске средњовековне државе. Њен положај у хијерархији манастира издваја је и у правном погледу, будући да су њени потоњи ктитори могли бити само легитимни наследници српског престола. Зато се и чини разложним што Стефан Милутин дарује краљевском маузолеју и манастирску цркву Св. Јоакима и Ане, а Драгутин обнавља другостепену ктиторију заједничког родитеља Стефана Немање, Ђурђеве ступове. У таквом хијерархијском поретку могли би се искључиво међу владарима тражити ктитори осталих студеничких богомоља, у распону српске средњовековне државе. После њеног гашења у XV столећу, наступило је друго време, па је у тим изузетно тешким временима сама српска црква постала заштитник прве сакралне целине у хијерархији династичких задужбина.

Већ у XIII столећу, поред Ђурђевих ступова, Студенице, и улаз у архиепископију у Жичи се гради као четвороугаона улазна кула, која је у новије време потпуно преобликована, па осим темеља не пружа више података о првобитној архитектури.[511] С изузетком Сопоћана, који су у XIII веку подигнути без улазне куле, све остале задужбине, код којих су улазни делови истражени, показују да су били обликовани као четвороугаоне грађевине зидане од камена, засвођеног приземља, сасвим сигурно живописане. Тако би се могло рећи да се у XIII столећу у српске владарске задужбине улазило кроз четвороугаону грађевину (кулу), која је сачувана у манастирима Жичи (доњи надземни делови), Градцу и Ариљу (црт. 84). У XIV веку се задржава спољашњи четвороугаони облик грађевине, али се унутрашња диспозиција просторних елемената умножава, па улазне просторије, до тада једнопросторне, добијају две или три конструктивне јединице — травеја, који су засвођени често крстастим сводовима, међусобно повезани подеоним луцима као у Бањској, Дечанима и Св. Арханђелима. У исто доба и у неким старијим манастирима се обнављају улази. Тако је у Сопоћанима вероватно крајем XIV столећа сазидана кула непосредно уз улаз, који је такође у исто време преобликован, са посебном просторијом. Већ у првим деценијама XIV столећа, у време изузетног економског напретка, који се испољавао и у монашкој средини кроз изузетна властелинства и обогаћене црквене ризнице, почињу да се граде утврђене куле — пиргови — или мања утврђења, која су служила као чувари стечених богатстава. У то доба се у Бањској зида пирг. Св. Арханђели се подижу у склопу старијег утврђења са којим се повезују манастирски обимни зидови, у Патријаршији у Пећи се у две етапе зидају утврђења на падини изнад монашког насеља, у епископији у Ариљу се подиже утврђени пирг. Од новосазиданих задужбина, у Леснову је такође изграђен пирг, а највероватније су и Дечани, осим улазне куле, поседовали још неке објекте за одбрану. У оснивачкој повељи, коју је потврдио краљ Милутин манастиру Св. Ђорђа на Серави такође се помиње манастирска кула. Мање задужбине, ктиторије оновремене властеле, као оне у долини реке Треске, имале су, изгледа, заједничко прибежиште — утврђење које се налазило у њиховој области и које им је служило у случају веће опасности.

Крајем XIV столећа, у време поделе српских земаља, међу обласним господарима кнез Лазар Хребељановић је био најмоћнији. Његова задужбина Раваница већ у време грађења прераста у тврђаву, а ктиторија његовог сина деспота Стефана Лазаревића — Ресава, у почетку XV столећа, изграђена је као савремена манастирска тврђава. Улази у те манастире представљају тврђавска здања, у Ресаву се поред тога улазило између две четвороугаоне куле, кроз капију, изнад које су се на зиду налазиле одбрамбене машикуле. Сасвим је извесно да су једино та два манастира — владарске задужбине — били тако обезбеђени. Остала монашка насеља, мање имућних ктитора, и даље следе старије средњовековне моделе, код којих је простор био само ограђен. Ипак, и у тим насељима се подижу неки одбрамбени објекти — куле — које су се најчешће налазиле у непосредној близини улаза. Тако је у Сисојевцу поред Раванице, на самом измаку XIV столећа, подигнута кула уз улаз, у манастирском насељу у средњовековној Кулајни (Лешје) такође се на 15 метара од цркве налазила кула. Највероватније је и Врањевшница, задужбина великог челника Радича, имала камену кулу. И манастир Љубостиња, задужбина кнегиње Милице, удовице Лазара Хребељановића, сазидан крајем XIV века, изгледа да је имао кулу у склопу обзиђа. Тај манастир није археолошки истражен, па се на основу пробних сонди уз спољашње зидове данашње западне манастирске грађевине, подигнуте у XIX столећу, показало да лежи на старијим средњовековним зидовима, вероватно манастирске трпезарије.[512] У продужетку тих зидова, идући ка северу, налазили су се остаци неке четвороугаоне грађевине, забележени на фотографији из 1893. године, у склопу обимног зида. То је првобитно могла бити кула која је у једној од млађих обнова изгледа служила као манастирски звоник.[513]

На основу прегледа сачуване архитектуре, недвосмислено произлази да је најчешћи, готово једини облик улазне манастирске грађевине квадратни или правоугаони простор, чија је основица, мултипликована по висини, обликовала грађевину као једноспратну или вишеспратну, у зависности од жеље градитеља и поручиоца. Сви објекти су били зидани каменом или, касније, у XIV столећу, мешавином камена и опеке, поступком одавно познатим у Византији. Секундарни архитектонски елементи, отвори, били су лучни, а камени довратници и оквири нису посебно декоративно украшавани. Најзначајнији простор у склопу западне фасаде, који је носио и основну духовно-идеолошку поруку, био је садржан у сликаној представи светитеља коме је манастирско насеље било посвећено. Спољашњи зидови су највероватније били омалтерисани, често и осликани. О томе сведочи и сликана фасада куле из XIII столећа у манастиру Студеници, где се на источном зиду налазила представа Лозе Јесејеве. Прозори се ни на једној грађевини, осим у Студеници, нису сачували, а судећи по њима, били су изузетно скромно обликовани, као једноставни неукрашени лучни отвори. Унутрашњи зидови улазних просторија су такође били омалтерисани и живописани. Остаци живописа су откривени у Студеници из обе етапе обликовања улаза. Старији живопис се сачувао на зидовима полукружних кула, а млађи на вертикалним зидовима западних подупирача квадратне куле у западном отвору. Трагови малтера са бојеним слојем налажени су и на зидовима улаза у манастир Св. Стефана у Бањској, а и данашњи млађи улаз у манастиру Хиландару има живопис на зидовима. У погледу вертикалног плана и конструктивног решења, градило се каменом или каменом и опеком у кречном малтеру, пуним зидним платнима без стубова. Тамо где се простор у приземљу састојао од неколико међусобно повезаних целина, правоугаони простор између бочних зидова је био издељен пиластрима или подеоним зидовима. У оба случаја се као спојни елемент користио полуобличасти или преломљени лук (Студеница). Простор између носећих лукова и зидова је затваран полуобличастим или крстастим сводом, или, сасвим изузетно, као у Ђурђевим ступовима, описаним *„кугластим“* сводом, уз који су била прислоњена декоративна профилисана ребра. Крстасти свод је био шире у употреби у XIV столећу (Бањска, Дечани, Св. арханђели), док се полуобличасти користио кроз целокупно раздобље српског средњовековног градитељства. У вертикалном плану, као међуспратне преграде, коришћени су већ поменути сводови у приземљу, понекад и између спратова, ако се параклис налазио у склопу грађевине (Студеница, Жича), али су коришћене и дрвене међуспратне конструкције (Студеница), па је реч о комбинованој употреби хоризонталних преграда. Тамо где су се на врху налазила звона (Студеница, Дечани), морали су постојати већи отвори, вероватно слични оним удвојеним лучним прозорима са ктиторске композиције, где се види модел звоника у Пећкој патријаршији. Код неких улазних кула, судећи по студеничкој и жичкој, које су имале неколико спратова, дебљине зидова су се сразмерно смањивале са висином, како би се конструкција олакшала у горњим деловима и смањило оптерећење зидова у приземљу. Улазне просторије су биле поплочане каменом (Студеница, Бањска, Ђурђеви ступови, Сопоћани и другде). Негде су у тим приземљима биле сазидане камене клупе, прислоњене уз бочне зидове (Бањска), као у многим светогорским манастирима и другде у Византији. Улазни отвори су били широки, са двојним вратницама од дрвета, које су се са унутарње стране затварале и осигуравале попречном дрвеном гредом, која се углављивала у отворе на бочним зидовима улаза (Бањска, Сопоћани и др.). Кровне конструкције и покривачи се нису сачували. Судећи по хоризонталном плану, радило се о четворосливним и двосливним крововима, или је, можда, као што је раније претпостављено, у случајевима где су постојали параклиси, грађевина сводно завршавана и покривана оловом по облини свода. У српској средини није било свечаних манастирских улаза са предворјем са стубовима на прочељу и тројним лучним отворима, какви се срећу у Солуну (Св. апостоли, Св. Никола Орфанос, Св. Софија). Битна разлика постоји, будући да је реч о градским манастирима, док су све поменуте српске целине изграђене у руралном простору изван градова. Није искључено да су у градским манастирима у Скопљу, у Митрополији у Београду или у Смедереву, били улази друкчијег архитектонског концепта. На жалост, материјалних података нема, па све остаје у области претпоставки. Оно што би се могло сматрати битном одликом српског манастира у средњем веку, јесте његово обзиђе, које је само у посебним околностима, у време изражене опасности крајем XIV и у XV веку, прерасло у тврђаву. Чак и тада нису сви манастири били тврђаве, већ само владарске задужбине Раваница и Ресава.

На основу досадашњих истраживања начина на који су се штитили манастири у средњовековној Србији, издвајају се, глобално гледано, четири карактеристичне групације: прво, ограђени мана-

□

њовековним остацима изведена обнова архитектуре. У доњем делу куле виде се закошени делови зидова, што подсећа на подупираче студеничке куле из XIII столећа. Без обзира на сличност, пре би се рекло да и то припада некој од обнова манастирског улаза, будући да се ти архитектонски елементи у средњовековној Србији јављају у XIV столећу. Две фотографије жичке куле објављене су у монографији групе аутора *Жича*, Београд 1969, 60—61 (Архитектура Ђ. Бошковић). Јаснији снимак, из архиве проф. Ђ. Бошковића, на коме се боље разазнаје употребљено градиво, дала ми је М. Чанак-Медић, на чему јој захваљујем.

[512] Извештаји са археолошког ископавања у архиви Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду у досијеу „Љубостиња“. О истраживању још в.: M. Ljubinković, O. Vukadin, *Ljubostinja, Srednjovekovni manastir*, AP 8 (1966) 167—169; С. Ђурић, *Љубостиња*, Београд 1985, 28.

[513] Л. Павловић, *Архивски и ликовни подаци о поправци манастира Љубостиње и зидању звонаре 1850/1851. године*, Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 275—284 и сл. 2 и 3; Кулу у Љубостињи помиње и Ј. Веселић, *Описъ монастира у Србіи*, Београд 1867, 94—96.

2

стири чије обзиђе није имало тврђавски карактер, а заштиту монаха у случају потребе преузимало је утврђење у непосредној околини (Ђурђеви ступови, Сопоћани, Градац, Милешева, Морача); друго, ограђени манастири са посебно зиданим пиргом у склопу насеља, који је пружао елементарну заштиту (Св. Никола у Куршумлији, Бањска, Грачаница, Св. Никола у Дабру, Сопоћани у XIV столећу); треће, ограђени манастири изнад којих је било сазидано независно утврђење за одбрану, зидовима спојено са манастиром у подножју (Св. апостоли у Пећи, Св. Арханђели код Призрена, епископски манастир Св. Ахилија у Ариљу у XIV веку) и, четврто, манастирске тврђаве које су биле способне за самоодбрану (Раваница и Ресава).

АРХИТЕКТУРА МАНАСТИРСКИХ ГРАЂЕВИНА

Архитектура настала у ограђеним манастирским насељима од XII до XV столећа, у обиму у каквом је сачувана, не пружа у посматраном раздобљу подједнака обавештења о својим особеностима, на основу којих би се градиле тачне слике градитељства по епохама. Разлоге за такво стање, пре свега, налазимо у сталном животу самих заједница, у којима су, сходно потребама, настајале нове грађевине, или су знатно преправљане старе. Понекад су обнове биле већег обима, па је нова архитектура на појединим местима у потпуности замењивала старије облике. Обнове, свакако, нису биле увек проузроковане страдањем грађевина у војним сукобима и похарама непријатеља, већ су често биле последица економског просперитета заједнице, који се, између осталог, исказивао и кроз градитељску делатност. Зато није необично што је у манастирима основаним у XII столећу најприсутнија архитектура са краја XIII и из XIV столећа, из чијег се архитектонског склопа једино детаљним истраживањем градива и анализом целине може издвојити старије средњовековно градитељство. Неспорно је да су манастирске заједнице, у доба дуговековне турске управе, битно мењале свој градитељски садржај, обнављајући старија средњовековна здања. То је зависило од њихових економских могућности, а оне понекад, као у време економског просперитета који је допринео обнови Пећке патријаршије 1557. године, нису биле мале. О томе сведоче и већи грађевински подухвати у XVI столећу у хришћанским заједницама на том подручју, што се јасно показује и на градитељству које тада настаје у склопу некадашњих великих средњовековних задужбина.[1]

Поред сакралних грађевина, које не разматра ова студија, од укупног манастирског градитељства, монашке трпезарије се издвајају као посебна архитектонска скупина.[2] По значају у манастиру, трпезарија заузима најважније место после цркве. Архитектура тих објеката је усклађена са значајем који они имају у насељу, па је реч о здањима која се и по архитектонском решењу и по секундарној обради убрајају у репрезентативне објекте насеља. Намена грађевина, посвећених заједничком обеду заједнице, условила је архитектонско решење не само примарног облика, већ и мерних вредности, које су исходиле у простране једнопросторне објекте — монументалне сале, чији је однос потребне ширине, висине и дужине одредио укупни просторни волумен грађевине. Усвојена архитектонска форма српских манастирских трпезарија проистекла је преузимањем већ раније створеног архитектонског типа из византијске средине. Реч је о грађевинама издужене правоугаоне основе, на чијем се једном крају у зиду налази полукружна ниша, која својим обликом и значењем подсећа на олтарски простор хришћанског храма. Трпезаријска апсида се обично налазила у зиду краће странице правоугаоне сале. По схеми основе, ти објекти се битније не разликују од једноставних, једнобродних, хришћанских богомоља. Апсида је у већини случајева била на месту где подужна осовина грађевине пресеца краћу страницу објекта, тако да се та оса истовремено налазила на правцу пречника полукружног апсидалног простора. Здања су најчешће била једнопросторна, мада се касније у средњем веку јавља и подела простора којом је грађевина добијала приземље и спрат. Целокупни простор је чешће затваран дрвеном конструкцијом, будући да код већине грађевина нису пронађени *in situ*, а ни у археолошком материјалу, делови сводних конструкција који би говорили о другој врсти архитектонских решења. Свакако да неки, за сада усамљени, примери указују и на могућа сводна решења. Тако је трпезарија, изграђена крајем XIII столећа у Ђурђевим ступовима, додуше знатно ужа, била засвођена.[3] Све за сада откривене манастирске трпезарије у средњовековној Србији биле су зидане каменом или мешовитом грађом, па је уз камен коришћена и опека. Основни архитектонски и конструктивни елемент склопа било је зидно платно, на које су се у горњим деловима ослањале дрвене кровне конструкције, или међуспратне, тако да је простор био вертикално дељен. Велики унутрашњи распони између подужних зидова, који су премошћавани дрвеним гредним конструкцијама крова, били су у неким случајевима као код сопоћанске трпезарије, скраћени постављањем стубова, распоређених по подужној осовини грађевине. Прозорски отвори и главни

□

[1] О архитектури и сликарству из те епохе уп. М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459—1690*, Београд 1984; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Нови Сад 1965; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.

[2] О манастирској трпезарији и њеној намени у склопу манастирске заједнице, вид. у поглављу овог рада „Врсте манастирских грађевина".

[3] Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови*, 209.

улаз у трпезарију били су распоређени дуж унутрашњег, дворишног зида грађевине, док је спољашњи зид код објеката подигнутих у XII до краја XIII столећа, био истовремено и оградни манастирски зид, на којем није било никаквих отвора, закључујући бар на основу студеничке, сопоћанске старе трпезарије Ђурђевих ступова. Прозори су лучно завршавани, као једноделни (Дечани) или дводелни — бифоре (Ђурђеви ступови). Унутрашњи подови су били од камених плоча (Студеница, Милешева, Сопоћани, Бањска, Св. Арханђели), а зидови живописани (Студеница, Милешева, Бањска, Св. Арханђели, Марков манастир и др.). Сала за обедовање је имала столове и седишта, који су у неким случајевима били сазидани од камена. Стари камени намештај је до сада откривен у Студеници, Бањској, и у трпезарији манастира Трескавца. Саставни делови архитектуре трпезарија били су у већини случајева тремови, који су се пружали испред главне дворишне фасаде. Унутрашњи зидови су били омалтерисани и прекривени фрескама, а судећи по студеничком примеру, где су се у спољашњим деловима прозорских шупљина сачували трагови живописа, и фасадни зидови су били покривени малтером — у неким случајевима украшени фрескама. Дрвене кровне конструкције су највероватније покриване оловним плочама или црепом. У току истраживања сопоћанске трпезарије пронађени су комади оловних плоча, али и црепа, а у манастиру Градцу и уломци средњовековног црепа изузетне обраде — покривеног зеленом бојом и глеђосаног — па се зато мисли да је можда и црква, уз трпезарију, била у неко време тиме покривена.[4]

У српским средњовековним писаним изворима није остало забележено како су осветљавани унутрашњи простори трпезарије. Ако се може закључивати на основу познатог осветљења у црквама, могли су бити коришћени мањи полијелеји у облику металних перфорираних дискова, који су имали лежишта за уљне лампе, какви су се користили још у VI столећу и кроз цео средњи век.[5] Није извесно, без обзира што за то има индиција, да су велики камени свећњаци коришћени и у трпезаријама. У току истраживачких радова, из млађег пода у унутрашњем простору студеничке трпезарије извађена су два камена постоља за свећњаке, који су утопљени у под и коришћени као постоља за дрвене стубове приликом неке од млађих обнова трпезарије.[6] Иако се не може искључити могућност да су припадали неком другом простору па накнадно донети у трпезарију, не може се мимоићи ни претпоставка да су се и првобитно налазили у студеничкој трпезарији. Данас, такође, не располажемо поузданим материјалним подацима о загревању трпезаријских простора у средњовековној Србији. У грађевинама те намене, сазиданим у распону од XII до краја XIV столећа, нису откривена зидана ложишта. У још недовољно истраженој трпезарији у Марковом манастиру код Скопља, из друге половине XIV столећа, на попречном зиду насупрот зида са апсидом, постоје у данашњем подруму трагови који можда потичу од неког зиданог ложишта. Будући да је трпезарија у целини више пута обнављана, са правом се може сумњати да је реч о некој млађој адаптацији тог простора.[7] У манастиру у средњовековним Павловцима на Космају, недалеко од Београда, у грађевини која је одређена као трпезарија, пронађена су зидана ложишта, камини намењени грејању у приземљу, али и на спрату грађевине.[8] Недостатак зиданих ложишта у трпезаријским просторима из XII и XIII столећа не мора да значи да није постојала нека друга врста грејања. Ако у Хиландарском и Студеничком типику пише да су се болнички простори загревали помоћу великих покретних металних посуда „дроулоу великоую еже есть огнище вь мѣди сковано“,[9] може се помишљати и на слична решења у пространим трпезаријским салама средњовековних манастира.

Могућност грађења опште слике о архитектури манастирских трпезарија у средњовековној Србији почива на неоспорној чињеници да је реч о утврђеном старијем архитектонском моделу, који је из византијске монашке средине пренет у српске манастирске центре. То су објекти који представљају одређен архитектонски тип, а он је без значајнијих промена живео у манастирским заједницама у току целог средњовековног раздобља Србије. Та непроменљивост примарног модела, који се најпре огледа у решењу хоризонталног архитектонског плана, дозвољава да се манастирска трпезарија у ширем контексту ортодоксне хришћанске заједнице сматра типском грађевином. Свакако, примена типске архитектуре, или реализација модела у одређеним условима, резултирала је појединачним решењима, која су се међусобно разликовала, најпре у погледу архитектонске интерпретације типа. Из тог односа градитеља према типском предлошку стварана су аутохтона решења, оличена у појединачним здањима српских манастирских трпезарија.

Манастирске трпезарије од XII до XV века

Најстарија данас позната монашка трпезарија из XII столећа, сачувана је у манастиру Стефана Немање Ђурђеви ступови у Расу. Истраживање трпезарије и идеалну реконструкцију урадио је Ј. Нешковић.[10] У опису трпезарије, који следи, коришћени су подаци из те Нешковићеве студије. Зграда старе Немањине трпезарије, чије је грађење вероватно завршено истовремено са црквом 1171. године, налази се са јужне стране манастирске цркве, непосредно уз главни манастирски улаз. Имала је издужену правоугаону основу, на чијем се источном крају налазила апсида, утопљена у зидну масу источног зида трпезарије, који се наслањао на спољашњу манастирску ограду (црт. 85). Обимни зид манастира на јужној страни био је истовремено и јужни подужни зид трпезарије. Грађевина је имала два улаза, један на западној страни, чији су делови довратника, кассломеног лука изнад отвора и профилисаних ослонаца оквира пронађени у току археолошких ископавања[11], и други на источној страни подужног северног дворишног зида. Прозорски отвори, као и северни зид на којем су се налазили, нису сачувани *in situ*, већ су такође откривени

њихови камени делови — стубићи, капители и лучни комади, на основу којих се претпоставља да су били двојни — бифоре.[12] Зид у којем су се налазили делимично је очуван, заједно са улазом у источном делу, док на преосталој дужини постоји у најнижим зонама. Грађевина је више пута обнављана, а већ у средњем веку, претпоставља се крајем XIII столећа, у доба краља Драгутина, изграђена је нова трпезарија с источне стране цркве. Изгледа да је у то доба стара трпезарија променила намену — добила је спрат, о чему сведоче трагови млађих стубова пронађених у унутрашњем простору, а некадашње приземље је коришћено за оставе, будући да је откривена, укопана у под, млађа житна јама у средишном делу грађевине.[13] У унутрашњем простору трпезарије, не зна се тачно када, можда у време оснивања грађевине, био је сазидан попречни зид, вероватно са великим лучним отвором, којим је целокупан простор био подељен на две неједнаке просторне јединице. Оригиналне подне плоче старе трпезарије нису пронађене, већ је идентификована само старија нивелета пода, а око 20 cm изнад ње је касније, у време изградње житне јаме и постављања стубова, просторија поплочана поново. За тај нови под, изграђен од мешовитог материјала — камена и опеке — коришћене су и надгробне плоче. Није познато како је грађевина одозго била затворена. Недостатак камених сводара, који нису идентификовани у току ископавања, и распон зидова наговештавају да је грађевина имала дрвени гредни систем, који је носио кров. Ни облик крова није поуздано утврђен, мада облик издужене правоугаоне основе оправдано нуди могућност изградње двосливног крова, који је можда на источној страни имао и трећу кровну раван. С разлогом је претпостављено да се западни трпезаријски зид завршавао двосливним кровом, обезбеђујући на тај начин троугаони простор зидног платна, прочеље зграде, на којем су се вероватно налазили отвор или ниша са фреском изнад главног улаза. Врста кровног покривача такође остаје у области претпоставки. Као што је већ у овом раду истакнуто, трпезаријска здања су могла бити покривена оловом, али и црепом. Установљено је да млађи под у трпезарији Ђурђевих ступова лежи на подлози од расутог грађевинског материјала у којем има и поломљеног црепа[14], па се може помислити да је грађевина, поред олова, у некој од обнова била покривана црепом. Није могло бити утврђено да ли је зграда са северне и западне стране имала трем. На основу великог броја откривених камених база за стубове, као и на основу неких недовољно јасних трагова дрвених конструкција на јужном спољашњем зиду уз улазну кулу, може се помишљати и да је постојала таква конструкција, која је могла бити у непосредној вези са сличном дрвеном градњом у унутрашњем дворишту испред улазне куле, касније капеле.[15] Постојање трема дуж северне стране не би реметили ни прозорски отвори, чији се тачан положај не зна, а њихова укупна висина би дозвољавала да се нађу у оквиру трема. Тако претпостављена диспозиција отвора омогућавала би и једноставније увођење међуспратне конструкције, којом је у млађој обнови вертикално подељен простор, али то остаје само претпоставка. Како су били обрађени спољашњи зидови грађевине и да ли су били покривени малтером, можда и живописом, такође остаје непознато. Посебно брижљиво клесани камени оквири прозора и врата, капители и колонете бифора, указују да је грађевина имала изузетан значај у манастиру.

Примењен архитектонски склоп показује да је објекат решен у оквиру спољашњег обзиђа, па је сходно томе реч о грађевини која је имала само две фасадне површине, а на основу њихових архитектонских елемената могла је бити одређена и њена архитектура. Према архитектонском типу и начину обраде отвора, трпезарија није битније заостајала за архитектуром цркве. Недовољна сачуваност зидова грађевине, на жалост, не пружа податке о градитељском поступку при обликовању фасадних површина, нити се било шта зна о типу завршних елемената зидова — венаца — над којим се дизала кровна конструкција, или о неком другом каменом украсу фасада.

Поред оне у Ђурђевим ступовима, и у манастиру Студеници се налази једна од најстаријих манастирских трпезарија, такође изграђена крајем XII столећа. Ограничена истраживања, извршена у новије време на тој грађевини[16], нису пружила довољно података на основу којих би се могло поуздано закључивати о архитектури из XII столећа, али су истовремено открила да је трпезарија више пута обнављана и да је у тим обновама знатно мењана њена архитектура (сл. 86). Истраживањем у унутрашњем простору откривене су две нивелете подова, а на старијој подници пронађена су зидана постоља некадашњег

□

[4] О фрагментима олова који су пронађени у току археолошких истраживања у Сопоћанима обавестила ме Оливера Кандић, руководилац пројекта, на чему јој захваљујем. Податке за Градац уп. А. Јуришић, *Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989, 17.

[5] О висећим свећњацима у средњовековној Србији уп. *Историја примењене уметности код Срба*, I, *Средњовековна Србија*, Београд 1977, 86—87 (Б. Радојковић). Полијелеј наведеног типа из VI века, пронађен у Гамзиграду, уп. Д. Миловановић, *Уметничка обрада племенитих метала на тлу Србије* (каталог изложбе), Београд 1985, 56, бр. 106.

[6] Уп. М. Радан-Јовин, *Студеница*, 75.

[7] Податке о трпезарији Марковог манастира код Скопља забележила сам на самом месту 1984. године.

[8] За Павловац уп. С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају*, Саопштења 13 (1981) 127—146.

[9] *Студенички типик* (изд. В. Ћоровић), 139.

[10] Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови*, 203—207.

[11] *Исто*, 205 и сл. 112.

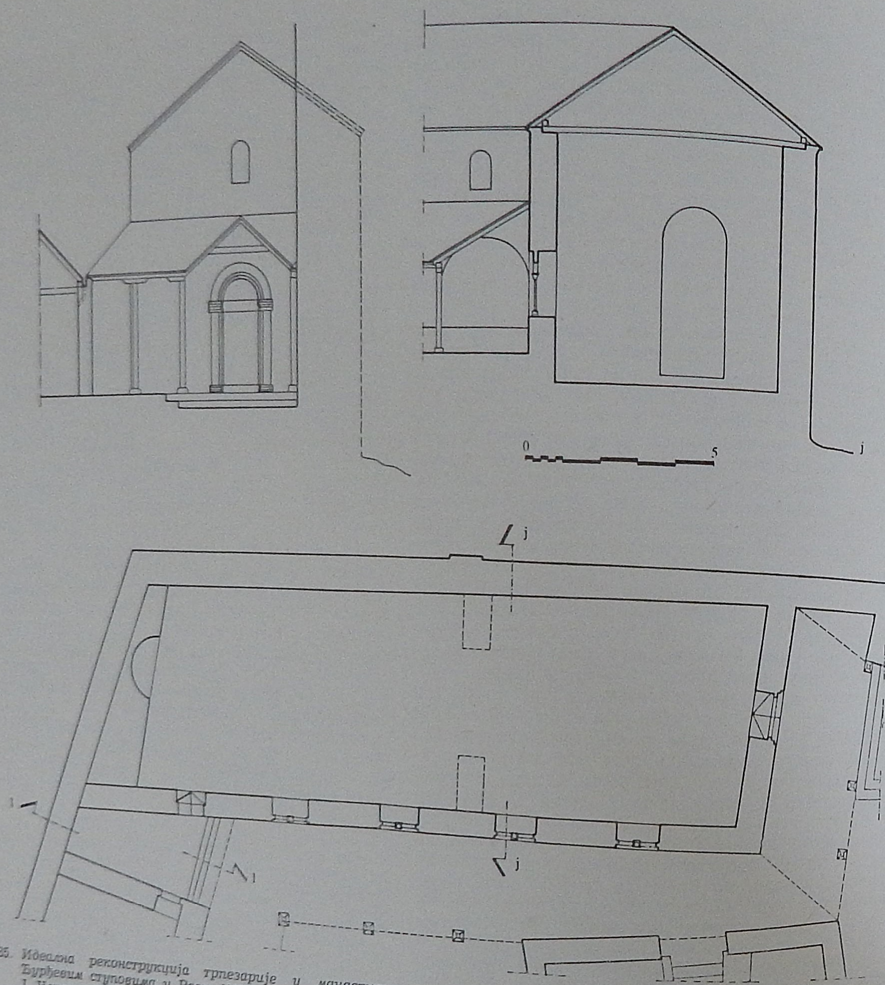
[12] *Исто*, 205 и сл. 113.

[13] *Исто*, 203.

[14] *Исто*, 204.

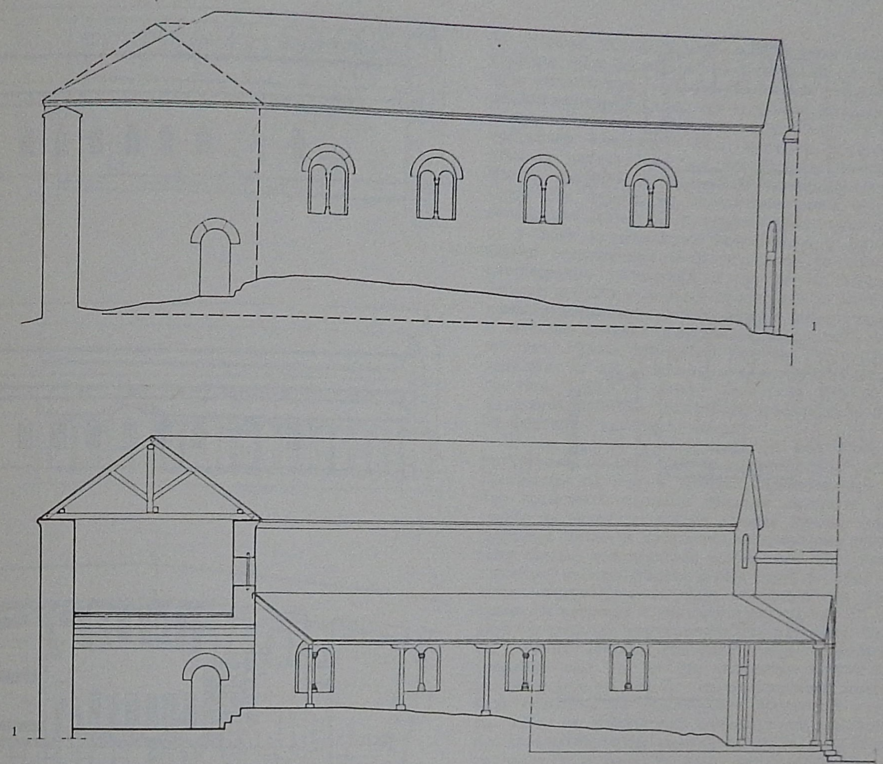
[15] О улазној кули и капели вид. поглавље овог рада „Заштита манастира и манастирско утврђење“ — под Ђурђеви ступови.

[16] С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 48—75; М. Радан-Јовин, *Студеница*, 70—82; иста, *Савина трпезарија*, Благо манастира Студенице (каталог изложбе САНУ), Београд 1988, 49—51.

85. Идеална реконструкција трпезарије у манастиру Ђурђевим ступовима у Расу, XII век (по Ј. Нешковићу са допуном трема по С. Поповић)

трпезаријског намештаја — столова од камена и седишта — као и фрагменти најстаријег пода од зеленог камена.[17] На основу распореда зиданих клупа, које су прислоњене уз подужне зидове, а истовремено припадају најстаријем поду, може се закључити да су подужни зидови, чијим је међусобним размаком одређена ширина грађевине, на првобитним положајима, што истовремено значи да ширина трпезарије, као и подужни зидови, бар у најнижим зонама, припадају оригиналној градњи из XII столећа. На том унутрашњем простору нису откривени трагови неког другог објекта, па би се смело закључити да је грађевина у глобалу задржала свој изворни облик основе. Северни зид, на којем се данас налази полукружна апсида, такође је у доњој зони из тог најстаријег раздобља, што су показала истраживања на његовом споју са спољашњим обимним зидом манастира.[18] У току тих испитивања је установљено да је данашња полукружна апсида са спољашње стране плод неке обнове, будући да је утемељена преко млађих културних нивелета, а археолошки слојеви су потврдили да је дошло до неког већег разарања објекта на том месту, као и саме трпезарије. У то доба су и трапови северно од грађевине испуњени остацима фресака, можда из оштећене трпезарије.[19] То страдање је на основу археолошких слојева датовано у прву половину XV столећа. На основу расположивих чињеница, чини се вероватним да трпезарија првобитно није имала апсиду испољену изван равни зида, већ

да је она обликована као полукружна ниша, само у унутрашњем простору. Таква диспозиција би одговарала раније изграђеној трпезарији у Ђурђевим ступовима. Јужни попречни зид, супротан зиду са апсидом, идентификован је само у темељној зони, пошто је трпезарија у новије време преправљана и на тој страни.[20] Спољашњи западни зид трпезарије био је истовремено и спољашњи манастирски зид, па је његова позиција на линији обзиђа из XII столећа. Скуп свих наведених података потврђује да су облик основе и њен хоризонтални план из XII столећа углавном сачувани. У погледу вертикалног плана, стање је много сложеније. На подужном источном дворишном зиду сачували су се прозорски отвори и врата постављена скоро на јужном крају те фасаде. Старији праг улаза, чија висина одговара најстаријем поду са зиданим намештајем, откривен је у току истраживања[21], а утврђено је да и велики прозорски отвори, смањени зазиђивањем у некој од обнова, припадају првобитном архитектонском склопу.[22] Међутим, горње зоне тог зида са прозорима знатно су обнављане. У некој од последњих обнова изграђена су и одељења на спрату трпезарије, као и анекси са њене јужне стране.[23] И спољашњи зид трпезарије и манастира, на којем није било отвора, знатно је обнављан, што показује и градиво употребљено за зидање, као и начин грађења, различит у слогу од доњих оригиналних зона. Испред трпезарије су откривени остаци тремова, млађег, из

□

17 М. Радан-Јовин, *Студеница*, 75.

18 Мил. Јанковић, *Затворене целине*, 14, говори о првобитном источном зиду трпезарије и његовом односу према суседном простору, у којем су откривени трапови, укопани са нивоа XIII столећа. У току истраживања на том простору имала сам могућност да видим сонду на месту споја северног зида трпезарије са обимним зидом. Темељ трпезарије је плиће фундиран од обимног зида манастира, али је малтерна веза та два зида изузетно компактна, без прослоја земље који би указивао на дисконтинуитет у изградњи.

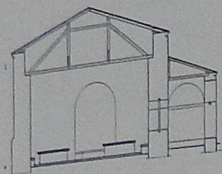
19 Мил. Јанковић, *нав. дело*, 14.

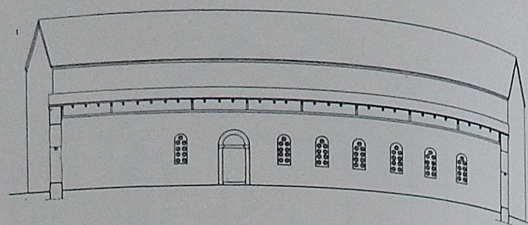
20 С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 54.

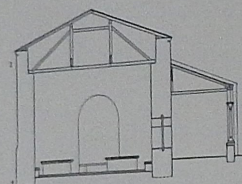
21 М. Радан-Јовин, *Студеница*, 72.

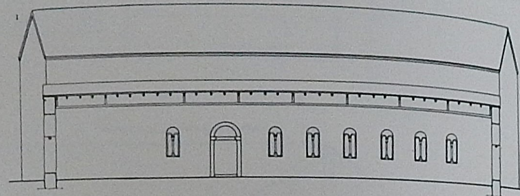
22 С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 74.

23 *Исто*, 54.

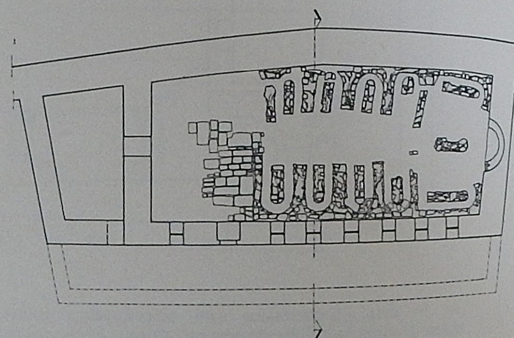

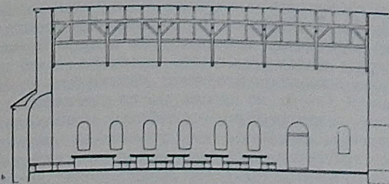
86. *Идеална реконструкција трпезарије у манастиру Студеници*

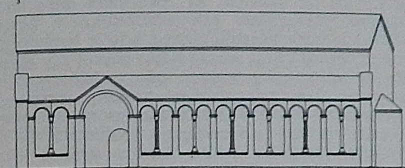
86.1. Грађевина из XII века (по С. Поповић)

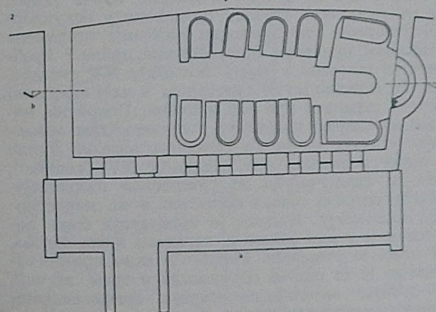
86.2. Обнова у XIV(?) веку (по С. Поповић)

последњих обнова, који је имао дрвене стубове постављене на знатно вишим нивелетама шутом засутог дворишта, и једног старијег, који је имао зидано постоље од мермерних квадера, на које су се ослањали низови стубова и стубаца тремне конструкције.[24] Зидано постоље се протезало duž источног подужног зида трпезарије, и на северном и јужном крају се завршавало бочним зидовима постоља прислоњеним уз источни зид трпезарије. Под тог трема је био знатно виши (око 47 cm) од најстаријег пода у трпезарији, што је указало на његово млађе порекло.[25] Истраживањима на том простору није утврђено да ли је испод тог трема постојао још један старији, који би одговарао нивелети подова у трпезарији и спољашњем простору манастирског дворишта из XII столећа. Такође није поуздано утврђено када је трпезарија добила спрат и да ли је простор

првобитно био издељен у две просторне јединице у вертикалном плану. На ширем подручју Византије, у Ђурђевим ступовима, као и у потоњим грађевинама из XIII столећа у Србији, трпезарије су биле једнопросторне, па би се смело закључити да је и студеничка трпезарија имала у XII столећу слично, једнопросторно решење.[26] Оригиналне прозорске преграде нису сачуване. Довољна ширина и висина лучног отвора (црт. 86, 132), наговештава да су прозори могли бити дводелни — бифоре, а многи фрагменти мермерних колонета и капитела, откривени у току истраживања, који нису припадали цркви, вероватно су се налазили на другим здањима у манастиру, па и на трпезарији. На то би указивали и старији Ђурђеви ступови, са трпезаријом која је имала прозоре тога типа.[27] Унутрашњи распоред трпезаријског намештаја, који је са-

држао 11 столова постављених у простору северно од улаза, указује на неку посебну намену простора који се налазио јужно од улаза и није имао зидане конструкције. Сасвим је неизвесно чему је служио, мада се може помишљати да се са те јужне стране у наставку трпезарије према улазу могла налазити кухиња, с којом је сала за ручавање била повезана вратима на јужном зиду. У том простору се такође могао налазити и неки покретан намештај (дрвени столови и полице), на којем се држало посуђе или је служио за одлагање хране, као што је било уобичајено у многим византијским манастирским трпезаријама.[28] Зидани столови студеничке трпезарије били су постављени дужом страницом управно на подужне зидове просторије, а око њих су била зидана седишта. Укупно је било

11 столова, од којих су три, испред зида са апсидом била издвојена, са централно постављеним игуманским столом. Распоред столова је недвосмислено исходио из утврђене хијерархије седења у манастирској трпезарији, која је била прописана типиком.[29] Над зиданим постољима столова налазиле су се правоугаоне мермерне плоче, полукружно завршене на једној страни (црт. 101). Фрагменти оригиналне плоче, која је поседовала једноставну профилацију, пронађени су у току археолошких ископавања у цркви.[30] Облик студеничких столова сличан је оном из светогорских трпезарија и другде на подручју Византије.[31] Унутрашњост просторије је била покривена живописом, о чему говоре писани подаци и сачуване сликане површине у прозорским шупљинама. Према траговима фресака које су се задржале на спољашњим деловима бочних зидова прозора, као и на основу незнатних трагова на фасадним зидовима трпезарије, грађевина је имала фрескама украшену фасаду.

Којом врстом конструкције је био затворен унутрашњи простор није познато. Велики распон просторије од око 9 метара највероватније је био премоштен дрвеним гредним системом, над којим се налазила такође дрвена кровна конструкција. Теже је прихватљива могућност постојања сводне конструкције изнад сале. Пре свега, изузетно велики распон изнад кога би био сазидан полуобличасти свод обезбедио би унутрашњем простору и знатну висину од око 8,5 метара од пода до унутрашњег темена свода. Тада би укупна висина фасадног зида трпезарије износила око 6,8 метара. Изузетно неповољна околност је и то што би сводна површина морала бити изведена без ојачавајућих попречних лукова, који се уобичајено ослањају на пиластре прислоњене уз бочне зидове, а исто тако ти бочни зидови сасвим поуздано нису имали пиластре на које би се луци ослонили. Непостојање пиластара је утврђено самом чињеницом да су уз све подужне зидове била постављена зидана седишта, на којима нису пронађени трагови било каквих вертикалних постамената. Са друге стране, изузетна дебљина спољашњих зидова трпезарије (са дворишне стране око 1,4 m), даје могућност ослањања и обезбеђења сводних ослонаца, довољном масом зида уз свод. У том случају би

□

24 *Исто*, 54—57.

25 М. Радан-Јовин, *Студеница*, 74 и сл. 29.

26 О манастирским трпезаријама у данашњој Грчкој у Неа Мони на Хиосу, Св. Мелетеију, Св. Луки у Фокиди, Св. Јовану Богослову на Патмосу, уп. A. Orlandos, *Μοναστηριακή*, 42—60.

27 На жалост, до данас нису анализирани фрагменти студеничке пластике, откопане у току дугогодишњих истраживања, па сви напори у идентификацији секундарних архитектонских елемената профаних грађевина морају, у том погледу, остати у домену претпоставки.

28 P. Mylonas, *La trapéza de la Grande Laura au Mont Athos*, Cahiers Archeologiques 35 (1987) 145; Clavijo, *Embassy*, 64, 67.

29 Вид. поглавље овог рада „Врсте манастирских грађевина", под „трпезарија".

30 Мил. Јанковић, *Затворене целине*, 10.

31 Слични трпезаријски столови се налазе у манастирима на Атосу, Великој лаври, Ватопеду, а према вестима путописаца и у манастирима византијске престонице — Цариграду, уп. Clavijo, *Embassy*, 64, 67, 68 и 69.

фасада имала изузетну висину, изнад прозорских отвора, мада, ако је постојао трем, што је највероватније и било, та површина је била коришћена за ослањање кровне конструкције трема. Тако оба случаја затварања унутрашњег простора постају могућа, иако би изузетно дугачак, континуални полуобличасти свод, распона 9 метара, ипак био неуобичајен у оновременом градитељству. Према расположивим грађевинским подацима, пре би се могло тврдити да је студеничка трпезарија била завршена дрвеном гредном конструкцијом, изнад које је могао бити двосливан кров, покривен оловом или црепом.[32] При томе унутрашња висина грађевине, као и спољашњи фасадни зидови, морали су бити виши од данашњих, како би се испред зграде могао обликовати трем са својом независном кровном конструкцијом прислоњеном уз фасадни зид трпезарије. Претпостављена висина унутрашњег простора је такође захтевала и већу укупну висину апсиде од данашње[33], како би била у сразмери са укупном висином просторије. Ако би такво решење било прихватљиво, може се помишљати да је слободан простор фасадне површине између крова трпезарије и крова трема, као и остали зидови, био покривен сликаном декорацијом, будући да за сада међу расположивом студеничком пластиком нема поузданих показатеља да је служила као камени украс на равним фасадним површинама профаних грађевина. Слично конструктивно решење односа трема према трпезарији могло се поновити и код млађег здања, чији су зидови откривени испред подужног источног зида трпезарије. У оба случаја грађевина није имала спрат изнад сале за ручавање. Тек после неког већег рушења, које потврђују налази у најмлађим археолошким слојевима и преградњама грађевине на северном делу у наставку трпезарије, вероватно је изграђен најмлађи древни трем, а тада је грађевина могла добити и спрат. Хронологију догађаја који су утицали и на хронологију грађевинских подухвата на студеничкој трпезарији није једноставно сагледати. Отежавајућа околност лежи у чињеници да је у најновијим обновама зграда знатно мењана, због пожара које су је у време турске управе погађале заједно са манастиром. О рушењу трпезарије сведочи и цртеж Студенице из XVII столећа[34], а помоћ коју су студенички монаси у XVII и XVIII веку тражили у Русији, наводећи јадно стање манастирских грађевина, доприноси уверењу да је и трпезарија са осталим зградама знатно страдала.[35]

Рушењу студеничких грађевина су допринели и земљотреси, у којима је, нарочито у XVII веку, страдала и манастирска црква.[36] Ипак, може се у општим цртама наслутити периодизација архитектонских обнова студеничке трпезарије.

Најстарија грађевина, вероватно са тремом, потиче из времена градње манастира с краја XII столећа. Она није имала спрат, а спољашњи и унутрашњи зидови су били покривени сликаним украсом и живописом религиозне садржине. У трпезарији је тада био изграђен зидани намештај са столовима од монолитних мермерних плоча. Када је подигнут следећи трем са зиданим постољем од мермерних квадера, није сасвим извесно. Професор Слободан Ненадовић, који је истраживао студеничку трпезарију, и открио остатке мермерног постамента трема, мисли да је тај део простора припадао првобитној трпезарији из XII столећа.[37] Он је на истом месту предложио и идеалну реконструкцију првобитне архитектуре студеничке трпезарије са тремом од мермера испред грађевине. Супротно мишљење, међутим, изнела је касније професор Милка Чанак-Медић, претпостављајући да је он подигнут у време обнове манастира у доба краља Милутина. Своје мишљење она заснива на особеностима појединих капитела које датује с правом у XIV столеће, а за које се претпоставља да су припадали том здању.[38] То би значило да грађевина није била порушена страдањем, већ обновљена у време већег економског развоја земље, али и манастира. Та претпоставка није могла наћи потпору у археолошком материјалу, пошто није утврђено којем културном периоду припада ниво у којем је утемељен тај трем. Његова знатно виша нивелета пода од оног у трпезарији указивала би на могућност стварања већег насипа испред спољашњих зидова грађевине, који је могао да буде последица рушења, али и намерне адаптације. У вези с обновом тог здања, а у оквиру постављеног питања, треба размотрити и неке друге околности. Једна од значајних је и време страдања мермерног трпезаријског намештаја. Већ је поменуто да су делови мермерне плоче једног од трпезаријских столова пронађени у секундарној употреби, као поклопац гробнице откривене у спољној припрати Богородичине цркве.[39] Гробница је датована у другу половину XV столећа, што би значило да су трпезарија и њен намештај морали страдати пре тог времена. Покретни налази из слојева паљевине у студеничком манастиру указују да је до страдања насеља дошло у првој половини или средином XV столећа[40], што се, закључујући по уништеном намештају, између осталих здања односило и на манастирску трпезарију. Колико је трпезарија била порушена, и у ком обиму је изведена њена обнова, не може се утврдити. Могуће је само претпоставити да је та обнова обухватила и трем, за чије су зидање коришћени старији средњовековни камени делови стубова, профилисаних база и капитела са различитих здања, а можда су неки припадали и старијем трему испред трпезарије. Захвати су очигледно били већи, јер је тада обновљена и апсида на северном зиду, на шта указују и резултати археолошких истраживања на том месту.[41] Ти радови у манастиру могу се датовати у шире раздобље од средине XV до првих деценија XVI столећа. Трпезарија је и после тог доба била више пута обнављана и преправљана, а у једној од потоњих обнова је добила спрат.

Примарно архитектонско решење из XII столећа, које је у каснијим раздобљима много преправљано, представља једнопросторну грађевину, сазидану од камена, са апсидом на северној страни, отворима на подужном фасадном зиду и главним улазом на крају тог зида. Њихов положај је изгледа био условљен местом главног западног

улаза у цркву. Каменом поплочана стаза спајала је та два улаза.[42] Остаје непознато да ли је најстарија апсида из времена оснивања трпезарије, као и она касније обновљена, имала прозорски отвор, или је била у свим раздобљима изграђена као полукружно удубљење у зиду без отвора. И спољашње и унутрашње површине зидова биле су омалтерисане, украшене фрескама, што је изгледа било уобичајено, пошто су и спољни зидови четвороугаоне куле изнад улаза били на исти начин обрађени. Употребљен полуобрађен камен за зидање трпезарије, као и недостатак фасадног зиданог украса, такође наговештавају да су градитељи од почетка предвиђали покри-

□

[32] У току конзерваторских радова у Студеници пронађене су у шуту на крововима веће количине старијег црепа. Фрагменти тих црепова се данас налазе у депоима, где се чувају заједно са каменом пластиком.

[33] Данашња апсида студеничке трпезарије је обновљена у току конзерваторских радова, који су извођени шездесетих година овог века, уп. С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 74.

[34] Уп. В. Кораћ, *Цртеж манастира Студенице на аустријској ратној карти из 1689. године*, Зограф 7 (1977) 86—88.

[35] Уп. Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА 53 (1922) 138—153.

[36] Тачна година земљотреса није позната. Он се догодио сигурно пре 1629, јер су те године студенички монаси стигли у Русију тражећи помоћ за манастир пострадао од земљотреса. Уп. Ст. М. Димитријевић, *нав. дело*, 138 и даље.

[37] С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 48—75.

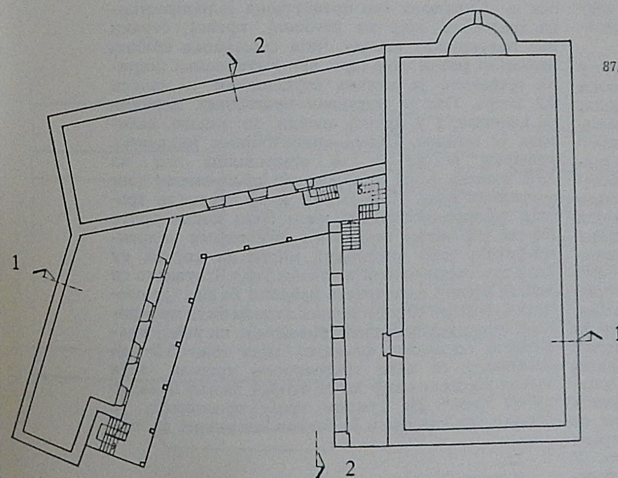
[38] М. Чанак-Медић, *Време првих промена облика студеничке Богородичине цркве*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 517—518.

[39] Мил. Јанковић, *Затворене целине*, 10.

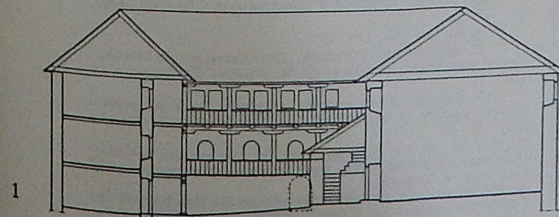
[40] *Исто*, 14.

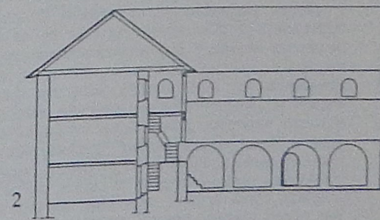
[41] Са резултатима археолошких истраживања на том простору, којим је утврђена обнова апсиде, упознала ме је археолог Милица Јанковић, на чему јој захваљујем. О обновама трпезарије у том раздобљу уп. М. Радан-Јовин, Мил. Јанковић, С. Темерински, *Студеница у светлости археолошких и архитектонских истраживања*, Благо манастира Студенице (каталог САНУ), Београд 1988, 51.

[42] Трагови поплочане стазе откривени су у току истраживања манастира, уп. М. Радан-Јовин, *Студеница*, 72.

87. *Идеална реконструкција трпезарије и стамбене грађевине у манастиру Студеници Хвостанској, XIII век* (по В. Кораћу)

вање зидова малтером и украшавање бојом. Трпезарија је испред главног фасадног зида, окренутог према цркви, вероватно и у најстаријем раздобљу имала трем, који је са њом чинио целину.

Према изабраном просторно-архитектонском типу, трпезарије у Ђурђевим ступовима и Студеници су сличне. Осим ове две трпезарије, до сада нису истражена или идентификована таква здања у другим манастирима из исте епохе. У Св. Николи код Куршумлије, на западној страни постоје очувани темељи неке веће правоугаоне грађевине, очигледно преправљане, судећи по унутрашњем склопу у чијем се саставу налази косо постављени зид. Недостатак било каквих података о архитектури те грађевине, осим њене темељне, најниже зоне, без отвора и без апсиде, не пружају податке о грађевинском склопу и намени тог здања, иако његова просторна позиција иде у прилог могућности да се ту налазила манастирска трпезарија (црт. 62). У манастиру Св. Николи у Кончулу још није истражена западна површина манастирског насеља, а у Богородици код Куршумлије испитивања терена такође нису довела до идентификације манастирске трпезарије.[43]

У манастирском и епископском седишту у Жичи, на жалост, нису сачувани видљиви остаци манастирске трпезарије из почетка XIII столећа, за коју се из писаних извора зна да је обнављана и живописана у време архиепископа Данила.[44] Временски најближа жичкој трпезарији јесте грађевина сазидана у манастиру Богородице Хвостанске, у почетку XIII столећа.[45] Истраживањем је откривен њен већи део, док је зид на којем се налазила апсида неповратно уништен. Здање је по решењу основе једнако претходним трпезаријама из Ђурђевих ступова и Студенице. Реч је о издуженој правоугаоној основи, испред чије се дуже странице, у склопу околних грађевина, налазио зидани трем (црт. 87). Улаз у зграду је откривен на зиду испред којег се трем налазио, а трагови прозорских отвора се нису очували, будући да су зидови откривени у најнижим зонама. Претпостављено је да је здање било једнопросторно, затворено дрвеном конструкцијом са двосливним кровом и да су зидани ступци трема били међусобно повезани лучним отворима. У оквиру студијског решења главне фасаде трпезарије, претпостављени су једноставни лучни отвори у горњој зони изнад прислоњеног крова трема.[46] О унутрашњој опреми, обради зидова или о каменом украсу, нема материјалних података.

Истом раздобљу је припадала и манастирска трпезарија у Милешеви, од које су се сачували незнатни остаци.[47] У унутрашњем простору камене грађевине из XIX века, западно од цркве, откривени су источни подужни зид старе трпезарије и део унутрашњег каменог пода од правоугаоних камених ружичастих плоча, истог квалитета и типа као у цркви (црт. 42, 43). Спољни простор испред грађевине је такође имао камени плочник, грубље обраде и друге врсте камена. Укупан обим зграде сада није могуће утврдити, јер и ако постоје остаци зидова из средњег века, налазе се испод подова и зидних преграда новог објекта, који монаси данас користе, па је истраживање изузетно ограничено. Поред остатака углачаног ружичастог пода и дворишног источног зида према цркви, у спољашњем простору на северозападној страни су откривени, у оквиру средњовековног културног хоризонта, расути фрагменти фреско-малтера у шуту, који се вероватно некада налазио на зидовима трпезарије. Није могуће утврдити да ли је реч о унутрашњим зидовима или о спољним осликаним фасадама. Ако је трпезарија у Милешеви, попут претходних, имала трем, што је сасвим могуће, он се могао налазити и на линији данашњег спољног зида објекта из XIX века. У том случају остаци старије архитектуре су уништени у време изградње новог манастирског конака 1884. године. Покушај реконструкције првобитног обима Милешевске трпезарије остаје у домену теоријских претпоставки.

У манастиру Сопоћанима, у другој половини XIII века, северозападно од цркве утемељена је пространа манастирска трпезарија.[48] Архитектонски је обликована као правоугаона једнопросторна грађевина, која на источној, краћој, страни има полукружну апсиду, чија спољашња облина излази из равни зида (црт. 89). Унутрашња ширина грађевине је слична студеничкој и износи 9,2 метра. Под је покривен правилним плочама од пешчара, а у лучној апсиди, уз зидове, сазидана је екседра. Према археолошким налазима, утврђено је да је то оригинални под из XIII столећа, који је вероватно преправљан још у средњем веку. На њему се нису сачували трагови зиданог намештаја, нити било какве друге опреме. На ниско сачуваним дворишним зидовима такође нису пронађена места на којима су били прозорски отвори и главни улаз. Поуздано се зна, на основу фрагмената нађених *in situ* (југозападни угао), да су унутрашњи зидови били прекривени фрескама.[49] Испред трпезарије, на већој удаљености од њеног фасадног зида (око 3,0 m), распознају се неки грађевински трагови, који можда наговештавају да се испред здања налазио дубок трем.[50] На јужном крају трпезарије, уз спољни зид, откривен је зидани постамент за сте-

□

[43] Можда је грађевина откривена на јужној страни комплекса, која је имала делимично укопано приземље и над њим спрат на нивоу порте, била трпезарија, иако нема довољно доказа о њеној архитектури и функцији.

[44] *Животи краљева и архиепископа српских* (ур. Л. Мирковић), 284.

[45] В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, 128—130.

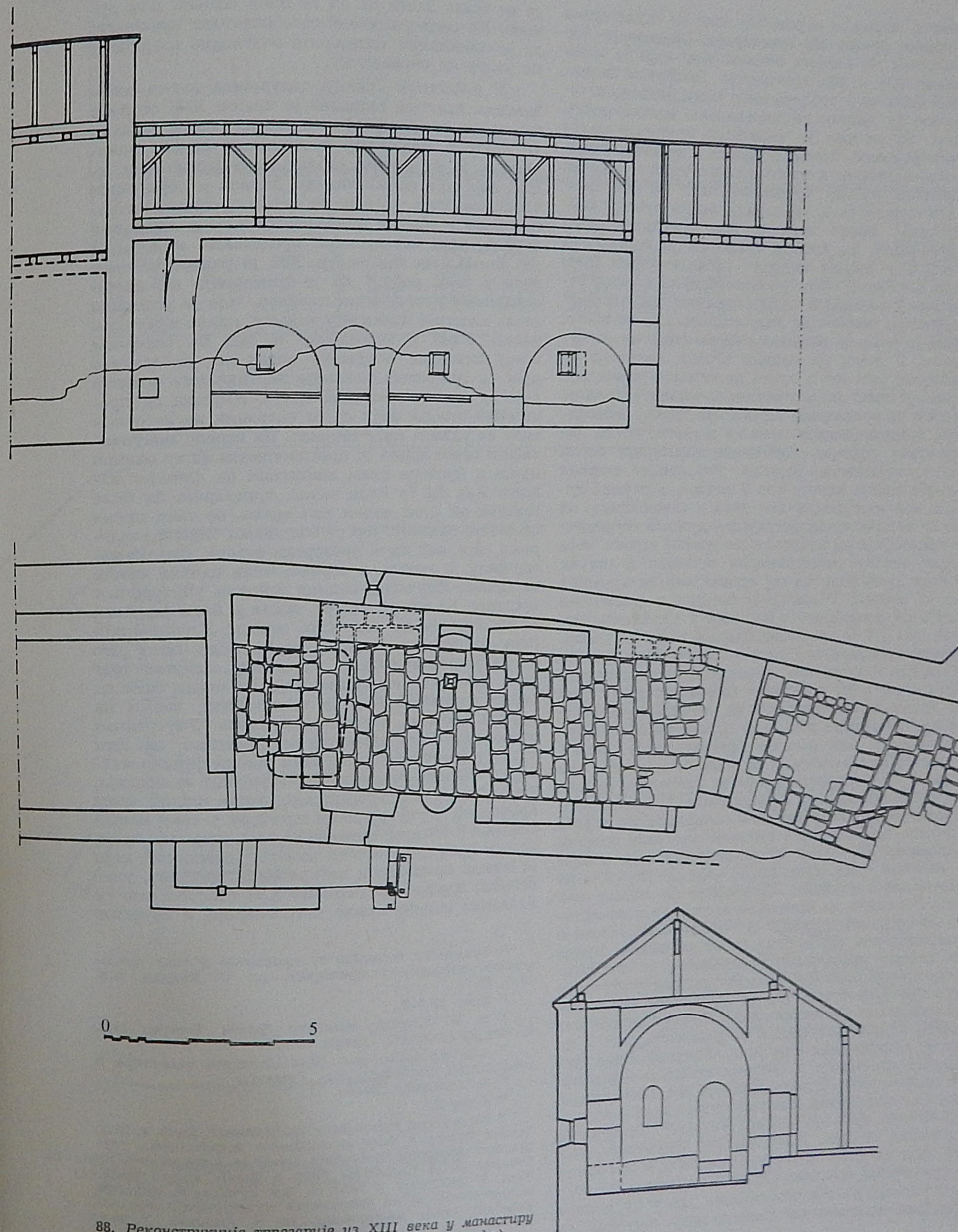
[46] *Исто*, сл. 169, 170, 171.

[47] С. Мојсиловић-Поповић, *Истраживање средњовековног манастира — манастир Милешева*, Саопштења 15 (1983) 31.

[48] О. Кандић, *Истраживање архитектуре и конзерваторски радови у манастиру Сопоћани*, Саопштења 16 (1984) 18—19.

[49] *Исто*, 18, где се наводи да су иза млађег зиданог огњишта у југозападном делу грађевине откривени на зиду остаци живописа.

[50] Податке ми је саопштила Оливера Кандић, руководилац истраживања у Сопоћанима, на чему јој захваљујем.

88. *Реконструкција трпезарије из XIII века у манастиру Ђурђевим ступовима у Расу* (по Ј. Нешковићу)

пениште, којим се вероватно пело на спрат трема грађевине јужно од трпезарије. Објекат је био прислоњен уз спољни обимни зид, који је истовремено био и зид трпезарије. Попречни зидови здања били су у грађевинској вези, односно истовремено су зидани са спољашњим манастирским зидом. За зидање је коришћен крупнији полуобрађени камен, слаган у редове и вероватно прекривен малтером и са спољашње стране. Укупна првобитна висина грађевине није се сачувала. Претпоставља се да је зграда имала дрвену конструкцију, преко које је био постављен двосливан кров. За кровни покривач је коришћено олово, а у једном периоду средњовековни цреп (типа ћерамиде) чији су многобројни уломци откривени у наслагама шута у простору трпезарије.[51] На јужном попречном зиду налазила су се врата, којим је сала за обедовање била повезана са кухињом. У некој од млађих обнова, накнадно су пробијена још једна врата непосредно уз апсиду, којима је просторија повезана са тремом грађевине северно од трпезарије. Према просторној диспозицији, архитектонском решењу и готово истим димензијама основа, сопоћанска трпезарија следи старије студеничко решење. Унутрашње ширине код оба здања износе око 9 метара, а укупна дужина спољног дворишног зида у Сопоћанима, од око 25 метара, одговара укупној дужини студеничке трпезарије са кухињом на јужној страни, која је, на основу расположивих остатака и могуће дужине грађевине на тој страни, такође износила око 26 метара. Разлика је битнија у дебљинама подужног дворишног зида, који у Студеници износи око 1,4 m, а у Сопоћанима само 1,0 метар. Главни трпезаријски улаз у Сопоћанима, ако би се следио студенички пример, могао се налазити на јужном делу подужног дворишног зида. Тако би врата била усмерена ка западном улазу у цркву. Прозорски отвори су вероватно били полукружног, а тип њихове преграде није познат. Може се помишљати да су били бифоре, као они који су се налазили на цркви. Грађевина је касније у средњем веку преправљана. О млађој преправци трпезарије сведоче и касније дограђени стубови, постављени у низу по подужној осовини грађевине. Сачували су се четвороугаони отвори у каменом поду трпезарије, који су служили за постављање стубова. Трпезарија је можда већ тада подељена на приземље и спрат, а међуспратна дрвена конструкција се ослањала на зидове и подужни низ стубова. И после те обнове зграда је поново преправљана, вероватно у постсредњовековном периоду. Тада је скраћена унутрашња дужина трпезарије, јер је попречним зидом подељена на два неједнака дела. Краћа просторија са јужне стране претворена је у пекару, судећи по врсти камене пећи која је ту сазидана. Прва преправка трпезарије и околних зграда је вероватно уследила после бурних догађаја иза 1389. године, када су обнављани и манастирски улази и када је изграђена кула уз главну капију.[52] Унутрашњи распоред столова у сопоћанској трпезарији, који се није сачувао, може се наслутити и на основу студеничког примера. Столови су морали да буду постављени уз подужне зидове, као у Студеници. Њихови трагови, на жалост, нису сачувани, па се не може знати да ли су били камени или дрвени. Из свих расположивих података проистиче да је сопоћанска трпезарија очигледно изграђена по узору на студеничку.

У манастиру Градцу, задужбини истих сопоћанских ктитора, сазидана је крајем XIII столећа пространа манастирска трпезарија, такође западно до цркве.[53] Издужена правоугаона основа завршавала се на јужној страни полукружном апсидом, која се и споља видела. Зидана је обрађеним блоковима сиге, који су на западној страни интерполовани у обимни манастирски зид од ломљеног камена, који истовремено представља и западни зид насеља на том месту. Већ је раније напоменуто у овом раду,[54] да је трпезарија вероватно сазидана у другој фази грађења, која је уследила после извесног прекида у зидању, цркве и осталих здања. Улаз у трпезарију је био на северном крају источног подужног зида, где се сачувао праг са траговима ослонаца вертикалних осовина које су носиле дводелна врата. Ниједан од прозорских отвора, који су се налазили на источном зиду са улазом није сачуван. На основу монументалног прага може се претпоставити да су оквири врата и прозора били исклесани од финијег камена. Ако би то било тачно, трпезарија би била грађена на исти начин као црква, не само према основном градиву, јер су оба здања зидана квадерима сиге, већ би и прозорски отвори, бар по материјалу, а можда и обради, били слични онима са цркве. Изузетно велика ширина унутрашњег простора, од око 10 метара, могла је бити скраћена низом стубова по подужној основи. У трпезарији нису откривени никакви остаци пода, осим што се уз југозападни део, уз апсиду, сачувао траг неке малтерне површине, која би могла бити од подне подлоге.[55] Под је морао бити, као и на другим местима, од камених плоча. Унутрашњи зидови су били прекривени фрескама, на шта указују местимично сачувани остаци фреско-малтера.[56] Делови зиданог трпезаријског намештаја, као и било какви трагови неке друге градње, нису пронађени у унутрашњем простору у току истраживања.[57] Испред трпезарије није откривен трем, али су пронађени остаци каменог плочника[58], који је можда припадао и наткривеном простору, уништеном млађом градњом из XVI столећа што се налазила између цркве и трпезарије, а изузетно

□

[51] Фрагменти ћерамиде су пронађени у току археолошких ископавања трпезарије, уп. О. Кандић, *нав. дело*, 19.

[52] *Исто*, 18—19.

[53] О. М. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982, 42—43; А. Јуришић, *Градац*, 10—12.

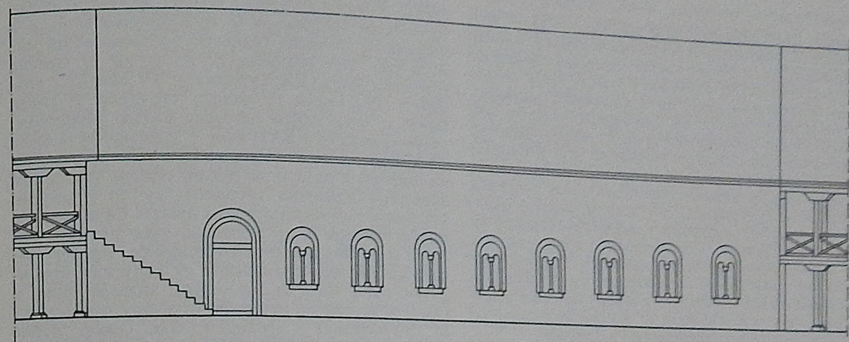
[54] Вид. поглавље овог рада „Заштита манастира и манастирско утврђење", под „Градац".

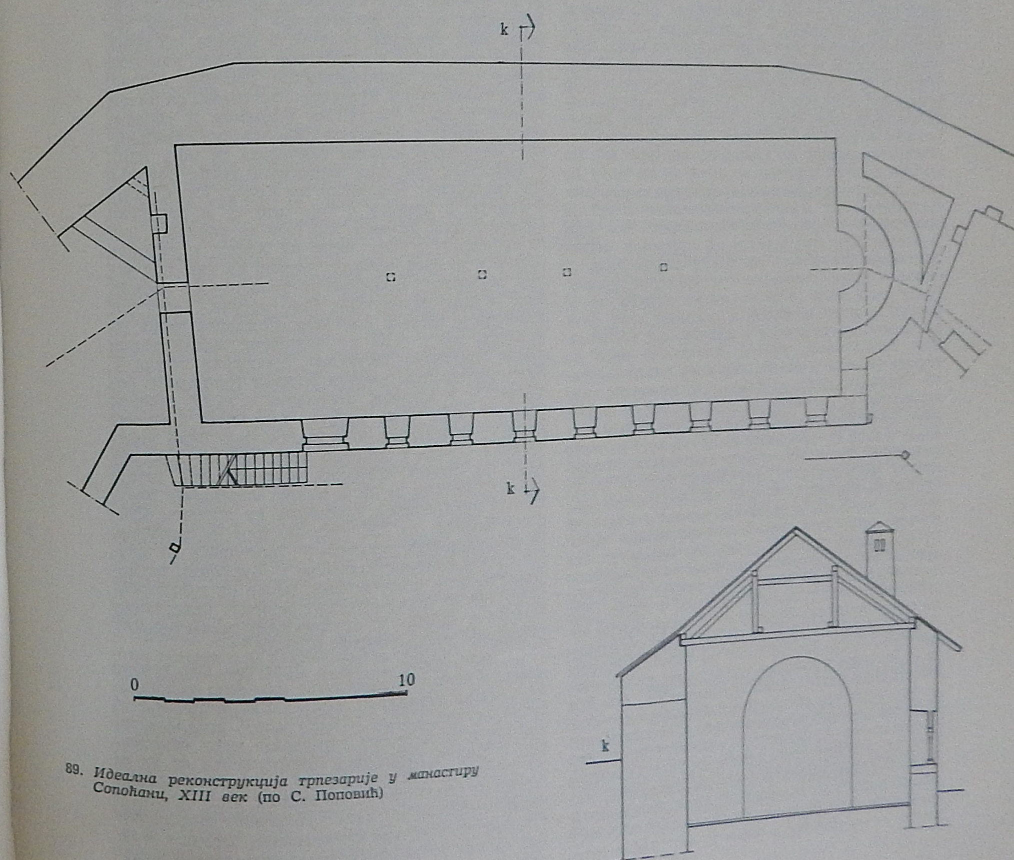
[55] А. Јуришић, *Градац*, 11.

[56] *Исто*, 11.

[57] Недостатак уобичајеног грађевинског шута и било какних налаза у току археолошког истраживања унутрашњег простора трпезарије навео је истраживача на помисао да је трпезарија била у новије време прекопана. У дискусији у вези са тим проблемом, међутим, није наведено да ли археолошка стратиграфија даје поремећену слику наслојавања, уп. А. Јуришић, *Градац*, 11—12.

[58] *Исто*, 12.

89. *Идеална реконструкција трпезарије у манастиру Сопоћани, XIII век* (по С. Поповић)

близу ове последње, која већ није била у употреби. У току истраживања манастирског насеља пронађен је и део рустично обрађеног дводелног прозора (бифоре) од белог мермера, који се могао налазити на некој од несакралних грађевина, али је исто тако и на трпезарији, уколико она није имала прозоре луксузније обраде. Простор градачке трпезарије је, вероватно, као у Сопоћанима, затворен дрвеном гредном конструкцијом, изнад које се налазио двосливан кров, покривен вероватно средњовековним црепом, који је налажен у току истраживања у манастиру. Спољашњи зидови грађевине зидане сигом су вероватно, као и црква, били покривени малтером. Градачка трпезарија, заједно са сопоћанском, представља поновљен студенички модел у оквиру основног архитектонског решења, мада се битније разликује по врсти материјала коришћеног за зидање.

Крајем XIII или, можда, у почетку XIV столећа, изграђена је нова манастирска трпезарија у Ђурђевим ступовима.[59] Догодило се то кад је манастир обновио његов други ктитор краљ Драгутин, пошто је предао српски престо брату Милутину. Разлози који су утицали да се изгради нова трпезарија нису познати. Грађевина је утемељена на неуобичајеном месту, с источне стране цркве, наспрам олтарског простора.[60] Имала је издужену основу, без апсиде на крајној страни (црт. 88). По архитектонском решењу не личи ни на једну до сада познату манастирску трпезарију из српских средњовековних манастирских насеља. Била је прислоњена уз спољашњи манастирски зид, који је истовремено био и један од подужних зидова трпезарије. Уз дуже странице грађевине биле су сазидане нише, засвођене полукружним луцима. Нише нису биле исте величине, будући да је укупна дужина источног и западног зида била различита, па је основа у целини пре трапезног него правоугаоног облика. Укупно је било по четири нише на источној, као и на западној страни. Једно од ужих удубљења на источном зиду коришћено је као место за игумана, јер су испред њега пронађени остаци мермерног игуманског стола, у облику дванаестостране плоче, коју је носио централно постављен стубић ослоњен на профилисану камену стопу.[61] Трпезарија је била једнопросторан објекат, наткривен полуобличастим сводом, од којег су се сачували делови сводара од камена, пронађени приликом ископавања грађевине.[62] Изнад свода је вероватно био двосливан кров. Прозори на трпезарији били су распоређени дуж оба подужна зида: према цркви, где се налазио и главни трпезаријски улаз, и према спољашњем простору. Будући да се манастирско насеље налазило на заравни на врху брда, унутрашњи терен је био знатно виши од спољашњег, тако да су прозори у приземљу трпезарије на источној страни били знатно виши од спољашњег тла. Под је био поплочан правилно сеченим правоугаоним каменим плочама, нешто нижи од нивоа дворишта. Због тога се у трпезарију силазило преко два степеника. Унутрашњи зидови су били омалтерисани, али траг изгорелог малтера, пронађен у једној од ниша[63], не пружа податке о томе да ли је грађевина била живописана, осим што сведочи о неком већем пожару у којем је настрадала трпезарија. У једној од млађих обнова, вероватно после тог пожара, поправљен је трпезаријски свод, а у нишама су сазидана седишта, постављена на камени под. Претпоставља се да је до те обнове грађевине дошло под Турцима, у XV или XVI столећу.[64] Грађевина је поново страдала у некој ватри, о чему говоре нагореле сводне површине, претпоставља се у XVII веку.[65] Трпезарија је била на краћим странама повезана вратима са кухињом на северној и тремом на јужној страни. На њеним подужним зидовима вероватно су се налазили различити типови прозорских отвора. Са дворишне стране прозори нису сачувани, тако да није познато њихово архитектонско решење. Прозори на спољашњем зиду обликовани су конусним пробијањем зидне масе са обе стране зиданог лица, с тим што се камена преграда, са малим отвором од 25 cm, налазила у средишту зида. Отвор је био осигуран железном решетком. Претпостављено је да су прозори били затворени архитравно.[66] Расположиви остаци архитектуре у најнижим зонама, нису пружали податке о обради спољних зидова трпезарије и о њиховом могућем каменом украсу. Према архитектонском решењу основе, млађа трпезарија у Ђурђевим ступовима, са низом лучних ниша у подужним зидовима и сводом, нема паралелу у познатим трпезаријама немањићких задужбина. Извесне сличности се могу наћи у Византији, где нису непозната таква решења (Св. Мелентије, Неа Мони на Хиосу, Св. Софија у Мистри и другде), с тим што су и наведена архитектонска решења, као што се поуздано зна за трпезарију у Неа Мони на Хиосу, претрпела обнове у млађем периоду, управо на тим подужним зидовима.[67] Необично је непостојање апсиде, иако је њено обликовање било могуће. Улогу тог простора је изгледа преузела средишња ниша на источном зиду, чије су закошене зидне равни имале централно постављен прозорски отвор. У просторно-архитектонском решењу трпезарије, необична је и кухиња, откривена с њене северне стране[68], која је по укупној површини незнатно мања од трпезарије, што такође није било уобичајено у Србији у средњем веку, али ни у Византији. На основу познатих истраживања, остаје отворено питање да ли је млађој трпезарији претходила нека старија грађевина из времена Стефана Немање, из XII столећа, или је изграђена на некоришћеном простору.[69] Трпезарија из млађег средњовековног раздобља у Ђурђевим ступовима, по свим особеностима, почев од просторног распореда до архитектонског решења, представља усамљену појаву у архитектури манастирских трпезарија средњовековне Србије.[70]

У исто време је краљ Драгутин као ктитор темељно обновио епископски манастир у данашњем Ариљу. Приликом досадашњих истраживања тог манастира, о чему је било речи[71], није идентификована манастирска трпезарија међу откривеним остацима грађевина. Претпоставља се да се то здање налазило можда на северозападној страни од цркве, где се, на жалост, нису сачували никакви трагови објеката.[72] На основу откривених остатака архитектуре манастирских зграда у Ариљу, сасвим је неизвесно где се налазила манастирска трпезарија.

У манастиру Бањској, задужбини краља Милутина, у првим деценијама XIV столећа изграђена је пространа манастирска трпезарија, западно од цркве.[73] Грађевина је имала правоугаону основу, која се на северној страни завршавала унутра полукружном, а споља петостраном апсидом. Трпезарија је, као и остале, имала само једну просторију, испред које се налазио трем. Особеност архитектонског решења трпезарије у Бањској јесте обликовање грађевине као самосталног здања, одвојеног од обимних зидова манастира. Такав положај је одредио и архитектонски концепт, у којем се јављају три слободне фасадне површине, док је уз четврту била прислоњена грађевина у продужетку према јужној страни комплекса (црт. 90). Само на угловима са спољашње стране налазили су се пиластри, а између њих фасадне површине нису дељене, већ су се пружала континуална зидна платна. На подужним зидовима били су отвори прозора и врата. Објекат је зидан мешовитим материјалом, каменом и опеком, у правилном слогу, где се смењивао ред камена са редом опеке, а опека је вертикално уметана и између каменова. Такав начин зидања је био својствен византијској средини, из које су полазили путеви утицаја, изразито прометни крајем XIII и у XIV столећу. Осим од поменутих материјала и малтерног везива, конструктивни склоп зидова се састојао и од дрвеног гредног роштиља, који је постављан на приближно једнаким растојањима, вероватно по целокупној висини грађевине, као што је уобичајено. Та мрежа греда је положена у хоризонталној равни зида по целокупном обиму, као прстен. Састојала се од две паралелне подужне греде, међусобно спојене попречним, на растојањима од 70 до 90 cm. Систем гредног прстена је на апсиди био прилагођен основном просторном облику, па је распоред дрвених носача био различит од оних у континуалним подужним и попречним зидовима. Тачан распоред прозора на дворишном зиду према цркви није познат, као ни место на коме је био главни улаз. Његов положај је ипак могуће одредити на основу сачуваног трема испред трпезарије, који је имао степениште. Будући да се оно налази у средишњем делу зида, постављено укосо у односу на зидану конструкцију трема, а усмерено према улазу у цркву, разложно је претпоставити да се у том правцу морао налазити, с друге стране, главни трпезаријски улаз. Положај прозора је теже одредити, мада се он може повезати с унутрашњим просторним распоредом у објекту. У сали за обедовање откривени су делови некадашњег каменог намештаја, зидане клупе уз зидове и постоља вертикалних носача — стубова, на којима је почивала камена плоча стола за ручавање. Свака плоча је била ослоњена на три носача, а око стола је са три стране била клупа за седење. Столови су били распоређени управно на подужне зидове, као у Студеници. Поред столова, фрагментарно се очувао и под од правилно обрађених камених плоча. Уочавају се две врсте каменог слога. Поља са столовима и седиштима поплочана су ситнијим каменим плочама, постављеним у редове, са спојницама међу редовима управним на подужне зидове. Она су одвојена од средишњег простора трпезарије редом крупнијег правоугаоног камена, постављеним паралелно подужним зидовима, симетрично у односу на подужну осовину грађевине. Средина између те две камене бордуре испуњена је ситнијим каменим плочама, као и под у пољима са столовима. Низ столова уз источни зид трпезарије прекидао се на средишњем делу просторије, где су затечени само остаци пода. Овај унутрашњи слободан простор одговара положају степеништа трема, па се може претпоставити да се на том месту налазио и главни улаз у трпезарију. Прозори су, вероватно, слично студеничком примеру, били распоређени на источном зиду да осветљавају столове. Западни подужни зид је изгледа преправљан. На њему су затечене три дубоке нише и један отвор, који је служио као излаз према западном делу дворишта, које се налазило између трпезарије и пирга. Судећи по ниши на северозападном делу зида код апсиде, где се уочавају вертикални спојеви зазиде у унутрашњем делу, може се претпоставити да је првобитно служила као отвор и да је накнадно зазидана. То би се могло односити и на остале две нише у јужном делу истог западног зида. Врата која су се налазила на том западном зиду била су зазидана, што очигледно говори о њиховој преправци, можда истовремено са нишама. Положај тих врата је такође неодговарајући у

□

59 J. Нешковић, *Ђурђеви ступови*, 207—210.

60 У манастиру Велики Метеори, у Тесалији, манастирска трпезарија се такође налази са источне стране цркве.

61 J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 210.

62 *Исто*, 209.

63 *Исто*, 209.

64 *Исто*, 209.

65 *Исто*, 210.

66 *Исто*, 117.

67 Ch. Bouras, *Nea Moni on Chios*, Atina 1982, 172—174.

68 J. Нешковић, *Ђурђеви ступови*, 208—210.

69 У студији *Ђурђеви ступови*, J. Нешковић не помиње неку грађевинску делатност на источном делу манастирског простора у XII столећу, где је касније изграђена трпезарија, мада се на једном месту каже да на појединим деловима манастира није било никаквих грађевина. J. Нешковић, *нав. дело*, 191. У истом раду је изнето и мишљење да је можда преградни зид између нове трпезарије и кухиње припадао неком старијем здању из времена Стефана Немање, *исто*, 192 и нап. 503.

70 На основу свих расположивих података о тој архитектури скоро да би се смело помишљати на неку темељнију обнову из поствизантијског периода, можда и нешто већег обима него што је до сада у науци претпостављано.

71 Вид. поглавље овог рада „Заштита манастира и манастирско утврђење", под „Ариље", где је наведена и литература.

72 М. Чанак-Медић, *Манастир Ариље*, Београд 1982, 50.

73 Манастирска трпезарија у Бањској откривена је пре више од једне деценије. Тада су остаци њене архитектуре конзервирани, истовремено са пиргом. Археолошка ископавања је извео Георгиј Ковальов, а конзервацију архитектуре арх. Слободан Ђорђевић. Захваљујем С. Ђорђевићу што ми је ставио на располагање сву своју теренску документацију која се односи на трпезарију и пирг.

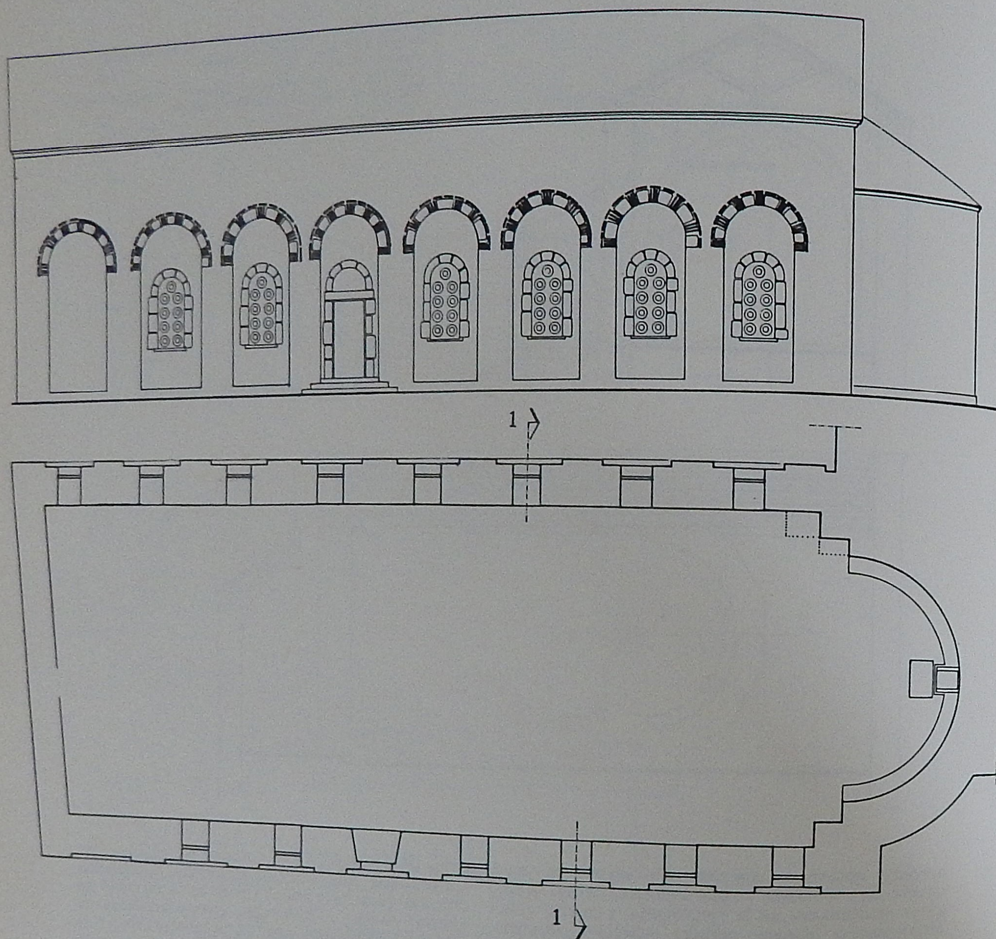

90. *Идеална реконструкција трпезарије у манастиру Бањској, XIV век* (по С. Поповић)
а. основа на нивоу пода
б. основа са диспозицијом дрвеног роштиља (по теренским снимцима С. Ђорђевића)

погледу просторне диспозиције, пошто се један од столова налазио тачно наспрам улаза. Могло би се помишљати да је трпезарија, у другој етапи Милутинове обнове, добила камени намештај, када је извршена и адаптација западног зида, који је прилагођен унутрашњем распореду. Осим столова, у трпезарији је постојао и други намештај од камена. Тако је уз јужни зид — на чијој су се средини налазила врата која су повезивала трпезарију са кухињом у продужетку — на западном делу био постављен камени серван, који је вероватно служио за одлагање посуђа или неку другу намену. Трпезарија је и касније преправљана, па су врата према кухињи на јужној страни, у некој етапи адаптације простора, била зазидана. Под у трпезарији је био нижи од пода у кухињи, па се испред врата на јужном зиду, у правцу те просторије, налазило степениште.[74] Унутрашњи зидови сале за обедовање били су прекривени фрескама, о чему сведоче и фрагменти затечени на доњим зонама зидова. Како су изгледали вертикални план и конструктивно решење кровног склопа грађевине, не може се поуздано рећи. У просторији нису откривени трагови стубова по подужној осовини грађевине. Унутрашња ширина сале је износила 9,29 m, а дужине до темена апсиде 25,85 m. На основу паралела са старијим објектима, може се претпоставити да је била једнопросторна грађевина и да се завршавала дрвеном гредном конструкцијом, која је носила двосливни кров, покривен оловом или црепом. Прозори су вероватно били лучно завршени. Њихова величина ни тип нису познати. Може се претпоставити да су били уоквирени опеком, слично прозорима цркава чији је ктитор био краљ Милутин, а грађене су мешовито каменом и опеком. Како је изгледала унутрашња преграда и да ли је прозор био дводелан (бифора), остаје непознато. За сада нема података ни о обради спољашњих зидова трпезарије, па се не зна да ли су били омалтерисани, или, можда, и живописани. Трем испред грађевине имао је зидано постоље од

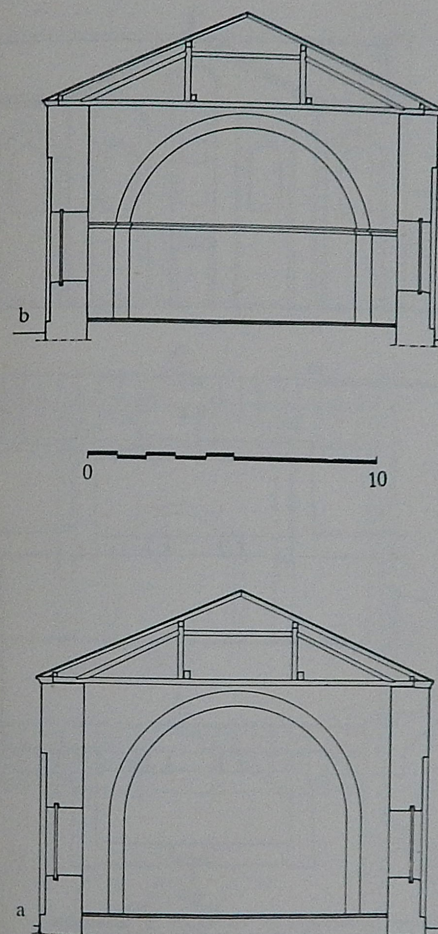
□

[74] Археолошка истраживања у кухињи нису завршена. Тачан положај првобитног пода још није утврђен.

91. *Идеална реконструкција трпезарије у манастиру Дечанима, XIV век* (по С. Ненадовићу, допунила С. Поповић)
а. прва фаза; b. друга фаза

камена, на којем су се вероватно налазили стубови, а можда и ступци, који су носили конструкцију једноводног крова, у сваком случају ослоњеног на источни фасадни зид. Такође у домену претпоставки остаје и могућа лучна конструкција, која је спајала низ стубова трема. Ниво пода трема је био виши од осталог тла, па се до њега стизало степеништем. Фрагментарни остаци опеке, затечени на нивелети пода тог простора, указују да је у једној фази био поплочан тим материјалом. Да ли су фасадне површине имале неки камени украс, и да ли се на апсиди налазио прозор остаје неразјашњено. Будући да досадашња истраживања манастира Бањске нису окончана, многа нерешена питања која се тичу архитектонске целине вероватно ће добити одговоре у следећем периоду.[75] Једно од важних питања је Милутинова обнова манастира и обим тог захвата. Познато је, на основу пробних сондирања која су извршена пре најновијих систематских истраживања, да је манастир утемељен на остацима неког античког локалитета.[76] Такође је познато да је Милутин обновио већ постојећи мањи манастир Св. Стефана, у којем је, врло кратко, било и епископско седиште.[77] Обновом је манастир претворен у игуманију, у којој је нова сакрална грађевина предвиђена за Милутинову гробну цркву. Манастирско насеље у Бањској није у целини откривено, па су и подаци о његовом градитељству ограничени на западни део манастирског простора и архитектуру затечену на том делу насеља. Антички материјал, коришћен за зидање средњовековних објеката, недвосмислено говори о континуитету грађења на том простору, а трагови старијих супструкција од опеке налазе се и испод средњовековног пода трпезарије. У том светлу треба посматрати целокупно монашко насеље у Бањској, а суд о укупном градитељству на том простору не може бити коначан.

Трпезарија манастира Дечана утемељена је у трећој деценији XIV века, у доба када је манастир основан, о чему сведоче и подаци из оснивачке повеље.[78] Градили су је протомајстор Ђорђе са Доброславом и Николом, мајсторска дружина која је зидала и за краља Милутина, а њихова имена и зидарске заслуге забележени су у оснивачком документу.[79] Према речима Григорија Цамблака, то је највеће здање после манастирске цркве[80], а према реалним димензијама (ширина 15,5 m, дужина 31,7 m и висина најмање 7 m) представља најпространију манастирску трпезарију у средњовековној Србији. Грађевина се није у целини сачувала у изворном облику. Знатне промене је доживела већ у XVI столећу, када је у средини некадашње сале за обедовање сазидана манастирска кухиња.[81] И после тог времена поправке су биле многобројне. Унутрашњи простор је био издељен на спратове, а целокупан јужни подужни зид са отворима темељно је обновљен.[82] Археолошким истраживањем је доказано да су обнове грађевине изведене над оригиналним средњовековним зидовима трпезарије из XIV столећа. Поуздано се знају облик њене основе и неки елементи архитектонског решења, сачувани у вертикалном плану.[83] Здање се налазило северозападно до цркве, имало је издужену правоугаону основу, са полукружном апсидом на источној страни (црт. 91). Њена просторна позиција одговара оној у Студеници и Сопоћанима. Како су истраживања показала, била је једнопросторно здање. Архитектонски концепт зграде јасно указује да је пројектована као објекат са слободним фасадама, а не као део манастирске ограде. Северно и јужно лице грађевине су подједнако пажљиво обликовани, издељени пиластрима и прозорима. Већ је истакнуто[84] да се на основу неких наговештаја може претпоставити да се са северне стране трпезарије налазио посебно издвојен ограђен простор, па би тако грађевина била у манастирском насељу, а не на његовом обиму.

□

[75] Руководилац истраживачког пројекта у манастиру Бањској је проф. В. Кораћ. Археолошка ископавања води Г. Коваљов. Уп. G. Kovaljov, *Banjska — srednjovekovni manastir*, AP 25/26 (1985—86) 168—169.

[76] Необјављена документација са тих ископавања налази се у Археолошком институту у Београду: „Документација професора Ђ. Бошковића".

[77] М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 43 и даље.

[78] М. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 130 ДХ II.

[79] *Исто*, 130 ДХ II.

[80] *Старе српске биографије XV—XVII века* (ур. Л. Мирковић), 23.

[81] Архитектуром манастирске трпезарије у Дечанима бавио се Ђ. Бошковић, у *Дечани*, I и II, Београд 1941, 109 и даље: С. Ненадовић, *Трпезарија протомајстора Ђорђа у Дечанима*, СКМ 1 (1961) 293—310; С. Мојсиловић-Поповић, *Архитектура манастирског насеља Дечани*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 241—250.

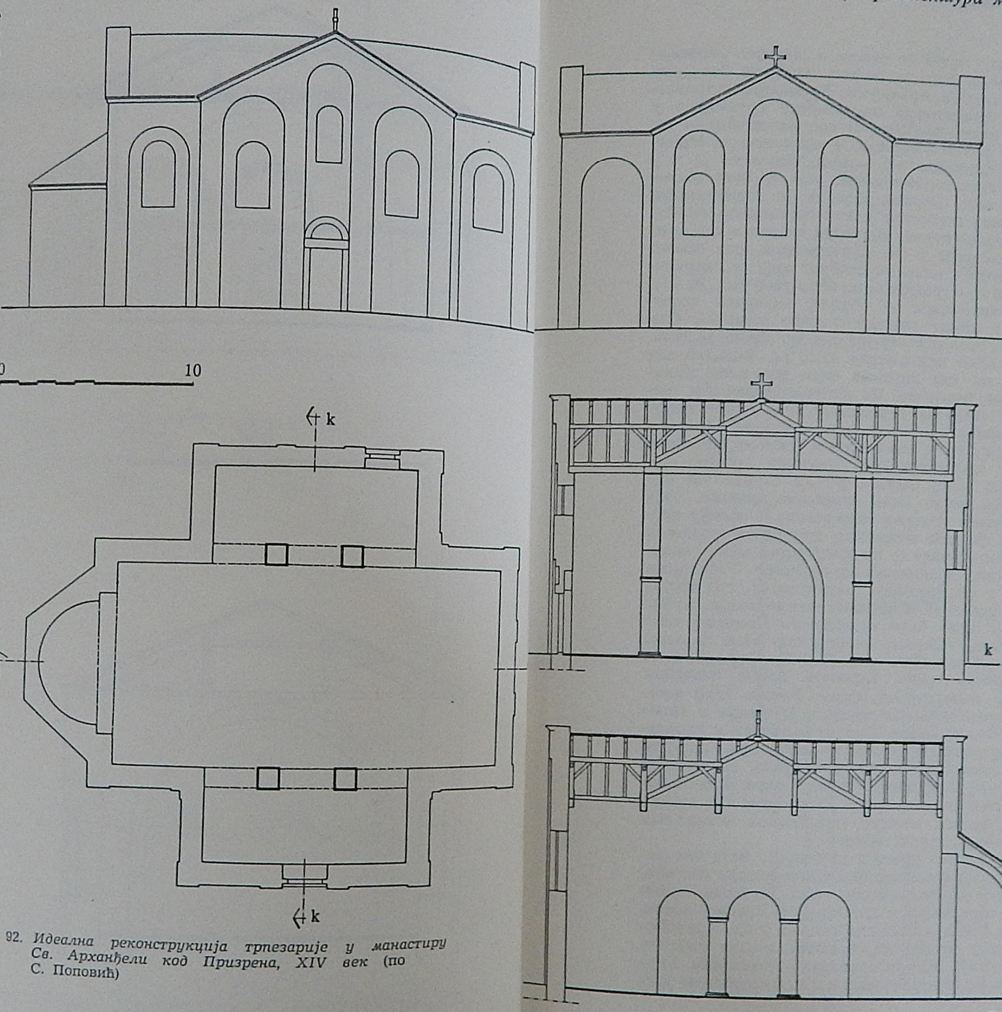
[82] С. Ненадовић, *Трпезарија протомајстора Ђорђа у Дечанима*, 294.

[83] *Исто*, 293—310.

[84] Вид. поглавље овог рада „Манастирско утврђење у XIV веку", под „Дечани".

Појединости у архитектонском решењу дечанске трпезарије покрећу нека питања која се односе на обликовање фасадних површина. Ритмично смењивање поља са отворима и пиластрима, на оба паралелна подужна зида, међусобно се не поклапа. Наспрам сваког отвора на јужном зиду налази се пиластар на спољном северном платну. Укупно је било седам пиластара на фасади према цркви, а осам према спољном простору, не рачунајући завршетке грађевине. Ширина поља и пиластара је на оба зида једнака. Разлог овом смицању елемената не треба тражити у конструктивним захтевима грађевине, пошто су пиластри били само елемент обликовања фасадних површина и нису утицали на унутрашњи просторно-конструктивни склоп грађевине. Могуће је претпоставити да је неједнака подела фасадних површина пиластрима била последица усклађивања спољног фасадног лица трпезарије са суседним објектом, па је ритам поља био прилагођен тим условима. Таквој претпоставци иде у прилог и аналогно решење код северних грађевина у Св. арханђелима код Призрена, такође са поремећеним ритмом спољних и унутрашњих подеоних елемената. Темељне поправке, извођене у дужем раздобљу, нису биле ограничене само на подужне зидове, нарочито на јужни, већ је у некој од обнова преправљана и апсида. То се јасно уочава и код њеног несиметричног споја са северним и јужним подужним зидовима, тако да се полукруг апсиде не прислања на исту вертикалну раван. У току ранијих истраживања је утврђено да је постојала, дуж целокупног северног зида с унутрашње стране, накнадно зидана камена облога, којом су затворени и некадашњи прозори из XIV столећа.[85] У унутрашњем простору, на истраженој источној страни, нису пронађени трагови стубова, па се претпоставља да их није ни било, или, ако су и постојали, да нису оставили никаквог трага.[86] У току тих ископавања откривена је на нивелети старијег пода плоча од шарене бречe, за коју се може претпоставити да је припадала старијем, можда средњовековном каменом поду.

Темељни зидови, сондирани на северној и јужној страни, показали су да су истоветне дубина фундирања и употребљена грађа — облутак и полуобрађени камен — што говори да су темељени истовремено. На њима почивају фасадни зидови са пиластрима, зидани мешовитом техником, опеком и каменом.[87] Редови полуобрађеног камена смењивали су се са редовима опеке, чији су краћи комади уметани и између каменова у неколико паралелних редова. На исти начин је зидана и улазна кула, што говори да су оба здања градили исти мајстори, као што је и забележено у оснивачком документу. Пиластри на спољашњим зидовима били су међусобно лучно спојени. Трагови лукова су се сачували на северном зиду. Отвори су такође били лучни, а фрагменти прозорских преграда нису откривени. На знатно президаним унутрашњим зидовима нису се сачували остаци живописа, а на делимично истраженој подној површини нису откривени делови зиданог трпезаријског намештаја. Ископавањем са дворишне стране није обухваћена већа ширина, тако да остаје непознато да ли је постојао трем

92. *Идеална реконструкција трпезарије у манастиру Св. Арханђели код Призрена, XIV век* (по С. Поповић)

испред грађевине. О горњем конструктивном склопу нема довољно података, али је вероватно као и остале и та грађевина била затворена дрвеном гредном конструкцијом, изнад које се налазио двосливан кров. За сада није позната врста кровног покривача, мада су могли бити употребљени цреп или олово. Такође није познато да ли су спољни зидови били омалтерисани и можда живописани.

По свом архитектонском решењу, употребљеном градиву и начину зидања, дечанска трпезарија има паралеле у византијској средини, и то најпре на Атосу, али и другде. Трпезарија манастира Хиландара, обновљена у доба краља Милутина, зидана је на исти начин, а спољни манастирски, истовремено и трпезаријски зид, био је такође издељен пиластрима.[88]

Крајем треће или почетком четврте деценије XIV столећа, у монашком центру будуће патријаршије у Пећи било је значајније градитељске делатности. Негде око 1330. године, архиепископ Данило је поред цркве Св. Богородице Одигитрије и чувене припрате, сазидао и звоник испред цркве.[89] Изгледа да је у то доба јужно од комплекса сакралних грађевина сазидао и палату, која је у млађим ликовним документима из XVIII столећа (гравира Пећке патријаршије из 1745) обележена као „*патријаршијска палата*". Остаци те грађевине истраживани су седамдесетих година овог века и тада је поистовећена с манастирском трпезаријом.[90] Тај објекат, који према нашем мишљењу није био трпезарија, већ палата намењена црквеним достојанственицима, разматран је раније у овом раду, а на истом месту је закључено да се стара манастирска трпезарија налазила западно од цркве.[91] О њеној архитектури се за сада ништа не зна, будући да је грађевина под Турцима темељно преправљена, а у пожару 1939. године и тај млађи објекат је потпуно изгорео.[92]

Готово истовремено са обновом манастирског насеља у Пећи, темељно је обновљен око 1328. године и манастир Св. Николе, познат као Бања код данашњег Прибоја. Градитељске етапе из тог раздобља, препознатљиве на цркви, нису оставиле већег трага у откривеним здањима средњовековног манастира. На делимично истраженој јужној и западној страни манастира, на линији његовог обимног зида, показало се да је насеље битно обнављано у XVI столећу.[93] Те преградње су биле већег обима, јер се средњовековни зидови на неким деоницама препознају у најнижим, готово темељним зонама. Југозападно од цркве делимично су откривени зидови од сиге изузетно велике зграде, правоугаоне основе, чија ширина износи 10, а дужина преко 20 метара. Зграда је поистовећена са манастирском трпезаријом (црт. 53).[94] По просторној позицији и величини, објекат је могао имати ту намену, мада фрагментарно откривени зидови не нуде довољно података за његову архитектонску идентификацију. Особеност откривене архитектуре је изузетан начин темељења, при чему је степенасто усецана падина на линији спољашњег манастирског зида. На ниско сачуваним зидовима не постоје никакви трагови прозорских отвора, а на делимично истраженој источној страни још није откривен положај улаза. На основу свих расположивих чињеница може се само условно прихватити да је грађевина била манастирска трпезарија.

□

[85] С. Ненадовић, *нав. дело*, 295.

[86] *Исто*, 294—295.

[87] *Исто*, 295.

[88] С. Ненадовић, *Једна хипотеза о архитектури хиландарске трпезарије*, ЗЗСК 14 (1963) 1—11.

[89] О. Кандић, *Куле-звоници уз српске цркве XII—XIV века*, ЗЛУ 14 (1978) 55—59.

[90] Р. Финдрик, *Истраживачки и конзерваторски радови манастирског комплекса Пећке патријаршије 1964, 1965. и 1966. године*, СКМ 6/7 (1972—73) 181—182.

[91] Вид. поглавље овог рада „Врсте манастирских грађевина".

[92] Подаци о средњовековној трпезарији данас би се могли добити само археолошким ископавањем на месту где се налазила та зграда.

[93] О резултатима археолошког истраживања манастира уп. Mil. Janković, *Manastir Banja kod Priboja*, AP 22 (1981) 119—123; AP 23 (1982) 168—170; AP 24 (1985) 171—174.

[94] Mil. Janković, *Banja kod Priboja — manastirska celina*, AP 23 (1982) 168—170.

Пред крај прве половине XIV столећа, у манастиру Св. Арханђела, ктиторији Стефана Душана, изграђена је западно од цркве манастирска трпезарија изузетне архитектуре, са основом у облику слободног крста.[95] Јединствена по свом архитектонском решењу у средњовековној Србији, поред трпезарија манастира Велике лавре и Ватопеда на Атосу, редак је пример таквог архитектонског концепта на просторима Византије и оним у сфери византијског утицаја. Већ је у овом раду изнето мишљење да је Стефан Душан, у складу са својим царским претензијама, нашао и градитељске узоре у славним атоским задужбинама, које су биле под протекторатом византијских царева.[96] Трпезарија Св. Арханђела је имала основу у облику слободног крста, на чијем се јужном краку споља налазила тространа, а изнутра полукружна апсида (црт. 92). Источни и западни делови крстообразне основе били су одељени ступцима од средишњег простора, који се пружао целом дужином грађевине. Ступци су међусобно били повезани луцима и чинили тројни пролаз, а њихови делови су налажени током истраживања.[97] Главни улаз је био централно постављен на источном зиду, а постојао је још један, на западном зиду, који је вероватно водио у кухињу. Прозорски отвори се нису сачували па није познат њихов распоред. Зидови су са спољашње стране били издељени пиластрима, осим апсиде, а они су вероватно били међусобно спојени луцима, као што је уобичајено. Унутрашњи простор је био покривен каменим плочама, чији су се делови сачували, али на поду нису нађени трагови зиданог трпезаријског намештаја. Под је био у благом нагибу од југа према северу, а на северном зиду се налазио отвор кроз који је истицала вода приликом чишћења трпезарије.[98] Спојнице између камених плоча су биле попуњене течним оловом. Трпезарија је зидана полуобрађеним каменом и опеком, која је слагана у хоризонталним спојницама, али и у вертикалним између камених блокова, у неколико паралелних редова. Начин зидања је исти као код дечанске трпезарије и поменуте патријаршијске палате у Пећи, па се може помишљати на исте мајсторске дружине, које су могле зидати на сва три места. Зидови грађевине су имали и дрвене гредне прстенове, распоређене по висини на међусобним размацима од 1,0 метра, као и трпезарија у Бањској, а пресек греда је био знатан и износио је 20 × 20 cm.[99]

Важно питање код трпезарије у Св. Арханђелима, поред познатог хоризонталног плана, представља укупно архитектонско решење. Реч је о примарним архитектонским облицима, који се бар делимично могу извести посредно из решења основе. Већ је претпостављено да је трпезарија била обликована као тробродна базилика, у основи слободног крста, где су се бочни нижи бродови налазили на улазним деловима на источној и западној страни.[100] У том случају, средњи виши брод је био покривен двосливним кровом, а на његове подужне зидове би се наслањали једноводни кровови нижих бочних бродова. На основу расположивих података, може се размишљати и о другој врсти архитектуре, која такође произлази из решења основе у облику слободног крста. У том смислу, треба се сетити и старијег светогорског модела, који је сасвим поуздано био узор градитељима Св. Арханђела. Најновијим истраживањима архитектуре манастирске трпезарије у Великој лаври утврђени су првобитни облици тог здања.[101] Битно обележје те архитектуре, подигнуте на крстообразној основи, садржано је и у решењу кровних површина, које су биле засноване на истој висини, тако да је хоризонтални крст базиса поновљен у конструктивном склопу крова. Ако се поново размотри сачувана архитектура трпезарије у Св. Арханђелима, има основа размишљати о сличном решењу које је поручиоцима, ако не и градитељима било узор (црт. 92, 93). Основа трпезарије, у облику слободног крста, имала је готово једнаку ширину кракова. Она износи на правцу север-југ, мерено споља, 12,58 m, а по осовини исток-запад 12,59 m. Фасадни зидови су на тим равнима били издељени пиластрима на три поља. На источној страни, у средишњем пољу, био је и главни улаз у трпезарију. Исте ширине објекта у правцу главних осовина омогућавају да се као завршни елемент грађевине обликује крстолики кров једнаких кракова, заснован на истој висини. У том случају би над краковима крста били двоводни кровови, чија би се зидана прочеља завршавала у облику троугла. Те фасадне површине, које су се троугаоно завршавале, имале су по три једнака поља уоквирена луцима ослоњеним на пиластре. Уобичајено је било у ововременом градитељству, код тројне поделе фасадних површина, да средишње, лучно завршно, поље буде надвишено. Прочеље тако обликоване грађевине било је оно лице на коме се налазио и главни улаз. Код Св. Арханђела је то источна страна, окренута према западном прочељу манастирске цркве. Готово исти примарни архитектонски концепт је имала и трпезарија Велике лавре. Она се налазила у слободном унутрашњем простору манастира, наспрам цркве, крстообразне основе и крова, са главним улазом у правцу главног улаза у храм. Просторно-архитектонско решење у Душановим Св. арханђелима, сасвим извесно, представља понављање таквог градитељског модела.

Унутрашњи простор трпезарије није био засвођен, већ решен помоћу дрвеног гредног система, над којим је био заснован кров. На такав начин је била обликована и трпезарија у Великој лаври, а током археолошких ископавања у Св. Арханђелима нису пронађени никакви делови сводних конструкција који би припадали трпезарији. Унутрашњи зидови грађевине били су покривени жи-

□

[95] О трпезарији манастира Св. арханђела уп. С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, Београд 1966, 103—110.

[96] Видети поглавље овог рада „Врсте манастирских грађевина", под „Трпезарија".

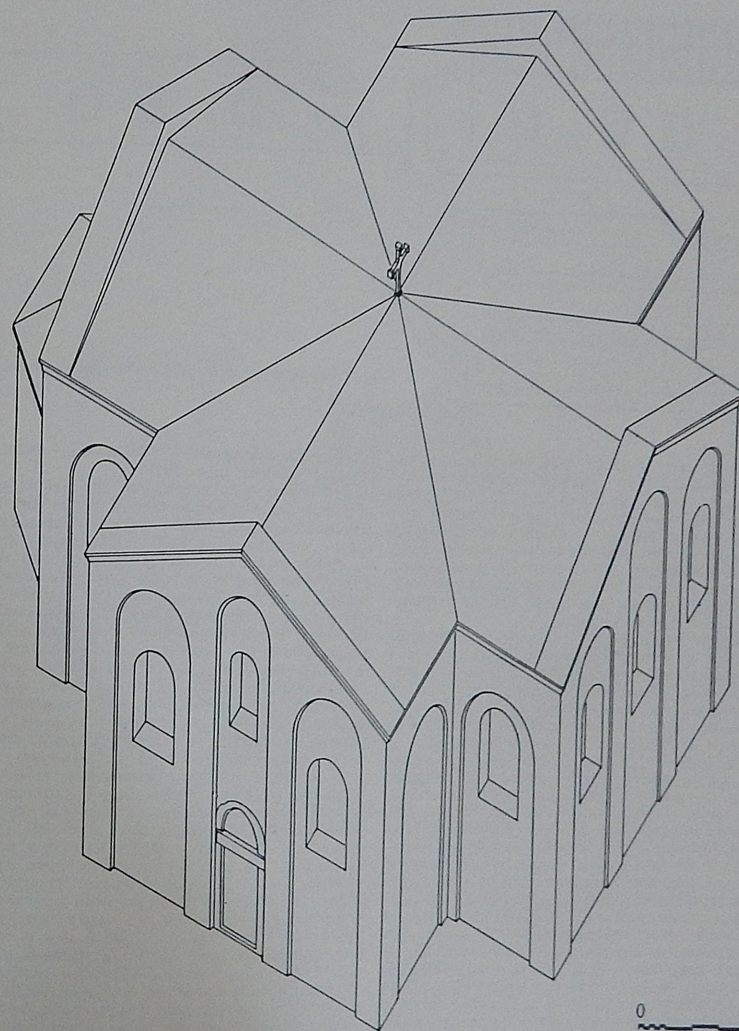
[97] С. Ненадовић, *Св. арханђели*, 107—108.

[98] *Исто*, 106.

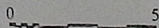
[99] *Исто*, 105.

[100] *Исто*, 103—104.

[101] P. M. Mylonas, *La trapéza de la Grande Lavra au Mont Athos*, Cah. Arch. 35 (1987) 143—157, и идеална реконструкција 152, сл. 9.

93. *Идеална реконструкција трпезарије у манастиру Св. Арханђели, аксонометрија* (по С. Поповић)

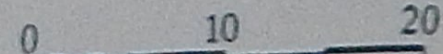

94. *Трпезарија манастира Трескавца* (по С. Ненадовићу)

вописом, о чему сведоче фрагменти пронађени на зидовима апсиде.[102] Високо сачувани зидови апсиде указују да на њима није било прозора. То би се могло довести у везу и са близином стеновитих падина, које су се окомито дизале недалеко од апсиде. Није познато како су били обрађени спољни зидови и да ли су имали живопис. Трпезарија у Св. Арханђелима представља особену архитектуру не само у локалној него и у много широј византијској средини.

Старију византијску задужбину, манастир Трескавац, са црквом посвећеном Успењу Богородице, обнављали су Стефан Душан и његов претходник краљ Милутин.[103] Манастирско насеље није истраживано, па се не може поуздано утврдити његово средњовековно градитељство. Већина грађевина је подигнута у новије време, неке и у XIX столећу.[104] И поред тих обнова, у манастиру се, са јужне стране цркве, сачувала трпезарија, у којој се налази очувани примерак старог каменог стола. Према хоризонталном плану, манастирска трпезарија у Трескавцу припада уобичајеној скупини с издуженом правоуганом основом, која се завршавала споља петостраном, а унутра полукружном апсидом (црт. 94, 101). Архитектонско решење одговара уобичајеној средњовековној схеми, али тип полукружних великих прозорских отвора припада некој од млађих обнова. Грађевина није систематски истражена, па се може само претпоставити, на основу типског решења, позиције и каменог намештаја, да је обновљено старије средњовековно здање. Столови су били распоређени паралелно подужним зидовима, различито од Студенице и Бањске, а слично распореду у неким старијим византијским трпезаријама (Неа Мони на Хиосу, Св. Јован Богослов на Патмосу, у манастиру Перивлепте у Цариграду и другде). Тип трпезаријског каменог стола такође понавља модел византијских столова, чије је зидано постоље имало лучне нише. Оне су у Трескавцу обликоване као низ лукова, чији су профилисани ослонци — капители — били декоративно урађени (црт. 101).

У манастиру посвећеном св. Димитрију — познатом као Марков манастир, задужбини краља Вукашина и краља Марка, која је обновљена 1345. године и живописана 1370—1372. године, западно од цркве је била изграђена манастирска трпезарија.[105] Манастирско насеље није археолошки истражено, па се не може поуздано судити о његовом средњовековном обиму и грађевинама (црт. 95). Осим цркве, са сигурношћу се може рећи само да је трпезарија једно од средњовековних манастирских здања, док су остали објекти углавном из прошлог столећа, многи од њих вероватно подигнути над средњовековним грађевинама. И манастирска трпезарија није у целини у свом изворном облику, већ је у бројним обновама битно изменила првобитну архитектуру. Грађевина је имала издужену правоугоану основу, оријентисану подужном осовином у правцу север-југ, са полукружном апсидом на северном зиду, која је излазила изван равни зида (црт. 96). Објекат данас има приземље и спрат, а испред источног подужног зида налазио се дрвени трем, који такође садржи приземље и спрат. Трпезарија је зидана облутком (из оближње реке) и опеком. Свод апсиде је грађен опеком, а истим материјалом су урађени и лучни отвор апсиде и њен спољашњи завршни венац, над којим се налазио кров. У средишњем делу источног подужног зида, који се налази наспрам цркве, на фасадној површини су обликована два пиластра, између којих се налазио улаз у приземље грађевине. На северном пиластру, где је оштећен малтер, препознаје се исти начин градње каменом и опеком. Јужни пиластар се сачувао до висине међуспратне конструкције трема, док је северни, оштећен, нешто нижи. Многобројне преправке трпезарије се запажају у приземљу и на спрату грађевине, где су дограђени нови зидови (попречни зид у приземљу), отворени нови прозори и нише, а највећу промену у уну-

95. *План Марковог манастира, XIV век* (из документације Завода за заштиту споменика културе града Скопља)
а. трпезарија

трашњем простору донела је изградња новог западног зида, који је целом дужином и висином

□

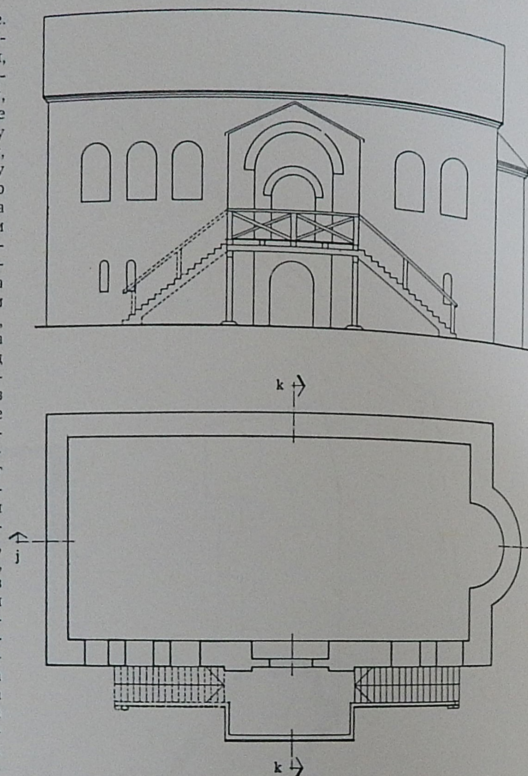
[102] С. Ненадовић, *Св. арханђели*, 106.

[103] Група аутора, *Споменици на културата на Македониjа, манастирот Трескавец*, Скопје 1980, 183—186; В. Петковић, *Повесница*, 327—328; Б. Бабић, *На маргинама историје манастира Трескавца*, ЗЛУ 1 (1965) 23—31.

[104] О трпезарији Трескавца, С. Ненадовић, *Архитектура у Југославији од IX—XVIII века*, Београд 1980, 209 и сл. 373 и 375.

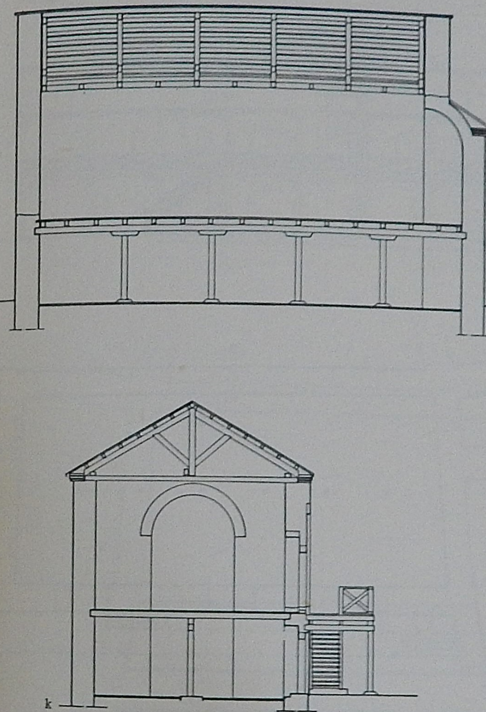
[105] О години грађења и живописања цркве сведочи натпис пронађен у цркви. О томе уп. В. J. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, ЗЛУ 4 (1969) 87—97; Нада Ношпал-Никуљска, *Марковиот манастир — монумент како документ из историјата*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопје 1975, 401—415 (са свом старијом литературом). О архитектури манастирске трпезарије уп. Л. Мирковић, Ж. Татић, *Марков манастир*, Нови Сад 1925, 26—28; П. J. Поповић, *Прилог за студију старе српске црквене архитектуре*, Старинар 1 (1922—1923) 113—114, о трпезарији, исто, 113.

објекта призидан уз стари западни зид трпезарије.
Тако је грађевина на западној страни добила дво-
струки зид, а тиме је унутрашњи простор сужен,
па се апсида више не налази у средишту север-
ног зида. Подужни источни зид је тањи на спрату,
а његово сужење је изведено на месту где се
ослања међуспратна дрвена конструкција, коју
су такође подупирали дрвени стубови у приземљу,
постављени по подужној осовини. Улаз на спрату
се налазио у средишту источног зида. Спрат је био
повезан са зградама које су се надовезивале на
трпезарију северно и јужно, о чему сведоче и
зазидана врата на јужној и северној страни по-
ред апсиде. Приземље је у новије време кориш-
ћено као подрум, а можда и стаја, док се на
спрату налазила монашка трпезарија. У сали
за обедовање су се сачували фрагменти живописа,
декоративне траке и стојеће фигуре.[106] Према
стилским особеностима сликарство је датовано од
XVI до XVII века, а будући да се делимично на-
лазило и на зиду који је касније изграђен уз
старији, установљено је и време те грађевинске
обнове.[107] То значи да је трпезарија темељно по-
прављана у XVI и XVII столећу. Обим тих ра-
дова није могуће тачно одредити без детаљног
архитектонског истраживања свих зидова и њихо-
вог градива, будући да су велике површине још
покривене најмлађим наслагама малтера. Међу-
тим, на неким површинама где је малтер оштећен,
као на деловима источног и јужног зида спрата,
распознају се површине зидане само каменом, без
опеке, што наговештава да је грађевина добрим
делом президана.[108] Најважнији проблем пред-
ставља одређивање првобитног просторно-архитек-
тонског склопа. Да ли је грађевина у свом извор-
ном облику имала приземље и спрат или је била
једнопросторно здање? На основу карактеристика
источног зида спрата, који је сужен у односу на
дебљину у приземљу и зидан, бар на оним дело-
вима где малтер не скрива градиво, само каменом,
недостатак пиластара на спољашњем лицу, у нас-
тавку оних из приземља, и тип прозорских отвора
и врата из прошлог столећа, јасно сведоче да је
највећим делом президан, ако не и у целини. То
не помаже у одређивању укупног простора, па се
на основу његове битне грађевинске измене не
може утврдити да ли је трпезарија имала у
средњем веку спрат или је обновом из XVI столећа
простор подељен по висини. Нешто више података
пружа апсида. Полукружна ниша апсиде се про-
теже целом висином објекта, обухватајући да-
нашњи подрум и спрат. Ако би се претпоставило
да је трпезарија била једнопросторна, онда би
њена унутрашња висина од данашњег пода у
приземљу до врха зида сачуваног нешто изнад
лука апсиде, који је морао бити виши, износила
преко девет метара. Посебно питање представља
још неутврђена оригинална нивелета унутрашњег
пода у приземљу, као и осталог терена, будући да
је трпезарија данас, а можда и првобитно, за
један метар виша од нивоа тла око цркве.[109] Ако
би се испоставило да је утемељена приближно или
истоветно као црква, онда би укупна висина ње-
ног унутрашњег простора износила око десет
метара. На основу до сада јединог расположивог
податка, висине сачуване апсиде и нивелете тла

96. *Идеална реконструкција трпезарије Марковог манастира, XIV век* (по С. Поповић)

око цркве, произлази да је грађевина у свом средњовековном облику вероватно имала приземље и спрат. На овом степену истражености, тешко решив проблем, представља реституција првобитних облика. Нису познати ни број ни врста отвора. Пошто је источни зид спрата президан, не зна се да ли су пиластри били изграђени по целој висини или само у приземљу, а такође није познато да ли се трем протезао испред целокупне источне фасаде, или је био постављен само у средишњем делу, где је био улаз у приземљу, а највероватније и на спрату. На спољном западном фасадном зиду, који је у унутрашњем простору сакривен новоизграђеним зидом, такође се распознају три зазидана отвора (два прозора и једна врата), за која би се према њиховом типу — једноставни правоугаони прорези — рекло да такође припадају некој од обнова. Према могућој претпоставци о првобитној архитектури, на основу расположивих података могло би се помишљати да су пиластри на источном зиду пружали кроз приземље и спрат, а између њих би се налазили

улази у одговарајуће приземне и спратне просторе. Конструктивно решење прилази спрату, врста отвора и положај степеништа могу се дати само као студијска претпоставка (црт. 96). У погледу намене простора, на спрату се налазила сала за обедовање, а у приземљу су могле бити оставе. Веће оштећење и удубљење на јужном зиду приземља, које се протеже целом висином, наговештава да се на том месту можда налазило нечо ложиште (недатовано), мада је сасвим извесно морало бити ван употребе када су касније, у млађем раздобљу, отворена врата на спрату на правцу могућег вертикалног димњака. Трпезарија је сигурно била у средњем веку осликана, будући да јој је живопис обновљен у XVI или XVII столећу.

Крајем XIV века, у утврђеном манастиру Раваници, ктиторији кнеза Лазара Хребељановића, северно од цркве, засноване 1376. године, била је сазидана и манастирска трпезарија. На жалост, у једној од млађих обнова запустеле Раванице, средином XIX века, над темељима тог здања сазидана је нова манастирска грађевина, намењена најпре становању, позната као „*конак Дионисија Поповића*", њеног градитеља.[110] Разлике у начину зидања и у градиву код те нове грађевине у приземљу, где су зидови масивни, и на спрату, где су тањи, комбиновани са дрвеном грађом, говори о вероватном надзиђивању неког старијег здања. Према основи трпезарије, која се може распознати у новој згради, била је то пространа правоугаона грађевина (црт. 97). Мањим сондирањем у подруму данашње зграде откривена су два старија постамента, која су вероватно носила дрвену гредну међуспратну конструкцију. Претпоставља се да су припадала некадашњем конструктивном склопу трпезарије.[111] Распоред постамената у југоисточном делу — на трећини унутрашње ширине просторије и постављени у низу по подужној осовини — наговештава да је било два реда стубова. Не може се поуздано тврдити да ли су ти постаменти припадали нивелети првобитног пода, или су из времена неке од каснијих обнова. Слично стање је и у манастирској трпезарији у Ресави, где су у првобитном решењу стубови постављени у средиште, као један низ, а тек накнадно, у другој обнови, у два подужна низа. У току поменутих испитивања раваничке трпезарије, са спољне јужне стране сондиран је темељ новог конака. Том приликом је откривен старији зид, чија је темељна дубина износила 1,85 m, а на истом простору је, на растојању од 1,20 m од зида грађевине, откривена камена база са лежиштем за дрвени стуб, што такође наговештава да је старија грађевина вероватно имала трем. У средишту источног зида, на његовој спољашњој страни у најнижој зони, сачувао се траг зиданог проширења — пиластра — који је можда служио као ослонац апсиде. Може се помишљати да су и данашњи подрумски прозори новог конака на истом месту, и то прва два отвора на југоисточном делу зида, где се и данас улази у подрум конака. Малобројне наведене податке који се односе на раваничку трпезарију употпуњује и цртеж Димитрија Аврамовића из прошлог столећа, који, према забелешци у његовој збирци, представља манастирску грађевину у Раваници (црт. 97/1). На цртежу се види унутрашњи зид неке велике сале у рушевинама, која је имала приземље и спрат, и на чијем се спрату у средишту зида налазила апсида, у којој се види зидано постоље, у средишту

□

[106] Живопис помињу Л. Мирковић, Ж. Татић, *Марков манастир*, 2, 27, 74—75. Фреске су скинуте са зидова склоних паду у току конзерваторских радова 1968—1970, уп. Н. Ношпал-Никуљска, *нав. дело*, 403, нап. 10.

[107] Н. Ношпал-Никуљска, *нав. дело*, 403, нап. 10.

[108] Архитектонске планове трпезарије у садашњем неистраженом стању добила сам љубазношћу колега из Градског завода за заштиту споменика културе у Скопљу.

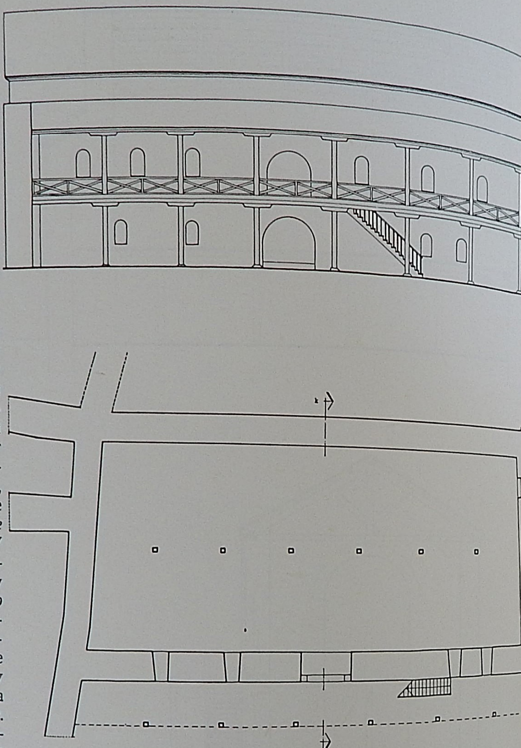
[109] У манастиру нису извршена археолошка истраживања, па нису познате средњовековне нивелете терена.

[110] Б. Вуловић, *Раваница*, Београд 1966, 130.

[111] Сондирање у приземљу конака и испред грађевине извео је Б. Вуловић 1958. Податке користим по необјављеној теренској документацији покојног професора Б. Вуловића, које ми је љубазно дао још пре петнаест година.

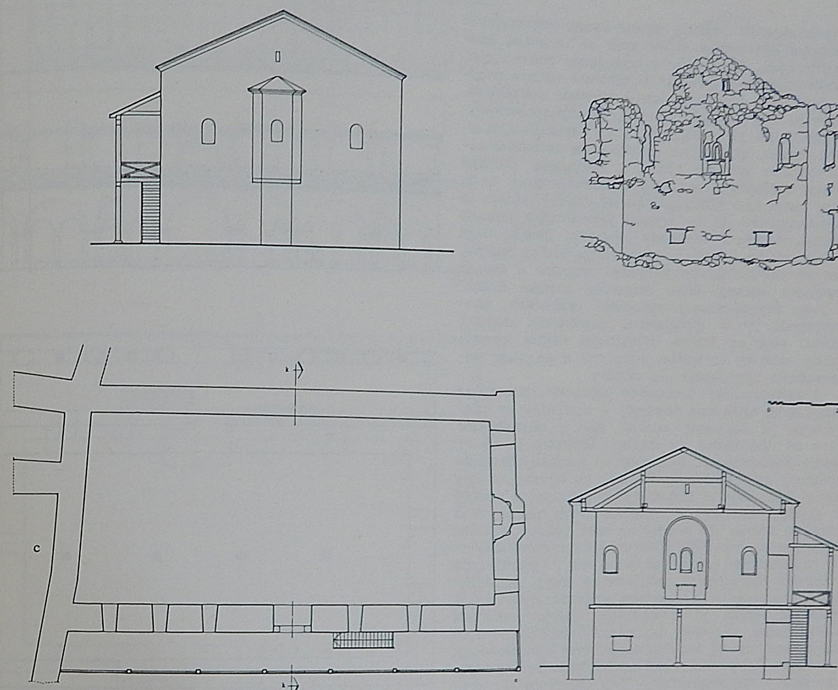
прозор и са обе његове стране по једна ниша. Такође су, поред апсиде, постојала на истом зиду још два полукружна прозора, а сачувани горњи делови грађевине показују да је имала дрвену кровну конструкцију и двосливан кров.[112] Трагови две нише у приземљу, као и отвори за греде међуспратне конструкције, сведоче на истом цртежу да је грађевина имала приземље и спрат. Цртеж недвосмислено пружа низ драгоцених података, уколико се доиста односи на трпезарију манастира Раванице. Извесну сумњу уноси изузетно сачувана слична унутрашњост манастирске трпезарије у Ресави, па се оправдано помишља да је можда Аврамовић погрешно забележио име манастира у којем је грађевину видео. Неки, додуше мањи подаци на сачуваној ресавској трпезарији говоре да у апсиди не постоје нише, а у приземљу су полукружни прозори на месту малих правоугаоних ниша на Аврамовићевом цртежу раваничке трпезарије. Те разлике би ишле у прилог уверењу да је ипак реч о раваничкој, а не о ресавској трпезарији. Још један податак путописца из XIX века иде у прилог веродостојности Аврамовићевог цртежа. Путописац бележи да је у Раваници, усред манастира, видео „*четвороугласте*“ зидине неке трпезарије огромних размера, „*а ту се у горњем крају виде остаци узвишеног седишта кнеза Лазара*“.[113] У једном званичном документу из 1844. године наводи се да је потребно започети поправку манастира како би се „*стара трпезарија, као остатак од кнеза Лазара, узобновити и за употребљеније устроити могла*“.[114] Порушену трпезарију и ћелије помиње и Јоаким Вујић, који је око 1825. године био у Раваници.[115] На основу расположивих података може се закључити да је раваничка трпезарија имала приземље и спрат. У приземљу су вероватно биле оставе, а на спрату се налазила сала за обедовање. Грађевина је постављена паралелно цркви и имала је вероватно трем испред јужне фасаде. Имала је полукружне прозоре, била је зидана полуобрађеним каменом и, највероватније, омалтерисана. О њеној архитектури се ништа више не може рећи, а покушај реституције њених примарних облика остаје само претпоставка (црт. 97).

У манастиру Ресави, око 1418. године, са јужне стране цркве подигнута је трпезарија изузетних размера, спољне ширине око 16,88 m и дужине око 31,60 m (црт. 98). Основа јој је била правоугаона, с апсидом на источној страни, приземљем и спратом.[116] Грађевина је по величини и архитектонском решењу била слична раваничкој, чије су спољне мере износиле 16 × 30,5 метара. Истраживања у унутрашњем простору приземља и на северној и јужној страни испред објекта показала су да је грађевина засута и да су и унутрашњи и спољашњи првобитни нивои преко једног метра нижи од данашњих.[117] На средњовековном поду у приземљу откривени су постаменти од камена, постављени за један ред стубова, који су се налазили у средини по подужној осовини исток—запад.[118] Поред тог пода установљен је још један млађи, а у то време је изгледа и распоред стубова био промењен, па су постављена два паралелна низа уместо једног по

97. *Идеална реконструкција трпезарије манастира Раванице, XIV век* (по С. Поповић)
a. унутрашњи изглед источног зида (цртеж Димитрија Аврамовића);
b. основа приземља;
c. основа спрата

средини. Испред трпезарије са северне стране, која је била окренута према цркви, на којој се у средини налазио изузетно широк лучни улаз, откривени су трагови дрвених стубова који су носили конструкцију трема.[119] На јужној страни је такође био трем, о чему сведоче сачувани отвори за дрвене греде на спољашњем зиду. Зграда је у приземљу имала по два лучна прозора на свим зидовима осим на јужном, као и два улаза — на северном и јужном зиду. На спрат се пело дрвеним степеницама из тремова, пошто и на спрату постоје улази на оба подужна зида. Главни улаз у салу за обедовање био је на северној страни, на фасади окренутој према цркви. Унутрашњост сале за обедовање била је осветљена са шест великих прозора на северном зиду и по три на источном и западном, с тим што се један од источних прозора налазио у средишту унутра полукружне, а споља петостране

апсиде. Оквири лучних отвора и камене преграде нису сачувани. У току археолошких истраживања у унутрашњем простору грађевине откривено је неколико капитела[120], од којих су неки могли припадати двојним прозорима, па се може помишљати да су се они налазили на спрату трпезарије. Унутрашњи зидови сале за ручавање били су живописани, а трагови фресака су се видели у апсиди још тридесетих година овог века.[121] Постамент на којем почива апсида полази као зидано постоље од приземља, а тек на спрату, изнад унутрашњег пода сале за ручавање, обликује се полукружна ниша. Спољни зидови апсиде су се на спрату сужавали, остављајући око 30 cm слободног простора на постаменту. Лучни отвор апсиде, као и свод, били су зидани од лепо обрађеног камена. Лук је слаган наизменично од редова опеке и камена пешчара, а свод је изграђен од сиге. И остали лучни делови су зидани од пешчара или сиге, а понегде је уметана и опека. Основни материјал за зидање је полуобрађени камен, а спојеви зидова на угловима изведени су лепо обрађеним каменим квадерима. Трпезарија је вероватно омалтерисана, али није познато да ли је украшена каменим елементима или сликаним површинама. На унутрашњим и спољашњим зидовима трпезарије виде се трагови обнова и поправки, а нарочито су уочљиве веће президане површине на јужном унутрашњем зиду, где су зазидани некадашњи отвори за дрвену међуспратну конструкцију. Зидови спрата су

□

112 *Цртежи Димитрија Аврамовића* (каталог изложбе САНУ), Београд 1970.

113 О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1983, 124.

114 С. С. Томић, *Архивски документи о конзервацији и рестаурацији манастира Манасије 1844. године*, ЗЗСК 2/1 (1952) 19.

115 Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, Београд 1901, 118—119.

116 О трпезарији у Ресави уп. Ђ. Бошковић, у *Манастир Манасија*, Београд 1928, 22—23 и сл. 4; С. Ненадовић, *Конзерваторска документација о архитектури манастира Ресаве* (II део), ЗЗСК 13 (1962) 37—50.

117 С. Ненадовић, *нав. дело*, 38.

118 *Исто*, 39.

119 *Исто*, 40—42.

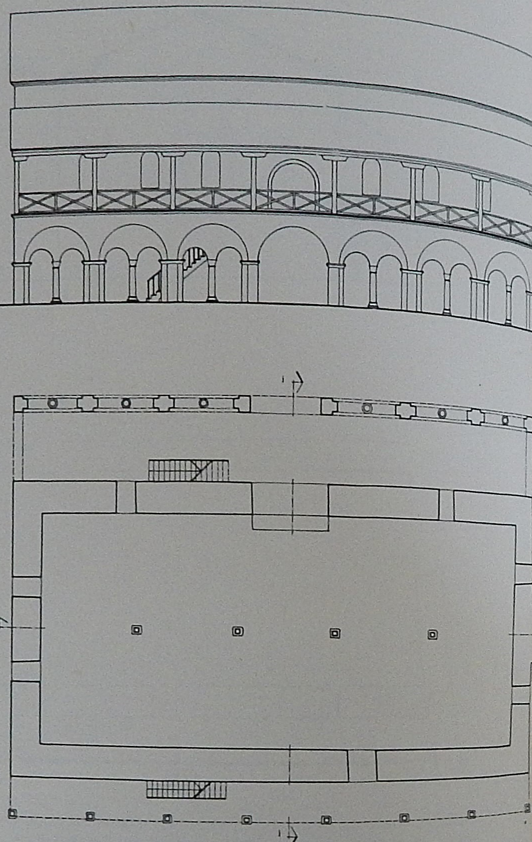
120 С. Ненадовић, *Конзерваторска документација о архитектури манастира Ресаве* (I део), ЗЗСК 12 (1961) 57—59 и сл. 12, 14.

121 Ђ. Бошковић, у *Манастир Манасија*, Београд 1928, 23.

се сужавали са спољне стране изнад међуспратне конструкције трема, а на њих се ослањао двосливан кров. О облику крова јасно говоре троугаоно завршени западни и источни зидови спрата. Још није утврђена врста кровног покривача. Спрат је био одређен за манастирску трпезарију, у приземном делу објекта су се вероватно налазиле оставе, судећи по откривеним остацима већих залиха зрнасте хране и житарица. Велики лучни прозорски отвори у приземљу нису били истог типа као трпезаријски на спрату. Може се претпоставити да су имали једноставне камене оквире, можда и железну решетку. Такође није познато да ли је под у трепазарији био од дрвета, или су можда преко дашчане подлоге и мањег земљаног насипа биле полагане камене плоче. У току истраживања приземља грађевине, проналажени су и фрагменти мермерних подних плоча, које су могле припадати неком другом здању, али су се могле налазити и на поду манастирске трпезарије на спрату.

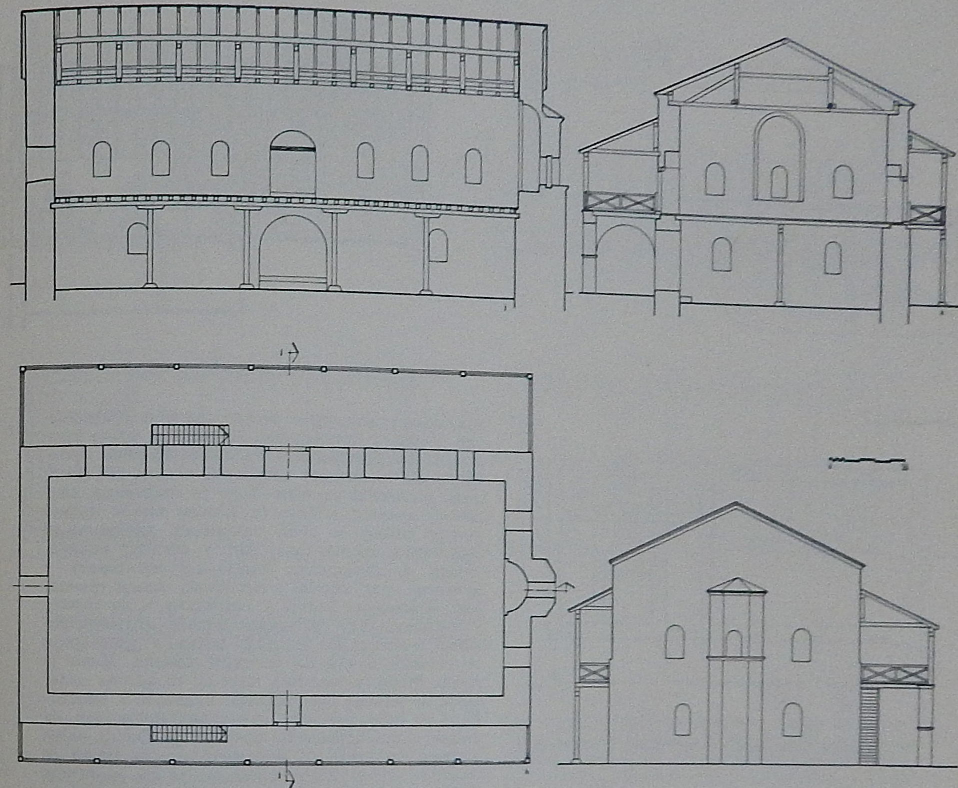
Архитектонску особеност ресавске трпезарије чини њен слободан положај у простору са тремовима уз подужне зидове, као и обликовање сале за обедовање на спрату. Познато је да су многе манастирске трпезарије у млађим обновама добијале спрат. Али у Ресави, на пример, а пре ње у Раваници и Марковом манастиру, а можда и другде, оне су од почетка биле грађене као спратна здања. По угледу на њих, обнове осталих трпезарија, које су накнадно добиле спрат, могле су се, одиграти још у средњем веку. Архитектура ресавске трпезарије, поникла на споју византијске традиције и аутохтоног градитељства у XV столећу, била је отворенија према северним просторима, из којих су, преко Угарске, али и са западних страна из Приморја, струјали осетнији утицаји. Тај талас западних утицаја био је израженији у градитељству у тим северним областима, нарочито у престоници деспота Стефана у Београду, где је оновремена митрополијска резиденција имала очигледне паралеле у Угарској престоничкој архитектури.

У првој половини XV столећа, у областима Стефана Лазаревића, грађени су и скромнији манастири, задужбине властеле, у којима су се сачувале манастирске трпезарије. На планини Космај, недалеко од Београда, у манастирима посвећеним св. Ђорђу и св. Николи, данас познатим као Кастаљан и Павловац, била су изграђена камена здања, од којих су се на западној страни у Кастаљану и на јужној страни у Павловцу сачувале манастирске трпезарије (црт. 99, 100). Пространа манастирска трпезарија, утемељена западно од цркве у Кастаљану, била је вишенаменски објекат (црт. 99). У њеном северном делу налазиле су се оставе и манастирске кухиње.[122] Имала је правоугаону основу и била је сазидана као слободан објекат. Пошто је земљиште на којем је утемељена било нагнуто, грађевина је имала на једном делу приземље и спрат, а на другом, уз падину, само приземље. Сала за обедовање се налазила на спрату и била је вратима спојена са ходником и кухињом у продужетку. Испод трпезарије, у приземљу, налазило се велико одељење, које је служило као остава. У тај

98. *Идеална реконструкција трпезарије манастира Ресаве, XV век* (по С. Поповић)

простор се силазило са горњег платоа где се налазила црква, преко широке рампе и улазило кроз велика лучна врата. Рампа је постављена између два зида, прислоњена управно на подужни зид грађевине, која су обликовала пролаз засвођен полуобличастим сводом од камена и опеке. У приземљу је у средишту простора откривен камени ослонац за дрвени стуб, који је носио подвлаку на коју су налегале дрвене греде међуспратне конструкције. Улаз у трпезарију на спрату, између сале за обедовање и кухиње, није се сачувао, пошто су зидови у тој зони знатно порушени. На основу целокупног просторног распореда спрата, могуће је одредити и место улаза. На северном делу налазила се кухиња. Њен улаз је био на северној страни уз падину, обликован као лучни отвор. Та просторија је имала два приступа, један са источне стране и други са западне, истог архитектонског решења. Улази су се налазили један наспрам другог, тако да се

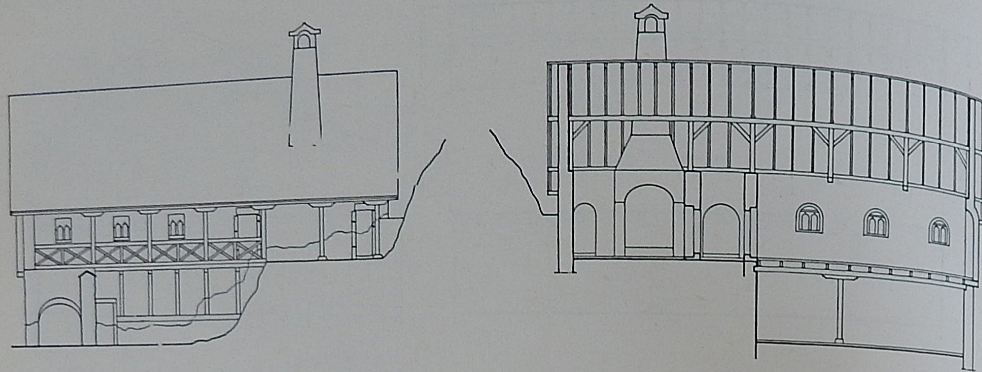

северна страна кухиње, у правцу тих пролаза, може сматрати једном од комуникација између унутрашњег манастирског простора и спољне зоне на западу, где је била манастирска економија. Јужно од те комуникације налазила се кухиња са великим огњиштем. На тој страни није било прозора, а на супротном зиду просторије откривени су прозорски отвор и остаци рустично клесане бифоре. На попречном, јужном зиду кухиње, који је одвајао тај простор од ходника и трпезарије, налазила су се врата. Њихов праг је откривен у средини зида. Тај зид је у приземљу био изузетне дебљине, око 3 метра, јер је истовремено био и потпорни зид приземља у односу на горњи ниво, на којем је изграђена кухиња. Велика ширина зида је на спрату служила само на северном делу као ослонац за зид кухиње, чија дебљина није прелазила 0,8 m. На преосталој зидној површини, према једва видљивим траговима, препознаје се још један зид који је обликовао ходник између кухиње и трпезарије.

У ходник се споља улазило кроз отвор на источној страни уз стену, а врата су морала постојати и на унутрашњем попречном зиду трпезарије. Пошто је терен био у паду, делимично и испред источног зида трпезарије, почев од поменутог улаза у ходник, могло се и са те стране сићи у подрумску просторију, кроз отвор постављен на источном зиду у приземљу. Испред трпезарије је био дрвени трем, али се конструкција само делимично ослањала на тло, док је већим делом почивала на дрвеним подупирачима — косницима — ослоњеним на мање проширење које се

□

[122] О манастирској трпезарији у Кастаљану уп. Г. Марјановић-Вујовић, *Манастирски комплекс Кастаљан*, Старинар 30 (1980) 83—87 (са прегледом старије литературе). Реституцију кастаљанске трпезарије је урадио арх. Милинко Ивановић, ставивши ми на располагање сав свој необјављен материјал, који сам уз извесне допуне користила у овом раду. Изузетно сам му захвална и жалим што је у несрећи тако рано заувек настрадао.

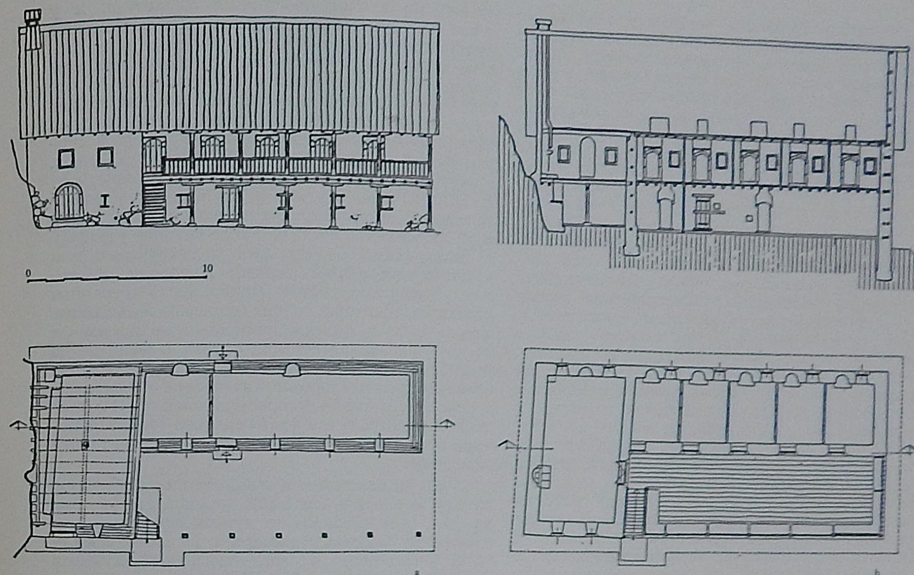

99. *Идеална реконструкција трпезарије у манастиру Св. Ђорђе у Касталану, XV век* (по М. Ивановићу)

налазило дуж каменог фасадног зида трпезарије. Може се само претпоставити да је постојао још један, главни, улаз у трпезарију са трема. Прозорски отвори се нису сачували, али фрагментовани комади бифора, пронађени у току ископавања, сведоче да су прозори били дводелни и да су се вероватно налазили на подужним зидовима грађевине. Трагови фасадног малтера и зидних слика нису откривени.

Недалеко од манастира Св. Ђорђа, у истом крају, налазио се код села Павловци манастир посвећен св. Николи, изграђен у XV столећу. Манастирска трпезарија је идентификована у већој грађевини која је сазидана јужно од цркве (црт. 100).[123] Објекат је имао приземље и спрат, и није служио само као манастирска трпезарија. Хоризонтални план се састојао од две просторне целине. Источни део је имао правоугаону основу, чија је подужна осовина била оријентисана у правцу север—југ. На тај део зграде, на њен подужни западни зид, ослањала се краћом страницом, под правим углом, друга ужа просторна јединица, издужене правоугаоне основе, чинећи грађевинску целину с претходном. Ширина те дуже просторије била је једнака половини дужине претходне. На преосталој површини испред тог ужег дела, обликован је трем. Тако је грађевина, гледано у целини, заједно са тремом имала правоугаону основу и била покривена заједничким двосливним кровом (црт. 100). У погледу намене, зграда је садржавала трпезарију на спрату у источном делу, оставе у приземљу испод трпезарије и монашке ћелије у приземљу и на спрату у западном делу грађевине. Зидана је полуобрађеним каменом без употребе опеке. У трпезарији се налазио камин од клесаног камена. Имао је лучни отвор (сегментни), чији су се делови ослањали на камене профилисане конзоле. У просторији се није сачувала апсидална ниша, јер су зидови били зарушени. Сачуван је био у већој висини само источни подужни зид, на којем се налазио камин. Претпостављено је да је апсида на јужној страни просторије. У трпезарију се улазило са трема. Имала је правоугаоне прозоре, са једноставно профилисаним каменим оквирима, чији су фрагменти пронађени у току истраживања.[124] Врата су такође имала камене оквире и била су затворена са горње стране сегментним луком, који је имао раван камени оквир. Ослонци лучног отвора су такође били од клесаног камена, косо засеченог лежишта како би се наслонили лучни комади. Архитектонско обликовање камених оквира прозора и врата, као и начин на који су се ослањали надвратни лукови, подсећају на поједностављена решења која срећемо у готичкој архитектури. Томе би нарочито ишао у прилог профил допрозорника, који има далеку паралелу у профилима истог типа на објектима у комплексу царске палате у Будиму.[125]

Досадашњим прегледом архитектуре српских манастирских трпезарија од XII до XV столећа, није исцрпена сва расположива грађа. Реч је превасходно о сачуваним грађевинама или поуздано идентификованим објектима, чији је степен очуваности могао да пружи бар елементарна обавештења о тој архитектури. У неким манастирима, властелинским задужбинама, с краја XIV

100. *Идеална реконструкција трпезарије у манастиру Св. Николи у Павловцима, XV век* (по С. Поповић)
a. основа приземља; b. основа спрата

и из XV столећа, откривени су објекти недовољно сачувани, па је била могућа само прелиминарна идентификација. Код неких недовољно истражених, или чак готово у целини испитаних монашких насеља (као што је Нова Павлица), ниско сачувани зидови, осим елементарног облика грађевине, не пружају друге податке о првобитној архитектури. Ипак треба поменути да је у манастиру Милентији, основаном крајем XIV столећа, за који се мисли да је задужбина челника Радича, западно од цркве ископано здање правоугаоне основе, чија је подужна осовина била оријентисана у правцу север—југ. Зидано је речним облутком, улаз је откривен на јужној страни, ширине око 2,5 метра, а у североисточном делу се сачувао мали прозор, који би пре припадао некој остави него репрезентативној грађевини. У току ископавања унутрашњости грађевине, у шуту су откривени фрагменти живописа, а у западном зиду је пронађена ниша у којој се налазио костур детета. У непосредној околини зграде налажени су фрагменти каменог украса изузетне обраде, архиволти, стубића, делова розете, а на јужној страни испред зграде је откривена и првобитна камена стаза (калдрма). Зграда је идентификована као манастирска трпезарија.[126] Осим трагова живописа, други подаци о објекту не пружају елементе на основу којих би се смело тврдити да је реч искључиво о трпезарији. Пре свега је необична локација улаза са јужне стране, иако је било могуће поставити врата, како је уобичајено, у правцу цркве. Откривени прозор није могао припадати сали за обедовање, а дечји гроб је сасвим неуобичајен у таквој просторији. Ако је зграда била намењена и трпезарији, она се могла налазити искључиво на спрату те грађевине, док су у откривеном простору у приземљу биле оставе. Међутим, не може се искључити могућност да се на неистраженом простору, који дели ту зграду од цркве (растојање износи око 20 метара), на месту где је у савремено доба изграђена кућа, можда налазе остаци средњовековног здања. У сваком случају, објекат западно од цркве је био украшен фрескама, а самим тим је припадао некој од значајнијих манастирских грађевина.

□

[123] О манастирским грађевинама у Павловцима и о трпезарији уп. С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају — просторно-архитектонска студија*, Саопштења 13 (1981) 127—146 (са наведеном старијом литературом).

[124] *Исто*, 142.

[125] L. Gerevich, *A Budai vár feltárása*, Budapest 1966.

[126] Г. Томић, *Нека питања у вези са профаном архитектуром у комплексу Милентије*, Старинар 30 (1980) 55—63.

Манастир Сисојевац, основан у исто време крајем XIV столећа, није систематски истражи- ван. На делимично истраженој западној страни манастира откривени су остаци велике зграде, правоугаоне основе, која по положају може бити манастирска трпезарија, али према сачуваном склопу зидова, од којих су неки президани и накнадно уметани, и издељеном унутрашњем простору, не би се смело закључити да је реч о трпезаријском здању. И у манастиру Новој Павлици, из истог раздобља, већа правоугаона грађевина северно од цркве, битно преграђена, несачуваних горњих делова архитектуре, не пружа поуздане доказе да је у њој била сме- штена манастирска трпезарија, али недостатак сигурнијих података о архитектонском склопу не даје основу ни за негативно закључивање. Трпезарија се можда у њој налазила, али се њени надземни делови, осим подрумског простора, нису сачували. Исти је случај и са зградом на западној страни од цркве у манастиру Намасији код Забреге, која је могла имати манастирску трпезарију на спрату који, на жалост, није сачуван (црт. 79). У Љубостињи, задужбини кнегиње Милице, сазиданој на измаку XIV столећа, испод новосаграђеног конака из XIX века, који се налази западно од цркве, откривени су делови снажних средњовековних зидова. На основу тог налаза, али сасвим условно, може се помишљати да се ту можда налазила манастирска трпезарија.

* * *

Архитектура манастирских трпезарија у средњовековној Србији указује пре свега на доследност у преношењу усвојеног архитектонског модела, чији се општи просторно-архитектонски распоред кроз цео српски средњи век преносио без већих промена. То се огледа најпре у положају у односу на цркву, а затим у хоризонталном плану, који је готово увек правоугаони с апсидом на крајој страници. Изузетак представља трпезарија у Св. арханђелима, крстообразне основе, али и она преузима старији византијски модел, који се, осим на Светој Гори и на том месту у Србији, не среће на другим просторима. Варијанту таквог решења можемо пронаћи још само код трпеза- рије у средњовековном манастиру на подручју античког града Аполоније (на простору данашње Албаније), која има триконхалну основу. Грађе- вина је, према видљивим преправкама на фаса- дама, обнављана и у средњем веку, највероват- није у XIV столећу, и мисли се да су на њен сачувани живопис битно утицале групе сликара из Србије краља Милутина.[127] Поред светоархан- ђеловске трпезарије, изузетак је и млађа средњо- вековна трпезарија у Ђурђевим ступовима, мада и она има паралеле у Метеорским манастирима у Тесалији, о чему је било речи.

Код најстаријих сачуваних грађевина из XII столећа у Ђурђевим ступовима и Студеници, трпезаријске апсиде су биле уграђене у масу зида и нису представљале елемент спољне архи- тектуре. Већ у XIII столећу споља видљиве апсиде постају једно од битних обележја тих здања. На ширим просторима Византије, и у оним који су се развијали под њеним снажним културним утицајем, монашке трпезарије су грађене и тако да се апсида није спољним обликом издвајала из правоугаоне хоризонталне схеме грађевине. На овим просторима наведена појава нема битних временских граница па се тако обликовани трпезаријски простори срећу у ширем раздобљу. Многи примери потичу са Атоса, а изузетно су бројни на просторима Јерменије.[128] У XIII, XIV и XV веку у Србији, манастирске трпезарије имају видљиве апсиде, а крајем XIV и у XV столећу изгледа да се апсиде уграђују у зидне масе, без спољних полукружних или полигоналних форми (можда: Павловац, Кастаљан, Милентија, Нова Павлица). Унутрашњи идентитет простора је био одређен живописом. Хронолошка и стилска припадност не произлазе из примарне архитектонске форме, с обзиром да је реч о типу, већ се препознају кроз секундарне елементе: решење прозорских отвора и преграда, а понегде, нарочито у првој половини XIV столећа, начин градње и врста градива (опека и камен) представљају хронолошке и архитектонске одреднице.

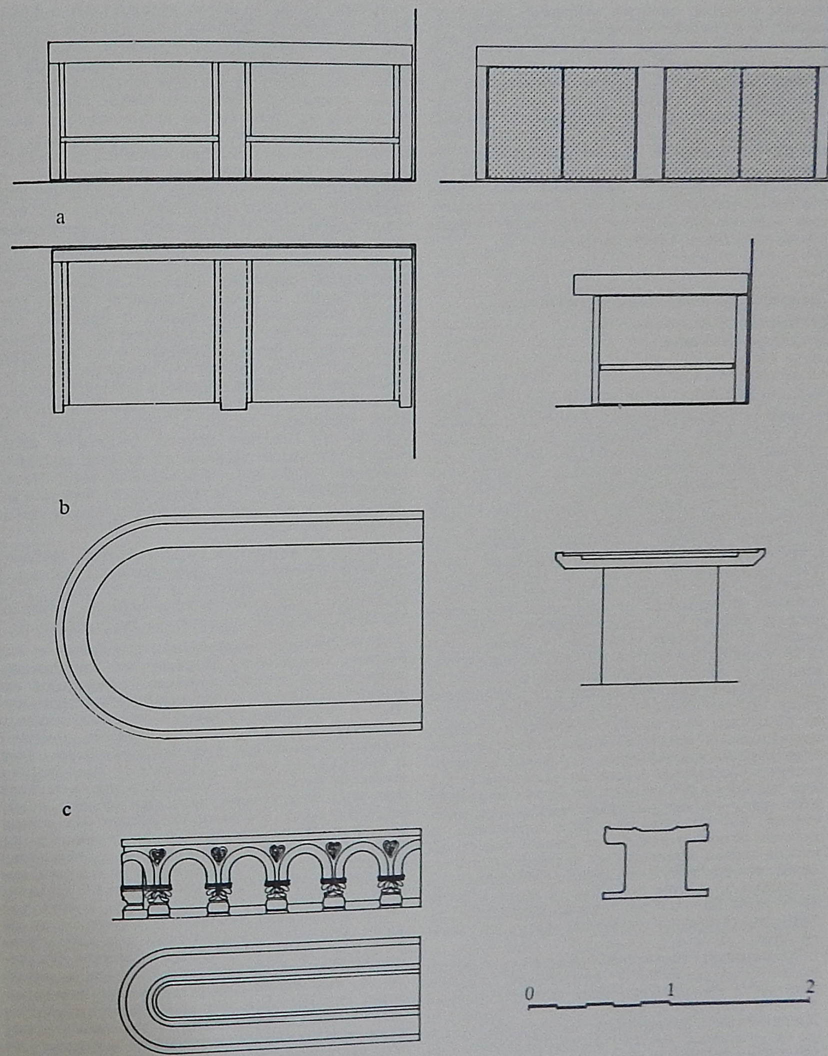
У сфери естетских и симболичких вредности, битних за идеју о божанској држави, где је храм као део материјализоване духовности сведен на категорије знакова, трпезарија је била искључиво једнозначна: у томе лежи њен духовни смисао исказан кроз архитектуру.

Ако се размотри однос архитектуре трпезарија и црквених грађевина, мора се најпре истаћи да постоји извесна стилска повезаност та два здања. Различита архитектонска решења нису била пресудна кад је реч о детаљима. Сличност постоји у избору секундарне архитектонске пластике и декоративних елемената, иако су ови други много заступљенији на архитектури црквеног здања. У том смислу трпезарија манастира Студеница је, на пример, скромне спољне обраде у односу на мермером обложену и украшену Богородичну цркву. Исти однос црквеног и трпезаријског здања је и у манастирима Бањској, Дечанима, Св. арханђелима или Манасији. Међутим, извесне паралеле се могу успоставити у секундарној архитектонској пластици, с тим што и тада црквена здања представљају луксузнију варијанту. Тако су бифоре и портал старе трпезарије из XII века у Ђурђевим ступовима стилски сродни бифорама цркве (кула) и њеним порталима. Археолошка истраживања нису потврдила да је трпезарија Ђурђевих ступова, осим бифора и портала, имала неки други камени украс, попут аркадних низова на спољним зидовима цркве. Код Дечана, Бањске и Св. арханђела разлика у обради фасадних површина трпезарије и цркве још је изразитија. Док су црквена здања

□

[127] H. & H. Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, Wien 1976, 188 и даље и пл. 2.

[128] За атоске примере вид. планове манастирских трпезарија код P. M. Mylonas, *La Trapéza de la Grande Laura au Mont Athos*, Cah. Arch. 35 (1987) 146—147. За манастир у Јерменији О. Х. Халпахчьян, Гражданское зодчество Армении, Тбилиси 1971, 155—183.

101. *Реконструкција намештаја из манастирских трпезарија*
a. Бањска — серван (по С. Поповић)
b. Студеница — сто (по С. Поповић)
c. Трескавац — сто (по С. Ненадовићу и Р. Финдрику)

облагана каменим плочама најфиније обраде (у Бањској и Дечанима мермерним), трпезарије су зидане опеком и грубо обрађеним каменом, а можда су им фасаде биле и омалтерисане. На жалост, делови трпезаријских портала, прозорских оквира или преграда углавном се нису сачували. На основу малобројних примера можемо само да претпоставимо да су им решења могла бити слична црквеним. Изнете чињенице нас наводе на закључак да су трпезарије, после цркве најзначајнији објекти у манастиру, биле скромније спољне обраде, али са секундарним елементима архитектуре који су могли бити стилски сродни са истим елементима цркве.

Грађевине за становање и економске просторије у манастирима од XII до XV века

Поред сакралних здања и трпезарија, у манастирима су зидане грађевине у којима су се налазиле просторије за становање, одаје намењене црквеним достојанственицима, ктитору, као и остали економски простори неопходни за свакодневни живот монашке заједнице. Архитектура цркава, као и трпезаријских здања, која почива на чврстом програмском концепту, где се духовни смисао исказује симболизмом архитектуре и архитектонских елемената, створила је одређене архитектонске типове, по којима се оне јасно издвајају од осталог градитељства у манастиру. Манастирске зграде, намењене свакодневном животу заједнице, најчешће су обједињавале и различите функције у оквиру исте архитектонске целине, па се зато за њих може рећи да су *вишенаменски* објекти, код којих је основна подела простора изражена у вертикалном плану. Од тих објеката су најчешће очувана само приземља, што свакако отежава, а у неким случајевима и онемогућава целокупну реституцију њихове архитектуре. На основу расположиве грађе, која се односи на манастире у Србији од XII до XV века, може се са сигурношћу рећи да су монаси углавном становали на спратовима, док су приземља била коришћена за кухиње, оставе и радионице. Оваква општа наменска подела произлази из архитектонских остатака тих грађевина, код којих су у приземљима откривена кухињска ложишта, а често и друге врсте пећи (за хлеб или израду керамичког посуђа), разни трапови за чување хране или житне јаме.

О положају прозора на зградама у српским манастирима могло би се размишљати и на основу вести из средњовековних текстова. Тако се у опису грађења ћелије Симеона — Немање, а према писању Доментијана, каже да је желео да му се постави прозор у ћелији управљен према олтару цркве Св. Богородице, како би могао да *„свагда гледа свете молитвенике који служе у цркви“*.[129]

Наведени податак, о којем је и раније било речи у овом раду,[130] можда би требало и шире тумачити, па би се могло размишљати о ћелијским здањима у српским манастирима чији су прозори усмерени ка унутрашњем простору и храму. За ово нема поузданих материјалних доказа, па се вести из писаних извора морају условно прихватити. Међутим, неки подаци који произлазе из расположиве архитектуре у манастирима подржавају овакву претпоставку. На високо сачуваним источним спољним зидовима у манастиру Св. арханђелима код Призрена, на делу где се налазила зграда за становање, нема сачуваних спољних прозорских отвора, док се у истом манастиру, у одаји која је протумачена као кухињски простор, на североисточном углу сачувао прозорски отвор усмерен ка спољном простору. У приземљу поменуте зграде, на источној страни, сачувао се дворишни зид са ритмично постављеним прозорима и вратима, што говори да је реч о просторијама за становање, које су могле бити предвиђене и за манастирске госте. У том случају је битно да су се на тим стамбеним одајама прозори налазили на дворишној страни. У Раваници и Ресави, манастирским тврђавама, сасвим је извесно да су сви прозори на ћелијама морали гледати у манастирско двориште. Подаци из млађих ликовних представа манастира Студенице, Дечана, Пећке патријаршије, говоре да манастирске зграде имају прозоре и на дворишној страни, али и према спољном простору.

Већ је истакнуто да су манастирске грађевине битно мењале свој архитектонски изглед у току посматраног периода, па се зато тешко могу издвојити хронолошке целине које би пружиле поуздану слику те архитектуре по раздобљима.

У најстаријим манастирима, саграђеним у XII столећу, у којима су истраживања открила делимично или у целини њихов грађевински садржај (Св. Никола и Богородица, Ђурђеви ступови и Студеница), готово да се једва сачувало несакрално градитељство из времена њиховог оснивања, а непотпуне су архитектонске слике и из наредних епоха, у којима су при бројним обновама различитог обима, или после пожара или неке веће похаре, та здања рушена и мењана у складу са новим потребама. На основу расположиве архитектонске грађе не може се говорити о профаном манастирском градитељству по епохама, већ се једино може разматрати целокупна средњовековна *„манастирска“* архитектура у тим насељима. Такође није могуће извести хронолошку типологију, с обзиром да за такву врсту закључивања нема довољно елемената и да је та архитектура углавном без декоративних архитектонских детаља, који највише пружају могућности за временско опредељивање. Реч је о градитељском поступку који се изгледа без битнијих промена користио у целокупном средњовековном раздобљу, а само у ретким примерима примењени начин зидања (опека и камен) омогућава тачније датовање. Временску припадност те архитектуре је могуће изводити, у оквиру појединачних манастира, најпре на основу распореда архитектонских групација и промена које се на њима могу уочити и из-

двојити. Општа слика те архитектуре стога се првенствено може добити издвајањем наменских групација у оквиру целокупног средњовековног раздобља, следећи колико је могуће и хронолошки редослед.

Кухиње и пекаре

Киновијски тип монашке заједнице у Србији средњега века налагао је изградњу заједничке кухиње, у којој је припремана храна за све монахе у манастиру. Намена грађевине је условила и њену просторну позицију, па су се монашке кухиње уобичајено градиле у непосредној близини трпезарије. Ниједна од манастирских кухиња из XII столећа до сада није откривена у оквиру оних целина где су извршена истраживања.[131] Претпостављено је да се у Ђурђевим ступовима налазила северно од трпезарије, у источном делу манастира, на месту где је касније у поствизантијском периоду подигнута нова зграда за становање.[132] У Студеници се такође може само претпоставити да је кухиња била у продужетку трпезарије, с јужне стране, непосредно уз северну страну улаза у манастир,[133] или у згради која се налазила такође у јужној зони, јужно од главног улаза. Будући да се у продужетку трпезарије и у млађем периоду налазила просторија за коју је утврђено да је била сушара,[134] а касније, у току археолошких истраживања, испод те грађевине идентификован је под од камених плоча исте врсте као и најстарији под у трпезарији,[135] може се веровати да се на том месту некада налазила кухиња. Она је могла бити повезана вратима са трпезаријом кроз јужни попречни зид. И унутрашњи распоред трпезаријског намештаја, у северном делу трпезарије,[136] наговештава да је са претпостављене стране могла бити таква просторија.

Остаци једне од за сада најстаријих манастирских кухиња из XIII столећа откривени су у манастиру Сопоћанима.[137] Она се налазила са јужне стране трпезарије, с којом је била спојена вратима, у склопу веће правоугаоне грађевине, која је заузимала простор уз западни обимни манастирски зид. Основа кухиње је била трапезна, а поред врата која су је спајала са трпезаријом, имала је и друга, на јужном зиду, која су водила у суседну просторију исте зграде (црт. 102). У северозападном углу, на месту где се под оштрим углом спајао зид просторије са спољним манастирским зидом, била је изграђена пећ троугаоне основе, зидана од камена. Кухиња је била повезана са спољним простором посредно, преко суседне одаје. Намена те суседне просторије није установљена. Утврђено је да је касније, вероватно у XVI столећу, пробијен њен јужни преградни зид, просторија проширена, а у југозападном углу сазидано велико огњиште, чија се димњачка конструкција, правоугаоне основе, ослањала преко два сегментна лука на зидове и на један камени стуб исклесан од пешчара.[138] Још пре изградње те нове пећи, трпезарија је преправљена. Унутрашњи простор је био подељен, а у мањој одаји, која је заузимала јужни део некадашње сале, изграђена је пећ за хлеб. Из тих података произлази да су се на истом простору дуго налазиле одаје, међусобно повезане, од којих је једна служила за припремање хране, а друга за печење хлеба. У том светлу, најстарији пар одаја из XIII века могао је такође имати такву намену. Нова хлебна пећ, у делу преправљене трпезарије, озидана је вероватно после 1389. године, када је обнављан и поправљан манастир (о чему је већ било речи). У кухињи нису сачувани фрагменти првобитног пода, осим делова подне подлоге од малтера и ситног камена. Спољна врата и прозор до њих налазили су се у јужној просторији, док у одаји са зиданом пећи нема трагова прозора, иако је могао бити постављен ужи прозорски отвор на спољном дворишном зиду. Спратна висина кухиње није морала бити једнака са осталим приземним одајама те грађевине, будући да је димњачка конструкција изнад пећи могла имати и већу висину, од 2,85 до 3,75 m, колико се зна да је износила висина осталих просторија. Унутрашњу висину одаја одредили су сачувани отвори за греде дрвене међуспратне конструкције на спољном манастирском зиду грађевине. Зграда у којој се кухиња налазила имала је поуздано и спрат. О томе говори поменути траг ослонца за дрвене греде, али исто указују и сачувани спољни зидови трпезарије, која је морала имати толику укупну висину као што је показано.[139] На спрат се ишло спољним зиданим степеништем, чији се камени постамент сачувао уза зид са јужне стране главног трпезаријског улаза. Испред кухиње и пекаре, као и испред грађевине у целини, налазио се трем, о чему сведоче сачувани камени постаменти стубова. Осим нише уз ложиште у зиду који је делио кухињу од трпезарије, није се сачувао никакав други траг неких помоћних конструкција, које су морале постојати и служити за припремање хране и чување кухињских посуда.

С краја XIII столећа потиче и кухињски простор у манастиру Градцу.[140] Одаја за припремање хране налазила се у непосредној близини трпезарије, са њене јужне стране, у склопу веће грађевине уз главни манастирски улаз (црт. 102).

□

[129] Доментијан, *Живот светог Саве* (ур. Л. Мирковић), 59.

[130] Видети поглавље овог рада „Врсте манастирских грађевина“, под „Ћелија“.

[131] Систематски је истражен само манастир Ђурђеви ступови у Расу, из XII столећа, док су манастири Студеница, Св. Никола и Св. Богородица код данашње Куршумлије само делимично истражени.

[132] J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 192 и 205.

[133] М. Радан-Јовин, *Студеница*, 76.

[134] С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 69 и сл. 87.

[135] М. Радан-Јовин, *Студеница*, 78.

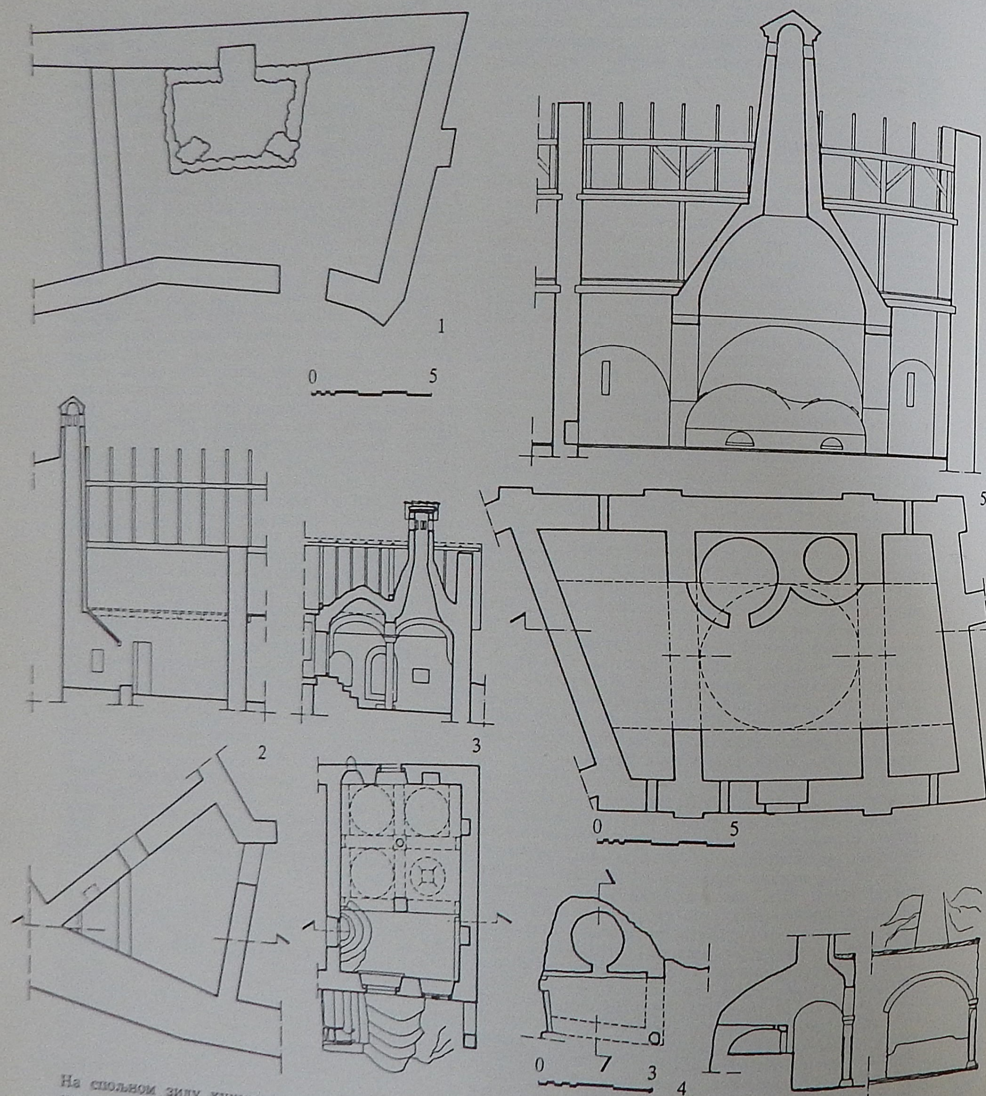
[136] Вид. одељак овог рада „Манастирске трпезарије од XII до XV столећа“.

[137] О. Кандић, *Истраживање архитектуре*, 18.

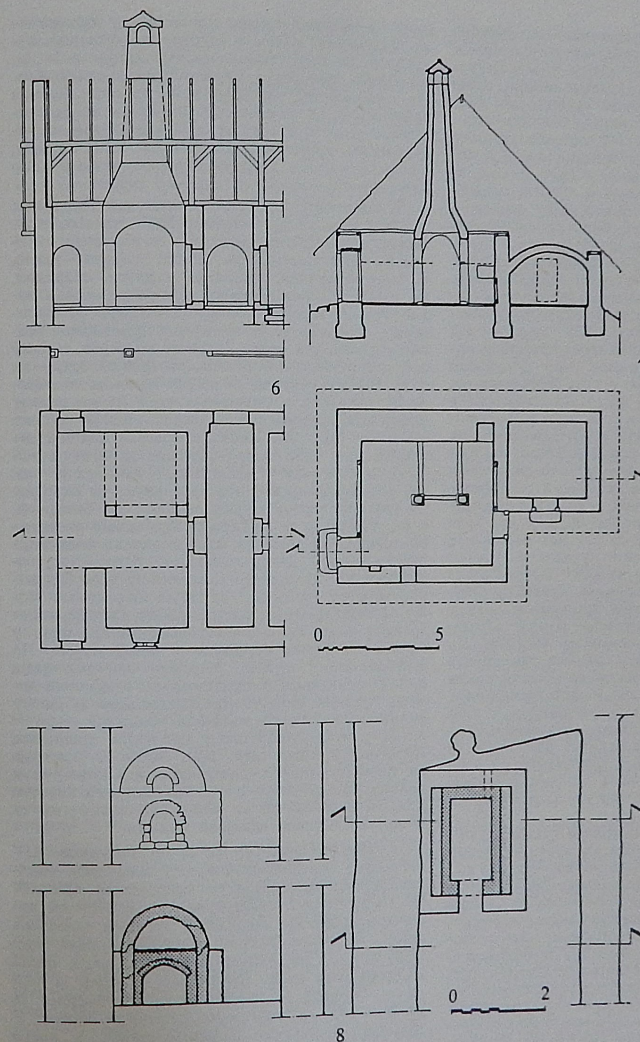
[138] Исто, 19.

[139] Видети одељак овог рада „Манастирске трпезарије од XII до XV столећа“, под „Сопоћани“.

[140] А. Јуришић, *Градац*, 12—14.

На спољном зиду кухиње и истовремено спољном манастирском зиду, у средишту те зидне површине, налазило се велико огњиште. Оно се састојало од удубљења у зиду и зидане конструкције за одвод дима, која је била постављена у слободном простору испред јужног зида. Огњиште је било уздигнуто од пода, сазидано речним облутком утопљеним у везиво од глине. Димњачка конструкција је била зидана каменом — сигом — чији су фрагменти налажени током археолошких ископавања. Два зидана камена ступца, правоугаоног пресека, била су постављена у просторији испред јужног зида, а паралелно њима уза зид били су сазидани пиластри

102. *Средњовековне манастирске кухиње*
  - 102.1. Градац (по О. Кандић и Јуришић)
  - 102.2. Сопоћани (по О. Кандић)
  - 102.3. Црна Река (по С. Поповић)
  - 102.4. Црна Река (по С. Поповић)
  - 102.5. Св. Арханђели (по С. Ненадовићу)
  - 102.6. Св. Ђорђе у Кастаљану (по С. Поповић)
  - 102.7. Св. Никола у Павловцима (по С. Поповић)
  - 102.8. Нова Павлица (по А. Јуришић — С. Поповић)

на које су се ослањали луци који су носили димњачку конструкцију. У кухињи се делимично сачувала само подлога пода, урађена од ситног камена утопљеног у кречни малтер. Грађевина у којој се кухиња налазила имала је, као и у Сопоћанима, изнад приземља и спрат. Трагови спољног степеништа су се сачували уз зидове на источној страни. Кровни покривач је био од глеђосаног црепа. Огњиште кухињско је више пута обнављано, а у једној од млађих обнова коришћени су за поправку подлоге ложишта фрагменти некадашњег кровног покривача од глеђосаног црепа. Није познато, нити се на основу сачуваних трагова грађевине може распознати, да

ли је у оквиру простране кухиње било посебно одељење за припремање хлеба, или се оно можда налазило на неком другом месту у манастиру. Будући да је кухиња била изузетно велика, може се помишљати да је у њеном склопу, али одељена, била просторија за припремање хлеба.

Истом раздобљу, крају XIII столећа, припада и кухиња из млађе средњовековне фазе у манастиру Ђурђевим ступовима у Расу.[141] Она се налазила у грађевини у којој је била и трпезарија. Имала је издужену правоугаону основу, а на јужном попречном зиду била су врата која су је повезивала са салом за обедовање. У унутрашњем простору нису установљени трагови пода, па је изгледа природна стеновита подлога коришћена као ходна површина.[142] Трагови зиданог ложишта или неке пећи нису сачувани.

У манастирима сазиданим у XIV столећу, код којих су у целини или делимично извршена археолошка ископавања, до сада нису откривени кухињски простори. Може се претпоставити да се у манастиру Бањској та одаја налазила у грађевини с јужне стране у продужетку манастирске трпезарије (црт. 56). Она је била повезана вратима са манастирском трпезаријом, а по трапезној основи највише има сличности са кухињским простором у Сопоћанима. Осим са трпезаријом, одаја је била повезана и са суседном просторијом на јужној страни. Тај простор још није археолошки истражен па се за сада распознаје једино преградни зид према кухињи и спољни подужни зидови невелике дужине. Према постојећој архитектонској диспозицији, кухиња у Бањској је, као и у претходним примерима, била у склопу веће грађевинске целине, која је обједињавала и друге, за сада непознате, просторе. На основу откривених трагова зиданог постамента трема са јужне стране, може се претпоставити да се испред кухиње, у продужетку трпезарије, такође налазио трем. Кухињски простор је касније преправљен, о чему сведоче и зазидана врата између кухиње и трпезарије. Могло би се претпоставити да је одаја у продужетку кухиње, преко које је била повезана са спољним простором, могла бити манастирска пекара, као у Сопоћанима.

У Дечанима, основаним такође у почетку XIV столећа, за сада нису познати ни место ни изглед манастирске кухиње, будући да манастирско насеље није археолошки истражено. Зна се да је у трпезарији, вероватно у XVIII столећу, у средини некадашње сале изграђена нова манастирска кухиња, са брижљиво зиданом конструкцијом за одвођење дима.[143] Има основа за претпоставку да се дечанска кухиња могла налазити са западне стране, у продужетку манастирске трпезарије. На том месту сада нема видљивих трагова, будући да је у новије време на том простору била изграђена нова зграда за становање.[144] На попречном, западном, зиду трпезарије нису откривена врата у том правцу, јер је западни зид трпезарије, као и јужни, президан у млађим обновама.[145] На гравири Дечана из XVIII столећа,[146] поред поменуте кухиње, која се налазила у склопу манастирске трпезарије, обележена је још једна „*мала кухиња*", која се налазила на западној страни манастира, у продужетку трпезарије. Источно од сале за ручавање изграђено је ново здање архимандрије, које је, вероватно, подигнуто на остацима средњовековне *игуменарије*,[147] како је и на гравири Дечана забележено, па се са те стране не би могла очекивати манастирска кухиња. Закључујући по досадашњим примерима из XIII и XIV столећа, дечанска кухиња била је највероватније у продужетку трпезарије, са западне стране.

У манастиру Св. архангелима код Призрена, основаном у петој деценији XIV столећа, пространа манастирска трпезарија се налазила у западном делу манастира. Поред главног улаза, на источном зиду, имала је и други, споредни, на западној страни зграде, који је вероватно водио у манастирску кухињу.[148] Западно од трпезарије налазиле су се грађевине прислоњене једном страном уза стену. Биле су на спрат, о чему сведоче и сачувани отвори за дрвене греде на зиду који се сачувао уз стену. Кухиња се вероватно налазила у приземљу, које је, на основу сачуваних трагова греда, имало висину од око 4,3 метра (црт. 67). Никакви трагови зиданог огњишта или пећи нису сачувани, што не значи да се некада нису ту налазили, будући да је баш тај део манастирског простора изузетно страдао. На северној страни га је разорила река Бистрица, а на јужној су се на зграде обурвавале стеновите литице, на чијем се врху налазила манастирска тврђава. У некој од млађих обнова, уз југоисточни део трпезарије сазидана су нова одељења, која су, вероватно, служила као оставе. Може се само претпостављати, пошто материјалних трагова нема, да је манастирска пекара била у близини кухиње, вероватно у истој згради. На североисточној страни, у једној од просторија у низу грађевина, у приземљу су откривени остаци зиданих пећи.[149] Претпостављено је да су се на спрату могле налазити болничке одаје,[150] па би у том случају оне у приземљу припадале болничкој кухињи (црт. 102). Један од ослонаца за такво тумачење налази се и у Студеничком типику, где се каже да се болесницима посебно припрема храна, па се може помишљати да су постојале и такве одвојене кухиње.[151]

У Новој Павлици, из друге половине XIV столећа, у североисточном делу манастира налазиле су се просторије за припремање хране.[152] На то упућују и откривени остаци пећи од камена, правоугаоне основе, која је била засвођена сигом. Ложиште је било обложено глином (црт. 102), док се на горњој површини изнад свода налазио слој лепа. Просторија у којој је пећ сазидана била је првобитно дужа. Касније је преправљана и подељена попречним зидом. У кухињу се улазило с јужне стране, а ниско сачувани зидови просторије не показују места прозорских отвора. Кухиња није била непосредно везана за манастирску трпезарију, која се вероватно налазила у великој правоугаоној грађевини откривеној северно од цркве. Њу су од трпезарије делиле још две просторије, чија намена није могла бити утврђена. Може се само претпостављати да је реч о оставама.

Из XV столећа су познате две манастирске кухиње. Обе се налазе у манастирима на Космају, недалеко од Београда. Једна је из манастира Св. Николе у средњовековном селу Павловцима, а друга из манастира Св. Ђорђа у Касталјану. Кухиња у Св. Николи била је изграђена као посебна зграда са јужне стране трпезарије.[153] Са трпезаријом није била непосредно повезана, јер се ова налазила на спрату, али је постојала веза са приземљем, кроз које се храна носила на спрат (црт. 102). Кухиња је имала правоугаону основу, а уз њу је са јужне стране била изграђена остава, засвођена сегментним сводом, чији су се делови сачували *in situ*. Велико огњиште се налазило уз источни зид. Изнад правоугаоног ложишта, урађеног од ситног камена и глине, налазила се конструкција за одвођење дима. Њу су прихватала два монолитна камена стуба, са истовремено клесаним постаментом, осмостраног пресека. Стубови су носили лукове који су се ослањали и на источни зид огњишта, а изнад њих се налазио димњак. Поред ложишта у зиду је била једна ниша, а дуж северног и јужног зида су вероватно биле дрвене полице. На њихово постојање указују сачувани трагови дрвених стубова и хоризонталних греда, које су им вероватно служиле као носачи. Првобитни под није сачуван, као ни западни део грађевине, где су се морали налазити врата и прозори. Врата су морала постојати на оба подужна зида, јер се једино на такав начин могло стићи до оставе на јужној страни. Стрме падине невелике платформе на којој се кухиња налазила одредиле су њену дужину у правцу запада, а истовремено је та западна страница онемогућавала комуникацију са те стране, осим кроз унутрашњи простор кухиње. Објекат је био приземан, имао је над кухињом и оставом заједничку дрвену кровну конструкцију, за коју се само може претпоставити да је била покривена дрвеним црепом или шиндром. Одсуство фрагмената неког другог кровног покривача (од олова или опеке) у археолошким слојевима упућује на употребу дрвеног материјала, који није морао да остави трага у културним нивелетама монашког насеља из XV столећа.[154]

Недалеко од Св. Николе, на месту данас познатом као Касталјан, у манастиру св. Ђорђа откривена је манастирска кухиња, која је, вероватно, са осталим грађевинама сазидана у почетку XV столећа.[155] Просторија за кување је била у склопу веће зграде, у којој се на спрату, заједно са кухињом, налазила трпезарија, а у приземљу су биле оставе (црт. 102). У унутрашњем простору правоугаоне основе сачували су се трагови већег огњишта, које се налазило у југоисточном делу, непосредно уз стену што је на том месту чинила спољни зид грађевине. Кухињски простор је на северној страни имао двоја врата, постављена једна наспрам других, којима је просторија с једне стране била повезана са унутрашњим манастирским двориштем, а с друге са економским простором западно од те грађевине. На западном зиду је откривен дводелни прозор, а на јужној страни, у средишту зида, налазила су се врата којима је одаја била, преко ходника, спојена са трпезаријом. Изнад кухиње и трпезарије није било спрата, али је унутрашњи простор на једном делу кухиње био засвођен, док је изнад огњишта, осим димњачке конструкције, постојала вероватно само дрвена кровна конструкција. Положај огњишта је одређен на основу ватришта, али делови димњачке конструкције нису сачувани, већ су идентификоване веће количине шута и гарежи на месту где се она морала налазити.[156] На основу унутрашње диспозиције и величине огњишта, може се претпоставити да је било слично оном из манастира Св. Николе у Павловцима. Извесно је, на основу сачуваних архитектонских фрагмената, да су неки делови архитектонског склопа у тим манастирима били истога типа и профилације, па би се смело помишљати и на исте групе мајстора који су зидали на оба места. На основу тих чињеница и расположивих остатака, може се веровати да су кухињска ложишта и димњачка конструкција у оба манастира била слично обликована. Ако би то било тачно, димњак над огњиштем, будући да се налазио у углу, морао се ослањати, осим на зидове, и на један камени стуб у слободном простору испред огњишта. Над тим ослонцима су били луци, на које се ослањала конструкција за скупљање и одвођење дима.

* * *

На основу прегледа сачуваних остатака средњовековних манастирских кухиња запажају се извесне особености, не у њиховој унутрашњој опреми, будући да је реч о традиционалним пећима и огњиштима, већ у архитектонском концепту. Старије средњовековне кухиње из XIII и XIV столећа нису грађене као посебни објекти, већ су се налазиле у склопу грађевина у којима су биле и друге врсте одаја.

Неки примери из млађег доба показују да су кухиње биле у саставу исте грађевинске цели-

□

141 Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 207—210.

142 *Исто*, 208.

143 Ђ. Бошковић, у *Дечани*, I, 109—111.

144 *Исто*, 22.

145 С. Ненадовић, *Трпезарија протомајстора Ђорђа у Дечанима*, СКМ 1 (1961) 304, сл. 6, и 308, сл. 10.

146 М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 317.

147 С. Мојсиловић-Поповић, *Архитектура манастирског насеља Дечани*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 242.

148 С. Ненадовић, *Св. Арханђели*, 19—21.

149 *Исто*, 19.

150 *Исто*, 19.

151 *Студенички типик* (ур. Л. Мирковић), 102.

152 Александра Јуришић, *Нова Павлица*, Београд 1991, 51—52.

153 С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају — просторно-архитектонска студија*, 134—135.

154 *Исто*, 141.

155 Г. Марјановић-Вујовић, *Манастирски комплекс Касталјан*, Старинар 30 (1980) 85.

156 *Исто*, 85.

не у којој је била трпезарија, као издвојене одаје. Тако је било у Дечанима, где је кухиња подигнута на делу некадашњег трпезаријског простора, у Пећкој патријаршији се налазила у склопу трпезарије, како је приказано на гравири из XVIII столећа, а у манастиру Јована Богослова у Поганову била је такође само део трпезаријске грађевине.

У неким манастирима саграђеним у XV веку кухиња је била сазидана као посебно здање (Св. Никола у Павловцима). Такви самостално зидани кухињски објекти срећу се и касније, у ширем раздобљу, све до XIX века. Посебно је грађена кухиња у постсредњовековном периоду у Марковом манастиру код Скопља, у манастиру Трескавцу код Прилепа, у манастиру Св. Тројице код Пљеваља, у пећинском манастиру Црној Реци, у Морачи и другде.

Закључујући по неким сачуваним светогорским примерима, као и оним из северних области Грчке у манастирима Метеори,[157] самостално зидане кухињске зграде биле су сличног архитектонског концепта, а на просторима Византије било је и кухиња у склопу грађевинских целина. У такве спадају манастирске кухиње у Св. Луки у Фокиди, у манастиру Јована Богослова на Патмосу, у манастиру посвећеном св. Мелетију и другде. Битна разлика између српских манастирских кухиња и оних које су се сачувале у атоским манастирима није само у изградњи самосталног објекта већ и у унутрашњем решењу. Већина атоских кухиња има квадратну основу, над којом је изведена посебна конструкција, најчешће калота или кугласти свод, а над њом је у средишту постављен високи димњак. Код манастирских кухиња у средњовековној Србији није до сада познато такво архитектонско решење. Кухиње су биле правоугаоне или трапезне основе, а њихова ложишта су се налазила у углу просторије или прислоњена уз један од зидова. Дим се изводио кроз посебну конструкцију, а она се налазила само изнад огњишта, док је остали простор био затворен међуспратном дрвеном преградом, или је био без таванице, непосредно повезан са поткровним простором. Кухиње са решењима која су слична атоским јављају се у Србији тек после средњег века, и касније, у XIX веку.

Ћелије, оставе и радионице

Просторије за становање монаха у српским средњовековним манастирима налазиле су се углавном на спрату, док су приземља готово увек била предвиђена за оставе, радионице, или неке друге делатности, неопходне у свакодневном животу монашке заједнице. Пошто су се у највећем броју случајева сачувала само приземља тих грађевина, онемогућено је доношење поузданих судова о архитектури монашких станова — ћелија. Према Студеничком типику, одређено је да у једној ћелији бораве по два монаха, а само у изузетним случајевима, са посебном дозволом старешине манастира, могао је живети један монах у ћелији.[158] Из тих прописа је произишла и величина одаје, која је морала омогућити смештај неопходног намештаја за предвиђен број монаха. Ниједан ћелијски простор на спрату није сачуван из средњовековног раздобља у српским манастирима. О њима се може говорити само посредно, кроз реституцију првобитних облика, која се искључиво ослања на решења хоризонталног архитектонског плана. Таква околност омогућава доношење само општих судова о архитектури, а појединости остају у домену студијских претпоставки.

Грађевине у којима се становало зидане су скоро по правилу као спратне. Становало се на спрату или спратовима. У приземним деловима зидане су најчешће од камена, о чему сведоче њихови откривени остаци у српским средњовековним манастирима. По архитектонском решењу, готово увек је реч о зградама издужене правоугаоне основе, сазиданим уз обимне манастирске зидове. Унутрашњи простор је у приземљу могао бити издељен попречним зидовима на мања одељења, намењена свакодневном раду и оставама, или су одаје понекад биле изузетно простране и дугачке, па је низ стубова, обично по подужној осовини у средишту зграде, служио као ослонац за дрвене греде међуспратне конструкције. На спрат се стизало дрвеним или зиданим степеништем, које се обично налазило у спољном наткривеном простору испред зграде, тако да су тремови били најчешће саставни део њихове архитектуре. Постојање тремова је, између осталог, било условљено и поделом простора. Њихова намена је налагала издвајање ћелија од осталих економских просторија, па су самим тим биле искључене и унутрашње непосредне везе између остава и радионица у приземљу са ћелијским просторима спрата. Из остава се, дакле, није ишло у ћелије, што није дозвољавао ни типик, у којем се изричито говори о монасима који су посебно задужени за манастирску имовину и оставе.[159] Изгледа да се у ћелије најчешће улазило право са трема, а не из затвореног ходника. Истина, не може се искључити ни друга могућност, мада би у том случају унутрашњи подужни зид према ћелијама вероватно морао бити од неког лакшег материјала (дрвени скелет са испуном од неког малтерног везива или глине), с обзиром да распоред зидова и стубова у приземљу не наговештава постојање таквих подужних камених зидова на спрату. Неки млађи примери, сачувани на просторима византијских манастира, такође говоре да су ћелије биле повезане директно са спољним простором, мада има и оних, као на пример ћелијска здања из XVI и XVII века у Хиландару, где је поред трема постојао и унутрашњи затворени ходник, из којег се улазило у собе.[160]

Посебно питање представља материјал за грађење спрата, најпре спољних зидова, а нарочито преградних између ћелија. Сасвим је извесно да су приземља била зидана од камена. О томе сведоче остаци грађевина у истраженим средњовековним манастирима у Србији, у целом раз-

добљу од XII до XV столећа. Спољни зид грађевина, истовремено и спољни зид манастира, био је сазидан од камена, а у тим спољним зидовима сачувани су и отвори за греде међуспратних конструкција од дрвета (у Сопоћанима и Св. Арханђелима, Ресави и другде). Да су у другој половини XIII века и касније, у XIV и XV столећу, и остали спољни зидови спратних грађевина зидани од камена, потврђује више чињеница. Пре свега, архитектонско решење неких зграда јасно говори да је целокупна градња морала бити изведена каменом. Тако, на пример, на сачуваним приземљима зграда за становање из XIV столећа у Св. Арханђелима, на унутрашњој страни, као и у манастирима Бањској, или Студеници, постоји низ пиластара који су се протезали кроз приземље и спрат, као што је уобичајено у градитељском поступку са том врстом архитектонских елемената. У Сопоћанима су у згради на западној страни манастира установљени комади профилисаног и обрађеног камена, који су припадали оквирима прозора или врата, и фрагменти камених камина, што иде у прилог претпоставци да су каменом зидани и спољни дворишни зидови спрата.[161] У манастирима у Павловцима и у Касталъану, поуздано су идентификовани камини од камена на спрату, што такође говори о таквој врсти градње спољних зидова спрата и целокупне горње зоне објекта. Могло би се рећи да је од друге половине XIII столећа извесно да су неке спратне зграде у целини имале спољне зидове од камена. Унутрашње преграде између ћелија на спрату нису морале бити од камена и, вероватно, у већини случајева то нису ни биле. Ако се погледају архитектонски тип и распоред конструктивних елемената у приземљу манастирских зграда, за које се верује да су на спрату имале ћелије, постоје, уопштено, два решења. Код неких је простор издељен попречним каменим зидовима, као у Ђурђевим ступовима из XII столећа (западна страна), али често приземље није ни подељено каменим зидовима. Реч је о просторијама са низом дрвених стубова у средини: такав је случај са старијом фазом градње у Студеници, у грађевини са пиластрима, у западној грађевини у Сопоћанима, у Сисојевцу и другде. Код таквих решења, где су унутрашњи простори били без камених преграда, с разлогом се може претпоставити да су ћелијске одаје на спрату међусобно биле издељене преградама од лакшег материјала. Подеони зидови су могли бити изграђени од дрвених стубова и греда, који су чинили основни конструктивни скелет, са неком лаком испуном од глиненог везива и дрвета. Трагови таквог преградног зида, који се налазио у приземљу, откривени су у најстаријем градитељском раздобљу из XIII столећа у Милешеви, у здању на источној страни манастира. У Студеници су, такође, у најстаријој фази објекта на источној страни, који је идентификован као црква Св. Димитрија, пронађени трагови зидног малтера с отиском дрвене подлоге на којој се налазио, што такође говори о постојању дрвених преграда у тој грађевини.[162] Сви наведени подаци иду у прилог претпоставци да највероватније неки преградни зидови у приземљима, а поготову на спрату, најчешће нису били камени. Осим тога, не може се одбацити ни могућност да су у најстаријем раздобљу, у XII и почетком XIII столећа, а понекад и у млађем периоду, и спољни зидови спратних делова могли бити од мешовите грађе: дрвеног скелета и испуне. На такву помисао упућују и неки подаци добијени у току археолошких истраживања. Тако су у Студеници, у источном делу манастира, на најстаријим нивелетама с краја XII и почетка XIII столећа, забележени културни слојеви створени страдањем у пожару, што наговештава да је најстарија градња на том месту можда била од дрвета.[163] На северној страни у Сопоћанима је такође идентификован локални пожар,[164] и то само на том делу насеља, па се може размишљати о појединим зонама које су имале дрвене конструкције. У прилог томе иде и млађа градња на северној страни у Сопоћанима, начињена после 1389. године од камена, која је заменила старију, вероватно делимично дрвену зграду. У њеном градиву се само на једном месту (траг попречног старијег зида у просторији источно од трпезарије) препознају остаци некадашњег старијег средњовековног здања. На основу тако слабих трагова, једино се може веровати да је грађевина из XIII столећа на том месту била сазидана мешовитом грађом, од камена и дрвета. И други подаци могу ићи у прилог таквој претпоставци. Данас још није расветљено који су разлози руководили градитеље у млађем средњовековном раздобљу у Милешеви, али и у Студеници, да готово у целини униште претходна старија здања и над њима изграде нове зидове. Не може бити речи искључиво о разарањима манастира при војним нападима, али чак и ако је тако, морао је бити у питању неки грађевински материјал који је лако могао да настрада и да за собом не остави већи грађевински траг (разрушени камен). Вероватно да није реч о камену, него о дрвеној грађи, која се могла налазити над каменом зиданим приземљима у тим најстаријим раздобљима.

□

157 A. K. Orlandos, Μοναστηριακή, 61—68.

158 Вид. поглавље овог рада „Врсте манастирских грађевина“, под „Ћелија“.

159 *Студенички типик* (ур. Л. Мирковић), 85.

160 У манастиру Св. Јовану Богослову, Св. Луки у Фокиди, Св. Мелетију и у неким манастирима са Самоса, постојале су ћелије директно повезане са спољним простором, без заједничког ходника. О манастирским ћелијама у грчким манастирима уп. A. K. Orlandos, Μοναστηριακή, 31—42. О ћелијама из поствизантијског периода у Хиландару уп. С. Ненадовић, *Становање монаха у Хиландару*, ХЗ 6 (1986) 83—126.

161 О клесаним комадима венца, деловима камина и других налаза камене пластике, који су припадали спратној грађевини на западној страни у Сопоћанима, обавестила ме је Оливера Кандић, руководилац истраживања сопоћанске архитектуре, на чему јој захваљујем.

162 Необјављени податак о сачуваном малтеру са дрвене преграде у цркви Св. Димитрија у Студеници саопштила ми је археолог Милица Јанковић, која је водила археолошка ископавања, на чему јој захваљујем.

163 Мил. Јанковић, *Затворене целине*, 7—20.

164 О пожару у Сопоћанима вид. А. Јуришић, *Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке*, Саопштења 15 (1983) 182—183.

Осим наведених манастира, и у обновљеном епископском центру у XIII столећу, посвећеном св. Ахилију у Ариљу, истраживањима су откривени скромни остаци приземља манастирских грађевина зиданих каменом, осим комплекса око пирга, који је сазидан у XIV веку на јужној страни и чији су камени зидови много боље очувани од осталих здања у насељу. Нема поузданих доказа о врсти материјала којим су могли бити зидани спратни делови кућа, али би се могло помишљати на мешовиту грађу, где су дрвени елементи на спрату чинили основ конструкције зидова са већ поменутим типом лаке испуне. Неки писани подаци, који се односе на манастирско градитељство стварано на прелазу из XIII у XIV столеће, такође јасно сведоче да су поједини објекти били од дрвета. У вези са градитељском делатношћу архиепископа Данила, наводи се да је у епископском седишту у Жичи, између осталог, подигао и палату од дрвета.[165] Неке манастирске грађевине су и касније, у XV веку, биле сазидане делимично од дрвета. Такве податке пружају истраживања у северној зони у манастиру Ресави, источно од пирга, где је утврђено да су средњовековни објекти из XV столећа имали неке зидове од дрвета, с обзиром да им је спољни камени зид истовремено био и тврђавски зид манастира.[166]

Наведени подаци сведоче, дакле, да се у манастирима градило и каменом и дрветом. Употреба једног материјала није значила искључивање другог, и готово да би се могло тврдити да је у целокупном раздобљу од XII до XV века манастирска архитектура настајала грађењем мешовитом грађом. Црквени објекти и трпезарије, оградни зидови и кухиње, свакако да су били од камена, али зграде за становање су или у целини зидане каменом или мешовито: над каменим приземљем подизане су конструкције од дрвета са испуном. Расположиви остаци стамбених зграда у манастирима указују на то да је у старијим раздобљима изградња дрвених грађевина била више заступљена, а негде од половине и пред крај XIII, а нарочито у XIV столећу, чешће су подизане камене зграде у монашким срединама и за становање и друге практичне сврхе.

Укупна висина манастирских грађевина и висина спољашњег обимног зида биле су у узајамној вези. На основу сачуваних отвора за дрвене греде међуспратних конструкција у појединим манастирима, може се установити просечна висина приземних просторија. Тако је висина приземља у зградама у Сопоћанима износила 2,25—3,15 m, што је вероватно зависило од намене просторија. Сачувана висина приземља у здањима у северном делу Св. арханђела код Призрена била је изузетна — 5,5 m (простор изнад кога се мисли да је могла бити болница). У северној зони у Ресави висине су износиле око 3,30 m, у јужној грађевини у Кастаљану 2,65 m, а у оставама у јужној згради у Св. Николи у Павловцима висина је била свега 2,10 m. У одајама за становање, које су се налазиле изнад приземља, нису се сачували трагови дрвених конструкција који би поуздано сведочили о висини просторија. Може се само претпоставити да су имале сличне мерне вредности са приземљима и да су њихове висине у просеку износиле од 2,65—3,0 m. У том случају укупна просечна висина зграда је могла бити око 6,0 m, до почетка крова, ако је реч о једноспратним објектима. Тада су спољни манастирски зидови могли бити високи такође око 6,0 m, изузимајући манастирске тврђаве (Раваницу и Ресаву), чији су бедеми били знатно виши. Зграде су могле да имају и два спрата, што би укупну висину објеката попело до 9,0 m. У том случају грађевине су вероватно биле више од обимног зида, и то за читаву спратну висину.

Најстарији објекти за становање, из XII столећа, откривени су у Ђурђевим ступовима у Расу,[167] на северозападној страни манастира, прислоњени уз оградни зид (црт. 36). Сачувани приземни делови су зидани каменом. Реч је о згради издужене правоугаоне основе, чије је приземље издељено попречним каменим зидовима на осам просторија. Две последње одаје у низу, идући ка северу, разликовале су се од осталих по томе што су биле шире, тако да је њихов дворишни зид излазио изван равни континуалног зидног платна осталих просторија ка унутрашњем дворишту. То је омогућило обликовање трема испред ужих просторија, који је вероватно био под заједничким кровом с осталим одељењима зграде. Камени зидови су просечне дебљине од 0,70 m, па је претпостављено да је грађевина имала два спрата са монашким ћелијама.[168] Пошто је манастир утемељен на мањој заравни на врху брда, унутрашњи простор дворишта је нераван, па је и под у приземљима зграде на западној страни нижи од дворишта и платоа на којем се налазила црква. Зато се у приземља силазило, а камене степенице су се сачувале у просторији која је била најближе цркви. С обзиром да је дворишни зид грађевине већим делом разрушен, није било могуће утврдити да ли се у свако одељење улазило споља, или су неке одаје биле међусобно повезане вратима. Приземља нису била предвиђена за становање, с обзиром да су по положају била најприкладнија за оставе. Зидање приземних делова каменом може се повезати и с потребом да се чува храна, због боље топлотне изолације. Сем тога, чување залиха хране, жита и других намирница у средњовековним манастирима било је организовано, између осталог, и у укопаним јамама, које су служиле као оставе, о чему сведоче остаци таквих јама у већини истражених манастира грађених од XII до XV столећа.[169] У Ђурђевим ступовима су такође идентификоване житне јаме из различитог времена. У приземљу старе трпезарије, а изван поменуте западне грађевине, откривене су јаме, од којих су неке служиле за чување хране.[170] Претпоставља се да је због тога, у продужетку зграде за становање, био наткривен простор или некакви објекти од дрвене грађе изнад тих остава. На спрат ћелијског здања се стизало степеницама преко трема, чији се трагови нису сачували. Према распореду и величини доњих простора може се претпоставити да је на спрату био сличан распоред и величина одаја. Оне су биле скромних размера — просечна површина просторија се кретала око 9 m². Није

познато да ли је грађевина у целини била зидана од камена, мада би се могло претпоставити такво решење с обзиром на сразмерно веће дебљине зидова сачуваних у приземљу. Није извесно ни на којој су се страни налазили прозори, јер су могли бити на оба подужна зида, окренути ка трему или ка спољашњем простору. Обе позиције се срећу у многим млађим ћелијским здањима у византијским манастирима.[171]

Поред зграда за становање на западној страни, у Ђурђевим ступовима се нису сачувале друге средњовековне грађевине за становање из времена Стефана Немање. После изградње нове манастирске трпезарије и кухиње уз њу крајем XIII столећа, могло се вероватно становати и у просторијама на спрату, изнад одаја за припремање хране. Манастирске оставе, чија се намена не може тачније одредити с обзиром да нису откривени материјални трагови у њима, вероватно су се налазиле и у продужетку нове трпезарије, на источној страни. Трагови занатских радионица нису откривени, а оне су се вероватно налазиле изван ограђеног ужег манастирског простора, на северној падини, где су биле још неке манастирске зграде, вероватно и стаје за стоку. Занатска производња, која је ту могла да се одвија, није морала имати шири утицај на средњовековну производњу на том подручју, већ су продукти, ако их је и било, служили за свакодневне манастирске потребе. Унутрашњи простор манастира је вратима био повезан са тим делом на северној страни.[172]

Број монаха у Ђурђевим ступовима може посредно да се претпостави, ослањајући се на прописе из Студеничког типика примењене на расположиви стамбени простор у манастиру. Као што је већ истакнуто, типик предвиђа да двојица монаха бораве у једној ћелији, а у изузетним приликама у њој је могао становати један калуђер. Према расположивим остацима ћелијских здања, рачунајући да се у манастиру становало у XIV столећу и на источној страни, у тој монашкој заједници не би било више од двадесет калуђера, ако се претпостави да су објекти били једноспратни. Пошто је спратност била вероватно већа, могло би се рачунати и до 40 монаха. Треба имати у виду да су у тим здањима морале постојати и просторије за боравак ктитора, гостију, одговарајуће управне просторије и одаје за игумана.

У манастиру Студеници (XII век) није поуздано откривено ниједно ћелијско здање у целини.[173] У том манастиру се становало на спратовима, као што је било уобичајено, судећи на основу до сада откривених приземља манастирских грађевина, која су била коришћена као оставе и радионице, што потврђују и материјални налази у њима. Између тих здања налазили су се и мањи сакрални објекти, као на пример параклис на источном делу насеља уз обимни зид.[174] На ликовној представи Студенице из XVIII столећа приказано је велико здање на северној страни манастира, названо „*велике ћелије*", које је до сада тумачено као представа манастирске трпезарије, али и као зграда за становање.[175] Да је објекат приказан на гравири заиста постојао, показали су и подаци из пробних археолошких сонди, где су откривени делови унутрашњег фасадног зида неке изузетно чврсто грађене камене зграде.[176] За сада се ништа поузданије не може рећи о тој грађевини. Нека досадашња искуства са млађим ликовним представама средњовековних српских манастира, као извором за тумачење архитектуре, показују да они пружају низ поузданих обавештења, пре свега у погледу локације, намене и размештаја објеката, али у погледу представе архитектуре, оне не могу бити поуздан извор, јер су и архитектура и детаљи прилагођени времену и градитељству у којем су гравире настале. Ако бисмо се доследно држали само просторне позиције и намене објеката приказаних на бакрорезу Студенице, „*велике ћелије*" би требало сматрати неким значајним здањем за становање. Међутим, и најновија археолошка истраживања на том простору,[177] још нису потврдила постојање грађевине која је имала монументалан трем, како су „*велике ћелије*" приказане на гравири. На тој локацији су откривене три овеће зграде, од којих је истражена само једна, док су друге две у почетној фази испитивања (црт. 33/3). Истражена грађевина (I) била је сазидана после изградње бедема и објекта у продужетку ка истоку, јер се њени подужни и попречни зидови ослањају на лице обимног зида, с једне, и на старије здање, са друге, источне стране. Утемељена је на затеченом нивоу тла, које се стрмо спуштало ка североистоку, основе у облику трапеза, па је затим унутрашњи простор насут до потребне висине пода. Тај земљани насип износи око 2 m, а садржину му чине, између осталог, и остаци мермерне ситнежи преостали од зидања Богородичине цркве. Већ негде око половине XIV столећа зграда је страдала, и

165 *Архиепископ Данило II* (ур. Ђ. Даничић), Загреб 1866, 372.

166 О тим грађевинама видети извештај С. Ненадовић, *Конзерваторска документација о архитектури манастира Ресаве*, II, ЗЗСК 13 (1962) 42—45.

167 J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 210—214.

168 Исто, 210.

169 Вид. поглавље овог рада „Врсте манастирских грађевина", под „Оставе".

170 J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 120.

171 A. K. Orlandos, *Monastiriaki*, 14, сл. 8 и 31—42.

172 J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 190.

173 У Студеници нису окончана археолошка истраживања. Досадашњим радовима није откривена ни половина средњовековног манастирског насеља.

174 Сакрални објекти су условно одређени као цркве Св. Димитрија и Св. Ђорђа, на основу њихове просторне позиције у односу на ликовну представу студеничког манастира из XVIII столећа.

175 Са манастирском трпезаријом „Велике ћелије" поистовећује С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 48 и даље, а са зградама за становање их повезује М. Радан-Јовин у *Благо манастира Студенице* (каталог изложбе САНУ), Београд 1988, 51—53.

176 М. Радан-Јовин, *нав. дело*, 52.

177 Археолошка истраживања Студенице од 1988. води др Марко Поповић. Те године и следеће, 1989, испитана је северна грађевина I, као и делови друге две зграде. М. Поповић, *Археолошка истраживања у Студеници*, II, Гласник ДКС 15 (1991) 44—48.

то изгледа заједно са бедемом уз који је била прислоњена. Поуздан узрок рушења није утврђен, али има индиција (на основу деформације зидова и пукотина) да је можда страдала у неком земљотресу који у изворима није забележен. Највероватније у току друге половине XIV века, обимни зид је обновљен, а источни део грађевине је преграђен слабим каменим зидовима у блатном малтеру. Западни део зграде није више коришћен, већ је служио као отпадни простор. Тек крајем XIV или почетком XV столећа, у западном делу објекта, на некадашњем сметлишту, организована је топионица олова са три пећи, која је такође врло кратко била у употреби, јер је већ половином XV века цео простор заравњен и на њему се није више градило, све до савременог доба. О архитектури зграде се мало може рећи, с обзиром да су зидови од ломљеног камена сачувани у најнижим, готово темељним зонама, без трагова улазних отвора. Зграда је била веома широка, око 9 метара, и вероватно је морала имати подужни низ стубова, који су заједно са зидовима, носили међуспратну конструкцију и спрат. Чему је користило приземље пре рушења и обнове није извесно, мада се може претпоставити да је, као и на осталим местима, било предвиђено за оставе, док је спрат вероватно био намењен становању.

Један од објеката откривених на југоисточној страни, о којем се може говорити као о могућој згради за становање, био је зидан каменом и опеком, али не у целини, већ само његов дворишни фасадни зид. Реч је о грађевини која је зидана у средњовековном раздобљу, али која је и обнављана, па се још не може поуздано тврдити како су текле обнове и када је она добила свој коначни лик. Објекат је био изузетно дуг, у једној фази и до 30 m. Изграђен је уз спољни манастирски зид постављањем унутрашњег дворишног зида на просечном растојању од око 6,0 m у односу на спољне зидове (црт. 33). Унутрашња фасада се није сачувала у континуитету на целокупној дужини. На једном делу, испред источне капије, данас нема надземних остатака. Према првим резултатима истраживања архитектуре на том месту, грађевина је датована као објекат савремен Богородичиној цркви, из епохе Стефана Немање.[178] На њеним откривеним деловима су у току наведених истраживања установљене и касније преграде.[179] На основу изгледа и градива главног фасадног зида, чија је површина рашчлањена пиластрима на низ поља неједнаке дужине, зиданог квадерима мермера и сиге уоквирених опеком, чији су се хоризонтални редови смењивали са редовима камена, претпостављено је друго решење — да здање припада XIV столећу и градитељској активности краља Милутина у Студеници, с обзиром да се такав начин зидања доста користио у том раздобљу.[180] На основу пробних сонди, отворених у унутрашњем простору, утврђено је да је грађевина преправљана и да је више пута страдала, чак и у пожару који је датован у средину XIII столећа.[181] Резултати најновијих истраживања су показали да зид са пиластрима у доњој зони, испод нивелете обновљеног пода, лежи преко старијег зида, који је био шири од њега.[182] Сондирања су изведена у унутрашњем простору зграде уз фасадни зид са те стране, тако да и даље остаје непознато како су утемељени пиластри, да ли они целом ширином леже на старијем зиду, или се можда правци тих зидова не поклапају у потпуности. Истраживањима су у том простору такође откривене и старије нивелете подова. На најстаријем идентификованом поду, који хронолошки одговара крају XII и почетку XIII столећа, откривени су нивои са пећима, од којих су посебно занимљиве оне са млађег средњовековног пода, које нису биле прислоњене уза зидове, већ су постављене у слободном простору. Сачувани делови њихове кружне основе показују да су оне биле купастог облика, са скелетом исплетеним од дрвене грађе покривене глиненим везивом.[183] Претпостављено је да се ради о грнчарским пећима.[184] Није поуздано утврђено да ли се овај тип грнчарске пећи задржао у дужој употреби у Студеници, мада има елемената који на то указују. У сондама на северној страни манастира проналажени су делови глинене облоге која је припадала таквој врсти пећи, што би говорило да је тај тип био распрострањен и да је дуго коришћен.[185] Унутрашњи простор зграде у којој су се пећи налазиле био је преправљан, што се види по новим нивелетама подова. Грађевина је у том најстаријем раздобљу имала низ дрвених стубова у средини просторије, поређаних по подужној осовини. Они су у некој од обнова поремећени изградњом попречног каменог зида, којим је просторија одељена од суседне. Том приликом је нови зид обухватио један од стубова, што се види по сачуваном отиску његовог постоља, који делимично залази и под тај нови попречни зид.[186] Најстарији под у тој згради је био дашчани. Унутрашњи простор грађевине је, очигледно у млађој обнови, издељен каменим зидовима, од којих су неки зидани и убацивањем опеке, али различитим слогом од фасадног зида са пиластрима. Није извесно, али се може претпоставити, да је у најстаријем раздобљу унутрашњи простор био подељен дрвеним преградама, с обзиром да је утврђено да су оба попречна подеона зида из млађе обнове. У некој од последњих преградњи, једна од просторија је издељена убацивањем још једног подужног зида и нових попречних, којима су обликоване мање просторије, од којих су неке имале ложишта и скривнице у зидовима, обложене сигом. Сачувала су се само два спољна улаза на укупној откривеној дужини дворишног зида, чији су прагови били од мермера.[187] Унутрашње фасадно платно се није у целини сачувало испред источног манастирског улаза, али су у наставку, идући ка северу, пронађени делови зида који су се наслањали на грађевину откривену на источној страни. Иако је реч о истом правцу пружања фасадног дворишног зида који одговара оном на јужној страни, начин зидања, такође опеком и каменом, али различит, наговештава да је вероватно преправљан.

То су показали и подаци добијени сондирањем доњих засутих зона тог зида, на споју са суседном грађевином, где су јасно уочене две грађевинске етапе.[188] Сви подаци сведоче о многобројним и значајним обновама те грађевине.

Две најзначајније грађевинске етапе, односе се на фасадни дворишни зид, где је утврђено да платно са пиластрима не припада најстаријем раздобљу, већ обнови старије грађевине на том месту. Најстарије унутрашње нивелете су такође дале резултате на основу којих су сврстане у време грађења манастира. То значи да здање са пиластрима, у том облику, није било сазидано у доба Стефана Немање, већ припада некој од обнова. Није једноставно разрешити када је преграђена зграда и обликовани нови фасадни зидови са пиластрима грађени каменом и опеком. Археолошки је утврђено да је зграда горела у XIII столећу, о чему сведочи и новац пронађен у тој нивелети страдања.[189] На основу тога би се могло претпоставити да је она после тог догађаја доживела темељну обнову. Већ је напоменуто да се здање налази у директној просторној вези са споредним, источним, манастирским улазом. Ако се претпостави да се континуално протезало све до камене грађевине на источној страни, оно је морало да затвори пролаз између полукружних кула. То би значило да је зграда на том месту имала отворену просторију која је обезбеђивала несметани улаз у манастир. Ако се претпостави да је обновљена у време краља Милутина, у почетку XIV столећа, а према употребљеном градиву и начину зидања за то у овом тренутку има основа, као и на основу обликовања пиластара на фасадном зиду, источни улаз је морао имати пролаз кроз грађевину. Пошто се споредни улаз у манастир у свим раздобљима налазио на југоисточној страни код полукружних кула, чак и онда када су куле срушене, а он померен ка северу, постоји оправдана претпоставка да је зграда имала у свом саставу пролаз који је био спојен с источним улазом. Могло би се помишљати да је објекат првобитно био краћи и да је тек неком већом обновом продужен, а да је том приликом изграђен и ходник у приземљу. Ако се размотре распоред и ширина просторија на источној страни, северно од улаза, најстаријем периоду припада зграда уз спољни зид, чији се унутрашњи фасадни зид сачувао само у темељној зони.[190] На основу трагова већег пожара закључено је да су на том месту у горњој зони били објекти од дрвене грађе, који је ватра потпуно уништила, а на том месту су касније, у XIII столећу, сазидане камене зграде. Ширина тог најстаријег здања износила је око 4,0 метра, а ширина најстаријег објекта на јужној страни била је око 6,0 метара. То значи да су се зграде које су се налазиле јужно и северно од источног манастирског улаза, с обзиром да су имале основе различитих ширина, у најстаријем раздобљу могле завршавати непосредно уз улаз и нису међусобно морале бити повезане, тим пре што је постојала и већа висинска разлика у нивоима на северној и источној страни. Целокупан унутрашњи терен се каскадно спуштао према источној и северној страни, тако да је код источног улаза био виши од подова приземља зграда на истоку. Изгледа да је током средњега века, у обновама Студенице, извршено и нивелисање неких делова манастирског насеља, с тим што су источна и северна страна увек биле ниже од осталог простора. То би значило да су се тек после неке веће обнове, у којој је здање на јужној страни добило нови фасадни зид са пиластрима, догодиле и неке промене у нивелацији терена код источног улаза, као и на архитектури зграда на источној страни. На жалост, на самом пролазу нису извршена археолошка истраживања, тако да није познато како су се на том простору и у непосредној близини улаза у старијем раздобљу спајали зидови манастирских зграда. Недовољна истраженост грађевине на јужној страни не пружа могућност да се поуздано установи њена хронологија.[191]

У погледу намене простора у оквиру јужног здања у средњем веку, може се рећи да је већина приземља коришћена као радни простор монашке заједнице. Пећи откривене на нивелетама средњовековних подова, од којих су неке можда биле за производњу грнчарије, одређују бар један део просторија као манастирске радионице у којима се правило посуђе за свакодневну употребу. У том погледу Студеница не представља изузетак,

□

[178] Да је грађевина из XII века саграђена од преосталог камена од зидања Богородичине цркве мисли М. Радан-Јовин, *Црква св. Николе и стари конак у Студеници*, Саопштења 8 (1969) 75—80.

[179] По мишљењу М. Радан-Јовин, у једној од најмлађих обнова, нова источна капија манастира је изграђена од камена из разрушених делова зидова те зграде, вид. *исто*, 79.

[180] Такво мишљење су изнели: С. Ненадовић, *Трагом изгубљених, недовршених и оштећених облика Немањине Студенице*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 125; V. Korać, у *Studenica Monastery*, Beograd 1986, 100; М. Чанак-Медић, *Време првих промена облика студеничке Богородичине цркве*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 518.

[181] М. Радан-Јовин, Мил. Јанковић, С. Темерински, у *Благо манастира Студенице* (каталог изложбе САНУ), Београд 1988, 54.

[182] Необјављене резултате најновијих истраживања о тој згради у Студеници, саопштила ми је археолог Мил. Јанковић, на чему јој захваљујем.

[183] Према необјављеним резултатима истраживања Милице Јанковић, које ми је саопштила, на чему јој захваљујем.

[184] Слична средњовековна пећ је откривена на подручју данашње Румуније, уп. N. Constantinescu, *Le stade et les perspectives de la recherche archéologique du village médiéval de Roumanie*, Dacia 8 (1964) 265—278 и сл. 5. На тај податак ми је скренула пажњу Мил. Јанковић.

[185] Фрагменте у облику штапова од глине видела сам у току археолошких сондирања северне порте, захваљујући љубазности Мил. Јанковић.

[186] Према најновијим резултатима истраживања које ми је саопштила Мил. Јанковић.

[187] У току конзервације и делимичне обнове грађевине коју је извела арх. М. Радан-Јовин, обновљени су поред оригиналних још неки улази на претпостављеним позицијама, где су се и могли налазити.

[188] Према резултатима ископавања које ми је саопштила Мил. Јанковић.

[189] М. Радан-Јовин, Мил. Јанковић, С. Темерински, у *Благо манастира Студенице* (каталог изложбе САНУ), Београд 1988, 54.

[190] Мил. Јанковић, *Затворене целине*, 18—19.

[191] Не може се искључити могућност да се већа обнова грађевине одиграла у касном средњем веку, или можда и касније, у време великих градитељских захвата у Студеници у постсредњовековном периоду.

будући да се и у другим монашким заједницама тако радило. У току истраживања Милешеве, сасвим извесно су, у оквиру расположиве керамике, идентификовани локални производи који су израђивани у манастиру. И касније, у XV столећу, монашка насеља су наставила да производе кухињско посуђе. О томе сведочи и радионица изузетних размера откривена у манастиру Намасији код села Забреге.[192] Постојање грнчарских центара при манастирима било је познато и другде у средњем веку. У Бугарској је такође у манастирима произвођена керамика. У неким истраженим комплексима пронађене су и радионице са пећима, складишта за глину и простори за одлагање готовог посуђа.[193] Осим производње керамичког посуђа, претпоставља се да су у студеничком манастиру постојале радионице за израду предмета од племенитих метала. На такву делатност упућује и златарски чекић из тог манастира, који се датује од XIII до XV столећа.[194] Такође, и неки млађи извори сведоче да су у околини Студенице коришћени рудници злата и сребра, а према вестима из руских архива, из тог манастира су монаси вични обради племенитих метала одлазили у Русију.[195]

На делимично истраженом простору студеничке јужне грађевине, откривене пећи у приземљу казују да је оно коришћено као радни простор, а становати се могло само на спрату, за који, међутим, нема поузданих трагова како је изгледао, јер је спољни манастирски зид у млађим раздобљима знатно преправљан, па и трагови ложишта, греда и ниша на његовом лицу могу потицати из млађих обнова. Испред грађевине нема ни видљивих трагова трема, из којег се обично степеницама ишло на спрат. Нису се сачували трагови било каквог степеништа у унутрашњем и спољашњем простору. То, наравно, не значи да она нису постојала, с обзиром да на изгледу Студенице, забележеном крајем XVII века, ниједан од објеката на јужној страни нема трем, али су све грађевине приказане као спратне. На простору који би одговарао положају зграде са пиластрима такође се налази спратни објекат без трема, покривен двосливним кровом. И на гравири из 1733. године, на јужној страни налазе се зграде на спрат, од којих су оне уз источни улаз, идући ка западу, обележене као: тамница (мања грађевина уз улаз), гостилница, еклисиарница, келије и кухиња. Ако би се веровало намени објеката представљених на бакрорезу, зграда о којој је реч могла би се идентификовати са гостилницом — чији је спрат био намењен за смештај манастирских гостију у почетку XVIII столећа. Ако објекат и није имао трем, на спрат се вероватно долазило спољним степеништем, а у том случају је морао постојати унутрашњи ходник из којег се улазило у просторије, или је на главној фасади могла бити галерија од дрвета, ослоњена преко гредне конструкције на фасадне зидове, што је мање вероватно. Према решењу фасадних зидова са пиластрима, зиданим опеком и каменом, и горње зоне зграде су биле изведене истим материјалом. Прозори су се могли налазити на оба подужна зида. Према изнетим могућностима у тумачењу намене и архитектуре објекта, реч је свакако о вишенаменској грађевини, која је у приземљу имала радионице, а на спрату одаје за манастирске госте. У погледу архитектонског решења, објекат је био правоугаоне основе, издељен на приземље и спрат. Зидан је у традиционалној техници византијског градитељског поступка, који је од краја XIII века, а нарочито у XIV столећу, присутан у централним областима српске државе. Овај се начин зидања не ограничава само на средњи век, већ се среће и касније, у поствизантијској епохи, у доба турске управе, а примери истог зидарског поступка сачувани су из тог млађег периода на хиландарским ћелијским здањима. Како су биле обликоване фасаде те зграде остаје непознато, с обзиром да су пиластри могли бити лучно међусобно спојени у завршној зони испод кровног венца, али су се могли завршавати и без лучних поља, као што су решене фасаде трпезарије манастира Вронтохиона у Мистри.[196] Зграда је, с обзиром да се налазила у низу објеката који су се наслањали једни на друге, вероватно имала двосливан кров.

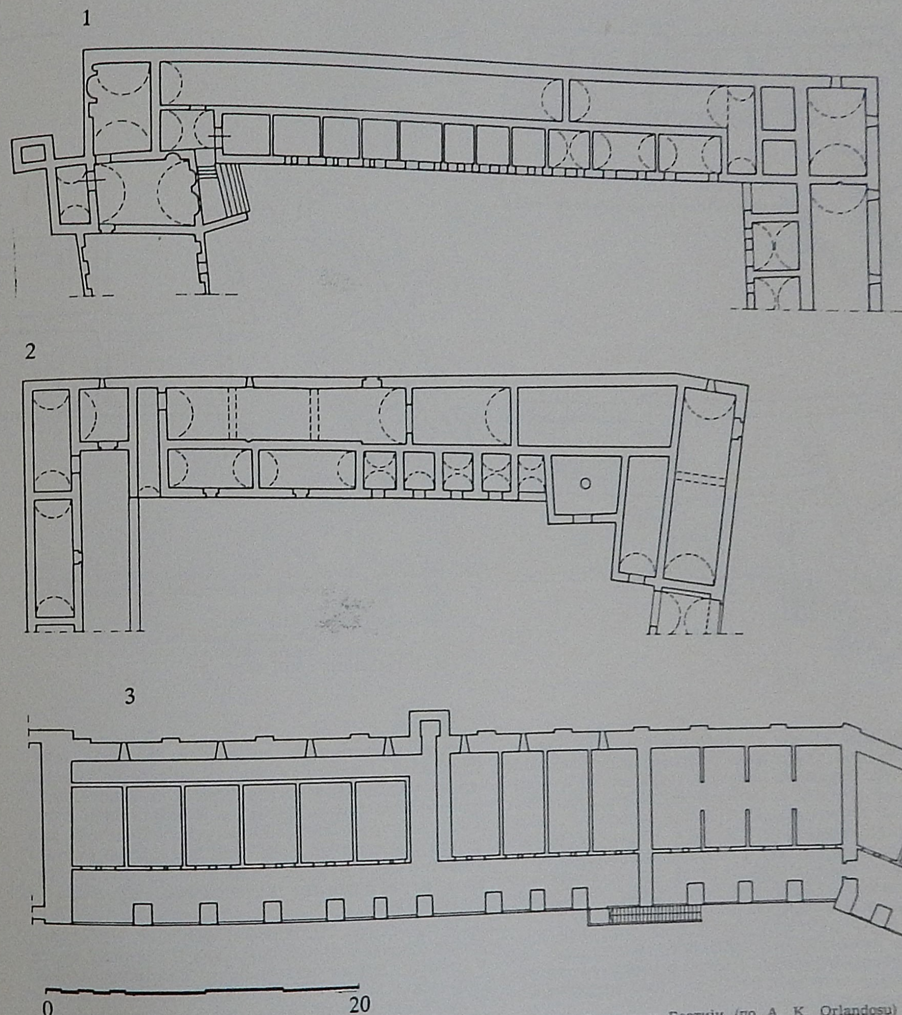
У Студеници су се оставе за храну у најстаријем раздобљу налазиле у продужетку трпезарије на северној страни. На том месту су пронађене јаме — чији су трагови укопани са нивелета XIII столећа.[197] У непосредној близини јама откривен је део неког подеоног зида, који је постављен управно на обимни зид, па се може сматрати попречним зидом неке грађевине која се пружала ка северу. На претпостављеној линији спољног дворишног зида те грађевине откривени су остаци зида паралелног са манастирском оградом. Његови знатно плићи темељи говоре да је то можда пре био темељни зид неког трема него спољни зид грађевине. Да су се и доцније оставе налазиле на том простору, показује млађа средњовековна грађевина знатно мање ширине, у којој су у најновијим обновама постављене дрвене конструкције за манастирске каце.[198] Није могуће поуздано утврдити, али се с разлогом претпоставља, да су се изнад тих остава на спрату могла налазити одељења за становање. Све поменуте оставе у објектима у продужетку трпезарије, сачувале су се само у најнижим темељним зонама, јер су над њима стално грађена и поправљана здања, од којих нека потичу и из XIV века.

У Богородици Хвостанској (почетак XIII века), на северној страни манастира, уз трпезаријско здање, сачували су се само најнижи делови зидова две правоугаоне грађевине, за које се мисли да су на спратовима становали монаси. Истраживање тог комплекса, као и предлог реконструкције, урадио је професор В. Кораћ, чијим се резултатима овом приликом користимо.[199] Објекти

□

[192] М. Брмболић, *Намасија*, Параћин (без године издања).

[193] О производњи керамике у средњовековним манастирима у Бугарској уп. И. Акрабова-Жданова, *Работилница за рисувана керамика юг от кръглата църква в Преслав*, ИАИ 20 (1955) 487—509; Т. Тотев, *Манастирът в „Тузлалъка“ център на рисувана керамика в Преслав през IX—X век*, Археология 1 (1976) 8—15; Н. Чанева-Дечевска, *Църкви и манастири от Велики Преслав*, София 1980, 140 и даље.

103. *Примери грађевина са два низа просторија (унутрашњи ходник)*
103.1. Св. Мелетије у Грчкој (по А. К. Orlandosu)
103.2 Сагмата у Беотији (по А. К. Orlandosu)
103.3. Св. Арханђели и Призрену (по С. Поповић)

[194] М. Шакота, *Студеничка ризница*, Београд 1988, 52 (где је наведена старија литература). О златарском чекићу уп. Д. Миловановић, *Уметничка обрада племенитих метала на тлу Србије*, (каталог — Музеј примењене уметности), Београд 1985, 90, бр. 206. О манастирима и рударству уп. В. Симић, *Историски развој нашег рударства*, Београд 1951, 46—48.

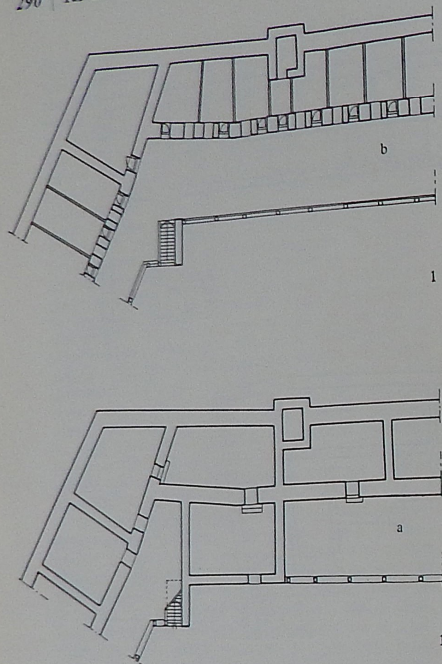
[195] Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА 53 (1922) 142—144.

[196] Уп. Д. Јанић, *Џамија у нишкој тврђави*, Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 193—202 (сл. 1 до 11, види се иста техника зидања у редовима камена и опеке као у Студеници); за ћелијска здања у Хиландару уп. С. Ненадовић, *Хиландарски конаци у јужној мали пре и после пожара 1722. године*, ХЗ 5 (1983) 215—256. О трпезарији у Вронтохиону у Мистри вид. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, pl. 27.

[197] Мил. Јанковић, *Затворене целине*, 14.

[198] *Исто*, 14—18.

[199] Уп. В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, 130—133.

104. *Манастир Милешева — идеална реконструкција грађевина са ћелијама и оставама на североистоку* (по С. Поповић)
104.1. Грађевине у XIII веку
a. основа приземља (радионице ?)
b. основа спрата (ћелије)
104.2. Грађевине у XIV веку

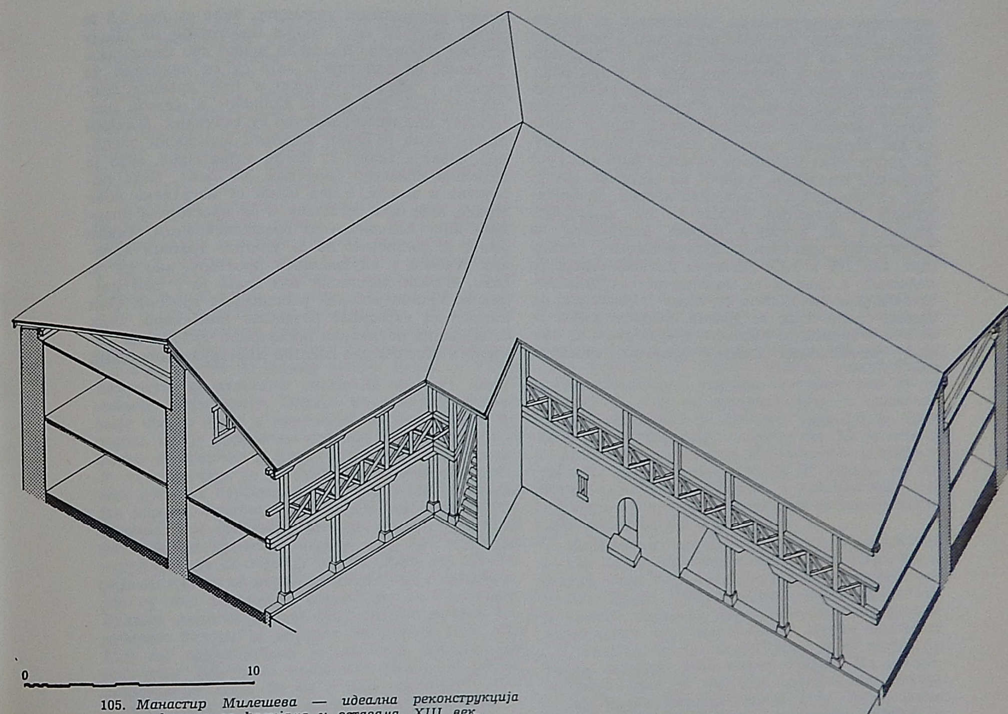
су чинили целину са манастирском трпезаријом, обликујући унутрашњи четвороугаони слободни простор. Зграде се међусобно разликују, а утврђено је да су и зидане посебно. Испред остатака зграда су пронађени трагови дрвених стубова, који су носили конструкцију трема испред обе грађевине и спајали се са зиданим тремом трпезарије. Претпостављено је да су објекти имали приземље и два спрата и да су тако чинили целину са трпезаријом.

Ако се размотри ахритектонско решење објеката, независно од просторне диспозиције, они по типу издужене основе одговарају осталим манастирским здањима у српским средњовековним манастирима.

Прозори у ћелијским здањима могли су бити на страни трема, где су се и врата налазила, мада је одељење на северозападном крају западне зграде, на месту где се два објекта спајају, вероватно било осветљено са спољашњег зида (црт. 87). У приземљима тих здања, остаци разрушених зидова не дају никакве податке о намени која је, сходно другим манастирима, вероватно била предвиђена за оставе. Анализа архитектуре ћелијског здања у Студеници Хвостанској, може се прихватити једино као теоријска претпоставка.

Међутим, наше је мишљење да је међусобан положај те три грађевине сасвим изузетан у српском манастирском насељу у средњем веку. Судећи по остацима зидова, уз које се са спољне стране прислањала четвороугаона средњовековна грађевина за коју се мисли да је могла бити кула, а који нису повезани са поменутим објектима, већ знатно удаљени од њих, изгледа да је старија византијска структура на том месту битно утицала на обликовање манастирског простора у средњем веку.

У манастиру Милешеви (XIII век), на откривеном северном и источном делу, свакако су се у склопу зграда налазила и ћелијска здања. Откривени делови грађевина на источној страни показују да је делимично постојао двоструки низ просторија у приземљу. Питање да ли је исти распоред задржан и на спрату налаже да се размотри расположива архитектонска грађа. Као што је већ закључено, у Милешеви су, поред многобројних мањих обнова, три етапе битне за обликовање манастирског насеља.[200] Две припадају средњовековном раздобљу, а једна залази у поствизантијско време. У најстаријем раздобљу, у почетку XIII столећа, када је манастир основан, на северној страни се налазио низ грађевина прислоњених уз спољне зидове, у чијим је приземљима био само један ред просторија. У исто доба, на источној страни манастира биле су зграде које су у приземљима имале на једном делу два

105. *Манастир Милешева — идеална реконструкција грађевина са ћелијама и оставама, XIII век, аксонометрија* (по С. Поповић)

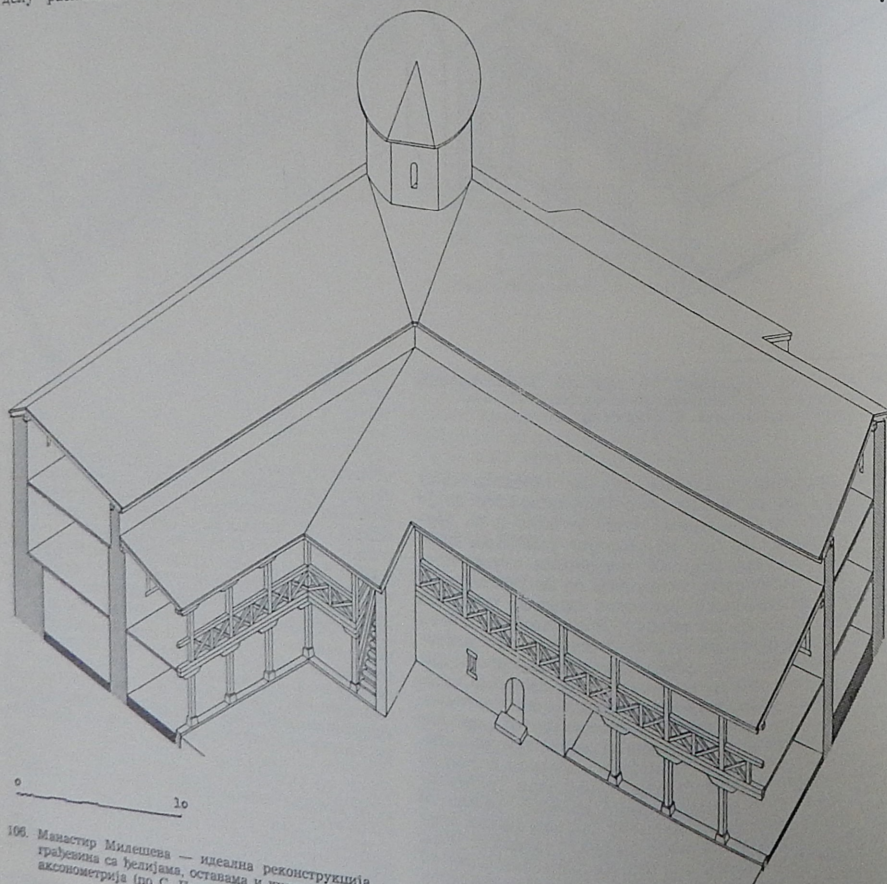
низа просторија. Горњи делови објеката нису сачувани па се може само претпоставити да је реч о спратним здањима, како је било и на другим местима. Из тог најстаријег раздобља нема остатака тремова који би сведочили о уобичајеном архитектонском типу, али се на основу диспозиције грађевина и њиховог споја на северном делу са зградама на истоку, може претпоставити да су имале трем (црт. 104). У здањима на северној страни, која су имала један низ просторија, нема трагова унутрашњих стубова. Ширина одаја је износила у просеку 6,0 метара. На нивелети најстаријег пода откривени су остаци стубова од облe дрвене грађе, који се на основу сачуваног распореда не могу повезати са неком логичном спратном конструкцијом, већ су пре припадали грађевинској скели или некој старијој дрвеној градњи на том месту, можда из времена зидања цркве, коју је касније заменила нова зграда. Грађевина је по дужини била издељена преградним зидовима од камена на низ одељења. Трагови ових подеоних зидова фрагментарно су се сачували само на два места у тој грађевинској целини.[201] На североисточној страни је постојао двоструки низ просторија у приземљу, док је источно крило у наставку имало само једну просторију са тремом испред. Тај део насеља је у обновама после 1459. године битно променио свој архитектонски лик, с обзиром да су нове грађевине замениле разрушена здања на тој страни, протежући се и изван линије некадашњег манастирског насеља. Страдање манастира је било огромних размера. О томе сведоче и разрушени спољни обимни зидови и зграде. Угаона полукружна кула је тада била готово сравњена, од ње се сачувао само најнижи део, постамент у приземљу, прекривен грађевинским шутом и гаром, што показује да је насеље у похари и горело. Ако се размотри

□

[200] Вид. поглавље овог рада „Манастирско утврђење у XIII веку“.

[201] Истраживања манастира Милешеве су у току; северна и источна страна насеља нису у целини откривене. Резултати истраживања архитектуре се први пут објављују у овом раду (истраживања води С. Мојсиловић-Поповић).

просторно-архитектонска диспозиција из најстаријег раздобља, сачувана негде само у темељима, запажа се да је различита од оне у Ђурђевим ступовима или у Студеници. Док су у тим манастирима грађевине зидане са једним низом просторија уз обимне зидове, у Милешеви су, поред таквог решења на северној страни, била и здања са две паралелне одаје на североисточном делу. До другог низа просторија се могло доћи или кроз попречно постављен ходник на погодном месту, или из одаје која се налазила испред. Слабо сачувани грађевински остаци из тог најстаријег раздобља не пружају велике могућности за реституцију првобитних архитектонских облика (црт. 104, 105 и 106). Распоред улазних отвора је непознат, а само су се местимично сачували попречни подеони зидови, од којих је један био од дрвене грађе. Траг те дрвене преграде нађен је *in situ*. Унутрашње нивелете подова су се на том делу разликовале. Спољна одељења, окренута према унутрашњем дворишту, била су око 0,5 m нижа, тако да се у горње просторије на ободу насеља вероватно долазило преко два степеника. У једној од просторија које су се налазиле уз ограду, у којој се сачувао и траг дрвеног преградног зида, под је био дашчани, а његови распаднути делови местимично су сачувани. Млађим преградњама је битно измењен просторни распоред. Старија здања су после катастрофе, која је задесила манастир почетком XV века, била порушена и засута, а над њима су изграђене нове зграде, које се и по плану и по просторној позицији нису поклапале са средњовековним. Такво стање је допринело да се униште трагови дрвених стубова у унутрашњем простору, ако их је било, а први дворишни низ одаја је у тим најнижим зонама разорен укопавањем гробова. Они потичу из најмлађег раздобља манастира, када се монашка некропола проширила дубоко на северни и источни део насеља. Двоструки низ одаја

106. Манастир Милешева — идеална реконструкција грађевина са ћелијама, оставама и кулом, XIV век — аксонометрија (по С. Поповић)

у приземљу, као и на спрату, морао је имати, поред прозорских отвора према манастирском дворишту, и прозоре према спољном простору. Дворишни прозори су вероватно били већи, док су они на спољној огради могли бити само узани отвори за проветравање просторија. У средишњем делу источног низа одаја налазила се на спољној страни просторија, готово квадратне основе, која је излазила изван равни спољне ограде. Откривен је само њен унутрашњи угао.

Ниједном простору у приземљу није могуће поуздано одредити намену, јер нема никаквих материјалних остатака који би указивали на њу. Као и у другим старијим и млађим манастирима, у Милешеви су вероватно у приземљима биле оставе и радионице. У зиду једне од просторија које су се налазиле уз оградни зид, сачувале су се две неправилно (овално) обликоване нише у зиду, а на поду је пронађен метални део средњовековне алатке за обраду земље. Нише су могле служити за одлагање светиљки које су осветљавале просторију. Зграда на источној страни није имала трем у приземљу на целокупној дужини. Он је вероватно постојао на спрату, обликован делимично и изнад приземних просторија. У том случају је у приземљу морао постојати низ дрвених стубова, који су примали оптерећење спрата. Трагови стубова још нису идентификовани, али гробним укопима знатно уништени унутрашњи простори зграда нису ни пружили могућност да се очувају *in situ*. Распоред просторија на спрату се морао разликовати од приземља, јер су оне вероватно коришћене за становање. Велика ширина зграде (унутрашњи размак подужних зидова је износио на једном делу око 11,0 m) обезбеђивала је довољно простора за изградњу два низа монашких ћелија и једног ходника из којег би се у њих улазило. У том случају није могао да постоји трем на спрату, а ходник се морао пружати по средини, како би се ћелијски простори могли осветљавати. Такво решење није погодно пре свега због потпуно неосветљеног и непроветреног ходника, као и због тога што таква архитектонска решења нису била уобичајена у српским средњовековним манастирима. Ходник се у средњем веку постављао, као што је закључено, уз спољне манастирске зидове. Имајући то у виду, може се претпоставити да су се на спрату налазиле монашке ћелије, и то један низ у средини зграде. Испред њих је, према цркви, могао бити трем, из којег се у ћелије улазило, а дуж спољног оградног зида могле су се налазити просторије издужене правоугаоне основе, које су служиле као магацински простори или специјалне оставе. Ако је такво решење било могуће, унутрашњи зидови спрата су могли бити и од неког лаког материјала, највероватније од дрвеног скелета и испуне. Такве подеоне преграде могли су врло једноставно да носе дрвени стубови преко подвлака. У прилог мишљењу да је спратни део био од лакше грађе иде и чињеница да су манастирске зграде у пожару и похари изузетно страдале и биле зарушене готово до најнижих зона у приземљу. Трем у склопу зграде на источној страни морао је бити повезан са тремом испред грађевине на северној страни. Пошто су се објекти спајали под углом, најпогоднији простор за постављање степеништа налазио се на споју објеката. За тај простор је истраживањем утврђено да није припадао унутрашњости грађевине, тако да се радило о спољном степеништу. Један зид, откривен на том простору у дужини од 3,0 m, који се налазио у склопу приземља, могао је послужити да се уз њега поставе степенице с једне стране, а са друге је могла бити обликована и нека мања одаја, или можда наткривена пећ. Из млађе фазе коришћења тог простора откривени су трагови неке полукружне камене конструкције, чији је зид дебео свега 20 cm и која је вероватно остатак неке пећи.

Грађевине на северној и источној страни су вероватно имале двосливне кровове. Пошто су зграде биле неједнаких ширина, додавањем трема испред северне грађевине ширине оба здања су биле изједначене, па се кровна конструкција могла једноставно извести, поготову што су се објекти спајали на северном углу, а висинска разлика приземља је износила само 0,5 m. Трем би у том случају имао ширину око 3,5 m испред северне зграде, што није неуобичајено у средњовековној градитељској пракси. У згради на северној страни, поред радних и магацинских просторија у приземљу, на спрату су се такође могле налазити монашке ћелије.

Предложено решење најстарије архитектуре у делу истраженог милешевског манастира представља само студијску реституцију првобитних облика. Друга средњовековна обнова манастира Милешеве, највећим делом је захватила спољни манастирски зид. Вероватно у другој половини XIII столећа, на северној страни је уз постојећу ограду сазидано ново зидно платно. На северозападном делу је тај зид служио као обална утврда, а на североисточном углу је сазидана полукружна кула.[202] Њен унутрашњи простор је био релативно скучен. Сразмеру те обнове на манастирским грађевинама још није могуће сагледати, јер укупни манастирски простор није у целини истражен. Изгледа да су тада уследиле неке мање доградње на источној огради, где су се још два одељења својим спољним зидовима издвојила из линије обимног зида (црт. 106). Намену тих просторија још није могуће утврдити.

Трећа, изузетно велика обнова Милешеве, уследила је после похаре манастира средином XV столећа, када је насеље веома страдало. Највеће промене су се догодиле на североисточном углу и источној страни. Преко зарушених зидова и средњовековне куле грађени су нови објекти у неколико етапа, које се сада могу сагледати само у општим цртама (црт. 43). Велика просторија на североисточном углу је имала три прозора на спољном зиду, у чијем је наставку, како сада изгледа, обликован неки отворен ограђени простор. На то указују и остаци зидова наслоњених уз њену источну и северну спољну страну. Кула

□

202 Вид. поглавље овог рада „Манастирско утврђење у XIII веку", под „Милешева".

више није коришћена, а у сачуваним деловима њених зидова је усечено и обликовано ложиште. Просторије на северу су скраћене изградњом новог дворишног зида. Изгледа да су тада још били коришћени средњовековни зидови на линији северне ограде, а највероватније и неки простори на источној страни. Изградња манастира се наставила, па су сазидане грађевине на источној страни, које су имале нови просторни распоред, с обзиром да својим положајем нису следиле средњовековне зграде, већ је насеље том изградњом проширено у правцу истока. Нова здања су такође имала два низа просторија, које су имале пећи (на дворишној страни) и ложишта у спољним зидовима. Испред грађевине је преко срушених средњовековних зидова, који су већ били засути шутом од рушења, постављен нови трем, а укопи за два дрвена стуба те нове конструкције очували су се *in situ*. То градитељство је стварано у поствизантијској епохи, у доба под турском управом, крајем XV и у XVI и XVII столећу. Свакако је и та нова архитектура мењана, обнављана и дограђивана све до краја XVIII столећа.[203]

У милешевској средњовековној архитектури, осим глобалних решења, није могуће размотрити другостепене архитектонске елементе: отворе и њихов распоред, могући архитектонски украс, с обзиром да се не располаже ни њиховим фрагментарним остацима. На североисточној страни такође није могуће разматрати средњовековно градитељство, јер осим спољних зидова и делимично сачуваног унутрашњег фасадног зида према цркви, ништа се друго није сачувало из средњовековног раздобља. Остаци тих зидова се налазе под новим здањима, која су подигнута на том простору. Северни део манастира је знатно страдао у поплавама реке Косаћанке, а да му је била потребна и додатна заштита, сведочи обална утврда изграђена са спољне стране уз старије манастирске зидове.

У манастиру Св. Николе у Кончулу, који вероватно потиче из времена Стефана Немање (XII век), археолошким истраживањима су, осим старије цркве која се налази у оквиру обновљене сакралне грађевине из XIX века, откривени и делови манастирског насеља на источној и северној страни, док је на западу само на једном месту откривен спољни манастирски зид.[204] Грађевински остаци насеља нису поуздано датовани. Зграде се пружају уз обимне зидове манастира који је био, као у Студеници, кружног хоризонталног плана. Сачувани су само зидови приземља манастирских здања. Пошто је црква утемељена на заравни усеченој у падину, која се стрмо спуштала у правцу истока ка реци, унутрашњи зидови зграда су на тој страни у приземљима били истовремено и потпорни зидови (црт. 40А). У приземља на источној страни улазило се преко стрме рампе, која је имала с обе стране зидове који су служили као потпора и спречавали засипање улаза. Такође су могли послужити и као делови зиданог постамента трема, који се можда пружао дуж унутрашње фасаде грађевине. Спољни манастирски зид је грађен од ломљеног камена у кречном малтеру, али неки делови у приземљима зграда имају лошије везиво, а као градиво су коришћени и делови надгробних плоча. Објекат на истоку састојао се од неколико одељења, од којих су нека и накнадно обликована. Дуж западног зида грађевине пружао се низ мањих правоугаоних ниша, на различитом растојању, из којих је, вероватно, простор осветљаван. Прозорски отвори се нису сачували. Полуукопана приземља на источној страни су вероватно служила као оставе. Изнад њих је постојао спрат, чији унутрашњи распоред и намена нису познати. Служећи се паралелама, може се помишљати да су били намењени становању. Кључно питање је у овом случају време грађења тих здања. Спољни манастирски зидови, иако обнављани, припадају средњовековној градњи. Унутрашња архитектура, међутим, не пружа довољно података на основу којих би била датована у исто време. Са североисточне стране цркве је откривен део зида на простору између сакралне грађевине и зграде на северној страни, која је југоисточним углом налегала на тај очигледно старији зид. Судећи по положају, зид се вероватно пружао у правцу истока и севера и морао је припадати старијем грађевинском склопу. Могао је бити део постоља за трем и истовремено подзид за тле у правцу заравни на којој се црква налазила. На основу оскудних података и недовољно откривених грађевина, изгледа да здања на северној и источној страни припадају некој од млађих обнова из поствизантијског периода. На западној страни је откривен спољни манастирски зид ширине око 1,91 m. Њему паралелно, на растојању од преко 8,0 m, откривен је унутрашњи зид грађевине, чија је дебљина 0,9 m. Реч је вероватно о средњовековним остацима неког већег здања, о којем се за сада ништа више не може рећи. На основу положаја у насељу, може се помишљати на остатке манастирске трпезарије.

У манастиру Сопоћанима (XIII век), претпоставља се да су се монашке ћелије налазиле на спрату откривених здања на северној и јужној страни. Зграда на западу, у чијем су приземљу оставе, кухиња и пекара, вероватно није имала ћелије на спрату, већ одаје друге врсте. Претпоставља се да је реч о репрезентативној згради, која је у XV и XVI столећу обнављана, а пронађени делови камених камина, венаца и клесаних оквира прозора указују на неку посебну намену у склопу манастира.[205] Грађевина на северној страни, у продужетку трпезарије, није најстарије здање на том месту, већ је подигнута у обнови манастира после 1389. године изнад старијег објекта настрадалог у пожару. Темељи тог новог здања су укопани у старији грађевински шут, а нов објекат је сазидан на заравњеном и нивелисаном простору.[206] О првобитном здању из XIII столећа не може се закључивати јер је у целини разрушено, осим што је установљен траг његовог подеоног зида, који се налази недалеко од апсиде. Обновљени објекат припада такође средњовековном раздобљу — сазидан је после 1389. године, вероватно у XV столећу. У приземљу се налазило пет међусобно вратима повезаних одељења, која су, поред те унутрашње везе, имала испред и заједнички трем. Од њега су се сачувале камене

стопе за дрвене стубове и зидано постоље степеништа које је водило на спрат (црт. 108). Из тог отвореног, наткривеног простора, улазило се у сваку од просторија у приземљу. Сачувани пролази између одаја имали су прагове од пешчара и двокрилна врата, на шта указује њихова ширина од око 1,3 m. У последњој одаји на источној страни, која је такође била двокрилним вратима спојена са претходном, на северном зиду су се налазила два нужника, од којих се један користио у приземљу, а други на спрату. Према архитектонском решењу и распореду просторија, у приземљима нису могле бити монашке ћелије, већ само оставе и можда манастирске радионице. Шта се ту чувало и шта се израђивало, није могуће утврдити. Да је бар једна од просторија била нека радионица указује и зидано полукружно ложиште, које се налазило у њеном северном зиду. Свакако да простор са ложиштем није служио као остава, већ неки радни простор. На спрату су биле монашке ћелије и он је, вероватно, био издељен на исти број просторија као и приземље. У ћелије се морало улазити са трема. Он се завршавао на источној страни зиданом преградом, која се настављала на један од подеоних зидова, управних на спољну ограду. Трагови трема се нису сачували у наставку према истоку, мада се може оправдано помишљати да је ту постојао, јер се уз последњу грађевину у том северном крилу сачувало постоље степеништа које је вероватно водило на спрат. Поред просторије са нужницима, постојала су још два одељења у продужетку, знатно преправљана у млађем раздобљу, вероватно крајем XVI столећа.[207] Тада је највећа приземна просторија у том низу проширена изван линије првобитне ограде на север. У њој су се на северном делу сачували трагови канала за одвод отпадне воде изван насеља, а уз источни зид, са одводним отвором, било је призидано камено постоље, које се протезало дуж попречног зида до дворишне фасаде. На основу тих трагова, могло би се претпоставити да је одељење коришћено и за прање рубља, а зидани банак за постоље посуда.

Манастири су имали одаје за прање рубља — посебно сазидана грађевина намењена вешерници сачувала се у манастиру Хиландару.[208] Последња одаја уз улаз је обнављана истовремено са претходном. Она је имала и једно ложиште у зиду, па би се и за њу могло претпоставити да није служила као остава, већ да је била неки радни простор, можда у вези са вешерницом. На спрату изнад тих приземних просторија могле су се такође налазити монашке ћелије. Старија средњовековна одељења користила су се и у време кад је обновљено и проширено здање изван манастирске првобитне ограде на северној страни. Тада је битно преправљан део уз улаз, сазидана и нова улазна просторија, а и пре тога је ту било неких преградњи.[209] Цео низ зграда на северној страни је имао двосливне кровове, а они су вероватно покривани средњовековним црепом, који је налажен у току ископавања на том простору и у манастирској трпезарији.[210] Објекти су били зидани од ломљеног камена, заједно са преградним зидовима у приземљу, па се може веровати да су и спратни делови били грађени од истог материјала. На то упућује и већа количина грађевинског камена пронађена у шуту у току ископавања објеката. Из средњовековног раздобља се нису сачували делови прозорских оквира, нити њихови трагови у зидовима. У XV и XVI веку прозори су били клесани од пешчара. Камени оквир је био постављен у правоугаоне отворе. Прозори се нису завршавали лучно, већ је камени натпрозорник био раван, исклесан од једног комада камена, са косим лежиштима на споју са вертикалним оквирима (црт. 132). Средњовековни отвори су вероватно били двојако решавани. Већи отвори, нарочито трпезаријски прозори, судећи по оним у Ђурђевим ступовима или у Студеници, вероватно су били лучни, једноделни или дводелни. Оставе и радионице су сигурно имале мање отворе, скромније обраде, или можда узане прорезе у зиду, који нису служили као отвори за осветљење, већ за вентилацију. Нека радна одељења су и у приземљу могла да имају веће прозоре, клесане од камена. Такав прозор је у Сопоћанима на приземљу западне грађевине, и то из времена обнове у XVI столећу, када је на исти начин обновљен и прозор на звонику испред цркве.[211] Пошто средњовековни градитељски поступак није тако брзо напуштен, објекти грађени у XVI столећу не разликују се битније у погледу архитектуре од оних из средњег века. Сасвим је извесно да је у Сопоћанима, и другде, средњовековна градитељска пракса била присутна и у XV и XVI столећу.

На јужној страни манастира, у XIII веку, била је сазидана још једна зграда, која је у приземљима имала оставе, а на спрату вероватно монашке ћелије (црт. 107). Она је данас сачувана у најнижим приземним деловима. Здање је било од камена, имало је издужену правоугаону основу, која је у приземљу била издељена зи-

□

[203] Постсредњовековно градитељство је у Милешеви највише очувано. Реч је о архитектури у којој је усвојена типска просторна јединица готово квадратне основе, која је имала централно постављен ходник, из којег се ишло у бочне просторије, а челно се улазило у већу одају, чија је дужина била једнака дужини просторне јединице. Установљени типски предложак је мултипликован у низу дуж источне ограде, а исто решење је било примењено на источном и северозападном делу насеља. О тој архитектури овде неће бити речи, будући да не припада градитељској епохи српске средњовековне државе.

[204] О. Вукадин, Д. Минић, *Црква св. Николе у Кончулићу код Рашке*, Рашка баштина 2 (1980) 301—302; В. Вучковић, *Манастир Кончулић код Рашке*, Рашка баштина 2 (1980) 311—314.

[205] О прозорима је писала О. Кандић, *Истраживање архитектуре*, 20 и сл. 19.

[206] *Исто*, 23 и даље.

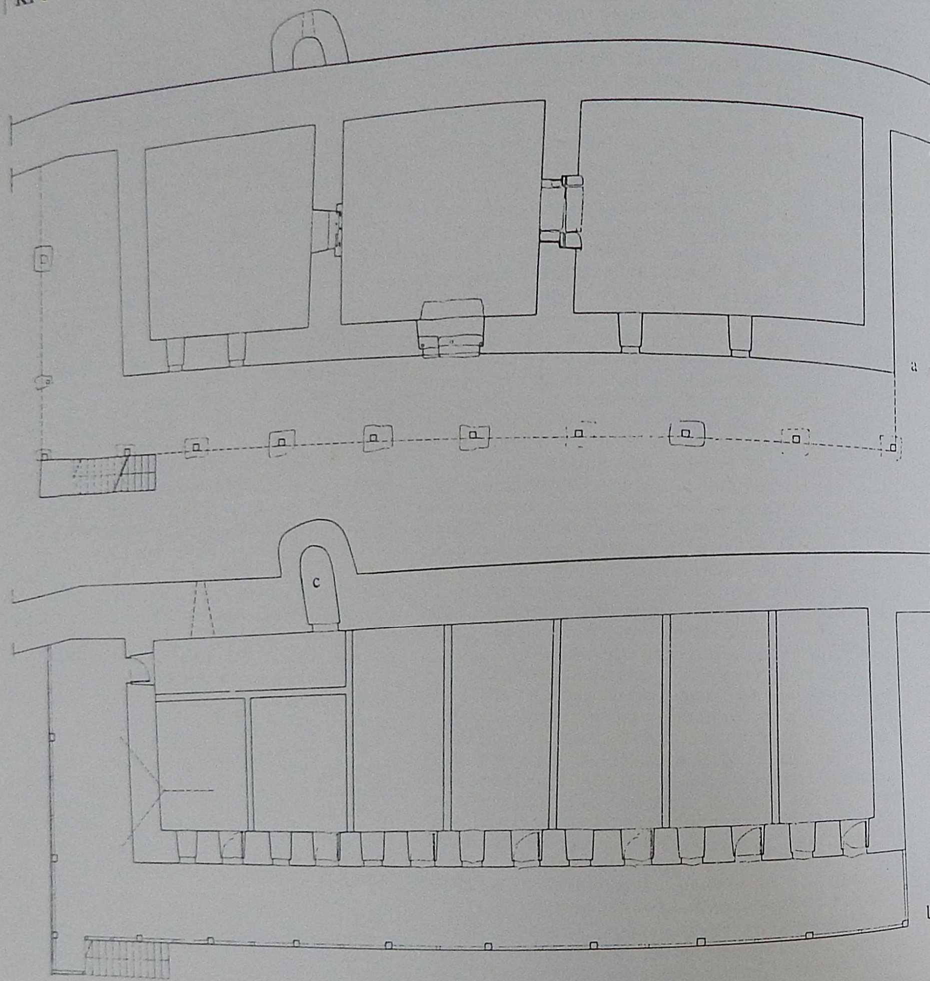
[207] *Исто*, 25.

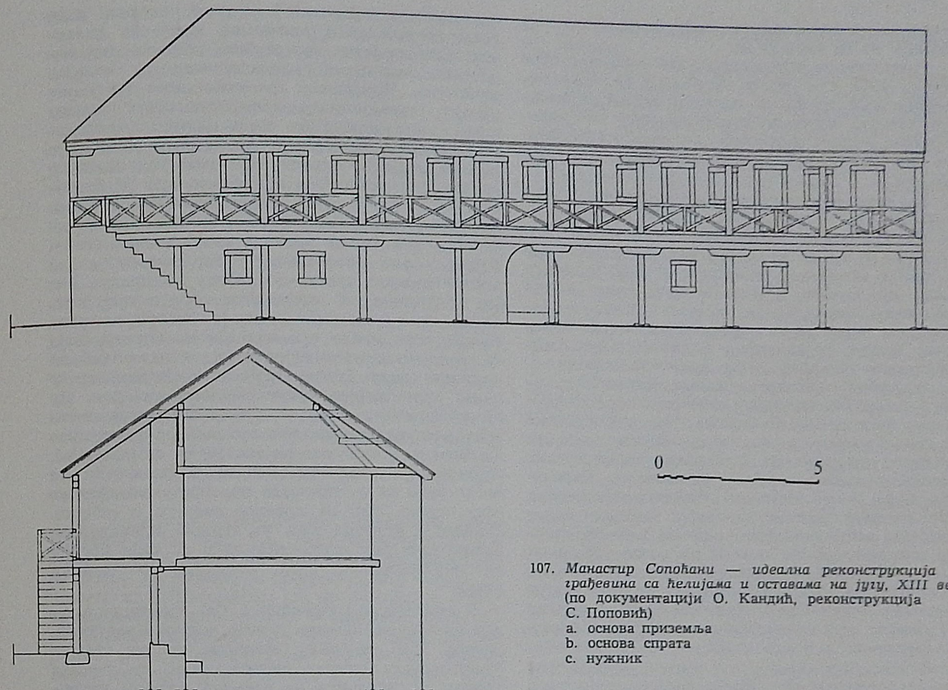
[208] О хиландарској вешерници вид. С. Ненадовић, *Становање монаха у Хиландару*, ХЗ 6 (1986) 104.

[209] Вид. поглавље овог рада „Манастирско утврђење у XIII веку“, под „Сопоћани“.

[210] О. Кандић, *Истраживање архитектуре*, 19.

[211] *Исто*, 20.

107. *Манастир Сопоћани — идеална реконструкција грађевина са ћелијама и оставама на југу, XIII век* (по документацији О. Кандић, реконструкција С. Поповић)
a. основа приземља
b. основа спрата
c. нужник

довима на три међусобно вратима спојене про-
сторије. Сачувани отвор за дводелна врата на
спољном улазу, као и унутрашње комуникације,
указују да је реч о оставама, и да се у призем-
љу није становало. Испред зграде се налазио
трем, од којег се сачувало зидано постоље.[212]
Попречни зидови су грађени истовремено са
спољном манастирском оградом и везани на ис-
ти начин као и попречни зидови трпезарије. У
приземљу се сачувао доњи део једног касније
зазиданог прозорског отвора у источној просто-
рији, али и он, изгледа, не потиче из XIII века,
већ из обнове после 1389. године. Здање је си-
гурно имало спрат и после обнове, о чему све-
дочe трем и сачуван постамент степеништа са
јужне стране улаза у оставе. Објекат је касни-
је, у XVI столећу, преправљан, додато му је још

једно одељење на јужној страни, трем обнов-
љен, а уз улаз у оставе дозидана су два зида,
која су обликовала рампу за силазак у подрум.
О постојању спрата у XIII веку сведочи и нуж-
ник који се налазио са спољне стране манастир-
ске ограде и који није коришћен из приземља.
Нема података чему су биле намењене оставе
у XIII веку. У каснијим обновама, у XVI сто-
лећу, ови простори су добили нове зидане кон-
струкције, од којих су неке припадале ложиш-
тима, а било је и мањих одељења одвојених
преградним зидовима. Од тих млађих конструк-
ција пронађени су и камени стубови у две про-
сторије, на западној и источној страни. У оде-
љењу на истоку, стуб је био у саставу зиданог
постамента, највероватније ложишта, јер су у
току ископавања откривене и рушевине сводне

конструкције.[213] Изгледа да је још једно мање одељење било на западној страни зграде, али се од њега сачувао само камени стуб. Код конструкције великог ложишта, камени стуб је имао квадратну основу засечених ивица, па је тим засецањем добијен осмоугаони пресек изнад постамента. Постојање ложишта и нових одаја у приземљу наговештава да је намена просторија била промењена и да оне нису искључиво коришћене као оставе, већ су се ту вероватно налазиле и неке радионице. У најстаријој градитељској фази, из XIII столећа, на спрату је простор морао бити издељен лаким дрвеним преградама са испуном од малтерног везива на укупно шест одељења. Једно од њих је служило као ходник, којим се стизало у нужник (црт. 107). Подела спрата није била идентична оној у приземљу, о чему говори и положај нужника. Да се источни подеони зид из приземља продужавао и на спрату, у нужнички простор не би могло да се уђе, с обзиром да би зид заклонио својом дебљином један део те просторије. Коришћење просторије је захтевало и неку врсту изолације, тако да приступ није могао бити директно из неке од ћелија. У ходник се улазило са трема, као и у ћелије, а њих је могло бити пет, с тим да им је унутрашња ширина износила 3,65 m. Није извесно како је ходник био постављен, јер постоје две могућности. Пре него што се оне размотре, важно је истаћи да се трем у XIII веку протезао испред северног подужног зида, али се наставља и на источној страни уз попречни спољни зид. Да се налазио и са те стране сведоче два камена постамента, касније узидана у нове зграде подигнуте уз тај објекат у XVI столећу.[214] На западној страни нису пронађени трагови трема, што би могло да значи да га тамо вероватно није ни било. У том случају, један од разлога који су условили изградњу тог источног крила трема могао је бити и положај ходника на спрату, којим се стизало до нужника. Друга, мање вероватна, могућност да се ходник налазио паралелно са ћелијским одељењима, нема оправдања у погледу положаја

□

[212] *Исто*, 25 и даље.

[213] *Исто*, 26.

[214] Позицију најстарије фазе трема и стубова је утврдила Оливера Кандић. Захваљујем се О. Кандић на подацима које ми је саопштила, будући да ти резултати још нису објављени.

трема на источној страни, чија функција у том случају не би била јасна.

Грађевина је могла имати двоводни или троводни кров. Ова друга могућност би била погоднија због трема на источној страни. Прозорски отвори, врата и подови се нису сачували. Источна страна манастира још није истражена, па није познат ни грађевински садржај тог дела насеља.

На основу досадашњих истраживања, у Сопоћанима су се ћелије налазиле у здањима на северној и јужној страни манастира. У тим просторима је могло да борави око 24 монаха, бар у време оснивања манастира у XIII столећу. Када су крајем XIV и у XV веку додате још неке просторије уз западну велику грађевину, на чијем су се спрату могле такође налазити ћелије, у манастиру је могло боравити и тридесетак калуђера. Под претпоставком да су се на свим спратним здањима, изузев трпезарије, налазили монашки станови, у братству је могло бити и око 40 монаха. Ова претпоставка је мање вероватна, пошто су морали постојати и други простори на спратовима манастирских здања, у којима су биле резиденције, игуманске одаје и оне намењене манастирској управи. Ако би резултати истраживања показали да се само на неким деловима источне зоне манастира становало, онда би се и на основу досадашњих истраживања и откривених грађевинских остатака смело закључити да у манастиру у средњем веку није никада боравило више од 30 монаха, под претпоставком да су здања имала приземље и један спрат.

У манастиру Градцу, из друге половине XIII столећа, откривене су грађевине на јужној страни у продужетку кухиње, на чијем су се спрату у западном делу вероватно налазиле монашке ћелије, а на источној страни, недалеко од цркве Св. Николе, вероватно одаје намењене ктитору (црт. 48). На северној страни су откривени само надземни делови правоугаоне зграде, која је вероватно припадала низу објеката са те стране. Откривена приземља, у чијем се саставу налазила већ поменута кухиња, не омогућавају поуздану наменску идентификацију. Изузетно велики улазни отвор у највећу просторију јужне грађевине, чија је ширина износила 3,2 m, указује да је простор вероватно био коришћен као остава. Нема материјалних доказа на основу којих би се могло утврдити шта се у том простору чувало.[215] Сачуване су две подне површине у неким деловима приземља — у просторији уз кухињу, подлога од малтера и ситног камена, и друга, од дрвених дасака. У саставу јужних грађевина се вероватно налазио и трем, који је служио да се преко њега дође до одаја на спрату. Није искључено да је један део грађевинског склопа на југу, где се зграда наслањала на стену, имао и два спрата. У унутрашњем простору се нигде нису сачували трагови дрвених стубова. Здање, за које се претпоставља да је на спрату имало ћелије, било је у унутрашњости око 6,0 метара. Трагови стубова у приземљу се нису сачували, али, имајући у виду да су на спрату морали постојати преградни зидови, а вероватно је и трем у горњој зони захватао део изнад приземља, могло би се помишљати на један низ стубова постављених паралелно подужним зидовима, чији су трагови уништени. Померањем фасадног зида на унутрашњу страну изван линије спољних зидова приземља, смањила би се и ширина унутрашњег простора на спрату, па би тако димензије горњих одаја на спрату биле мање од остава у приземљу. Распоред и облик прозора је непознат. Сачуван је само један део преграде дводелног прозора, од белог мермера, рустичне обраде, пронађен у расутом грађевинском материјалу у току ископавања. Отвор бифоре је био с преломљеним луком, по угледу на цркву, али без профилације и декоративне обраде (црт. 132). Може се претпоставити да је припадао трпезарији, или можда пре одајама на спрату, које су биле намењене ктиторској резиденцији на источном делу јужне грађевине. Зграде су у доњој зони зидане полуобрађеним каменом. Да ли су спратни делови са унутрашње стране такође били од камена, или су зидови према цркви били од лаког материјала (дрво са испуном), није могуће утврдити. Готово поуздано би се могло рећи да су преграде на спрату код ћелијских здања биле од дрвеног скелета и испуне. Северна и источна зона уз спољне манастирске зидове није још истражена, тако да није могуће ни претпоставити број, величину и намену здања.

У епископском седишту у Св. Ахилију (Ариље) из времена обнове у доба краља Драгутина, крајем XIII столећа, сачували су се сасвим фрагментарни остаци зидова, који су некада припадали грађевини на западној страни манастира (црт. 50). Сви остали објекти уз спољне зидове на источној страни и делом на западној, потичу из XVII столећа.[216] Делови зидова који су припадали западној грађевини само наговештавају њен облик. Имала је правоугаону основу, чија је спољна ширина износила око 6,0 m. Њено приземље је било делимично укопано, с обзиром да се источни зид наслањао на знатно виши терен на којем се црква налазила. Тако обликовано приземље је могло служити само као остава. На спрату вероватно није била трпезарија, с обзиром да укупна ширина просторије од око 4,0 m није била довољна за салу за ручавање. Пошто је здање утемељено на падини, са знатно нижим унутрашњим нивоом пода у оставама у односу на тле западног дворишта, могло је бити још два спрата изнад тих подрумских одељења. Неке од спратних просторија су могле бити намењене за становање, али исто тако и за резиденцију у склопу епископског центра. Услед недостатка података, то питање мора остати отворено. Спратни делови грађевине могли су бити подигнути од дрвеног скелета с испуном. На такву могућност указују и сачувани трагови дрвених стубова, кружног пресека (необрађено дрво), који су откривени у градиву спољних зидова тог здања.[217] Могло би се претпоставити да је зграда имала на јужној страни трословни кров, док на северној није могуће одредити његов облик. Он се могао завршавати

исто, ако се уз здање није настављала друга зграда, јер је у том случају кров могао бити повезан са суседним. Кровни покривач је, судећи по ископаним фрагментима средњовековног црепа, могао бити од тог материјала.[218] Није познато, нити има трагова на основу којих би се знало да ли је зграда имала трем на источној страни, према цркви. Може се само претпоставити да је високо сачуван зид, који је припадао старијој, вероватно византијској структури, а налазио се непосредно испред средњовековне грађевине, могао послужити, бар на једном делу, као постоље за стубове трема. Он је могао бити обликован на спрату и изнад дела приземља, како би се добила довољна ширина. У том случају наткривени простор би служио и као део конструкције којом се стизало у горње одаје зграде. Положај улаза и степеништа који су водили у оставе у подруму није установљен. Фрагменти прозора који су припадали том здању нису откривени у току истраживања. Изузетно оскудни остаци зграда за становање у епископском седишту у Ариљу могу бити основа за теоријске претпоставке, али не и за стварање поуздане архитектонске слике првобитних несакралних здања.

У манастиру Давидовици, посвећеном Богојављењу (XIII век), још нису откривени остаци манастирских обимних зидова.[219] И грађевине ископане на јужној и северозападној страни не потичу из XIII столећа, јер на то указује њихова просторна диспозиција и архитектонско решење оба здања (црт. 55). Реч је о слободно стојећим објектима сложене унутрашње поделе, какви се појављују у неким манастирским насељима тек у поствизантијском периоду. Претече таквих здања срећу се и у XV столећу у манастирима у Павловцима и Касталану, али су и ти објекти, изграђени у касном средњем веку, имали знатно једноставнију унутрашњу просторну поделу од грађевина у манастиру Давидовици. Традиционалан начин зидања полуобрађеним каменом, који се среће и у млађем постсредњовековном раздобљу, као и типови неких ложишта који се користе и после средњега века отежавају датовање објеката у Давидовици. Зграде су имале тремове, касније затворене и преобликоване у мање одаје. На тим млађим грађевинама запажају се касније преградње и обнове, али и делови неких старијих зидова. Тако се са северне стране зграде која је постављена северозападно од цркве налазе остаци старије градње. Ти зидови се пружају паралелно подужној северној фасади, а запажају се и попречни, преко којих су прешли зидови млађе северозападне зграде. Међутим и тај старији објекат, делимично сачуван у темељној зони, не нуди могућност препознавања елементарних архитектонских облика. Сачуване грађевине из поствизантијског раздобља у Давидовици пружају доказе о преношењу старијег средњовековног градитељског метода зидања и обликовања неких архитектонских детаља у градитељску праксу млађе епохе. Њихов просторни распоред у насељу и архитектонско решење указују да не припадају средњовековном концепту монашког насеља.

У манастиру Св. Арханђелима код Призрена, из прве половине XIV столећа, монашке ћелије су се налазиле у зградама на северној страни насеља.[220] На главни манастирски улаз, на северном оградном зиду, наслањале су се са његове источне и западне стране грађевине чија су приземља користила као оставе и економске просторије, а на спрату су се налазиле одаје за становање (црт. 109, 110). Пошто су јужну страну манастирског простора ограничавале стрме стеновите литице, с те стране, осим на крајњем истоку и западу, готово да није ни било грађевина. Зграде на северозападном делу од улазне куле уништила је река Бистрица, па осим сачуваних најнижих темељних зона нема остатака на основу којих би се закључивало о архитектури. Североисточно од улаза стање је у том погледу боље, јер су се сачувала, дуж обимних зидова, приземља зграда које су биле зидане каменом и опеком. У хоризонталним редовима су се смењивали камен и опека, а опека је била постављена и у вертикалне спојнице између каменова. Постављањем попречних подеоних зидова између оградног зида и унутрашње дворишне фасаде, зграда је добила просторије у низу. Обе фасаде, спољна и унутрашња, издељене су плитким пиластрима на поља неједнаких ширина, која су се вероватно у горњој зони завршавала луцима. Распоред пиластара на подужним унутрашњим и њима паралелном оградном зиду није се подударао, што очигледно показује да су фасадне површине са спољне и унутрашње стране биле независно решаване. Укупна унутрашња ширина низа просторија на северној страни износила је 8,45 m. Целокупан простор на којем је објекат утемељен био је знатно нижи од платоа на којем се налазила манастирска црква.[221] Исто тако је постојала и знатна висинска разлика (око 1,5 m) између улаза у манастир и улаза у приземље зграде на северној страни. Такво стање је налагало изградњу потпорног зида, целом дужином грађевине, који је морао бити утемељен одмах поред улазне куле, а протезао се према источној страни манастира.[222] Он је истовремено обезбеђивао слободну површину испред зграда, на тој нивe-

□

[215] А. Јуришић, *Градац*, 12—16.

[216] М. Чанак-Медић, *Ариље*, Београд 1982, 7 и 50—54.

[217] Градиво зидова и остаци дрвене грађе, узети су у разматрање према теренској документацији М. Чанак-Медић.

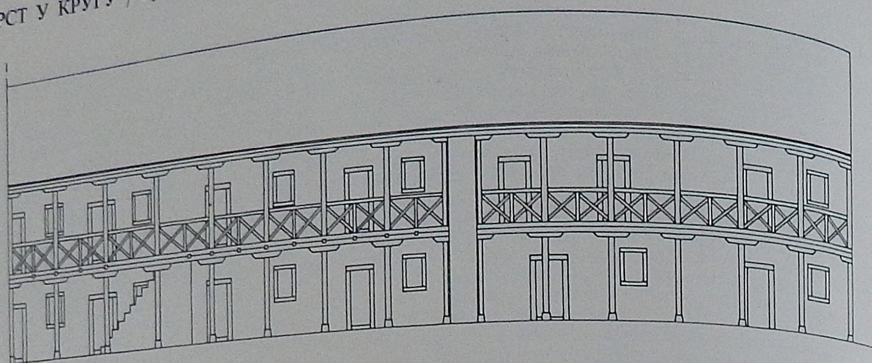
[218] Према инвентару архитектонске пластике и друге грађе откривене у току истраживања у Ариљу, које ми је ставила на располагање М. Чанак-Медић, на чему јој захваљујем.

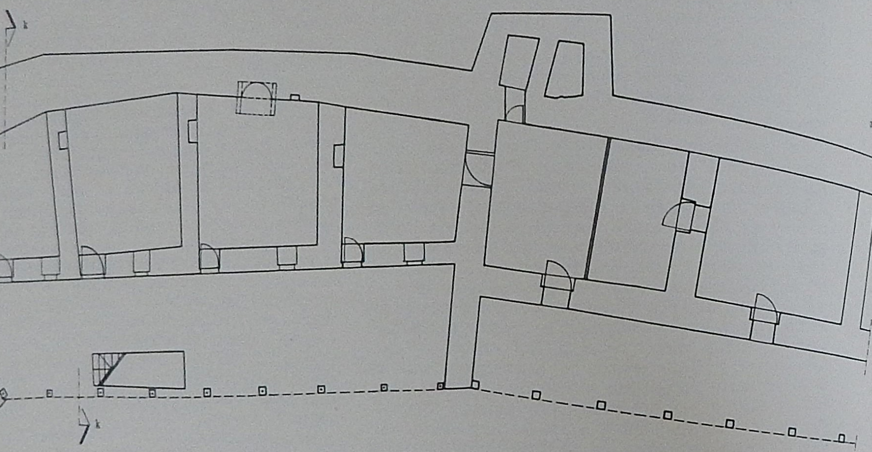
[219] Археолошка истраживања монашког насеља су у почетној фази.

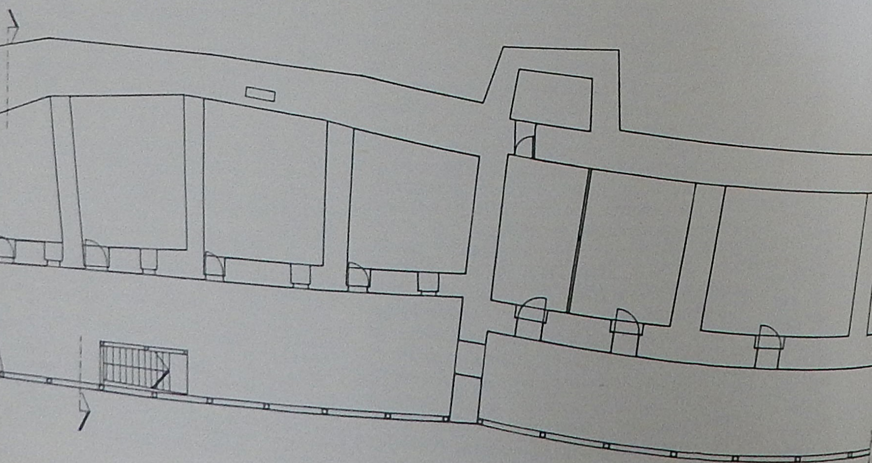
[220] С. Ненадовић, *Св. Арханђели*, 16—23.

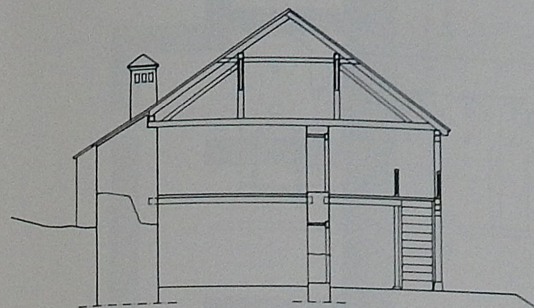
[221] *Исто*, 18.

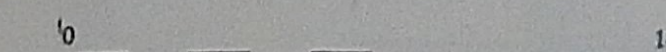
[222] У току истраживачких и конзерваторских радова у Арханђелима, подигнут је испред северног низа грађевина потпорни зид на целокупној дужини. Али, међу објављеним резултатима истраживања нема података да ли су пронађени оригинални делови тог зида или је он у целини резултат обнове.

108. *Манастир Сопоћани — идеална реконструкција грађевине са ћелијама и радионицама на северу, XIV век* (по С. Поповић)
a. основа приземља
b. основа спрата

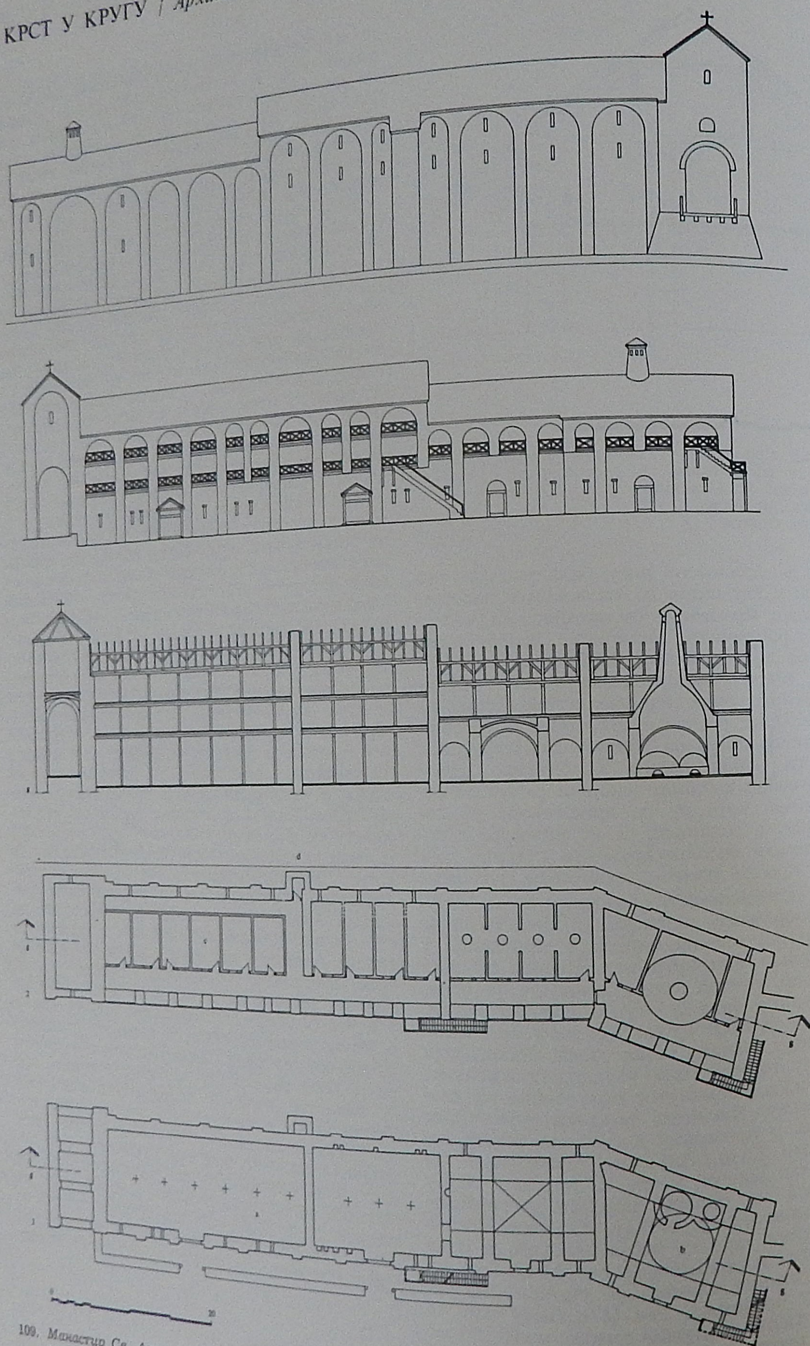
лети, тако да приземља нису била укопана, већ само за око 0,5 m нижа од спољашњег простора испред зграда. Приземље се састојало од четири просторије различите величине, правоугаоних основа. Прва два одељења, идући од улаза према истоку, нису имала подеоне зидове, док су треће и четврто били издељени пиластрима на по три просторне јединице, од којих је средишња била знатно шира од бочних. Пиластри, који су излазили изван равни зида преко једног метра, међусобно су били спојени полуобличастим сводовима, који су се прислањали уз подужне зидове, а ослањали се на пиластре и попречне преграде са полукружним луцима, који су чинили пролаз између просторних јединица.

Почеци полуобличастих сводова су се сачували на попречним зидовима, а део свода је очуван, у пуној висини спрата, у просторији у којој се налази поменута пећ. Висина од пода просторије до темена свода износила је 3,5 m, међутим то није била и укупна спратна висина, с обзиром да је простор на том делу био виши. На то указују остаци нивоа пода спрата, који је сачуван у горњој зони уз спољни манастирски зид, а изнад поменутог полуобличастог свода у приземљу. Висинска разлика унутрашњег темена свода у приземљу и пода на спрату износила је око 2,0 m. Нивелета горњег пода сачувала се на једном месту, и то на сужењу спољног зида на спрату, који је истовремено чинио и манастирску ограду. Спратна висина приземља одаја које су имале сводове и луке била је знатна и износила је око 5,5 m. Још један конструктивни елемент је указивао на толику висину приземља. Реч је о своду који се налазио уз спољне подужне зидове, изнад ширег средишњег простора приземља. Већ је напоменуто да је сачуван *in situ* део свода ужег суседног поља. На пиластар који је делио та два простора ослањали су се сводови. Са једне стране тог пиластра, над ужим простором, био је сачуван свод, па је познато место где се ослањао на пиластар. Међутим из суседног, знатно ширег, поља, где је исти пиластар сачуван изнад висине поменутог ослонца, није остало трага од места ослањања свода, што значи да је он над суседним пољем заснован више. С обзиром да је средишњи простор био знатно шири (5,80 m), а ослонац свода очигледно виши, и његова висина од ослонца до темена била је већа и могла је износити око 2,9 m. Ако се зна да је над суседним ужим пољем свод заснован на висини од око 1,5 m, и да је укупна висина од пода до темена износила 3,5 m, онда је над средишњим простором, као што је утврђено, ослонац био виши (претпостављена висина је око 2,0 m од пода), а у том случају укупна висина простора од пода до темена могла је бити око 5,0 m, односно са дебљином свода 5,3 m, што одговара сачуваној спратној висини, јер је над сводом вероватно преко подлоге био постављен дашчани под. Пиластри су, како је изложено, били уз подужне зидове повезани сводовима, а у правцу управном на подужне зидове спајали су их полукружни луци. Поља обликована између тако постављених сводова и лукова, могла су бити затворена или полуобличастим сегментним сводовима или крстастим сводом, јер преостали размак до укупне очуване спратне висине од 5,5 m, није омогућавао постављање полуобличастог свода. Поља су такође могла бити затворена и дрвеном међуспратном конструкцијом, што се чини највероватније. Над средишњим, најширим пољем, у одељењу у којем су сачувани *in situ* фрагменти пећи, могла је бити конструкција за одвођење дима, која се протезала и кроз спрат, са димњаком који је излазио изван равни крова. Подела простора у приземљу, над којом су се налазили сводови и луци, вероватно је била условљена и потребном диспозицијом на спрату, који је вероватно био издељен преградама које су носили луци и сводови изнад приземља. Ако би била оправдана претпоставка да су се изнад приземља с оставама и кухиње налазиле болничке одаје за 12 монаха, како је било предвиђено оснивачком повељом[223], простор је могао бити подељен на шест одељења у којем су могла лежати по два монаха. Реч је о јединственом простору, у којем су болеснике раздвајале преграде. Таква организација простора је била позната из византијске праксе, где су болничке одаје, у цариградском манастиру Пантократору и другде, биле одељене преградама.[224] Пошто се спратни делови грађевине нису сачували, може се само претпоставити да се испред болничких одаја, као и изнад кухињског простора на спрату, налазио трем са којег се улазило у те одаје. Велика ширина зграде, од око 8,45 m, омогућавала је образовање трема над делом приземља на спрату са дворишне стране.

□

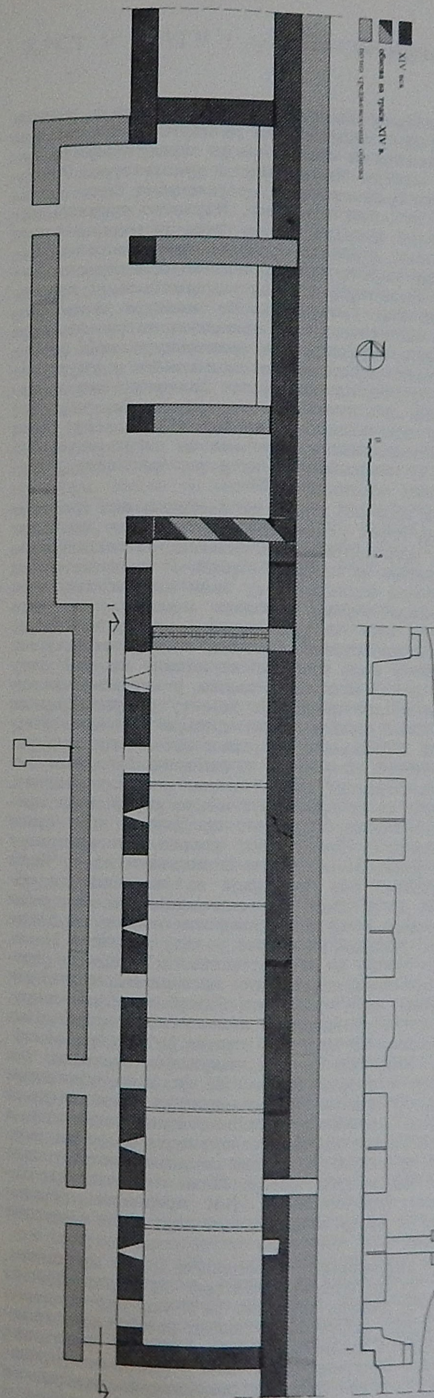
223 Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 699, col. CLXXXIII.

224 T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore — London 1985, 142—147.

109. *Манастир Св. Арханђели — идеална реконструкција грађевина са ћелијама, оставама и болницом на северу, XIV век* (по С. Поповић)

1. основа приземља — a. оставе; b. болничка кухиња
2. основа спрата — c. ћелије; d. нужник; e. болница

110. *Св. Арханђели — зграде на источној страни манастира* (по С. Ненадовићу)

Степениште којим се пело на спрат такође није сачувано, па је претпостављено да је било са источне стране зграде, уз попречни зид који није имао пиластре. Оно је могло бити и на неком другом месту, мада је била потребна већа слободна зидна површина уз коју се могло наслонити, с обзиром да је захтевало већу дужину, јер је требало савладати висину од 5,5 m. Болнички простор на спрату, иако у оквиру исте грађевинске целине, био је потпуно одвојен од осталих ћелијских одаја каменим преградним зидом (црт. 109). Изнад кухиње је, на спрату, средишњи део заузимала димњачка конструкција, која је вероватно постојала пошто су у приземљу пронађене пећи. У просторијама с њене источне и западне стране могле су бити неке оставе или простори намењени болници.

Монашке ћелије су се вероватно налазиле на спрату, у грађевини у продужетку болнице. У пространим приземљима испод њих биле су оставе. На то указују и велики улазни отвори, постављени у средишњем делу просторије на дворишном зиду. Ширина тих улаза је износила око 3,0 m, а висина, која није сачувана, морала је одговарати ширини и износити око 4,5 m. Као што је већ наведено, у тим одајама се нису сачувале зидне преграде из времена грађења, јер их није ни било, а у некој од каснијих обнова обликована је у просторији уз улазну грађевину правоугаона одаја у склопу некадашњег пространог приземља.[225] Вероватно су у то време додати још неки подеони зидови, којима је простор издељен, а изгледа да је било преправки и на спрату, па се у некој новој просторији нашло и ложиште изван равни зида, чије се постоље сачувало у југоисточном углу приземља. Ширина зграде је била једнака ширини болничког здања и износила је 8,45 m. Нису сачувани никакви трагови дрвених стубова, као што нису откривени ни трагови оригиналног пода у приземљу. С обзиром да су се на спрату налазиле монашке ћелије, може се помишљати да су постојали дрвени стубови, који су смањивали распоне греда дрвене међуспратне конструкције, а оне су морале примати оптерећења и од подеоних, вероватно дрвених преграда на спрату. То би значило да су дрвени стубови постојали, али им се нису сачували трагови. Висина тог дела приземља је морала износити бар 5,5 m, судећи према улазном отвору ширине 3,0 m и претпостављеној висини од 4,5 m. Зграда се налази на терену за 1,5 m нижем од улазне грађевине и имала је изнад приземља спрат са ћелијама чија висина није морала бити већа од 3,5 m. Тако би укупна висина до кровне конструкције износила 9,0 m, исто као и висина болничког дела. Изнад грађевине је постављена заједничка кровна конструкција, која је покривала и ћелијска и болничка здања. Посебан проблем представља архитектонско решење спрата, на којем су биле монашке ћелије, односно положај трема, или отвореног ходника испред њих, из којег се улазило у одаје. Велика унутрашња ширина згра-

□

[225] С. Ненадовић, *Св. Арханђели*, 19.

де омогућавала је изградњу трема над делом приземља. Средишњи део су могле заузимати ћелије, чија је дужина могла бити и 4,0 m, а иза њих се такође могао налазити простор издужене правоугаоне основе. Он је могао служити као ходник из којег се осматрала околина у случају потребе, али и као спремиште или неки магацински простор (црт. 103). Да су пролаз и слободан простор морали бити обликовани уз спољни зид зграде, говори и постојање нужничке просторије сачуване *in situ*. Она се налазила прислоњена уз спољашњи зид, као мања правоугаона просторија, и коришћена је са спрата. До нужника се морало стићи неким попречним ходником, чији се положај може само претпоставити (црт. 109). Ако би такво решење било могуће, зграда је изнад приземља имала отворен ходник. У том случају, пиластри из приземља су се настављали у зидане ступце, који су се протезали кроз спрат и спајали са полукружним луцима, на које се наслањала дрвена конструкција крова. Проблем представља положај степеништа, јер нису пронађени трагови зиданих степенишних постамената, што не искључује њихово постојање. Једна од могућности је да је оно било прислоњено уз зид једног од ширих поља између пиластара (црт. 109). Простор испред приземља зграде, где се степениште могло налазити, био је поплочан каменом. Фрагменти тог плочника су откривени у току истраживања.[226] Предложена архитектонска реституција се мора узети условно, јер поузданих трагова за спратно решење нема. Не може се искључити ни друга могућност — да је отворени дрвени трем заузимао поплочан простор испред грађевине, а да му је као зидани постамент служио потпорни зид паралелан главној дворишној фасади са пиластрима. Повољна околност би код таквог решења била у смањеној висини степенишног крака, који би полазио са нивоа манастирског дворишта испред потпорног зида, а он је био за око 1,5 m виши од улаза у приземље. Таквим положајем трема би и простори испред остава у приземљу били наткривени. Међутим, неповољна околност код предложеног решења лежи у изузетној ширини грађевине. Додавање трема испред здања значило би и много веће ћелијске просторије, чија би дужина износила око 6,0 m, а паралелно њима би уз спољни манастирски зид постојао ходник ширине 2,45 m. Поред тога, и архитектонско решење спољних подужних зидова, издељених пиластрима, пре нуди могућност обликовања отвореног трема са зиданим ступцима него постављање дрвене конструкције испред тако обликованог фасадног платна. Постоји и треће архитектонско решење — у оквиру расположивих грађевинских остатака на северној страни. Отворени ходник је могао бити изграђен у самој згради, као што је раније образложено, али је могао бити обликован и посебан дрвени трем, само у висини приземља, па би се у оставе улазило из наткривеног простора. Из трема би се на одговарајућим местима пело степеништима на спрат, а она су у том случају морала имати посебну конструкцију.

Наведене варијанте указују да није могуће поуздано утврдити како је изгледао оригинални архитектонски склоп, већ се може говорити само о општим обележјима те архитектуре. Реч је о низу грађевина које су у целини биле саграђене од опеке и камена. Изузетно дугачка непрекидна фасадна платна била су издељена пиластрима, а њихов распоред на спољашњим зидовима, који су истовремено били и оградни зидови манастира, и оним унутрашњим, у правцу цркве, није био једнак. То показује да су фасаде обликоване као независни елементи, што говори о карактеру ове архитектуре, која је истовремено припадала и спољашњем и унутрашњем просторном контексту. Здања су имала издужене двосливне кровове, који су бар у једној фази, није познато да ли и у XIV столећу, били покривени каменим плочама од сивог шкриљца, које су откривене у шуту у зарушеним унутрашњим просторијама.[227]

На источној страни се наставља низ грађевина, од којих је само прва, у наставку болнице, била архитектонски обликована са пиластрима, као здања на северној страни. У продужетку те грађевине изгледа да су били наткривени, а са дворишне стране отворени простори, на шта указује низ од три зидана ступца, вероватно првобитно повезана луцима, касније обнављана у склопу нове грађевинске целине на том делу (црт. 109.а). Поред тих здања, у наставку се налазио и низ просторија које су у приземљу са дворишне стране имале прозоре и врата. Ритмично постављање по једног прозорског и улазног отвора, сачуваних у каменом фасадном зиду, са изузетно мало убачене опеке у градиву, указује да су просторије имале унутрашње преградне зидове, вероватно од дрвета, који више не постоје. Намена тих одељења у приземљу није јасна. Могло би се помишљати да су била коришћена као просторије за становање, с обзиром да је свако одељење имало посебан улаз и прозор. Међутим, прозорски отвори, изузетно узани, сведени на прорез у зиду од свега 11 cm, уносе сумњу да се ту становало. Можда су просторије ипак коришћене за боравак пролазних путника, који су кратко боравили у манастиру, или су се ту налазиле неке посебне оставе. Низ грађевина на источној страни је касније обнављан. Изграђен је нов подужни дворишни зид испред старијих здања, па је тако обликован затворен ходник испред одељења. Просторија са зиданим ступцима је добила камене преграде, а са дворишне стране је подигнут подужни зид, који се спајао са зидом ходника испред низа одељења у продужетку. Може се само претпоставити да се изнад тих приземља налазио спрат и да су можда у том делу биле монашке ћелије.

О грађевинама у западном делу манастира, које су се налазиле северно од трпезарије уз спољне зидове, нема ни најнужнијих података на основу којих би се извела реституција архитектуре. Спољне зидове и део платоа разрушила је река Бистрица, па се само у траговима распознаје њихова темељна зона, а са унутрашње стране се фрагментарно сачувао само најнижи

део подужног зида несакралних здања. Она су вероватно била спратна, као и зграде са северне стране код улазне куле. Имала су издужену правоугаону основу и сигурно неколико одељења у низу у приземљу, од којих је прво, уз улазну кулу, било са њом повезано вратима. Може се претпоставити да су се у том одељењу налазиле степенице којима се ишло на спрат улазне грађевине, или је то била соба намењена чувару улаза. Испред зграде западно од трпезарије нису сачувани остаци трема, а судећи по положају трпезарије, која је била изузетно близу тих здања, трем није ни могао бити обликован испред, већ само у оквиру грађевине. Он је вероватно служио и као једна од комуникација са манастирским простором западно од трпезарије, где се вероватно налазила кухиња, пошто је трпезаријско здање својим положајем готово преградило тај западни сегмент манастирског простора. Може се помишљати да су зграде у близини трпезарије били неки резиденцијални простори, намењени ктитору или игуману, као и одаје манастирске администрације. Реч је, наравно, само о претпоставци, за коју још нема материјалних доказа.

У манастирским тврђавама Раваници, са краја XIV столећа, и Ресави, с почетка XV века, нису се сачувале грађевине намењене становању. Њихова просторна позиција је у Раваници установљена само откривеним темељима, а они показују да су се зграде пружале паралелно уз обимне зидове на западној, јужној и источној страни цркве. Једва видљив траг неког постамента на западној страни, јужно од улазне куле, наговештава да се испред тих здања налазио трем. Податак из средњовековне литературе казује да су у Раваници монашке ћелије биле прислоњене уз спољне зидове *„као птичија гнезда“*[228], а откривени темељи то потврђују, не пружајући никакве податке о архитектури. У северној зони манастира, која припада другој етапи изградње манастирске тврђаве у средњем веку, налазиле су се манастирске радионице, о чему сведоче и остаци зграда са пећима (црт. 111).[229] Археолошким истраживањем није поуздано утврђена функција радионичких простора, нити је установљено за коју врсту производње су те пећи коришћене. Претпоставља се да се ту топило и лило олово, на шта указују пронађени комади олова, као и укопани и омалтерисани плитки канали, за које се мисли да су могли бити калупи за ливење метала.[230] У подацима са археолошких истраживања нигде се не помиње довод воде или простор предвиђен за држање залиха воде, без које се није могао обрађивати метал. Није искључено да је нека од пећи била предвиђена и за израду керамичког посуђа. Архитектонски остаци тих грађевина данас не пружају могућност за реституцију првобитних облика, осим што јасно сведоче да се у северној, посебно одељеној, зони манастира обављала нека производна делатност, која је искључиво служила задовољавању манастирских потреба.

У манастирској тврђави Ресави — познатој као манастир Манасија — ограничена археолошка истраживања још нису пружила поуздане податке о некој занатској активности монаха. Утврђено је да су се на источној и северној страни налазиле манастирске зграде, али осим отвора у бедемским зидовима где су се ослањале греде међуспратне конструкције, данас нема никаквих трагова о њиховом грађевинском склопу и архитектури. Међутим на једном цртежу Ресаве из XIX века, виде се остаци грађевине западно од великог пирга, чији су видљиви трагови постојали и тридесети година овога века. На основу тих ликовних извора, види се да је грађевина била зидана каменом и опеком, да је била спратна и да су јој прозори били лучни, уоквирени опекама, како је то било уобичајено у XIV и XV веку. Намена те зграде није позната. На источној страни, уз бедеме, откривена су камена постоља за дрвене стубове, који су очигледно били саставни део дрвене конструкције грађевине (црт. 111). У којој мери су у градитељском поступку коришћене дрвене и зидане конструкције, није могуће утврдити без систематских археолошких ископавања грађевинске зоне уз зидове тврђаве, као и у оквиру источног, посебно издвојеног и ограђеног дела манастирског утврђења.

У већини манастира изграђених крајем XIV до прве половине XV столећа (таб. I и II), још нису извршена сва неопходна испитивања која би могла да пруже нове резултате у погледу коришћења простора за становање и рад. У неким манастирима, у којима су и обављени теренски радови, објекти нису сачувани, па је општа слика о ћелијским просторима и радионицама у српским манастирима сведена на најосновније податке. Тако и у манастиру Новој Павлици, с краја XIV столећа, осим могућег положаја манастирске трпезарије, кухиње и остава уз њих, нису установљена друга стамбена и административна здања која су морала бити саставни део манастира.[231]

У манастиру посвећеном Јовану Богослову у Поганову, за који се не зна тачна година зидања, али је познато да је живописан 1499. године, па се мисли да је изграђен крајем XIV или почетком XV столећа, на северној страни од цркве, налази се низ од четири монашке ћелије.[232]

□

[226] *Исто*, 19.

[227] *Исто*, 19.

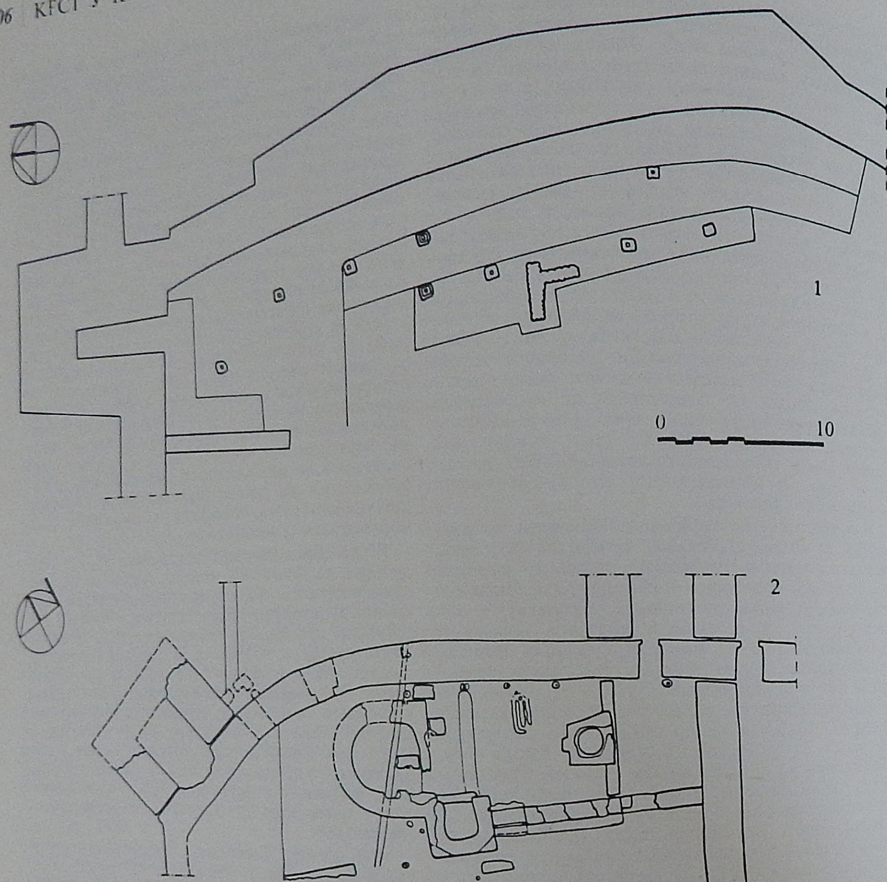
[228] Ђ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti XI—XVIII veka*, Beograd 1960, 118.

[229] Д. Мадас, *Археолошки радови у манастиру Раваници (1967—1971)*, Саопштења X (1974) 77—85.

[230] *Исто*, 78—79.

[231] Средњовековне грађевине су установљене, за сада, на северној страни манастира. На околном делимично истраженом простору идентификована је до сада само млађа градња. А. Јуришић, *Нова Павлица*, Београд 1991, 47—68.

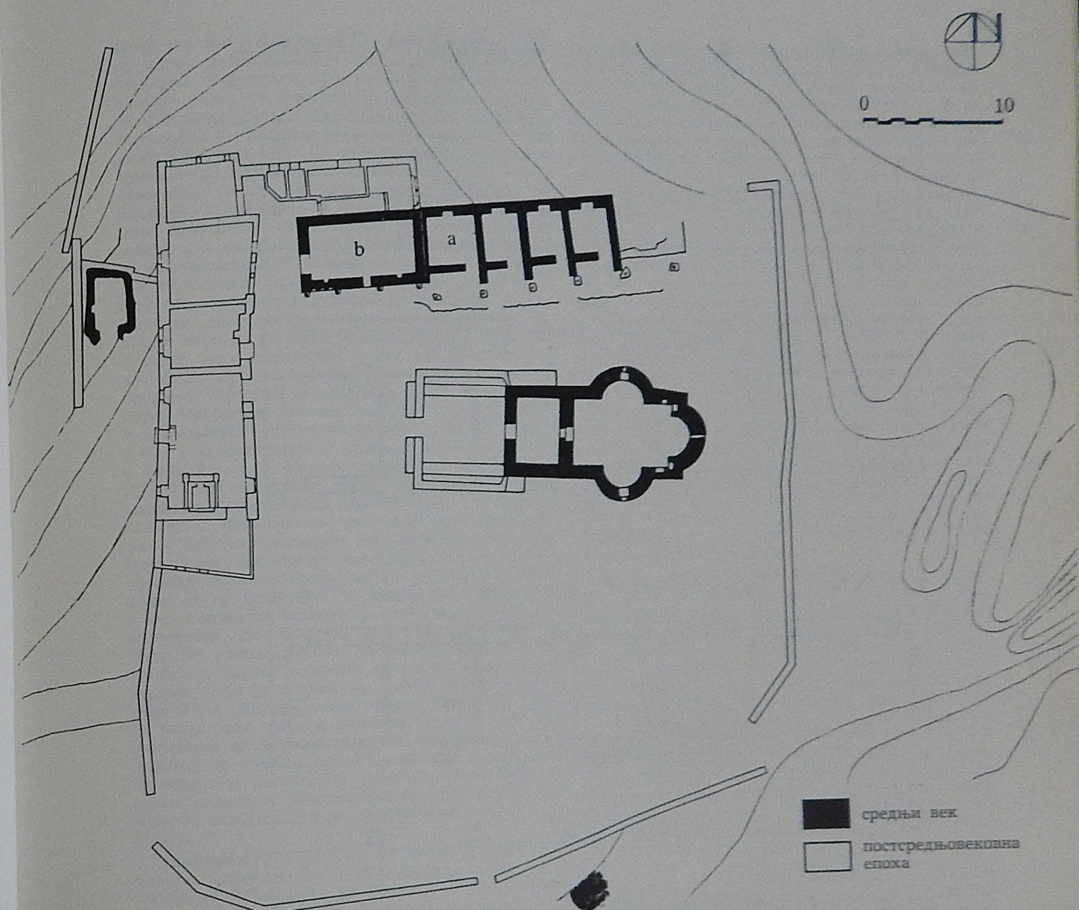
[232] О архитектури манастирских зграда у Поганову није писано. Извођена су само пробна археолошка сондирања у оквиру конзерваторских радова на цркви. Археолошка истраживања су водиле Б. Дељанин и Г. Томић. У овом раду је коришћен само ситуациони план са диспозицијом грађевина из документације Завода за заштиту споменика културе у Нишу. Година

111. Манастир Ресава, XV век — остаци грађевине непознате намене на истоку—1 (по И. Костићу и Ч. Јордовићу)

Манастир Раваница, XIV век — остаци радионице за прераду метала са пећима на северу—2 (по Б. Вуловићу и М. Мадасу)

Зидане су од камена, биле су приземне, а у њих се улазило из манастирског дворишта (црт. 112). На јужној страни су била врата, а вероватно и прозор, чији се трагови нису сачували, али је то његово једино могуће место, пошто се на супротном зиду на северној страни налазило удубљење које је вероватно служило као ложиште. Испред сваке ћелије у низу од четири просторије налазио се наткривени простор. На то указују и грађевински остаци. Испред правоугаоне основе сваке ћелије били су подеони зидови између одељења, који су испред улаза обликовали правоугаони простор отворен у правцу цркве. На основу таквог архитектонског решења хоризонталног плана могло би се помишљати да су ћелије биле засвођене. Оне нису биле нарочито простране, дужина им је износила 3,4 m, а ширина се кретала од 2,8 до 3,2 m. У њима је, судећи по величини, боравио један монах. Оне подсећају на ћелијска одељења из манастира Велики Метеори у Тесалији, а имају сличности и са описом ћелије манастира Св. Луке Стириота у Грчкој, забележеним у једном путопису из XVII столећа, где се каже: „*ћелије су собице од камена на свод озидане и свак има своју*".[233] Према типу ћелија и њиховој архитектури, реч је о здањима која су настала у поствизантијском периоду, с обзиром да се у средњем веку, чак ни половином XV столећа, на другим местима у српским манастирима не граде таква здања. Мале приземне просторије, намењене једној особи, појављују се на тим просторима после XV, најчешће у XVI столећу. Низ мањих ћелијских одељења из те епохе налази се на јужном делу манастира Сопоћана, а у XVI веку су зидана и нека ћелијска здања на западној страни између цркве и трпезарије у манастиру Градцу. И у Милешеви су у то доба

112. *План манастира Св. Јована у Поганову, XV век* (из документације Завода за заштиту споменика културе Ниш)

a. ћелије
b. непозната намена (трпезарија или резиденција?)

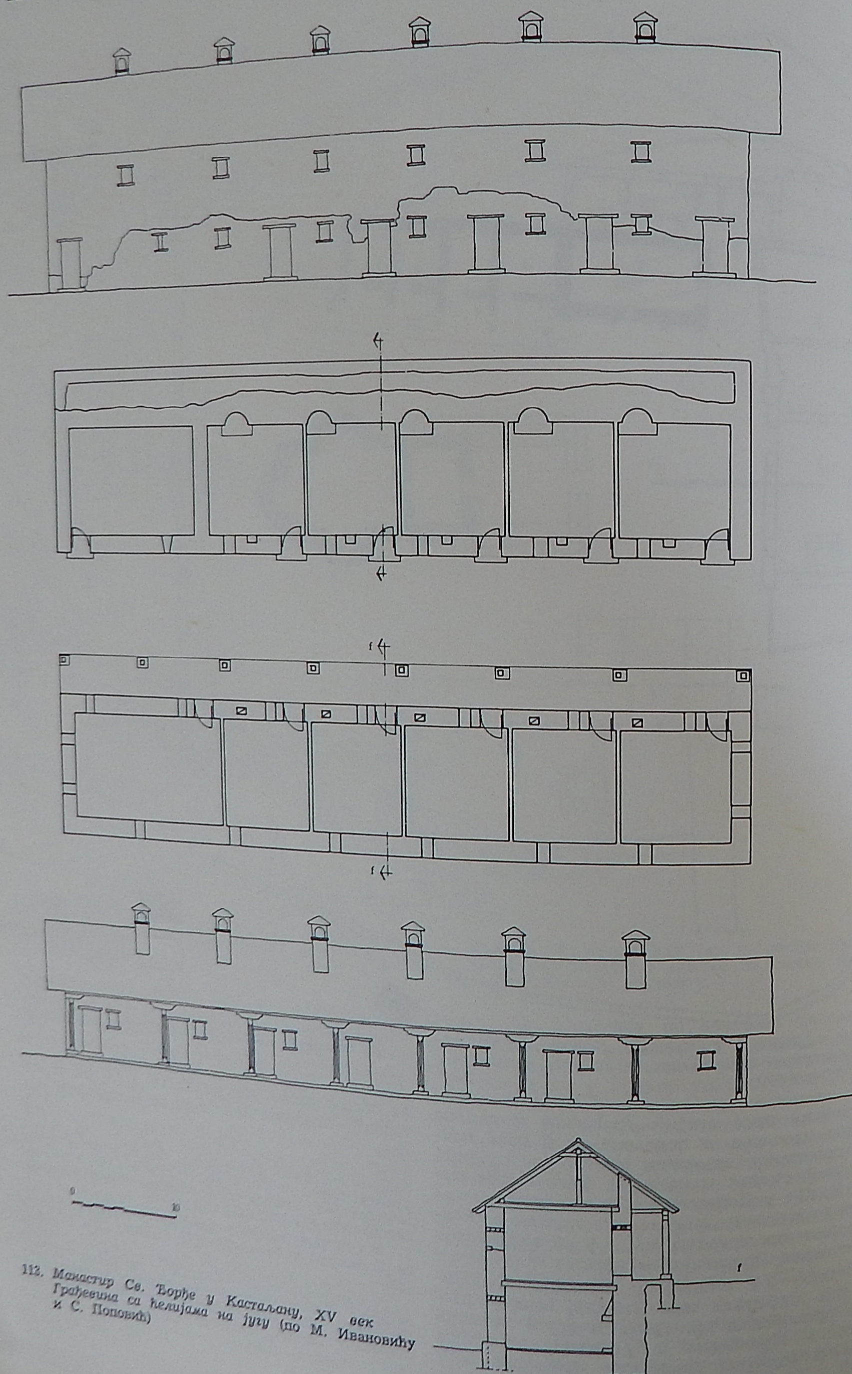
преправљане неке старије грађевине и дељене на мања одељења, а подизане су и нове приземне просторије за живот монаха (на северној и источној страни манастира). Тако би се монашке ћелије у Поганову могле сматрати наставком средњовековне градитељске праксе, с обзиром да сличних примера има и у областима које су припадале Византијском царству.[234]

Средином XV столећа, у манастиру Св. Николе, код данашњег села Забреге, била је развијена производња грнчарије и друге занатске делатности. Пронађена је у склопу манастира ковачница (северна страна), а пронађени алат за обраду коже указује да се и тај занат неговао.[235] Монашке ћелије су се налазиле у гре-

□ живописања манастирске цркве је забележена изнад улазних врата, уп. Г. Томић, Б. Дељанин, М. Митровић, *Истраживачки радови на локалитету Поганово*, Пиротски зборник 8/9 (1979) 211—227.

233 Ст. Новаковић, *Из путописа Ц. Хвилера, о путу по Далмацији и Грчкој из 1675 до 1676*, ГНЧ 17 (1897) 130.

234 Такав тип ћелија се налази у манастиру Св. Мелетија у Грчкој, у манастиру Сагмата у Беотији, у Св. Јовану Богослову на Патмосу, у метеорским манастирима у Тесалији и другде.

112. *Манастир Св. Ђорђе у Касталану, XV век Грађевина са ћелијама на југу (по М. Ивановићу и С. Поповић)*

ђевинама на југозападној и јужној страни, док су зграде за производњу грнчарије, са пећима и сушаром, и ковачница биле у северном делу манастира (црт. 79). Део који је служио за израду предмета од печене глине — посуђа и кровног покривача — налазио се у северозападном углу манастира (црт. 79). На том је месту откривена сушионица полигоналне основе, која је поред приземља имала још два спрата. Ложиште се налазило у приземљу и било је засвођено клесаним блоковима сиге. Имало је висок зидани димњак, а уз њега још један вертикални канал за проветравање.[236] Висина постројења за сушење керамичких производа износила је 9,0 m. У наставку керамичке радионице налазила се ковачница, која се протезала дуж целокупне северне стране уз манастирски обимни зид. На јужном зиду грађевине, у унутрашњем простору, биле су две полукружне пећи поплочане опекама. Простор је идентификован као ковачница, на основу многих налаза ковачког алата и потковица.[237] Монашке ћелије су биле у зградама у југозападном и јужном делу манастира, с обзиром да је северна зона била одређена за производну делатност, док се на западној страни налазила манастирска трпезарија. Унутрашња подела у здањима за становање није сачувана, па се не могу одредити ни распоред нити број просторија. На основу многобројних налаза изгорелих дрвених греда, могло би се претпоставити да су грађевине за становање биле сазидане мешовитом грађом: полуобрађеним каменом и дрветом. До одељења за становање, која су била на вишем терену од платоа на којем се налазила црква, долазило се степеништем, кроз ходник, чија је ширина на неким местима износила 0,8 m. Делови манастирског дворишта били су покривени речним каменом, а он је био коришћен и за зидање објеката. Манастирска радионица је, судећи према величини простора за складирање, печење и сушење производа од глине, радила за манастирске потребе, али је вероватно снабдевала тим производима и шире подручје.

Грађевине у којима су се налазиле монашке ћелије откривене су и у манастирима из прве половине XV столећа, на Космају, у Св. Николи у Павловцима и у Св. Ђорђу у Касталану. У згради на јужној страни од цркве у Павловцима (црт. 100), један део је заузимала трпезарија, а у другом су биле монашке ћелије.[238] Простор намењен становању је имао уобичајену, издужену правоугаону основу, издељену унутрашњим преградама на ћелијске просторе. У њих се улазило са трема, који се налазио испред тог дела грађевине. На основу архитектонских фрагмената неколико камина, који нису припадали ложиштима у зиду приземља, на шта указују њихове веће димензије, закључено је да су коришћени на спрату и да су грејали ћелијске просторе.[239] Одаје су биле дугачке 3,5 m, а ширина је могла износити око 3,0 m, у ком случају је на спрату било пет ћелија. Може се претпоставити да је и једна просторија у приземљу служила као ћелија. У источном делу је постојао дрвеном преградом одељен простор, који је имао врата и ложиште. Да је на том месту била засебна просторија, указују сачувана два улаза у северном зиду, на растојању од три метра. Један од тих улаза је био постављен наспрам врата, која су се налазила на супротном јужном зиду. Таквом диспозицијом је целокупно приземље било подељено на два неједнака дела, источни, мањи, простор, у којем се могло налазити одељење за становање, и западни, већи, у којем се вероватно одвијала нека делатност. Између тих просторија је био пролаз, који је имао северна и јужна врата, и водио у правцу економског дела, где се налазила кухиња. Делатност која се одвијала у већој одаји, такође са једним ложиштем у зиду, није било могуће утврдити. Зграда је била сазидана од полуобрађеног камена, а делови поломљених прозорских оквира и врата, откривени су у шуту у току ископавања грађевине, што је омогућило њихову студијску реституцију.[240] На простору између кухиње и здања са трпезаријом и ћелијама, уз источну страну на којој су почињале окомите стеновите падине, био је неки наткривени простор, који је служио за свакодневне манастирске делатности. О томе сведоче и материјални налази: металне алатке, ножићи и фрагмент позлаћене посуде.[241] Простор је био намењен манастирској економији, али није било могуће утврдити која је врста рада ту обављана.

У манастиру Св. Ђорђа у Касталану, ћелијско здање се налазило такође са јужне стране манастирске цркве. Реч је о спратној грађевини, на чијим су високо сачуваним зидовима приземља откривени улази и прозорски отвори. Унутрашња диспозиција објекта показује да је он у приземљу, као и на спрату, коришћен за становање.[242] Зграда је утемељена на падини, па је са јужне стране имала приземље и спрат, а са северне је, са много више нивелете тла, коришћен само спрат у који се улазило са горњег манастирског платоа на нивоу терена (црт. 113). Зграда је имала издужену правоугаону основу и омеђивала је унутрашњи манастирски простор (црт. 78). Посебност архитектонског решења огледа се у томе што здање није било у саставу манастирског оградног зида, као што је било уобичајено, већ је реч о неуграђеном, слободном објекту, као и у претходној целини, у Св. Николи у Павловцима. Према унутрашњем манастирском дворишту са северне стране зграде, откривен је зидани постамент трема, који је истовремено служио и као потпорни зид, али и као постоље за камене базе дрвених стубова,

□

235 М. Брмболић, *Намасија*, Параћин (без године издања), 9 и даље.

236 *Исто*, 11.

237 *Исто*, 13.

238 С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају*, 135 и даље.

239 *Исто*, 141—142.

240 *Исто*, 137—138, сл. 14 и 15.

241 *Исто*, 143—144.

242 Г. Марјановић-Вујовић, *Манастирски комплекс Касталан*, Старинар 30 (1979) 85 и даље.

на које се ослањала дрвена конструкција, вероватно двосливног крова. Приземље и спрат су независно коришћени и није постојала никаква степенишна веза између тих делова зграде. На то указује и њихова просторна оријентација: у приземље се улазило само са јужне спољне стране, а спрат је искључиво коришћен са севера, где се налазила црква. Сачувани распоред улазних и прозорских отвора на јужном зиду приземља и низ ложишта на северном, указују да је оно морало бити подељено преградама на низ од пет мањих и једне веће просторије. Ову већу одају у западном делу је од осталог простора одвајао камени зид, док су преграде између мањих одељења морале бити дрвене, јер нису пронађени остаци зидова. У већем одељењу није било ложишта, и оно је, поред врата, имало само један прозорски отвор, ширине свега 12 cm. Остала одељења су осим ложишта имала и веће прозоре, чија је величина износила 40 × 63 cm. Прозори у приземљу нису имали камене оквире. Били су равно завршени, а натпрозорна и потпрозорна дрвена греда истовремено су биле ослонац уз који је био причвршћен вертикални прозорски оквир — допрозорник. Врата су, према сачуваним траговима била решена на исти начин, помоћу дрвених греда. Како је решен спрат, није могуће утврдити, осим што је сасвим извесно да је имао трем са дрвеним стубовима и подом од опеке. Може се претпоставити да је, као и приземље, био издељен дрвеним преградама на мања одељења. Прозори и врата су на спрату били вероватно решени на исти начин као у приземљу, будући да у току археолошких ископавања нису пронађени никакви трагови камених оквира. На спрату су се, као и у приземљу, налазила ложишта. Она се нису сачувала *in situ*, као што нису сачувани ни горњи делови зидова, али су камени клесани комади са заобљеном унутрашњом страницом, која је изузетно била нагорела, указали да је реч о деловима неких камених ложишта и димњачке конструкције. Није поуздано утврђено, али се може претпоставити да је грађевина имала дрвени двосливни кров. Над правоугаоним простором зграде могао је бити и четвороводан кров, али се чини прихватљивијом претпоставка о двоводном решењу, јер су у том случају источни и западни зидови имали слободне површине и у висини кровног простора, уз који су се, сасвим сигурно са западне, а највероватније и са источне стране, могли наслонити зидови манастирске ограде. Делови те манастирске ограде, која се наслањала на западни зид зграде са монашким становима, пронађени су *in situ*, између трпезарије и ћелијског здања. Двосливни кров би омогућио несметано, бочно прислањање оградног зида, чија је висина могла бити већа од корисне висине унутрашњег спратног простора. Посебан проблем код зграде представља њена намена, која је, како из основног решења архитектуре произилази, могла бити мешовита. У приземљу нису биле оставе, како је то у многим другим манастирима било уобичајено, већ неки стамбени или радни простори. Да није реч о радионицама указује и ритмично понављање улазних врата и прозора са ложиштем на супротном зиду, што наговештава да је пре реч о становању. Једна од на изглед логичних могућности је да су та одељења намењена манастирским гостима. На то указује и посебно одвојена одаја, са узаним прозором, која је вероватно била нека остава, а помишљало се да је могла бити и стаја за коње путника док су боравили у манастиру. Таква могућност свакако постоји, поготово што је у том случају стајски простор био изван манастирског унутрашњег дворишта. Спрат грађевине, који је коришћен само из унутрашњег ограђеног простора, био је намењен монашким ћелијама, које су имале трем са којег се улазило у одаје. Њихов број није познат, али се на основу решења приземља може претпоставити да је било око седам одељења.

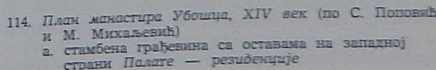
Зграда је сазидана од полуобрађеног камена и вероватно је споља била омалтерисана. Према обради прозорских отвора, види се да је била много скромније грађена од трпезарије, која је имала камене дводелне прозоре — бифоре. Никакви трагови каменог украса зграда нису сачувани. Такође није познато да ли су фасадне површине биле покривене сликаним украсом.

У области недалеко од града Новог Брда, у манастиру посвећеном Ваведењу Богородице, који је познат под именом Убожац, сачувале су се манастирске грађевине, од којих су само оне на западном делу археолошки истражене.[243] Према архитектонском типу манастирске цркве, трикохалне основе, оснивање манастира се датује у другу половину XIV столећа.[244] Расположиви грађевински остаци манастирских здања на западној страни, на основу архитектуре, наговештавају да су зграде и касније преправљане, а неке вероватно подигнуте у XV и XVI столећу. Откривене грађевине на западној страни манастира имале су издужену правоугаону основу и обликовале су манастирски простор, у хоризонталном плану, готово правилне четвороугаоне основе са црквом у средишту (црт. 114). Објекти на западу су утемељени на падини, док се на заравни изнад ње налазила црква. Реч је о полуукопаним зградама, у чија се приземља силазило са горњег платоа манастирског дворишта. У њих се улазило и из спољашњег, знатно нижег простора, па се

□

[243] Истраживања манастира Убошца, који се налази у селу Мочаре код Косовске Каменице, предузео је од 1963. до 1967. Завод за заштиту споменика културе из Приштине. Истраживања су водили Предраг Пајкић и проф. Бранислав Вуловић. Резултати нису публиковани.

[244] О манастиру Убошцу нема много историјских података. Помињу се у изворима књиге донете у тај манастир у XVII веку, а у исто доба, око 1622, при игуману Мартирију, обновљена је црква. Уп. Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, IV, 114, бр. 6596; 122, бр. 6641; исти, *Записи и натписи*, I, 296, бр. 1080; 357, бр. 1420. О манастиру су писали: Ст. Новаковић, *Манастир Убожац — приложак к средњевековној географији српских земаља*, Глас СКА 86 (1911) 141—150; А. Урошевић, *О манастиру Убожцу*, Хришћанско дело св. 2 (Скопље 1937) 110—116; В. Петковић, *Повесница*, 333; Ђ. Стричевић, *Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу*, ЗРВИ 3 (1955) 221—232; М. Ивановић, *Црквени споменици XIII—XX век*, Задужбине Косова, Београд—Призрен 1987, 484—485.

114. *План манастира Убошца, XIV век* (по С. Поповић и М. Михаљевић)
а. стамбена грађевина са оставама на западној страни *Палате — резиденције*

кроз пролазе у грађевини степеницама пело у унутрашње двориште. За сада није познато где се налазио главни манастирски улаз. На основу просторног распореда откривених грађевина, зна се да се у њих, као и у манастир, могло ући на неколико улаза, од којих су неки водили у подруме — приземне просторије, док су два пролаза, на југозападном и северозападном углу, кроз одаје у приземљу била степеницама повезана са горњим манастирским двориштем. Ниједан од тих улаза и улазних просторија, по архитектонском решењу, нема правих подударности у српском средњовековном манастирском простору XIV столећа. Целокупан, готово квадратни, план манастира пре подсећа на византијски манастирски простор него на решења каква се срећу у средњовековној Србији од XII до XV столећа. Разлоге за примењено просторно решење можда треба тражити у оснивачу манастира, који је применио старији византијски модел, или можда треба размислити о некој знатно млађој обнови манастирских здања у поствизантијском периоду. Тада су на тим просторима зидана и обнављана многа средњовековна здања, али у новој просторној схеми — четвороугаоних, готово правилних основа. Тако, на пример, обновљена поствизантијска здања у чувеној задужбини Јована Оливера у Леснову, образују четвороугаони манастирски простор, који садржи, поред главног, и споредна манастирска дворишта, у којима су се налазиле економске зграде и неке друге радне просторије, на источној страни. И манастир посвећен св. Николи, познат као Топлички, у чијој је цркви пронађен старији слој живописа, претпоставља се из XIV столећа, обнављан је у XVI веку, а остаци темеља манастирских зграда, које су страдале у пожару 1904/1905. године, показују да је насеље такође имало четвороугаону основу, готово квадратног облика, по плану сличну основи Убошца.[245] На основу наведених примера, могло би се помишљати да је византијска традиција у тим јужним областима била присутнија, па се можда препознаје и на просторном концепту неких манастира и њиховом четвороугаоном хоризонталном плану. Судећи по диспозицији и архитектонском решењу манастирске зграде у Убошцу, на западној страни манастира могао је постојати још неки, можда ограђени, простор, јер на то упућује и пет улаза на спољашњем западном зиду низа приземних просторија. У тим одељењима су вероватно били неки магацини и оставе, мада није могуће поуздано утврдити која је то врста остава и шта се у њима чувало. Одељења су имала узане прозорске отворе, који су пре служили за проветравање него осветљење. У зидовима се налазе бројне нише, од којих су неке вероватно коришћене као места за светиљке. Грађевина је у приземљу била подељена преградним каменим зидовима на пет просторија различитих величина. Прва и последња у низу су биле уже од осталих. Југозападна је водила преко степеништа у унутрашње двориште, док је северозападна била повезана са зградом у наставку, која се ослањала на западну грађевину и пружала се уз северну страну манастира. Централни простор је био изузетно велик. Имао је исту ширину као остала одељења, око 7,5 m, док је дужина износила 23,5 m. Одаја је са спратом била повезана каменим степеницама, које су се налазиле у југозападном углу. На источном подужном зиду, сачувао се низ конзола од полуобрађеног камена, на висини ослонаца међуспратне конструкције. Конзоле су служиле као лежишта дрвених греда за ову конструкцију. У том одељењу се уз северни попречни зид налазио засвођен правоугаони простор, са централно постављеном нишом у зиду, где се запажају трагови горења. Иста таква конструкција је постојала и у суседном, мањем, одељењу, уз источни подужни зид. Пошто се полуобличасти свод сачувао у целини, без икаквог отвора, не може се помишљати на ложиште изнад којег је морала постојати конструкција за одвођење дима. Делови спрата су се сачували над југозападним и северозападним одајама приземља, а на унутрашњем зиду спрата одаје на северозападу постојало је ложиште. Обликовано је као полукружна ниша у зиду, а конструкција за одвођење дима је делимично излазила изван равни зида и била на том месту ослоњена на дрвене греде (црт. 113). Такво ложиште је коришћено за грејање и није служило за припремање хране, па је одаја вероватно била намењена за становање. Над средишњом, највећом приземном просторијом, на спрату је могла бити манастирска трпезарија. На северној страни манастира се, у наставку западне грађевине, такође налазило одељење са ложиштем, које је могло бити нека манастирска радионица, будући да је вратима било повезано са суседном узаном одајом, а преко ње са приземљем. У наставку те зграде, сазидани су мањи правоугаони простори (до сада су откривена само два), који изгледа да нису имали зидове према манастирском дворишту и цркви, већ су били отворени, или можда затворени дрвеном преградом. Над западном грађевином је, како изгледа, постојао само један спрат над средишњим делом, док је на југозападном углу могло бити и два спрата, судећи по сачуваној висини зидова и диспозицији прозорских отвора. На тим отворима се запажају накнадне преправке, јер су делови зидних површина местимично президани опеком, док су остала платна зидана каменом, осим дела источног зида који је такође зидан опеком. Како се долазило на спрат није познато, с обзиром да се нису сачували трагови зиданог степеништа, као у осталим просторијама. Могло би се претпоставити да је приступ био могућ са трема испред западног здања, чији се зидани постамент делимично очувао на северозападном делу. Не може се искључити и могућност коришћења дрвених степеница, од којих нису морали остати трагови. Осим испред зграде на западу, трем се пружао и дуж низа северних здања, на шта указују и камена постоља пронађена испред грађевина. Прва просторија у низу на северној страни, која се наслањала на зграду утемељену на западу, имала је над приземљем спрат, а степенице које су до њега водиле сачувале су се прислоњене уз јужни зид те грађевине, непосредно уз улаз у приземље. Фасадно лице ове грађевине је са дворишне стране сазидано опеком и каменом. Смењивао се

ред камена са два узастопна реда опеке, а по две опеке су постављане и између каменова у вертикалним спојницама. Такав начин зидања и слог градива користио се у Византији, али и на просторима под византијским утицајем у XIV столећу. Већ је напоменуто да се исти градитељски метод примењивао и у поствизантијском периоду, па су неки објекти грађени на такав начин на Атосу, у Хиландару.[246] Имајући то у виду, начин зидања не мора бити одредница на основу које би се могло поуздано тврдити да здање у Убошцу потиче из XIV столећа. Манастирске зграде у Убошцу, откривене на западној страни, биле су у целини зидане полуобрађеним каменом, или каменом и опеком, о чему говоре високо сачувани зидови приземља и спрата над одајама на југозападном и северозападном делу насеља. Међуспратне конструкције су биле дрвене, осим што су неки простори, посебно одељени краћим преградама, у приземљу били засвођени. На подужном, источном, зиду најдуже подрумске просторије и у одељењима на северној и јужној страни постојале су камене конзоле, на које се ослањала дрвена гредна међуспратна конструкција. Сачувани прозори су били једноставни створи без украса, са дрвеним натпрозорним гредама, равно завршени. Врата су имала камене прагове и камене оквире, такође једноставног правоугаоног пресека, без украса. Унутрашње површине зидова су биле малтерисане — сачували су се трагови малтера на јужном зиду у југозападној просторији. Обрада спољних зидова није позната, али се може претпоставити да су, с обзиром да су били исто грађени као и унутрашња лица, такође имали малтерни слој. На основу издужене основе у облику правоугаоника, са делом који је можда имао и два спрата на југозападу, може се претпоставити да је грађевина имала на јужној страни двосливан кров, док је северни део вероватно био повезан са западним здањем, под истим кровним равнима. Саставни део архитектонског решења били су тремови са дворишне стране, испред унутрашњих фасадних зидова здања.

На основу опште просторне диспозиције и примењених архитектонских решења, не може се искључити могућност да су манастирска здања у Убошцу подигнута на измаку средњега века или, можда, и у поствизантијском периоду. Пошто је само једна четвртина манастирског простора откривена, без систематског истраживања целокупног насеља не могу се доносити поуздани судови о времену настанка тог градитељства. Архитектонски детаљи на зградама улазе у ред традиционалних решења, која се срећу кроз цело XIV и XV столеће, али и у XVI веку. У такве елементе спадају најпре полукружна ложишта у зиду, са конструкцијом за одвод дима ослоњеном на дрвене греде и зидове, која су слично решена у Сопоћанима, Павловцу, Кастаљану, а и доцније, у зградама с краја XV столећа, у Намасији код села Забреге. Зато би се за откривену архитектуру у Убошцу могло рећи да према решењу и детаљима припада архитектонском моделу касног средњег века, који се користио и у следећој, млађој градитељској епохи.

Посебне резиденције, зграде и одељења манастирске управе

Већ је истакнуто да су у манастирима постојали посебни резиденцијални објекти, намењени ктитору, црквеним достојанственицима и манастирској управи, што се види и из средњовековних докумената, литературе и типика.[247] Према сачуваним архитектонским остацима грађевина у манастирским насељима средњовековне Србије, та здања су била саставни део низа објеката дуж обима насеља, уз спољне манастирске зидове. Њихова локација у највећем броју случајева није позната, али откривене манастирске грађевине, сачуване у доњим зонама приземља, указују да се посебне резиденције, бар што се тиче основног архитектонског хоризонталног плана, нису битније разликовале од осталих зграда у насељу. Њихова ширина је углавном одговарала ширини континуалне изграђене зоне уз оградне зидове, а основе су биле правоугаоног облика, као и код осталих здања. Материјал за грађење резиденција није се разликовао од других зграда, већ је коришћен полуобрађени камен или камен у комбинацији са опеком. Такво стање отежава њихову идентификацију, поготово што су, судећи по сачуваним одељењима, и те грађевине у приземљима могле имати оставе или неке посебне просторије, с обзиром да нису биле искључиво једнонаменске. У византијској монашкој средини дешавало се да су замонашеном владару даване на употребу просторије које је дотле користио старешина манастира, а он их је могао опремити за свој боравак, на пример доградњом малог трема и бојењем унутрашњих зидова одаја по сопственом избору.[248] Писане вести, на основу којих би се сазнало како су ктитори или црквени достојанственици опремали своје одаје у српским средњовековним манастирима, нису познате.

У владарским задужбинама из XII столећа, у Ђурђевим ступовима и у Студеници, није утврђено где су се налазиле грађевине са одајама за световне и црквене достојанственике. На основу откривених архитектонских остатака у Ђурђевим ступовима, у којима су се ћелије налазиле на западној страни, стара трпезарија на јужном делу, док се на истоку из тог најстаријег раздобља нису сачували објекти, просторије намењене црквеним и световним достојанственицима могле су бити у западном манастирском здању. Када је већ у XIII столећу дошло до темељније реконструкције манастирског простора, па је приземље улазне грађевине претворено у капелу,

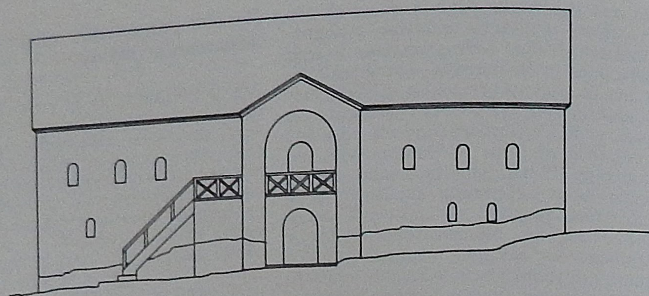
□

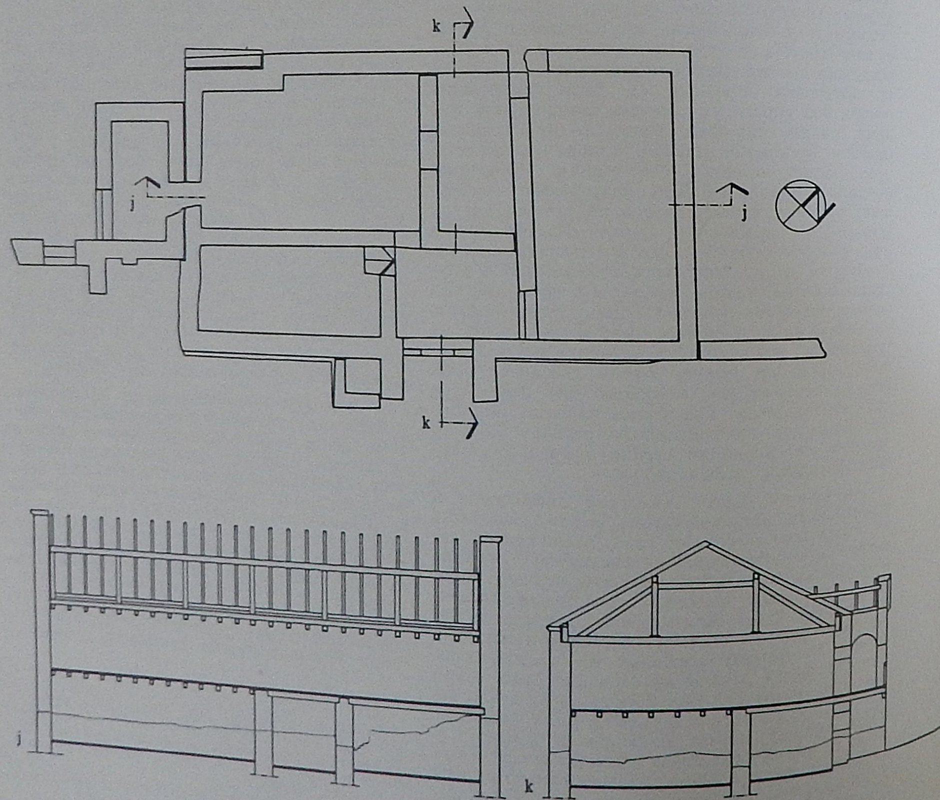
[245] Уп. К. Балабанов, *Нови податоци за манастириот и манастирската црква св. Никола Топлички*, Културно-историско наследство во НР Македонија 2 (1956) 17 (где је објављена скица манастирског плана на основу остатака темеља).

[246] С. Ненадовић, *Хиландарски конаци у јужној мали пре и после пожара 1722*, ХЗ 5 (1983) 215—256.

[247] Вид. поглавље овога рада „Врсте манастирских грађевина“, под „Палата“.

[248] Уп. *Das Testament des Patriarchen Matthaios I* (1397—1410), изд. H. Hunger, BZ 51 (1958) 229 L. 10.

115. Идеална реконструкција палате у манастиру Св. Никола у Топлици (по С. Поповић)

0 10

вероватно с посебном одајом на спрату, а на источном делу била саграђена нова трпезарија, старо трпезаријско здање је морало добити и нову намену. Већ је истакнуто да је његов унутрашњи простор подељен на приземље и спрат, можда већ у то време, а сасвим извесно је касније приземље коришћено као складиште, с обзиром да је пронађена укопана житна јама. Чему је у тој новој просторној подели користила грађевина, није могуће поуздано установити. Могло би се помишљати да су ту, можда и на спрату, образоване просторије намењене световним и црквеним достојанственицима, а можда су неки делови коришћени и за манастирску управу. У манастиру Студеници, на делимично истраженом манастирском простору, до сада нису откривене грађевине које би се могле сматрати посебним резиденцијалним објектима. Постоји податак, забележен у документима из XIX столећа о обнови манастира, у којем се каже да нове манастирске зграде на јужној страни треба подићи на месту где је некада био *„царски дворац"*.[249] На бакрорезу Студенице из 1733. године, на јужној страни у низу, идући од улазне куле, нигде се не помиње царска палата, већ се нижу ћелије, еклесијарница и зграда намењена манастирским гостима (црт. 24), па се вест о царском дворцу мора приписати неким локалним причама из тог времена, које су нашле одјека у документима о обнови манастира. Сасвим је извесно да *владарски двор* није могао бити у Студеници, али је такође сигурно да су постојале посебне одаје намењене владару, с обзиром да је реч о задужбини владарске куће Немањића, па у том светлу треба гледати и на податке о *царском двору*, као предање по којем се зна да су Немањићи имали посебне одаје у задужбини родоначелника династије, чије је ктиторско право такође припадало само легитимном носиоцу владарске титуле на српском престолу. Из XVI столећа (1543) потиче и запис на једној црквеној књизи да су, поред те, и неке друге књиге повезане у Студеници, „вь полатѣ вьсеѡсвешеннаго архиепископа кѵр Іѡсифа", што значи да је у то време и архиепископ имао посебно здање или одаје у манастиру.[250] Где се налазила та грађевина у Студеници, сада није познато, али вести јасно казују да су у манастирском насељу постојале посебне резиденцијалне зграде или одаје. Најновија археолошка ископавања у северној зони манастира потврдила су постојање пространих, каменом грађених објеката из средњег века на северној локацији.[251] С обзиром да су ископавања тек започела, није могуће закључивати о архитектури тих зграда, јер сви делови грађевинског склопа још нису откривени. Реч је о више грађевинских фаза и преградњи, од којих неке припадају и средњовековном периоду.

У манастиру Стефана Немање, посвећеном св. Николи, у Топлици, откривена је на северној страни насеља већа камена грађевина, за коју се мисли да је могла бити палата из XIII столећа.[252] Поузданих доказа нема о намени тог здања, али сачувана грађевина сведочи да је реч о неком објекту посебне намене, који, према сачуваној архитектури, није могао бити ни манастирска трпезарија ни ћелијско здање. Објекат је био изузетних димензија, правоугаоне основе, дуг око 22 m и широк око 12 m, а распоред улазних отвора на северној, јужној и западној страни указује да није био уграђен у обимни зид (црт. 115). Здање је било од полуобрађеног камена, дебљина зидова је износила од 70 до 80 cm, а улаз широк 3,0 m налазио се на јужној дворишној фасади, окренут према манастирској цркви, и од њега је водила каменом поплочана стаза до сакралне грађевине. Улаз је био посебно обликован изградњом два управна зида који су се ослањали на главну јужну фасаду, излазећи изван континуалног фасадног лица за око 1,66 m. Тако је начињено неко предворје испред улаза у приземље. Унутрашњи простор приземља био је издељен на неколико одељења, од којих су нека касније преправљана, што се види по зазиданом отвору на северном фасадном зиду, наспрам једног од подеоних унутрашњих зидова. Са западне стране, уз пространи улаз, откривени су остаци два тања камена зида, који су заједно са зидом улаза обликовали простор чија је дужина износила свега око 1,5 m. Испред зграде се нису сачували трагови трема. Није извесно да ли је грађевина поред приземља имала и спрат. На то најпре указују дебљине спољних камених зидова, а и поменути простор са западне стране улаза, који је могао бити део степенишног постамента преко којег се прилазило спрату (црт. 115). Степенице су у том случају биле дрвене, будући да трагови зиданих нису пронађени. Да су приземља коришћена, како изгледа, бар у једном периоду и као радионице, указују и многобројни археолошки налази алатки[253], што посредно сведочи да су вероватно постојала и нека друга одељења на спрату. Да ли је спрат био у целини грађен од камена, или је делимично коришћена и дрвена грађа, остаје отворено питање. Трагови у доњим зонама зидова показују да је коришћено и дрво. У подужном јужном зиду, на западном крају грађевине, пронађени су дрвени стубови, готово квадратног пресека, уграђени у средиште зида. Један стуб се сачувао и на северном зиду, такође у западном крају зграде. Намена тих стубова у примењеном конструктивном систему није сасвим јасна. Њихови трагови се не запажају на осталим зидним површинама. Може се помишљати да су служили као део конструкције за горње делове спрата, који нису морали бити од камене грађе, мада се не чини неопходним њихово темељење још из најнижих зона приземља. Такође се они могу сматрати делом неког дрве-

□

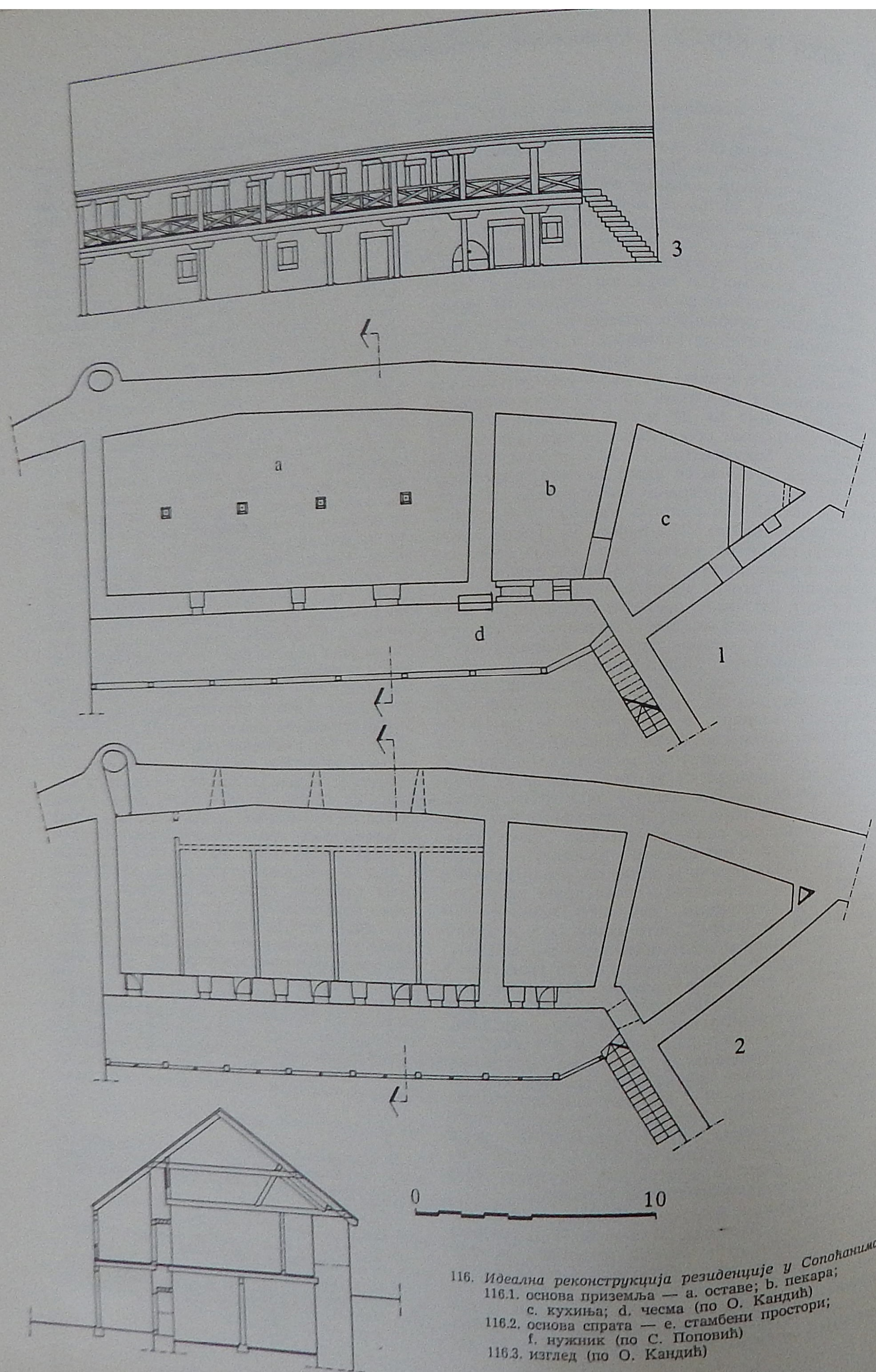
[249] Љ. Дурковић-Јакшић, *Обнављање Студенице и пренос из Каленића моштију светог краља Стефана Првовенчанога 1389. године*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 292.

[250] В. Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, Старине Косова и Метохије 4—5 (1968) 117.

[251] М. Поповић, *Археолошка истраживања у Студеници*, II, Гласник ДКС 15 (1991) 44—46.

[252] M. Ljubinković, *Iskopavanja kompleksa crkve Svetog Nikole kod Kuršumlije*, AP 10 (1968) 188—192; AP 14 (1972) 121—125; AP 15 (1973) 121—123.

[253] *Исто*, AP 10 (1968) 192.

116. *Идеална реконструкција резиденције у Сопоћанима*
116.1. основа приземља — a. оставе; b. пекара; c. кухиња; d. чесма (по О. Кандић)
116.2. основа спрата — e. стамбени простори; f. нужник (по С. Поповић)
116.3. изглед (по О. Кандић)

ног гредног роштиља у маси зида, иако је било уобичајено постављање хоризонталних гредних прстенова. Такав градитељски поступак утврђен је и на зиданим ступцима испред палате у граду Сталаћу из XIV столећа, као и на житници откривеној у средњовековној тврђави Голубац на Дунаву и неким објектима смедеревског утврђења. У свим случајевима су се у каменим зидовима и ступцима налазили уграђени дрвени стубови, који су могли припадати и горњој дрвеној конструкцији зидова. Ако је грађевина у манастиру Св. Николе имала спрат, његова унутрашња просторна подела, као и тип отвора на целокупном здању, остају у домену претпоставки. На основу архитектонског решења грађевине и њене величине, она није одговарала ни ћелијском здању ни манастирској трпезарији. Пошто се у манастиру Св. Николе, после проглашења самосталне српске цркве 1219. године, нашла једна од новооснованих епископских столица, може се помишљати да је у XIII столећу здање на северној страни служило као епископска резиденција. Из сачуване архитектуре види се да је грађевина више пута преправљана. Није искључено да је свој лик знатно променила у XIV столећу, када је могло доћи и до проширења манастирске целине. На то указују сачувани пролази ка северној зони манастира, где се данас нису сачували грађевински надземни остаци.

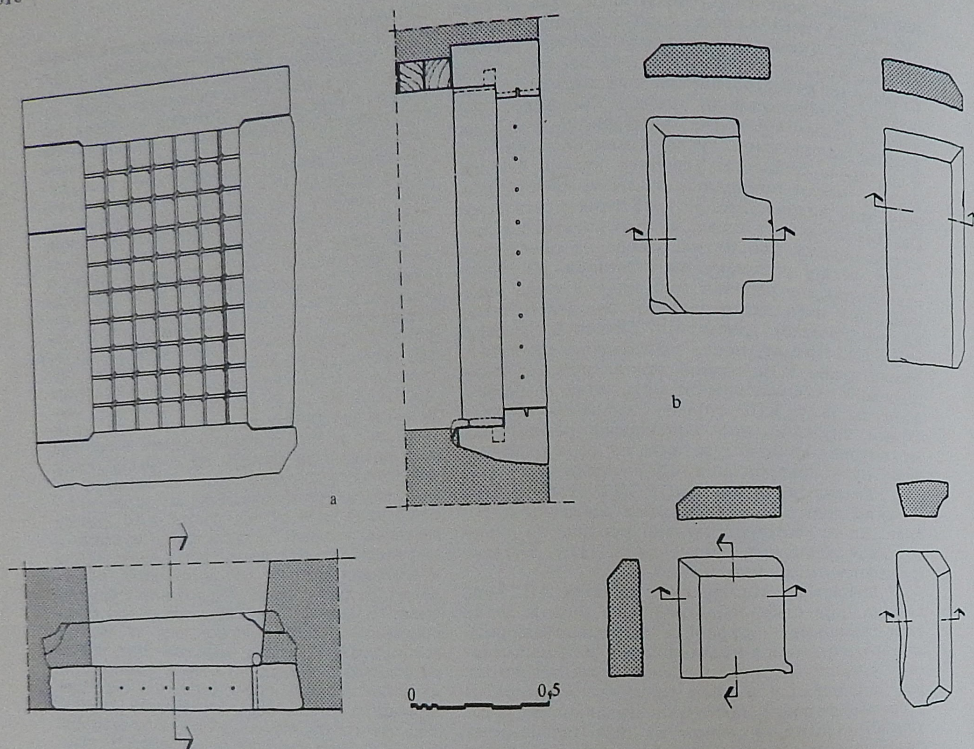
У Манастиру Милешеви, с почетка XIII века, до сада није откривена грађевина која је могла бити намењена црквеним достојанственицима, ктитору и његовим наследницима, или манастирској управи. Једини податак који сведочи да је у Милешеви у млађем раздобљу, а сигурно и у средњовековном, постојала зграда манастирске управе, налазимо у запису из 1624. године о великој поплави реке Косатице, која је однела „*четири ћелије, игуменарију и дохију*".[254] Пошто река протиче са северне стране манастира, а приближава се насељу на северозападном углу, у поменутој поплави могле су да страдају само зграде на том делу насеља. То би значило да су се управне манастирске просторије и одаје игумана налазиле у неком здању на северозападној страни манастира у XVII столећу. С обзиром да истраживањима манастира на северозападном углу нису откривене грађевине које би могле имати такву намену, јер су просторије са ћелијама и пећима на том делу коришћене за становање монаха, управна зграда и игуменарија су се вероватно налазиле у продужетку, на месту где је касније, почетком XIX столећа, подигнута нова вишенаменска зграда — манастирски конак. То свакако, не значи да су се и у средњем веку милешевска игуменарија и манастирска управа налазиле на истом месту. Судећи по неким примерима из манастира Дечана или Патријаршије у Пећи, о чему ће бити речи, није искључен и континуитет изабраног места у оквиру северозападне зоне манастира.

У Сопоћанима (XIII век) може се претпоставити да су се резиденцијалне и управне просторије налазиле у здању на западној страни, у продужетку манастирске трпезарије и кухиње (црт. 116). Грађевина је више пута обнављана, па се највише зна о њеном архитектонском изгледу из XVI столећа.[255] Од оснивања манастира у другој половини XIII столећа, на том месту је била утемељена велика зграда правоугаоне основе, зидана каменом, са низом стубова у приземљу, постављених по подужној осовини, који су носили дрвену међуспратну конструкцију, док су објекти на северној страни, поред трпезарије, у најстаријем раздобљу били вероватно грађени каменом и дрветом. Тек после пожара у којем су изгореле те зграде, обновљена је камена грађевина, док је здање на западу од почетка било од камена — о чему сведоче сачувани подужни и попречни зидови. У свим раздобљима у којим је архитектура те зграде обнављана, испред главне дворишне фасаде постојао је трем (црт. 116). У старијем средњовековном периоду трем је био на северној страни пространији, а у почетку XV столећа је скоро на половину сужен, па се може претпоставити да је, на спрату, делимично заузимао и простор над приземљем западног здања. У то доба је била сазидана и камена чесма, која се наслањала на фасадни зид и била у склопу тог здања са дворишне стране. Приземља су вероватно првобитно коришћена као оставе, а изгледа да је један део тог простора у XVI столећу променио намену. На такав закључак наводе и постављање нових преградних камених зидова и изградња великих прозорских отвора у приземљу, са каменим оквирима, изузетно добро клесаним од пешчара (црт. 132), истовременим са обновљеним прозорима истога типа на звонику испред цркве.[256] Спратне одаје, које се на жалост нису сачувале, имале су нужник са спољне стране манастирске ограде, што указује да су неке биле коришћене за становање. Мисли се да је грађевина на спрату имала посебне резиденцијалне одаје, јер је од оснивања изузетно чврсто грађена, а и у току потоњих обнова сачувала је свој архитектонски статус, на шта указују и секундарни елементи пронађени у току ископавања — делови клесаних прозора и врата, украсних венаца и разрушених камених камина, који су се налазили на спрату (црт. 117).[257] Архитектонски елементи од камена таквог типа и намене нису откривени у другим порушеним здањима у манастиру. На основу тих података, а и према просторној локацији — у наставку трпезарије са западне стране цркве — чини се оправданом претпоставка према којој то здање треба сматрати резиденцијалним објектом, одајама намењеним световним и црквеним достојанственицима.

У потоњој Патријаршији у Пећи, неко време седишту архиепископа, а од оснивања жичком метоху Св. апостолима, у првој половини XIV столећа изграђено је са југозападне стране цркве пространо здање, које се у млађим ликовним изворима (гравира из XVIII столећа) назива пат-

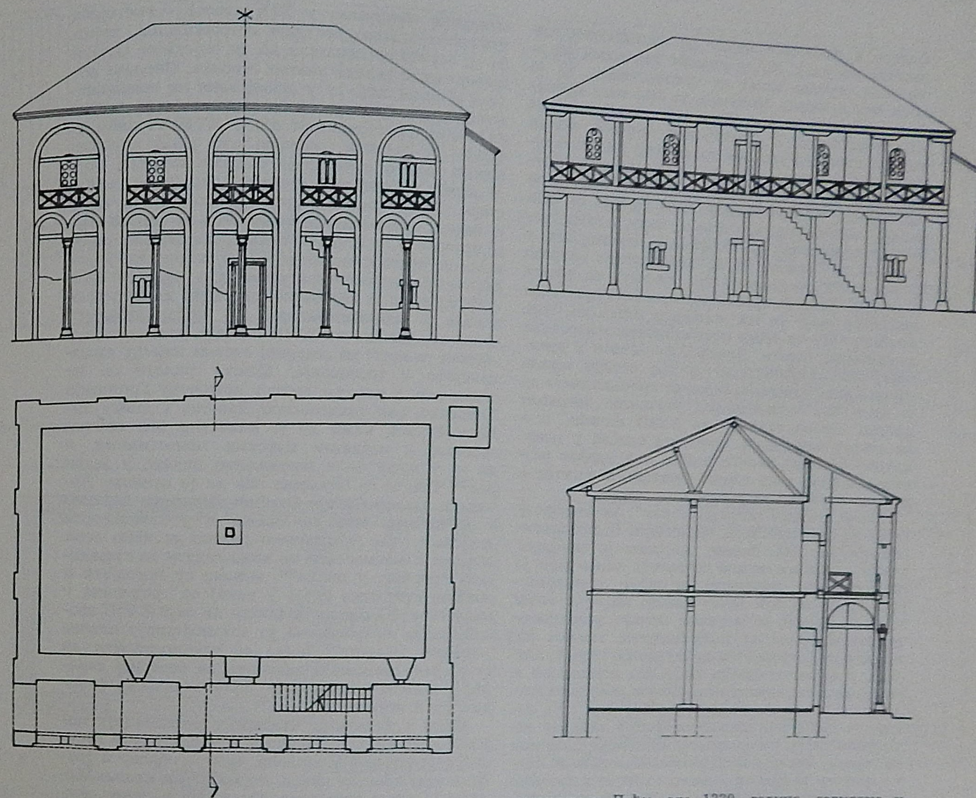
☐

[254] Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 310 бр. 1153.
[255] О. Кандић, *Истраживања архитектуре*, 19—21.
[256] *Исто*, 20.
[257] *Исто*, 20.

117. *Манастир Сопоћани — западна грађевина, детаљи*
a. реконструкција прозора из XVI века (по О. Кандић)
b. фрагменти венаца (документација О. Кандић)

ријаршијском палатом.[258] Здање је било правоугаоне основе, зидано каменом и опеком, а поред приземља имало је и спрат (црт. 118). Утемељено је југозападно од цркве, у слободном простору, што је битно утицало на његов архитектонски концепт. За разлику од ранијих примера, где су здања имала само једну фасаду, јер су била прислоњена уз обимне зидове, све четири фасаде ове палате биле су слободне и издељене плитким пиластрима на пет поља на дужим странама и на три поља на краћим. Испред северне фасаде, где се у средишту подужног зида налазио улаз у приземље, био је трем. Према распореду новоизграђених унутрашњих преградних зидова, изградњи новог улаза на западном углу северне фасаде и откривеним млађим зидовима у непосредној близини зграде, види се да је здање обновљено у млађем периоду. На југозападном углу било је одељење које је са спрата коришћено као нужник. У средишту приземља сачувало се камено постоље за стуб на који се ослањала подужна греда дрвене међуспратне конструкције, која је вероватно носила подеоне зидове спрата. На северној фасади, западно од улаза постављеног у средиште, недостаје пиластар који је вероватно уклоњен у млађој обнови зграде, када је и улаз преправљан. Разлог за уклањање пиластра није јасан. Темељни трагови зиданог проширења на том, спољном, делу грађевине указују да се у неком периоду ту налазила степеништна конструкција уз северну фасаду. Распоред отвора и просторија на спрату није познат. На основу делова прозорских транзена и фрагмената стаклених окулуса, пронађених у току ископавања, може се претпоставити да су прозори били решени слично оним на црквеним здањима, што само сведочи о значају палате у комплексу.[259] Да су спратне одаје биле живописане показују и пронађени фрагменти фресака, откривени у расутом грађевинском материјалу који је испуњавао унутрашњост зграде.[260] Спољни зидови палате грађени су обрађеним и полуобрађеним каменом, а на неједнаким растојањима уграђени су редови опеке, која је местимично постављана и у вертикалне спојнице између камених комада, што представља локалну варијанту визан-

118. *Идеална реконструкција палате у Пећкој патријаршији, XIV век*
a. варијанта са зиданим тремом (по С. Поповић)
b. варијанта са дрвеним тремом

тијског начина градње. Слична техника зидања и градитељски поступак препознају се на средњовековним грађевинама у Дечанима (улазна кула) и на зградама у манастиру Св. Арханђелима код Призрена. Примењено архитектонско решење, са низом плитких пиластара, има паралеле у здањима истога типа у манастирима у Бањској, Дечанима и Св. Арханђелима. Зато би се могло рећи да њени мајстори потичу из нараштаја зидара који су најпре зидали у Бањској за краља Милутина, а потом у Дечанима пирг и трпезарију, па у Патријаршији у Пећи палату и за Стефана Душана Св. Арханђеле код Призрена. С обзиром да се зна да је учесник свих догађаја око подизања здања у Бањској, Дечанима и Пећи био Данило, архиепископ српски — коме је краљ Милутин поверио зидање Бањске, и који је у Пећи сазидао припрату и звоник испред ње — оправдано је веровати да је у време његове делатности у Пећи, око 1330. године, сазидана и палата.

Није извесно како су изгледали горњи делови грађевине. У току истраживања пронађени су фрагменти мањих једноделних прозорских оквира, који су могли припадати одајама палате, али исто и неком другом здању у манастиру (црт. 132). Такође није познато да ли су се плитки пиластри у горњим зонама лучно међусобно спајали, или су завршени без лукова. Ни изглед првобитног трема није познат, с обзиром да је он преправљан, судећи бар по супструкцији испред северне

□

[258] О том објекту је и раније расправљано у овом раду, будући да су неки од истраживача сматрали да је реч о манастирској трпезарији, а не о „палати", па је у том контексту објашњено да није реч о трпезарији, већ заиста о резиденцији црквених поглавара. Вид. поглавље овога рада „Врсте манастирских грађевина", под „Палата".

[259] Податке о фрагментарним налазима транзена и окулуса ми је љубазно саопштио Р. Финдрик који је зграду истраживао, на чему му захваљујем.

[260] Према усменом саопштењу Р. Финдрика, који је истраживао грађевину.

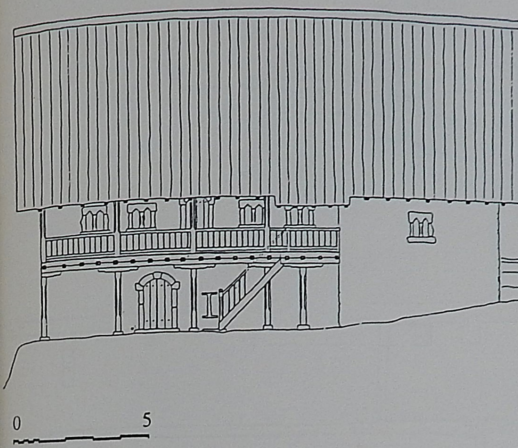
фасаде и померању једног од оригиналних пиластара уз улаз. По сачуваним траговима некадашњих стубова може се претпоставити да је трем био и зидан. Међутим, *in situ* нису пронађене камене стопе и стубови, већ само фрагменти капитела, стопа и осмоугаоних стубова истога типа и профила као они са спољне фасаде припрате архиепископа Данила. Може се зато претпоставити да су откривени фрагменти припадали цркви, али и да је палата могла да има на исти начин решен трем, као што су били зидани тремови у манастиру Св. Стефана у Бањској или у Студеници. Свакако да не треба губити из вида и могућност да је трем био подигнут од дрвета (црт. 118). Чему је првобитно користило пространо приземље, које је тек накнадно издељено, није познато, нити се може претпоставити унутрашња диспозиција спрата. Према типу основе и архитектонском решењу, где су све четири стране објекта биле слободне, може се претпоставити да је кров био четвороводан, вероватно покривен црепом. Према гравири из XVIII столећа, а и на основу ископаних темељних зидова у непосредној близини палате, здање је у млађем раздобљу добило неке зидане додатке, а изгледа и посебно ограђено двориште.

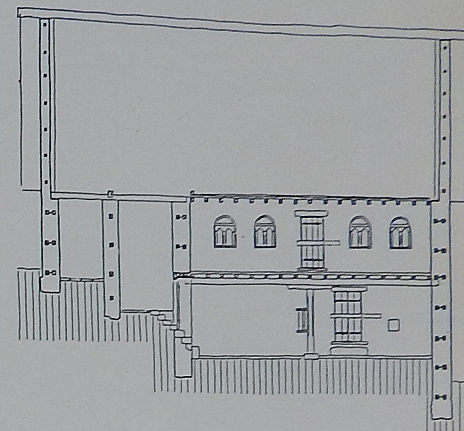
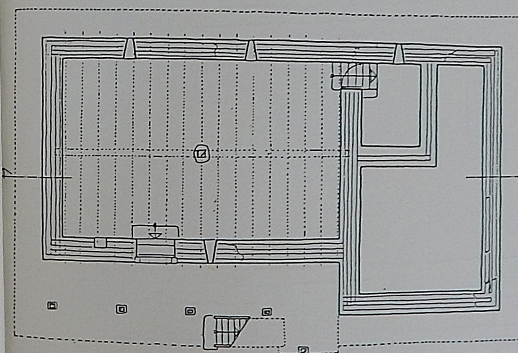
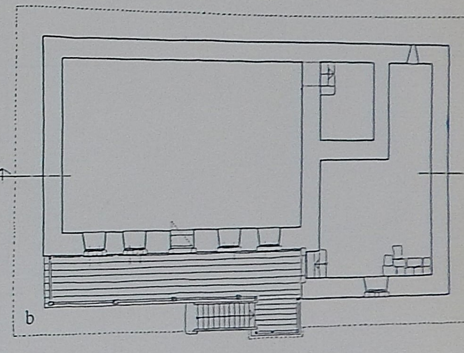
Поред *„палате патријаршијске"*, на бакрорезу Георгија Стојановића са представом Пећке патријаршије, из 1745. године, приказан је комплекс зграда с источне стране сакралног здања који је обележен као *„игуманија и келие свештеничке"*. Да је на том месту заиста постојао такав објекат, сведоче и сачувани остаци грађевинске целине сазидане од полуобрађеног камена. На легенди уз бакрорез поред игуманије стоји и њен опис, у којем се наводи да је под игуманијом и келијама свештеничким био *„диван подрум са различитим одајама и тамо једна житница"*. На основу те вести и откривених објеката, може се закључити да су се просторије игуманије налазиле на спрату, док су у приземљима биле оставе. Према градиву зидова од ломљеног камена и просторној диспозицији у комплексу, рекло би се да грађевински склоп на истоку потиче из поствизантијског периода. Пошто истраживања на том делу насеља нису обављена у целини, датовање ове градње мора остати отворено.

Комплекс Пећке патријаршије најверодостојније сведочи, на основу сачуваних материјалних података, да су монашка насеља имала посебне резиденцијалне и управне зграде, које су се, на жалост, на другим местима много мање сачувале, или су потпуно ишчезле. О постојању резиденцијалне *„царске палате"* и игуманије, потоње архимандрије, у манастиру Дечанима сведоче средњовековни писани, али и млађи ликовни извори. Још се у оснивачкој повељи Дечана, поред цркве, помињу разне грађевине које су сазидали мајстори Ђорђе са Доброславом и Николом и са *„братијом"*, а и Григорије Цамблак наводи да је у манастиру била подигнута игуманија, која је са осталим здањима и трпезаријом била покривена оловом.[261] На бакрорезу Дечана из XVIII столећа, на северној страни налази се здање које је обележено као *„архимандритија"* а и данас се на том месту налази архимандрија, обновљена у XIX столећу: постојећа грађевина захтева детаљно истраживање, којим би се вероватно доказало да су поједини делови грађевинског склопа знатно старији. Спољни делови обимног зида су у доњој зони на средњовековној траси, с обзиром да се надовезују на зидове из правца трпезарије (црт. 63). У XVIII столећу је, судећи по гравири, постојао још један северни пролаз између трпезарије и архимандрије, који је водио у ограђено северно двориште манастира. Према континуитету локације на којој се налази архимандрија, без обзира на обнове које је претрпела од средњег века до данашњих дана, може се претпоставити да се на истом месту налазила средњовековна игуманија, у којој су биле одаје игумана и, вероватно, простори манастирске управе и администрације. На истој ликовној представи Дечана из XVIII столећа означена је и *„царска палата"* на северној страни између архимандрије и трпезарије. *Царске палате* се не помињу ни у повељи, нити у казивању Григорија Цамблака, али архиепископ Данило, у опису зидања Дечана, каже да је манастир био сличан великим и познатим царским манастирима, и да су у њему биле постављене палате у један ред.[262] Пошто се поуздано зна да је оснивач Дечана и владар Србије Стефан Дечански боравио у манастиру, што се наводи и у оснивачком документу, где је изричито речено да нико осим владара и његовог сина не може седети на краљевском престолу у цркви[263], морале су постојати и посебне ктиторске одаје у некој од грађевина у манастиру. На основу података да се у XVIII столећу једна од грађевина уз архимандрију назива *„царском палатом"*, може се претпоставити да су у средњовековним здањима, на северној страни, у наставку трпезарије, биле владарска резиденција и игуманија.

Осим у Дечанима, владарску резиденцију помиње архиепископ Данило и у манастиру у Бањској у почетку XIV столећа, чију је обнову и грађење задужбинске цркве, према жељи краља Милутина, лично надгледао. Он каже, у опису живота краља Милутина, да су у манастиру Св. Стефана у Бањској поред цркве сазидане трпезарија и *царске палате"*[264], што се односи на владарске одаје у резиденцијалном здању. Још се не може тачно рећи где су се налазиле владарске одаје у Бањској, с обзиром да истраживања нису окончана. У продужетку трпезарије, која се налази на западној страни, и кухиње до ње, идући према истоку, почело је ископавање веће грађевине у наставку претходних здања. Та зграда заузима јужни положај у односу на цркву и сада се једино зна да је испред њене дворишне фасаде постојао зидани трем, који се спајао са тремом трпезарије, а фрагментарно откривен главни фасадни зид показује да је чврсто зидана каменом и опеком и да је имала плитке пиластре на фасади (црт. 56). Преурањено је доношење закључака о тој грађевини, али се може помишљати, на основу солидне градње, да је у њој могла бити и владарска резиденција, уколико касније за то није служио манастирски пирг.

Из XV столећа, времена деспота Стефана Лазаревића, у манастиру Св. Николе у селу Павловцима, северно од цркве откривена је већа грађевина која је имала приземље и спрат. Зидана је полуобрађеним каменом, а испред њене главне фасаде, окренуте према цркви, налазио се трем: откривени остаци каменог дводелног прозора, бифоре, која је припадала спратним одељењима, указују да је реч о неком посебном, вероватно резиденцијалном здању (црт. 119).[265] Грађевина је издељена каменим подеоним зидовима на три одељења, правоугаоних основа, од којих је једно, изузетно мало, било у склопу веће одаје на источној страни. Велика просторија у приземљу, у коју се улазило са трема и која је била пролазом повезана само са мањом одајом у саставу суседног одељења, коришћена је вероватно као остава. Недостатак материјалних налаза у унутрашњем простору не дозвољава да се одреди врста оставе. На спрату су биле две одаје, од којих

119. *Идеална реконструкција резиденције у манастиру у Павловцима, XV век*
a. приземље — оставе (по С. Поповић)
b. спрат

□

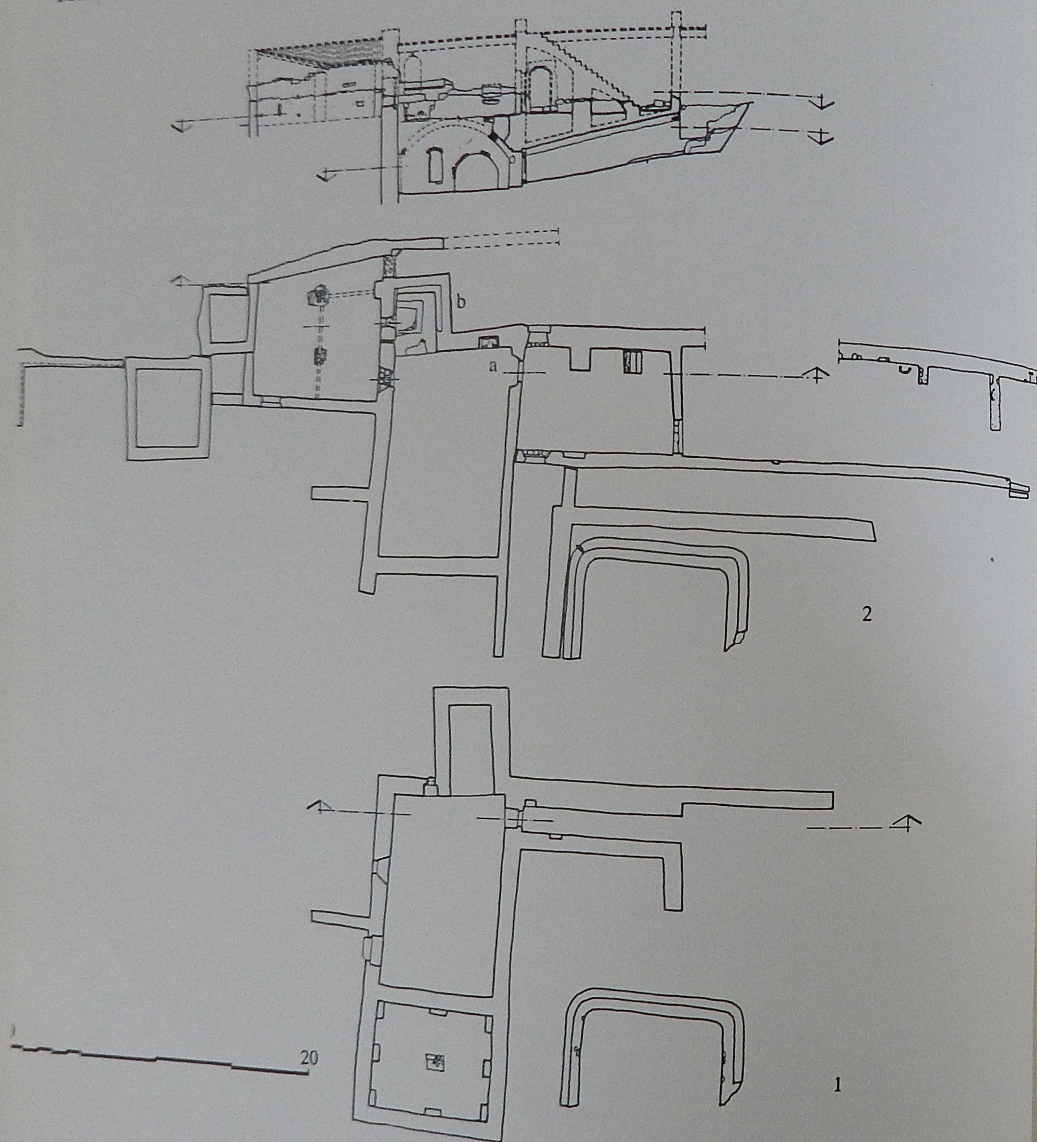
[261] П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 130, ДХ II, као и вест Г. Цамблака, уп. *Старе српске биографије XV и XVII века* (превео Л. Мирковић), 23.

[262] Архиепископ Данило II (ур. Ђ. Даничић), 206.

[263] П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 135, ДХ II.

[264] Архиепископ Данило II (ур. Ђ. Даничић), 151.

[265] С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају*, Саопштења 13 (1981) 139—140.

120. *Београдска митрополија — палата, XV век* (по М. Поповићу)
120.1. подрум
120.2. приземље, a. чесма; b. пећ на лончиће

је она на западној страни била већа, уколико није била подељена дрвеним преградама, од којих се никакви трагови нису сачували. Места где су били прозори и врата нису позната, пронађени су само њихови камени оквири и делови бифоре. На основу груписања веће количине фрагмената прозорских и улазних оквира на јужној половини грађевине, и испред ње са исте стране, претпостављено је да су се прозори, а сасвим поуздано и улази, налазили са те јужне стране, на подужном зиду усмереном ка цркви.[266] Пошто су, осим те грађевине, у манастиру постојала још два здања на јужној страни, од којих је најјужније било кухиња са оставом, а у другом, у близини цркве, налазиле су се трпезарија и ћелије, претпоставља се да је зграда на северној страни насеља могла имати посебну намену — игуманска и властелинска резиденција.

У Београдском граду је у доба Стефана Лазаревића, у почетку XV столећа, била митрополијска црква посвећена Успењу Богородице[267], а у саставу митрополије постојала је и митрополитова резиденција. Најновијим археолошким истраживањем откривени су остаци некадашње митрополијске палате, која је била утемељена недалеко од цркве, на заравни усеченој у стрме стеновите падине, које су се спуштале од унутрашњег утврђења на врху, до доњег нижег дела града.[268] Манастир Успења Богородице — седиште митрополије — спада, уз Смедеревску митрополију, у оне малобројне манастире који су у касном средњем веку у Србији били подигнути у градским целинама. Митрополијски комплекс није сачуван у целини, с обзиром да је сазидан на падини чији је део, заједно са црквом, неповратно уништен (црт. 120). Претпостављено је да су преостали делови грађевина припадали митрополитовој резиденцији, која је уз стамбене одаје — вероватно на спрату — имала у приземљу овећу одају са *пећи на лончиће* и чесмом, док су се с обе стране бочно од ње пружала друга помоћна одељења. У једној од просторија била је и камена степенишна конструкција, која је преко зиданих ослонаца и сводних површина носила степенишни крак што је повезивао приземље и спрат. Испред приземља једног дела одаја налазиле су се подрумске просторије, оставе, у које се силазило узаним стрмим ходником, такође засвођеним. Грађевине су зидане полуобрађеним и обрађеним каменом, а местимично је употребљавана опека, нарочито код лучних и сводних конструкција. Свод у подруму, као и делови лучних надвратника, извођени су у облику сегментног лука, односно свода, што је карактеристично за касносредњовековну архитектуру (такви лукови и сводови су коришћени у манастирима Св. Николи у Павловцима и Св. Ђорђу у Касталjану, из XV столећа, као и у манастиру Милешеви у XV и XVI веку). Сачувани делови камених оквира прозора и врата (црт. 132, 133), на основу профила припадају готским решењима, каква се срећу у оновременој угарској средини. Ово посредно указује на продор страних утицаја у Србију и са северне стране.

Материјали и технике грађења

Градитељство у манастирима средњовековне Србије почива на четири основна материјала: камену, дрвету, опеци и кречном везиву. Њиховом комбинацијом створени су основни архитектонски облици, који су функционално употпуњавани, где је то било неопходно, елементима од стакла, олова, штука или железа.

Камен је био најтраженији грађевински материјал. Он је у свим епохама средњовековне Србије коришћен као основно градиво за манастирске цркве, трпезарије и оградне зидове насеља; остали објекти су могли бити и од другог материјала. Постојаност камена, могућност једноставног комбиновања у поступку градње и разноврсност обраде, на подручју где га је очигледно било у изобиљу, одредили су га не само као најраспрострањеније већ и као искључиво градиво за зидање најважнијих здања у манастиру. Свакако, разноврсност камена, која произлази из његовог састава и порекла, била је пресудна за избор градива, па је онај квалитетнији или погоднији за фину обраду коришћен за зидање цркава и трпезарија, док су ограде и остале зграде углавном грађене од свих врста расположивог камена, укључујући и речни облутак. За грађење значајних објеката, а посебно сводова, коришћена је сига, док су оквири прозора, врата, прагови, стубови и њихови украси често рађени од пешчара или мермера, на подручјима где их је било.[269] Избор материјала у појединачним случајевима је, дакако, био условљен расположивим каменоломима, а они су се готово увек налазили недалеко од манастирског градилишта. Данас није познато како се вадио грађевински камен на просторима средњовековне Србије, ко је имао право на отварање каменолома, како се одвијала трговина каменом и да ли су квалитетне врсте

□

[266] *Исто*, 140.

[267] Цркву помиње биограф деспота Стефана, Константин Филозоф; уп. *Старе српске биографије XV и XVII века* (превео Л. Мирковић), 85. Место где се црква налазила у Доњем Граду, одредио је М. Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, Зборник Народног музеја 9—10 (1979) 497—512.

[268] Ископавањима, у склопу пројекта истраживања „Београдске тврђаве", руководио је М. Поповић. Захваљујем М. Поповићу што ми је ставио на располагање теренску документацију о митрополијској резиденцији. Вид. M. Popović, *Beogradska tvrđava — Dunavska padina*, AP 19 (1977) 102—103; исти, *Istraživanja u Donjem gradu Beogradske tvrđave*, XIII kongres arheoloških društava Jugoslavije, Bled 1988.

[269] Већина манастирских цркава на подручју средњовековне Србије у XII и XIII веку, била је зидана сигом — у целини, или поједини делови. Иако је основно градиво у Ђурђевим ступовима пешчар, сига је и ту коришћена за неке делове конструкције — сводове. Од ње је зидана у XIII веку Радослављева припрата у Студеници, а сига се налази и у основном градиву Немањине Богородичине цркве, чији су спољни зидови обложени радочелским мермером. Од сиге су цркве у Жичи, Милешеви, Сопоћанима, Градцу, Ариљу и другде. У Моравској Србији, крајем XIV и у XV веку, црквене грађевине су већином зидане од пешчара, који свакако није био једини грађевински материјал. Коришћена је и опека, али за сводне површине, и сига.

камена имале посебан третман у том процесу у односу на онај мање вредан, који је коришћен за градњу без веће обраде. Сасвим ограничена проучавања, усмерена на Студеницу и њену непосредну околину, показала су да је *радочелски* мермер вађен недалеко од Немањине задужбине и, у то доба, коришћен на ширем подручју, па су од њега клесани не само фасаде и украси Богородичине цркве у Студеници већ и прозори и портали у Градцу, Сопоћанима и на многим мањим црквама на тим просторима.[270] То недвосмислено показује да је радочелски мермер био у широкој употреби. Експлоатација камена се бар оквирно може посматрати и кроз распоред каменолома који су се налазили у близини великих монашких центара оновремене државе, у време када су они грађени.

За зидање Немањине задужбине Ђурђевих ступова коришћено је неколико врста камена. Основно градиво је био пешчар, различитог квалитета, који је вађен у оближњим каменоломима на северу и западу, а утврђено је да је најквалитетнији — ситнозрне структуре — потицао из каменолома у Варницама, удаљеном око километар и по западно од манастирског насеља.[271] Осим пешчара, од којег су углавном грађени зидови, најпре цркве, а потом и осталих здања, за темељење објеката је употребљаван и *трахит* велике чврстине, а за сводове *сига*, вероватно добављана из удаљених каменолома који су се налазили у правцу данашњег Новог Пазара и Сјенице.[272]

У Студеници је такође зидано разноврсним каменом. Од сиге, коришћене за зидове Богородичине цркве, њене спољне припрате, цркве Св. Јоакима и Ане, преко мермерних блокова којим су у XII столећу грађени спољни зидови цркве, плочастог зеленог полуобрађеног *серпентина*, коришћеног за трпезарију и делове спољних оградних зидова и неких зидова зграда, до обичног *кречњака*, полуобрађеног или само ломљеног, који је употребљаван за зидне испуне, али и лица оградних зидова и кула, као и других манастирских зграда. Свакако да је најзначајнији био *студенички мермер*, од којег је, такође, зидан и трем испред манастирске трпезарије, а коришћен је, поред опеке и других врста камена, и за градњу јужног здања са пиластрима на главној фасади, као и за оквире прозора и врата других студеничких сакралних здања у манастиру. Студеничка околина је још од XII столећа била изузетно богата каменоломима мермера. Они су се налазили на источним и североисточним падинама планине Радочела[273], што се зна по остацима старијих, али и млађих, каменолома и каменорезачких насеља, која су се донедавно бавила тим занатом, са подручја села и заселака Врха, Гобеље, Долца, Врањева, Годовића, а посебно су занимљиви остаци најстаријих каменолома у засеоку Гобељи, на месту познатом као Котлине.[274] Одатле је, као што је истакнуто, набављан мермер за прозоре и портале у XIII столећу у манастирима Градцу и Сопоћанима.

У Милешеви, у првој половини XIII столећа, црквено здање зидано је сигом, која је коришћена и у неким деоницама зидова зграда манастирског насеља, комбинована са полуобрађеним кречњаком, или облутком из оближњих река Милешевке и Косаћанке. Мајдани сиге су били локални. У време обнове манастира, средином XIX столећа, из старих каменолома у селу Седобру вађена је и товарима допремана сига за цркву и нови манастирски конак.[275] Каменоломи из којих је вађена сига за сопоћански храм налазили су се такође недалеко од манастира, код села Рогаца, које и данас постоји између Новог Пазара и Сјенице.[276] Осим цркве зидане сигом, у Сопоћанима су остале грађевине и оградни зидови рађени ломљеним кречњаком, који је био само приклесан, без посебне обраде, осим за трпезарију где је нешто боље обрађен и слаган у скоро хоризонталним редовима. Базе стубова, прозорски оквири и прагови на манастирским зградама углавном су клесани од пешчара. И у Градцу, у XIII столећу, мајдани сиге налазили су се на источним падинама, свега око две стотине метара удаљени од манастира.[277] Целокупан простор на којем је утемељено манастирско насеље покривен је наслагама сиге. Њом су грађени црква, трпезарија, делови улазне грађевине, док су остале зграде и оградни зидови од локалног кречњака и речног камена, без посебне обраде.

Када је Стефан Драгутин обнављао старо епископско седиште са црквом Св. Ахилија, крајем XIII столећа (око 1283), поново је коришћена за зидање сига из оближњих каменолома.[278] Она је била основно градиво и старије сакралне структуре на том месту, што јасно сведочи да се грађевинским каменом могло снабдети из близине. Сига није коришћена само за зидање старијег храма, већ и грађевина које су га уоквиривале, па су поједини делови старијег просторног склопа (западна грађевина и делови улаза) уграђени у објекте и обимне зидове грађене локалним кречњаком и речним каменом у доба краља Драгутина. И касније, у XIV столећу, у моравској Србији, градило се каменом који је најчешће допреман из оближњих каменолома. Установљено је да су пешчари, бели и жути, којим је углавном зидано у Раваници крајем XIV века, потицали из мајдана недалеко од Крушевца *(бели пешчар)*, као и оних у непосредној близини манастира на падинама са северне стране *(жути пешчар)*, а из каменолома који се налазе код данашњег Параћина претпоставља се да је допремана и трећа врста — *тамни црвени пешчар*.[279] За темеље и зидове утврђења и других зграда коришћен је у већој количини локални кречњак, али и речни облутак. Други значајни монашки центар с почетка XV века, задужбина деспота Стефана Лазаревића, Ресава, зидана је пешчаром, кречњаком и речним облутком. Порекло пешчара којим је грађено у Ресави није установљено, мада се сматра да је допреман из даље околине манастира.[280] У монашким насељима Св. Николи и Св. Ђорђу, основаним у XV столећу на Космају (локалитети Павловац и Кастаљан), грађено је такође локалним кречњаком, сепрентином и пешчаром, који се налазио на падинама истоимене планине, или на самом простору где је манастир грађен. Тако је у Св. Николи у Павловцима, који лежи на заравни усеченој у серпентинску стену, исти материјал

употребљен за темеље и делови зидова манастирских грађевина.

Опека је највероватније припремана у непосредној близини манастира на којем је коришћена за зидање. Најпре због тога што су се опеке изливале у посебним калупима за поједине конструктивне елементе (колонете, венце, угаоне делове итд.), управо за одређену грађевину. О томе сведочи и натпис, пронађен на једној опеци употребљеној за зидање цркве у Раваници, о мајсторима, Сасима — који су дошли да припреме опеку за зидање.[281] Кад су на остацима старијих здања утемељавани нови манастири у средњем веку, догађало се да је коришћено и расположиво старије градиво за зидање. Употреба *spolia* је у средњовековној пракси честа, почев од декоративно обрађених камених елемената, до обичног грађевинског камена и опеке. Старија опека је, изгледа, коришћена у Св. Николи и Св. Богородици код Куршумлије и у Студеници, а камени комади са натписима, који припадају античкој структури, узиђивани су у Св. Стефана у Бањској, Грачаницу, задужбину Стефана Милутина, и другде.[282] Дешавало се, међутим, да је у истој монашкој насеобини за зидање употребљено и више типова опеке. Један од разлога за то може бити већ поменута употреба старијег расположивог градива, које се мешало са новим, а понекад је и поступност градње у дужем временском распону налагала довођење различитих мајсторских дружина, које су припремале и различит материјал за зидање. Тиме се, рецимо, објашњава постојање два типа опеке у градиву цркве у Грачаници.[283] На основу мерења опека употребљених за зидање профаних грађевина у неким манастирима средњовековне Србије (таб. II), уочава се најпре да се тај материјал знатно користио почев од краја XIII и кроз цео XIV и XV век. Свакако да су неке сакралне грађевине зидане опеком и пре тога времена, још у XII и XIII столећу, на пример цркве Св. Николе и Богородице у Куршумлији, делови куполног постројења Богородичине цркве у Студеници, спољашњи зидови архиепископске цркве у Жичи изнад висине од једног метра, пошто је до те висине у најнижој зони зидана само каменом. То упућује на рад мајсторских група са подручја Византије, које су зидале у оквиру сопствених заната и градитељске традиције. И поред тих старијих примера, може се рећи да је у XIV столећу опека постала готово равноправна камену на просторима средњовековне Србије.

На основу прелиминарне типологије опеке, у погледу димензија (таб. II), јасно се види да су употребљаване разне величине у оквиру исте целине, што потврђује претпоставку о различитим мајсторским дружинама задуженим за зидање једног манастира. Према новијим анализама структуре и састава опеке српских цркава и, посебно, Богородичине цркве у Студеници, показано је да се и сразмера материјала од којег су прављене разликује.[284] Тако се, на пример, однос глине и кварцног песка за градиво Богородичине цркве, разликовао од мешавине истог материјала који је у XIII столећу коришћен у истом просторном склопу.[285] Истим истраживањима је утврђено да је керамичка маса припремана мешањем глине, песка и воде, затим обликована у дрвеним калупима правоугаоног или квадратног облика, потом као сирова опека сушена на ваздуху, а печена је у пећима од сирових опека, које су истовремено чиниле и њену конструкцију.[286] Пекло се дрветом на температури од 700—800°C преко шест дана. Може се претпоставити да је поступак припреме и печења опеке и у другим манастирима средњовековне Србије био сличан. Познато је, међутим, да је у манастиру Св. Николи у Забреги постојала у XV веку радионица за производњу керамичког посуђа и грађевинског материјала. Ту је откривена и просторија са зиданим објектом за печење и сушење производа, како је већ раније споменуто.[287] Осим опеке за зидање, печењем мешавине глине и песка прављени су и керамички елементи за покривање кровова — средњовековни црепови (црт. 121). Цреп је био у употреби као и олово, којим су најчешће покриване цркве. О томе сведоче бројни фрагменти откривени током истраживања средњовековних

□

[270] Уп. В. Симић, *Резање мермера у Студеници и Чемерном,* Гласник етнографског музеја у Београду 19 (1956) 273—289.

[271] Уп. J. Нешковић, *Ђурђеви ступови,* 88.

[272] *Исто,* 88—89.

[273] Уп. В. Симић, *нав. дело,* 273.

[274] *Исто,* 274—277.

[275] Документ о великој обнови конака у Милешеви из XIX века, где се наводи и транспорт материјала, чува се у манастирској архиви у Милешеви. На жалост, архива није сређена, а документ не поседује сигнатуру.

[276] Захваљујем Оливери Кандић, која ми је дала податке за сопоћански каменолом сиге.

[277] Податке за градачке каменоломе сам добила захваљујући љубазности Оливере Кандић.

[278] Да је црква у Ариљу грађена сигом из локалних каменолома, саопштила ми је Милка Чанак-Медић, на чему јој захваљујем.

[279] Уп. Б. Вуловић, *Раваница,* 135.

[280] С. Ненадовић, *Конзерваторска документација о архитектури манастира Ресаве,* ЗЗСК 12 (1961) 55.

[281] Натпис је објавио Б. Вуловић, *Раваница,* 20.

[282] О употреби старијих опека уп. Ђ. Стричевић, *Средњовековна рестаурација рановизантијске цркве код Куршумлије,* ЗРВИ 4 (1956) 199—211; исти, *Једна рановизантијска опека с натписом,* Гласник САН 5 св. I (1953) 184. О градиву у Грачаници уп. С. Ћурчић, *Грачаница: историја и архитектура,* Београд—Приштина 1988, 131.

[283] Уп. С. Ћурчић, *Грачаница: историја и архитектура,* 133.

[284] Уп. М. М. Ристић, *Састав и структура опека манастира Студенице,* Осам векова Студенице, Београд 1986, 149—154; М. Ристић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Опеке српских средњовековних манастира,* Београд 1989.

[285] *Исто,* 152. Аутор наводи да је узорак узет из Радослављеве припрате, што је врло необично, будући да је целокупна припрата сазидана каменом — сигом без употребе опеке. Можда су посреди два узорка из градива Богородичине цркве, што свакако не ремети добијене резултате.

[286] *Исто,* 153.

[287] Вид. поглавље овога рада које се односи на просторно-архитектонску анализу грађевина у манастиру Св. Николе — Намасији — код Забреге.

SPISAK ANALIZIRANIH CELINA I VRSTE GRAĐEVINA

Br.	IME MANASTIRA	vek	trpezarija	kuhinja	ćelije priz. sprat	ostave radionice
1	SV. NIKOLA U TOPLICI	XII				
2	SV. BOGORODICA U TOPLICI	XII				
3	ĐURĐEVI STUPOVI U RASU	XII	■	■		■
4	STUDENICA	XII	■		■	■
5	KONČUL	XII				■
6	ŽIČA	XIII				
7	STUDENICA HVOSTANSKA	XIII	■			■
8	MILEŠEVA	XIII	■		■	
9	MORAČA	XIII				
10	SOPOĆANI	XIII	■	■	■	■
11	GRADAC	XIII	■	■		■
12	DAVIDOVICA	XIII				■
13	ARILJE	XIII				
14	SV. MIHAILO U RASU	XIII–XIV			■	■
15	SV. APOSTOLI – PEĆKA PATRIJARŠIJA	XIII–XIV				■
16	PETAR KORIŠKI	XIII–XIV			■	
17	TRESKAVAC	XIII–XIV	■			
18	STUDENICA – ISPOSNICA	XIII–XIV			■	
19	GRAČANICA	XIV				
20	BANJSKA	XIV	■	■		■
21	SV. NIKOLA U DABRU BANJA	XIV	■			■
22	PETROVA CRKVA U RASU	pre XII i XIV				
23	DEČANI	XIV	■			
24	DEČANI – ISPOSNICA	XIV			■	
25	SV. ARHANĐELI PRIZREN	XIV	■	■	■	■
26	LESNOVO	XIV				
27	MARKOV MANASTIR	XIV	■			
28	RAVANICA	XIV	■			■
29	NOVA PAVLICA	XIV	■	■		■
30	SISOJEVAC	XIV	■			
31	NAUPARA	XIV				
32	MILENTIJA	XIV	■			
33	VRAČEVŠNICA	XIV				■
34	UBOŽAC	XIV			■	■
35	LEŠJE	XIV				
36	ŽDRELO – GORNJAK	XIV			■	
37	ŽDRELO BLAGOVEŠTENJE	XIV			■	
38	STARČEVA GORICA NA SKADARSKOM JEZERU	XIV				
39	TOPHANA	XIV				
40	RESAVA	XIV	■			
41	BEOGRADSKA MITROPOLIJA	XIV				■
42	PAVLOVAC	XV	■	■	■	■
43	KASTALJAN	XV	■	■	■	
44	ZABREGA	XV	■			■
45	MORAČNIK NA SKADARSKOM JEZERU	XV				■
46	BEŠKA NA SKADARSKOM JEZERU	XV				■
47	BLAGA MARIJA PETRUŠKA	XV				■
48	JOVAN GLAVOSEK	XV				■
49	POGANOVO	XV			■	
50	LESNOVO SV. BOGORODICA	XIV–XV			■	
51	LESNOVO SV. ILIJA	XV			■	

U MANASTIRIMA IDENTIFIKOVANE NA TERENU

Br.	palata rezidenc.	ulazna građev.	pirg	bolnica	nužnik	vodovod	česma	bunar	cisterna	peć	kamin	neident. namena	obimni zid fragm.
1	■		■					■				■	
2												■	
3		■			■				■				■
4		■				■		■		■		■	■
5												■	■
6													■
7			■ ?						■			■	■
8			■		■	■		■		■	■	■	■
9		■											
10	■	■			■	■	■			■	■	■	■
11		■								■		■	■
12												■	
13		■	■				■					■	■
14									■				
15	■											■	
16													■
17													
18													
19													■
20		■	■									■	■
21			■ ?			■						■	■
22		■										■	■
23		■				■							■
24													■
25		■		■	■					■		■	■
26			■										
27													
28		■	■					■		■		■	■
29										■		■	■
30		■										■	■
31													■
32												■	■
33													
34												■	■
35			■										
36													
37												■	■
38												■	■
39			■										
40		■	■						■ ?			■	■
41	■						■		■ ?	■		■	
42	■							■		■		■	
43												■	
44		■			■					■		■	■
45			■									■	■
46												■	■
47												■	■
48												■	■
49												■	■
50													
51													

ТАБЕЛА II

ИМЕ МАНАСТИРА	ВЕК	опеке у cm			ГРАЂЕВИНА	ДАТОВАЊЕ ГРАЂЕ
		дуж.	шир.	деб.		
СТУДЕНИЦА	XII	30 33 34.5 36 37.5	18 16 16 19 18.5	4.5 4 4.5 5.5 5	Југоисточна зграда	XIV век (?)
БАЊСКА	XIV	31 32.5 34 38	21 21 24.5 25	4—4.5	улазна грађ. и трпезарија	XIV век
		30 35 37	21 22 23	3.5 4.5 4.5	пирг	XIV век
ПАТРИЈАРШИЈА ПЕЋ	XIII	36 36.5	— —	4—4.5 5	палата	XIV век
ДЕЧАНИ	XIV	35 42	25 26	4—4.5	трпезарија	XIV век
		38	19	4.5	кула	XIV век
СВЕТИ АРХАНЂЕЛИ ПРИЗРЕН	XIV	— —	29	3.5 4.5	северне грађевине	XIV век
		— —	— —	3.5 4.5	трпезарија	XIV век
РАВАНИЦА	XIV	32.5 28 26 40	32.5 12 11.5 18	5 5.6 6 5	објекти утврђења	крај XIV века
МАРКОВ МАНАСТИР	XIV	35 40 — —	12 15 17.5 26	4—5	трпезарија	XIV век
ЛЕСНОВО	XIV	35 35 36	27 29 24	4 4 4.2	кула	XIV век (?)
УБОЖАЦ	XIV	27 29	12	4	северозападна грађевина	XIV—XIV vek

ДИМЕНЗИЈЕ ДРВЕНИХ ГРЕДА И СТУБОВА У ГРАЂЕВИНАМА, ТАБЕЛА III

ИМЕ МАНАСТИРА	ВЕК	греда	стуб	размере гр.	вис. спрата	Позиција
		cm		m	m	
СТУДЕНИЦА	XII	28/20	—	0.6—0.9	—	северна грађевина
		15/15	—	—	2.54	западна кула
СВ. НИКОЛА У ТОПЛИЦИ	XII		13/14 14.5/14.5	—	—	палата
МИЛЕШЕВА	XIII	18/18 12/12	—			северна грађевина X
		18/18	20/20			сев. ист. грађевина I
		12/12	12/12			источна зона VI и IV
		14/14	—			источна зона II
СОПОЋАНИ	XIII	18/18	—	—	2.85	северна грађевина
		20/20	15/15 17/17 19/19 33/33	3.86—3.95 3.06—3.78	2.25 3.15	
		—	20/20	—	—	јужна грађевина
		17/19 14/11 16/14	22/24 23/23 24/24.5			трпезарија
БАЊСКА	XIV	18/18 20/20				пирг (роштиљ)
		15/15				трпезарија (роштиљ)
		15/15				северна грађ. (роштиљ)
		14/14 14/20 16/18				улазна грађевина
СВЕТИ АРХАНЂЕЛИ	XIV	20/23				улазна грађевина (роштиљ)
		20/20				трпезарија (роштиљ)
					3.5	северна грађевина
РАВАНИЦА	XIV	15/20				пирг
					2.20	северна кула
СИСОЈЕВАЦ	XIV		12/13			западна грађевина
РЕСАВА	XV	33/33		1.03	3.10—3.40 4.34	пирг
		23/23 25/25		1.01	2.43 2.65	кула
		33/33 30/45 40/45	15/15.5	0.9—1.0	3.30 4.00	северна грађевина
		25/25 30/30	23/23 20/23 28/28		4.7—5.5	трпезарија (приземље)
			38/38			трпезарија — трем
ПАВЛОВАЦ	XV	15/15 25/25				северна грађевина (роштиљ)
				0.52—0.65	2.10	јужна грађевина
КАСТАЉАН	XV	12/14	15/15	0.48—0.53	2.65	јужна грађевина
УБОЖАЦ	XIV—XVI	13/13		2.34	3.20	сев. зап. грађевина

манастира.[288] Цреп се састојао од два дела: доње равне плоче вертикално повијених ивица (*tegulae*) и горњег лучног дела којим је поклапан састав два доња елемента (*imbrices*). Кровни покривачи овога типа проналажени су у Студеници, у подлози пода припрате Богородичине цркве, у манастиру Св. Арханђелима код Призрена, у Градцу, где су откривене зелено глеђосане кровне опеке у више нијанси, које по начину бојења и технологији глеђосања одговарају грнчарији из друге половине XIII столећа из истог манастира.[289] У епископском седишту у Ариљу такође су откривени фрагменти кровних опека, чија се профилација доњег елемента разликује од претходних по томе што се плоча од печене земље завршавала косим делом, па тек потом вертикално повијеним ивицама (црт. 121).[290] Будући да се зна да су у тим манастирима цркве имале оловне кровове, откривени покривачи од печене глине морали су припадати осталим манастирским грађевинама. Изузетак чини црква у Градцу, за коју се претпоставља да је у једној фази била покривена глеђосаном опеком.[291] На спољној припрати у манастиру Грачаници откривена су два кровна покривача од опеке: старији тип из XIV столећа, који одговара већ описаном средњовековном црепу, и млађи из XV века, необичне профилације у облику слова „S“, дужине 32—33 cm, ширине 14—17 и 18 cm и дебљине 1—1,2 cm.[292] У овом случају није само необичан профил кровне опеке, већ је реч о једнослојном покривању, које је по свему судећи ређе примењивано, бар на подручју средњовековне Србије. На ширим просторима у сфери византијских утицаја, у бугарским областима, још су у XI и XII веку рађене кровне опеке сличног типа и профила, које су такође коришћене за једнослојно покривање. У околини Трнова су многе цркве од XI до XIII века тако покриване. Кровне опеке су слагане у једном реду, са преклопом, који је био везан малтером, а њихова димензија је у одређеном примеру износила: дужина 50 cm, ширина 30 cm и дебљина 2—3 cm.[293]

Древна грађа је била важан материјал у средњем веку (таб. III). Коришћена је у облику обрађених тесаних греда и стубова, цепаних дасака за подове, преграде и кровове, или необрађена, у облом стању, најчешће за скеле неопходне у току зидања. На основу сачуваних дрвених конструктивних елемената у зидовима цркава и средњовековних манастирских зграда, знамо да је најчешће употребљавана храстова и борова грађа за носећи конструктивни склоп, док је за намештај и друге предмете, где је био неопходан финији рад, често коришћено орахово дрво.[294]

Основно везиво за зидање, којим су спајани камени елементи или опеке, био је **кречни малтер.** Креч се у средњем веку називао вапь[295], а његова производња на подручју српских земаља у средњем веку била је неопходна и добро позната. Печење креча је једна од ретких делатности која се и данас у неким крајевима изводи на традиционалан начин, онако како је то рађено у средњем веку. О томе сведоче и сачуване пећи за креч у Полимљу, Скопској Црној гори и другде[296], која се битније не разликују од средњовековних које су откривене у околини Скопља.[297] Пећи су подизане у непосредној близини налазишта кречњака — сировине за производњу креча. Копане су у падини кружне јаме, облагане кречњаком, а на једном крају је остављан отвор. Јаме су одозго затваране сводом од кречњака, а изнад њега је и даље био слаган креч у облику купе. Унутрашњи простор јаме је испуњаван дрвима, а од тренутка паљења пећи, процес је трајао по неколико дана, и за све време ватра није смела да се угаси. По завршеном печењу кречана је морала да се охлади, што је такође дуже трајало, а тада је централна сводна конструкција, заједно са испеченим кречом под њом, падала у јаму, из које је касније креч коришћен према потреби. Да би се од њега добио елемент везива, креч је морао да се *гаси* одређеном количином воде, а коришћен је, како изгледа, хладан и врућ. Обичан малтер се справљао од креча, воде и речног песка различите крупноће, док су водонепропустиви малтери настајали додавањем млевене опеке или специјалне врсте црвене земље, настале растварањем и таложењем кречњака — тамо где се могла наћи. У Поморју је црвена земља налажена наталожена у овећим пукотинама кречњака, па је мешањем са мањом количином воде постајала пластична, а додавањем гашеног креча и даљим гњечењем добијао се водонепропустиви малтер.[298] Такво везиво је употребљавано за зидање темеља цистерни и облагање њених зидова са два малтерна слоја.

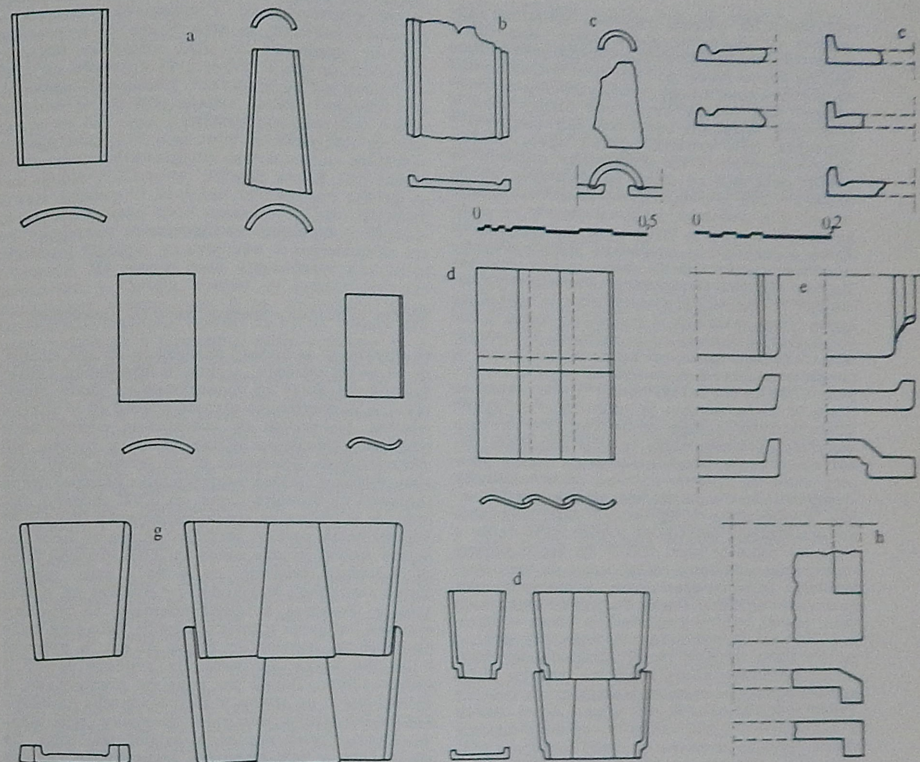
Један од важних материјала, који је захтевао и посебан поступак припреме, биле су **оловне плоче** за покривање кровова. С обзиром да је реч о изузетно драгоценом материјалу, оловом су углавном покриване цркве, али не тако ретко и друге важније манастирске грађевине. Из средњовековне литературе знамо да је архиепископ Данило II, у манастиру Жичи, у XIV веку, кулу покрио оловом[299], а према казивању Григорија Цамблака игуманија у Дечанима је, уз остала здања, такође била покривена истим материјалом.[300] Када су грађани Св. Арханђели, задужбина Стефана Душана, у XIV столећу, владар је све олово из Трепче поклонио манастиру за покривање црквеног крова[301], а Јелена, удовица војводе Сандаља, дукатима је плаћала 1442. године олово и мајсторе за покривање цркве Св. Ђорђа у Горици.[302]

Средњовековна трговина оловом између Србије и Дубровника је била знатна, нарочито у XIV и почетком XV столећа. Из тог времена су се сачувала и средњовековна документа о преносу олова у Дубровник из Прачe (1377), Каменице (1382), Дежевице (1403) и Бродарева (1446).[303] Најугледније српске средњовековне манастирске цркве покриване су оловом. Остаци

□

[288] Д. Ст. Павловић, *Непознати облик опека са крова наших средњовековних цркава*, Саопштења 9 (1970) 113—115; Р. Финдрик, *О кровним покривачима од опеке на нашим средњовековним грађевинама*, Старинар 24—25 за 1973/74 (1975) 121—129.

[289] Кровне опеке (*тегуле*) из Студенице, откривене у току археолошких ископавања, налазе се у депоу археолошког материјала у Студеници. Мерење *тегула* сам

121. *Фрагменти средњовековног кровног покривача од печене земље*
a. Сопоћани (по О. Кандић)
b. Св. Арханђели (по С. Ненадовићу)
c. Градац (по А. Јуришић)
d. Грачаница (по Б. Вуловићу)
e. Милешева (по М. Јанковић)
f. Прохор Пчињски (по Р. Финдрику)
g. Копорин (по Ст. Павловићу)
h. Ариље (по М. Чанак-Медић)

обавила јула 1987. године. О кровном покривачу од опеке у Св. Арханђелима уп. С. Ненадовић, *Св. Арханђели*, 70, за глеђосану кровну опеку Градца, А. Јуришић, *Градац: резултати археолошких истраживања*, Београд 1989, 17—18.

[290] Захваљујем др Милки Чанак-Медић што ми је дала податке о кровним опекама из Ариља и ставила на располагање археолошки материјал.

[291] А. Јуришић, *Градац: резултати археолошких истраживања*, 18.

[292] Р. Финдрик, *нав. дело*, 123—124 и Т IV-7.

[293] Л. Квинто, Й. Йорданов, *Црква от XII в. при С. Леденик Великотърновски окръг*, Археология 1 (1982) 24—32.

[294] Уп. М. Ћоровић-Љубинковић, *Древо*, у Историја примењене уметности код Срба, Београд 1977, 197—203.

[295] Уп. Ђ. Даничић, *Рјечник*, 103.

[296] Скупина пећи за креч, по типу једнака средњовековним, налази се на падинама уз реку Лим, у непосредној близини цркве „Куманице“. За кречане у Скопској Црној гори уп. Ј. Ф. Трифуноски, *Печење креча у Скопској Црној гори*, Гласник етнографског музеја у Београду 49 (1985) 107—113.

[297] М. Билбија, *Нови археолошки наоди од Скопје и околината*, Macedoniae acta archaeologica 4 (1978) 127—135.

[298] Поступак добијања водонепропустивог малтера са посебном врстом земље, описао је V. Đurović, *O malterima na zgradama iz XVI do polovine XIX stoleća u Boki Kotorskoj*, ZZSK 6—7 (1955/1956) 79—89.

[299] *Архиепископ Данило II* (ур. Л. Мирковић), 284; *Архиепископ Данило II* (ур. Ђ. Даничић), 372.

[300] *Старе српске биографије XV и XVII века* (превео Л. Мирковић), 23.

[301] К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) 28.

[302] F. Miklosich, *Mon. Serbica*, 416.

[303] Уп. М. Ј. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ (1937) 131.

покривача из времена оснивања манастира пронађени су приликом археолошких ископавања у Св. Арханђелима код Призрена, где је откривена оловна плоча тешка око 40 kg, а у Сопоћанима су остаци олова нађени и код манастирске трпезарије, што говори да је тим материјалом и њен кров вероватно првобитно био покривен.[304] Почетком XIV столећа, српски краљ Стефан Милутин довео је из Дубровника мајсторе на годину дана, који су радили на покривању цркава оловом.[305] Реч је о мајсторској радионици која је делала и у приморју, а главни мајстор — дрводеља Johannes de la Vecha — и његов помоћник Лука, вероватно су покривали Милутинове задужбине, цркве Св. Стефана у Бањској, Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, а можда и Грачаницу.[306] У једном од уговора који је потписала друга група занатлија, о покривању крова цркве Св. Влаха, налазило се и упутство за припремање оловних плоча, из којег се сазнаје да су оне биле *калаисане у размери од четрдесет милијара олова на сто либара калаја*[307], а за изливање оловних плоча мајстор је добио кућу од дубровачке општине у којој се радило. Сам поступак изливања оловних плоча ту није објашњен. Један много млађи податак о техници израде оловних плоча за црквене кровове, према казивању старог мајстора који познаје поступак примењиван генерацијама у протеклом веку, вероватно се не разликује битније од метода коришћеног у старијем периоду (црт. 122).[308] Да би се уопште приступило изливању табли, морао је бити припремљен нарочит дрвени сто, уоквирен ниском дашчаном оградом. Радна површина стола није била равна, већ је подељена на виши и нижи део. На тако припремљену површину постављане су две врсте подлоге: смеса млевене опеке, млевеног негашеног креча и пепела која се усуво мешала, а потом прскала водом док не постане довољно пластична да се могла добро набити и поравнати и друга, од песка, креча и млевене опеке. Прва се изливала на вишу површину радног стола, а друга на нижу. На тај нижи део је постављана керамичка посуда (*сач*), са растопљеним оловом, а оно је бакарном посудом сипано и разливано преко прве, више подлоге. Чим се олово разлије, равнало се дрвеним предметом — равњачом — причвршћеном за оквир стола, који је користио као вођица за равнање оловног материјала. Дрвена равњача је била удаљена од подлоге за дебљину оловне табле која се изливала, а то је износило око 4 mm. Даска којом се равнала плоча, као и дрвени оквир, у току рада су стално премазивани свињском машћу, да би се спречило лепљење олова и нагоревање дрвета од вреле растопљене масе. У току изливања плоче — равнања и довођења на жељену дебљину вишак олова је истицао у онај нижи део стола, а одатле се прикупљао и поново топио. Тако припремљена и охлађена плоча била је готова табла за покривање крова.[309]

О томе како су сечене, постављане и повезиване оловне плоче преко равних и сводних кровних површина, нема изричитих података. У наведеном млађем опису производње оловних табли наводи се и поступак њихове монтаже: оне су

122. Сто за изливање оловних табли (Х. Црниловић)

се прикивале за кровну подлогу са по два ексера, да се не би смицале, а спој је прекриван следећом таблом. Биле су правоугаоне за равне површине, а за покривање купола сечене су у облику трапеза. Међусобно су повезиване специјалним спојевима, савијањем и преклапањем рубова две суседне табле. Донедавно се на једном делу кровова цркава у Пећкој патријаршији налазио стари покривач од оловних плоча из XVII столећа, постављен у обнови за време патријарха Пајсија.[310] Тај покривач, сасвим дотрајао, морао је бити замењен новим. Оловне табле из XVII столећа биле су неједнаке дебљине, од 4 до 8 mm, јер су ручно извлачене. Међусобно су спајане на начин који је изложен, а причвршћиване за подлогу кованим ексерима и преклапане.[311] Табле су биле правоугаоне, широке од 70 до 90 cm, а дугачке и до два метра. На њима је утиснут печат о обнови цркве. Начин на који су постављене и везане плоче на цркви у Патријаршији одговара изложеном традиционалном поступку повезивања плоча, према казивању старог мајстора, па би се зато и сам поступак производње оловне табле из истог извора могао сматрати оним који је био коришћен у XVII столећу, а вероватно и у средњовековном раздобљу.

Прозорске преграде манастирских грађевина затваране су стаклима у штуку, а поједини отвори су имали и дрвене капке. Црквени прозори су сасвим поуздано били застакљивани дискоидалним окнима — *окулусима* — или равним стакленим плочама. О томе сведоче многи налази прозорског стакла откривени у току археолошких радова у манастирима средњовековне Србије. Поред цркве, и трпезарије су, а вероватно и резиденцијалне грађевине, палате, такође могле имати застакљене прозоре. У оставама и радионицама могло би се помишљати да су прозори, осим железних решетки, ако су били затварани, имали дрвене преграде — капке. Стакло ту вероватно није коришћено, јер се сасвим сигурно сматрало луксузном робом. Најстарији фрагменти прозорског стакла, који су припадали цркви, откривени су у Немањиној задужбини из XII столећа Ђурђевим ступовима и у Студеници. На основу истраживања архитектуре, установљено је да су

прозорске преграде на куполи цркве Св. Ђорђа — Ђурђевим ступовима — биле урађене у штуку дебљине 4—5 cm, у који су полагани стаклени окулуси пречника 13,5 cm, по ободу савијани тако да обликују јачи руб.[312] У другој, и најзначајнијој, Немањиној ктиторији — Студеници — сачуван је *in situ* оловни прозор Богородичине цркве из XII века, с разнобојним стаклима разнородних облика[313], а из прве половине XIV столећа један оригинални прозор са стаклом из манастирске цркве у Леснову, чији је ктитор био деспот Јован Оливер.[314] Ниједан оригинални прозор са остацима стакла није пронађен *in situ* на некој од профаних манастирских грађевина у средњовековној Србији, укључујући и манастирске трпезарије. На готово свим истраженим монашким насељима у Србији, бројни су налази округлог прозорског стакла, чак и на прозорима изван непосредне околине цркве, па се на основу њихове количине и распореда може веровати да су припадали и другим манастирским здањима несакралне намене.[315] У манастиру Градцу из XIII столећа, пронађени су окулуси са повијеним рубовима, али и мањи равни комади бојеног стакла.[316] На основу диспозиције пронађених комада, претпоставља се да су они равни били на прозорима цркве, сличнога типа као прозор у Студеници, док су дискоидална окна могла припадати манастирској трпезарији или резиденцијалној грађевини у Градцу. Према типу сачуваних трпезаријских прозора и њиховој величини, судећи по бифори из Ђурђевих ступова (XII век), студеничким отворима, или оним изузетних размера у Дечанима, може се претпоставити да су затварани једино помоћу окулуса у оловним рамовима, или путем транзена од штука, у које су такође постављана дискоидална окна. Такву могућност наговештава и решење прозорских шупљина у студеничкој трпезарији, у којој бочне странице зида немају жлебове за постављање камених допрозорника, већ су равно завршене. То може значити да је некада отвор преграђивала транзена, која је истовремено носила стаклене окулусе. Величина кружних стаклених окана, проналажених на просторима средњовековне Србије, у просеку се кретала од најмањег окна од 9 cm до 31 cm, што представља највећи пречник идентификован у Хиландару, а најчешћа димензија је износила око 20 cm.[317] Велика збирка разнородног дискоидалног прозорског стакла, коју чине окулуси из дужег раздобља, припадала је цркви и припрати у Хиландару.[318] Неке прозорске преграде су и тамо биле од штука, а, како изгледа, окулуси су постављани приликом изливања рама, тако да је било изузетно тешко, готово немогуће, мењати окна у случају да пукну.[319] Поред окулуса и мањих комада равног стакла спајаних техником витраја, коришћено је, изгледа, и обично равно правоугаоно стакло за затварање прозора. О томе сведоче и документа из половине XV столећа о испоруци прозорског стакла из Дубровника деспоту Ђурђу у Смедерево.[320] Докази се могу наћи, како је већ примећено у науци, и на сликаним моделима храмова у ктиторским композицијама у наосима цркава, где су представљани окулуси, али и правоугаоне стаклене плоче, као на моделу Милешеве.[321]

Посебан проблем представљају производња стакла, радионице и мајсторске групе. Познато је да су се главни центри из којих је допремано стакло у средњовековну Србију налазили на приморју, у Дубровнику.[322] О томе говоре многа документа — трговачки уговори, судски спорови и друга акта — на основу којих знамо да су каравани довозили ту робу у средишње делове земље.[323] Недавно је међутим откривено да се

□

[304] За Св. арханђеле уп. Р. М. Грујић, *Откопавање Светих арханђела код Призрена*, ГСНД 3 (1928) 273. Податке о налазу олова у Сопоћанима саопштила ми је Оливера Кандић, на чему јој захваљујем.

[305] Уп. В. J. Ђурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњег века*, ЗЛУ 3 (1976) 93.

[306] Према најновијем датовању С. Ћурчића, Грачаницу је Милутин почео да зида пре краја 1312, уп. С. Ћурчић, *Грачаница: историја и архитектура*, 150—152.

[307] Уп. В. J. Ђурић, *нав. дело*, 97, где наводи да се оригинал документа налази у *Diversa cancelariae 30*, 196; *исто*, 97, нап. 36.

[308] Податак о рецептури старог мајстора за изливање олова објављен је у чланку Х. Црниловића, *Техника покривања оловом старих монументалних грађевина*, Гласник етнографског института САН *I* св. 1—2 (1952) 451—455.

[309] Целокупан поступак, према казивању старог мајстора, преузет је из Х. Црниловић, *нав. дело*, 452—454.

[310] О обнови цркава и трпезарије за време Пајсија у Пећи уп. Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, IV, бр. 6546; 6747; 6748.

[311] Све податке о старом оловном покривачу са цркве у Пећкој патријаршији љубазно ми је саопштила Милка Чанак-Медић, на чему јој захваљујем.

[312] Уп. J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 86.

[313] R. Ljubinković, *Sur un examplaire de vitraux du monastère de Studenica*, Archaeologia Iugoslavica 3 (1959) 137—141; Б. Радојковић, *Оловни прозор из Богородичине цркве у Студеници*, ЗМПУ 6—7 (1960—61) 19—26; В. Хан, *Стакло средњовековно*, у Историја примењене уметности код Срба, Београд 1977, 221—222; М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба*, I, 106.

[314] В. Хан, *нав. дело*, 222.

[315] Приликом археолошких истраживања, која се обављају у последње две деценије у манастирима средњовековне Србије, откривене су веће количине прозорског стакла у Студеници, Св. Николи код Куршумлије, Милешеви, Ариљу, Бањи код Прибоја, Сопоћанима, Градцу, Грачаници, Патријаршији у Пећи, Новој Павлици, Раваници; већи део материјала још није публикован.

[316] Уп. А. Јиришић, *Градац: резултати археолошких радова*, 49—54.

[317] В. Хан, *нав. дело*, 222.

[318] С. Ненадовић, *Прозорски рамови и стакла на цркви краља Милутина и припрати кнеза Лазара у Хиландару*, Рашка баштина 3 (Краљево 1988) 69—101.

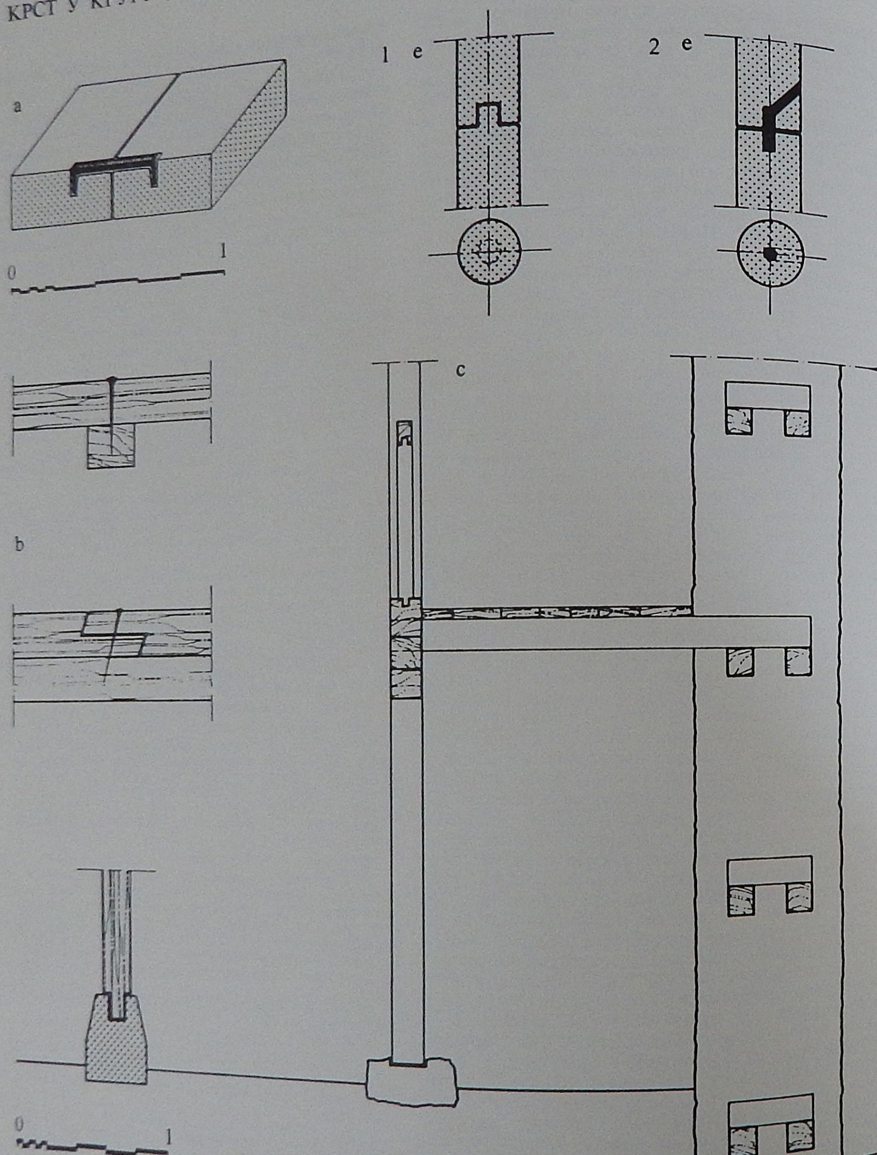
[319] Исто, 91.

[320] Уп. В. Хан, *Прозорско стакло XV и XVI века у Србији. Поводом налаза стакла у Горњем граду Београдске Тврђаве*, ЗЛУ 8 (1972) 191—207; иста, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV—XVI век)*, Београд 1979, 75—76.

[321] В. Хан, *Стакло средњовековно*, у Историја примењене уметности код Срба, Београд 1977, 221.

[322] В. Хан, *Разматрања о технологији и организацији рада у дубровачком стакларству (XIV—XVI)*, ЗМПУ 19—20 (1975—76) 85—95.

[323] Уп. збирку докумената у издању В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику*

123. *Везе архитектонских елемената* (по С. Поповић)
a. спој камених квадера
b. веза дрвених греда
c. детаљ пресека кроз камени зид и трем од дрвета
d. спој камених стубова (1) на клин, (2) заливањем оловом

и у Котору у XII веку налазила стакларска радионица.[324] До сада није идентификована ниједна радионица стакла при манастирима средњовековне Србије, иако се зна да се у монашким центрима у Византији или Бугарској развијала и та делатност. Тако се у манастиру Патлејна[325], у Бугарској, развила значајна стакларска радионица, у којој су се производили предмети не само за локалну употребу, већ намењени и градском тржишту од IX, вероватно, до XI столећа. Порекло дискоидалних окана за прозоре српских средњовековних цркава у најранијем периоду, у XII столећу, остаје непознато. Изгледа да се пре може приписати западним него источним византијским изворима, јер су се у XII столећу у престоници царства у Цариграду користиле равне правоугаоне стаклене плоче, чији су делови пронађени код цркве манастира Пантократора и другде.[326] Трговина са Дубровником у XIV веку, међутим, јасно показује да се стакло одатле допремало у залеђе, а и у Дубровник је стизало са западних страна, и поред тога што су постојале локалне радионице.[327]

У градитељском поступку у средњовековној Србији употреба **предмета од метала — железа** — била је ограничена. Ако се изузму оловни кровни покривачи, опшивке врата, или прозорски оквири за стаклене окулусе и равне комаде слагане у већ поменутој техници витраја, могу се још издвојити железни клинови, елементи за спајање камених квадера, ковани ексери за спајање дрвених греда и они украсни, коришћени, на пример, за причвршћивање елемената којима су облагана врата. Поред тога, од железа су прављене шипке за заштиту прозорских отвора, браве и катанци за затварање и обезбеђивање врата. Дрвена крила на улазима у средњем веку нису причвршћивана за бочне зидове железним носачима, као касније, већ су врата углављивана у праг и надвратник помоћу вертикалне дрвене осовине, око које су се вратнице отварале, па стога за ту сврху нису употребљавани специјални железни носачи — шарке. Коване шарке су коришћене, о томе сведоче и археолошки налази и представе на живопису, вероватно за спајање дрвених елемената, као и за врата иконостаса.[328] Наведени предмети од метала налажени су у току истраживања у свим манастирским насељима где су ископавања била предузета, али исто тако и у насељима, градовима и тврђавама из средњовековне епохе.[329] Ковани железни ексери, били су или правоугаоног или квадратног пресека, са проширењем на једној и шиљком на другој страни. Дужина им је била различита — краћи од 5 cm, али и од 18 и 20 cm — што је зависило од места на коме су употребљени. За спојеве дрвених гредних роштиља, који су пролазили кроз камене зидове, коришћени су кованици већих димензија, зависно од дебљине гредног споја и, свакако, од архитектонског решења везе дрвених елемената. Ако су греде у споју засецане, кованик је био нешто краћи или једнак дебљини греде, али ако су биле преклапане у пуној висини без засецања, ексер је морао бити скоро једнак двострукој дебљини греде (црт. 123). Било је и мањих кованика, који су коришћени на тањим спојевима. Железним *кламфама* су повезивани камени квадери међусобно, а клиновима квадратног или правоугаоног пресека, који су заливани оловом, били су спајани камени стубови и њихови делови — капители и стопе. Клинови су откривени у каменим фрагментима у Ђурђевим ступовима, Студеници, Сопоћанима и на другим местима.

Железне решетке, у каменим оквирима прозора коришћене су и на црквама и на профаним зградама. У трпезарији из XIII века у манастиру Ђурђеви ступови, делимично су сачувани прозорски отвори, а на каменом потпрозорнику и допрозорнику налазе се кружна удубљења, пречника око 2 cm, у која су постављане железне шипке које образују решетку. Прозорски отвор је био на том месту широк само 25 cm, па је била постављена по средини једна вертикална шипка, која се спајала са хоризонталним, а оне су се налазиле на међусобном растојању од 8—8,5 cm. На жалост, осим отвора у камену, нису се сачували железни комади, али према хоризонталном и вертикалном распореду кружних удубљења могуће је претпоставити изглед железне преграде. У западној грађевини у Сопоћанима, која је вероватно служила као резиденцијални објекат из млађе обнове, изведене вероватно у XVI столећу, потичу камени оквири прозора са рупама у које су постављане железне шипке.[330] Иако је реч о млађем прозорском отво-

□

(XIV—XVI век), Београд 1979; као и зборник радова са међународног скупа одржаног у Београду 1974. године: *Средњовековно стакло на Балкану*, Београд 1975.

[324] Необјављене резултате са истраживања катедрале Св. Трипуна у Котору, где су пронађене велике количине стакла, саопштила ми је професор Милка Чанак-Медић на чему јој захваљујем.

[325] Г. Джингов, *Средновековна стъкларска работилница в Патлейна*, ИАИ 26 (1963) 47—68. У Плиски је откривено на једној локацији девет стакларских пећи, уп. Л. Дончева-Петкова, Ж. Златинова, *Стъкларска работилница край западната крепостна стена в Плиска*, Археология, 4 (1978) 37—48.

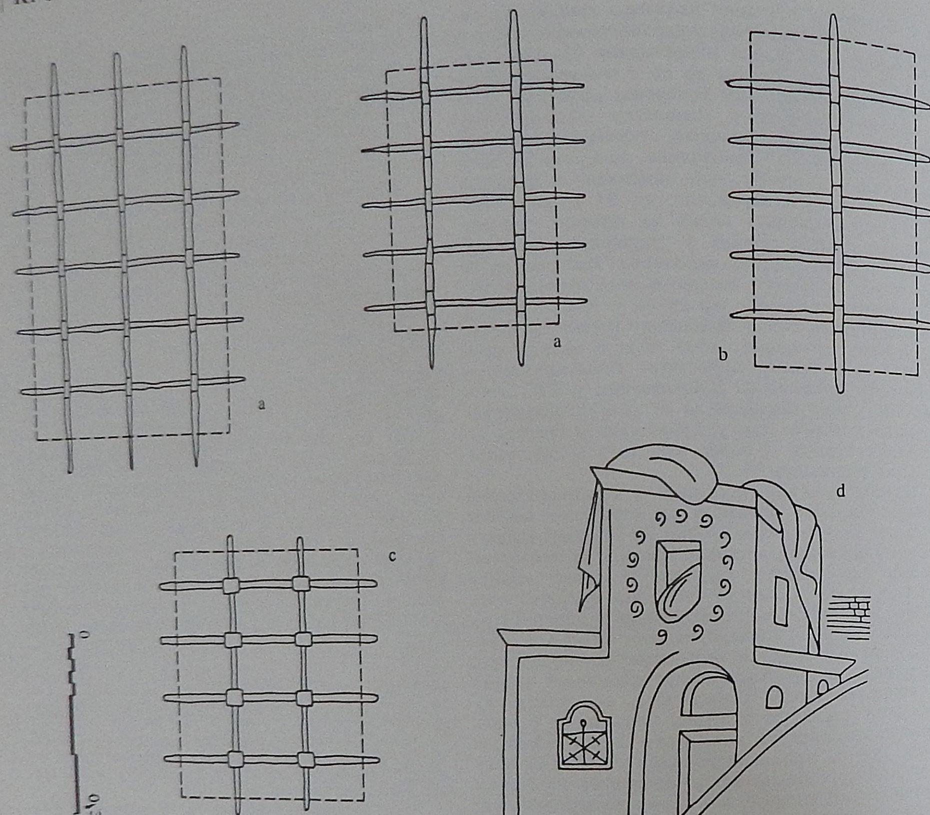
[326] A. H. S. Megaw, *Notes on recent work of the Byzantine institute in Instanbul*, DOP 17 (1963) 348—364. О византијском стаклу уопште J. Philippe, *Le Monde byzantin dans l'histoire de la verrerie (Ve—XVIe siècle)*, Bologna 1970.

[327] В. Хан, *Проблеми око порекла и стила средњовековног стакла из Србије, Босне и Херцеговине*, ЗМПУ 13 (1969) 7—30.

[328] Д. Миловановић, *Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије од позне антике до 1690. године* (каталог изложбе), Београд 1986.

[329] Уп. Д. Миловановић, *нав. дело*, 99; ковани ексери, кламфе, клинови, браве за врата, налажени су током археолошких истраживања у Ђурђевим ступовима, Студеници, Милешеви, Ариљу, Сопоћанима и другде. Археолошки материјал из Ђурђевих ступова није објављен (податке сам добила од Десанке Милошевић, која је водила археолошка ископавања, на чему јој захваљујем). Део студеничког материјала је објављен: Е. Пејовић, *Каталог археолошких налаза у Благо манастира Студенице* (каталог изложбе), Београд 1988, 70—94. Метални предмети из Милешеве, Ариља, Сопоћана и Нове Павлице нису објављени, документација се налази у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду. За манастир Градац уп. А. Јуришић, *Градац: резултати археолошких радова*, 44—55.

[330] О. Кандић, *Истраживања архитектуре*, 20—21.

124. Типови железних прозорских преграда
a. Милешева (по С. Поповић)
b. Ђурђеви ступови (реконструкција С. Поповић)
c. Сопоћани (по О. Кандић)
d. Прозорска решетка приказана на живопису у Сопоћанима (по Б. Живковићу)

ру, поуздано се може тврдити да је решетка постављена на исти начин као у средњем веку; примарну паралелу налазимо на прозорима манастирске цркве у Сопоћанима, где су се такође сачувала удубљења за бивше железне преграде. Сопоћански прозор са резиденцијалне зграде, на основу распореда рупа, показује и начин на који су шипке постављане: управни штапови нису били у истој равни са хоризонталним, они су се налазили испред њих, а међусобно су спајани алкама (сл. 124). Исти примери везе железних комада налазе се и на средњовековном живопису, што недвосмислено указује да је реч о средњовековном градитељском поступку.[331] До сада није откривена ниједна железна преграда у српским манастирским насељима из средњег века. Само сачуван распоред удубљења где су вертикална дислоцирана у односу на хоризонтална, указују на систем спајања елемената. Други начин повезивања, где се шипке међусобно провлаче, примењиван је, изгледа, касније. То сведоче и пронађене железне решетке у манастирима Милешеви и Сопоћанима, које су припадале грађевинама из XVII или XVIII столећа (црт. 124).

Осим прозорских преграда, од којих су неке рађене у штуку, поједини елементи у унутрашњем простору цркава били су украшавани истим материјалом. Тако је у манастирским црквама у Сопоћанима, Градцу, Петровој цркви код Новог Пазара, било декоративно урађених венаца у штуку, који су употпуњавали камени украс порталa, пиластара, или су извођени као завршни елементи — венци.[332] Може се претпоставити да су код световних грађевина у манастирима у штуку понекад рађене преграде трпезаријских прозора, за шта има наговештаја. Није познато да ли су истом техником украшавани и неки делови унутрашњег простора, или је то примењивано само на ентеријерима цркава.

Темељи

Начин темељења средњовековних грађевина у манастирима је условљен врстом, величином и значајем објекта. На основу многобројних примера знамо да су неке манастирске цркве, као Богородичина црква у Студеници, имале изузетно дубоке темеље, у наведеном случају и преко 2,0 m степенасто проширене и ослоњене на серпентинску стену[333], док има и оних које су знатно плиће утемељене, као на пример северни зид наоса цркве у Милешеви (уз спољни пиластар), чија висина темеља не прелази више од 0,5 m на том месту. У оба случаја темељи цркава су ослоњени на чврсто носиво тло, што је и основни услов доброг темељења. То доказује црква у Милешеви, код које нема битнијих деформација на зидовима и конструкцији, проузрокованих лошим темељењем. Исто тако плитко је утемељена и кула-звоник испред спољне припрате у Сопоћанима, где темељи не прелазе дубину од само 10—15 cm.[334]

У начелу, могу се издвојити четири начина темељења средњовековних манастирских грађевина, која су примењивана код разнородних објеката, укључујући и спољне обимне манастирске зидове (црт. 125). Први начин не подразумева укопавање темеља, већ се зидови објекта постављају готово на површину тла, односно, само је први ред камена темељне зоне укопан за око 10—15 cm од нивелете пода приземља грађевине или терена. Такви зидови немају никакво темељно проширење, па се готово може рећи и да немају класичан тип темеља. Поред већ поменуте куле у Сопоћанима, на исти начин су темељени и неки објекти на северној и источној страни манастира у Милешеви и у Ђурђевим ступовима (делови обимног зида понегде леже на видљивим деловима стене).

Други начин подразумева укопане темеље, чија је дубина промењлива и зависи од носивог тла на које се темељи спуштају. Она може износити од 0,30 до 1,40 m, и више; реч је свакако о промењливој величини, која се разликује од објекта до објекта. Ти темељи су истих ширина као и зидови изнад њих, а грађени су од ломљеног камена и кречног малтера, у рововима исте ширине као темељ, што значи да је темељење извођено у узаном укопу без оплате. Од XII до XV века велики број објеката у манастирима темељен је на такав начин (у Милешеви, неке грађевине на северној страни у Сопоћанима, Градцу, Ариљу и другде).

Трећи систем подразумева изградњу проширене темељне стопе, симетрично, најчешће у односу на зид, и њено укопавање у темељни ров, такође без оплате и на одговарајућу дубину, која зависи од локалног терена, па је реч о промењливој величини. Проширење темељне стопе се такође разликује од случаја до случаја, а у просеку је износило од 5 до 20 cm. На такав начин су зидани темељи трпезарије у Студеници, Дечанима, Павловцима и другде, затим грађевине у Павловцима, Касталјану, Милешеви (најстарија зграда на источној страни), у Бањској (северна грађевина, пирг, трпезарија).

Четврти начин је, у ствари, пре потпорни зид са темељном стопом. Реч је о полуукопаним грађевинама, где се обликује само једна страна зида и темеља, док друга нема уредно зидано лице, већ само набачен ломљени камен у кречном везиву. У том случају се и ниво терена разликује са спољашње и унутрашње стране зида, односно спољни терен је знатно виши од најнижег пода грађевине, некад само с једне стране, ако је терен у паду. Пример таквог темељења налазимо код грађевина на северозападној страни у манастиру Новој Павлици, од којих је једна идентификована као манастирска трпезарија. И у Ђурђевим ступовима је сличан пример темељења, само са једним лицем, пошто су се зграде ослањале на стену, која свакако није била хоризонтална. Тако се дешавало да су подови зграда у приземљу били на вишем нивоу од терена, па је то условило да се на спољној страни зидало лице, а на унутрашњој је зидан темељ.[335] Као што је већ речено, темељни зидови су грађени ломљеним каменом у кречном везиву, или је само набачен камен, без посебног слога, често и речни облутак. Има случајева да су темељи били ослоњени на дрвене шипове, и то на местима које је угрожавала вода. Тако је део северног зида северне грађевине у Павловцима утемељен на дрвеним шиповима од обле грађе, чији је пречник износио 12 cm. У конструктивном погледу, темељни зидови су могли имати ојачања од дрвених гредних прстенова, као што је био случај у Павловцима, Бањској и другде. То свакако није морало бити правило, будући да су код многих зграда зидани само каменом и кречним малтером крупнозрне структуре. Будући да су се ширине зидова и темеља кретале од 50 cm до преко једног метра, а негде, као у Студеници, и више, дуж темеља су постављане по две греде у истој равни, паралелно, и међусобно спајане попречним гредицама. Такав дрвени роштиљ се налазио у темељној зони грађевина у Павловцима, а у Бањској је нарочито добро био армиран унакрсним гредама темељ пирга, затим у зградама на североисточном делу насеља у Милешеви и на другим местима. Могло би се рећи да су цркве ипак брижљивије темељене од осталих грађевина у насељу. Њихови темељи су се по правилу спуштали на носиво тле, или, ако је стена била близу, усецана је и тиме обликовано лежиште за темељ (куле-звоници уз цркву и трпезарија у Ђурђевим ступовима, Студеници, итд.). Од конструктивних појединости, важно је напоменути да се није посебно бринуло да се темељи сукцесивно грађених објеката спуштају на дубине оних раније утемељених. Тако већина зидова до сада

□

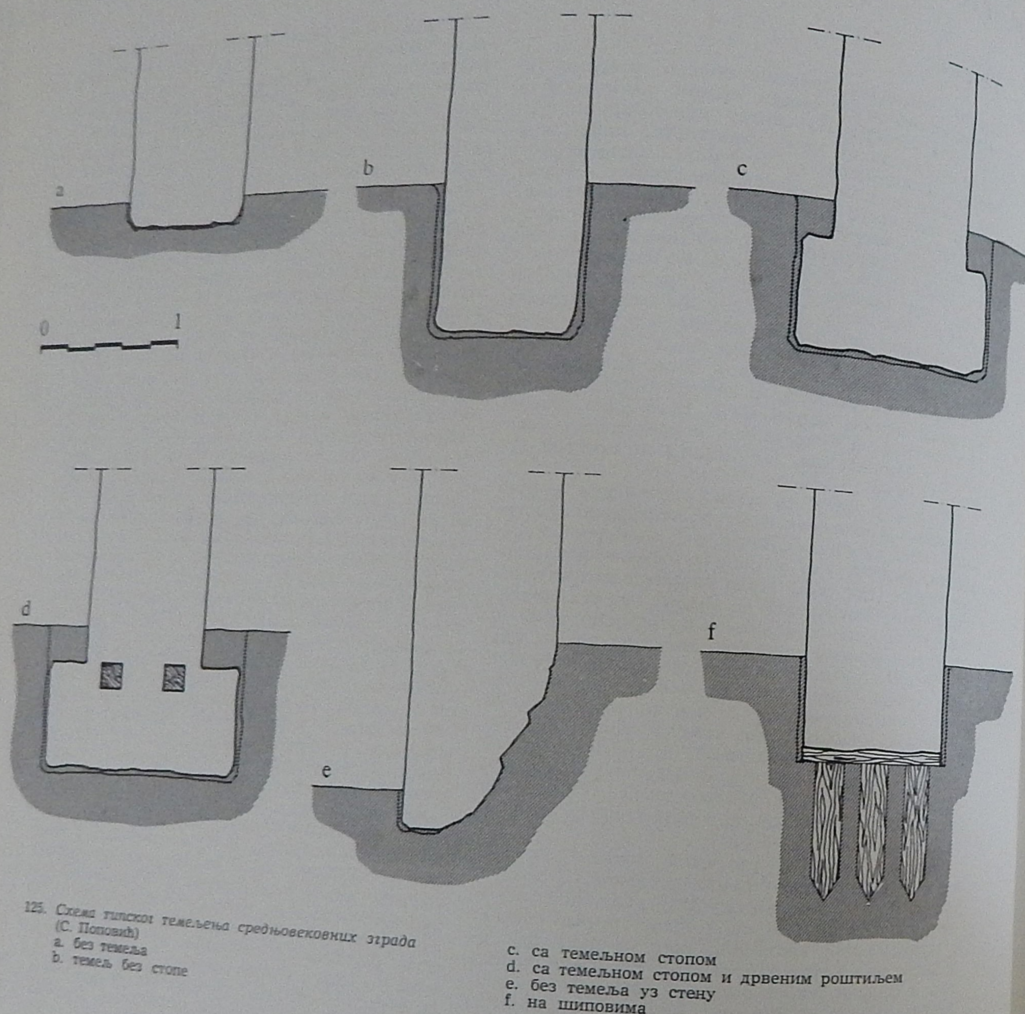
[331] Представа решетке за прозор на архитектури сопоћанског живописа налази се у сцени на северозападном пандантифу, у позадини јеванђелисте Матеја.

[332] С. Ненадовић, *Две реконструкције штукопластике у српској средњовековној архитектури*, ЗЗСК 9 (1958) 85—92.

[333] С. Ненадовић, *Фундирање споменика архитектуре у средњовековној Србији*, ЗЗСК 8 (1957/58) 21—33.

[334] О. Кандић, *Истраживање архитектуре*, 15.

[335] Уп. J. Нешковић, *Ђурђеви ступови*, 89.

125. *Схема типског темељења средњовековних зграда* (С. Поповић)
a. без темеља
b. темељ без стопе
c. са темељном стопом
d. са темељном стопом и дрвеним роштиљем
e. без темеља уз стену
f. на шиповима

откривених зграда у манастиру Студеници није на истој дубини темељена. Спољни зидови студеничког манастира имали су и различиту дубину темељења, која је пратила терен (локација на падини), па се просечне дубине темеља на истраженим деловима крећу од 0,50 до 1,40 m. Занимљиво је да грађевине из XIII века у манастиру Сопоћанима немају темељно проширење (зграде на југу и западу) и плитко су фундиране, од 0,15 до 0,30 m, док објекат обновљен у XIV веку на северној страни има темељно проширење стопе, које износи 5—10 cm, симетрично, а утемељен је релативно плитко, на дубини од 0,30 m. Зграде из XIII столећа у манастиру Градцу, као и оне из XIV столећа у Новој Павлици, такође немају проширене темељне стопе.

Зидови

Основно градиво за зидове средњовековних манастирских зграда био је камен, или опека и камен са кречним везивом. Као што је већ речено, камен је био употребљаван у целом средњовековном раздобљу, почев од XII столећа, док употреба опеке расте крајем XIII столећа и наставља се и у следећем периоду. Тако у манастирима Ђурђеви ступови, Сопоћани, Градац, саграђеним у XII и XIII веку, она није коришћена као материјал за зидање, док се у Бањској, Дечанима, Св. арханђелима, Патријаршији у Пећи и доцније у Раваници, и другде у XIV столећу, употребљавала заједно са каменом. Врста градива је свакако утицала и на дебљину зидова, која

је, поред тога, била условљена и врстом објекта. Зидови од камена се углавном нису градили испод дебљине од 0,45 m (спољни западни зид улазне куле-звоника у Студеници), а у појединим случајевима дебљина је могла износити преко 2 m (обимни манастирски зид у Сопоћанима на северној страни који је истовремено имао улогу и потпорног зида у односу на знатно вишу падину с те стране). Код манастирских тврђава (Раванице и Ресаве) бедеми су били дебели и до 3,0 m. Могло би се рећи да је просечна ширина каменом грађених зидова зграда износила од 0,6 до 0,9 m, што не искључује померање тих вредности у оба смера. Могу се издвојити три карактеристична типа зидања, од којих сваки има подваријанте (сл. 126). Први тип подразумева зидање техником полуобрађеног камена на лицима, док је средиште зида испуњавано ситнијим ломљеним каменом у кречном везиву. Могло се зидати у неправилном слогу, у коме није било хоризонталних редова. Могло се пак зидати и ломљеним — полуобрађеним — каменим комадима, разнородног квалитета, у релативно хоризонталним редовима. Први поступак је много чешћи и среће се у готово свим манастирским целинама од XII до XV столећа. Тај други начин, који ипак подразумева правилност у вођењу лица зидова, ређи је; налазимо га у Сопоћанима, на неким грађевинама у Ђурђевим ступовима, на деоници средњовековног обзиђа у Милешеви (полукружна кула и спољни северозападни потез).

Други поступак подразумева зидање обрађеним каменим квадерима слаганим у редовима са правилно превезаним спојницама, што представља заиста реткост за манастирске грађевине, док је уобичајен код зидања сакралних здања. Манастирска трпезарија у Градцу спада у објекте те врсте, њена лица зидова су грађена од правилних квадера сиге, а средишњи део зида је испуњаван ситнијим необрађеним каменом и кречним везивом. Од релативно правилних ситнијих комада сиге, у хоризонталним редовима, зидана је и кула-звоник над западним улазом у Студеницу, а трем испред манастирске трпезарије у Студеници је имао доњи део — сокл — зидан облогом од мермера. Каменим квадерима без опеке зидано је и постоље трема у XIV столећу испред манастирске трпезарије у Бањској, као и испред северне грађевине у истом монашком насељу. Код манастирске трпезарије из XV века у задужбини деспота Стефана Лазаревића, Ресави, обрађеним каменим квадерима зидани су само углови зграде, док су остале зидне површине од полуобрађеног камена у неправилном слогу, без редова.

Трећем типу припада мешовита градња опеком и каменом, код које се разликују технике зидања лица, односно слог опеке и камена и њихов однос у вертикалним и хоризонталним редовима. У Студеници је зграда на југоисточној страни, чија је фасада издељена низом пиластара, зидана опеком и квадерима мермера, а уз њих се налази и нешто блокова сиге. Хоризонтални редови камених квадера, просечно високи од 25 cm, смењивали су се са једним такође хоризонталним редом опеке дебљине око 4—5 cm. По једна опека је уметана и вертикално, између каменова. Малтерне спојнице на лицу зида су биле једнаке дебљини опеке и износиле су 4—5 cm. Такав слог, који се може пратити у најнижим очуваним оригиналним деловима зграде, није био, изгледа, на целокупној фасади доследно спроведен. Запажа се, на пример, на пиластрима, такође у доњим сачуваним оригиналним површинама, и по два хоризонтална реда опеке, који су се налазили између камених квадера. Мермерно градиво коришћено за зидање фасаде такође није уједначене обраде; неки комади су глачани по целој површини, док се код неких квадера запажа обрађена ивица косим засецима алата, па се оправдано поставља питање да ли је реч о разнородној грађи или, можда, о некој од обнова. У манастиру Св. Стефана у Бањској, већина до сада откривених објеката зидана је опеком и каменом: улазна грађевина, трпезарија, пирг, северна зграда и делови северног оградног зида, који се налази у склопу млађег, постсредњовековног, који је касније окруживао само цркву. Пирг је зидан обрађеним и полуобрађеним каменом у хоризонталним редовима, између којих су били редови опеке. Она је полагана у једном или два узастопна паралелна низа, с тим што је на пиластрима за то понекад употребљено и више од две-три, или чак четири, опеке. Она је полагана и између камених комада у истом реду. Некад је то била по једна опека у вертикалној спојници, а чешће су постављана по три или четири краћа паралелна низа опеке, који су били одређени висином каменог блока. Манастирска трпезарија је имала правилнији опус на лицима зидова. Грађена је у алтернацији хоризонталних редова камена и опеке, тако што се смењивао ред камена са редом опеке, по једна или две су и вертикално уметане између камених квадера, па су они опеком били уоквирени. Сличном техником зидања грађени су и зидови улазне зграде, док су објекти на северној страни зидани немарније опеком и каменом, али се ипак смењују хоризонтални редови оба материјала и умеће опека у вертикалне спојеве између каменова. Особеност свих тих зидова чини и систем гредних роштиља, који су се налазили на одређеним вертикалним растојањима, постављени по целом обиму зидова и висини. По две паралелне дрвене греде, међусобно спојене краћим комадима, налазиле су се у маси зида, повучене од лица, споља скривене опекама и каменом. Њихов вертикални размак је на пиргу, чији су зидови сачувани у већој висини од осталих, износио око 1,1—1,2 m.

Начин зидања манастирске трпезарије и улазне куле у Дечанима, палате у Пећкој патријаршији, трпезарије и зграда у Св. арханђелима код Призрена, исте је технике и слога. Реч је о полуобрађеном и обрађеном камену различитих величина, који су слагани у релативно хоризонталним редовима, а између камених комада, у зависности од висине блока, постављано је по неколико краћих хоризонталних редова опеке, које су такође биле слагане и у хоризонталном низу између редова каменог градива.

Већ је истакнуто да је начин градње мешовитим материјалом, опеком и каменом, стигао у

ове крајеве са византијских простора у XIII, а нарочито у XIV столећу. О томе сведоче и многобројне сакралне грађевине у Србији у доба краља Милутина, које су вероватно дело византијских градитеља, али и локалних мајсторских дружина.[336] Према сличној техници зидања и полихромно решеним фасадама у наведеним манастирима, који у глобалу одговарају византијској традицији, иако су извођени са већом слободом у смењивању материјала, због чега се јављају и извесне неправилности у слогу, може се говорити о локалним градитељским дружинама које су радиле на тим здањима. Дрвени гредни роштиљи, карактеристични за мешовиту технику зидања, примењивани су и код зидова од полуобрађеног камена, и то конструисани на исти начин као и код претходних. О томе сведоче грађевине из XV века у манастиру Св. Николе у Павловцима, где је двојни хоризонтални дрвени роштиљ био постављен по вертикали на просечном растојању од 1,0—1,10 m. На неким црквеним грађевинама је уочено да су дрвени прстенови полагани на одређеним местима конструктивног склопа: на прелазу из темељне зоне у зону фасадних зидова, испод и изнад прозора, на завршетку стубова или стубаца који носе конструкцију куполе, у кубичном постољу, по средини тамбура и непосредно изнад завршних венаца.[337] Могло би се на основу тога закључити да је и код осталих световних здања распоред дрвених гредних прстенова био усклађен са распоредом отвора, почецима лукова, тамо где их је било, или завршним венцима. Код свих поменутих техника грађења, зидови су рађени, у конструктивном погледу, као континуална зидна платна, пробијена отворима улаза и прозора на потребним местима. Спојеви зидова грађевина су извођени превезивањем камених комада. Та веза није увек остваривана у узастопним редовима унакрсно, већ се догађало да је сваки други или трећи ред по вертикали превезан, а они између су само прислањани. Пример таквог зидања налазимо у грађевинским везама зидова у Милешеви, на грађевинама из XIII столећа у Сопоћанима и другде. Гледано у целини, зидови су у неким манастирима у XII и XIII столећу грађени само ломљеним каменом, без употребе дрвених гредних роштиља. Тако су зидане зграде у Ђурђевим ступовима (XII век), Сопоћанима и Градцу (XIII век), Милешеви (XIII век). Конструктивна решења зидова у XIV веку, где је већи део зидан мешовитом грађом, указују на честу употребу дрвених роштиља у зидној маси. Откривени су у Бањској (XIV век), Сопоћанима (грађевине зидане крајем XIV и почетком XV века), у Милешеви (грађевине из XV века), у Павловцима и Кастаљану (XV век). У манастиру Раваници, грађевине у северном делу монашког насеља, из друге фазе зидања, у којима су биле манастирске радионице, зидане су такође са дрвеним роштиљима као и претходне. Наведени примери показују да су се гредни прстенови примењивали касније и код монолитно грађених зидова од камена, као уобичајени поступак дрвене зидне арматуре.

Основно везиво за зидање је био малтер справљан од креча и крупнозрног песка са водом. Лица зидова су била различито обрађивана, што је зависило од начина зидања (сл. 126). Код поступка са необрађеним или полуобрађеним каменом, где није вођено рачуна да се камени комади нижу у хоризонталним редовима, фасадне површине су биле обрађене широким малтерним спојницама, које су делимично прекривале и саму камену површину (поступак *дерсовања*). Код зидања обрађеним квадерима у хоризонталним редовима, са превезом вертикалних спојница, лица зидова су посебно обрађивана узаним малтерним спојницама (поступак *фуговања*), које нису покривале камене комаде. Малтер за њих је справљан од ситнозрног песка, а спојнице су утискиване специјалним металним алаткама, мистријама, мањих димензија. За обраду спојница код сводних површина и лукова коришћене су такође мање мистрије, са лучно повијеним металним делом, којим је малтер утискиван између камена. Тако обрађене фасадне површине сачувале су се на спољним зидовима сопоћанске цркве зиданим од сиге, али на исти начин је морала бити обрађена и фасада трпезарије у Градцу, која је такође зидана истом техником и материјалом — сигом. Наведене средњовековне алатке — мистрије за утискивање малтера у спојнице — пронађене су у Студеници и Градцу, из XIII столећа. Градачка мистрија припада типу са лучно повијеним делом, који се користио код сферних површина.[338] Зидне површине код грађења мешовитим материјалом — опеком и каменом — такође су имале посебно обрађене спојнице, са добро утиснутим малтером ситнозрне структуре. На несакралним грађевинама од тог материјала, спојнице нису биле посебно истицане, или профилисане, као што се догађало на црквеним здањима. То се може закључити на основу грађења у Св. арханђелима, Бањској и Дечанима, где су малтерне спојнице рађене у равни с осталим градивом — каменом и опеком. Унутрашњи зидови средњовековних грађевина зиданих каменом, и оних од мешовитог материјала, били су у већини случајева омалтерисани, а у објектима

□

[336] О градитељском поступку примењеном на црквеним грађевинама у средњовековној Србији уп. С. Ненадовић, *Осврт на начин зидања српских средњовековних споменика*, ЗЗСК 15 (1964) 43—60. О мешовитој техници зидања (опека и камен) у Византији и оним у сфери византијских утицаја, са посебним освртом на грађевине у средњовековној Србији, уп. E. Reusche, *Polychromes Sichtmauerwerk byzantinischer und von Byzanz beeinflusster Bauten Südosteuropas* (Diss. Köln) 1971, 131—189; A. Pasadeos, Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Атина, 1973. О начину градње посебно о фасадама у Византији, уп. G. Velenis, Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, Thessaloniki 1984.

[337] Такав распоред дрвеног гредног система у градиву зидова има црква из средине XVI столећа у манастиру Троноши, где је у целини примењен средњовековни зидарски поступак, уп. С. Мојсиловић-Поповић, *Манастир Троноша*, Саопштења 14 (1982) 68, 76—77.

[338] За мистрију у студеници уп. Д. Миловановић, *Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије од позне антике до 1690 године* (каталог), Београд 1986, 77, бр. 168; за мистрију у Градцу уп. А. Јуришић, *Градац: резултати археолошких радова*, 47.

126. *Технике зидања*
126.1. ломљеним каменом
a. Студеница
b. Милешева
c. Сопоћани
126.2. каменим квадерима
d. Градац
e. Ресава
126.3. опеком и каменом
f. Студеница
h. Пећка патријаршија
g. Бањска
l. Св. арханђели

изузетне намене прекривени фрескама или сликаном декорацијом. Доказ о постојању зидног малтера у унутрашњем простору налажен је у готово свим манастирима средњовековне Србије који су до сада архитектонски у целини истражени — или у културном слоју у просторијама, који је садржавао трагове малтера са зидних површина, или, фрагментарно, на зидовима.[339] Спољни зидови манастирских грађевина, чије су главне фасаде биле окренуте према цркви, изгледа да су у већини случајева били омалтерисани. Тако се поуздано зна, на основу сачуваних малтерних површина, да су кула-звоник над западним улазом у Студеницу и манастирска трпезарија имале фасаде покривене малтером, а спољни малтер се сачувао на много места и код грађевина на северној страни у Милешеви.

У средњем веку је изгледа вођено рачуна о поступном сушењу и проветравању зидова, и то нарочито оних који су били дебљи. Тако су на обимним зидовима манастирског утврђења у Ресави идентификовани мали кружни отвори у ритмичном распореду дуж целокупног зидног платна. Они су очигледно били обликовани у току градње, постављањем дрвених облица чији је пречник износио око 6 cm. Према њиховом релативно густом размештају, видљивом на лицима зидова, закључено је да нису припадали скели за грађење, него су обезбеђивали проветравање и брже сушење бедема. Такав исти поступак је уочен и на зидовима средњовековних утврђења у Смедереву, Сталаћу, али и на неким кулама утврђених манастира на Атосу.[340]

За зидање средњовековних објеката коришћене су дрвене скеле, и то најчешће од необрађеног облог дрвета. О томе сведоче и сачувани отвори за некадашње скеле коришћене у градњи на неким од зидова.[341] Трагови облих греда утапаних у масу зида, показују да је скела постављана истовремено са градњом зида и постепено померана са растом зидног платна. Греде су после завршене употребе сечене до фасадних површина, а преостали уграђени делови остајали су стално у зиду. Уз спољне зидове студеничког утврђења пронађени су остаци укопаних отисака некадашњих древних облих стубова скеле са које су зидани, а испод пода у Богородичиној цркви откривен је низ древних носача, у одређеном просторном распореду, који су носили скелу коришћену за зидање Немањине задужбине.[342] У манастиру Милешеви, у зградама на северној страни, уз спољне зидове, такође су откривени трагови лежишта древних стубова од обле грађе, који су највероватније коришћени као скеле за зидање.[343] Лаке древне преграде, или зидови чију

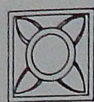
[339] Манастирске целине које су пружиле такве податке у току археолошких истраживања су: Ђурђеви ступови, Студеница, Милешева, Сопоћани, Градац, Павловац, Кастаљан, Нова Павлица итд.

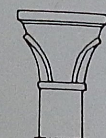
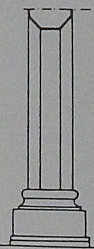
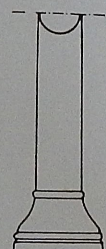
[340] С. Ненадовић, *Осврт на начин зидања српских средњовековних споменика*, ЗЗСК 15 (1964) 51—53.

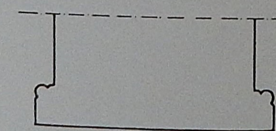
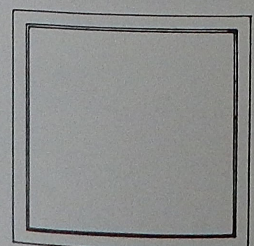
[341] Отисци древних носача скеле откривени су у Студеници, Милешеви и на другим местима.

[342] М. Радан-Јовић, Мил. Јанковић, С. Темерински, *Студеница — истраживања*, 24.

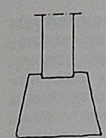
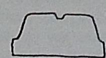
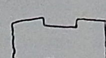
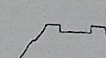
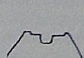
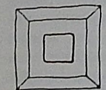
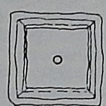
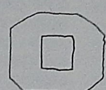
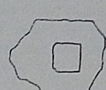
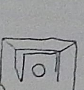
[343] Отисци носача скеле откривени су у току истраживачких радова 1984. године.

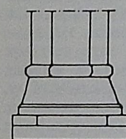

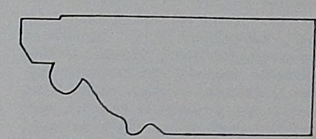

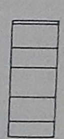

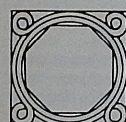
127. *Детаљи архитектонских елемената од камена*
127.1. Студеница — трем трпезарије — стопе, стубови, капители (по С. Ненадовићу)
127.2. Сопоћани — базе стубова тремова (по О. Кандић)
127.3. Пећка патријаршија — база — можда из палате? (по Д. Станојевићу)

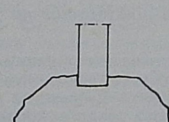

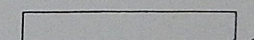

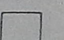
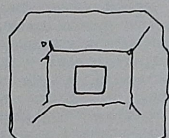
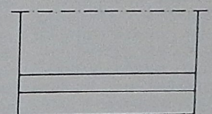
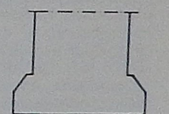
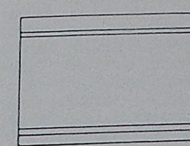

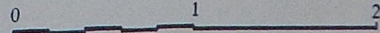

127.4. Св. Арханђели — база из трпезарије (по С. Поповић)
127.5. Ресава
a. капител из трпезарије (реконструкција Д. Тодоровић)
b. база трема (по С. Поповић)
c. конзола са пирга (по Г. Симић)
d. греда над конзолама машикуле (по Г. Симић)
127.6. Убожац — камена база (по М. Михаљевић)

је структуру чинио древни скелетни систем стубова и греда испуњен одговарајућом испуном (*леп*), како је већ напоменуто, налазили су се, осим у приземљима, вероватно и на спратовима манастирских зграда. На жалост, ниједан такав пример из средњовековног раздобља није сачуван *in situ*. Остали су само трагови сагорелих древних преграда (Милешева, Студеница, Забрега), утврђени археолошким истраживањем, на основу којих знамо да су оне постојале. О њиховом конструктивном решењу из средњега века можемо једино посредно да закључујемо, на основу много млађих примера из постсредњовековног доба.

Стубови и ступци

Осим зидова који су чинили основну носећу конструкцију зграда, коришћени су и стубови и ступци у оквиру конструктивног решења. Стубови су у унутрашњем простору постављани најчешће по подужној осовини објекта, у низу, ако је одаја била изузетне дужине и ширине, или је понекад коришћен само један такав елемент, који је скраћивао распон древних греда међуспратне конструкције (северна грађевина у Павловцима). Колико је данас познато, стубови су углавном били од дрвета, квадратног пресека. Њихови трагови су сачувани само на месту где су се ослањали на под или тло — као прорези у каменим плочама подова (трпезарија у Сопоћанима), или су остали камени постаменти једноставних профилација на којима су почивали. Камене базе стубова пронађене су у унутрашњем простору у трпезарији, као и у зградама на северној и источној страни у манастиру Ресави, у северној грађевини у манастиру Св. Николе у Павловцима, у трпезаријском здању у Св. Ђорђу у Кастаљану, у западној грађевини у Сисојевцу и у приземљу патријаршијске палате у Пећи. Дрвени стубови су такође коришћени и као спољни носећи елементи код тремова грађевина, а њихово решење са каменим постаментима у основи није се битније разликовало од оних употребљених у унутрашњем простору. Бројне базе — постоља — древних тремова откривене су у Ђурђевим ступовима, Сопоћанима, Павловцима, Кастаљану, Ресави, Раваници, Убошцу, Пећкој патријаршији и другде. Није савим извесно, али би се могло претпоставити на основу малобројних сачуваних елемената, да су зидани тремови испред грађевина имали такође зидане ступце и стубове. Тако је обновљени трем испред студеничке трпезарије имао зидани постамент — сокл — обложен мерним плочама. Претпостављено је да су се на њему стубови од камена у континуалном низу смењивали са зиданим ступцима, а они су међусобно били повезани луковима.[344] Стубови су били осмостраног и кружног пресека и стајали су на профилисаним високим базама. Откривене су две врсте постоља стубова: у облику зарубљеног конуса са кружним плинтом при дну и торусом на горњој површини, и са призматичним постољем на којем је почивао горњи део обликован од торуса и трохилуса (црт. 127). Стубови су носили капителе у облику зарубљене пирамиде, са повијеним глатким листовима на местима где су се спајале њене странице и завршним квадратним плочама на које се ослањала конструкција изнад њих. Изгледа да су неком трему, можда палати патријаршијској или трпезарији, припадала и осмострана стабла стубова пронађена у Патријаршији у Пећи, која по типу одговарају оним из припрате архиепископа Данила II из XIV столећа.[345] У манастиру Св. Стефана у Бањској, из XIV столећа, пронађен је каменом зидани постамент трема, на којем су се могли налазити такође зидани ступци или стубови, а слично решење са ступцима је, на основу трагова зиданог постоља, претпостављено и испред манастирске трпезарије у Богородици Хвостанској, из XIII столећа.[346] Зидани ступци су понекад коришћени и у унутрашњим просторима, као делови носеће конструкције. У приземљу зграде на источној страни у манастиру Студеници, из времена млађе обнове, вероватно из XV века, потичу и зидани ступци који су носили лучне и сводне конструкције, а у манастиру Св. арханђела у Призрену, такође на источној страни, налазио се низ одаја, чија је међуспратна конструкција такође почивала на зиданим ступцима (сл. 110А).

Остали конструктивни делови

Међуспратне конструкције зграда у унутрашњем простору и на тремовима у већини случајева биле су од дрвета. Сводови су ређе зидани.[347] Ниједна оригинална дрвена таваница није сачувана из средњовековног раздобља на световним манастирским зградама. Податке о њима налазимо посредно, преко сачуваних лежишта у каменим зидовима за дрвене греде, које су чиниле основ међуспратне конструкције. Отисци квадратних и правоугаоних отвора у зидовима, где су се некада ослањале дрвене греде, пронађени су у Студеници, у северној грађевини, на подеоном зиду у приземљу[348], у Сопоћанима, у зони зграда на северозападном и западном делу манастира (XIII век); у Св. арханђелима, западно од трпезарије (XIV век); у Раваници, у кули уз северну економску зону (XIV век); у Ресави, објекти уз северне зидове (XV век); у Павловцима, у грађевини са јужне стране (XV век); у Кастаљану, у приземљу јужне грађевине (XV век); у Убошцу, у западној згради манастирског насеља.[349] На основу сачуваних трагова који указују на распоред греда, зна се да су таваначе постављане по краћем распону, на међусобном растојању од око 50 до 100 cm, што је зависило од распона просторије, као што су и димензије древних греда биле углавном квадратне, ређе правоугаоне, сразмерне оптерећењу које су примале (таб. III). Код већих распона, међуспратне конструкције су имале низове стубова са подвлакама, који су скраћивали распоне таванача (Сопоћани, Раваница, Ресава), или је постављана подвлака која се ослањала на оквирне зидове и само један централно постављени стуб (Павловац, Палата у Патријар-

шији, Кастаљан). Конструкције дрвених тремова су биле решене на исти начин. Низови дрвених стубова, ослоњени на камене базе, међусобно су у горњој зони били повезани хоризонталним гредама, на које су се ослањали попречно постављени носачи од дрвета, који су са друге стране налегали на зидове зграде. На одговарајућим местима изнад стубова приземља постављани су стубови и на спрату, преко поменутих дрвених греда, које су истовремено чиниле плафонску конструкцију. На њих су стављане даске, које су служиле као под. Изложени конструктивни склоп није нигде у целини сачуван, али се на основу фрагментарно очуваних делова конструкција или њихових лежишта и постоља јасно препознаје такав конструктивни концепт. Примењени градитељски поступак је трајао и у постсредњовековном периоду, а то најбоље потврђују и сачуване млађе дрвене конструкције у манастирским зградама у Хиландару на Атосу.[350] Дрвене међуспратне конструкције су у српској манастирској архитектури биле много чешће извођене него зидани сводови. За разлику од цркава, у којима су готово сви распони премошћавани луковима, а простори затварани сводовима, у истодобној профаној градњи, много чешће су у ту сврху коришћени дрво и дрвене хоризонталне преграде. Сводови и луци, као познати елементи, нису били искључени из тог градитељства, већ су сведени на мањи број објеката (сл. 128). Вероватно разлог треба тражити у много бржој и лакшој изради дрвене конструкције, него зидане каменом преко оплате, како су најчешће грађени сводови и луци. Над улазним просторијама су се углавном градили сводови.[351] Ређе су подизани над приземљима здања где су биле смештене оставе, радионице или кухиње, као што је то било урађено у згради на североисточном крилу у Св. арханђелима, у трпезарији из XIII столећа у Ђурђевим ступовима, у грађевини са кухињом на јужној страни у Св. Николи у Павловцима, на делу кухиње у Св. Ђорђу у Кастаљану, или на млађим зградама, вероватно из XV века, на источној страни у Студеници. Грађене су углавном три врсте сводова, судећи по сачуваним остацима: полуобличасти, крстасти и сегментни. Зидани су каменом и то најчешће сигом, али је коришћен и други материјал, па чак и полуобрађени кречњак, слаган по оплати од дрвета, као у грађевини уз кухињу у Св. Николи у Павловцима. Посебан тип кугластог свода са декоративним профилисаним ребрима, био је изведен у улазној кули у Ђурђевим ступовима (црт. 37, 38). Крстасти су сводови били у приземљу улазне куле у Дечанима, полуобличасти у приземљима улаза у Раваници и Ресави, а сегментни у згради с јужне стране у Св. Николи у Павловцима (црт. 128). Неке врсте сводова и калота грађене су уз помоћ покретне оплате, али и без ње, с тим што је контрола правилности сводне површине вршена из одређеног центра. Грађење без оплате примењено је код кугластог свода над северним и јужним пољима спољне сопоћанске припрате, а будући да је сличног типа био и кугласти свод над улазом у кули Ђурђевих ступова, градитељски поступак је вероватно био истоветан.[352] Такав начин грађења сводова одавно је био познат у византијској средини, па је уз остале технике зидања, чије порекло такође потиче из истих извора, примењиван у Србији средњег века.[353] Као елементи међуспратних конструкција, или као носећи делови посебних платформи, коришћени су конзолни носачи од камена или дрвета. Тако су дрвене греде међуспратне конструкције у западној грађевини у манастиру Убошцу биле ослоњене на континуални носач који су придржавале камене конзоле од полуобрађеног камена (црт. 114). Древни конзолни носачи придржавали су, вероватно, дрвене платформе на североисточном делу утврђења у Раваници, а масивне профилисане камене конзоле носиле су машикуле на утврђењу манастира Ресаве (црт. 127).

Зграде су затваране дрвеним кровним конструкцијама, а оне су покриване најчешће кровним опекама, ређе оловом, каменим плочама и, како изгледа, у појединим случајевима дрвеним црепом или шиндром. Ниједна кровна конструкција монашких несакралних грађевина није сачувана из средњовековне Србије. Познати су само делови кровних покривача откривени у току истраживања целина. Типови кровова су свакако били условљени архитектонским решењем зграде. Здања су била издужених правоугаоних основа, грађена у низу дуж спољних зидова, а ширине

□

[344] С. Ненадовић, *Да ли је Немања подигао трпезарију у Студеници и како је она изгледала*, Студенички проблеми, Београд 1957, 48—75.

[345] Осмострана стабла стубова пронађена су у Патријаршији у Пећи. Нека су постављена на базе једноставног квадратног постоља без профилације испред северне фасаде патријаршијске палате из средњег века, што свакако не одговара оригиналном решењу.

[346] За Богородицу Хвостанску уп. В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, 128.

[347] О начину градње и конструкцији световних манастирских зграда S. Mojsilović-Popović, *Secular Buildings*, 22—23.

[348] Зидови те зграде су откривени у току ископавања 1989. године у Студеници (истраживања води Марко Поповић).

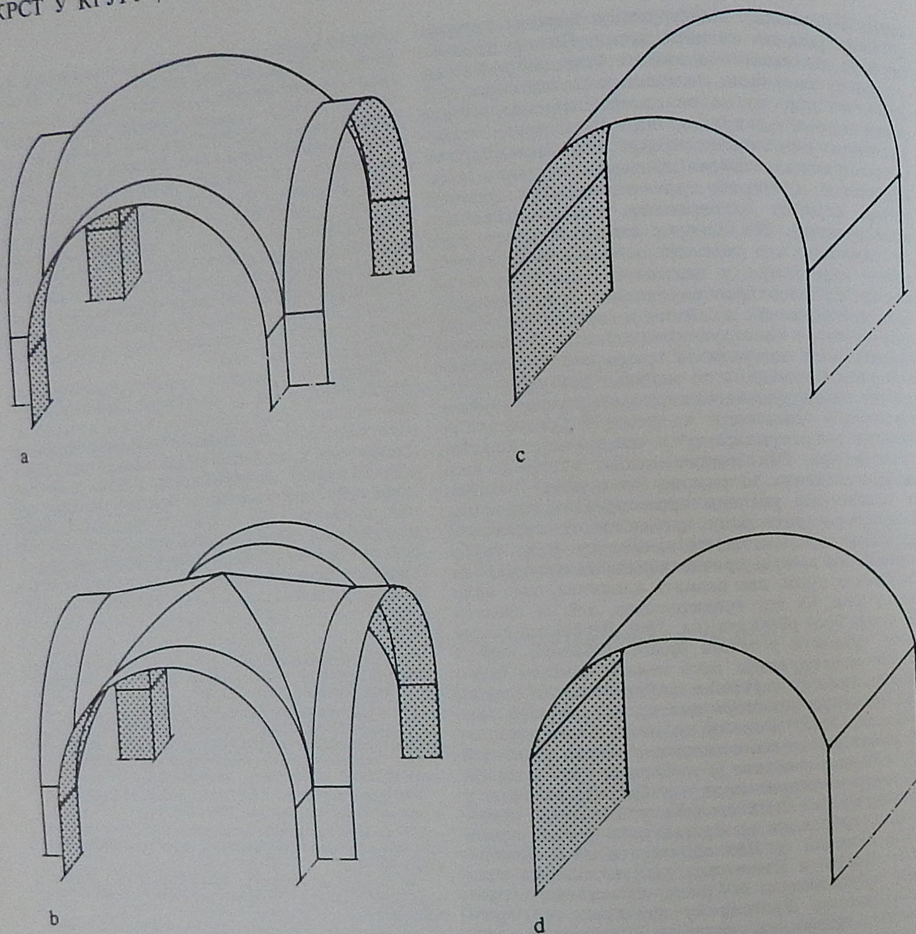
[349] Наведеним подацима није исцрпена сва грађа, реч је о налазима у значајним средњовековним манастирима, у којима су истраживања обављена у већем обиму. Подаци о древним међуспратним конструкцијама су налажени и у другим целинама, нарочито у пећинским манастирима и испосницама.

[350] Нека конструктивна решења, чији се континуитет може пратити још од средњовековног раздобља, забележио је из Хиландара Р. Финдрик, *Неколико забележака о древним конструкцијама конака манастира Хиландара*, Саопштења 10 (1974) 95—106.

[351] Сводови су сачувани у неким улазним грађевинама: Ђурђеви ступови, Студеница, Дечани, Манасија. Према решењима основа које су сачуване, код улазних грађевина у манастирима Бањској и Св. арханђелима, може се тврдити да су такође имали сводна решења.

[352] Податке о сопоћанском своду износи О. Кандић, *Првобитни облик спољне припрате са звоником у Сопоћанима*, Саопштења 20/21 (1988—89) 43—66.

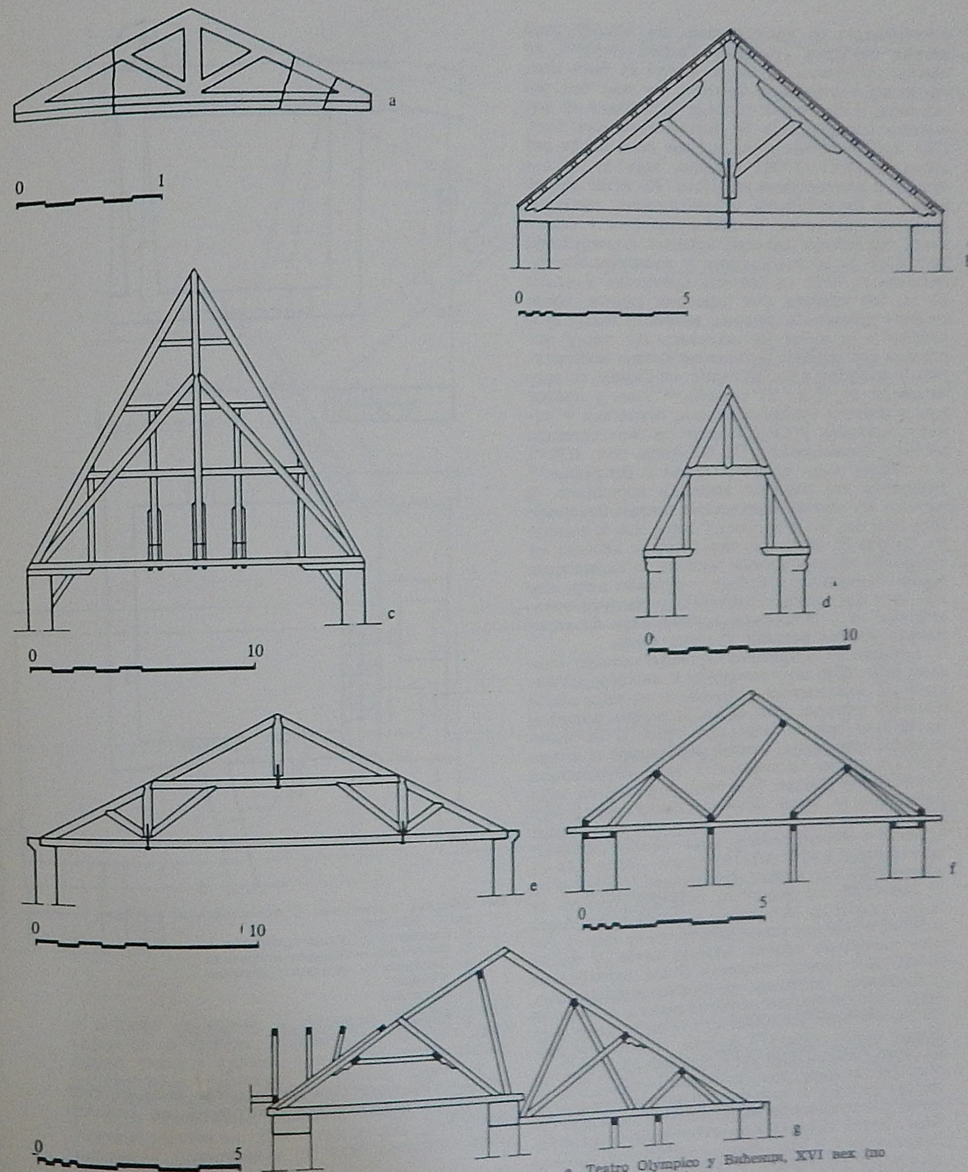
[353] О поступцима грађења сводова, лукова и зидова у Византији уп. A. Choisy, *L'Art de bâtir chez les Byzantins*, Paris 1883; J. B. W. Perkins, *Notes on the Structure and Building Methods of Early Byzantine Architecture*, The Great Palace of the Byzantine Emperors, (изд. D. Talbot Rice), Edinburgh 1958, 52—104; H. Buras, Βυζαντινά σταυροθόλια μέ νευρώσεις, Atina 1965.

128. *Типови сводова у средњовековним грађевинама* (С. Поповић)
a. кугласти
b. крстасти
c. полуобличасти
d. полуобличасти — сегментни

су оквирно износиле од 4,0 m до преко 9,0 m, у изузетним случајевима и преко 10 m (монашке трпезарије у Дечанима и Ресави). Код таквог типа основа, најпогоднија је била израда двосливних кровова. На то указују и континуално изграђене зоне готово истих ширина, по обиму манастирског насеља, што је свакако упућивало на једноставније решење, такође континуалних кровова у завршној зони. Свакако није реч о искључивом правилу, будући да има примера, као у Студеници, да су се ширине објеката у низу дуж обима могле разликовати. То је свакако захтевало и дисконтинуитет у кровним површинама, а он је опет једноставније решаван код оних двосливних, где је усаглашавање постизано, вероватно, различитим висинама објеката над којима су заснивани кровови, ако је реч о прислоњеним зградама. Могли су, свакако, бити извођени и вишесливни кровови. Тако је, вероватно, у Сопоћанима, на јужној грађевини подигнутој у XIII веку, кров тросливан над делом зграде где су били постављени тремови са подужне и бочне краће странице.[354] Вишесливни кровови су свакако могли бити извођени и над објектима који нису били уграђени, већ су слободно обликовани у простору (Пећ, Павловци, Кастаљан, Милентија итд.). Који типови кровних

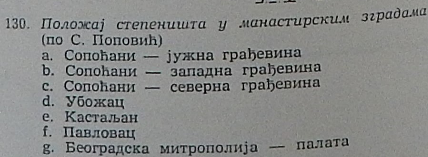
[354] Вид. поглавље „Грађевине за становање и економске просторије у манастирима од XII до XV столећа", под „Сопоћани".

129. *Примери кровова од XIV до XVIII века*
a. Brâd у Сирији — представа двосливног крова на постољу трема (по H. C. Bulteru)
b. Св. Катарина на Синају, VI век (преузето од C. Mangoa)
c. Notre-Dame у Паризу, XIII век (по R. Mainstoneu)
d. Кров из XIII века (по Vnllareu de Honnecourtu)
e. Teatro Olympico у Виђенци, XVI век (по R. Mainstoneu)
f. Хиландарски ковак из 1784. године (по P. Финдрику)
g. Манастир Дионисијат на Атосу, XVI век (по П. Tcharideu)

конструкција су примењивани, на жалост, није могуће поуздано утврдити. Сасвим сигурно, на мањим распонима, до 6,0 m, могли су бити конструисани двосливни кровови са или без распињача, а код већих распона коришћене су вероватно конструкције са косим столицама (црт. 129). На такве закључке наводе нека млађа решења из XVI—XVIII столећа, која су се сачувала у манастирима на Атосу. Из истог извора знамо да су прављени и комбиновани, сложени, кровови, који се не би могли одредити у савременој типологији дрвених кровних конструкција (црт. 129). За велике распоне у манастирским трпезаријама, који су понекад прелазили и преко 10 m, без стубова или подеоних зидова, могла су бити примењена решења везача са косим столицама и кровови на вешаљке. На такву могућност нас упућује и сачувана кровна конструкција у манастиру Св. Катарине на Синају, за коју се мисли да је из VI столећа.[355] Томе у прилог иде и позната представа крова, исклесана у камену, сачувана у Сирији, која по типу одговара решењу примењеном у Св. Катарини (црт. 129)[356], а о таквом типу крова је писао и Витрувије.[357] Варијанта тог решења вешаљке коришћена је изгледа на многим базиликама широм Византијског царства, па и на Светој Гори, али и касније на Западу.[358] Нека од тих решења кровова су вероватно са мајсторским групама из византијске средине стизала и у Србију у средњем веку, тим пре што код многих трпезарија у српским манастирима нису откривени стубови који би скраћивали велике распоне кровних греда.

Кровови су покривани најчешће кровним опекама (црт. 121), што потврђују и многобројни налази из манастирских насеља, а важнија здања оловним плочама. Зна се да је то био покривач за већину цркава, али исто тако и за манастирске трпезарије, можда резиденције и важне куле — звонике и пиргове. У току истраживања у манастиру Ресави (XV век), у једној од кула пронађено је више типова оловних табли, чија је дебљина износила око 0,4 cm.[359] Неке табле су биле у облику равнокраких трапеза (паралелне странице 0,16 и 0,83 m, бочне 1,46 и 1,43 m, висина 1,46 m), а неке правоугаоне (1,62×0,67 m и 1,84×0,82 m) имале су сачуване трагове од ексера којим су прикиване за подлогу.[360] Место на коме су нађене плоче указује да су куле у Ресави покриване оловом. Камене плоче су такође могле бити кровни покривач. У Св. арханђелима у Призрену откривене су у току истраживања, иако није поуздано утврђено да ли потичу из средњовековног раздобља или су коришћене приликом неких обнова.[361] Дрвени кровни покривач је, како изгледа, био ређе употребљаван код манастирских грађевина у средњем веку. На то најпре указују и налази других кровних покривача у готово свим монашким насељима у Србији. Редак пример недостатка било каквог покривача из XV века представља монашко насеље са црквом Св. Николе у Павловцима на Космају, датовано као грађевинска целина из XV столећа. Претпостављено је да су кровови били покривени дрвеним материјалом, а он, осим железних клинова, окова и других веза, који су налажени,

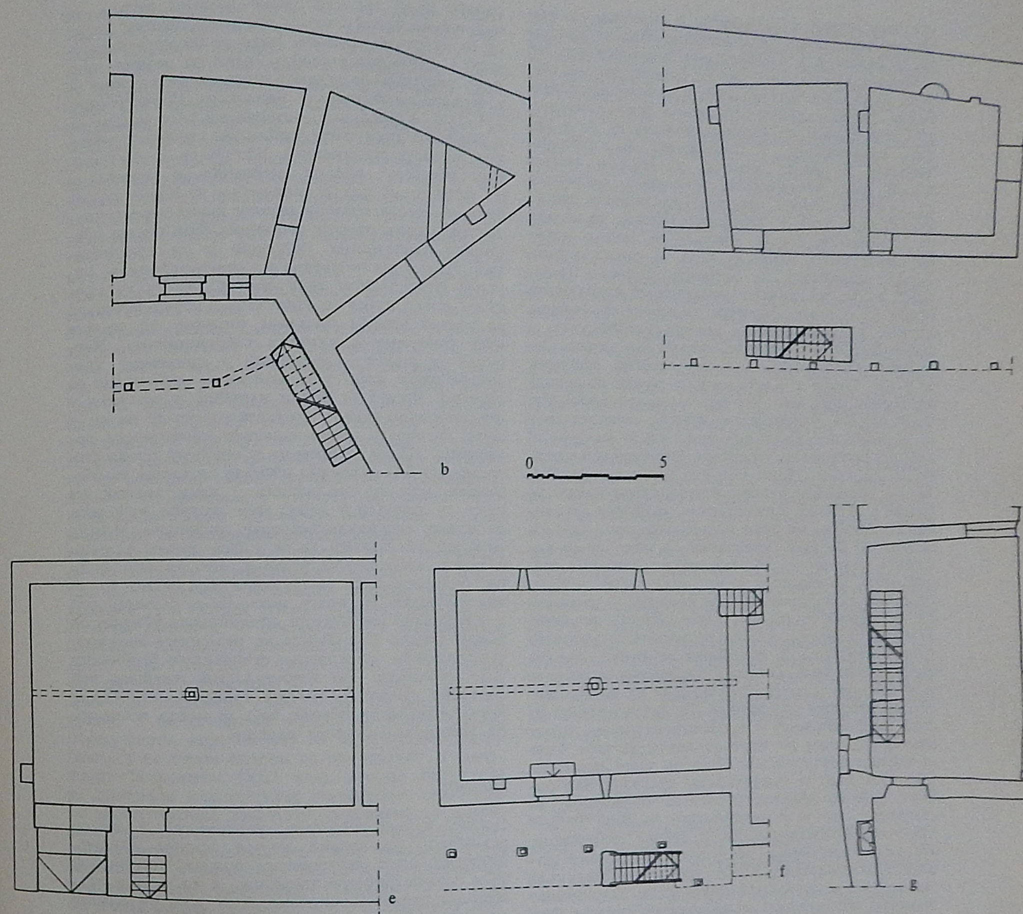

130. *Положај степеништа у манастирским зградама* (по С. Поповић)
a. Сопоћани — јужна грађевина
b. Сопоћани — западна грађевина
c. Сопоћани — северна грађевина
d. Убожац
e. Кастаљан
f. Павловац
g. Београдска митрополија — палата

није морао да остави било какав видљив траг постојања у културним слојевима на локалитету.[362]

Степеништа

Вертикалне комуникације у средњовековним манастирским грађевинама одвијале су се дрвеним или каменим степеништима (црт. 130). Реч је,

у већини случајева, о спољним степеништима, којим се из тремова долазило до спратних одаја здања. Осим у кулама, где су она постављана у унутрашњем простору, у другим зградама су углавном коришћене спољне комуникације, па су се и степеништа налазила споља, изван просторија приземља. Као што је већ раније показано, у приземљима су биле смештене мана-

□

[355] Уп. G. H. Forsyth, *The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: the church and fortress of Justinian*, DOP 22 (1968) 3—19.

[356] Представу крова исклесаног у камену објавио је C. Butler, *Early Churches in Syria*, Princeton 1929, 199.

[357] Уп. Vitruvius (Granger), bk IV, ch. II, 1 (212—213). О типовима античких кровова A. T. Hodge, *The Woodwork of Greek Roofs*, Cambridge Univ. Press, London 1960, 23.

[358] Преглед неких конструктивних решења кровова од II до XVIII века је дао R. Mainstone, *Developments in Structural Form*, Cambridge, Massachusetts 1975, 150—157 и нарочито 151, сл. 9.2.

[359] S. Nenadović, *Prilog proučavanju grada Resave*, VVM 8/9 (1963) 305—320.

[360] *Исто*, 312—313.

[361] Уп. С. Ненадовић, *Св. арханђели*, 19.

[362] Уп. М. Поповић, *Археолошка ископавања у манастиру Павловцима*, Саопштења 13 (1981) 115—125; С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају: просторно-архитектонска студија*, Саопштења 13 (1981) 127—146.

стирске оставе и радионице, а спратови су најчешће коришћени за становање. Подела простора је налагала и одговарајућу комуникацију, јер стамбени делови нису могли бити у непосредној вези са радним просторијама или оставама. Првобитна дрвена степеништа нигде нису сачувана, али она зидана од камена одржала су се у неким манастирима. У Сопоћанима на северној, западној и јужној страни, уз спољне зидове зграда, под некадашњим тремовима, откривена су каменом зидана постоља некадашњих степеништа (црт. 130). У манастиру Градцу, уз зграду са југоисточне стране, очувало се камено спољно степениште, којим се пело на спрат и прилазило параклису на источној страни. Постамент зидан од камена некадашњег степеништа нађен је у Новој Павлици уз зграду са северне стране, у Милешеви на североисточном углу, а пространи силаз са степеницама од камена, са ивично постављеном дрвеном гредом, откривен је у Св. Ђорђу у Кастаљану, у згради на западној страни (црт. 130). И у другим манастирима, где нису остали материјални налази, комуникације су свакако постојале, већином грађене од дрвета, али су неповратно уништене јер материјал није могао да траје. Тамо где сви трагови нису ишчезли, преостали делови конструкција говоре да је реч о зиданим постаментима, грађеним од ломљеног камена, на исти начин како су и зидови подизани. На косој површини на којој су се налазили степеници, обликована су лежишта степенастим усецањем у зидну масу, а на њих су полагани монолитни камени квадери — степеници — којима се пело на спрат. Судећи по сопоћанском примеру, зидани постамент се протезао целом дужином и потребном висином, носећи степенишни крак. Он није комбинован са лучном или сводном конструкцијом, које су такође могле да послуже као носачи. То друго решење за сада није утврђено у профаним зградама у манастирима, што не мора да значи да није било и таквих конструкција, које се нису сачувале. Тим пре што је градитељски поступак био познат, јер га срећемо у многим примерима на Приморју, као и у византијској средини. Рађена су и комбинована камена и дрвена степеништа. На такву могућност указују остаци краћих зиданих постамената у Новој Павлици и Милешеви, чија дужина није била довољна за постављање камених степеница у пуној спратној висини. Могло би се зато тумачити да су горњи делови били изведени од дрвене грађе, а да је целокупна конструкција почивала на каменом постољу од само неколико степеника. Свакако, било је и оних која су у целини изведена од дрвета, у спољашњем простору под тремовима или као вертикалне комуникације у кулама. Код неких кула, дрвене греде међуспратне конструкције постављане су наизменично на сваком спрату у другом правцу, тако да је степениште, ако је то било потребно, могло бити континуално. Такав распоред греда се сачувао у пиргу у манастиру Ресави из XV века. Зидане, а вероватно и дрвене степенишне конструкције, постављане су паралелно спољним фасадним зидовима, судећи по сачуваним деловима њихових постамената. Такав положај произлази и из архитектонског решења зграда, са издуженим правоугаоним основама, испред којих су се налазили тремови, мада се не могу искључити и другачија решења. Један од ретких примера унутрашњег зиданог степеништа сачуван је у западној грађевини у манастиру Убошцу (црт. 114, 130). Конструкција степеница је у складу са изложеним поступком приликом грађења дугачких зиданих постамената. Налазе се у унутрашњем простору, а сама грађевина је утемељена на падини, па јој је приземље с једне стране било за читаву спратну висину испод терена унутрашњег манастирског дворишта. При таквој просторној диспозицији, природно је да комуникације буду у просторијама на северозападном, односно југозападном делу зграде, јер су ту простори преко којих је унутрашња порта повезана са знатно нижим спољним тереном, па се оне могу сматрати и улазним степеништима. Необичан је положај степеница у приземљу средишње одаје, које су је очигледно повезивале са спратом. Пошто је реч о највећој просторији у том западном здању, претпостављено је да се у њему на спрату могла налазити манастирска трпезарија. Да ли је простор у подруму преко тих степеница био директно повезан са салом за обедовање, или су оне водиле у неки ходник из којег се улазило у салу, није могуће утврдити на основу сачуваних остатака грађевине. Можда се може помишљати да се у тим доњим одајама налазила манастирска кухиња, што би опет било неуобичајено, мада се не може искључити и таква могућност. На крају, могло би се размишљати и о накнадно изграђеним степеницама у некој од обнова зграде. Без обзира на различите могућности тумачења, унутрашње степениште у Убошцу није уобичајено. Тај изузетак само повећава већ изречену сумњу о времену грађења, или бар о некој значајнијој обнови која је могла потицати из постсредњовековног периода.

Подови

Подови у манастирским грађевинама били су различити, условљени најпре врстом објекта. Међутим, осим унутрашњих подова, поплочаван је и спољни простор дворишта, и то најпре наткривени тремови, прилазне стазе које су водиле од улаза до цркве или појединих здања, а и простори испред сакралних грађевина. Материјални трагови о поплочавању манастирских дворишта, откривени у току археолошких радова на појединим насељима, говоре да су најчешће употребљаване камене плоче, а понекад и крупнији облутак (*калдрма*). У манастиру Студеници откривени су камени делови стазе која је повезивала поплочан простор испред цркве са кулом главног западног улаза и трпезаријом.[363] Стаза је била широка око 1,60 m, а рађена је од камених плоча изузетних димензија, чија је дужина била једнака ширини стазе, а ширина појединих плоча се кретала од 0,35 до 0,50 m. Откривени плочник је био из времена кад је у Студеници мермером озидан трем испред трпезарије, јер је водио од тог трема у правцу цркве.

Унутрашњи простор трема био је такође поплочан, а за његово покривање коришћене су мермерне плоче.[364] Западни улаз између полукружних кула и спољни простор испред њих били су покривени правилно резаним каменим плочама.[365] У манастиру Св. Николе у Куршумлији откривена је стаза која је повезивала цркву са палатом на северној страни.[366] Била је састављена од великих, правилно резаних, камених плоча, хоризонтално постављених, а између тих редова биле су насатице полагане плоче у истој хоризонталној равни са осталим. Та стаза је полазила од главног улаза у палату, пролазила поред куле што се налазила северно од цркве и водила је ка сакралном здању. У Сопоћанима су откривене две врсте спољашњег плочника. Површина испред улаза у спољну припрату била је покривена ситним каменом (делимично и облутком), а тај плочник је датован у XIII и XIV столеће, док је терен на западној и северној страни, обнављан у XV столећу, у то време добио под од великих неправилно резаних камених плоча.[367] Од старих стаза у спољном простору у манастиру Градцу, из XIII столећа, сачувала се само делимично облутком покривена површина са зиданим, такође од облутка, степеницама, које су се налазиле у улазној грађевини.[368] Испред манастирске трпезарије откривене су веће површине са малтерном супструкцијом, које су се протезале и на северну страну, па се сматра да су то подлоге некадашњих камених плочника. Слична површина, вероватно подлога стазе, откривена је и испред улаза у јужну грађевину.[369] Камени плочник је откривен и у епископском седишту у Ариљу, обнављаном у другој половини XIII столећа, а грађевински допуњаваном одбрамбеним објектима и у XIV веку. Није познат тип плочника који је био на простору уз цркву, а на деловима насеља са јужне стране, поред пирга, који потичу из XIV столећа, сачували су се стари подови од облутака.[370] У манастиру Милешеви (XIII век), испред зида који је припадао манастирској трпезарији, окренутог ка манастирском дворишту, откривене су неправилне камене плоче, којима је био покривен спољни простор — можда део трема некадашње трпезарије.[371] У манастиру Св. Стефана у Бањској, испред улазне грађевине, откривен је простор поплочан већим, правилно сеченим, каменим плочама, које су се настављале и прекривале целокупну површину улазне просторије[372], а трем испред трпезарије — зидано постоље — имао је у једној етапи под од опеке, чији су се делови сачували *in situ*. У манастиру Св. Николе у селу Забреги, унутрашњи простор насеља био је прекривен речним облутком. Пошто је двориште, као и целокупан простор, било у нагибу, висинске разлике су савладане постављањем степеница, које су такође биле зидане од речних облутака, као и остала поплочана дворишна површина.[373] Наведени сачувани подаци јасно указују да су манастирска дворишта имала одређене ходне површине покривене каменом[374], као и да су наткривени тремови били поплочавани истим материјалом, или опеком, која је на овим просторима била много више у употреби крајем XIV столећа и у потоњим временима. Унутрашњи простори зграда су свакако, сходно намени објекта, имали и одговарајуће подне површине. Све манастирске трпезарије у Србији од XII до XV столећа су биле поплочане каменим, правилно резаним плочама. Од студеничке трпезарије, у којој су откривени делови оригиналног пода од зелених мањих камених плоча, који припада времену зидања трпезаријског намештаја, преко трпезарија из XIII века у Ђурђевим ступовима у Расу и Сопоћанима, где су коришћене правилно сечене правоугаоне камене плоче. У Милешеви је манастирска трпезарија имала под изузетне обраде, од ружичасте глачане бреће, слаган у правилном слогу хоризонталних редова са превезивањем спојница. Под у трпезарији је био од истог камена и на исти начин је слаган као и под у цркви. Посебан слог камених плоча имала је трпезарија у манастиру Св. Стефана у Бањској, где су коришћене две димензије правоугаоних плоча, комбиноване у слогу ситнијег и крупнијег камена (црт. 131). Од камених плоча је био под у трпезарији у Душановој задужбини Св. арханђелима, а спојеви плоча су заливани течним оловом.[375] Ни у једној до сада откривеној трпезарији средњовековних српских манастира под није био рађен у слогу разнобојног камена, и поред тога што су нека црквена здања имала изузетно богато украшене подне површине (Св. арханђели, Бањска, Манасија, Марков манастир и другде). Трпезаријски подови су свакако рађени од бољег камена, али никада нису, бар у познатим случајевима, имали онај значај као подови у црквама. Употребљени материјал је обезбеђивао и одговарајуће одржавање сале за обедовање, што се најбоље види у трпезарији у Св. арханђелима, где је под благо закошен (1%) идући од апсиде ка супротном зиду, у којем се налазио отвор за отицање воде приликом чишћења сале.[376]

□

363 С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 50.

364 *Исто*, 50.

365 В. Дамјановић, *Рестаурација и конзервација у манастиру Студеници*, Музеји 2 (1949) 82.

366 M. Ljubinković, *Crkva sv. Nikole kod Kuršumlije*, АР 14 (1972) 122.

367 Податке ми је саопштила О. Кандић, истраживач сопоћанске архитектуре, на чему јој захваљујем.

368 А. Јуришић, *Градац: резултати археолошких радова*, 9.

369 *Исто*, 12, 17, сл. 14.

370 О остацима подова од облутка у комплексу Ариља уп. М. Чанак-Медић, *Из историје Ариља*, Саопштења 14 (1982) 46.

371 Остаци манастирске трпезарије и делови плочника откривени су 1983/1984. године.

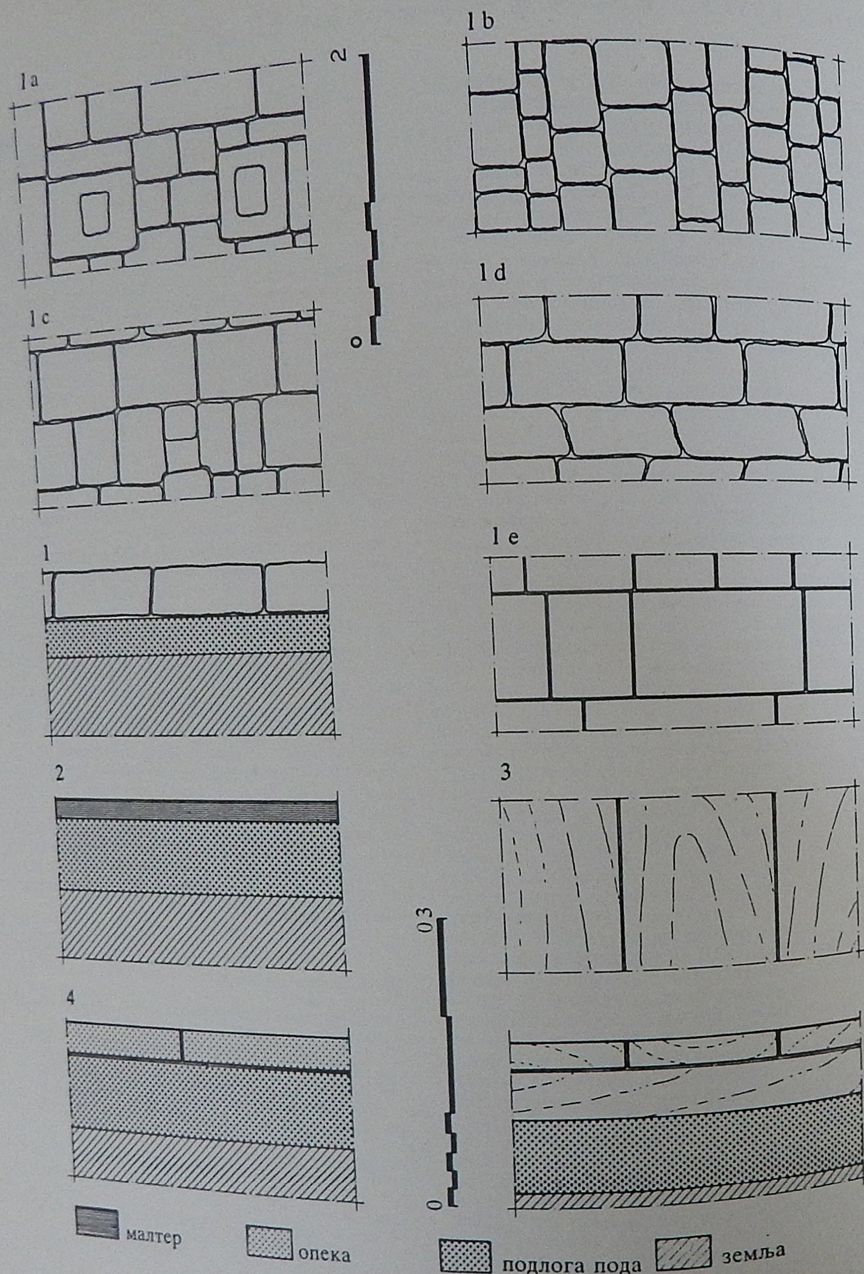
372 G. Kovaljov, *Banjska — srednjovekovni manastir*, АР 26 за 1985 (1986) 168—169.

373 Р. Прокић, *Средњовековна архитектура Петрушке области*, Крагујевац 1986, 88.

374 И данас су у већини манастира у Светој Гори манастирска дворишта прекривена облуцима и, понегде, резаним плочама у непосредној околини цркве. Такав је случај и са Хиландаром.

375 С. Ненадовић, *Св. Арханђели*, 106.

376 *Исто*, 106.

131. *Врсте подова у средњовековним грађевинама* (по С. Поповић)
131.1. Камени под
a. Бањска
b. Милешева
c. Сопоћани
d. Ђурђеви ступови
e. Св. Арханђели
131.2. Под од малтера
131.3. Под од дрвета, f. пресек
131.4. Под од опеке, g. пресек

У градитељском погледу, сви камени подови, рађени су на сличан начин. Најпре се постављала подлога којом је нивелисана површина, а за њу је коришћен ситан камен у малтерном везиву. Преко такве површине полагане су камене плоче, у неким случајевима заливане оловом, али чешће везане малтером. Величина и дебљина плоча се разликовала и зависила је од врсте употребљеног камена. Тако су плоче пешчара у трпезарији манастира Сопоћана биле дебеле 7 cm, у сали за обедовање у Бањској 7—8 cm, а у Св. арханђелима око 16 cm (црт. 131). Камени подови нису, као што је показано, искључиво постављани у црквама и трпезаријама: они су били коришћени и за друге просторије, тремове и стазе у унутрашњем дворишту. Поједини економски простори, смештени у приземљима грађевина, такође су имали подове од камена. Тако је зграда с јужне стране манастирске трпезарије, из XIII века, у Ђурђевим ступовима, имала каменом поплочано приземље, као што су и просторије у приземљу палате у Св. Николи у Куршумлији биле покривене каменим плочама. Занимљиво је да су у манастиру Милешеви, у XV и XVI веку, ходници који су повезивали приземне просторије у источним зградама манастира били прекривени неправилним каменим плочама дебљине око 6 cm. У манастиру Градцу сачувале су се у приземљима зграда само супструкције некадашњих подова, начињене од камене ситнежи и малтера, па се не може поуздано тврдити како је била завршена ходна површина. Преко такве подлоге су на неким местима налажени остаци угљенисаног дрвета дебљине 2—3 cm, што је указивало на могуће дашчане подове.[377] Поред Градца, исти поступак у градњи је забележен и код сопоћанских зграда у XIII веку. У просторијама у приземљу на северној и западној страни, налажене су малтерне подлоге са остацима дрвених подница, што је указивало на врсту оригиналног пода.[378] Дашчани под, постављен преко подлоге од камена и малтера, откривен је у приземљу једне од просторија у згради на источној страни у манастиру Милешеви из XIII столећа.[379] У Милешеви су, такође из млађе средњовековне епохе XV века, и касније у XVI столећу, откривени подови са заглачаном *малтерном* површином. Такви малтерни подови су се протезали дуж већине приземних просторија на северној страни манастира, у дужем хронолошком раздобљу, што је потврђено налазима сукцесивно постављаних подница, једне над другом. Било је међутим просторија у приземљима које нису имале никакве посебне подове, већ је коришћена или заравњена природна стена, као у кухињи уз трпезарију из XIII века у Ђурђевим ступовима, или добро набијена глиновита земља, без посебног подног покривача.[380] Спратни простори зграда су у већини случајева имали дашчане подове преко дрвених међуспратних конструкција. Од тих пóдова, као ни од конструкција, нема сачуваних трагова *in situ*, осим у археолошким слојевима, где су у приземљима испод неких спратних делова налажени угљенисани остаци дрвених спратних конструкција, а са њима вероватно и подова, чије су поднице биле приковане за греде железним кованим ексерима. Налази изгорелих спратних конструкција идентификовани су у већини манастира средњовековне Србије, истовремено са железним кованицима разних димензија, којим су повезивани дрвени делови.[381] Има индиција да су понека спратна одељења имала и подове од чврстог материјала преко дрвене подлоге. На то посредно скрећу пажњу делови изгореле дрвене спратне конструкције са налазима компактне испечене глине преко њих у манастирима Милешеви и Сопоћанима.[382] Може се помишљати да је таква подлога могла да носи и неки други подни материјал — можда опеке, или камене плоче. И данас се у неким спратним просторијама старијих здања у Хиландару на Атосу налазе, преко дашчане оплате и подлоге, подови урађени од опеке или камена.[383] У Св. Николи у Павловцима откривени су делови каменог пода који је био на спрату, у саставу зиданог камина. Камене плоче, готово квадере, носила је дрвена подлога — дашчана оплата и дрвени гредни систем.

Поред наведених врста подова, рађени су и неки од опеке. У главној кули манастира Раванице, у ходнику који је спајао улаз са просторијом на спрату, налазио се под од квадратних опека димензије 32,5×32,5×5 cm. Како се хоризонталне дрвене прегараде нису сачувале, већ само отвори за њихове гредне носаче, могло би се претпоставити да је опека била постављена и преко дрвене подлоге у наставку ходника у просторијама куле. То би одговарало већ наведеним примерима из Хиландара. Изгледа да је употреба подне опеке започела крајем XIV, а наставила се у XV столећу и потоњим временима. Тако су зграде на југоисточној страни у Сопоћанима имале подове од опека у приземљу, и то од правоугаоних и шестоугаоних плоча. Та градња је датована у крај XVI и почетак XVII столећа.[384]

На основу расположивих налаза може се закључити да је постојало неколико типова подова у манастирским грађевинама у средњем веку.

□

377 А. Јуришић, *Градац: резултати археолошких радова*, 11, и 14—15.

378 Према усменом саопштењу А. Јуришић и О. Кандић, на чему им захваљујем.

379 Тај део насеља истражен је 1984 (руководилац истраживања С. Мојсиловић-Поповић).

380 За Ђурђеве ступове уп. Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 208. Добро набијена глиновита подлога коришћена је на једном делу приземља северне грађевине у манастиру Св. Николи у Павловцима, а у истом манастиру је заравњивањем серпентинске стене обликована ходна површина у наткривеном простору који се налазио између трпезарије и кухиње.

381 Такви налази постоје у источном сектору у Милешеви, у Сопоћанима на северној страни, у Студеници на источном делу насеља, у Ресави на северној страни и другде.

382 Такав слој је идентификован у једној од просторија на источној страни у манастиру Милешеви, и на делу северне грађевине у Сопоћанима.

383 Цртеж спратне конструкције и подне површине је дао Р. Финдрик, *Неколико забелешки о древним конструкцијама конака манастира Хиландара*, Саопштења 10 (1974) 104.

384 О. Кандић, *Истраживања архитектуре*, 26—27.

Првој групи припадају камене подне површине, рађене од правилно сечених, а некада и само ломљених плоча, или од облутака, најчешће коришћених за покривање стаза. Другу групу чине дашчани подови на малтерној подлози у приземљима или постављени преко система носећих греда на спрату. Трећу категорију чине подови од малтера с углачаном ходном површином, а у четврту групу би спадали они слагани од опеке. Било је и случајева, додуше ређе, да су могли изостати сви наведени материјали, а да се ходна површина обликовала од присутног стеновитог терена, само клесањем и заравњивањем стене, или пак набијањем глиновитог слоја који је служио као под.

Прозори, врата и нише

Портали и прозори манастирских цркава били су увек изузетно брижљиво обликовани у средњем веку. Код несакралних манастирских грађевина околности су друкчије. Осим манастирских трпезарија, које спадају у посебну категорију зграда, па су и архитектонски детаљи тих здања имали посебну обраду, остале грађевине, разнородног садржаја, имају отворе сведене на елементарну функцију, без декоративне надградње, која је у средњем веку, најпре код храмова, имала и симболички смисао. Архитектура тих отвора, ограничена, ипак, на основну конструкцију без надградње, постала је у извесном смислу анонимна, сведена на оно што се назива традиционалним поступком градитељског заната.

У оквиру малобројних остатака средњовековних прозора несакралних грађевина, откривених углавном фрагментарно, издваја се група оних који су осветљавали манастирске трпезарије. Стару монашку салу за обедовање у XII веку у Ђурђевим ступовима осветљавао је низ двојних прозора — бифора, чији су делови откривени у току археолошких истраживања.[385] Укупна ширина прозора била је 120 cm, висина 179 cm, а појединачни отвори бифоре износили су по 45 cm. Оквири су били исклесани од пешчара. Бочне стране су биле степенасто усечене у зидну масу, а у средишту се налазио стуб са профилисаном призматичном базом, у горњем делу у облику торуса, кружним стаблом и капителом са закошеним делом у облику равних повијених листова, на чију се горњу квадратну раван ослањао камени натпрозорник са два полукружна отвора (црт. 132). Трпезаријски прозор из Ђурђевих ступова указује да је та зграда била изузетно брижљиво грађена, јер неки прозори нису мање пажљиво клесани од оних на цркви.[386] Из истог манастира, али из следећег столећа (XIII), потичу делови прозора манастирске трпезарије, саграђене приликом обнове манастира под Стефаном Драгутином (црт. 132). Прозор је пронађен *in situ*, на спољном оградном зиду, који је истовремено био и зид трпезарије. Реч је о једноделном отвору, исклесаном од једноставних камених профила, без украса. Конструисан је косим усецањем у зидну масу с обе стране његових лица, а камена преграда је постављена у средини зида, на најужем делу, где је ширина отвора износила 25 cm. Прозор се није у пуној висини сачувао, недостаје му натпрозорник, али је на основу постојећих камених фрагмената претпостављено да се архитравно завршавао. Остаје и даље нејасно да ли је можда зидна шупљина била конусно засвођена, или је и она архитравно решена помоћу камених или дрвених греда. Тај прозор, окренут ка спољашњем простору изван манастирских зидова, био је снабдевен железним решеткама, од којих су се у камену сачували кружни отвори пречника око 2 cm. Распоред прозора на објекту и њихов број нису познати. На основу положаја јединог преосталог отвора, који се налазио у лучној ниши уз спољашњи зид, претпостављено је да се у свакој од постојећих ниша налазио по један отвор, тако да је трпезарија са те спољне стране могла имати три прозора. Њихов распоред и број на унутрашњем, дворишном, зиду, окренутом ка олтарском простору цркве, нису познати, будући да су преостали најнижи делови зидова, испод нивелете некадашњих прозора. Претпостављено је да су се са те дворишне стране налазили већи прозори.

Са студеничке трпезарије, утемељене крајем XII столећа и обнављане више пута у ширем хронолошком размаку, сачували су се само прозорски отвори — зидне шупљине у које су касније, а последњи пут у време обнове у XX веку, постављане различите прозорске преграде. Како је изгледао оригинални прозор са краја XII или почетка XIII века, није познато. На жалост, нису нађени оригинални фрагменти, који би поуздано били идентификовани као преграде трпезаријских отвора. Студеничка трпезарија је имала на подужном дворишном зиду седам прозора. Шест отвора у северном делу постављено је у низу на једнаким међусобним растојањима, док се седми, у јужном, нашао издвојен од осталих главним трпезаријским улазом. Прозори су били усмерени тако да осветљавају зидане камене столове, који су служили за обедовање. Није познато да ли је, поред наведених, постојао још један низ отвора на спољашњем манастирском зиду, будући да су његови оригинални делови сачувани само у најнижој зони. Он је касније обнављан и президан, али у тој млађој обнови прозора није било. Могло би се с разлогом претпоставити да прозори ни у време грађења нису били постављени, јер је зид истовремено служио као спољна ограда, па се не би могли очекивати отвори у приземљу; или су, можда, били дислоцирани у односу на постојеће са дворишне стране и подигнути на већу висину. Будући да се не располаже никаквим материјалним чињеницама о њиховом постојању, а имајући у виду њихов положај, не би било необично да их никада није ни било на спољној страни. Постојећа прозорска шупљина показује да је отвор био лучно засвођен, ширине око 75 cm и висине око 170 cm. Бочне стране отвора кроз зидну шупљину нису укошене, већ су равне, а дрвена преграда је постављена кроз средину укупне дебљине зида. Вероватно се и првобитна преграда налазила на истом месту, јер

на то указују и сачувани трагови живописа на бочним странама зида око отвора, који је вероватно био повезан са сликаним фасадним површинама. Како је прозорска преграда са стакленим површинама изгледала и којем је типу отвора припадала, остаје непознато. Могу се претпоставити две варијанте: или је ту био једноделан отвор са транзеном од штука, у коју су била постављена дискоидална окна, окулуси; можда се налазио и једноделан прозор са преградом од перфорираних оловних плоча са равним стаклом у боји, попут јединог сачуваног прозора на цркви; а није невероватна ни трећа претпоставка, да је прозор био дводелан, бифора, по типу сличан оним са Богородичине цркве. Бифоре би у том случају, вероватно, биле изграђене од радочелског мермера, као и остале на цркви. Од истог материјала су биле направљене и монолитне хоризонталне профилисане плоче трпезаријских столова. Тип прозорске преграде у студеничкој трпезарији, ако је био бифора, имао је паралелу у старијој Немањиној задужбини у манастиру посвећеном св. Ђорђу — Ђурђевим ступовима. Првобитно решење прозора студеничке трпезарије свакако остаје у домену теоријских претпоставки.

У манастиру Градцу, из XIII столећа, сачувала се само једна прозорска преграда, бифора, рађена од белог мермера (црт. 132). Није познато којем је објекту припадала, али је сасвим извесно да није била са црквеног здања. Ни по типу бифоре, димензијама, као ни по завршној грубој обради мермера, прозорска преграда не одговара ниједној са цркве. Постоје две могућности: или је припадала манастирској трпезарији, или се налазила на резиденцијалном објекту на југоисточној страни манастирског дворишта. Бифора се састојала од горње натпрозорне плоче са два отвора у облику преломљеног лука, што стилски одговара архитектонској секундарној пластици цркве, урађеној у духу готичке градитељске праксе. Натпрозорна греда са два отвора ослањала се на вертикалне мермерне комаде, који су чинили оквир двојне прозорске шупљине. Пошто ниједан од поменутих објеката нема сачуване прозоре, или бар обележена места где су се они налазили, поуздану просторну идентификацију бифоре није могуће утврдити.

У епископском центру са црквом посвећеном св. Ахилију, обновљеном у XIII столећу, нису сачувани готово никакви подаци о прозорским отворима. На зарушеним остацима зграда епископског манастира, нема никаквих трагова о прозорским отворима, а у секундарно коришћеном градиву, од којег је зидан млађи потпорни зид, налажени су и лучни комади од сиге, једноставне правоугаоне профилације, чији је пречник кривине лука износио око 39,5 cm, па се претпоставља да су могли припадати аркадама, а неки мањи лучни налази и делови равног камена, обрађени онако како се конструишу допрозорници, указују на могуће остатке ишчезлих камених прозорских оквира.[387] У Дечанима, из XIV века, једино сачувано средњовековно здање поред цркве и улазне куле јесте манастирска трпезарија, чији су се оригинални прозорски отвори очували на северном спољном манастирском зиду. У једној од млађих обнова тог здања, промењен је изглед северног зида зазиђивањем отвора, изведена је реконструкција унутрашњег простора, изградњом кухиње у средишту велике сале, а и главна фасада према цркви, сходно унутрашњим променама, доживела је знатне преправке, о чему је већ било говора.[388] Првобитни прозори у Дечанима сачували су свој спољни оквир, док су у обновама ишчезле некадашње прозорске преграде, од којих до сада нису пронађени никакви материјални трагови. Прозори су били лучно обликовани. Са спољне стране, у равни фасаде, сазидан је оквир од дужих камених комада, између којих су уметани хоризонтални редови опеке на бочним страницама, док је лук изнад отвора грађен мањим сводарима од сиге наизменично са редовима опеке (црт. 132). Начин зидања отвора у алтернацији опеке и камена одговара истодобном грађењу зидова трпезарије из XIV столећа. Није познато како су били затварани прозори великих размера: могла је бити постављена транзена изливена у штуку са кружним стаклима, окулусима, као што су могле бити изграђене и камене преграде са двојним отвором, о чему данас нема података, па све претпоставке о првобитној замисли градитеља остају непотврђене. У Св. арханђелима код Призрена, из истог раздобља — прве половине XIV столећа — на жалост, нису откривени, нити су се у фрагментима сачували, некадашњи прозори монументалне манастирске трпезарије, стамбених одаја или резиденције намењене црквеним достојанственицима и ктитору. Од свих прозора који су припадали здањима манастира, сачувала су се само два типа отвора — један на спољном манастирском зиду, у приземљу одаје за коју се мисли да је могла бити болница, на северном делу, и низ узаних прозора, такође у приземљу зграде на источној страни. Ти отвори су били изграђени као узани прорези у зиду, са закошеним бочним странама, налик средњовековним стрелницама, на унутрашњем дворишном зиду грађевине окренутом према олтарском простору цркве. Били су одигнути од пода просторије свега око 30 cm, унутрашња ширина отвора је износила око 77 cm, а спољашња ширина је била свега око 10 cm. Укупна висина није сачувана, а бочни зарушени зидови отвора су просечне висине од 90—97 cm. Прозор вероватно није био много виши према решењу доњег сачуваног дела и може се са вероватноћом претпоставити да се равно завршавао, са каменим натпрозорником на лицу спољњег зида и каменим или дрвеним низом гредица са унутрашње стране, где је био знатно шири. Трагови конструкције за затварање прозора, ако је и постојала, нису сачувани, а она је могла бити направљена као дрвени капак. На згради

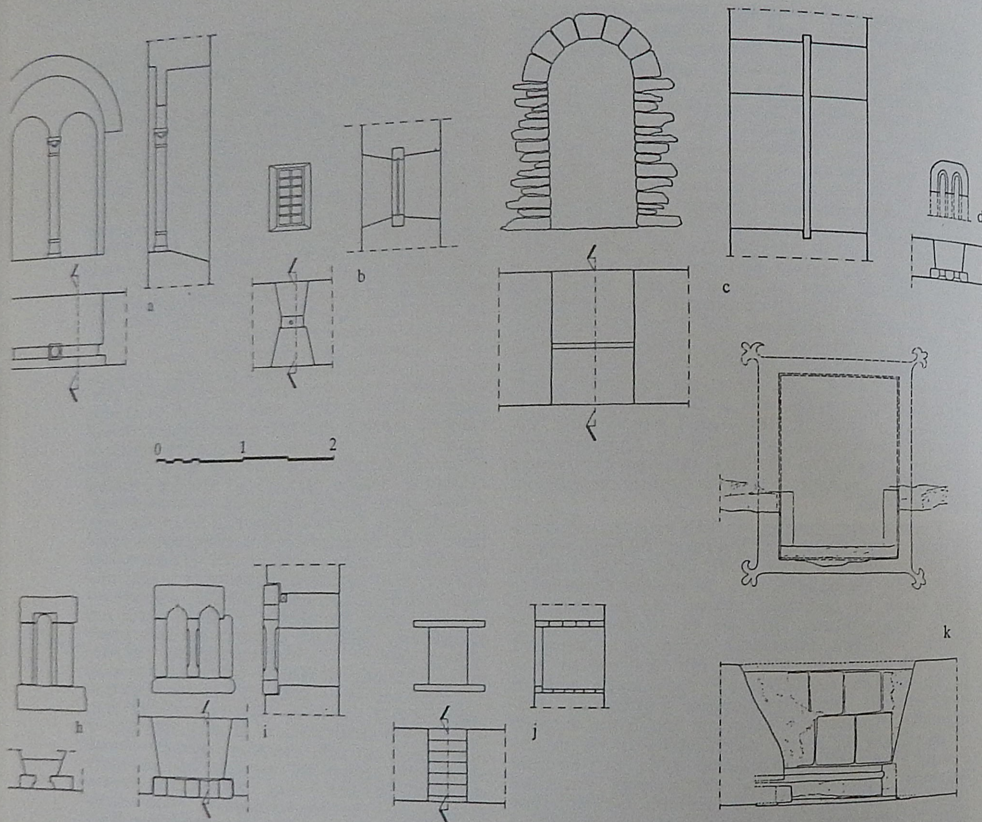
□

385 J. Нешковић, *Ђурђеви ступови*, 203—207 и сл. 203.

386 *Исто*, 86—88.

387 Захваљујем М. Чанак-Медић, руководиоцу истраживачких радова у Ариљу, што ми је ставила на располагање археолошки дневник и инвентар камене пластике са још необјављеним материјалом.

388 Вид. поглавље „Манастирске трпезарије од XII до XV века“, под „Дечани“.

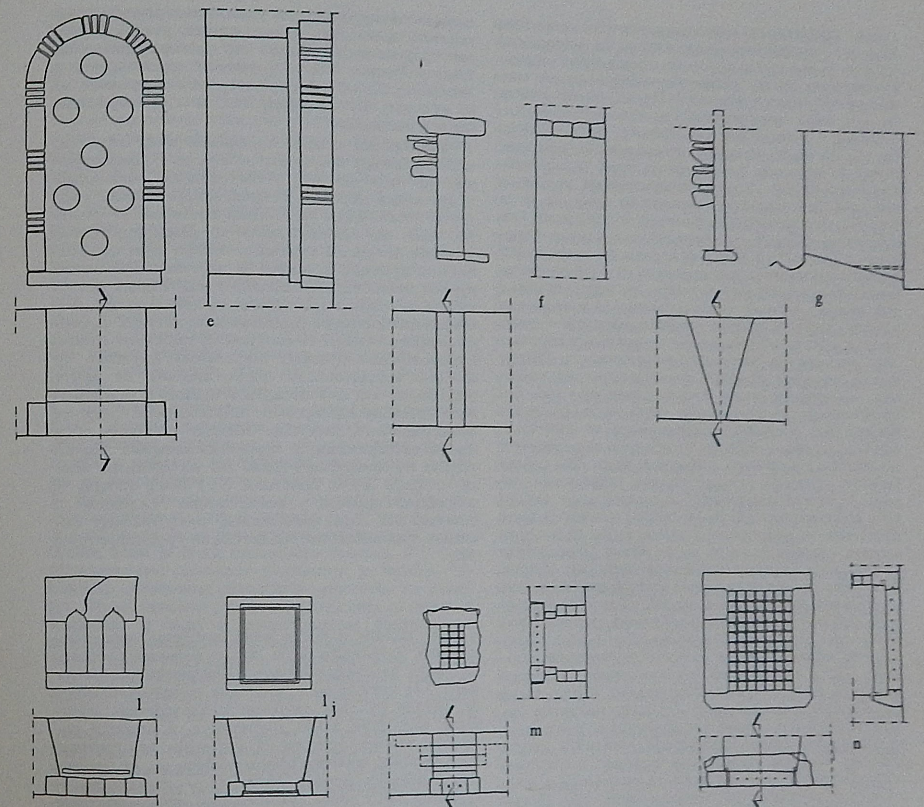

132. Прозори средњовековних манастирских грађевина

a. Ђурђеви ступови — трпезарија, XII век (по J. Нешковићу)
b. Ђурђеви ступови — трпезарија, XIII век (по J. Нешковићу)
c. Студеница — трпезарија, XII век (документација С. Поповић)
d. Градац — непозната грађевина, XIII век (документација О. Кандић)
e. Дечани — трпезарија, XIV век (по С. Ненадовићу)
f Св. Арханђели — сев. грађевина, XIV век (документација С. Поповић)
g. Св. Арханђели — ист. грађевина, XIV век (документација С. Поповић)

постоје четири таква прозора. Други прозор, који се задржао у пуној ширини и висини, налази се на северном спољном манастирском зиду. И он је конструисан као прорез у зиду, али без закошених бочних страница, са ширином од 30 cm и висином од 120 cm. Зидан је каменом и опеком, као и остале зидне површине, без посебних камених оквира и профилације. Завршава се низом хоризонтално постављених камених плоча просечне ширине око 35 cm. И код њега није остао никакав траг о затварању прозора или о прегради, па, као и код претходног, или није ни било предвиђено затварање, или је за то служила дрвена преграда или капак.

У Пећи, од некадашњих бројних здања постоје остаци патријаршијске палате, на којој није дан оригинални прозор није сачуван. Данас, међутим, на згради постоје два прозора, који су ту постављени у току конзерваторских радова, предузетих шездесетих година овога века. Камени оквири прозора нису откривени *in situ*, већ су њихови делови пронађени у току археолошких ископавања у насипима грађевинског шута у непосредној околини зграде. Тада је претпостављено да су могли припадати приземљу те грађевине. Према распореду фрагментарних налаза, они су могли потицати са источне, односно северне стране зграде, а на тим зидовима су и постављени прозо-

h. Пећка патријаршија — палата, XIV век (по Б. Вуловићу)
i. Св. Ђорђе у Касталану — трпезарија, XV век (по М. Ивановићу)
j. Св. Ђорђе у Касталану — јужна грађевина (по М. Ивановићу)
k. Београдска митрополија — палата, XV век (по М. Поповићу)
l. Св. Никола у Павловцима — резиденција, XV век (по С. Поповић)
lj. Св. Никола у Павловцима — трпезарија, XV век (по С. Поповић)
m. Милешева — североисточна грађевина, XVI век (по С. Поповић)
n. Сопоћани — западна грађевина, XVI век (по О. Кандић)

ри.[389] Камени оквири једноделног узаног отвора били су једноставно профилисани, са косим засеком са спољне стране, који је уоквиривао лучни отвор ширине свега 17,5 cm, висине 68 cm (црт. 132). Прозор је морао бити грађен степенастим усецањем зидне масе, што је омогућавало постављање каменог оквира у лежиште. Његова спољна површина је могла бити у равни са фасадом, на шта указује и тип каменог допрозорника, код којег нису откривени трагови неког додатног оквира који се могао наслањати испред њега и чинити још један перваз на фасадној површини.

Са краја XIV или можда из XV столећа потиче низ узаних прозора на западној згради у манастиру Убошцу, окренутих упоље, изван манастирског дворишта. По типу су у ствари слични онима из грађевине са источне стране у Св. арханђелима, из XIV столећа. Изграђени су као

□

[389] Податке о обнови прозора саопштио ми је Р. Финдрик, на чему му захваљујем. Он је, заједно, са Б. Вуловићем, истраживао манастирско насеље у Пећкој патријаршији. Конзерваторским радовима на том објекту је руководио пок. проф. Б. Вуловић.

узани прорези са закошеним бочним странама, које су образовале шири отвор са унутрашње стране зида, сужавајући се према лицу зграде. Прозори су били завршени хоризонталном натпрозорном гредом (црт. 132). Из XV столећа потичу два типа прозора чији су камени оквири откривени у манастиру Св. Николе у Павловцима (црт. 132). Један дводелни отвор типа бифоре припадао је северној грађевини, у којој је и откривен. Пронађени су његови измештени делови, а положај прозора није откривен *in situ*, већ је на основу архитектонског решења и просторне диспозиције објекта претпостављено његово некадашње место.[390] Камена преграда са двојним отворима клесана је од пешчара. Састојала се од монолитне натпрозорне плоче, у којој су била два отвора. Они су били у облику преломљених лукова, чији су центри кривина обрнути — конвексни, односно конкавни — са степенастим плитким засеком на споју лучних елемената. Вертикалне странице прозора су образоване од клесаних камених комада, правоугаоног пресека, без профилације, а средишњи стуб, који је делио отворе, био је правоугаоног пресека са косо засеченим угловима, тако да је обликовано осмоугаоно стабло неједнаких страница (црт. 132). Осим бифоре, постојао је и други тип једноделног отвора у истом манастиру, а припадао је згради која се налазила јужно од цркве, у којој је била смештена и манастирска трпезарија. Пронађени камени оквири указују да је реч о једноделном отвору, који се равно завршавао (црт. 132). Прозор је клесан од пешчара, као и претходни. Изграђен је степенастим усецањем зидне масе и постављањем профилисаног каменог оквира у тако припремљено лежиште. Допрозорници су били степенасто обликовани са закошеним спољним ивицама. Није се сачувао никакав траг прозорске преграде, која је могла бити дрвена. Недалеко од Св. Николе налазио се у XV веку манастир Св. Ђорђе. Западно здање тог манастира, у којем се налазила пространа трпезарија, имало је двојне прозоре, бифоре, клесане од пешчара истог типа и профилације као они који су откривени у комплексу посвећеном св. Николи (црт. 132). Поред тог прозора, ћелијско здање на југу у истом манастиру, имало је у приземљу, у просторијама намењеним манастирским гостима, друкчије грађене прозоре. Обликовани су као једноставни правоугаони отвори у зиду, без посебних камених оквира. Потпрозорну и натпрозорну конструкцију чинио је низ гредица од дрвета, а дрвена је свакако била и вертикална прозорска преграда (црт. 132).

Једине податке о некадашњим прозорима простране манастирске трпезарије у Ресави, задужбини деспота Стефана Лазаревића из XV века, пружају сачувани лучни отвори, чије су сводне површине, као и делови лукова, рађени од пешчара и сиге. Трпезарија је на спрату имала шест прозора на фасади окренутој према цркви, који су осветљавали салу за обедовање. Некад су у лучним отворима свакако постојали прозорска преграда и оквири, од којих се ништа није сачувало *in situ*. Може се претпоставити да је у прозорској шупљини, већих димензија, некада био камени оквир, украшен у плитком рељефу преплетима трака, или неким другим мотивима, какви су у то време рађени око прозора цркава, не само у Ресави већ и у другим манастирима у моравској Србији. Није искључена могућност да су прозори били двојни, као што су вероватно били и на цркви.[391]

Малобројни остаци средњовековних прозора, који су некада осветљавали зграде у манастирима, не омогућавају успостављање типологије примењених решења. Подела која се може сматрати уобичајеном је свакако постојала — између оних на трпезаријским и резиденцијалним здањима и сасвим скромних отвора који су припадали кухињи, оставама и другим економским просторијама. Средњовековни градитељски поступак — не само у просторним склоповима већ и у секундарној обради грађевинских детаља, прозора и врата — није се изгубио са гашењем српске средњовековне државе. Мајсторске дружине су и даље наставиле да граде, свакако за друге поручиоце, али и у насељима монаха у некадашњим славним владарским задужбинама. Тако се традиционални поступак зидања наставио и у новим околностима, у првим деценијама турске управе на овим подручјима. Из те прелазне епохе, с краја XV и почетком XVI века, потичу и обновљени прозори у манастирима Милешеви и Сопоћанима, који, иако млађи, представљају наставак средњовековне градитељске традиције (црт. 132).

* * *

Улазни оквири и врата чине ону групу архитектонских елемената која се у најмањем обиму сачувала на средњовековним манастирским зградама. Од некадашњих каменом уоквирених улаза, остали су само пролази у зарушеним зидовима, најчешће и без довратника, а понегде сачувани камени прагови са кружним лежиштима некадашњих осовина врата сведоче да су постојала. Њихове дрвене преграде — вратнице — ишчезле су у свим манастирима средњовековне Србије без трага. Градила су се према потреби једнокрилна и двокрилна врата, што се види по димензијама сачуваних пролаза и понегде камених прагова у њима, са лежиштима за две дрвене осовине дрвених двокрилних врата. Најмања ширина отвора је износила око 0,60 m (улаз у нужник у северној грађевини у Сопоћанима), а код појединих приземних просторија, остава, отвори су били и око 3,0 m (северне грађевине у Св. арханђелима, улаз у приземље трпезарије у Ресави и другде). Према јединим сачуваним каменим деловима некадашњег улаза у манастирску трпезарију из XII века, у Ђурђевим ступовима, знамо да су врата трпезаријских здања била у појединим случајевима грађена попут црквених портала.[392] Камени оквир трпезаријског улаза у Ђурђевим ступовима је био лучно изведен у горњој зони. Сви оригинални делови завршне архиволте — профилисани сводари — пронађени су у току ископавања, што је омогућило одређивање ширине некадашњег улаза, а према типу профилације, закључено је да се трпезаријски улаз није стил-

ски битније разликовао од портала цркве (црт. 133).[393] Сви други улазни отвори и њихови делови откривени у том манастиру (северни споредни улаз у трпезарију, улаз у манастир на источном спољном зиду, северни улаз у комплекс) потичу из постсредњовековног периода и обнове манастира изведене у то доба, или су и ту, испод млађих прагова, сачувани прагови од камена из средњег века. Улаз у манастирску трпезарију у Студеници такође није из средњег века, већ је мењан и обнављан, а у Сопоћанима, Градцу, Бањској, Св. арханђелима и другде нису откривени камени оквири некадашњих улазних отвора. У Сопоћанима су се, осим делова главног манастирског улаза, сачували само камени прагови некадашњих врата из манастирских зграда (црт. 133). На основу сачуваног прага и доњих делова камених довратника главног манастирског улаза у Сопоћанима, из XIV столећа, могао се без већих тешкоћа претпоставити могући првобитни изглед врата. Она су морала бити лучно завршена, јер је велика ширина улаза, од око 4,0 m, једино на такав начин могла бити премошћена. Дрвена надвратна греда није могла бити употребљена, будући да су сачувани доњи делови камених квадера од пешчара, који јасно говоре да је целокупан оквир морао бити од камена. У Пећкој патријаршији, на северној страни патријаршијске палате, сачували су се такође само делови постоља и довратника некадашњег улаза. Зидна маса је била степенасто усечена, а у тако припремљено лежиште постављен је такође степенасто обликован довратник, исклесан од камена. Према начину спајања довратника са осталим градивом у зиду и превезивањем вертикалних редова зупчастим упуштањем камених блокова у зидну масу, улаз подсећа на решења која су била својствена градитељима из приморских центара. Будући да је зграда зидана опеком и каменом, што је утицај византијске средине, могло би се помислити да је нека друга група мајстора клесала камене оквире прозора и врата, или да су, можда, они касније обнављани. То потврђује и чињеница да оквири претходно поменутог прозора, његова обрада и тип, такође подсећају на решења каква се још у XII и XIII столећу срећу у приморским крајевима. У сваком случају, оба примера не искључују могућност неке обнове, из које можда потичу оба елемента.

Највише података о типовима средњовековних манастирских улаза пружили су налази из Св. Николе у Павловцима, из XV столећа (црт. 133). Идентификовани су различити делови камених надвратника, а они су на основу постојећих, такође различитих ширина улазних отвора, повезани у целине које су дале четири типа различитих улаза.[394] Осим једног, готово полукружног, отвора (јужна грађевина, источна просторија), сви остали су у облику сегментног лука, са посебно обрађеним косим лежиштима за налегање лучних елемената. Један од улаза, и то онај полукружни, био је у горњој зони уоквирен таним каменим плочама, сложеним по облини лука. Слично решење се среће у приморским крајевима (Стари Бар)[395], што поново наговештава да су кретања мајсторских група из разних крајева била честа и у време деспотовине. Раније поменути прозор из истог манастира, уоквирен профилисаним допрозорницима, равно завршен, такође има градитељске паралеле са неким решењима прозора у Угарској, на објектима царске палате у Будиму[396], што отвара могућност да су неке мајсторске групе стизале и из северних крајева. Сви наведени улази су имали прагове од мешовите грађе: дрвених греда и каменом зиданог средишта. Дрвене талпе дебљине око 5 cm, биле су постављене ивично са обе стране пролаза, а простор између њих је био испуњен ситним каменом сложеним у кречном малтеру. Нису идентификовани никакви трагови који би указивали да је изнад тако обликованог прага био постављан и камени. Тим пре што су неки довратници нађени *in situ*, били постављени преко дрвених елемената. Талпе нису у овом случају биле саставни део дрвеног гредног система који се налазио у зидовима, већ су искључиво коришћене као део конструкције прага, што је указивала и њихова дужина, једнака укупној ширини отвора, заједно са каменим оквиром. Примењено решење није било тако често на овим подручјима пре краја XIV столећа. Пример се налази у манастиру Сопоћани, где су камени прагови припадали архитектури из XIII столећа, док се на северној грађевини, обновљеној темељно крајем XIV или почетком XV столећа, појављују дрвене греде у доњој конструкцији улазних отвора.

У манастиру Св. Ђорђа, у Кастаљану, из XV столећа, постоји још један тип улаза који је припадао несакралној манастирској грађевини. У приземљу зграде са јужне стране цркве сачувани су *in situ* улази у пуној висини. Били су равно завршени и грађени мешовитим градивом. Прагови су били истог типа као и претходни из Павловаца — од дрвених талпи — али су и надвратници такође изграђени од хоризонталних дрвених греда, сложених по целој дебљини зида пролаза. У другој грађевини, у истом манастиру, улаз у кухињу је такође био архитравно обликован, али он је у целини изведен од камена, са надвратником изузетне дебљине и оквирима правоугаоног пресека без икакве профилације (црт. 133).

□

[390] С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају: просторно-архитектонска студија*, Саопштења 13 (1981) 140 и сл. 7.

[391] Бифоре на цркви у Ресави су плод млађих обнова, али вероватно по старијим узорцима. Фрагменти архитектонске пластике, стубићи и капители, налажени су у току сондажних истраживања северне и источне зоне порте. Бифоре су представљене и на моделу цркве у ктиторској композицији из XV столећа.

[392] За врата трпезарије у манастиру Св. Ђорђе уп. Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 204, сл. 112. Уопште о порталима српских средњовековних цркава уп. С. Ненадовић, *Нека питања из области технике грађења и стила портала у средњовековној српској архитектури*, Рашка Баштина 2 (Краљево 1980) 43—70.

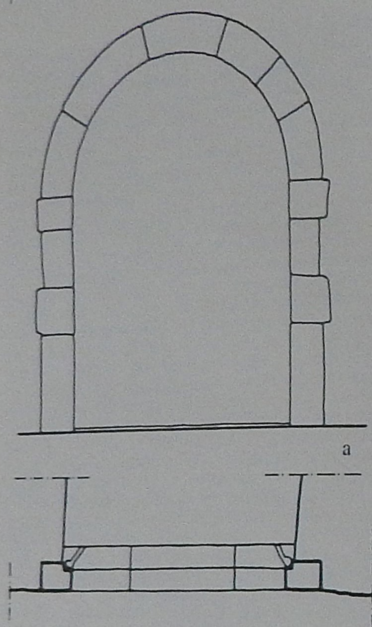
[393] Ј. Нешковић, *нав. дело*, 205.

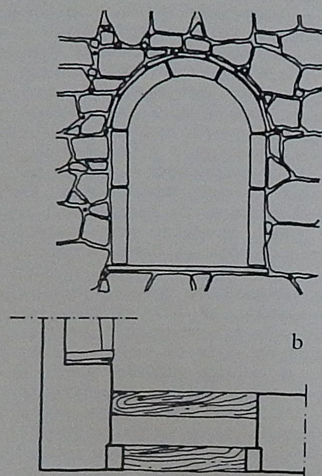
[394] С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају: просторно-архитектонски студија*, Саопштења 13 (1981) 134—146.

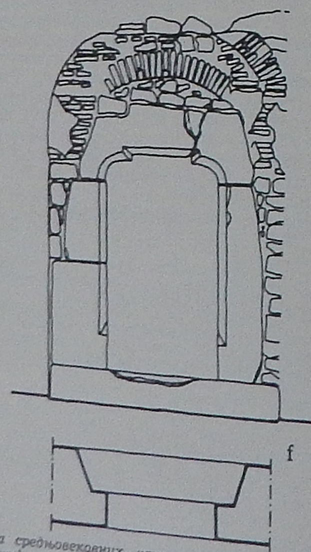
[395] Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962, CIV, b. c.

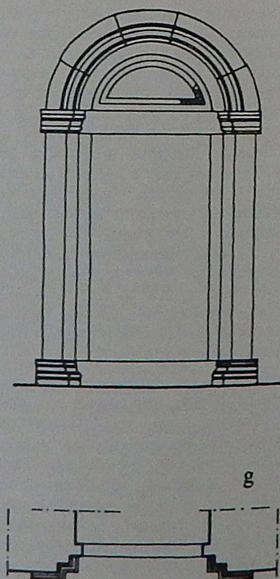
[396] L. Gerevich, *A Budai vár feltárása*, Budapest 1966.

[397] С. Ненадовић, *Типови врата у народној архитектури*, ЗЗСК 17 (1966) 25—50.

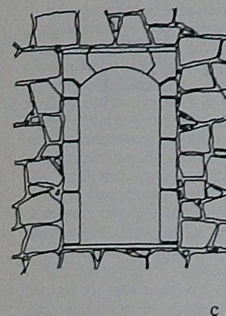

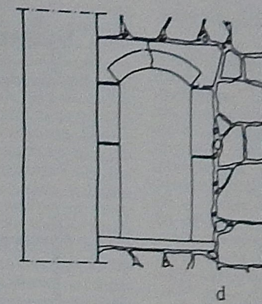

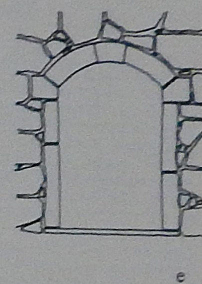

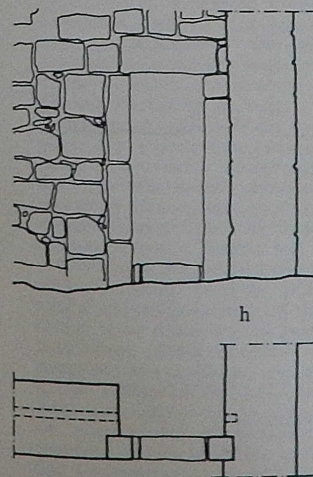
133. *Врата средњовековних манастирских грађевина*
a. Сопоћани — главни улаз у манастир, XIII век (по О. Кандић)
b. Св. Никола у Павловцима — подрум испод трпезарије (по С. Поповић)

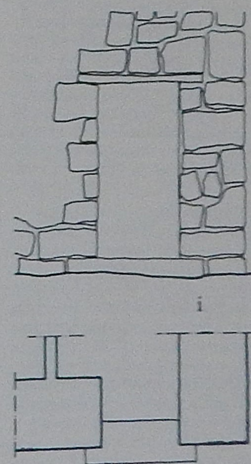
c. Св. Никола у Павловцима — јужна грађевина, XV век (по С. Поповић)
d. Св. Никола у Павловцима — резиденција, XV век (по С. Поповић)
e. Св. Никола у Павловцима — подрум резиденције, (по С. Поповић)

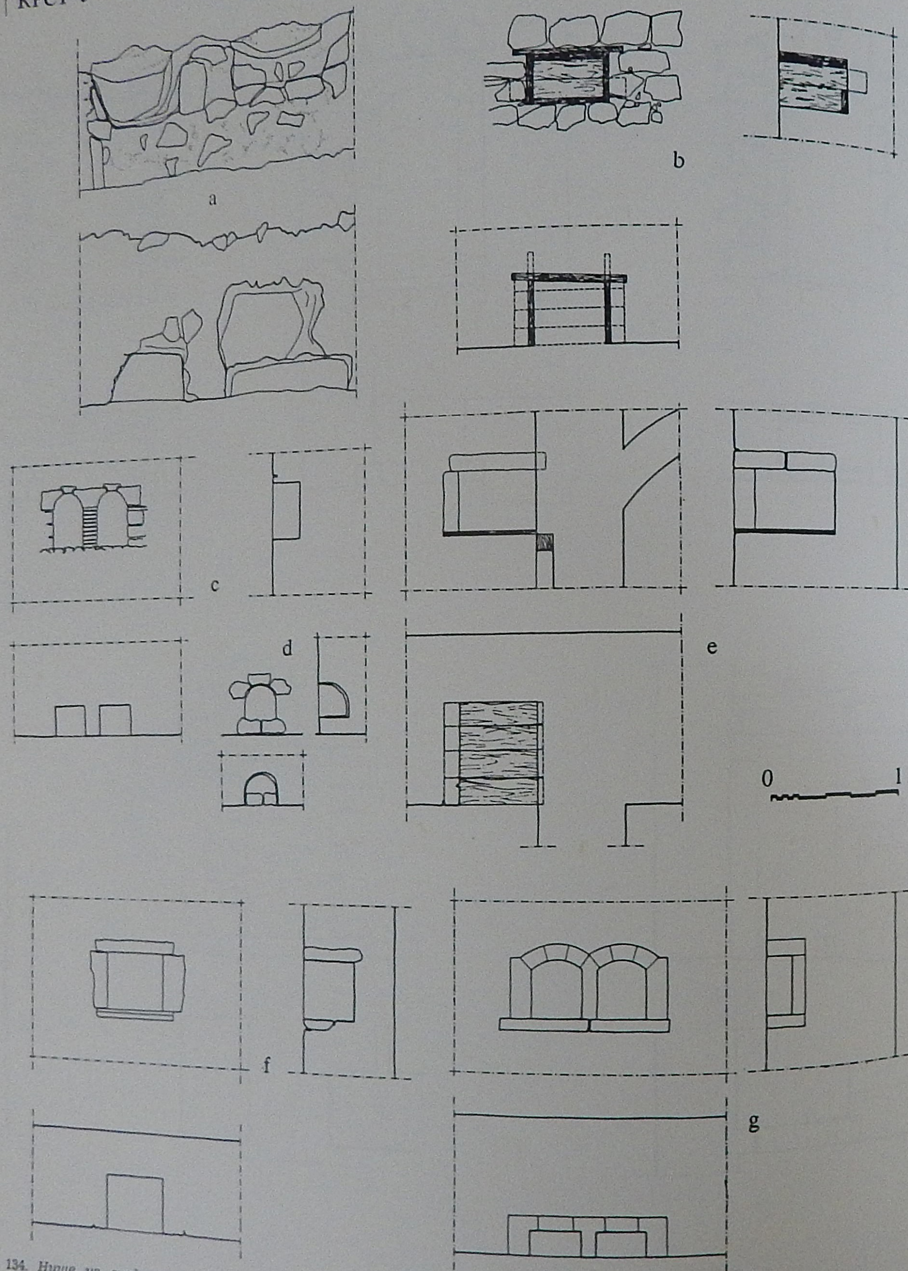

f. Београдска митрополија — палата, XV век (по М. Поповићу)
g. Ђурђеви ступови — трпезарија, XII век (по Ј. Нешковићу)

h. Св. Ђорђе у Кастальану — кухиња, XV век (по М. Ивановићу)
i. Св. Ђорђе у Кастальану — јужна грађевина, XV век (по М. Ивановићу)

134. *Нише из средњовековних грађевина*
a. Милешева (по С. Поповић)
b. Сопоћани (по О. Кандић)
c. Св. Арханђели (по С. Поповић)
d. Св. Арханђели (по С. Поповић)
e. Павловац (по С. Поповић)
f. Кончул (по С. Поповић)
g. Милешева, XV—XVI век (по С. Поповић)

Улази у средњовековне манастирске зграде, сачувани у изузетно малом броју, не пружају, као ни прозори, могућност успостављања архитектонске типологије. Можда би се смело закључити да су лучни — полукружни — отвори били присутнији од XII до XIV столећа, док се у XV веку граде и лучни, али и сегментни отвори. Поред наведених, архитравна су решења свакако у варијантама била својствена целокупном раздобљу српског средњовековног градитељства. Од древених преграда које су затварале улазе у манастирске зграде нема оригиналних делова из средњег века. Сачувана дрвена врата на мањем броју сакралних грађевина потичу углавном из XVI и XVII столећа.[397] Једино што би се могло поуздано тврдити јесте да су врата имала дрвену осовину око које су се отварала, а она је била изведена из једног комада дрвене даске, која је чинила крило. Такву конструкцију потврђују и сачувана лежишта за дрвене осовине крила у праговима, али и на представама из живописа. У сцени Христовог васкрсења, у многим црквама (Св. Јоакима и Ане у Студеници, у Сопоћанима и другде), представљена су дрвена врата са осовином, подељена на једнака правоугаона или квадратна поља.

У зидовима манастирских грађевина у унутрашњем простору, обликована су разна удубљења — нише — чија је намена свакако била разнородна. У приземним просторијама, оставама, та удубљења су вероватно коришћена за одлагање светильки. Тако се у полуукопаним приземљима источне грађевине у манастиру Св. Николе у Кончулу налазио низ ниша на западном зиду са којих се могао осветљавати простор (црт. 134). Слична удубљења су била у приземљу северне грађевине у манастиру Св. арханђела код Призрена, а у најстаријем средњовековном зиду источне грађевине у Милешеви такође су откривене две неправилне омалтерисане нише. У Св. Николи у Павловцима су у кухињској просторији поред великог ложишта биле нише са танком дрвеном облогом. Већина тих удубљења је плитко усечена у зид, обликујући квадратни или правоугасни отвор. Биле су зидане на исти начин као и камени зидови у којима су се налазиле. Отвор је са горње стране најчешће био премошћен равно, дугим каменим комадом, или, ређе, дрвеном гредом. Поред наведених, рађена су и лучно затворена удубљења, од којих су се два типа сачувала у приземљима северне зграде у Св. арханђелима. Нише које су имале средишњи завршни камен са косим належућим површинама, у поменутим просторијама, вероватно припадају некој од млађих обнова. У већини случајева, нише су биле покриване кречним малтером, на исти начин као и зидови, што је могло доприносити и бољем осветљају ако су служиле за одлагање светильки. Неке од њих су свакако коришћене као делови намештаја — полице за остављање разних предмета — и то најпре оне обложене дрветом у кухињским просторима.

Архитектонско обликовање

У архитектури манастира издвајају се две битно различите категорије. Једној припадају сакралне грађевине, чији се архитектонски смисао темељи на типским предлошцима и њиховим варијантама с одређеним симболичким значењем, а другој световна здања, лишена симболичке надградње, сведена на основни градитељски језик. Те две категорије живе истовремено, као антиподи: стално — духовно, и променљиво — световно. Могло би се зато рећи да су у питању две архитектуре у коегзистенцији. Храм је архитектонски симбол, све остало је архитектонски дијаграм. Ова двојност омогућава посебно разматрање архитектура.[398] Једно од кључних питања у овом контексту односи се на могућност узајамних утицаја. Сасвим одређено: њих није било у оквиру примарне форме, док код секундарних елемената извесно прожимање постоји. Храм је, као централни елемент просторне структуре, обликован као независна архитектура с утврђеним програмско-симболичким значењем, а његов аналошки смисао представљао је битну одредницу. Ово се најпре огледа у елементарном просторном одређењу целокупне архитектонске форме у реалном окружењу, чији се правци пружања поклапају са основним правцима (запад—исток и север—југ). Они су такође имали свој симболички смисао: осовином запад—исток, прелази се пут од таме ка светлости. Транслацијом у хоризонталној равни по осовини запад—исток, означен је елементарни дводимензионални базис — симболичка слика, која тек трећом димензијом израста у симболичко тело — храм. Процес стварања одређеног архитектонског облика је сматран коначним тек у јединству са сликаним унутрашњим простором. Поступак којим је идеја претварана у чврсту форму јесте архитектонски стил; као контрапункт непромењљивости идеје, стајала је промењљивост стила у одређеном историјском времену и простору.

Храмови у српским средњовековним манастирима од XII до XV столећа били су засновани на чврстом идејном концепту. У погледу материјализације идеје кроз примењени градитељски поступак, они су се разликовали, док је идејни концепт остајао константан. Он је потекао из византијске средине, која је и била духовно извориште за потоње сакрално градитељство на тим просторима. Стварање просторних облика, односно израстање одређене архитектуре, било је условљено спознајом датог градитељског наслеђа, а оно је припадало различитим срединама: западном (романичком) грађењу и источном (византијском). У атмосфери овог двојства утицаја никла је српска средњовековна сакрална архитектура,

□

[398] У овој студији манастирске архитектуре, као што је у уводу истакнуто, сакрална здања нису била предмет проучавања због њихове архитектонске специфичности у односу на осталу архитектуру у манастиру. Овде ће се помињати само у оној мери у којој постоје међусобни утицаји.

чији је идејни концепт доследно био византијски, док је поступак обликовања имао различита изворишта. Познато је да је архитектура манастирских храмова у XII и XIII столећу у држави Срба превасходно симбиоза византијског просторно-идејног концепта и романичког градитељског поступка, док се у XIV столећу и потоњим временима и поступак архитектонског обликовања усмерио у правцу византијске средине из које је и потекао основни идејни концепт.

У поређењу са храмом, световна архитектура у манастирима, изузимајући трпезаријска здања, није била стварана на исти начин. Пре свега, код ње не постоји константан идејни концепт са символичким значењем, што се испољава најпре у њеној мултифункционалности, а још више у способности да функцију мења, сходно потреби. Реконструкције зграда и простора у манастирима у средњем веку биле су уобичајена појава, чак и када су у питању манастирске трпезарије, које су имале одређенији програмски концепт од осталих здања и готово типску архитектуру. Стара трпезарија у Ђурђевим ступовима, подигнута у XII веку, већ у XIII столећу доживела је прве реконструкције и програмске измене, које су се догађале и у потоњим временима. Исто се збило и са студеничком салом за обедовање, затим сопоћанском, дечанском, ресавском и другим, али остале грађевине мењале су намену много више него трпезарије. Те промене су веома често изискивале и битне архитектонске измене, које се јасно уочавају на сачуваним просторним диспозицијама манастирских зграда, у којима су на истим локацијама објекти преграђивани или чак из темеља презиђивани. Непотребно је наводити примере таквих трансформација, које су се догађале у готово свим средњовековним манастирима.[399] Таква програмска флексибилност монашке насеобине приморавала је на то да се архитектура храма посматра одвојено од архитектуре световних здања. Архитектонско обликовање већине манастирских зграда је пре свега било условљено њиховом просторном позицијом: у оквиру прстенасте зоне која се протезала дуж целокупног обима ограђене целине. Положај објекта у простору је и једина константа која се односи на ту архитектуру. Она је налагала и облик хоризонталног плана, који је заснован као издужени правоугаоник над чијим су се странама подизала зидна платна обликујући просторни склоп. То је био елементарни волумен и елемент такве просторне групације. Целина је обликована низањем појединачних елемената, који су у основној форми били једнаки, али различити у изабраним димензијама сваког појединачног просторног склопа. У елевацији, такође, елементи нису били синхрони, иако им је висина спољног обимног манастирског зида у извесном смислу била одредница.

Анексе уз примарну форму чинили су тремови, обликовани као низови ритмично постављених вертикалних елемената — стубова — повезаних са основним кубусом хоризонталним равнима, такође на одређеним ритмичним вертикалним одстојањима. Пуне зидне плохе пробијане су местимично да би се отворили улази и прозори. Однос пуних и празних површина је био неједнак, у корист монолитних — пуних зидних лица. Прозори су били невеликих димензија и на основу сачуваних примера (јужна грађевина у Кастаљану, источна у Св. арханђелима), види се да је по један омањи прозор осветљавао просторије чија је површина била сразмерно велика у односу на пројектовани извор природне светлости. Ово показује да су унутрашњи простори зграда, или бар извесна одељења, били слабо осветљени. Нарочито се то односи на оставе у приземљима, које су имале само узане прорезе за проветравање, док су се одаје вероватно вештачки осветљавале по потреби. На то указују и бројне сачуване нише у зидовима тих просторија (приземље јужне грађевине у Кастаљану, приземље источне зграде у Кончулу, приземље западне зграде у Убошцу, у Св. арханђелима и другде). Разлог за мале димензије прозорских отвора вероватно треба тражити најпре у томе што су оштри климатски услови на овом подручју налагали загревање просторија, а самим тим и мањи број отвора, поготово што је стакло спадало у луксузну средњовековну робу. Али, независно од тога, изгледа да је потреба средњовековног човека у монашкој средини, а и другде, за осветљавањем просторија уопште била сведена на најнеопходнију меру. У крајњем случају, дан се проводио у раду на отвореном простору, а зграде су коришћене само као простори за збрињавање људи и ствари. Такав однос је утицао на стварање основних облика, у највећем броју случајева лишених декоративне надградње и украса. Архитектура у манастирима је била интровертна, искључиво усмерена ка манастирској цркви, што се најбоље огледа у обликовању фасада, односно једне фасаде, оне према унутрашњем дворишту и храму, док спољна није ни постојала у оквиру појединачних решења — радило се искључиво о континуалном зидном платну обимних манастирских зидова. На основу досадашњих сазнања, није познато да су фасаде световних грађевина у српским манастирима у XII и XIII веку имале камени украс, попут оног на спољашњим зидовима цркава. Овде се мисли на *декоративна* решења фасадних површина. Реч је најпре о познатим романичким, а касније готичким решењима, са низовима камених аркада које су као континуални низ стајале на фасадним површинама храмова (Ђурђеви ступови, Студеница, Сопоћани, Градац итд.). То се закључује на основу недостатка материјалних налаза у рушевинама средњовековних манастирских здања, примењене технике зидања зграда полуобрађеним каменом и глобалних архитектонских решења. Такође, није поуздано утврђено какав су тип камених венаца имале грађевине у завршној зони, изнад које је засниван кров. Ниједан фрагмент није нађен *in situ*, а малобројни су и расути комади који би се са сигурношћу могли приписати профаној градњи. Раније је поменуто да су делови камених венаца налажени у грађевинском шуту зграде на западној страни у Сопоћанима. Они нису припадали цркви, већ деловима спратних конструкција те зграде, чији се горњи архитектонски склоп на жалост није сачувао.[400] Може се претпоставити

да многе зграде нису ни имале завршне венце од камена, постављене као код цркава. Разлог треба тражити у примењеним архитектонским решењима: у постојању тремова од дрвета испред зграда. Положај трема, који је затварао главну камену фасаду, као и начин на који су се ослањале његове греде у завршној поткровној зони, где се исти кров протезао и изнад отвореног трема, није налагао извођење камених венаца и они код таквих решења и нису били неопходни. Будући да су се испред већине зграда налазили дрвени тремови, како је то на више места раније наведено, значи да их је и већина зграда такве архитектонске концепције оправдано била лишена. Они су свакако рађени код манастирских трпезарија, иако их нема сачуваних *in situ*, али примењени градитељски поступак је захтевао њихово постојање (нарочито код објеката без тремова, или тамо где су тремови били зидани). Венце су могла имати и нека друга камена здања: у Студеници, вероватно, јужна грађевина са пиластрима, у Пећкој патријаршији палата, а без сумње и друге манастирске палате, рецимо она у Св. Николи у Топлици, као и резиденције вишег ранга. Венци су најпре били функционални елементи, па тек затим декоративни. Изнад њих је образована одговарајућа стреха, која је спречавала сливање кише низ зидове.

Украшавање световних здања било је свакако прилагођено одабраној функцији. Најпре је реч о сликаном украсу на спољним и унутрашњим зидовима. Да су спољни зидови цркава били живописани, позната је пракса у византијској, али и српској средњовековној средини.[401] Поред цркава, осликаване су и фасаде трпезарија, кула, улаза, за шта највише сведочанстава пружа Студеница, у којој је спољна фасада куле звоника над улазом, у XIII веку, била прекривена сликаним програмом од којег се сачувала једва видљива лоза Јесејева. И спољни зидови трпезарије били су покривени сликарством, што показују сачувани фрагменти са спољне стране прозора.[402] Нису, међутим, сачувани докази о спољном сликаном украшавању фасада на неким другим зградама, које, при томе, није морало бити програмско теолошке садржине. Још нема и података да се на световним зградама у манастирима преко малтера *опонашала* нека од уобичајених техника зидања опеком и каменом, као што је то био случај са фасадама цркве св. Ахилија у Ариљу[403], или касније у XIV и XV столећу, са сликаним фасадама цркава моравске Србије, чији је програм био искључиво декоративан.[404] Може се помишљати да су споља омалтерисане фасаде манастирске трпезарије у Раваници и Ресави биле покривене сликаним декоративним програмом. Он је подразумевао исликавање редова опеке у различитом слогу или декоративне подеоне венце, или сликана шах-поља у лучним површинама изнад прозора — украс који се налазио и на фасадама већине манастирских цркава моравске Србије, али изгледа и на фасадама неких световних грађевина у оновременим градовима, као што је она из средњовековног Крушевца.[405] Унутрашњи зидови су такође, у већини случајева, били покривени сликаним украсима, а понекад и фрескама с одговарајућом садржином. Већ је речено да су зидови манастирских трпезарија били покривени фрескама, али, осликавани су и други простори: неке монашке ћелије, палате црквених и световних достојанственика, па чак и обични ходници који су повезивали одељења. Из млађег раздобља у Милешеви (XVI—XVII век), потичу и уломци зидног малтера са бојеним црвеним тракама, первазима, око врата у ходнику испред одељења на источној страни монашког насеља.[406] Од украса коришћених на световној архитектури у манастирима, треба поменути и тремове, нарочито зидане, који су имали зидане стубове са базама и капителима. Они су се градили испред трпезарије, а вероватно и испред манастирских палата, односно посебних резиденција. На то указују трем испред трпезарије у Студеници и камене базе некадашњег трема испред палате у Пећкој патријаршији. Понекад су се у тремовима налазиле и посебно зидане камене клупе. Сачувана је клупа у трему испред западне грађевине у Сопоћанима, а и јужно здање у истом манастиру је у току средњовековне обнове добило зидану клупу у преправљеном трему. Горња површина клупе у западном трему у Сопоћанима урађена је од лепо клесаних плоча пешчара, са профилисаним ивицама.

Битна одредница у поступку архитектонског обликовања свакако је било одабирање система мера, према којима су зграде зидане. Размеравање и пројектовање здања је у науци често проучавано.[407] Најпре је изучаван геометријски поступак обликовања. Реч је о добро познатим методама квадратуре и триангулатуре, које су биле примењиване и у српским средњовековним црквама.[408] Мерне јединице које су коришћене у

□

399 Уп. ситуационе планове и хронолошку анализу манастирског насеља у графичким прилозима у овом раду.

400 Уп. О. Кандић, *Истраживање архитектуре*, 20.

401 О сликаним фасадама византијских цркава уп. L. Hadermann-Misquich, *Une longue tradition Byzantine. La décoration extérieure des églises*, Зограф 7 (1977) 5—10; М. Чанак-Медић, *Сликани украс на цркви св. Ахилија у Ариљу*, Зограф 9 (1978) 5—11.

402 О сликаним фасадама куле и трпезарије у Студеници било је речи у овом раду, у одељцима о улазима и о манастирским трпезаријама, под „Студеница".

403 М. Чанак-Медић, *нав. дело*, 5—11.

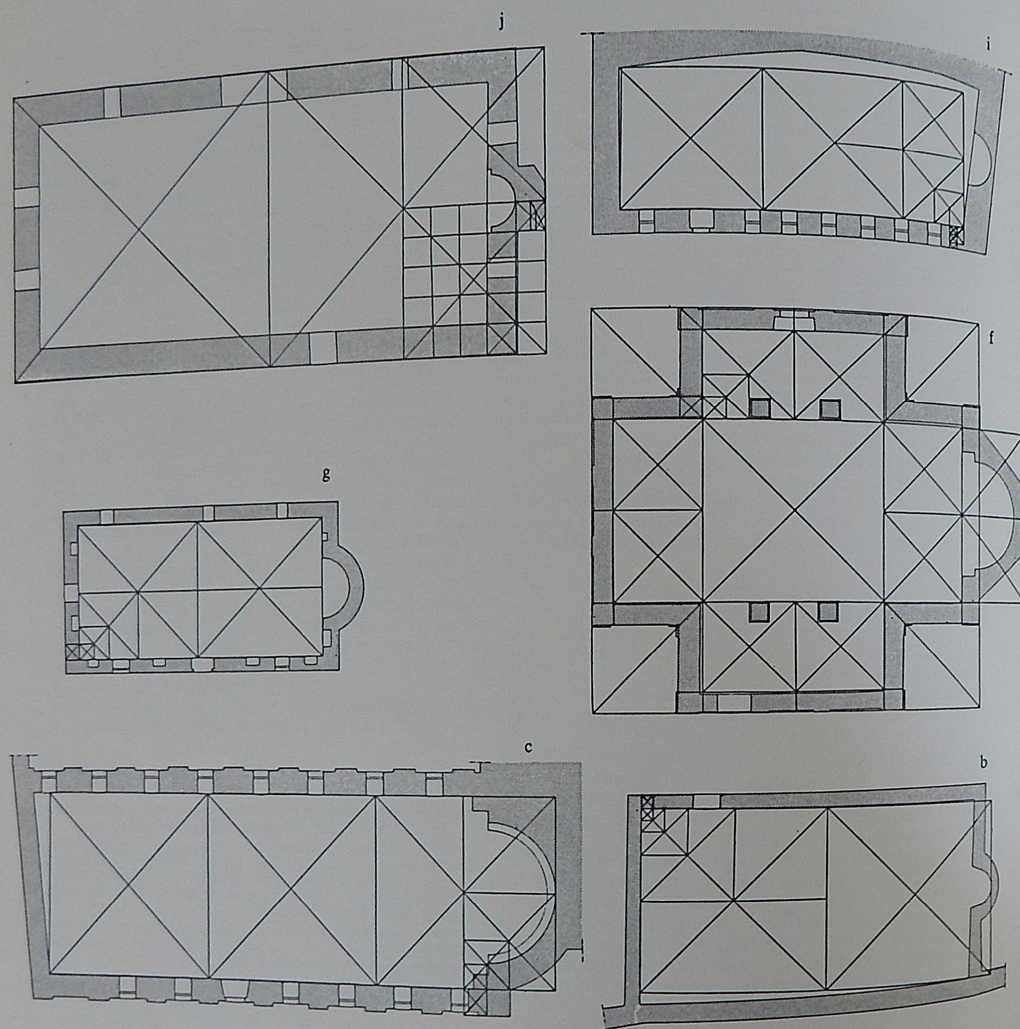
404 В. J. Ђурић, *Настанак градитељског стила моравске школе: фасаде, систем декорације, пластика*, ЗЛУ 1 (1965) 35—65.

405 М. Ковачевић, *Профана архитектура средњовековног Крушевца: резултати досадашњих истраживања*, Старинар 30 (1980) 15 (објекат бр. 5).

406 Архитектура у источном сектору истражена је 1984/1985, документација се налази у Републичком заводу за заштиту споменика културе.

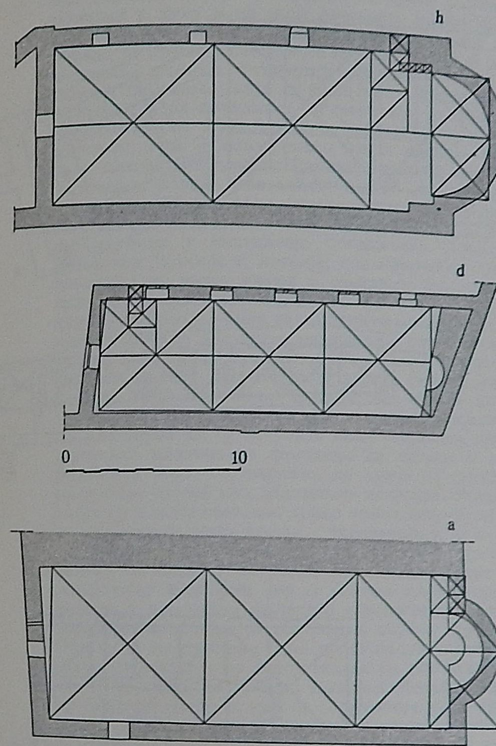
407 О византијским мерама уп. P. Frankl, *The Secret of the Medieval Masons*, The Art Bulletin 27/1 (1945) 46—60; E. Panofsky, *An Explanation of Stornaloco's Formula*, The Art Bulletin 27/1 (1945) 61—64; G. Downey, *Byzantine Architects: Their Training and Methods*, Byzantion 18 (1948) 99—118. E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München 1970; A. Petronitis, *Der Architekt in Byzanz*, Bauplanung und Bautheorie der Antike 4, Berlin 1983, 329—343.

408 Уопште о градитељском поступку код сакралних здања у српском средњем веку: S. Vasiljević, *Naši stari graditelji i njihova stvaralačka kultura*, ZZSK 6/7 (1956)

оквиру пројектних и грађевинских модуларних величина у Србији ослањале су се на важеће средњовековне мере: стопу и лакат. Међутим, проучавања тих мера на различитим средњове- ковним црквама Србије показала су различите величине стопе, а самим тим и лакта[409], односно, изражене у данашњем мерном систему, кретале су се од 29,3 до 34 cm (стопа) и од 44 до 48 cm (лакат). Ове две мерне јединице су коришћене за размеравање цркава, а вероватно и зграда у мана- стирима. Код обликовања цркава је постојао одре- ђени пројектантски поступак, у којем су иза- брани модули — могли су износити од једне до више стопа — одређивали величине појединих

делова грађевине. Слично се морало догађати и код манастирских зграда. Код неколико монаш- ких насеља, од XII до XV века, изгледа да је ширина објекта, понекад не рачунајући дебљине зидова, била мултипликована по дужини. Зидови зграда су најчешће износили од 2 до 2,5 стопе. У оквиру примењеног размеравања, западна со- поћанска грађевина је имала однос ширине и дужине 1 : 3,5; јужна зграда у истом манастиру, по унутрашњим мерама — 1 : 4; у западном зда- њу у Ђурђевим ступовима, континуални низ про- сторија је у истом систему износио 1 : 6, односно око 1 : 8, ако се мерила целокупна дужина која је обједињавала и две просторије на крају, чији

135. *Мерне анализе манастирских трпезарија* (по С. Поповић)
a. Сопоћани
b. Градац
c. Дечани
d. Ђурђеви ступови
e. Св. Арханђели
f. Марков манастир
g. Бањска
h. Студеница
i. Ресава

су габарити излазили изван линије претходних у низу. У Св. арханђелима је објекат на северној страни имао однос укупне ширине према укупној дужини 1 : 5; у Св. Николи у Куршумлији је на палати он износио 1 : 2, као што је и касније, у XV веку, у Павловцима, северна грађевина та- кође имала однос унутрашњих ширина и дужина 1 : 2. Све ове односе не треба схватити идеално, јер, пре свега, не постоји могућност успостављања мерних јединица у елевацији, пошто ниједан об- јекат није сачуван у целокупној висини. У сва- ком случају, чак и оквирно размеравање указује да су градитељи и код тих објеката усвајали једну величину (унутрашњу ширину), која је затим била мултипликована по потребној дужини.

Та усвојена величина је била издељена на одре- ђени број стопа, а оне су опет биле различите у сваком појединачном манастирском насељу (црт. 136).

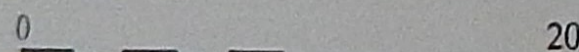
Манастирске трпезарије су такође биле разме- раване одређеним пројектантским модулима, од- носно одабраним величинама, које су путем геометријских трансформација одређивале укуп- ну величину зграде (црт. 135). На жалост, ни код њих не постоји могућност поуздане провере си- стема у вертикалном плану, јер су сачуване у доњим нижим деловима. Више зграде, као дечан- ска и студеничка, биле су знатно преправљане и немају првобитну висинску одредницу. Изузетак чини трпезарија у Ресави, код које се сачувало приземље и изнад њега спрат, где се налазила сала за обедовање. Систем размеравања у верти- калној равни сагласан је хоризонталном разме- равању основе. Изгледа да је и код трпезарија ширина унутрашњег простора била у сразмери с његовом дужином. Код првих манастирских трпезарија из XII и XIII столећа, однос ширине према дужини кретао се од око 1 : 2,5 до 1 : 3. У трпезарији у Бањској однос ширине и дужине је био 1 : 2,5, а у дечанској је иста пропорција износила 1 : 3. Једино је сала за обедовање у Св. арханђелима, у облику слободног крста, у основи била уписана у квадрат, не рачунајући полукруг апсиде који је био у систему квадратуре и одгова- рао унутрашњој подели главног квадрата (црт. 135).

Архитектонско обликовање манастирске цркве и манастирских зграда је, на основу расположи- вих чињеница, углавном ишло различитим прав- цима. Као што је већ речено, у основној форми није било битних међусобних утицаја. Сличност се може наћи понекад у употребљеном градиву за зидање, или у изради неких архитектонских конструктивних детаља, најчешће прагова, лу- кова и сводова, као што је био случај у при-земљу улазне куле у Дечанима, где су изграђени подеони лучи и крстасти сводови, попут оних у цркви. Свакако, код Дечана треба имати у виду да је храм зидан мермерним плочама, док је градитељски поступак зидања изван облоге био сличан оном на улазном и трпезаријском здању — грађеним од опеке и камена, што се види на појединим деловима унутрашњих зидова цркве, тамо где недостаје фреско-малтер, па се разазнаје основна структура употребљеног материјала. Нај- ближе паралеле, у оквиру примењених детаља, могу се наћи између обраде улазних и прозор- ских отвора у црквама и манастирским трпеза- ријама. За ово има мало материјалних доказа, али и сачувани примери у Ђурђевим ступовима из

□

1—36; M. Čanak-Medić, *Teorijska sprema i stepen obra-* *zovanja srednjovekovnih graditelja*, ZZSK 18 (1967) 5—26. Размеравање појединих објеката је урађено у оквиру корпуса споменика М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архи-* *тектура Немањиног доба*, I, Београд 1986; М. Чанак-Ме- дић, *Архитектура Немањиног доба*, II, Београд 1989; В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965, 155—179; Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 97—98.

[409] О средњовековним мерама на овом подручју уп. М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, I—IV, Београд 1961—1974; С. Ћирковић, *Мере у средњо-* *вековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове (каталог САНУ), Београд 1974, 41—64.

136. *Мерна анализа манастирских грађевина* (по С. Поповић)
a. Св. Арханђели (северна грађевина)
b. Сопоћани (јужна грађевина)
c. Ђурђеви ступови (западна грађевина)
d. Павловци (јужна грађевина)
e. Сопоћани (западна грађевина)
f. Сопоћани (северна грађевина)

XII столећа, бифора и портал трпезарије, рађени потпуно у духу и на исти клесарски начин као они на цркви, потврђују истовременост градње и обраде те две архитектуре, а пружају доказ и за међусобне утицаје. У погледу обраде равних фасадних површина, које су биле често покривене малтером и на црквама и на световним здањима, има сличности. Неке цркве су зидане луксузним каменом, а он је истовремено био и завршна обрада зидова (Студеница, Бањска, Дечани), док су код оних, а њих има много, где је употребљавана сига, фасаде биле омалтерисане. Првобитни малтери из XIII и XIV столећа фрагментарно су се сачували у Милешеви, Сопоћанима, Ариљу, Бањи код Прибоја и, касније, код моравских грађевина. Они јасно говоре о сликаним фасадама, чији је декоративни аспект био очигледан, јер је намена градитеља била да поступком сликања прикаже употребу две врсте материјала: опеке и камена у одговарајућем поретку.[410] Да ли су у Сопоћанима, Градцу, Милешеви и другде биле бојене фасаде, није поуздано утврђено, без обзира што постоје ктиторске композиције са моделима храмова, с обзиром да су сачуване мале површине оригиналних малтера на фасадама на којима се не разазнају боје. То, наравно, не значи да фасаде нису биле бојене или делимично исликане. Изгледа да су и нека световна здања имала исту обраду, па су спољна лица зидова у трпезарији и кули у Студеници била живописана, а код оних других здања, за која су сачувана само сведочанства о покривању малтером, јер су његови трагови пронађени у земљаним насипима у непосредној близини, наговештена је паралелна обрада фасада. Оне су и на црквама биле често полихромно решене, без обзира да ли су зидане од две или три врсте разнобојног камена (Бањска, Дечани), или су биле од опеке и камена (Грачаница и другде), или су имале сликане представе опеке на омалтерисаним фасадама заједно са другом декорацијом (цркве у моравској Србији), или су, ако су и биле монохромне у основној површини, могле имати бојене детаље на каменом украсу (Богородичина црква у Студеници). То само доказује да је боја у средњовековној архитектури Србије у екстеријеру, као и у ентеријеру, имала несумњив значај.[411] Због тога се може претпоставити, и без довољног броја сачуваних примера, да је боја коришћена и у завршној обради спољних зидних површина световних манастирских грађевина. Може се рећи да је вишебојност архитектуре у српским средњовековним манастирима била једно од заједничких обележја сакралних и световних здања.

Инфраструктура монашког насеља

Манастири у Србији средњег века имали су низ објеката који су побољшавали животне услове. То се најпре односи на укупну инфраструктуру којом су насеља била снабдевена: системи за довођење воде, санитарно-хигијенски објекти, одводи отпадне воде из насеља и распоред јама за одлагање смећа, загревање и осветљавање просторија. Уза све то ваља посебно нагласити и стално одржавање објеката и њихових делова, као предмета за свакодневну употребу.

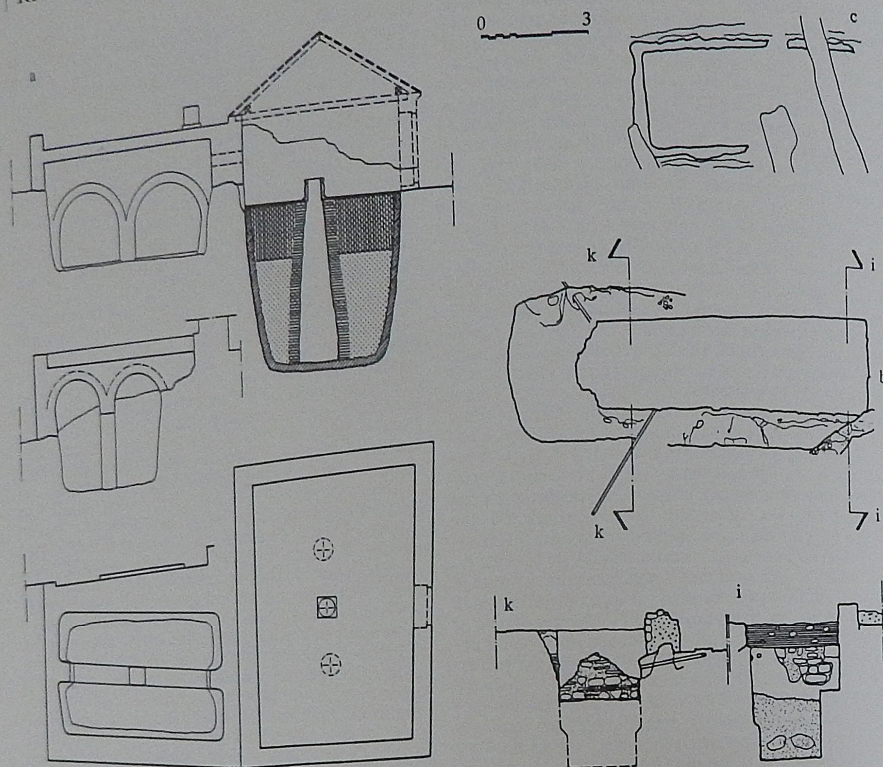
Једно од животних питања у средњовековном манастиру било је снабдевање водом. И поред тога што су се готово сви, осим ретких изузетака, као Ђурђеви ступови, налазили у непосредној близини реке или неког потока, српски манастири су познавали и систем довођења воде зиданим каналима или керамичким цевима. Свакако, тамо где воде није било, за скупљање су зидане цистерне, а у појединим манастирима су копани и бунари. У Ђурђевим ступовима је откривен систем од две цистерне у којима се скупљала и пречишћавала вода за пиће. Начин грађења цистерне је у духу познатих средњовековних решења, која се срећу у византијској, али и у српској средини тога доба.[412] Одвојено одељење цистерне, које је служило за скупљање воде, налазило се непосредно испред западне стране цркве (црт. 137).[413] Било је укопано у стену, правоугаоне основе, а она је била издељена на два дела полуобличастим луковима ослоњеним на централни стубац и пиластре прислоњене уз краће странице. Простор је био затворен са два полуобличаста свода, чији су се трагови местимично сачували. Стубац, пиластри, а вероватно и зидови изван укопаног дела, били су од пешчара, док су сводови зидани од сиге. Зидови просторије за скупљање воде били су покривени водонепропустивим малтером дебљине 5 cm. Овај део је дебљим зидом био одељен од објекта у којем се филтрирала вода, а налазио се са јужне стране и вероватно је путем отвора у горњој зони био повезан са претходном просторијом за скупљање воде. И то друго одељење, у којем се налазио бунар, било је правоугаоне основе, а зидови и дно су му били заштићени дебљим слојем глине, 20—25 cm. Унутрашњост просторије је била испуњена песком. У средишту те зграде био је бунар, а према бунару било је нагнуто и дно цистерне. Он је зидан кружно, шкриљастим каменом, а вертикални пресек му је био неједнаке величине — конусан — са пречником од 130 cm на дну и 55 cm у горњем делу. У том одељењу су установљене и две кружне конструкције некадашњих филтера, кроз чије је отворе вода довођена у цистерну, а потом, пролазећи кроз слојеве песка, пречишћавана. Ти филтри су били зидани од усуво сложеног пешчара, а пречник им је износио

□

410 За Ариље уп. М. Чанак-Медић, *Сликани украс на цркви Св. Ахилија у Ариљу*, Зограф 9 (1978) 5—11.

411 О значају боје као естетске компоненте у српској средњовековној архитектури писао је Ђ. Трифуновић, *Цамблаков опис дечанског храма у светлости византијске естетике*, МСЦ 14 (1984) 183—188.

412 О цистернама у Ђурђевим ступовима уп. Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 200—202. У византијским манастирима биле су изграђене многе цистерне, као што су готово све имућније куће имале своје, тамо где је било неопходно. У Србији су оне биле и у склопу средњовековних утврђења. Откривене су у тврђавама Магличу, Living Kознику, Звечању и другде. О цистернама у Византији и неким градовима у Србији, вид. поглавље „Врсте манастирских грађевина“, под „Цистерне“, где је наведена и литература.

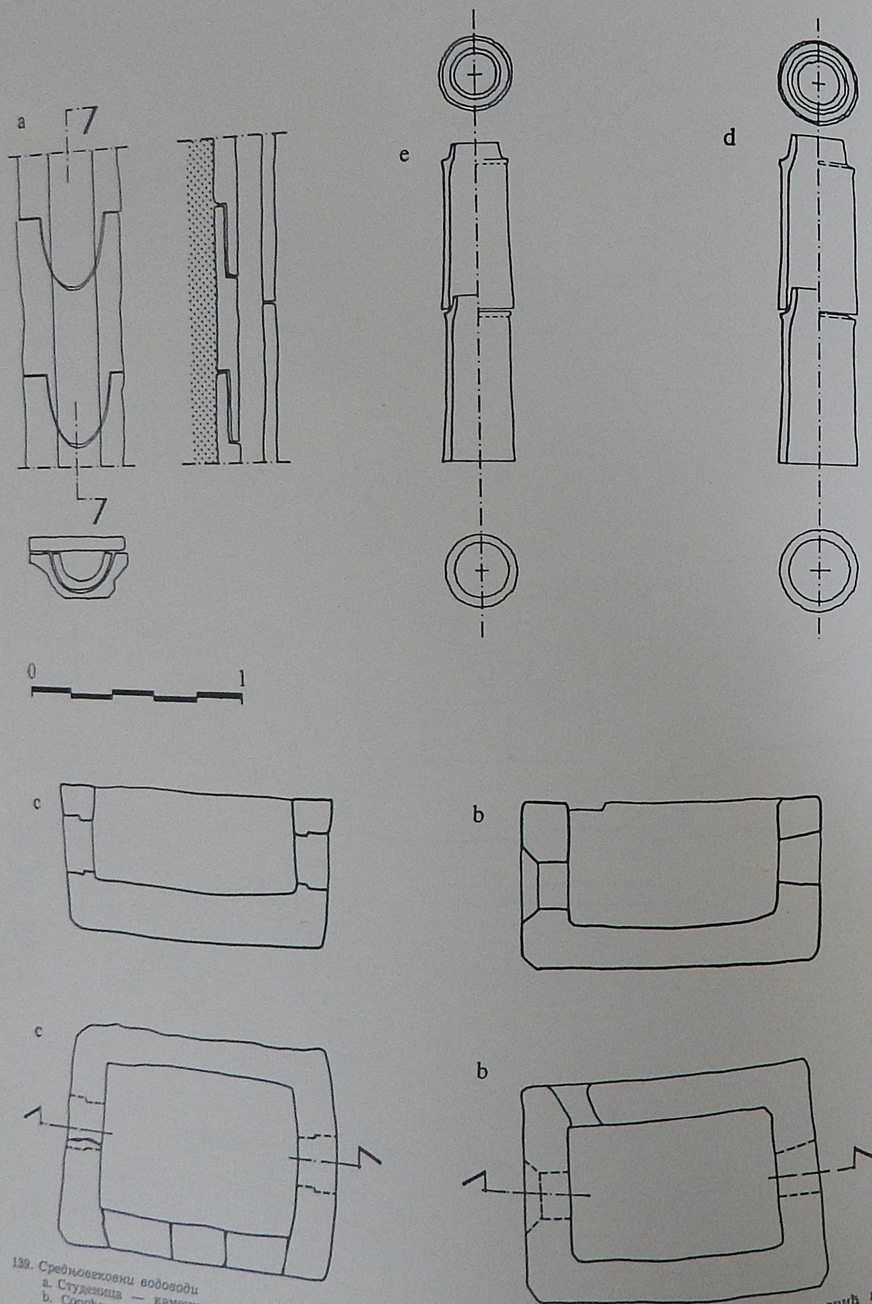
137. *Цистерне у манастирима*
a. Ђурђеви ступови (по Ј. Нешковићу)
b. Студеница Хвостанска (по В. Кораћу)
c. Св. Михаило у Расу (по Ђ. Бошковићу)

60 cm. Тај део цистерне имао је вероватно кров,
са чијих се равни такође скупљала вода, док је
просторија испред цркве, где се вода само скуп-
љала, имала над сводовима равну платформу —
терасу. На горњим површинама обе цистерне нала-
зили су се камени сантрачи; над просторијом за
скупљање воде био је кружан, а над бунаром, у
суседном одељењу, у облику коцке, и оба су
била споља украшена клесаним розетама (црт. 138).
У манастиру посвећеном Богородици, позна-
том као Студеница Хвостанска, постојала је уко-
пана цистерна у северном делу насеља, окружена
објектима обнављаним у средњем веку (црт. 137).
Цистерна је, изгледа, припадала старијем грађе-
винском слоју из византијске епохе, али је ве-
ровато коришћена и касније у средњем веку.[414]
Имала је издужену основу и грађена је од полу-
обрађеног камена, са зидовима покривеним хид-
рауличним малтером, у два слоја, који је садржао
и млевену опеку, а фрагментарно се сачувао у
северном делу. Простор је био затворен полуоб-
личастим сводом, у којем се налазио отвор кроз
који је узимана вода. Она се у цистерну уливала
кроз керамичке цеви, сачуване *in situ*, а оне су
вероватно скупљале воду са кровова трпезариј-
ског и ћелијског здања у непосредној близини.

У пећинском манастиру Св. Михаила[415], на
стеновитим падинама испод тврђаве у Расу, по-
стојала је, изгледа, поред житнице, и овећа цис-
терна укопана у стену.[416] Имала је правоугаону
основу, а зидови су јој били покривени водоне-
пропустивим малтером (црт. 137). Свакако да ове
три познате и сачуване цистерне у централним
областима нису једине изграђене у средњовеков-
ним манастирима Србије. Претпоставља се да је
у постаменту највеће куле у манастиру Ресави
била такође цистерна[417], мада није искључено да
је коришћена као житница, а вероватно су гра-
ђене и у другим манастирима, у којима ће тек
приликом будућих истраживања бити пронађене.
Осим цистерни, поједини манастири су имали
ископане бунаре у ограђеном монашком насељу.
Бунар се налазио на североисточној страни у ма-
настиру Св. Николе у Топлици (Куршумлија).[418]
У Студеници је био између цркве и трпезарије,
сазидан од правилно сечених камених плоча[419], а
у Раваници је ископан у северном делу насеља,
у посебно ограђеном простору северно од пирга.[420]

b
c
0 3
a
0 1

138. *Чесме, водоводи и бунари*
a. Ђурђеви ступови — бунар. XII век (по Ј. Нешковићу)
b. Ариље — чесма, XIII век (по М. Чанак-Медић)
c. Сопоћани — водовод оловни, са чесмом (по О. Кандић)

139. Средњовековни водоводи
a. Студеница — камени водовод (по М. Р. Јовин)
b. Сопоћани — преливник од камена (по О. Кандић)
c. Сопоћани — разделник од камена (по О. Кандић)
d. Дечани — керамички водовод (С. Поповић и С. Вучинић)
e. Дечани — керамички водовод, XVI век (С. Поповић и С. Вучинић)

Манастири су, међутим, у средњем веку снабдевани водом из оближњих изворишта. Вода је довођена нарочитим зиданим каменим каналима, чији су делови спајани водонепропустљивим малтером, или керамичким цевима, а у неким случајевима и оловним цевима какве су се сачувале у Сопоћанима. У Студеници је сачуван један од канала, који је доводио изворску воду са оближњих планина у манастир — кроз спољни зид на југозападној страни.[421] Тај водовод су, изгледа, почетком XIX века покварили Турци (око 1805. године), па су га 1832. године поново обновили монаси[422], који су тада на још неколико места у порту увели воду. То би значило да је и стари камени водовод поправљан у то време. Није утврђено да ли је он том приликом био измештан или није.[423] Водовод је био изграђен од мермерних профилисаних плоча, које су образовале плитак канал 10 cm ширине и око 4,5 cm дубине. Плоче канала су биле спајане на преклоп, а одозго покриване танким, такође каменим плочама (црт. 139). Није утврђено да ли је био повезан са неком чесмом, што се може претпоставити, или је можда био спроведен до старог каменог бунара испред трпезарије.

У манастиру Сопоћанима пронађен је оловни водовод, којим је кроз зграду на западној страни довођена вода у чесму прислоњену уз спољни фасадни зид тог здања (црт. 138). Изван обимних зидова манастира, са те северозападне стране, са које је и стизала вода, откривено је посебно постројење — преливник — који је служио за регулисање притиска у водоводној мрежи (црт. 139).[424] Тај водовод је вероватно постављен у XV веку, али је касније, у XVII столећу, преправљан.[425] Да су оловне цеви коришћене још од античког и рановизантијског периода, сведоче откривени оловни и керамички цевоводи у Царичином Граду.[426] Изгледа да су оловне цеви употребљаване код већих нагиба, где је био јачи водени притисак, што би се могло рећи да је било и у Сопоћанима, поготову ако се зна да је постојао и преливник за регулисање притиска.

У манастиру Дечанима откривена су два керамичка водовода, којим је са југозападне стране, кроз пролаз главне улазне куле, доведена вода до чесме која се налазила испред цркве.[427] Чесма је представљена на изгледу Дечана из XVIII столећа, а положаји оба водовода и правци њиховог пружања потврђују њено постојање. Млађи водовод је од керамичких цеви са профилацијом, танких зидова и лошијег квалитета, док је старији такође од керамичких цеви са профилисаним делом за спајање елемената — дебљих зидова и бољег квалитета глине (црт. 64, 139). Оба водовода су постављена уз темељни зид куле, а старији се налазио на нивелети дна темеља. На основу архитектонске диспозиције, будући да у сонди није било налаза керамике, осим кованика у слоју изнад старијег водовода, није могуће на основу датовања покретних налаза одредити време грађења водовода. Може се претпоставити да старији цевовод потиче из средњег века. То потврђује и однос темеља куле и водовода, као и непоремећени слој глине у којем се цевовод налази. Тип старијих керамичких цеви из Дечана, које свакако припадају средњовековном раздобљу, показује да је производња одређеног типа цеви имала дугу традицију. Сличне дечанским водоводним цевима су и неке из града Новог Брда, као и из много старије рановизантијске епохе у граду на локалитету Баргали.[428]

У манастиру Милешеви (XIII век) још није откривен керамички водовод из средњег века, будући да истраживања нису окончана. Сматра се да се налазио негде на северној страни. То потврђују и млађи идентификовани водоводи, вероватно из XVIII столећа, чије су цеви биле од дрвета, међусобно спајане металним обручима. Вода је стизала у манастир са североисточне стране, пролазећи кроз зидове зграда и спољни оградни зид на североистоку.[429]

У непосредној вези са доводом воде за пиће у манастире, стоје и чесме, које су свакако биле повезане са водоводима. На гравири Студенице из XVIII столећа, на североисточној страни, недалеко од цркве представљена је чесма (црт. 24).

□

413 Целокупан опис цистерни је преузет од J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 200—202.

414 Опис цистерне је дао В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, 38—39 и 131.

415 Посвећење манастира је идентификовао Ђ. Мутровић, *Ликовни и писани документи пронађени у пећини „Испосници" на Расу*, Саопштења 14 (1982) 221—230.

416 Ђ. Бошковић, *Археолошка истраживања пећине-испоснице у Расу*, Новопазарски зборник 1 (1977) 15—36.

417 S. Nenadović, *Prilog proučavanju grada Resave*, VVM 8/9 (1963) 305—308.

418 M. Ljubinković, *Crkva sv. Nikole kod Kuršumlije*, AP 14 (1972) 124.

419 М. Радан-Јовин, *Студеница*, 9.

420 Д. Мадас, *Археолошки радови у манастиру Раваници 1967—1971*, Саопштења 10 (1974) 85 и даље.

421 М. Радан-Јовин, *Однос утврђења и објеката у комплексу манастира Студенице*, Саопштења 8 (1969) 66.

422 Уп. Д. Здравковић, *Царска лавра Св. Студеница*, Краљево 1935, 56—57; Љ. Дурковић-Јакшић, *Обнављање Студенице и пренос из Каленића моштију светог краља Стефана Првовенчаног 1839. године*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 283—284, где се наводи да су 1832. поправљали у Студеници стари водовод и да је том приликом доведен до кухиње и у порту на неколико места.

423 М. Радан-Јовин, *нав. дело*, 66, не наводи да су водоводи били обнављани у XIX веку, већ сматра да је камени водовод откривен in situ.

424 О. Кандић, *Истраживање архитектуре*, 19.

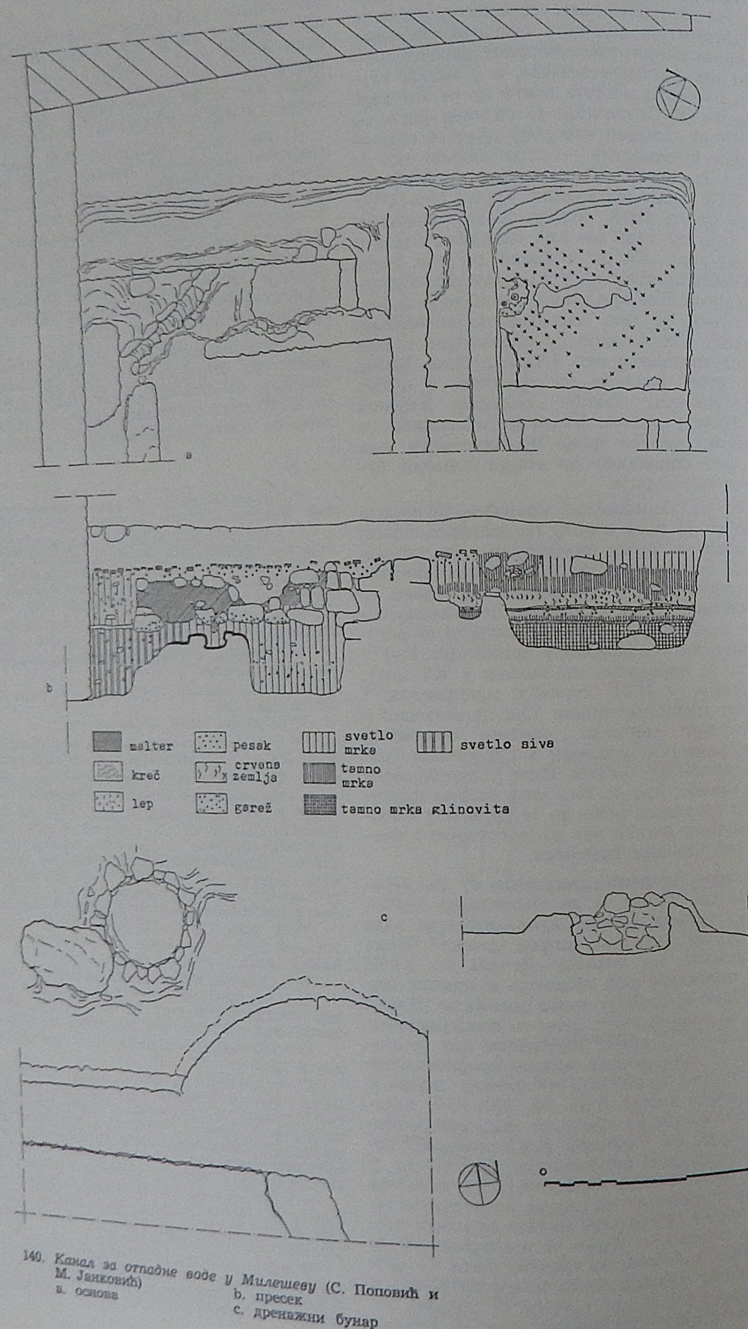
425 О обновама тог водовода обавестила ме је О. Кандић. Она је то утврдила на основу преправке лучних врата изнад којих је, кроз зид, ишао тај водовод.

426 Н. Петровић, *О водоводу Царичиног Града*, Старинар 20 (1969) 289—297.

427 Истраживања дечанске улазне куле и сондирање њеног темеља на североисточној унутрашњој страни изведена су 1987. Истраживања је предузела С. Поповић, заједно са С. Вучинић, археологом. Резултати тих истраживања, у ограниченом обиму, први пут се објављују у овом раду. Целокупна документација се налази у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду.

428 За Ново Брдо уп. И. Здравковић, В. Јовановић, *Ново Брдо: радови извршени 1952. године*, Старинар 5/6 (1954—55) 262 сл. 19. За Баргалу уп. Z. Beldedovski, *Bargala, vodovod*, AP 22 (1981) 126—127.

429 Древни цевоводи су проналажени у току истраживања у Милешеви 1980—1984. Документација се налази у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду.

140. *Канал за отпадне воде у Милешеву* (С. Поповић и М. Јанковић)
a. основа
b. пресек
c. дренажни бунар

Друга чесма је постојала испред трпезарије, близу бунара, а једна мања зидана конструкција, која је представљена и на цртежу Студенице из XVII столећа, можда припада тој чесми. Вероватно се једна од најстаријих студеничких чесама снабдевала водом из мермерног водовода. Под тремом на западној страни у Сопоћанима, налазила се камена чесма, вероватно из XV столећа, у коју је вода долазила оловним цевима. Чесма је била грађена од пешчара, имала је камену конструкцију и корито где се вода изливала, а од ње је водио одводни канал кроз двориште (црт. 138).[430] У манастиру Дечанима су оба водовода ишла ка западном платоу испред цркве, на којем се свакако налазила чесма, као што је и приказано на ведути Дечана из XVIII столећа (сл. 26). Археолошка истраживања на том простору нису предузимана, па није познато да ли је увек постојала чесма на том месту. У епископском седишту у Ариљу, једна чесма се налазила изван манастира, непосредно уз улазну грађевину, са спољне стране оградног западног зида (црт. 138). Она вероватно потиче из средњег века.[431] Судећи на основу грађевинских трагова, она је имала мању зидану конструкцију, лучно засвођену и покривену двосливним кровом.[432] Бројне чесме је имао и српски манастир Хиландар на Атосу, а разложно је претпоставити да су се чесме у средњем веку налазиле у свим манастирима Србије, што ће тек будућа археолошка истраживања вероватно потврдити.[433]

У манастиру Св. Николи у Павловцима, установљено је извориште са спољне североисточне стране манастира, али није пронађена зидана конструкција. Данас се испред улаза у Лесново, задужбину деспота Јована Оливера, налази зидана чесма. Она је из млађе епохе, али свеједно сведочи о традицији грађења чесама уз манастирске улазе, као и у унутрашњим просторима монашких насеља. У Пећкој патријаршији је постојала чесма — *источник* — према неким сведочењима истога типа као она у Дечанима.[434] Манастирска вода, односно чесме, нарочито оне које су биле споља уз зидове, могле су имати и у средњем веку, а касније сасвим сигурно, и посебно значење. Реч је о лековитим и чудотворним својствима која су приписивана неким водама, а једна од таквих чесама се још у прошлом веку помињала између дечанског и пећког манастира као *Краљева вода*, као што је постојала и чесма *Краљевац*, на обали Лима изнад села Буч.[435] На другом крају, у околини манастира Убошца, у атару села Божовца, постојао је манастир у рушевинама посвећен св. Спиридону, а поред њега чесма чију је воду народ сматрао лековитом.[436]

Поред система за довођење воде која је служила за пиће, у средњовековним манастирима су постојали канали за одвођење отпадне воде из насеља, обично у оближњу реку, или у правцу неке погодне падине ако река није била у непосредној близини. У манастиру Милешеви је откривен такав канал, који је отпадну воду из манастирског дворишта одводио у оближњу реку Косаћанку (црт. 140). Канал је правоугаоног пресека, изграђен од камена у кречном везиву, покривен танким каменим плочама. Посебно је занимљиво да је вођен испод подова просторија, кроз које је ишао у правцу обимног зида и реке. Није познато да ли је канал у порти био отворен или је на целокупној дужини био затворен. Сем у Милешеви, и у манастиру Сопоћанима, на северној страни, у приземљу зграде непосредно уз споредни манастирски улаз, било је једно одељење са одводним каналом у унутрашњем простору, који је ишао паралелно са обимним зидом манастира и кроз њега се изливао изван насеља на северној падини. Пошто се у том одељењу налазе и зидане конструкције уз зидове, претпостављено је да се ту могла налазити манастирска перионица рубља и да је поменути канал отпадну воду изводио напоље.[437] У манастиру Св. Николе код села Забреге, такође су постојали канали од камених плоча којима су скупљане отпадне воде и извођене из манастирског дворишта у оближњу реку. У манастирима Пећкој патријаршији и Дечанима и данас постоје канали за скупљање и извођење воде са чесама из манастира, а у Дечанима су пронађени остаци старије камене конструкције, покривене плочама, која је изводила отпадне воде у реку Бистрицу. Тај канал је откривен северно од манастирске трпезарије (црт. 64).[438]

Поред канала за отпадне воде, уз манастирске зграде или спољне зидове, тамо где је то било неопходно, грађени су дренажни канали и, понекад, понирући бунари. Ове конструкције су грађене на просторима који су били угрожени водом. У манастиру Градцу, који је био угрожен и подземном водом и бујицама, дренажни канал је изграђен можда крајем XV или у XVI столећу. Налазио се испред трпезарије и ишао је у правцу север—југ.[439] Био је изграђен од ситних комада сиге, неједнаког пресека по дужини: на једном крају је био широк 30 cm, а на другом свега 10 cm. Био је дубок 20 cm, а покривале су га плоче од зеленог шкриљца. Поред тог канала постојао је у Градцу и дренажни бунар уз северни спољни зид насеља. Био је дубок 1,90 m, са пречником 0,90 m. Он је скупљао воду из дренажних канала и штитио простор од плављења. У манастиру Сопоћанима је уз бедем на источној страни такође био изведен дренажни ров, којим је вода

□

430 О. Кандић, *Истраживања архитектуре*, 19.

431 Према подацима М. Чанак-Медић, које ми је љубазно саопштила.

432 Према реконструкцији М. Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд 1982, 51, сл. IX.

433 О чесмама у Хиландару вид. С. Ненадовић, *Чесме и цистерне манастира Хиландара*, ХЗ 4 (1978) 141—151; о чесмама у другим манастирима на Атосу и у Грчкој уп. А. Орландос, *Μοναστηριακή*, 119—124.

434 О чесмама у Дечанима и Пећи, М. Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, ГНЧ 18 (1898) 115—117.

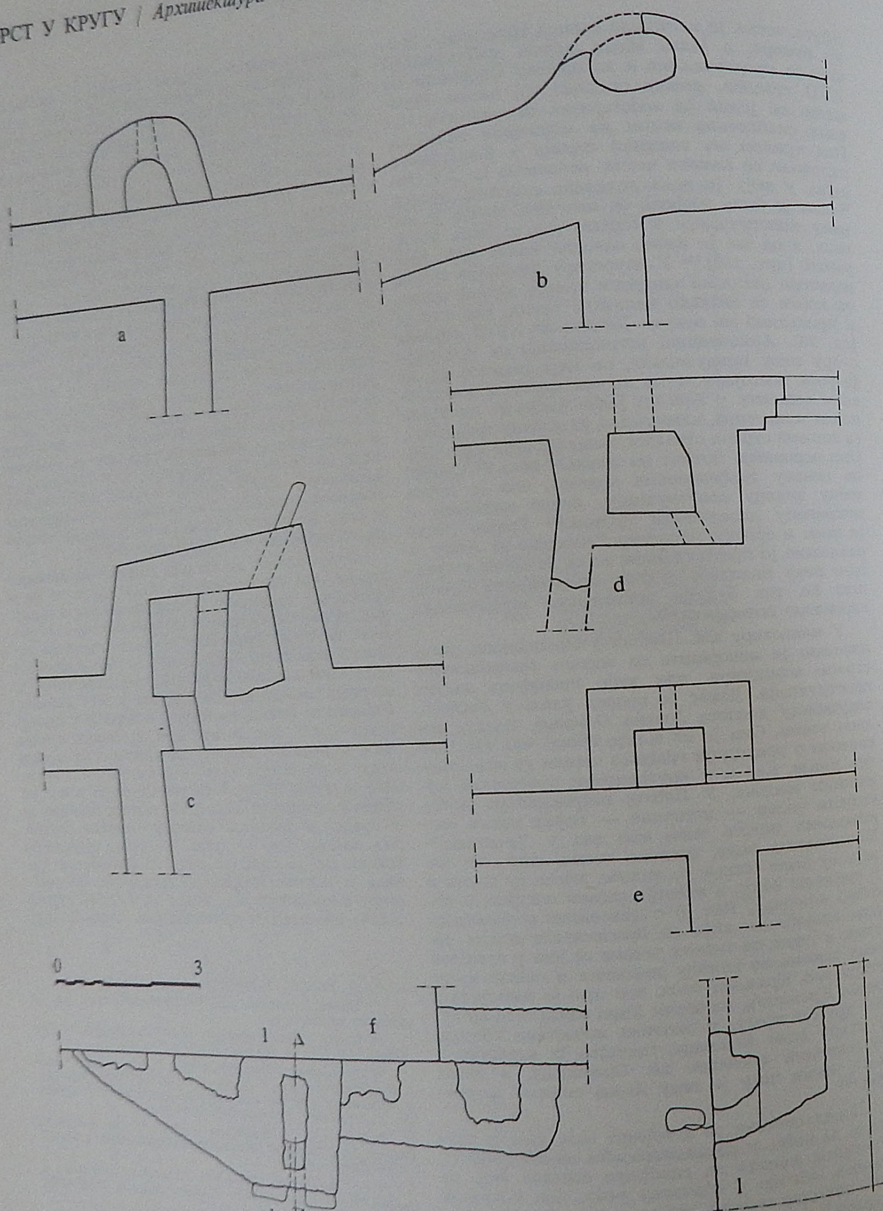
435 *Исто*, 117.

436 Ст. Новаковић, *Манастир Убожац — прилошких к средњевековној географији српских земаља*, Глас СКА 86 (1911) 145.

437 О. Кандић, *Истраживања — архитектуре*, 24.

438 Канал је откривен у току сондирања простора северно од трпезарије 1987. Радове је водила С. Поповић, заједно са С. Вучинић.

439 А. Јуришић, *Градац*, 22—23.

141. Средњовековни нужници
a. Сопоћани — јужна грађевина, XIII век (по О. Кандић)
b. Сопоћани — западна грађевина, XIII век (по О. Кандић)
c. Сопоћани — северна грађевина, XIV век (по О. Кандић)
d. Ђурђеви ступови — отпадна јама из постсредњовековног периода (по J. Нешковићу)
e. Св. Арханђели — северна грађевина, XIV век (по С. Поповић)
f. Милешева — северозападна грађевина, XIV век (по С. Поповић)

усмерена у правцу падине. И у Милешеви, која је одувек била изложена бујицама са падина суседног брда Титеровца, на североисточној страни је био изграђен дренажни бунар, усуво зидан ломљеним каменом, до којег је водио канал, који се на источној страни наслањао на зидове спољних дозиданих делова манастирских грађевина. Дренажни слојеви су били изведени и уз темељне зидове цркве Св. Ахилија у Ариљу[440] и, вероватно, на многим другим местима која још нису истражена. У Св. арханђелима код Призрена, испод пода у темељној зони главне манастирске цркве, постојао је систем канала с остацима малтера, за које је први истраживач Р. Грујић, почетком овога столећа, сматрао да служе за одвођење воде и проветравање цркве, будући да је била утемељена недалеко од окомитог брда, са којег се свакако сливала знатна количина воде.[441] Међутим, С. Ненадовић сматра да се ради о мрежи заосталој од некадашњег дрвеног гредног система у темељној зони цркве.[442] Занимљиво је напоменути да се и у темељној зони манастирске цркве посвећене св. Николи у Дабру (данашња Бања код Прибоја), такође одмах испод пода, као у Св. арханђелима, налази систем омалтерисаних канала, за које се поуздано зна да су користили као мрежа за проветравање зидова цркве, будући да је храм подигнут на простору који је обиловао подземним водама.[443] Сличност између постројења у темељима у Св. арханђелима и Св. Николи треба посматрати у оквиру опште сличности која одликује планове обеју цркава. Њихове основе су изузетно блиске, па би се и о систему роштиља у темељној зони — у оба случаја је реч о грађевинама угроженим водом — могло размишљати на исти начин. То би значило да је систем откривених канала у цркви Св. арханђела у темељној зони заиста могао бити систем за проветравање зидова, а не дрвени роштиљ, поготову што је реч о омалтерисаним каналима, исто као у Св. Николи у Дабру. Пошто је сасвим поуздано утврђено да су истоветни канали у Св. Николи имали везу са одговарајућим вертикалним системом у зидовима цркве, такође каналима који су излазили на површину зида у зони сокла и били затворени само једним фасадним каменом, што је омогућавало нормално кружење ваздуха, разложно је претпоставити да је у Св. арханђелима у Призрену реч о истом систему.

Из наведених примера, без обзира што нису многобројни, јасно произлази да се у манастирским насељима посебно бринуло о извођењу и скупљању површинске и подземне воде, као што су и објекти као појединачни простори били обезбеђени од подземне воде или бујица — дренажним каналима, или неким системом за проветравање зидова.

Манастирска насеља у Србији средњега века имала су и посебно изграђене санитарне просторије, нужнике, који су били у склопу грађевина. У свим до сада откривеним случајевима били су на спољном манастирском зиду. У манастиру Ђурђевим ступовима се једна од тих просторија налазила на северном делу насеља, непосредно уза северни споредни улаз. Имала је готово квадратну основу, са каналом за извод, који је пролазио кроз оградни зид и изливао се низ падину, вероватно затворен каменим плочама (црт. 141).[444] У манастиру Милешеви, као спољни анекс уз северозападни обимни зид, било је изграђено санитарно постројење. Од њега су се сачували само најнижи делови правоугаоне основе са изливним каналом, који је под косином био управљен ка реци Косаћанки, непосредно испод тог зида. Нужник је био сазидан од ломљеног камена у кречном малтеру, на исти начин као и зидови манастирске ограде (црт. 141). У Сопоћанима су откривена три нужника, који су се такође налазили прислоњени са спољне стране уз манастирске зидове (црт. 141). Посебно је био занимљив северни санитарни простор, који је имао два нужника, од којих се један користио у приземљу, а други на спрату.[445] Одводни канали су у најнижем доњем делу били спојени у један, а он је опет био повезан са изливним каналом, који је отпадне материје изводио из манастира, вероватно у неки спољни канал на падини. Нужник је био мали, а врата су била свега 0,6 m широка. У манастиру Св. арханђелима, на северном спољном зиду, у склопу северне грађевине, такође се налазио нужник (црт. 141). Био је правоугаоне основе, прислоњен уз спољни зид, са отвором у средишту и изливним каналом при дну, који се уливао у реку Бистрицу. У манастиру Св. Николе, код села Забреге, такође су пронађена два нужника у насељу (црт. 79). Један се налазио на североисточном углу, уз манастирску споредну капију, а други је био на супротном, југозападном углу насеља.[446] Оба нужника су имала изливне канале у правцу реке. У манастиру Студеници до сада нису пронађени средњовековни санитарни простори. Они су свакако, као и на другим местима, морали бити изграђени. Могло би се претпоставити да су призидана постројења са спољних страна, представљена на цртежу из XVII столећа, била у ствари нужници, а не куле-стражаре како би се могло тумачити. У манастирској тврђави Ресави, на северозападном делу бедема, између деспотовог пирга и прве суседне куле на западу, у зиду бедема, испод шетне стазе која је имала машикуле, јављају се отисци греда налик оним код машикула. Претпостављено је да се на том месту не ради о одбрамбеном постројењу, будући да је одмах изнад њега постојала целокуп-

□

440 Према усменом саопштењу М. Чанак-Медић, која је водила истраживања у Ариљу, на чему јој захваљујем.

441 Р. М. Грујић, *Откопавање светих Арханђела код Призрена*, ГСНД 3 (1928) 265.

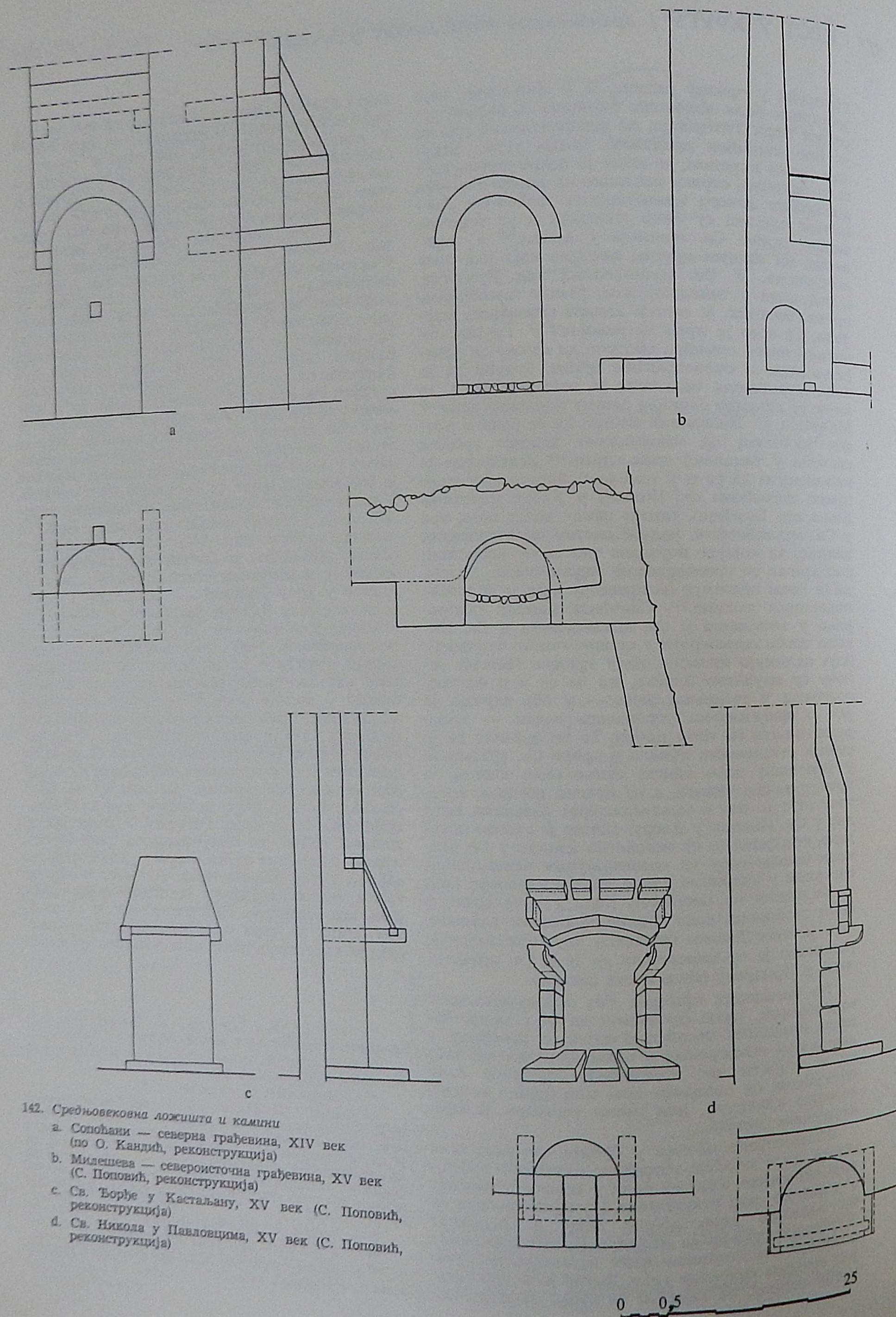
442 С. Ненадовић, *Св. Арханђели*, 67.

443 Канале у Св. Николи у Бањи код Прибоја открио је И. Костић седамдесетих година, а 1987/1988. С. Баришић, који сада води истраживања архитектуре, утврдио је да су били повезани са зидовима и да су служили за проветравање, јер су пронађени и одговарајући отвори на фасадним зидовима (јавно предавање одржано у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду 14. марта 1990).

444 J. Нешковић, *Ђурђеви ступови*, 193.

445 О. Кандић, *Истраживања архитектуре*, 24.

446 Р. Прокић, *Средњовековна архитектура Петрушке области*, Крагујевац 1986, 88.

142. *Средњовековна ложишта и камини*
a. Сопоћани — северна грађевина, XIV век (по О. Кандић, реконструкција)
b. Милешева — североисточна грађевина, XV век (С. Поповић, реконструкција)
c. Св. Ђорђе у Касталању, XV век (С. Поповић, реконструкција)
d. Св. Никола у Павловцима, XV век (С. Поповић, реконструкција)

на борбена линија са низом машикула, већ да је реч о спољном анексу — санитарном простору који је припадао згради која се налазила на том месту.[447]

Поред санитарних просторија, постојале су у манастирима и укопане отпадне јаме, коришћене за одлагање смећа. Неки систем у њиховом распореду није могуће утврдити. Догађало се да су понекад напуштени бунари, као онај у северном делу насеља у Раваници, били коришћени као простори за отпатке, али ту је реч о млађој пракси. Копане су, међутим, и посебне јаме за смеће, које су затрпаване кад се напуне. Јаме су налажене и на неким неизграђеним просторима у оквиру насеља, уз обимне зидове, или понекад у напуштеним објектима. Такве јаме, или можда старији трапови за храну претворени у јаме, откривене су на северној страни манастирског дворишта у Студеници, источно од трпезаријске апсиде.[448] После већег пожара у Сопоћанима крајем XIV столећа, у којем су страдале и зграде на северној страни, и после обнове, остала су очигледно нека напуштена здања, која су коришћена као депоније смећа. На то указују и археолошки налази.[449] Дешавало се да погодни простори са спољне стране, недалеко од манастирских зидова, буду коришћени као сметлишта. На такву могућност указују налази уз северне зидове у манастиру Градцу, као и они уз северозападне зидове, са спољне стране манастирске кухиње, у Новој Павлици.[450] У манастиру Милешеви је такође образовано сметлиште — отпадна јама — на зарушеним остацима средњовековне куле која је страдала око 1459. године.

Сасвим је извесно да су манастирска дворишта била чишћена, бар онај слободни средишњи простор између цркве и објеката. На то упућују и резултати систематских археолошких истраживања, која су готово без разлике показала да је најмањи број налаза баш са тих одржаваних површина. То истовремено показује да је смеће уклањано из манастирског дворишта и негде депоновано.

Неке просторије у манастирским грађевинама биле су загреване, пошто је оштра клима то захтевала, а за грејање су служиле зидане пећи или отворена ложишта са посебном конструкцијом — камини. Од XII до XIV столећа често се у манастирима срећу полукружна ложишта у зиду, изнад којих је у маси зида био обликован канал за одвођење дима. Понекад су таква ложишта имала у просторији посебно обликовану камену конструкцију, као што је био камин у манастиру Св. Николе у Павловцима, у згради са јужне стране цркве из почетка XV века (црт. 142).[451] Не може се поуздано утврдити које су просторије загреване, али је прихватљива могућност да су то биле монашке ћелије и резиденцијални објекти намењени црквеној и световној властели. Та се тврдња заснива на млађим налазима зиданих керамичких пећи, које су откривене у становима монаха у Милешеви и Сопоћанима, и то у сачуваним приземним одајама.[452] Пошто се у старије време становало на спратовима, пећи и ложишта се нису сачували *in situ*, као што нису преостали ни простори у којима су се они налазили. Међутим, фрагментарни налази камених делова некадашњих ложишта на спратовима, као они у западној грађевини у Сопоћанима или јужној згради у Павловцу, пронађени у рушевинама у приземљу, јасно сведоче о грејним телима која су некада припадала спратовима. Један од ретких спратних камина сачуван *in situ*, налази се у северозападној просторији у манастиру Убошцу (црт. 143). Отворена ложишта — камини — била су зидана обрађеним и полуобрађеним каменом, на исти начин као што је био грађен зид у којем су се налазили. У основи, полукружно ложиште је било уграђено у зидну масу. Према просторији је имало отвор, који је најчешће био лучно затворен, али понекад, као у Св. Ђорђу у Касталању, у јужној згради, имало је дрвене греде које су носиле конструкцију од дрвета и вероватно глинене испуне а конструкција је излазила изван равни зида у којем је било ложиште у слободан простор одаје. Полукружно ложиште је откривено у приземљу северне грађевине у Сопоћанима, а у западној згради су на спрату били камени камини, чији су се делови конзола и венаца сачували у порушеним спратним деловима, установљеним у приземљу зграде. Поменуто полукружно ложиште је на извесној висини мењало пресек, па је уместо полукруга била конструисана правоугаона основа, у коју је био уписан полукруг. У том правоугаоном делу су се сачували трагови дрвених греда, које су вероватно носиле конструкцију камина изван равни зида у просторији (црт. 142). Изнад те конструкције, обухватајући и један њен део, био је сазидан канал за одвођење дима. Не може се поуздано рећи да ли је камин из времена грађења манастира, у XIII столећу, или потиче из раздобља обнове грађевине крајем XIV столећа. Пошто се он налази у спољном оградном зиду манастира, датованом у XIII век, а не препознају се неке веће преграђње на њему, вероватно је реч о ложишту из XIII столећа. Један од ретких сачуваних камених камина с почетка XV столећа потиче из манастира Св. Николе у Павловцима (црт. 142). Камини су се налазили у спратним одајама грађевине јужно од цркве, у просторијама које су вероватно биле ћелије, али и у великој одаји која је највероватније била сала за обедовање. То би била и једна

□

[447] Тај податак ми је саопштио колега Драгољуб Тодоровић, који је на објекту запазио изнете појединости, на чему му захваљујем.

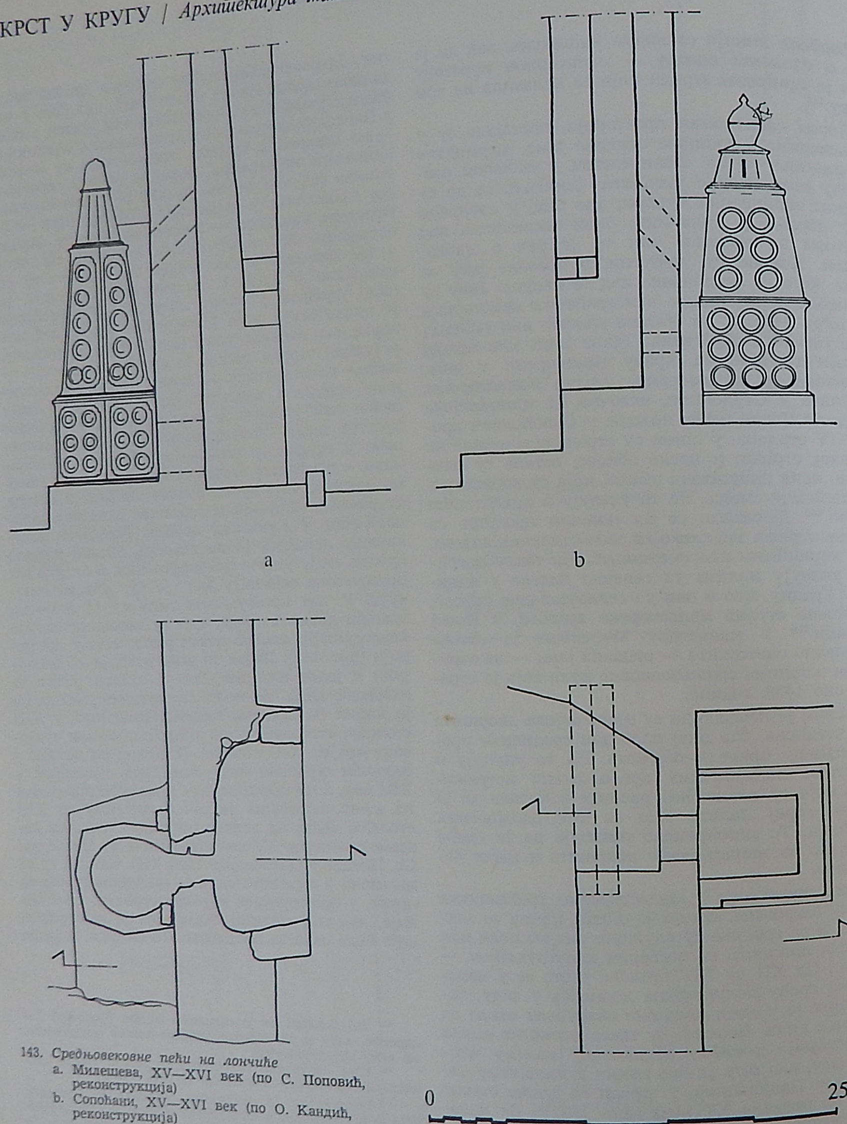
[448] Мил. Јанковић, *Затворене археолошке целине манастира Студенице*, Саопштења 18 (1986) 7—20.

[449] Податке ми је саопштила археолог А. Јуришић, која је истраживала у Сопоћанима и којој се захваљујем.

[450] Према усменом саопштењу А. Јуришић, која је водила археолошка ископавања у Градцу и Новој Павлици.

[451] С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају: просторно-архитектонска студија*, Саопштења 13 (1981) 136 и 141—142.

[452] Керамичке зидане пећи су откривене у већини стамбених просторија у Милешеви из XVI—XVIII столећа (документација у Републичком заводу за заштиту споменика у Београду). И у стамбеним одајама у Сопоћанима (северна и југоисточна грађевина) пронађене су пећи и ложишта.

143. *Средњовековне пећи на лончиће*
a. Милешева, XV—XVI век (по С. Поповић, реконструкција)
b. Сопоћани, XV—XVI век (по О. Кандић, реконструкција)

од ретких манастирских трпезарија у којој је пронађено ложиште, а потиче из XV века. Камин је имао полукружно ложиште, усечено у зидну масу, а на лицу зида у просторији је био отвор уоквирен клесаним каменим елементима од пешчара.

Конструкција камина је садржавала поред оквира отвора и две камене профилисане конзоле, које су излазиле изван равни зида и носиле лучни носач којим је отвор био премошћен. Реч је о сегментном луку, исклесаном од само два фрагмента пешчара, на који се ослањао правоугаони зидани део каминске конструкције. Ватриште је било састављено од три камена квадера, који су делимично покривали под просторије. Димњачка конструкција се није сачувала, а она је свакако постојала, као што се ни камени камин није задржао *in situ*, већ је на основу његових расутих

делова изведена реституција његовог првобитног облика (црт. 142). Осим тог камина постојала су још сигурно два истога типа, на спрату суседне просторије, јер су у њеном приземљу пронађени делови њихових камених конзола.[453]

У манастиру Убошцу, у просторији на спрату северозападног дела грађевине било је ложиште каминског типа (црт. 143), према конструктивном решењу слично оном у приземљу северне грађевине у Сопоћанима. Полукружно усечено ложиште мењало се у горњем делу у правоугаони отвор, са ивично постављеним дрвеним гредама, које су носиле конструкцију за скупљање дима, која је била такође зидана. Код камина се сачувао и део димњачког канала, делимично сазидан од опеке и камена, а изведен косим постепеним испуштањем опеке. Лице камина према просторији недостаје, али се на основу сачуваних делова може претпоставити његов првобитни изглед. Поред отворених ложишта, коришћене су и пећи, сазидане од глиненог везива и керамичких елемената — *пећњака*. Оне су постављане у просторијама које су загреване, а главно ложиште се налазило у суседној одаји, из које се и ложила пећ. Та грејна тела су изгледа ушла у употребу доцније. Једна од првих таквих пећи у манастирским насељима установљена је посредно у Св. Николи у Павловцима, где је пронађен пећњак који је по типу датован у XV столеће, а има паралела у Београдском граду и у Угарској.[454] Све остале пећи тог типа, откривене у Милешеви и Сопоћанима, потичу из млађе епохе XVI—XVII столећа (црт. 144).

У манастирима су постојале и посебне пећи, које су се налазиле у радионицама, а служиле су за обраду метала (северна зона у Раваници), за топљење олова (северна зона у Студеници), за ковачницу (северна грађевина у Св. Николи у Забреги), за печење хлеба (обновљен део трпезарије у Сопоћанима), за израду керамичких производа (пећ и сушница у северној зони Св. Николе у Забреги). Неке пећи, вероватно за израду керамике, фрагментарно су идентификоване у Студеници, на основу делова њихове скелетне конструкције од глиненог везива. Паралела том типу пећи постојала је у ширем региону Балкана.[455] Поред пећи које су служиле за печење хлеба за свакодневну исхрану, постојале су и посебне пећи, у засебним одељењима, у којима се припремао обредни хлеб — *просфора*. Те пећи до сада нису пронађене у манастирима из средњег века, али и данас постоје, из млађег раздобља, у Хиландару, уз још активне хлебне пећи у којима се једном недељно припремао хлеб за свакодневну употребу.[456]

Пећи и камини су ложени дрветом, а складишта и оставе за ово гориво морали су се налазити негде у манастиру, без обзира што још нису идентификовани у средњовековном манастирском насељу. Дрва су највероватније била ускладиштена испод неких надстрешница у слободном простору. Један од могућих положаја се може наслутити у Св. Николи у Павловцима, јужно од цркве, између трпезаријског и кухињског здања (сл. 77/5). Ту је, уз окомите стеновите литице, постојала надстрешница, која је, изгледа, штитила манастирски економски простор.[457] Није искључено да је на том месту било складирано и дрво за огрев, јер то је и готово једино могуће место на изузетно скученом платоу на којем је монашко насеље утемељено. Поред загревања, просторије су, свакако и осветљаване, и за то су коришћене разне врсте уљних лампи и свећњаци за сакралне просторе.[458]

* * *

Одржавање објеката је било уобичајено у манастирима средњега века. Оно подразумева поправку оних делова основне и пратећих конструкција које су биле подложне бржем пропадању. Најпре се односи на поправке малтерних подова у унутрашњим просторијама зграда. Пошто су се изводили на подлози од ситног камена у кречном везиву, преко којег је постављан дебљи заглачан ходни слој малтера, он је, као релативно трошан материјал, морао бити повремено обнављан, и то вероватно у краћим временским размацима. Доказ да су подови од малтера тако одржавани налазимо у манастиру Милешеви, у приземљима просторија на северозападном и северном делу манастирског насеља. Ту су откривени сукцесивно постављани малтерни слојеви, који нису потицали из хронолошки различитих периода, већ их је делио краћи временски интервал, будући да је искључиво била реч о оправкама и одржавању. Као и подови, тако су сразмерно често морали бити обнављана и ложишта и огњишта пећи, камина и великих отворених кухињских ватришта. Ово доказује и узастопна обнова огњишта манастирске кухиње из XIII века у Градцу.[459] Једно много млађе сведочанство, са краја прошлог века, такође указује на вековну традицију одржавања огњишта.[460] Ту се наводи да је тај простор увек био оивичен и одвојен од осталог пода, а увече се ватриште премазивало танким слојем црвенице — иловаче. Поред подова и ложишта, морали су се редовно обнављати и прагови, нарочито они који нису били од камена. У категорију радова на одржавању просторија улазило је и кречење зидова, што потврђују налази по два и више кречених намаза на фрагментима откривених

□

[453] С. Мојсиловић, *нав. дело*, 142.

[454] М. Поповић, *Археолошка ископавања у манастиру у Павловцима*, Саопштења 13 (1981) 119 сл. 3; М. Бајаловић-Хаџипешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, 69—71 и 131—133 (о угарским утицајима).

[455] Уп. N. Constantinescu, *Le stade et les perspectives de la recherche archéologique du village médiéval de Roumanie*, Dacia 8 (1964) 273, сл. 5.

[456] А. Дероко, С. Ненадовић, *Средњовековни град Скопље и конаци манастира Хиландара*, Београд 1971, 30 и 33, сл. 6; А. Дероко, *Из материјалне културне прошлости, етнографске белешке*, п. о. Споменик САН 14 (1963).

[457] С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају: просторно-архитектонска студија*, Саопштења 13 (1981) 143—144.

[458] Уп. *Историја примењене уметности код Срба* (група аутора), Београд 1977, регистар, под „Расветна тела“.

[459] А. Јуришић, *Градац*, 14.

[460] Уп. Ст. Тановић, *Огњишта и „Димњаци“ из околине Ђевђелије*, ГСНД 21 (1940) 123—136.

омалтерисаних површина у Милешеви (северна зона, грађевина IX, спољни зид). Свакако да су и кровови зграда били редовно поправљани, као они елементи који су више од осталих били изложени пропадању. Остаје непознато како су текле обнове архитектуре или преправке постојећих манастирских грађевина. У писаним сведочанствима из средњовековне Србије нема података који би расветлили покренута питања. Да ли је ктитор оставио неке прописе о поштовању утемељене грађевинске целине, или су потоњи ктитори имали право, а можда и сами управитељи манастира, да мењају и допуњују грађевине. Једно од ретких сведочанстава, додуше из византијске монашке средине, скреће пажњу и на постављено питање. У типику Ирене Дукаине за њен манастир посвећен Богородици (Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης), ктитор је прописао да нико не треба да врши промене на грађевинама манастира, јер је све он (ктитор) изградио по својој вољи и жељи. Ако се временом нешто и разгради, или се деси нека несрећа, треба да се *обнови у стање пређашње без промене.*[461] Да ли је однос ктитора у средњовековној Србији био сличан и, ако јесте, да ли су његове жеље поштоване, остаће свакако непознато, као и многа друга питања.

Манастир средњовековне Србије је, као просторна структура, имао објекте који су у средњовековним животним условима значили виши стандард. Многи водоводи, канали за отпадне воде, системи загревања и санитарни простори, као и текуће одржавање грађевина, указују на сложен просторни модел, који је у погледу стандарда био условљен својом идејном суштином. То се односи, рецимо, на купатила, која нису постојала у српским манастирима као на другим просторима у средњем веку. И типик св. Саве за манастире Хиландар и Студеницу не предвиђа купање, а самим тим ни купатила у монашкој средини. Кад је било речи о болницама, закључено је да је византијска медицинска пракса подразумевала купање као део терапије, а Хиландарски медицински кодекс је заснован на византијској науци, па је вероватно морало бити предвиђено и купање болесника. То је могло да значи да се купање обављало у специјалним великим посудама, а не у купатилима. Одређени режим живота, који је подразумевао строгу контролу, самоодрицање и ограничену хигијену, одредио је и ниво животног стандарда у манастирима. Могло би се зато рећи да је средњовековна српска монашка средина познавала све објекте стандарда, али да их је примењивала у складу са својим идејним програмом.

Мајстори градитељи

Градитељи српских манастира, нарочито они који су зидали световне грађевине, остали су углавном непознати писаној историји. У српском средњовековном друштву је било различитих категорија мајстора (маисторь), чија су права и обавезе биле одређене, а њихове дружине и врсте делатности најбоље се могу упознати кроз неке од сачуваних манастирских средњовековних повеља.[462] Мајстори зидари су имали протомајстора (протомаисторь), главног мајстора који је био одговоран за целокупан градитељски подухват, или бар за неке посебне деонице специјалних зидарских послова (зидање купола, сводова, израда портала и прозора).[463] Протомајсторе — градитеље средњовековних манастирских цркава, такође не познајемо, они су само у изузетним случајевима забележили своја имена. Сликар Милутинове обновљене цркве, Богородице Љевишке у Призрену, са почетка XIV столећа, Михајло Астрапа оставио је своје име у натпису у припрати.[464] И протомајстор дечанске цркве фра Вита из Котора забележио је 1335. године своје име на порталу дечанског храма, што је крајем XIV столећа учинио и протомајстор Боровић Раде, градитељ Љубостиње.[465] Уклесана имена у целини или монограми, скривени на појединачним архитектонским елементима, наговештавају да је на подизању храма, поред протомајстора, учествовало још много градитеља — мајстора. Мисли се да је натпис у Студеници, уоквирен црвеном бојом на јужној страни спољног венца главне апсиде, „Нофакь“, име неког од мајстора, а на фасадама Богородичине цркве угребана су имена Радоте, Радована, Бојка, Новака, Коштана, Ђуре, Брајка и других неимара.[466] У цркви манастира Љуботена из 1337. године, на доњем делу надвратника западног портала, остао је уклесан монограм, можда име неког од мајстора, „Дм(и)тр(ь)“, а у цркви Марковог манастира, на тесанику западне стране постоља кубета, остало је уклесано име „Маниша“, за које се претпоставља да је могло бити име каменоресца.[467] Сва забележена мајсторска имена се односе на градитеље цркава. Нијелан од њих, вероватно, није учествовао у изградњи световних манастирских зграда. Можда о томе најбоље сведоче подаци из оснивачке повеље манастиру Дечанима, у којој се наводи да су протомајстор *Георгије и братија Доброслав и Никола* зидали трпезарију, улазну кулу и поред тога обавили још многе послове на оградним зидовима и другим здањима око цркве (док је протомајстор Вита из Котора радио на дечанском храму).[468] У истој повељи им се потврђују добра која им је за зидарске заслуге још раније даровао краљ Милутин. То значи, како је већ на више места раније наведено, да су исте мајсторске групе радиле за оба владара, краља Милутина и Стефана Дечанског. Било је и мишљења да је Никола, убележен на зидовима Богородице Љевишке, исти онај Никола који касније гради у Дечанима.[469] Протомајстор Ранко, са мајсторском дружином (Бојко, Васил, Сокол, Коста, Горко), био је одређен да ради за манастир Св. арханђеле код Призрена. Они су у оснивачкој повељи названи цьнгарије. Сматра се да је реч о зидарском селу које је даровао манастиру.[470] Осим њих, преселио је оснивач на имања свог манастира, Св. арханђела, и зидарску задругу из Пнуће, која је одређена искључиво за зидање, и због тога ослобођена многих дажбина.[471] У Светостефанској хрисовуљи, којом се заснива властелинство манастира св. Стефана у Бањској, такође се помињу мајсторска зидарска села, и то баш у околини Пнуће, из које, касније, Душан пресељава зидаре на имања свог манастира Св.

арханђела. Посебно се наглашава да мајстори морају да се старају о неговању свог заната, па им је одређено да морају бар једног наследника именовати за мајстора, који ће тај занат даље да развија.[472] Из исте повеље се види да су мајсторска села имала да граде цркве, трпезарије и краљевске палате у манастирима, где је потребно, а у тим пословима су им помагали сокалници.[473] Исти пропис о мајсторским синовима, од којих је један обавезан да изучи занат, помиње се и касније у повељи Милутиновог сина Стефана Дечанског за манастир Дечане.[474] У време Стефана Душана, помиње се у једној од повеља којом потврђује и умножава имања манастира Хиландара (1332) и мајстор зидар Карба (Карьба), који је сазидао цркву на Брегалници.[475]

Наведени подаци о протомајсторима и мајсторима који су градили цркве и манастире у средњовековној Србији, иако малобројни, а потичу из манастирских повеља и докумената из XIV и XV века, указују на локалне, домаће мајсторе, с изузетком градитеља Дечана, који је очигледно стигао из приморских крајева, као што је и Милутинов градитељ Богородице Љевишке представник византијског градитељског заната. Свакако да су и Немањину Студеницу у XII веку градили и клесали украсе мајстори из приморских области, а за Ђурђеве ступове је претпостављено да их је Немања саградио уз помоћ протомајстора из северне Италије.[476] Веома је, међутим, важно што су већ у XIII, а сасвим сигурно у XIV веку, постојале чврсте и вичне послу локалне мајсторске дружине, које су градиле за српске владаре у њиховим манастирима. Поред њих, долазиле су и довођене у српске земље и друге занатске специјализоване групе. Један од ретких важних уговора, који потиче из 1281. године, склопљен је са градитељем Десином де Риса, који је саградио монаху Давиду, некадашњем властелину Димитрију, унуку Стефана Немање, цркву у Бродареву (данас познату као манастир Давидовица).[477] Милутин је 1312. године из Дубровника довео мајстора и његовог помоћника да му неке цркве покрију оловом, а у првој половини XIV столећа забележени су неки подаци о доласку појединих зидарских дружина из Дубровника у Србију да раде на подизању великих задужбина краљева Милутина, Дечанског и Душана.[478] Значајна је улога приморских градова, из којих су мајстори довођени у централне делове земље.[479] Са друге стране, из византијске средине су такође струјали утицаји, који су формирали локалне градитељске дружине, вичне византијском начину зидања. То се најбоље види на грађевинама световне намене у манастиру Бањској — где је црква у духу романичких начела и украса — затим у Дечанима, Новој Павлици и Св. арханђелима, у којима се цркве по избору градива, слогу и градитељском методу разликују од осталог градитељства у манастиру. Запажа се и на мањим сакралним здањима у околини Призрена, на пример, која су по свему судећи градили локални зидари, друга генерација мајстора, која је вероватно занат учила од византијских неимара, што су у претходној генерацији зидали у тим крајевима.[480] Међутим, још у време Саве Немањића, у доба зидања цркве Св. Спаса у Жичи, потоњој архиепископији, довођени су мајстори из удаљених крајева — не само из византијске средине већ и са ширих простора хришћанског Истока и Запада, укључујући и Свету земљу и Јерусалим, који је и сам Сава Немањић походио.[481] Посебна категорија мајстора, који су радили на клесању црквеног намештаја и изради разнобојних мозаичких подова у Византији, били су μαρμαρᾶς — мраморници. Они су учествовали у опремању цркве у Жичи, а доведени су са византијских подручја.[482] У једном светогорском документу помиње се као протомајстор Георгије Мармарас[483], који је вероватно на Атосу обављао исте мајсторске послове на украшавању храмова.

□

[461] *Тур. Kécharitôménè*, 127 (col. 73).

[462] Ђ. Даничић, *Рјечник*, 430 под маисторь.

[463] За протомаисторь уп. Ђ. Даничић, *Рјечник*, 467.

[464] Ђ. Бошковић, *О неким нашим градитељима и сликарима из првих деценија XIV века*, Старинар 9/10 (1958—1959) 125—131; Д. Панић, *О натпису са именима протомајстора у ексонартексу Богородице Љевишке*, Зограф 1 (1966) 21—23; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 49.

[465] Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 28, бр. 63, и 66, бр. 209.

[466] Ђ. Бошковић, *Неколико натписа са зидова српских средњевековних цркава*, Споменик СКА 87 (1938) 1—19; М. Чанак-Медић (у) *Манастир Студеница*, Београд (Књижевне новине) 1986, 72.

[467] Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 9—10; 16.

[468] П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, ДХ II (58) 130.

[469] Д. Панић, *О натпису са именима протомајстора у ексонартексу Богородице Љевишке*, Зограф 1 (1966) 21—23.

[470] Ст. Новаковић, *Законски споменици* 700, col. CXCVII, где се наводе цьнгарије и први је протомајстор Бојна, па редом остали. Међутим, С. Ћирковић, говорећи о средњовековним занатима у Србији, у књизи *Опеке српских средњовековних манастира* (М. М. Ристић, С. М. Ћирковић, В. Р. Кораћ) Београд 1979, 9, наводи да су обућу израђивали ц'нгари или цагари, чије је име грчког порекла, а словенско је *цревљари*. У наведеној повељи манастира Св. Арханђели код Призрена каже се да су манастиру припадали под називом цьнгарије, протомајстор са дружином.

[471] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 696, col. CXLIV.

[472] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890), 7.

[473] *Исто*, 6.

[474] П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, ДХ II (62) 134.

[475] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 404, col. XXXI.

[476] J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 188.

[477] G. Čremošnik, *Istoriski spomenici Dubrovačkog arhiva sv.* I. Kancelariski i notarski spisi 1278—1301, Beograd 1931, бр. 143.

[478] В. J. Ђурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњега века*, ЗЛУ 3 (1967) 87—106.

[479] J. Maksimović, *Le Role des villes dans l'art de la Serbie Medievale*, Balcanoslavica 8 (1979) 9—14.

[480] Уп. S. Ćurčić, *Two Examples of Local Building Workshops in Fourteenth Century Serbia*, Зограф 7 (1977) 45—51.

[481] За зидање Жиче Теодосије бележи да је Сава довео мраморнике и сликаре из Константиновог града. Уп. *Старе српске биографије* (ур. М. Башић), Београд 1924, 191.

Грађевински занати, који обједињују разне категорије мајстора градитеља, били су изузетно развијени у византијској средини, још из најранијег периода из IV века, а касније се доносе и многи прописи који се односе на клесаре, мајсторе који су радили мермерне делове, оне што су изводили декорацију у штуку и друге.[484] Њихов прилив у српске земље, посредством српских владара, био је знатан у време зидања значајних храмова, почев од XIII столећа, а нарочито у време краља Милутина. Један од важних учесника догађаја, када је реч о развоју градитељства, јесте и монах, потоњи архиепископ српски, Данило II. Њему је Милутин поверио надгледање свих послова у време зидања Бањске, што јасно говори о образовању и умешности монаха Данила. Да ли је он лично био и градитељ, остаће непознато, иако има неких посредних доказа који не би ишли у прилог његовој могућој мајсторској каријери.[485] Подаци се односе на зидање Дечана, према којима се, из биографије Стефана Дечанског, сазнаје да је Данило ту, као и пре тога у Бањској, био градитељ. Одавно су те вести стављене под сумњу, самим тим што је градња дечанског храма поверена фра-Вити, а протомајстор Георгије са Доброславом и Николом зидао је град, кулу, трпезарију и остала значајна здања у манастиру. Данило је, међутим, у Дечанима, вероватно као и у Бањској, био она личност која је обједињавала и усаглашавала жељу ктитора и реализацију протомајстора с његовом мајсторском дружином.[486] Не треба заборавити да је он у Дечанима вршио и своју црквену дужност, која се није могла мимоићи и у самој процедури утемељења задужбине.

На основу неких познатих докумената може се видети да су у XIII, а нарочито у првој половини XIV столећа, у српској земљи били присутни градитељи из приморских крајева, као и они из византијске средине. Градитељски занати су на обе стране били развијени и рашчлањени, нарочито клесарски послови, дрводељство и специјализоване дружине које су цркве покривале оловом.[487] Њихово умеће су користили и српски владари, бар што се тиче подизања храмова (почев од Студенице у XII веку, преко Дечана, али и Св. арханђела у XIV столећу). Световне зграде, ма колико биле важне за оснивача и неопходне у свакодневном манастирском животу, градили су, изгледа, од почетка локални мајстори, који нису морали истовремено учествовати у градњи сакралног здања. Ако се погледају сачуване зграде и њихови делови, откривени у манастирима, издваја се читав период XII и XIII столећа у којем се световне манастирске зграде зидају искључиво каменом, или можда користе и дрвене конструкције у горњим спратним деловима. Међутим, и то зидање каменом показује мање пажљиву технику од оне која се среће на храмовима. Примењени начин зидања, без битнијих особености у склопу градива и употребљеном материјалу, не може бити показатељ о могућем кретању и раду мајсторских дружина. Најпре би се могло помишљати да су локални зидари били ангажовани у сваком појединачном случају. Међутим, и то није могло бити спровођено, јер њихово присуство на неком простору није било унапред условљено оснивачким актом ктитора, већ се догађало, као што се види из средњовековних повеља — Светостефанске, Дечанске и Арханђеловске, да су мајсторске групе накнадно довођене и насељаване на просторима властелинства наведених задужбина. Сигурније кретање мајсторских дружина може се пратити тек почетком XIV века, и то у оним случајевима у којим је примењена специфична техника зидања: реч је о мешовитој грађи и зидању опеком и каменом. Тако се сличност у градиву и примењеном слогу показује на грађевинама манастирског насеља Бањске, Дечана, Пећке патријаршије и Св. арханђела, па се са разлогом може претпоставити да је реч о генерацији мајстора однегованих у српској средини. Сасвим се сигурно зна да су се о одржавању манастирских зграда и неким доградњама архитектонског програма већ постојећих целина бринули домаћи мајстори, односно мајсторска зидарска села која су припадала манастирским властелинствима. Да су се зидари из околине Пнућа селили у област и на властелинство Св. арханђела, већ је наведено, као што је јасно да су исти градитељи зидали манастирске зграде у Бањској и Дечанима. То значи да су постојале виђене групе мајстора, које су служговале под српским краљевима, као што је било, вероватно, и оних мање познатих скупина занатлија, можда и приучених мајстора, који су зидали мање имућним ктиторима. Такво размишљање може да поткрепи и пример из Св. Николе у Павловцима. Све манастирске грађевине у том насељу зидане су ломљеним каменом, на специфичан начин: лица су обликована постављањем насатично припремљеног каменог блока, као што би се зидала облога од камених плоча. Иста техника примењена је и на грађевинама у оближњем манастиру Св. Ђорђа у Кастаљану, на цркви у Стојнику, а изван тог подручја на једној деоници североисточног бедема Доњег града Београдске тврђаве, што може значити да је реч о некој локалној градитељској групи са Космаја.[488]

Развијеност зидарског заната у средњовековној Србији потврђују не само сачуване грађевине него и ископане средњовековне алатке, којим су обрађивани камен или дрво. Пронађени алат сведочи да се зидарски занат, нарочито обрада камена и клесање, није променило готово до данашњег дана.

□

[482] М. Шупут, *Мраморници у Жичи*, ЗЛУ 20 (1984) 157—161.

[483] С. Кисас, *Српски средњовековни споменици у Солуну*, Зограф 11 (1980) 32.

[484] C. Mango, *Sources and Documents*, 15 и 206—207; В. Кораћ, *Белешка о начину рада византијских клесара у XI веку*, Зограф 7 (1977) 11—16.

[485] М. Васић, *Архиепископ Данило II*, Прилози КЈИФ 6/2 (1926) 231—264.

[486] С. Радојчић, *Архиепископ Данило II и српска архитектура раног XIV века*, Узори и дела старих српских уметника, Београд 1975, 195—210.

[487] Б. Кораћ, „Мајстори" у *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965, 148—179.

[488] С. Мојсиловић, *Средњовековни манастир у Павловцима на Космају: просторно-архитектонска студија*, Саопштења 13 (1981) 144—145.

МАНАСТИРСКА АРХИТЕКТУРА И СРЕДЊОВЕКОВНО ГРАДИТЕЉСТВО У СРБИЈИ

Архитектура у манастирима средњовековне Србије не може се сматрати сасвим аутономном. Пре свега због тога што се извесни објекти срећу и у манастирима и у другим оновременим насељима — тврђавама и градовима. То се најпре односи на појединачне објекте — цистерне, млинове — а сличност је свакако постојала и између манастирских резиденцијалних палата и оних у градовима. С друге стране, у архитектуру у ширем смислу, која се налази на црквеним и манастирским поседима, убрајају се и манастирска села, и куће у селима и градовима, које се сасвим сигурно нису разликовале од оних изван манастирских властелинстава. Затим, детаљи као што су ложишта, камини, прозори и врата, санитарни простори и чесме у манастирима, имали су паралеле у истим објектима у оновременим градовима. Оно у чему манастир као градитељско остварење ужива аутономију, то је његов идејни и просторни концепт, који се разликује од тврђаве или града из те епохе и представља његову специфичност. Чак ни постојање сакралне грађевине у манастиру не утиче битније на његову различитост у односу на град, јер су се у средњовековним градовима и тврђавама такође налазила сакрална здања.[1] Као што је утврђено, код манастира је реч о просторном концепту кружног облика са централно постављеним храмом. То је била одредница манастирске структуре, која је чини изузетном и различитом од осталих истодобних градитељских целина у средњовековној Србији. Њену специфичност у односу на средњовековни град или тврђаву чини и изабрано место на коме је утемељен манастир, а он готово по правилу није зидан на тешко приступачним врховима брда, који су били најпривлачније, а у раздобљу од XII до XIV столећа готово искључиве локације средњовековних тврђава. Отежавајућу околност у поређењу градске и манастирске архитектуре средњега века налазимо у чињеници да су градови неупоредиво мање истражени од манастира. То се односи на унутрашњи архитектонски садржај, у оквиру бедема средњовековних градова и тврђава. У највећем броју случајева, тамо где су предузимана археолошка истраживања, она су била усмеравана на откривање најпре градских зидова, као чврстог оквира, да би се тек потом испитивали објекти архитектуре. У многим целинама није завршен ни тај први степен, тако да су унутрашњи простори остали у најбољем случају само делимично истражени.[2] То отежава могућност упоредне анализе архитектура, али пружа ограничене могућности за упоредна проучавања, која ипак дају довољно елементарних чињеница за доношење битнијих судова. Најпре треба рећи да манастир, у целокупном раздобљу српске средњовековне државе, не представља архитектонско-просторну структуру која се развијала, односно битније мењала основни просторни концепт. Устаљени тип монашког насеља у XII столећу био је исти као онај с краја XIV или почетка XV века.[3] Ако би се могло говорити о развоју, или пре о променама које су могле да настану у току дужег раздобља, онда се оне битније уочавају на поступном стварању архитектонских објеката који су касније прерасли у манастирске тврђаве — Раваницу с краја XIV и Ресаву са почетка XV века.

Сасвим је извесно да су прве манастирске цркве у држави Стефана Немање градили мајстори са стране, из Византије, западних приморских, али и прекоморских крајева (из северне и јужне Италије). Уз њих су се обучавале и тако образовале и прве зидарске дружине са локалним живљем. Није искључено да су прве Немањине задужбине, Св. Николу у Топлици и Богородицу (данас код Куршумлије), иначе обновљена старија византијска здања, градили мајстори са византијског подручја, а са њима можда и локални градитељи које су Византинци обучили. Реч је о просторима у којима се византијски утицај више осећао, бар у време које је претходило стварању првих значајних задужбина династије Немањића. Највероватније је да су остале световне зграде у манастирима у то време, и касније, зидали локални мајстори, без обзира што су главна црквена здања радили протомајстори из удаљених крајева са запада или из византијских подручја. На таква

□

[1] Сакралне грађевине су постојале у тврђавама Звечану, Маглићу, у Београдском граду Смедереву, Скопљу, Крушевцу, Новом Брду и другде.

[2] Средњовековне тврђаве и градови Србије, који су нешто више археолошки и архитектонски истражени су: тврђава у Расу (систематски истражена); Маглич (дефинисани спољни бедеми и поједини објекти); Београдска тврђава (систематски истражени спољни бедеми и зидови свих утврђења на том простору, унутрашња структура углавном неистражена, осим делова у подграђу); Смедерево (истражен Мали град, унутрашња структура Великог града углавном неистражена); Крушевац (нису дефинисани у целини спољни зидови, унутрашња структура испитана делимично); Сталаћ (иста ситуација); Голубац (истражени зидови утврђења и поједини објекти). Остале многобројне тврђаве су у почетној истраживачкој фази.

[3] Ђурђеви ступови из XII в., на пример, Нова Павлица, основана крајем XIV столећа. Свакако се мисли на просторну диспозицију и план комплекса, а не на специфичну локацију коју Ђурђеви ступови једини имају. Наведени комплекси су послужили као примери, с обзиром да су систематски истражени.

струјања и утицаје указују и изграђени објекти световне намене у манастирима, који су готово без разлике, до пред крај XIII столећа, били грађени од камена, или од камена и дрвета у горњим деловима, док се тек крајем XIII и почетком XIV столећа проширила употреба комбинације опеке и камена. То би значило да су локални мајстори у XII и XIII столећу били вичнији грађењу у камену, вероватно зато што су занат научили од градитеља из приморских области и непосредног залеђа, где се и пре XII столећа искључиво градило каменом. Начин зидања тих најстаријих камених здања не открива у потпуности умешност локалних градитеља, будући да су све зграде зидане полуобрађеним каменом, а да се конструкција изводила углавном без сводова, пошто су зграде биле издељене међуспратним дрвеним преградама, што представља најједноставнији градитељски поступак. Међутим, такав начин зидања у XII столећу изгледа да није примењиван само у манастирима, већ и у оновременим тврђавама, што само потврђује претпоставку о обучености мајстора за градњу у камену. Тако су, поред бедема, неки објекти у тврђави у Расу били зидани каменом, као и зграде у манастиру Ђурђевим ступовима из 1171. године. И на ширем подручју, нарочито у правцу приморских крајева, у Полимљу у почетку XIII столећа, у Милешеви, црква је, као и све остале грађевине, зидана искључиво каменом — без употребе опеке. Истоветна ситуација је била и у манастирима Градцу и Сопоћанима, у којима ниједан објекат, укључујући манастирске цркве, није зидан мешовитом грађом, већ је у целини реч о каменој градњи. Слично је било и у Студеници у XII и XIII столећу, бар на основу до сада откривених и датованих манастирских здања. Локалне зидарске дружине су и касније, крајем XIII и у XIV столећу, наставиле да зидају световне зграде у манастирима. Цркве су и даље, изгледа све до половине XIV столећа, углавном градили протомајстори из западних или источних, византијских крајева. То потврђују сакрална здања у Бањској, Грачаници, Дечанима, Св. арханђелима, док се већ у Раваници, Љубостињи, Ресави, Каленићу и другде, мора говорити, бар када су цркве у питању, о стварању аутохтоне градитељске групације, или можда о новом нараштају домаћих градитеља, који су на сличан начин зидали не само у монашким насељима већ и у средњовековним градовима, где као пример могу да послуже објекти у Крушевцу и Сталаћу. У Крушевцу су неке зграде зидане и мешовитом техником, каменом и опеком, по угледу на црквена здања, а опека је са каменом коришћена и приликом зидања простране палате подигнуте испред главне одбрамбене куле у Горњем граду у Сталаћу.[4]

Осим сличности која постоји код појединих грађевина у методу зидања у манастирским и градским срединама, могу се издвојити и неки декоративни аспекти, карактеристични за поједине архитектонске елементе, који се срећу истовремено у градовима и манастирима у средњем веку. Двојни прозори — бифоре — са преломљеним шиљастим луком, изграђени у XV столећу у Св. Николи у Павловцима и Св. Ђорђу у Кастаљану, имају подударности са прозорима палате у Малом граду Смедеревске тврђаве.[5] Реч је о сличном начину украшавања и решавања архитектонских детаља у објектима у оквиру манастирске и градске структуре у истом раздобљу. И поједини објекти стандарда, који се срећу у монашким насељима, постојали су такође у градовима и оновременим тврђавама. Тако су се санитарни простори истог типа какви су се градили у манастирима зидали и у оквиру градских и тврђавских бедема, па их налазимо у зидовима Смедеревског града и утврђења Голупца.[6] Осим њих, грађени су и камини као грејна тела, на пример у појединим стамбеним кулама у Голупцу, што сасвим одговара градитељској пракси у истодобним манастирима.[7] И посебне пећи са пећњацима од керамике утопљеним у глинено везиво зидане су у обе врсте насеобина.[8] Сасвим је извесно да архитектура у манастирима, или манастирске грађевине, имају многа обележја која поседују и зграде у градовима и тврђавама у средњем веку. Поред разлика које постоје између манастирске и градске структуре — а оне су најочигледније у просторној схеми насеља, почев од локације до изабраног плана — у начину градње, техничким детаљима и врсти изабраног градива постоје и бројне сличности између зграда у тим срединама.

На просторима средњовековне Србије до данас нема података о евентуалном преклапању те две врсте структура, чак ни у дисконтинуитету. То значи да нема примера заснивања манастирског насеља чак и у напуштеном граду или тврђави, као што ниједан град или утврђење нису постали од неког старијег, напуштеног, сакралног простора. Сакрална структура, дакле, није могла постати профана, и обрнуто, профани изграђени простор се није могао трансформисати у сакрални. Програмски континуитет је могуће успоставити, али само у оквиру једне врсте структуре, иако може бити речи истовремено и о хронолошком дисконтинуитету. То значи да је на истом простору могуће наћи две независне сакралне структуре, као на пример у манастиру Градцу, где су испод средњовековне цркве и манастира откривени остаци старије рановизантијске структуре, или у Св. Ахилију у Ариљу, и на многим другим местима. Тешкоћа се јавља у тумачењу дисконтинуитета на релацији световно — сакрално. Зашто није долазило до преклапања те две врсте насеља на истом простору, у хронолошки различитим оквирима, где онај који гради није морао знати шта је на том простору претходило, поготову ако су видљиви трагови били већ нестали. Један од важних разлога је у просторној позицији, односно локацији. Хришћански сакрални простори манастира нису били утемељени на местима која би била погодна за средњовековни град или тврђаву. У крајњем случају, реч је о опречним позицијама, уз неке изузетке (Ђурђеви ступови), јер су се манастири по правилу градили на заравнима усеченим у падине поред реке, или у низини на речном ушћу, или на погодним проширењима уз речна корита. Градови и тврђаве у средњем веку у Србији, као и старије византијске утврде на овим просторима, били су на врховима брда, тешко приступачни и топографски

добро брањени. Не треба губити из вида ни могућност дужег трајања саме спознаје о сакралној целини, чак и онда када су њени делови запустели или већ одавно порушени. То најбоље доказују и сачувани топоними, који и данас означавају некадашње пусте и ишчезле сакралне просторе. Реч је о терминима *црквина, црквиште*, где врло често нема видљивих трагова, али се сазнање о сакралном простору ипак сачувало.

Дешавало се, међутим, у одређеним околностима, да манастир буде изграђен од свог оснивања као тврђава. Тако је почетком XV столећа установљена и задужбина деспота Стефана Лазаревића, Ресава, као јака манастирска тврђава са бедемима и кулама. Али чак ни тада, унутрашњи распоред и диспозиција манастирског просторног модела нису били поремећени. Црква је и даље била у средишту, окружена одређеним зградама, само што су спољни зидови имали одбрамбену функцију са кулама распоређеним дуж целокупног обима утврђења. Треба имати на уму да оснивање утврђеног манастира свакако није значило успостављање града или насеља. Реч је била о манастирском простору који је садржавао сва битна обележја, а разлог за претварање његове ограде у тврђаву треба тражити у одређеним историјским околностима, које су налагале посебну безбедност. То се догађало раније у историји и на другим просторима. Св. Катарина на Синају је у време Јустинијана претворена у манастирску тврђаву.[9]

Манастири су понекад по пространству били једнаки или знатно већи од истодобних тврђава, али то, наравно, није било правило. Манастир Милешева је знатно већи од оближње тврђаве Милешевца, Св. арханђели су већи од „куле“ Вишеграда на брду изнад њих, Градац је такође већи од оближњег утврђења на литици, а било је и обрнутих случајева, и то нарочито код манастирских и градских целина у моравској Србији крајем XIV и почетком XV столећа.

Једно од питања на које се не може дати поуздан одговор односи се на укупан број калуђера који је живео у појединим манастирима, као и на стварање реалне слике о ономе што би означавало монашки просек у српским средњовековним манастирима. Раније је наговештено, на основу прорачуна могућих стамбених површина у једноспратним или вишеспратним здањима у Ђурђевим ступовима, једном од првих манастира из XII века, да је могло бити од 20 до 40 монаха.[10] Ако се претпостави колико је монаха могло да обедује истовремено у манастирској трпезарији, тај број би, опет, износио највише око 40, под условом да су постојала два паралелна подужно постављена стола. У случају да је постојао само један, број би се смањио на 20 до 25 монаха. Према прорачунима монашких станова у Сопоћанима, могло је бити око 40 монаха, али у сопоћанској трпезарији, чији је капацитет могуће одредити према студеничкој, због сличних димензија, могло је обедовати и до 80 монаха, ако је распоред столова био једнак оном у Студеници. У том случају, или су манастирске зграде имале два спрата изнад приземља, или је трпезарија могла примити више монаха него што је стално боравило у манастиру. У Студеници је било укупно једанаест столова у манастирској трпезарији. Од тога су три испред апсиде била одређена за игумана, црквене достојанственике и монахе са одређеним значајнијим задужењима. Осталим монасима је било на располагању осам столова, с тим што је за једним столом могло да обедује десетак — укупно око 80 калуђера.[11] Данас није ни оквирно познато, као што је већ показано, колики су простор заузимала ћелијска здања у Студеници, тако да се не могу поредити подаци са оним добијеним у трпезарији. Из XIV столећа су, међутим, остали и прописи којима се одређује број монаха у манастирима. Закоником цара Душана је предвиђено да се на 1.000 кућа у селима манастирског властелинства[12], у манастиру храни 50 калуђера. Према попису села са појединих манастирских властелинстава, израчунато је да је просечан број калуђера средином XIV столећа износио у манастирима између 80 и 100 монаха.[13] Ако би се ти подаци упоредили са величином просторије и бројем калуђера у манастирским трпезаријама, скоро да би се добили истоветни резултати. Међутим, треба имати у виду и број објеката у манастирима који су могли бити ћелијска здања — односно да су у свакој ћелији, према типику св. Саве, могла да бораве по два калуђера. Тада би морало бити просечно четрдесет ћелија, тако да би, под претпоставком да једна ћелија заузима око 15 квадратних метара, било потребно око 600 квадратних метара ћелијских стамбених површина за наведени број од 80 монаха. То би подразумевало, на пример, постојање две грађевине дуге по 30 m, а широке око 6,0 m, са приземљем и још два спрата — укупно око 60 m дужних габарита. Међутим, ако су здања била једноспратна, што би било реалније, имајући у виду просечну висину спољних зидова

□

4 О Крушевачкој профаној архитектури вид. М. Ковачевић, *Профана архитектура средњовековног Крушевца: резултати досадашњих истраживања*, Старинар 30 (1980) 13—29. Палата у Горњем граду у Сталаћу зидана је ломљеним каменом, док су ступци трема зидани опеком и каменом. Уп. *Средњовековни Сталаћ* (каталог), Крушевац 1979, 3—16.

5 За смедеревску бифору уп. *Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурђа Бранковића* (П. Ј. Поповић) Београд 1930—31, 97.

6 Према подацима које сам добила од колега Г. Симић и Д. Тодоровића, на чему им захваљујем.

7 Уп. Г. Симић, *Голубачки град*, Старинар 33/34 (1984) 78.

8 Уп. М. Бајаловић-Хаџипешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, 69—71.

9 G. H. Forsyth, *The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: the Church and Fortress of Justinian*, DOP 22 (1968) 1—19.

10 Вид. одељак овог рада „Ћелије, оставе и радионице" под „Ђурђеви ступови".

11 Поједини монаси су били задужени да обављају послове изван манастира, па нису могли сви ни присуствовати обеду истовремено. Зато разлог за обедовање у неколико етапа не треба тражити у броју столова и величини сале за ручавање, већ у подели рада у манастиру.

12 Н. Радојчић, *Закони цара Стефана Душана*, 46 и превод с. 93.

13 Ст. Новаковић, *Село*, 200—203.

од 6 до 7 m, онда су ћелије морале да заузимају у Студеници око 120 m дужних изграђене зоне, при чему су у приземљу биле оставе и радионице, а на спрату одаје монаха. Ако се зна да је пречник студеничког манастирског простора око 125 m, то би значило да је целокупна јужна (или северна) страна манастира, од западне до источне капије, на спрату била одређена за становање, под условом да је у Студеници боравило од 80 до 100 монаха, односно да је половина изграђене зоне од укупног манастирског простора припадала становима монаха. Ако би све наведене чињенице биле тачне, у Студеници је заиста могло да борави највише 100 монаха. То би значило да је и у Св. арханђелима и Дечанима, који су по величини простора блиски Студеници, могло да борави такође до 100 монаха. У осталим манастирима, Ђурђевим ступовима, Градцу, Сопоћанима и другде, тај број је морао бити знатно мањи. Могло би се закључити да је просечно у манастирима од XII до XV века било од 20 до 80 монаха, уз могућна одступања.

Кад је реч о манастирској архитектури у контексту средњовековног градитељства, не може се мимоићи питање спољних обележја — архитектонских детаља, који одређују то градитељство хронолошки и просторно, на основу одређених специфичности. Већ је више пута истакнуто да зграде у манастирима, осим трпезарије и понеке палате, нису носиле архитектонска обележја каква се срећу на сакралним здањима. Најпре је реч о украшавању фасада клесаним каменим украсима, посебно брижљиво рађеним прозорима и порталима, или облагањем зидова племенитим каменом — најчешће мермером. Та обележја нису била својствена архитектури која је у наменском погледу обједињавала економске и стамбене просторе. На основу сасвим малог броја остатака зграда у средњовековним градовима (палате у Магличу и Сталаћу, две овеће репрезентативне зграде у Малом Граду у Смедереву и палате у утврђењу Голупцу)[14] знамо да ни ти објекти у градовима и тврђавама нису имали посебне украсе, осим прозорских бифора (Смедерево и Голубац) или лучних оквира отвора (Голубац). У погледу избора материјала за зидање, такође није било битније разлике, јер се користе необрађен камен или опека и камен, који се срећу и у градовима и у манастирима. Објекти су у обе средине имали правоугаоне основе, издељене на мање просторије, према потреби, попречним зидовима. Били су то спратни објекти са дрвеним међуспратним конструкцијама; сводови су ретко извођени, бар на сачуваним примерима. До сада нису пронађена нека компликованија просторна решења у градовима. Могло би се рећи да је основни архитектонски модел у средњовековном цивилном градитељству био правоугаони базис, над којим су се дизала пуна зидна платна, понекад, као у смедеревској палати, комбинована са дрвеним скелетним системом. Има изгледа да је и зграда на северној страни, такође из XV столећа, у манастиру Ресави, била комбиновано грађена, са једном од фасада изведеном у дрвету.[15] Просторно и временско одређење те архитектуре се очигледно не може успоставити на основу њених декоративних или украсних особености, које, уопштено узев, није ни поседовала. Тешко би се могло говорити о романичким, готичким или византијским архитектонским обележјима већине зграда у манастирима, градовима и тврђавама средњовековне Србије, са изузетком приморских области, где су насеља, а посебно градови, имали сасвим други статус, путеве развоја, а самим тим и архитектуру. Ти центри су имали независан и особени пут, па се пре може говорити о продору утицаја из тих заиста урбаних средина у залеђе и унутрашње области, које заправо нису, у већини случајева, доживеле прави урбани развој, већ само може бити речи о ограниченој урбанизацији, и то углавном у другој половини XIV или у XV столећу.[16] Зато није необично што се појављују понегде извесни елементи *архитектонског стила*, као бифоре са преломљеним готичким луком у дворани у Смедереву, што недвосмислено говори о одређеном нивоу утицаја.

Световна архитектура у манастирима, тврђавама или градовима у средњовековној Србији представља градитељство које није имало симболичку надградњу. То значи да су световна архитектонска остварења у градској и манастирској средини пре била објекти функције него уметности. Међутим по средњовековном вредновању, сликарство, вајарство, заједно са зидарским поступком, били су искључиво технике у служби архитектуре, у којој се суштински стекло научно и уметничко. У таквом светлу и световно градитељство у манастирској и градској средини може се сматрати остварењем код којег су поједине технике стварања архитектонске целине биле мање заступљене, али самим тим није била поремећена суштина архитектонског дела.

Српски манастирски простор се не може посматрати изоловано, јер је његово извориште, у идејном смислу, било у византијској монашкој средини. Елементи просторне иконографије, са црквом у средишту, свакако потичу са тих подручја, док је облик кружног плана монашког насеља аутохтоно решење. Када је реч о архитектури, треба видети да ли је византијски или западни простор битније утицао на стварање облика, или су они, као и тип насеља, плод локалног српског градитељства. У том погледу су можда најзанимљивије атоске монашке творевине, које пружају релативно поуздане податке, бар на оним деоницама где су истраживања обављена, иако је, уопштено гледано, реч о недовољно истраженом простору. За српску манастирску средину узор треба тражити у Студеници, чији је и монашки углед био изузетан, а за њу је написан и типик који је касније важио у свим манастирима. Ниједно до сада утврђено монашко насеље на подручју Византије није било кружно, нити је по плану било слично манастиру Студеници. Није могуће наћи ни идеалне паралеле у српском манастирском простору од XII до XV столећа.[17] Монашка колонија на Атосу, којој је припадао и угледни српски манастир Хиландар, чији су оснивачи били у XII веку Сава и Немања, у погледу просторне диспозиције монашких насеља, укључујући и Хиландар, није имала кружна решења. Светој Гори атоској, као и осталим византијским

подручјима, прстенаста схема манастира није била својствена.[18] Она се спорадично среће и на просторима Западне Европе, али и тамо где је има (Ирска, Енглеска, данашња Немачка и Румунија, некадашња Угарска), нису постојале реалне могућности за успостављање било непосредних било посредних утицаја на средњовековну Србију.[19] Кружни план српског манастира је аутохтона творевина, а његов идејни садржај и иконографија битних просторних одредница (црква у средишту, трпезарија, ограда и улази), потекли су са хришћанског Истока, из окриља Византије.[20] Студеница је доиста једини српски манастир који има готово идеални кружни облик. Манастири основани пре њега (Ђурђеви ступови, Св. Никола и Богородица у Топлици), као и потоњи, од XIII до XV столећа, имали су кружну схему, али је реч о деформисаној геометријској слици, која је тек идеално схваћена имала кружни облик. План монашког насеља у средњовековној Србији, у сваком случају, није био четвороугаони, већ је, без обзира на деформације, облик насеља био елиптичан, односно *„кружан“*. Поред Студенице, манастири Св. Никола у Кончулу (XII век), Сопоћани (XIII век), затим обзиђе из XIV века око Петрове цркве код данашњег Новог Пазара, имају облик монашког насеља најближи идеалној представи круга, па се Студеница може сматрати парадигмом српског манастирског простора. Разлог што се не може пронаћи идеална копија Студенице, већ само њена просторно-идејна реплика, лежи у чињеници да такође не постоји ни идеална копија студеничке Богородичине цркве у српској средњовековној архитектури, ма колико поуздано знамо да је она била узор и извор инспирације наручилаца — ктитора. Чак и онда када се сигурно зна, на основу средњовековних текстова, да је краљ Милутин подигао Бањску по угледу на Студеницу, реч је ипак о различитим остварењима, упркос јасном архитектонско-просторном и идејном узору.

Поред кружног просторног концепта, који је у институционалном погледу био одређен као општежиће, постоји и слободни план пећинских манастира, који се разликују од претходних.[21] Најпре је реч о изузетним локацијама, на проширењима стрмих стеновитих литица испред пространих пећина, које су неминовно условиле и посебну просторну организацију. Но, без обзира на то, смисао пећинских манастира се налази у развијеној тези анахоретског живота појединца, која од усамљене јединке израста у колонију оних који је поштују и следе, па и грађевински садржај одсликава процес сукцесивног настајања, најчешће и знатног проширивања претходних сакралних пунктова. Ове две врсте манастирског простора постоје истовремено у средњовековној Србији, с тим што је број пећинских манастира био знатно мањи од осталих киновијских заједница.[22]

Веома значајан тренутак у развоју средњовековног српског градитељства, без обзира на место где се оно налазило, био је период урбанизације, или почетака урбаног обликовања на просторима средњовековне Србије у XIV и XV веку. Одјеци тих промена били су неизбежни у српском манастирском простору.[23] Унутрашња слободна парцелација градског земљишта у XIV и XV столећу отворила је пут и одговарајућој архитектури слободног габарита, која није више била везана за тврђавске бедеме (Ново Брдо, Крушевац, Сталаћ, Београд, Смедерево), без обзира што су се касније неки објекти међусобно наслањали, обликујући унутрашњи растер града и, вероватно, пролаза, а касније и улица. Архитектонски објекти са све четири слободне фасаде нису необична појава ни у манастирима XIV и XV столећа (Милентија, Павловац, Касталјан). То само показује да се градитељство изван црквеног контекста у средњовековној Србији развијало паралелно. Није једноставно одговорити на питање колико је та архитектура била подложна утицајима других, суседних средина са Запада или Истока. Најпре због тога што се у манастирима, али и градовима у нижим деловима, сачувала у фрагментима, па се о њој суди на основу реституције облика, а не на основу очуваних целина. Ипак, и поред тога је могуће сагледати неке основне токове и утицаје, који су, како изгледа, струјали из оба правца. Већ је довољно наглашено да је концепт просторног и идејног садржаја српског манастира потекао из Византије, али да је план монашког насеља свакако аутохтона творевина. Архитектура цркава из првих дана династије Немањића, почев од родоначелника Стефана у XII столећу, имала је сличну судбину. Храм је у програмско-идејном погледу, као и манастир, потицао из византијске средине, али градитељски поступак и обликовање, нарочито у XII и првој половини XIII столећа, нису увек стизали из византијских простора, већ су много више били окренути приморској традицији грађења, ства-

□

[14] Г. Симић, *Палата Голубачког града*, Саопштења 22—23 (1991) 77—101.

[15] S. Nenadović, *Konzervatorska dokumentacija o arhitekturi manastira Resave, Trpezarija i zgrada za stanovanje*, ZZSK 13 (1962) 45.

[16] О урбаном друштву у Србији средњег века уп. S. Ćirković, *Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia*. Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times (изд. B. Krekić), Berkeley, Los Angeles, London, Univ. of Calif. Press 1987, 158—184.

[17] Уп. одељак „Утемељење манастира и порекло његовог плана“.

[18] Шири преглед манастирског простора на подручју хришћанског Истока уп. K. Papaioanou, *Τὰ ἑλληνικὰ μοναστήρια σὰν ἀρχιτεκτονικὲς συνθέσεις*, Athens 1977. Најновији покушај дефинисања грађевинског обима византијске и српске средњовековне фазе манастира Хиландара, на бази старијих студија А. Дерока, С. Ненадовића и Ђ. Бошковића, урадио је P. Theocharidis, *The Byzantine Fortified Enclosure of the Monastery of Chelandarion*, ХЗ 7 (1989) 59—70.

[19] Уп. поглавље овог рада „Утемељење манастира и порекло његовог плана“.

[20] S. Mojsilović, *Byzantine Influence in the Architecture of Monastery Sites and Buildings in Medieval Serbia*, XVI Internationaler Byzantinistenkongres, Akten II/4, Wien 1982, 491—499.

[21] Вид. поглавље о пећинским манастирима.

[22] Не мисли се на испоснице којих је било уз велике киновије, већ искључиво на пећинске манастире.

[23] Вид. поглавље „Манастирско утврђење крајем XIV и у XV веку“.

раној у приобалним деловима тог подручја.[24] Романичке бифоре са трпезарије из манастира Ђурђевих ступова из XII века, као и једноделни прозори такође обликовани у духу романичке традиције са трпезарије с краја XIII века у истом манастиру, припадају решењима прозора и каменог украса какве се срећу у архитектури приморских области. Двојне отворе са преломљеним готичким луком, чији су делови прозора са профане грађевине пронађени у манастиру Градцу с краја XIII века[25], такође треба повезати са западним изворима, као што је градачки храм у целини имао обележја француске готике, аплициране на византијско тело храма. Не треба губити из вида да је и касније, у XV столећу, нарочито у време деспота Стефана Лазаревића, градитељство у Србији темељно на византијским, али и западним моделима. Зграда данас позната као *палата* у Малом граду у Смедереву[26], према архитектонском концепту основе, са спољним степеништима постављеним уз подужни зид, као и резиденција са готским прозорима у истом просторном сегменту града, очигледни су примери утицаја западне градитељске климе и локалне традиције. Угарско-српске везе у почетку XV столећа условиле су и продор градитељских утицаја из Угарске у српску оновремену средину. То се види и на архитектура митрополитове резиденције у Београдском граду, где су и целина и просторно решење, са детаљима прозора, портала и украса (рељефне представе кринова на прозорима, или фонтана у унутрашњем простору резиденције), блиски угарској средини из које су и пристигли у српску деспотовину.[27] Међутим и сама Византија је још од XII столећа, а нарочито у време латинске окупације и касније, у XIV веку, у погледу градитељских утицаја имала доста елемената какви су се сретали на савременом Западу.[28] Многи објекти и владарске палате у Мистри имали су елементе западне готике, а западни извори су присутни и на великим сакралним грађевинама, укључујући чувену цркву Паригоритису у Арти, а поред ње и многа друга здања.[29]

Византинизација световног градитељства у средњовековној Србији нарочито се види у XIV столећу, најпре кроз примењени градитељски поступак и употребљени материјал: опека и камен, а затим и у оквиру архитектонских решења (зграде у манастирима Бањској, Дечанима, Патријаршији у Пећи, Св. арханђелима), када су неке равне фасадне површине рашчлањаване низовима пиластара, као на објектима зиданим у Мистри, у манастиру Вронтохиону, или неким деловима најстарије архитектуре у Хиландару и другим манастирима на Атосу — Ватопеду, Лаври и другде. Ваља имати на уму да је ритмична подела фасада *лезенама* (и пиластрима), била својствена многим сакралним споменицима на подручју јадранског приморског басена, свакако и у јужним областима око градова Котора, Бара и Свача. Ипак, у световно градитељство централних области ти елементи продиру релативно касно, тек почетком XIV столећа, што треба повезати с утицајима који пристижу из византијске културне сфере, а не из блиских западних центара. Друго је питање, које није предмет ове расправе, шта је и у ком тренутку условило појаву тих елемената у византијској средини и како су у том погледу текле узајамне везе на релацији Исток—Запад у окриљу Византијског царства.

Српско градитељство средњег века, сакрално као и световно, налазило се на простору изложеном сталном прожимању различитих утицајних сфера: Западне и Источне — византијске. Простори територијално блиски Србији у средњем веку (на источној страни Бугарска, на североисточној данашња Румунија) или сасвим удаљени простори руских културних центара, у погледу градитељства нису имали непосредног утицаја на српску архитектуру. Извесне подударне појаве постоје, али оне нису обавезно условљене везама са тим срединама, већ је реч о транспоновању неких византијских облика на подручје у којем је било важно учврстити духовно-градитељски утицај у контексту локалних политичких циљева: у томе и лежи смисао таквих паралелних појава, које не морају међусобно имати било какве узајамне регионалне релације. Тако је на развој сакралне архитектуре стваране на просторима словенских земаља, у окриљу православне цркве, утицала византијска средина, па се код појединих архитектонских облика и решења у тој градитељској области свакако препознају заједнички узори.[30] У ширем контексту гледано, могло би се рећи да велики део тог средњовековног света заправо припада византијској утицајној сфери, а самим тим и византијској цивилизацији. У том светлу, и српски манастирски простор је у истом цивилизацијском кругу. Међутим, на простору Византијског царства и земаља под византијским утицајем, регионалне архитектуре су ипак имале сопствени градитељски пут. То се посебно односи на несакрално градитељство, чији је већи део поникао на потребама свакодневног живота и локалној традицији. Иако манастирска архитектура, бар у погледу организације живота, прописане типиком, има предуслове за стварање могућих заједничких елемената остварених у градитељству, разлике су велике и битне, а сличности се једино могу наћи у оквиру регионалних групација. Чак и онда кад је реч о архитектонском типу, са утврђеним и прописаним програмом, као што је манастирска трпезарија која се гради у свим монашким насељима источног хришћанског света, постоје битне разлике у погледу архитектонског обликовања. Градитељски тип у том контексту треба схватити као производ који полази од истих архитектонских претпоставки, али то не значи да је реч о преношењу истоветног модела; у питању је тип који може бити садржајно исти, али у форми различит. Тако су, на пример, манастирске трпезарије у Грузији и Јерменији засвођене грађевине, које често у свом архитектонском склопу имају куполне конструкције; на просторима Свете земље подижу се са низовима стубова који носе дрвене кровне конструкције, док се на Балкану граде као једнобродна здања, најчешће без стубова и без сводова, а сасвим изузетно и крстообразних основа. На разлике, односно сличности у градитељству, одређен утицај су свакако имали и расположиви грађевински материјали, иако ни они нису у

крајњем исходу били пресудни. Манастирска архитектура у камену на подручју Јерменије разликује се од истодобне архитектуре у камену у српским земљама. Реч је о локалној градитељској традицији, која је без сумње била изложена различитим струјањима и утицајима, које је апсорбовала и репродуковала сопственим градитељским језиком. У том светлу је и манастирска архитектура средњовековне Србије, иако на судару источних и западних струјања, изградила сопствени архитектонски језик, без обзира што у тој архитектури у једном раздобљу преовлађују елементи западне романике, а у другом византијског Истока. Шире посматрано, световно градитељство у манастирима хришћанског Истока није представљало хомогену структуру, чак ни у оквиру појединачних целина. Најпре зато што за ту архитектуру нису важили типски предлошци, нити прописана програмска правила, који су свакако били од изузетне важности за обликовање сакралних здања. Уз изузетке као што су манастирске трпезарије, остале грађевине, па чак и ћелије монаха, пројектоване су према потребама сваке појединачне заједнице, а не према општеважећим програмима. Због тога је готово немогуће наћи световне манастирске грађевине сличног архитектонског решења. Под тим не треба подразумевати формалну сличност на основу издужених правоугаоних основа, каквих су углавном била та здања, јер је над њима била обликована различита архитектура. Зато у већини случајева није могуће успоставити архитектонску типологију манастирских зграда које су служиле као оставе, радионице или резиденцијална здања, осим што се на основу њихове намене могу успоставити функционалне групације објеката, који само у секундарним појединостима имају сличности, док им се архитектура разликује. У такве примере спадају манастирске кухиње, пекаре, вински подруми, грнчарске радионице и разни други објекти који су чинили манастирско насеље.

Поред цркава, једина група објеката у манастиру која се може распознати на основу типског предлошка основе јесте манастирска трпезарија. И ту су сигурно била могућа различита решења у погледу примарне архитектонске форме (куполне конструкције у Грузији и Јерменији, или базиликална решења у Светој земљи), али и поред тога, ови објекти се на хоризонталним плановима — архитектонским основама — јасно препознају и разликују од остале манастирске архитектуре. Реч је о пространим салама издужене правоугаоне основе, с апсидом на краћој страници (најчешће) и врло често зиданим постољем за столове. Међутим, положај улаза, распоред и тип прозорских отвора и декоративни елементи на фасадама могу бити, и најчешће и јесу, различити код тих зграда.

Осим манастирских трпезарија, могуће је правити ширу упоредну анализу главних манастирских улаза, имајући у виду да још није могуће успоставити типологију објеката, будући да је подручје византијског манастира у том погледу недовољно истражено.[31] Када је реч о улазима на нивоу упоредне анализе, могуће је говорити о појавама у архитектури одређеног раздобља на просторима византијског културног утицаја, где се на основу текућих знања могу издвојити: двојне капије у бедемима тврђавског типа, понекад са квадратном кулом у Јустинијановој епохи; посебне грађевине са лучним улазима и фасадним лицем у равни спољних зидова, око XI столећа; четвороугаоне улазне куле са отвореним приземљем или предворјем са тројним пролазом код градских манастира; и улази између кружних или четвороугаоних кула.[32]

Српске манастирске трпезарије и главне улазне грађевине улазе у ред оних објеката који се могу посматрати изван регионалних оквира у контексту манастирске архитектуре византијског културног круга. Као што је већ показано, у српске средњовековне манастире се такође улазило кроз четвороугаону кулу (Ђурђеви ступови у Расу, Дечани, Св. арханђели код Призрена, Раваница), или кроз лучни пролаз улазне грађевине који је био у равни спољних манастирских зидова (Сопоћани), или понекад између две куле (Студеница и Ресава). Манастирске трпезарије грађене у Србији од XII до XV века биле су једнобродна здања, правоугаоних основа, готово увек са полукружном апсидом на краћој страници. Зидане су као једнопросторне сале са дрвеним кровним конструкцијама. Врло ретко је простор био покривен полуобличастим сводом, о чему сведочи до сада једини познати пример из XIII века — трпезарија на источној страни у Ђурђевим ступовима у Расу. Сале за обедовање

□

[24] В. Кораћ, *О природи обнове и правцима развитка архитектуре у раном средњем веку у источним и западним областима Југославије*, ЗРВИ 8 (1964) 209—225; исти, *L'architecture dans les pays Slaves: ses sources Byzantines*, The 17th International Byzantine Congress — Mayor Papers, New York 1986, 455—482.

[25] V. Gvozdanović, *Pre-Romanesque and Early Romanesque Architecture in Croatia* (дисертација), Cornell Univ. 1972; C. Fisković, *Romaničke kuće u Splitu i u Trogiru*, Starohrvatska prosvjeta 2 (1952) 129—178; Z. Horvat, *O gotičkim prozorima profanih objekata*, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske 24 (1975) 115—134.

[26] О палати у Малом граду у Смедереву уп. M. Popović, *La résidence du Despote Đurađ Branković dans le châtelet de la fortresse de Smederevo*, Balcanoslavica 7 (1979) 101—112.

[27] Прозорски оквири и портали на Митрополитској резиденцији у Београдском граду имају паралеле у градитељству оновременог Будима, уп. L. Gerevich, *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*, Budapest 1971, pl. XXXVII — 97; K. H. Gyürky, *Das Mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*, Budapest 1981, 154, сл. 179.

[28] A. Grabar, *L'Asymétrie des Relations de Byzance et de L'Occident dans la domaine des Arts au Moyen Age*, Byzanz und Der Western — Studien zur Kunst des Europäischen Mittelaters, Wien 1984, 9—24.

[29] За Мистру уп. S. Sinos, *Organisation and Construction of the Palace of Mistras*, The 17th Byzantine Congres, Abstract of Short Papers, Washington D.C. 1986, 322—323; Ch. Bouras, *Church Architecture in Greece Around the Year 1200*, Студеница и византијска уметност око 1200, Београд 1988, 271—278.

[30] V. Korać, *L'architecture dans les pays Slaves: ses sources Byzantines*, The 17th International Byzantine Congress — Mayor Papers, New York 1986, 455—482.

[31] S. Mojsilović-Popović, *Monastery Entrances*, 153—170.

[32] Исто, 167—168, где се говори о архитектонским типовима улаза на подручју Византије.

описаног архитектонског плана биле су типичне, а једини изузетак чини манастирска трпезарија у Св. арханђелима код Призрена из XIV века, која има крстообразну основу. Зграде су у свим познатим случајевима биле сазидане од камена или комбиновано каменом и опеком. Кровови су им вероватно били двосливни, а прозори распоређени на дужој страници (најчешће окренути само према цркви). Били су двојни — бифоре — или већи једноделни отвори са транзеном и окулусима од стакла. Такав архитектонски тип трпезарије, преузет из византијске средине, изузетно је распрострањен у данашњој Грчкој још од X века, а нарочито у XI и XII столећу.[33] И као што изузетак у српским трпезаријама представља крстообразна грађевина у Св. арханђелима, тако у византијској средини изузетак чине трпезарије на Светој Гори, у манастирима Великој Лаври и, касније, у Ватопеду, такође крстолике основе.[34] Ти објекти на византијским просторима били су зидани најчешће у комбинацији опеке и камена, лучних прозорских отвора, понекад решених као бифоре. Новија истраживања су показала да су трпезарије у манастирима Св. Луки у Фокиди, Хиландару, Дохијару, имале двојне отворе, а нису ретки примери и са једноделним лучним прозорима, као у манастирима Преображењу у Метеорима, Вронтохиону и Перивлепти у Мистри и другде.[35]

Поређење византијских и српских манастирских зграда, у којима су се налазиле монашке ћелије, могуће је успоставити само на нивоу општих архитектонских карактеристика. Најпре због тога што се уз ретке сачуване изузетке из касног средњег века, као што су зграде у манастирима Милешеви, из XV столећа, Сопоћанима, из XVI столећа, Поганова, из XV столећа, нису на другим местима сачували у приземљу остаци ћелијских одаја, будући да су се оне налазиле на спратовима, од којих су, на жалост, само понегде остали отисци греда међуспратних конструкција. О архитектонском решењу се може и посредно закључивати на основу низа других података, који указују на могућа решења спратних делова.[36] Сасвим се поуздано зна да је већина српских манастирских зграда које су у приземљима имале оставе и радионице, а на спратовима ћелијске одаје, била са дрвеним међуспратним конструкцијама, за разлику од византијских здања тога типа, која су чешће имала зидане сводне конструкције. Таквог решења су била здања у манастирима Св. Луки у Фокиди, Св. Јовану Богослову на Патмосу, у манастиру Св. Мелетија и другде.[37] Те зграде су у обе средине, византијској и српској, биле углавном зидане каменом и врло често су имале тремове. Битнија разлика је у томе што је већина тремова испред манастирских зграда за становање у Србији била дрвена, док се у византијској средини, поред истог решења, често срећу и зидане тремне конструкције са ступцима повезаним луцима.[38] Обе архитектуре, и византијска и српска, када је реч о ћелијским здањима, имају извесне опште заједничке карактеристике: у односу на црквена здања углавном су лишене декоративних архитектонских елемената. То свакако не искључује појаву украса у појединим случајевима. У византијској средини, нека ћелијска здања у манастирима на Светој Гори су зидана у слогу опеке и камена, са луцима изведеним у опеци, или са украсима од опеке у троугаоним пољима између лукова у низу. Понекад су те фасаде на Светој Гори биле и омалтерисане, па затим осликане редовима опеке комбиноване са другим декоративним мотивима.[39] Сличност између манастирских зграда у византијској и српској средини постоји и у наменској подели простора. У обе средине су приземља објеката углавном коришћена за оставе и радионице, док се становало на спратовима. О томе сведоче светогорски манастири, али и новија истраживања у другим манастирима на ширим просторима византијског света. Ископавања на Коринту, где се налазио манастир Св. Јована Теолога, из XII столећа, показала су да је једна од манастирских зграда, у којој су биле ћелије монаха, имала степениште, које је водило на спрат где су се налазиле одаје за спавање.[40] И у манастиру Неа Мони на Хиосу, основаном у XI столећу, грађевина у којој су биле смештене ћелије је била спратна.[41] Приземља су јој била засвођена (полуобличасти и крстасти сводови), а кровна конструкција над спратом била је дрвена. Према резултатима новијих истраживања, та зграда са ћелијама је знатно преправљана у периоду под Турцима, али је у неким деловима сачувана оригинална византијска архитектура (луци од опеке у јужном крилу).[42] Истраживања манастира Св. Варлаама на Гори Касиос, који је основан још у VI веку, а користио се и у средњовековном раздобљу,[43] потврђују да су монашке ћелије биле на спрату. Археолошким ископавањем су откривене 54 одаје, које су се сачувале само у приземљу; ниједна није идентификована као монашка ћелија и за њих се претпоставља да су се налазиле на спрату.[44] Занимљиво је да су у истом манастиру откривене средњовековне пећи и камини разних типова, између осталих и нише с малим полукружним глиненим огњиштима, која су била украшена једноставним геометријским мотивима на чеоној страни.[45] У манастиру Милешеви, у касном средњем веку, пећи од керамичких елемената, повезаних глиненим везивом, такође су биле украшаване урезивањем шара у то везиво.

Манастирске радионице, које су биле смештене у приземљима зграда у српским, али и у осталим манастирима византијског културног круга, поред ћелијских здања представљају још једно од заједничких обележја у оквиру функционалног манастирског градитељства. У овом случају поређење архитектура је могуће само на основу намене и општих обележја средњовековног градитељства те категорије. Реч је о зградама зиданим од камена, са приземљима издељеним у одговарајуће просторе, осветљене малим прозорским отворима, у којима су смештане разноврсне радионице. У појединим манастирима средњовековне Србије откривене су пећи за грнчарску производњу (вероватно у Студеници у јужној грађевини, у манастиру Св. Николи у Забреги), као што су у другим монашким насељима на подручју византијских утицаја такође

идентификоване грнчарске радионице. Тако је и у манастирима у окриљу бугарских земаља постојала богата грнчарска производња, ковачке радионице, чак и производња стакла. У манастиру при великој базилици у Плиски ископавањима су откривене ковачке радионице са огњиштима, у којима се обрађивало железо. Просторија у којој се налазила имала је под од набијене глине, а у поду су биле обликоване овалне плитке јаме, пречника 30 — 40 cm, са каналом на којем је вероватно био монтиран мех за дување.[46] Сличне плитке овалне јаме пронађене су и у северној грађевини у Студеници, где су идентификоване као пећи за топљење олова.[47] У истом манастиру у Плиски пронађене су и грнчарске пећи, као и просторије за производњу вина.[48] То нису усамљени примери. И у другим манастирима у Бугарској пронађене су радионице и пећи за производњу керамике,[49] или производњу стакла, као у Патлејни.[50]

* * *

Манастир представља сложену просторну структуру, која је, осим изузетног духовног и политичког значаја, имала не мање важну улогу у развоју градитељства у средњовековној држави. У манастирским насељима, иако створеним на утврђеним програмским схемама, делом происteклим из манастирског типика, развијало се градитељство које свакако представља важна архитектонска остварења епохе. У грађевине највишег стваралачког домета средњовековне средине спадају манастирске цркве, али поред њих и манастирске трпезарије, улазне куле или палате црквених достојанственика и ктитора.

Осим градова, манастири су једини простори у којима је могуће проучавати објекте средњовековног стандарда, будући да су имали водоводе, чесме, канале за одвод отпадних вода, санитарне просторе, а у грађевинама пећи и камине за грејање, што указује на развијену средину тога доба. У оквирима тих насеља неговали су се различити занати, а на богатим поседима развијали су се трговина, земљорадња, а понекад и рударство. Манастири зато нису значајни искључиво као духовни центри, већ и као производни простори средњовековне државе. У њима налазимо архитектуру стварану од најбољих грађевинских материјала, који су, такође, градили најбољи домаћи, али и страни градитељи.

Симболички смисао манастирских цркава, садржан у примарној форми, посебно је истакнут и кроз брижљиво клесан камени архитектонски украс, који такође сведочи да су ктитори одабирали најбоље протомајсторе и клесаре за своје задужбине. Будући имућна властелинства, сразмерно свом економском статусу, зидали су и остале грађевине, у којима се одвијао свакодневни живот заједнице. Та архитектура, пре свега функционална, са ретким декоративним елементима, представља у ствари део градитељства које је, кад је реч о појединачним објектима, по својим архитектонским карактеристикама могло припадати и градској и монашкој средини. Међутим, посматрано као целина, са низом специфичности, почев од просторне организације до намене појединих зграда, манастирско насеље ипак представља посебно градитељство средњовековне епохе.

□

[33] Преглед византијских манастирских трпезарија пружа студија A. Orlandos, *Μοναστηριακή*, 42—60; о трпезарији у Неа Мони на Хиосу вид. Ch. Bouras, *Nea Moni on Chios*, Athens 1982, 168—174.

[34] О трпезарији Велике лавре P. M. Mylonas, *La trapéza de la Grande Lavra au Mont Athos*, Cah. Arch. 35 (1987) 143—157.

[35] За трпезарију у Св. Луки у Фокиди уп. E. G. Stikas, *Τὸ Οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος*, Atina 1970. За Хиландар С. Ненадовић, *Једна хипотеза о архитектури хиландарске трпезарије*, ЗЗСК 14 (1963) 1—12. За Дохијар, A. K. Orlandos, *Μοναστηριακή*, сл. 72—73; за Метеоре, исти, *нав. дело*, сл. 56; за Вронтохион у Мистри, исти, *нав. дело*, сл. 59 и 70; за манастир Перивлепта и друге у Мистри, G. Millet, *Monuments Byzantins de Mistra*, Paris 1910.

[36] Вид. одељак овог рада „Грађевине за становање и економске просторије у манастирима од XII до XV столећа".

[37] Уп. E. G. Stikas, *нав. дело*, 43; A. K. Orlandos, *Μοναστηριακή*, 31—42.

[38] A. K. Orlandos, *нав. дело*, 31—42; В. Кораћ, *О традицији у светогорској архитектури*, ЗЛУ 21 (1985) 163—175.

[39] A. K. Orlandos, *нав. дело*, 34.

[40] R. Scranton, *Medieval Architecture in the Central Area of Corinth*, Corinth vol. 16, Princeton 1957, 66.

[41] Ch. Bouras, *Nea Moni on Chios*, Athens 1982, 186—190.

[42] *Исто*, 188.

[43] W. Djobadze, *Archaeological Investigations in the Region West of Antioch on the Orontes*, Stuttgart 1986.

[44] *Исто*, 27.

[45] *Исто*, pl. 7, сл. 18—19.

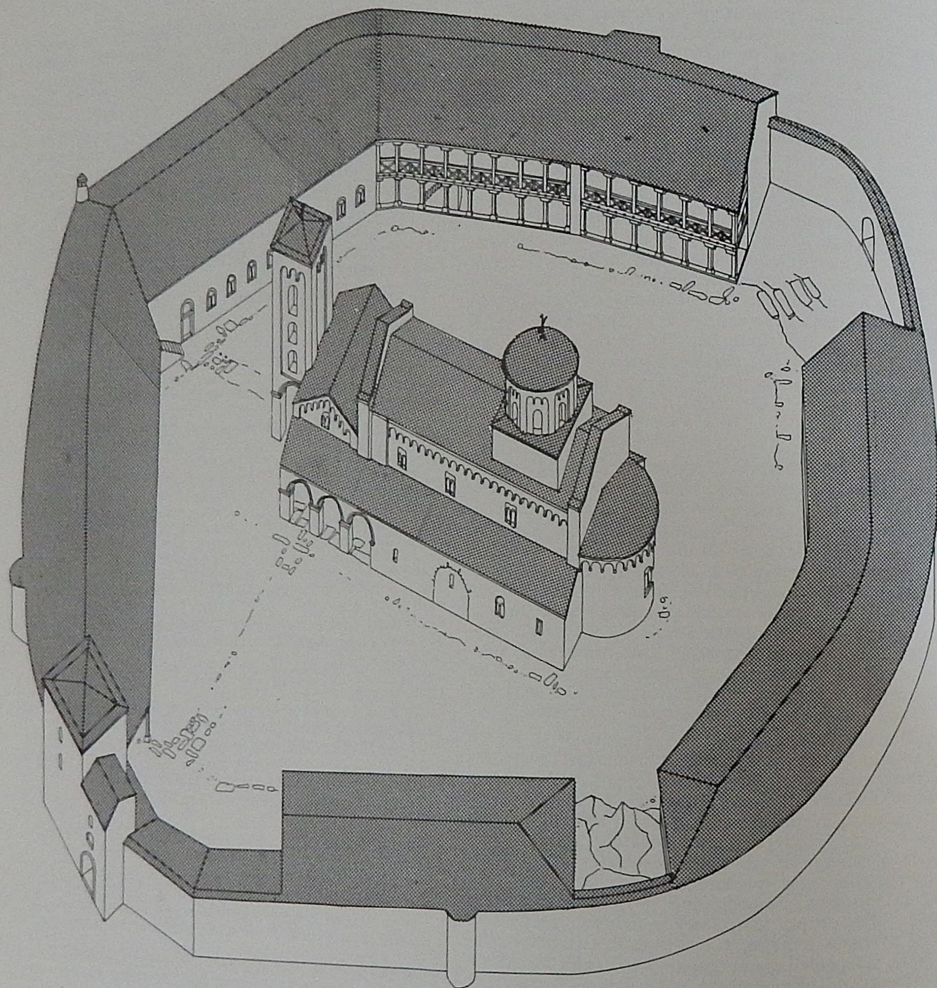
[46] С. Витлянов, *За стопанския облик на манастира при Голямата базилика в Плиска*, Археология 2/3 (1984) 95—103.

[47] Истраживање М. Поповић, *Археолошка истраживања у Студеници*, II, Гласник ДКС 15 (1991) 44—46.

[48] С. Витлянов, *нав. дело*, 97—100.

[49] Т. Тотев, *Манастирът в „Тузлалъка" център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в.*, Археология 1 (1976) 8—15.

[50] Г. Джингов, *Средновековна стъкларска работилница в Патлейна*, ИАИ 26 (1963) 47—68.

ПРИЛОЗИ

1. *Отисак дрвеног крста у темељима апсиде у Сопоћанима* (ф. О. Кандић)

2. *Отисак крста у апсиди јужне капеле Богородичине цркве у манастиру Константина Липса у Цариграду* (ф. из збирке Dumbarton Oaks у Вашингтону)

→ 3. *Св. Никола у Топлици XII век* (ф. С. Поповић)

4. *Св. Никола у Топлици, остаци епископске палате* (ф. С. Поповић) →

5. *Св. Богородица у Топлици XII век* (ф. М. Чанак-Медић)

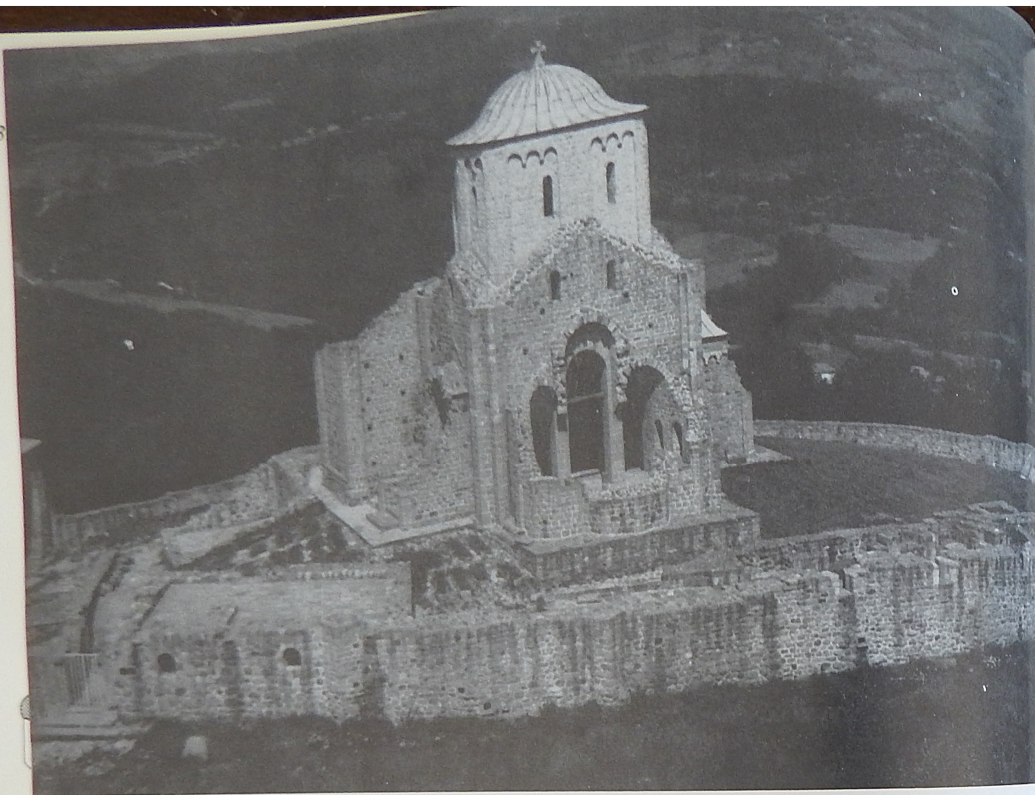
6. *Св. Богородица у Топлици, остаци трпезарије* (ф. С. Поповић)

7. *Ђурђеви Ступови у Расу, главни манастирски улаз у XIII веку, обновљен у постсредњовековном раздобљу* (ф. Ј. Нешковић)

8. *Ђурђеви Ступови у Расу, трпезарија XII век* (ф. Ј. Нешковић)

9. *Ђурђеви Ступови у Расу XII век*
(ф. М. Ковачевић)

10. *Ђурђеви Ступови у Расу, улазна кула касније претворена у капелу*
(ф. из документације Завода за заштиту споменика културе — Краљево)

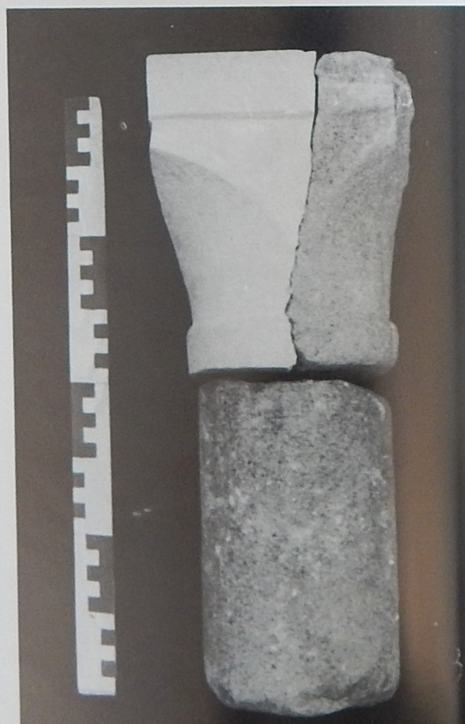
11. *Ктиторски портрет са моделом капеле у улазној кули у Ђурђевим Ступовима у Расу*
(ф. Н. Живковић)

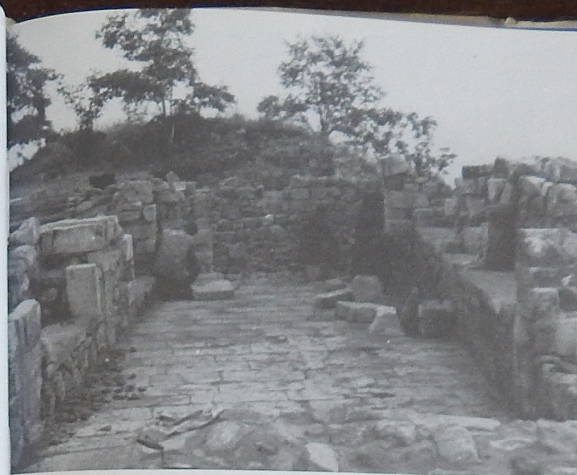

12. *Ђурђеви Ступови, остаци главног трпезаријског портала XII век* (ф. Завод за заштиту споменика културе — Краљево)

13. *Ђурђеви Ступови, прозор трпезарије из XII века* (ф. Ј. Нешковић)

14. *Ђурђеви Ступови, остаци капитела и колонете са прозора трпезарије из XII века* (ф. Ј. Нешковић)

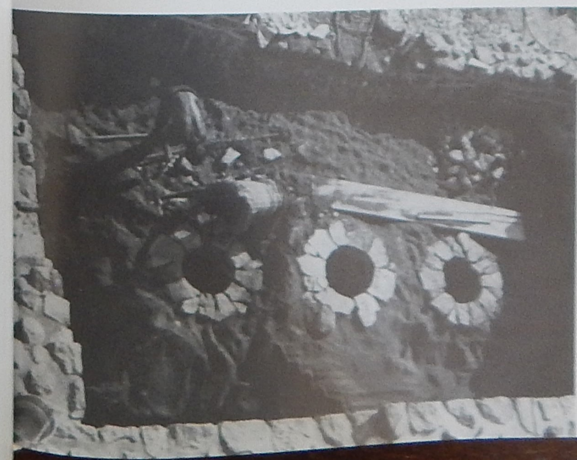
15. *Ђурђеви Ступови у Расу, остаци трпезарије из XIII века* (ф. Ј. Нешковић)

18. *Ђурђеви Ступови, реконструкција сантрача са бунара XII век* (ф. Ј. Нешковић)

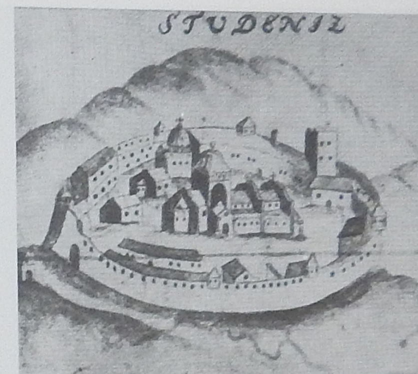

16. *Ђурђеви Ступови, остаци лучне конструкције цистерне XII век* (ф. Ј. Нешковић)

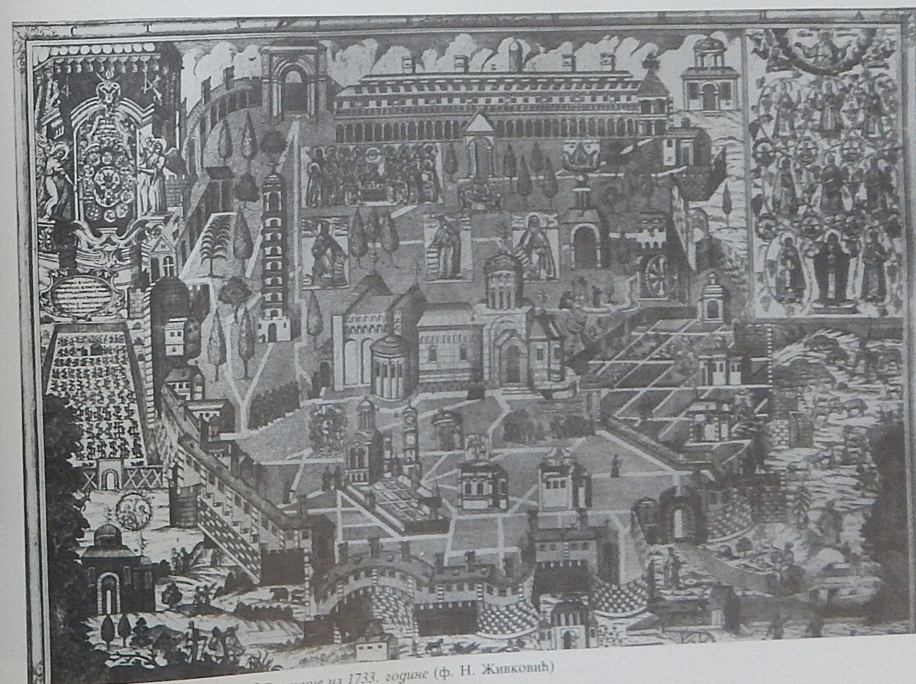
17. *Ђурђеви Ступови, положај бунара и „филтера“ у цистерни XII век* (ф. Ј. Нешковић)

20. *Цртеж манастира Студенице на аустријској географској карти из 1690—1693,* Nationalbibliothek *Беч* (преузето из каталога САНУ *Благо манастира Студенице*)

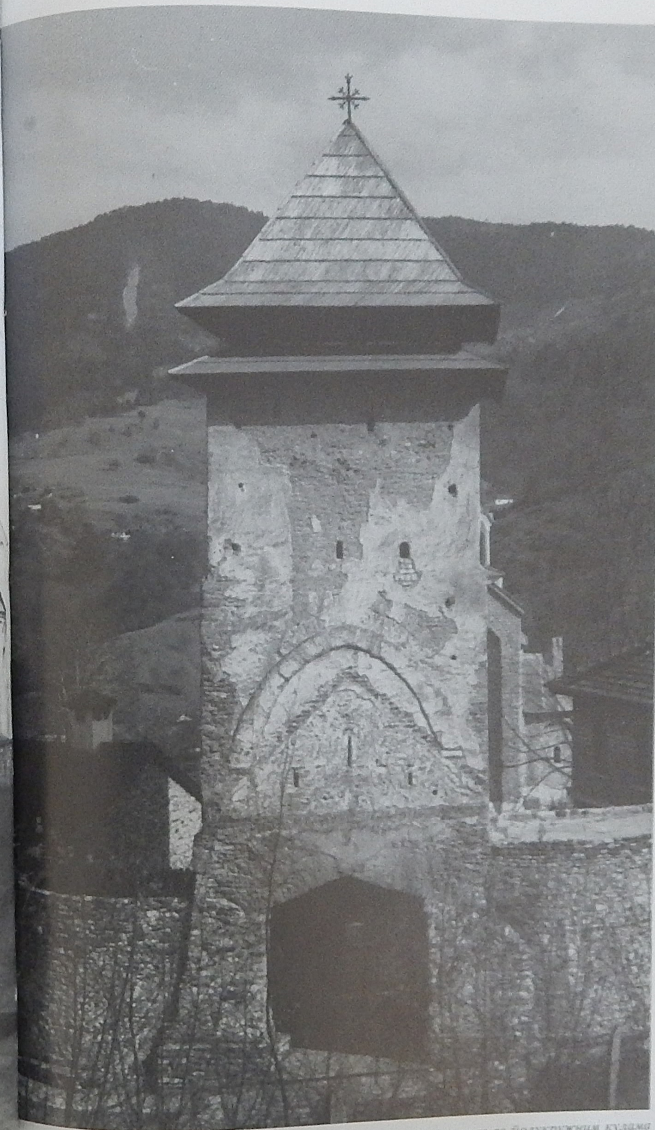
21. *Цртеж манастира Студенице на аустријској ратној карти из 1689, Kriegsarchiv, Беч* (преузето из В. Кораћ. Зограф 7 (1977) сл. 1 и 2)

22. *Бакрорез манастира Студенице из 1733. године* (ф. Н. Живковић)

19. *Петрова црква у Расу, изглед комплекса* (ф. М. Ковачевић)

23. Студеница XII век, општи изглед (ф. Р. Живковић)

24. *Студеница, западни улаз са полукружним кулама из XII века и четвороугаоном из XIII века*
(ф. Р. Станић)

25. *Студеница, остаци живописа у улазу манастира*
(ф. Р. Живковић)

26. *Улаз у манастир Хиландар*
(ф. М. Ковачевић)